

Jos de Weerd

De Veluwe gereformeerd

Machtswisseling en religieuze
verandering in de zestiende eeuw

Amsterdam
University
Press

De Veluwe gereformeerd

WERKEN
uitgegeven door

GELRE
vereniging tot beoefening van
Gelderse geschiedenis, oudheidkunde en recht

No. 65

Voor mijn Gerjanne

Jos de Weerd

De Veluwe gereformeerd

Machtswisseling en religieuze
verandering in de zestiende eeuw

Amsterdam University Press

Deze publicatie is tot stand gekomen met steun van de Stichting A.H. Martens van Sevenhoven.

This research was supported by the Netherlands Organisation for Scientific Research (NWO) under project number: 023.005.084.

Afbeelding omslag: Maria met Kind, 1545-1599. Eikenhout en verf, omgeving van Colijn de Nole. 38.5 (h) X 12.5 (b) X 9.5 (d) cm. Collectie Museum Catharijneconvent te Utrecht, nr. ABM bh460 (Foto van Ruben de Heer).

Ontwerp omslag en binnenwerk: Prezns – Marco Bolsenbroek, Zutphen

ISBN 978 94 6372 788 4
e-ISBN 978 90 4855 672 4
DOI 10.5117/9789463727884
NUR 693 | 704

Creative Commons License CC BY NC ND
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0>)

© Jos de Weerd / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2022

Some rights reserved. Without limiting the rights under copyright reserved above, any part of this book may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means (electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise).

Every effort has been made to obtain permission to use all copyrighted illustrations reproduced in this book. Nonetheless, whosoever believes to have rights to this material is advised to contact the publisher.

Inhoud

Woord vooraf	8
Inleiding	13
1. De Veluwe gereformeerd	13
2. De schandelijkste episode?	16
3. Gemeenschapsreligie	21
4. De Veluwe als transregionale eenheid	23
5. Bronnen	28
6. Opzet	30
1. De sacrale infrastructuur	33
1.1. Inleiding	33
1.2. Eeuwenlange kerstening	35
1.3. De situatie rond 1500	40
1.4. Aanwezigheid van kloosters	46
1.5. Een netwerk van heiligen	51
1.6. Sporen van het sacrale landschap	60
1.7. Een katholiek buitengebied	99
1.8. Conclusie	103
2. Onvoorziene reformaties	107
2.1. Inleiding	107
2.2. Spreiding van autoriteit, 1492-1543	109
2.3. Versterking van regionale religiositeit, 1492-1578	115
2.4. Katholieke hervorming, 1543-1566	123
2.5. Katholieke herleving na gereformeerd geweld, 1566-1578	132
2.6. Gereformeerde hervorming, 1578-1600	140
2.7. Conclusie	150

3. Relativering van de liturgie	155
3.1. Inleiding	155
3.2. Sacramentele religie	157
3.3. De circulatie van nieuwe ideeën	161
3.4. De bezwaren van Arent toe Boecop	169
3.5. Het christocentrisme van Jan Gerritsz Verstege	177
3.6. Radicalisering van de kritiek op de kerk	184
3.7. Verwarring in een katholieke wereld	187
3.8. Conclusie	189
4. Een katholieke hervormingsagenda	193
4.1. Inleiding	193
4.2. Een netwerk van Utrechtse prelaten	195
4.3. De Harderwijker gewelfschilderingen	208
4.4. Humanistische beeldtaal	222
4.5. Een hervormingsgezinde magistraat	231
4.6. Conclusie	236
5. Professionalisering van de geestelijke stand	239
5.1. Inleiding	239
5.2. De scholingsgraad van de clerus	242
5.3. Het offensief van Aegidius de Monte	249
5.4. De opbouw van een gereformeerde kerk	254
5.5. 'Papistische papen'	260
5.6. Laverende voorgangers	264
5.7. Conclusie	269
6. De vorming van een nieuwe elite	273
6.1. Inleiding	273
6.2. De Veluwse adel	275
6.3. De religieuze mentaliteit van de adel	278
6.4. Twijfelende edelen na de Beeldenstorm	287
6.5. Patriotten en religieverwanten tijdens de overgang	292
6.6. Een middengroep van edelen	297
6.7. Protestantse edelen	303
6.8. Katholieke edelen	308
6.9. Conclusie	316

7. Slotbeschouwing	321
7.1. Inleiding	321
7.2. De opkomst van een revitaliseringsproces	322
7.3. Parallellen in vernieuwingstendenzen	325
7.4. Onontkoombare polarisatie	327
7.5. Herstel van politiek en religieus evenwicht	330
7.6. Onvoorspelbare reformaties in veelvoud	333
Samenvatting	337
Summary	343
Bijlage I. Proeve van een wereldlijke en kerkelijke ordening van de Veluwe (c. 1500-c. 1600)	349
Lijst van afkortingen	453
Bronnen en literatuur	455
Lijst van afbeeldingen en tabellen	487
Algemene index	491

Woord vooraf

Dit boek getuigt van een wonder. Op de scholen die ik sinds mijn vijfde levensjaar heb bezocht, was weinig ruimte voor mijn bijzondere ideeënrijkdom en afwijkende leerstrategieën. Er gingen zelfs stemmen op om mij te transporteren naar een school voor moeilijk lerende kinderen, ergens ver van huis. Zover is het gelukkig nooit gekomen. Hoofdschuddende leerkrachten raakten net op tijd buiten beeld, en ik wist mij uiteindelijk te voegen naar de eisen van het Nederlandse onderwijssysteem.

Zo kon het gebeuren dat ik op mijn negentiende voor het eerst afreisde naar Amsterdam, om aan de Vrije Universiteit geschiedenis te gaan studeren. Ver buiten mijn vertrouwde omgeving kreeg ik de kans om intellectuele grenzen over te gaan en geijkte beelden over het vaderlandse verleden te beproeven. Het was Fred van Lieburg die, tijdens een werkcollege over ‘de priester en de dominee’, bij mij het vuurtje voor de zestiende-eeuwse Reformatie aanwakkerde en me – tot tweemaal toe – probeerde over te halen om toch vooral de onderzoeksmaster te volgen. Daar voelde ik aanvankelijk niets voor. Als zoon van een Elspeetse melkboer heb ik geleerd om niet te hoog te grijpen en vooral ‘gewoon’ te blijven. Toch ben ik gezwicht, niet in de laatste plaats door de stimulerende woorden van mijn fantastische ouders. Wat volgde was een bloeiperiode. Ik kreeg privécolleges van gelauwerde wetenschappers, zoals Koen Goudriaan, die zijn liefde voor de middeleeuwse kerk op mij overbracht.

De namen van Fred en Koen zijn onlosmakelijk verbonden met mijn wetenschappelijke opvoeding, vooral vanaf het moment dat ik met een beurs van de Nederlandse Wetenschappelijke Organisatie (NWO) op zak begon aan mijn promotieonderzoek. Fred stimuleerde mij om nieuwe wegen van historisch onderzoek in te slaan. Als geen ander wist hij mij telkens weer in beweging te krijgen, door mijn ideeën en schrijfsels op de hem kenmerkende manier (direct, maar eerlijk) onder kritiek te stellen. Dit kon op elke denkbare plek gebeuren. Vaak in de Mensa van de universiteit, maar ook weleens op één van de vele treinstations die ons land rijk is, of in een willekeurige brasserie, waar dan stelselmatig de nodige wederwaardigheden van het academische leven de revue passeerden en Fred uiteindelijk altijd de rekening betaalde. Ik ben hem dank-

baar voor de mooie manier waarop hij met mij is omgegaan. Nooit vanuit status of hiërarchie, maar altijd in vertrouwen en op basis van gelijkwaardigheid, vermengd met een grote dosis scherpe humor. Met zijn tips en tomeloze inzet, helemaal in de eindfase, liet hij zich kennen als een ware *Doktorvater*, op wie ik vaak kon terugvallen. Ik beloof plechtig om mijn berichtenstroom aan Fred de komende maanden (of op z'n minst de eerste weken) drastisch te reduceren.

Koen trof ik veelal op de veertiende verdieping van het hoofdgebouw van de VU – zo dicht mogelijk bij de hemel. Onze discussies voerden we op het scherpst van de snede en gingen gepaard met de nodige gezichtsuitdrukkingen en armgebaren, soms tot hilariteit van onze collega's. Met Koen streefde ik altijd naar wetenschappelijke vernieuwing. Mijn gesprekken met hem duurden steevast te kort, natuurlijk vanwege een gedeelde toewijding aan het geschiedsonderwerp, maar stiekem ook door mijn onbedwingbare neiging om nogal eens een veelvoud aan woorden te gebruiken. Een memorabel moment beleefden we in het voorjaar van 2020, midden in de eerste coronagolf. De VU zat dicht, thuiswerken was de norm, maar met de deadline in zicht begon de tijd te dringen. Geheel tegen de gewoonte in nodigde Koen mij uit om in zijn weldadige achtertuin ('helaas zonder arcadisch uitzicht') intellectueel te bouwen aan de eindthese van mijn boek en die middag werd Koens tuin bijkans heilige grond. Ons vraaggesprek mondde uit in een kloppend verhaal. Elk afzonderlijk deel paste in het geheel. Ik dank Koen voor zijn trouw, zijn integriteit en de voortdurende inzet van zijn creatieve vermogen. Ook spreek ik de hoop uit dat onze samenwerking niet stopt met het verschijnen van dit boek.

Vaak ben ik een solitair mens, maar niet altijd. Ook ik kan niet zonder een hartelijke gemeenschap van gelijkgestemden. Aan de VU was dat de leerstoelgroep cultuur- en religiegeschiedenis. Ondanks mijn beperkte aanwezigheid op de veertiende verdieping van het VU-hoofdgebouw voelde deze club vertrouwd. De lunchgesprekken, discussiebijeenkomsten en etentjes, die veelal zonder een al te vast patroon werden belegd, zal ik niet snel vergeten. Ik heb er goede ideeën opgedaan en menig onderzoeksresultaat gedeeld. Daarop volgde vaak een gegronde weerwoord, dat mij prikkelde om kritisch te blijven en door te denken. In ben vooral Ab Flipse, Edwina Hagen, Erika Kuipers, Inger Lee-mans, Ad Tervoort en Hans de Waardt dankbaar voor hun vriendelijkheid en bereidwilligheid. Veel van hen hebben mij als student in handen gehad, maar van enige distantie heb ik nooit wat gemerkt.

Mijn mede-promovendi binnen de leerstoelgroep waren Michel van Duijnen, Fieke Smitskamp, Caro Verbeek en Wouter de Vries. Als ik weer eens op de VU vertoefde, trof ik hen vaak in het 'aquarium', net als Tjalling Bouma, Lonneke Geerlings, Miel Groten en Marieke Oprel, de promovendi van de leerstoelgroep politieke geschiedenis. Het was weleens vechten om de plekken, maar één ding weet ik zeker: de door mij veroverde stoel heb ik nooit te lang bezet gehouden. Wat mij trof was hun ruimhartige persoonlijke interesse, helemaal

toen mijn lijf het bijna begaf als gevolg van een chronische ziekte. Juist toen hebben mijn collega-promovendi van de veertiende verdieping aan mij de ware gedaante van collegialiteit en medeleven laten zien. Dat heeft me geraakt en ik dank hen daarvoor.

Hoe vertrouwd de afdeling geschiedenis ook voelde, mijn academische vrienden vond ik bij *Relprom*, een besloten gezelschap van religiepromovendi, dat ik samen met Inge Schipper, in de koffiecoring op de begane grond van het VU-hoofdgebouw, in het leven heb geroepen. Binnen een week sloten Peter Gorter, Martha Visscher-Houweling en Christoph van den Belt (bedenker van de naam) aan, uiteindelijk gevolgd door Koos-Jan de Jager en Marleen van den Berg. Met enige regelmaat troffen we elkaar in een VU-zaaltje, waar we commentaar leverden op elkaars teksten. Naar goed gebruik volgde een culinaire afsluiting, vaak in een restaurant aan de Nieuwmarkt, in de binnenstad van Amsterdam, waar diepgaande gesprekken werden afgewisseld met politieke discussies en de nodige grappenmakerij over de wonderde wereld van de universiteit. Ons samenzijn voelde stevast als thuishomen. Wat dat betreft is er tot op heden niets veranderd.

Naast betrokken familieleden, vrienden en kennissen – die ik op deze plaats heel hartelijk wil bedanken voor hun voortdurende belangstelling – is een aantal mensen mij bijzonder tot steun geweest. Allereerst mijn goede vriend Leon Wessels, met wie ik een heftige passie voor geschiedschrijving deel. Onze gesprekken waren altijd inspirerend en ik weet zeker dat ze dat zullen blijven. Ook dank ik Conrad Gietman, groot kenner van de adellijke wereld in verleden tijden. Van zijn kennis en kunde heb ik dankbaar gebruik gemaakt. Daarnaast waardeer ik de vele inspanningen van mijn altijd hulpvaardige zwager Jan Hendrik Bosch, die de fraaie kaarten in dit boek heeft getekend, en mijn goede vriend Dirk de Ruiter, die sinds mijn studententijd, samen met zijn vrouw Bertine, nagenoeg alle door mij geschreven teksten opeiste om ze van taalkundig commentaar te voorzien. Tevens dank ik Tiemen Goossens, zelfverklaarde ‘loopjongen’ in het Harderwijker stadsarchief, die uit de diepste krochten van het stadhuis archiefstukken naar boven wist te halen waarvan niemand het bestaan ooit had kunnen vermoeden. Tenslotte ben ik dank verschuldigd aan mijn altijd waarde neef Kees Jansen, die op kundige wijze de Engelse vertaling van mijn samenvatting verzorgde.

Een rechtgeaarde Veluwnaar bedient zich maar moeilijk van superlatieven, helemaal als er intimi bedankt moeten worden. Ik doe een welgemeende poging. In de eerste plaats ben ik grote dank verschuldigd aan mijn geweldige ouders. Ze betaalden mijn studie, hebben mij geleerd om op een eigenzinnige manier kansen te grijpen en konden de verleiding weerstaan om mij niet te storen op de momenten dat ik vrijwillig leefde als een kluisenaar (dat laatste viel vooral mijn vader zwaar). De verschijning van dit boek is mede hun verdienste. Ook dank ik mijn fantastische broer en zussen William, Karin en Christella.

Hun aanhoudende steun en warme interesse voor mijn academische werkzaamheden zal ik nooit vergeten. Mijn lieve kinderen Eunice en Joachim kennen geen andere vader dan een schrijvende vader. Ik hoop dat de gezamenlijke maaltijden, voorleesuurtsjes, stoeigevechten en culturele uitjes naar kasteelruïnes en musea mijn oprechte liefde voor hen genoeg hebben geaccentueerd en dat in de toekomst ook zullen doen.

Ik sluit af. Achter elke sterke man staat een nog sterkere vrouw. Mijn Gerjanne heeft van alle mensen om mij heen de grootste offers gebracht. Ze bewaakte mijn studeerkamer voor binnenstormende kinderen, runde de huishouding regelmatig in haar eentje en weigerde te klagen als ik weer eens laat in de avond thuiskwam vanuit Amsterdam, maar bovenal: met een aanstekelijk enthousiasme trok ze mij voortdurend vanuit de zestiende eeuw naar het hier en nu. Dankzij Gerjanne leef ik het echte leven. Daarom draag ik dit boek aan haar op.

Elspeet, Kerstavond, 2021

Inleiding

1. De Veluwe gereformeerd

‘Coronapiek onder diepgelovigen op de Veluwe’, zo kopte *De Telegraaf* op 29 maart 2020, nadat bekend was geworden dat Covid-19 vooral in Nunspeet een groot aantal slachtoffers had geëist.¹ Schijnbaar automatisch werd een verband gelegd tussen de uitbraak van het virus en de strenggelovigheid van orthodoxe protestanten op de Veluwe, die kort voor de afkondiging van een groot aantal beperkende maatregelen door de Nederlandse overheid nog massaal hadden deelgenomen aan de jaarlijkse Biddag voor Gewas en Arbeid. Vermoedelijk was deze associatie herkenbaar voor veel lezers. Hoe dan ook, er werd gezinspeeld op de identiteit van een regio, gestempeld door een bepaalde religieuze cultuur, in dit verband die van de al even zo vaak aangehaalde ‘Biblebelt’ in Nederland. Hoewel ook delen van Overijssel, Zuid-Holland en Zeeland daartoe behoren, heeft vooral de Veluwe het imago een ‘zwaar gereformeerd’ gebied te zijn.

Als we ervan uitgaan dat de Veluwe een specifieke godsdienstige kleur heeft in vergelijking met andere, meer geseclariseerde delen van Nederland, dan blijkt het nog niet zo eenvoudig om de oorsprong daarvan te achterhalen. In literatuur over de religieuze geschiedenis van de regio worden verschillende verklaringen gegeven. De socioloog Anton Wichers legde een verband tussen het middeleeuwse feodalisme op de Veluwe en een daardoor bevorderde passieve, ingekeerde mentaliteit, die zich op religieus vlak zou uiten in mystieke bevinde-lijkheid.² De agrarisch econoom en historisch-demograaf Hendrik Karel Roesingh wees op de invloed van een emotionele opwekkingsbeweging, die in het midden van de achttiende eeuw op de Veluwe rondwaarde. De hierdoor gepropageerde vroomheid vond vooral onder boeren weerklank, omdat zij werden geconfronteerd met sociaaleconomische crisisverschijnselen, die hun bestaan

1 *De Telegraaf*, 29 maart 2020, <<https://www.telegraaf.nl/nieuws/125504115/nunspeet-kijken-wie-de-volgende-is>> (19.06.2020).

2 Wichers, *De oude plattelandsbeschaving*. Voor de kritiek van Verstegen, zie: Verstegen, *Gegoede ingezetenen*.

bedreigden.³ Buiten het wetenschappelijke circuit circuleerde een nog veel tijdlozer verklaringsmodel. Aan de hand van Veluwse volksverhalen uit de negentiende en twintigste eeuw trok de Veluwse theoloog Henk Vreekamp een rechte lijn van heidense voorstellingen en praktijken uit de vroegste middeleeuwen naar de godsdienstigheid van de hedendaagse Veluwenaar. Specifieke plekken in het Veluwse landschap speelden in zijn visie een sleutelrol.⁴

Vanaf de jaren 1980 is veel lokaal onderzoek gedaan naar processen van ‘verzuiling’, ofwel religieuze segregatie in de late negentiende en vroege twintigste eeuw. Daarin werd vaak uitgegaan van een oude, bevindelijke onderstroom in het calvinisme, die pas goed zichtbaar werd na de Afscheiding van 1834 en de Doleantie van 1886, twee opeenvolgende breuken in de Nederlandse Hervormde Kerk. Die continuïteitsgedachte is bijvoorbeeld te vinden in de studie van sociaaleconomisch historicus Dirk Jan Wolffram over ‘bezwaarden en verlichten’ in de Veluwse landstad Harderwijk.⁵ Mede in kritische reactie op het verzuilingsonderzoek ontwikkelde kerkhistoricus Peter van Rooden zijn gezaghebbend geworden visie op de discontinuïteit in de Nederlandse religiegeschiedenis sinds de Opstand en reformatie rond 1570. Volgens hem zou de protestantse orthodoxie pas rond 1880 zijn ontstaan, niet als consolidatie van een oude gereformeerde volkscultuur, maar als resultaat van bovenlokale organisatie en mobilisatie.⁶ In zijn proefschrift over ‘kerkelijke liggingen’ op de Veluwe in de negentiende eeuw betoogt ook historicus Ad Sulman dat het protestantisme in dit gebied niet wezenlijk verschilde van andere delen van het land.⁷ De geografische profilering van de zogeheten Biblebelt is dan ook een proces dat in de loop van de twintigste eeuw is begonnen.⁸

Afgezien van de variaties in deze verklaringen, valt op dat in al deze studies wordt uitgegaan van de scheiding tussen protestantisme en katholicisme. Het reformatieproces binnen de christenheid in de zestiende eeuw geldt als een vanzelfsprekend beginpunt van alle navolgende ontwikkelingen. De bedoelde religieuze omwenteling zou van de Veluwe een gereformeerd gebied hebben gemaakt en bovendien bepalend zijn geweest voor de ontwikkeling van de religieuze identiteit van de regio tot op heden. Deze aanname laat zien dat de zestiende eeuw een scharnierfunctie vervult in bijna elk langetermijnperspectief voor de Nederlandse religiegeschiedenis. Ook over de religieuze identiteit van de Veluwe kan niet worden gesproken zonder kennis van de periode tussen 1500 en 1600. Daarmee is het algemene belang aangegeven van deze studie, die duidelijkheid wil geven over de diepgaande politieke en religieuze veranderingen

3 Roessingh, *Het Veluws kerkvolk geteld*, 24-30. Voor de kritiek van Van Lieburg, zie: Van Lieburg, ‘De Libanon blijft ruisen.’

4 Vreekamp, *Zwijgen bij volle maan*; Vreekamp, *De tovenaer en de dominee*; Vreekamp, *Als Freyja zich laat zien*. Voor de kritiek van Van Lieburg, zie: Van Lieburg, ‘Bevindelijk heidendom op de Veluwe?’

5 Wolffram, *Bezwaarden en verlichten*.

6 Van Rooden, *Religieuze regimes*, 196.

7 Sulman, *Geloven aan de zoom van de Veluwe*.

8 Van Lieburg, ‘De bijbelgordel in Nederland.’

die juist in dit tijdvak plaatsvonden. Alleen dan kunnen suggesties over continuïteit van pre-christelijk of middeleeuws geloof of over protestantse verzuiling op hun merites beoordeeld worden. Deze doelstelling ligt opgesloten in de titel van dit boek: *De Veluwe gereformeerd*. Het voltooid deelwoord verwijst naar het proces waarin de christelijke orde werd ge-re-formeerd of ge-re-organiseerd.

Het hier vertelde verhaal gaat over politieke en religieuze veranderingen in de zestiende eeuw en richt zich specifiek op de Veluwe, als deel van de provincie Gelderland. Het toenmalige gewest – hierna kortweg Gelre genoemd – bestond uit vier ‘kwartieren’ en speelde een strategische rol in de machtsverhoudingen in de Nederlanden. Het Kwartier van Arnhem was een landelijk gebied, omsloten door verstedelijkte regio’s, maar vormde voor Bourgondische en Habsburgse landsheren toch een belangrijk doelwit van hun expansiepolitiek.⁹ Door de nabijheid van Rijn, IJssel en Zuiderzee zagen zij de regio als een belangrijke schakel tussen het westelijke deel van de Nederlanden en het Nederrijnse cultuurgebied.¹⁰ Tegelijk was de Veluwe een min of meer afgesloten landstreek, die in veel gevallen vrij bleef van oorlogshandelingen. Machtswisselingen en religieuze veranderingen kenden er een gelijkmatig verloop, zeker in vergelijking met andere delen van Gelre.¹¹

Centraal staat de vraag op welke punten, en in welke mate, de wereldlijke en kerkelijke veranderingen beïnvloed werden door en zichtbaar werden in lokale sociale gemeenschappen. In hoeverre en waarom was de sacrale ruimte van de Veluwe, en het religieuze leven van de Veluwse bevolking, rond 1600 werkelijk anders dan rond 1500? De verschillende verschijningsvormen van het christelijke geloof staan daarbij centraal. Het brede palet van ‘geleefde religie’ was namelijk ingebed in bestaande politieke, sociale en culturele structuren en patronen. Parochianen konden zich richten naar de normen van de geautoriseerde geloofspraktijk, zich daaraan aanpassen, of zich ertegen verzetten. Politieke machthebbers speelden daarin een belangrijke rol en konden sturend optreden.¹² Om die reden worden machtswisselingen en religieuze veranderingen in onderlinge samenhang bestudeerd.

9 Moorman van Kappen, ‘Ter inleiding’, 9; vgl. Von Looz-Corswarem, ‘Gelre en zijn bureu’, 133. Ondanks de annexatie van Gelre door Karel V in 1543 bleven Gelderse ingezetenen hun gewest beschouwen als autonoom en zeker geen integraal deel van het Habsburgse rijk, zie: Keveling Buisman, ‘De Vrede en het Tractaat van Venlo’, 65-71.

10 Vgl. Von Looz-Corswarem, ‘Gelre en zijn bureu’.

11 Door hun strategische ligging functioneerden sommige delen van Gelre, met name de Achterhoek en de omgeving van Nijmegen, in de Tachtigjarige Oorlog als bufferzone voor Holland, Utrecht en Zeeland, zie: Tenten, ‘Van Nederkwartieren tot provincie’, 95-96; Geurts en Janssen, ‘Gelderland van 1566-1609’; Hageman, *Het kwade exempel van Gelre*, 329-341. De politieke omstandigheden hadden gevolgen voor het verloop van reformatieprocessen, zie bijvoorbeeld: Potjer, ‘De reformatie in de Nederbetuwe’; Smit, ‘De reformatie in Tiel’; Zweers en Smit, ‘Reformatie en contrareformatie in Huissen’; Ten Boom, ‘De mislukte protestantisering’.

12 Mann, *The Sources of Social Power*, I, 1-33; Smart, *Dimensions of the Sacred*, 1-15; Nexon, *The Struggle for Power*; Rietbergen (ed.), *Sacrale macht*; Katajala-Peltomaa en Toivo, *Lived Religion and the Long Reformation*, 3; Kuuliala, Peake en Räisänen-Schröder, *Lived Religion and Everyday Life*, 2.

2. De schandelijkste episode?

De reformatie op de Veluwe wordt in de kerkgeschiedschrijving vaak geassocieerd met Jan Gerritsz Verstege (+1570), beter bekend onder zijn Latijnse bijnaam Anastasius Veluanus ('de opgestane Veluwenaar'). Deze pastoor-waarnemer van Garderen werd in 1550 beschuldigd van ketterij, herriep in het openbaar zijn leringen, maar wist enkele jaren later naar de Palts te ontkomen. Daar schreef hij een catechismus in de volkstaal, bedoeld om het Veluwse kerkvolk te onderwijzen in het christelijke geloof. Al in de negentiende eeuw verschenen over hem de nodige studies. Verzamelaar en historicus Gerard van Hasselt opende in 1807 de rij, gevolgd door een uitvoerig artikel van de Amsterdamse hoogleraar Willem Moll in het *Kerkhistorisch Archief* uit 1855.¹³ Latere bijdragen kwamen van de predikant Peter Bockmühl en de Groningse hoogleraar Johannes Lindeboom.¹⁴ Zonder uitzondering betitelden zij Veluanus als 'de reformator van de Veluwe'. De protestantse theologen Antonius Johannes van 't Hooft en Gerardus Oorthuys, gingen, net als de Leidse hoogleraar Frederik Pijper, nog een stap verder en zagen de pastoor-waarnemer van Garderen als adept van een typisch 'nationaal gereformeerde' stroming, die volgens hen kon worden getypeerd als tolerant, bijbelgericht, ondogmatisch en individualistisch.¹⁵ In een meer recente bijdrage wees kerkhistoricus Gerrit Morsink op het doorbreken van een brede hervormingsbeweging, die voor het eerst op de Veluwe een voorbeeld kreeg in de persoon van Verstege.¹⁶ Dit zou betekenen dat er in de regio meer priesters zoals Veluanus zijn geweest. Maar was dat ook zo?

De vraag naar het bestaan van een vernieuwingsbeweging op de Veluwe werd al eens eerder gesteld door de predikant Cornelis Hille Ris Lambers. In zijn proefschrift *De kerkhervorming op de Veluwe* uit 1890 gaf hij een ontkenkend antwoord. Omstreeks het midden van de zestiende eeuw zou de hervorming op de Veluwe nog maar weinig zijn gevorderd.¹⁷ Zijn conclusie is sturend geweest voor het historisch onderzoek naar de reformatie op de Veluwe. Veel geschiedschrijvers onderstreepten het gelijk van Hille Ris Lambers, of deelden

13 Van Hasselt, 'Jan van Garderen'; Moll, 'Twee aantekeningen'.

14 Bockmühl, 'Johannes Anastasius Veluanus'; Bockmühl, 'Auf den Spuren des Johannes Anastasius'; Bockmühl, *Eine wiedergefundene schrift*; Bockmühl, 'Johannes Anastasius und Gerardus Verstegus'; Pijper, 'Johannes Anastasius Veluanus'; Bockmühl, 'Die grabschrift des Gerardus Verstegus'; Lindeboom, 'Joannes Anastasius Veluanus'. Zie ook: Aarsen, 'Joannes Anastasius Veluanus'.

15 Van 't Hooft, *De theologie van Henrich Bullinger*; Pijper, *Leerstellige en stichtelijke geschriften*; Oorthuys, *Anastasius' 'Wechwyser'*. Over de historiografie van de 'nationaal-gereformeerde' traditie, zie: Blom en Misset, "'Een onvervalschte Nederlandsche geest'".

16 Morsink, *Joannes Anastasius Veluanus*.

17 Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming*.

in zijn vrijzinnig geïnspireerde sympathie voor de protestantse zaak.¹⁸ Uiteindelijk schreven ze vooral over de periode na 1578, het moment waarop Jan van Nassau (1536-1606) tot stadhouder van Gelre en Zutphen werd aangewezen en de protestantse reformatie definitief doorgang kon vinden, vooral door de opbouw van een gereformeerde kerkstructuur.¹⁹ Het onderzoek naar Johannes Fontanus (1545-1615), de eerste predikant van Arnhem en voormalig hofprediker van Jan van Nassau, kreeg daarin een aparte plaats toebedeeld. Recent werd aan hem nog een biografie gewijd.²⁰

In het verleden zijn verschillende pogingen gedaan om het Veluwse reformatieproces tot in detail te beschrijven. Toch is de historiografie over de kerkhervorming in het Kwartier gedateerd en gefragmentariseerd, iets wat ook geldt voor Gelderland als geheel. Bovendien domineerden aanvankelijk vooral protestantse geschiedschrijvers het onderzoek. Een katholieke bijdrage kwam pas in de late jaren 1940 en de vroege jaren 1950, onder invloed van de Nijmeegse hoogleraren Reinier Post en Lodewijk Rogier. Onder andere gesteund door de conclusies van Hille Ris Lambers velde Rogier in zijn *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland* uit 1947 een streng oordeel over het protestantse reformatieproces in dit gewest:

Het Gelderse proces is de schandelijkste episode van de Noord-Nederlandse protestantisering, een van de brutaalste vormen van minderheidsterreur en gewetensknechting.²¹

In zijn uitleg wees Rogier op de invloed van Jan van Nassau en Johannes Fontanus. Beide mannen zouden het politieke en kerkelijke leven in het gewest naar hun hand hebben gezet, en dan vooral in het Kwartier van de Veluwe. Ze keurden de ‘plundering en annexatie’ van kerken goed en drongen ‘met weinig scrupules’ het nieuwe geloof op aan de Gelderse ingezetenen.²² Naar de mening van Rogier kon de katholieke kerk maar weinig doen aan deze minderheidsterreur

18 Nijhoff, ‘Vervolging der hervormingsgezinden in Gelderland’; Hille Ris Lambers, ‘Bijdrage tot de kennis der hervorming in Gelderland’; Van Rootselaar, ‘Kerkelijke toestanden’, met een reactie van J.H. Hofman, ‘Scheeve verhouding’; Flament, ‘Stukken betreffende de godsdiensttroebelen in Gelderland’; Van Veen, ‘Kerkelijke toestanden op de Veluwe’; Kleijntjens, ‘Bijdrage tot den Beeldenstorm’; Van Schaik, *Het ontstaan van de reformatie op de Noord-Veluwe*; Demoed, ‘De reformatie op de Veluwe’; Demoed, ‘De Veluwe tussen reformatie en hervormd zijn’. Voor een katholiek perspectief, zie: Oostveen, *Velua Catholica*.

19 Van Veen, ‘Uit den tijd van overgang’, NAK 9; Van Veen, ‘Arnhem in den tijd van overgang’; Van Veen, ‘Uit den tijd van overgang’, NAK 10; Vos, ‘Martelaars uit Gelderland’; Kleijntjens, ‘Bouwstoffen voor de kerkelijke geschiedenis in Gelderland’; Hulsebos, ‘De handelingen van de eerste classisale bijeenkomst van de classis Over-Veluwe’; Van Veen, ‘Losse blaadjes uit de kerkgeschiedenis der Veluwe’; Keizer, ‘Uit den overgangstijd’.

20 Anspach, ‘Joh. Fontanus’; Staats Evers, *Johannes Fontanus*; Wagenaar, *De hervormer van Gelderland*; Voor meer recente bijdragen, zie: Janssen en Janssen, ‘Enkele notities’; Janssen en Van Manen, *Johannes Fontanus*.

21 Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, I, 538.

22 Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, I, 538, 539.

en gewetensknechting. Veel geestelijken waren onvoldoende gekwalificeerd en hielden er een ondeugdelijke levensstijl op na, maar dit leidde niet als vanzelf tot een hervorming van de kerk naar calvinistisch model. Hij zag de gereformeerde machthebbers als leden van een op zichzelf staande beweging, die vooral profiteerden van de hachelijke sociaaleconomische omstandigheden. Met zijn verhaal tikte Rogier de protestantse geschiedschrijvers op de vingers, die schreven dat de corrupte kerk een ingrijpende reformatie nodig maakte.²³

Het benadrukken van overheidsdwang in het Gelderse reformatieproces kent een lange historiografische traditie. Al eerder namen Johannes Isacus Pontanus (1571-1639), Arend van Slichtenhorst (1616-1657) en Johannes van Knippenbergh (1662-1742) de politieke gebeurtenissen als uitgangspunt voor hun beschrijving van de kerkelijke en godsdienstige veranderingen in de zestiende eeuw.²⁴ Helemaal onterecht was dat niet. Politieke omstandigheden waren nu eenmaal beslissend. Toch gaf Rogier daaraan een nieuwe draai. De Noordelijke Nederlanden zouden zijn geprotestantiseerd door een kleine gereformeerde elite.²⁵ Rogiers conclusie pakte uit in het voordeel van het zestiende-eeuwse katholicisme, passend bij zijn inzet om de eigentijdse, rooms-katholieke zuil te verdedigen. Hij betoonde zich daarmee een internalistische geschiedschrijver, gericht op de eigen confessionele traditie.²⁶

Rogiers uitspraak over 'de schandelijkste episode' van de Noord-Nederlandse protestantisering is behoorlijk ideologisch geladen. Toch vormt zijn these een inspiratiebron voor modernere geschiedschrijvers. De historicus Toon van Dalen repte al in 1955 over het protestants maken van Gelderland en wees daarbij voornamelijk op de gebeurtenissen uit de tweede helft van de zestiende eeuw.²⁷ In de bundel *Geschiedenis van Gelderland* uit 1975 beschreef kerkhistoricus Otto Jan de Jong hoe de beweging van Luther in het gewest voet aan de grond kreeg, maar uiteindelijk werd overvleugeld door het opkomende calvinisme. Een gereformeerde elite zou daarin een hoofdrol hebben gespeeld en een einde hebben gemaakt aan de meer collectieve kenmerken van het geloofsleven in de zandstreken.²⁸ De historici Jac. Geurts en Jan Kuys wezen vooral op de godsdienstpolitiek van Karel V (1500-1558) en Filips II (1527-1598).²⁹ Hetzelfde deed historicus Willem Frijhoff in zijn verhaal over de reformatie in

23 Soen en Knevel, 'Slingerbewegingen', 6; De Bruin, 'De geschiedschrijving', 68-69.

24 Pontanus, *Historiae Gelricae*; Van Slichtenhorst, *XIV boeken*; Van Knippenbergh, *Historia ecclesiastica ducatus Geldriae*.

25 Vgl. Rogier, 'De protestantisering'. Rogier maakte voor zijn these gebruik van het revisionistische werk van Geyl, zie: Geyl, 'De protestantisering'; De Bruin, 'De geschiedschrijving' 68-69. Voor kritiek op de protestantiseringstheze, zie: Tukker, *Classis Dordrecht*, 73-74; Van Gelder, 'Nederland geprotestantiseerd?'; Spaans, *Haarlem*, 232-233.

26 Weiler, 'Het werk van professor Post', 226-240; Bornewasser, 'Geschiedbeoefening en katholieke geloofsovertuiging', 242; Bornewasser, 'De katholieke historicus'; Soen en Knevel, 'Slingerbewegingen', 6.

27 Van Dalen, 'De protestantisering en recatholisering'.

28 De Jong, 'Kerkgeschiedenis', 331-351.

29 Geurts en Kuys, 'Kerkelijke en godsdienstige verhoudingen', 177.

de Gelderse Nederkwartieren, al beoordeelde hij het totaalproces als een ‘protestantse reformatie’.³⁰

In navolging van Rogier leggen historici voor Gelderland en de Veluwe doorgaans het zwaartepunt op politieke omstandigheden, die dan als beslissend worden aangemerkt. Toch zijn binnen het internationale reformatie-onderzoek sinds de jaren 1960 een aantal historiografische vernieuwingen ingezet die een andere kant van het hervormingsproces belichten. Zo is het perspectief van ‘reformaties van onderaf’ gemeengoed geworden. In zijn *Friesland in hervormingstijd* uit 1962 besteedde historicus Juliaan Woltjer aandacht aan ‘traditionelen en protestantiserenden’ die weigerden een radicale geloofskeuze te maken, maar dat uiteindelijk wel moesten doen, omdat de politieke verhoudingen op scherp kwamen te staan.³¹ In zijn *Reichsstadt und Reformation*, eveneens uit 1962, deed kerkhistoricus Bernd Moeller hetzelfde, maar dan voor de steden in het Heilige Roomse Rijk. Volgens hem besloten stadsbesturen welhaast direct om gehoor te geven aan de roep om reformatie. De stedelijke gemeenschap werd vanuit de politiek ‘gechristianiseerd’ en opnieuw tot een eenheid gemaakt. Alleen op die manier kon de heiligheid van de christelijke gemeenschap behouden worden.³²

In beide studies stond niet kerk of theologie maar ‘de religieuze mens’ centraal. In navolgende jaren verschenen veel vergelijkbare onderzoeken. Telkens weer kwam naar voren dat in de zestiende eeuw diverse religieuze opvattingen de ronde deden, die zich bovendien met elkaar vermengden.³³ Met de tegenstelling tussen katholieke en protestantse geloofsblokken, zoals Rogier maar ook Moll, Lindeboom en Pijper daarover publiceerden, had dit niets meer te maken. Als er al gesproken werd over verschillende confessies, dan was het op een manier waaruit bleek dat calvinisten in de Nederlanden hun leer afschermden en verankerden in geloofsbelijdenissen. Dit proces van *Konfessionalisierung*, zoals het sinds de jaren 1980 onder invloed van de Duitse historici Wolfgang Reinhard en Heinz Schilling is gaan heten, was onlosmakelijk verbonden met politieke en sociale ontwikkelingen. De samenhang van confessie en staatsvormingsprocessen zou beslissend zijn geweest voor de vormgeving van het publieke en private leven binnen een samenleving. Politieke elites van gerefor-

30 Frijhoff, ‘De protestantse reformatie.’

31 Woltjer, *Friesland in hervormingstijd*.

32 Moeller, *Reichsstadt und Reformation*. Op het Duitse platteland zouden vergelijkbare ontwikkelingen een rol hebben gespeeld. Volgens Peter Blickle vormde de Reformatie op het platteland een sociale beweging. Gelovigen verlangden een zuivere evangelieverkondiging, wilden hun eigen zielzorgers kiezen en riepen om afschaffing van de kerkelijke tienden, zie: Blickle, *Gemeindereformation*.

33 Een selectie uit het grote aantal relevante studies: Decavele, *De dageraad*; Ten Boom, *Reformatie in Rotterdam*; Spaans, *Haarlem*; Duke, *Reformation and Revolt*; Marnef, *Antwerpen*; Rooze-Stouthamer, *Hervorming in Zeeland*.

meerde afkomst speelden daarin een belangrijke rol.³⁴ Parallel aan dat proces ontwikkelden edelen hun eigen strategieën om zich staande te houden te midden van politieke en religieuze machtswisselingen.³⁵

De laatste jaren is de ‘slingerbeweging’ van *top-down* naar *bottom-up* bezig aan een ommekeer. Volgens de historici Violet Soen en Paul Knevel zijn we aanbeland in een periode waarin het zestiende-eeuwse geloofsleven ergens *from the middle* wordt gemaakt en beschreven.³⁶ De aandacht voor vroomheid onder parochianen wordt gecombineerd met het onderzoek naar confessionele vernieuwingsbewegingen over de volle breedte van het christelijke speelveld. De kracht van het theologische argument krijgt daarbij grote aandacht.³⁷ Bovendien wordt de vorming van confessionele identiteiten in het licht gezet. Zo kwam historica Judith Pollmann tot het inzicht dat bij de katholieke identiteitsvorming in de loop van de zestiende eeuw niet de clerus, maar zich verantwoordelijk voelende leken de leiding namen.³⁸ Soortgelijke processen werden zichtbaar buiten de grenzen van het huidige Nederland, waar gemeenschappen van vluchtelingen ontstonden, die in een dergelijke uitzonderlijke setting een eigen religieus profiel ontwikkelden.³⁹

Een belangwekkende trend is die van de ‘material turn’, gericht op het bestuderen van de materiële context van religie.⁴⁰ Dienaangaande zijn twee studies baanbrekend te noemen. In haar boek *Christian Materiality* uit 2011 beschreef historica Caroline Walker Bynum het spirituele maar tegelijkertijd ook materiële karakter van religie. In weerwil van de traditionele behandeling van

34 Voor het internationale verschijnsel van confessionalisering, zie: Reinhard, ‘Gegenreformation als Modernisierung’; Reinhard, ‘Konfession und Konfessionalisierung’; Schilling, *Religion*; Schilling, ‘Confessional Europe’. Voor toepassingen van de confessionaliseringsthese op de situatie in de Nederlandse Republiek, zie: Roodenburg, *Onder censuur*; Rooijakkers en Van der Zee (eds.), *Religieuze volkscultuur*; Pollmann, ‘Off the Record’; Mörke, ‘Konfessionalisierung’. Een selectie uit het grote aantal relevante studies naar gereformeerde kerkopbouw: Wouters en Abels, *Nieuw en ongezien*; Bergsma, *Tussen Gideonsbende en publieke kerk*; Geudeke, *De classis Edam*.

35 Asch, *Nobilities in Transition*, 70-85; Gillner, *Freie Herren*; Brown, *Noble Power*; Luebke, *Hometown Religion*; Kwiatkowski, *Herrschaft zwischen Herrschaften*. Voor de Nederlandse situatie, zie: Van Nierop, *Van ridders tot regenten*.

36 Soen en Knevel, ‘Slingerbeweging’, 14-17.

37 MacCulloch, *Reformations*, 110; Palmer Wandel (ed.), *A Companion*; Speetjens, ‘A Quantitative Approach’, 110-114; Goudriaan, *Het einde van de Middeleeuwen?*

38 Pollmann, *Catholic Identity*. Over de voortdurende verandering van confessionele identiteit, zie: Pollmann en Spicer (eds.), *Public Opinion*; Duke, *Dissident Identities*. Robert Swanson benadrukt juist de voortrekkersrol van priesters in het Engelse reformatieproces, zie: Swanson, ‘Before the Protestant Clergy’. Over de voortrekkersrol van priesters en predikanten in het Utrechtse reformatieproces, zie: Abels en Van Booma, ‘Tussen rooms-katholiek en Utrechts-gereformeerd’.

39 Zie bijvoorbeeld: Arblaster, ‘The Southern Netherlands Connection’; De Frenne, ‘Professions, prêtres et pensions’; Janssen, ‘The Counter-Reformation of the Refugee’. Over katholieke hervormingsinitiatieven in de eerste helft van de zestiende eeuw, zie: Mullett, *The Catholic Reformation*, 1-28; Olin, *The Catholic Reformation*; Gielis, ‘Een pleidooi’.

40 Zie bijvoorbeeld: Freedberg, *The Power of Images*; Duffy, *The Stripping*; Hamilton en Spicer, *Defining the Holy*; Blick en Tekippe (eds.), *Art and Architecture E*; Mochizuki, *The Netherlandish Image*; Götter, *Last Things*; Blick en Gelfand (eds.), *Push Me, Pull You*; De Boer en Götter (eds.), *Religion and the Senses*.

laatmiddeleeuwse vroomheid als een spiritueel proces stelde ze voor om materialiteit en spiritualiteit als oorspronkelijke twee-eenheid te bestuderen.⁴¹ In haar studie *Reformation of the Landscape*, eveneens uit 2011, bekeek historica Alexandra Walsham de landschappelijke gevolgen van reformaties. Ze concludeerde dat natuurwonderen, relikwieën en heilige plaatsen van weleer niets aan kracht hadden ingeboet. Het landschap veranderde van betekenis, maar zijn religieuze verleden kon niet zomaar worden tenietgedaan.⁴² Beide geschiedschrijvers behandelden religieuze controverses met oog voor de materiële context. Ze zorgden daarmee voor vernieuwing binnen de geschiedwetenschap en lieten zien hoe historiografische en methodologische omwegen kunnen leiden tot een beter begrip van lokale en regionale reformatieprocessen.

3. Gemeenschapsreligie

Alle leden van de gevestigde christelijke gemeenschap (*corpus christianum*) staan centraal in dit boek over het Veluwe reformatieproces.⁴³ Het idee van de christelijke gemeenschap vormde een middeleeuws denkraam, dat ook in de zestiende-eeuw nog volledige zeggingskracht had.⁴⁴ Gebruik van dit concept voorkomt dat de historische reconstructie hoofdzakelijk wordt toegespitst op landsheren, theologen en magistraten. Het ‘aardse lichaam van Christus’ omvatte namelijk zowel politieke en spirituele leiders als geletterde en niet-geletterde leken. In dit onderzoek worden machthebbers en religieuze voorgangers niet gezien als onafhankelijke spelers in een historisch verhaal, maar als personen die voor een historicus deuren openen naar alle lagen van een samenleving, waarmee ze immers in direct contact stonden. Zestiende-eeuwse leiders en leken behoorden tot dezelfde gemeenschap, met de parochiekerk als belangrijkste gemeenschapsgebouw. Er moet dan ook gesproken worden van een ‘gedeelde religieuze cultuur’.⁴⁵ Het ontstaan van godsdienstige en politieke breuklijnen is een onderdeel van de historische ontwikkeling, maar vormt niet het vertrekpunt van het hier vertelde verhaal.

De notie van gemeenschapsreligie functioneert in dit onderzoek als ordenend principe. Er wordt dus niet alleen aandacht geschonken aan landsheer en prelaat, maar ook aan priester en parochiaan, in de wetenschap dat alle sociale lagen van de bevolking samensmolten rondom kerk en godsdienst. Religieuze veranderingen kregen daar hun beslag en werkten door in vrijwel alle ‘emoti-

41 Walker Bynum, *Christian Materiality*.

42 Walsham, *The Reformation of the Landscape*.

43 Het idee van een gevestigde christelijke gemeenschap op regionaal en lokaal niveau is ontleend aan Bernd Moeller, die spreekt over ‘*corpus christianum* im kleinen’, zie: Moeller, *Reichsstadt und Reformation*, 115. Voor vergelijkbare toepassingen in historisch onderzoek, zie: Peachey, ‘The Radical Reformation’; Kaplan, *Divided by Faith*, 71-72.

44 De Wall, ‘Corpus Christianum’. Vgl. Christian, *Local Religion*.

45 Vgl. Van Bruaene, ‘Embodied Piety’, 5-6.

onal communities' binnen het *corpus christianum*.⁴⁶ Vanuit die gedachte wordt vorm en inhoud gegeven aan een 'religiegeschiedenis van binnenuit', waarbij de leden van de christelijke gemeenschap vooral worden benaderd als historische actoren, die gezamenlijk een religieuze verandering bewerkstelligden. Deze exercitie loopt langs twee denkbeeldige lijnen. In de eerste plaats die van de zestiende eeuw als overkoepelende tijdspanne. De radicale integratie van het middeleeuwse en moderne perspectief vormt het uitgangspunt. De plotseling opkomende, ingrijpende politieke en religieuze veranderingen die tussen 1500 en 1600 plaatsvonden, worden niet opgevat als breuken, maar als ontwikkelingen binnen een christelijke wereld, die zich nog altijd als één geheel beschouwde. Dit gaat een stap verder dan het positioneren van 'reformatorische opvattingen' tegenover 'traditionele religie'. Beide denkrampen neigen naar vormen van confessionele geschiedschrijving, waarbij latere tegenstellingen tussen katholieken en protestanten worden teruggeprojecteerd op de periode voor de definitieve scheiding der geesten, in Gelre zo rond 1580. Religiositeit vormt in dit boek geen statisch concept, maar wordt veeleer beschouwd als een breed, instabiel en veelkleurig geheel.⁴⁷ Van traditionele kerkelijkheid aan het begin van de zestiende eeuw was geen sprake, laat staan van voorreformatorische tendensen.⁴⁸

In samenhang met deze gedachte staat, in de tweede plaats, de wisselwerking tussen geleefde religie en geïnstitutionaliseerde religie centraal. In de zestiende eeuw bestond er geen tegenstelling tussen officiële en populaire vormen van devotie. De kerk had weliswaar meer grip op de uitvoering van liturgische rituelen, maar dat wilde nog niet zeggen dat lekendevoties voor het grootste gedeelte buiten de kerkelijke kaders vielen. Belichaamde vroomheid, hoe gevarieerd dan ook, vormde een volwaardig onderdeel van de christelijke leefwereld.⁴⁹ Communicanten dienden zich simpelweg te verhouden tot de geautoriseerde godsdienst. Ze konden zich schikken naar de goedgekeurde geloofspraktijk, maar zich ook daartegen verzetten.⁵⁰ Dit zorgde regelmatig voor discussies over religie, die door zowel theologen, humanisten, priesters, magistraten als parochianen konden worden gevoerd. Om die reden gaat het hier over aspecten van belichaamde vroomheid, religieuze expressies, discoursen en christelijke materialiteit, als verschillende dimensies van 'het sacrale'.⁵¹ Samen vormen ze een brug tussen macht en religie, tussen kerk en wereld, tussen raadsheren en pastoor, en tenslotte tussen priester en parochiaan.

46 Kuiken, *Rural Salvation Markets*. Het begrip 'emotional communities' doet het meeste recht aan de zestiende-eeuwse context, zie: Rosenwein, 'Problems and Methods'; Plamper, 'The History of Emotions'. Voor een laatmiddeleeuwse toepassing, zie: Hanselaer en Deploige, "'Van groeter bannicheit hoers herten'"; Goudriaan, *Het einde van de middeleeuwen?*, 19.

47 Suykerbuyk, *Matter of Piety*, 8; Lutton en Salter, 'Introduction', 2-4.

48 Vgl. Goudriaan, *Het einde van de middeleeuwen?*, 21.

49 Harline, 'Official Religion'; Duffy, *The Stripping*; Walker Bynum, *Christian Materiality*; Van Bruaene, 'Embodied Piety'; Suykerbuyk, *The Matter of Piety*.

50 Kuuliala, Peake en Räisänen-Schröder, *Lived Religion and Everyday Life*, 2; Katajala-Peltomaa en Toivo, *Lived Religion and the Long Reformation*, 3.

51 Vgl. Ammerman, 'Lived Religion'.

4. De Veluwe als transregionale eenheid

Dit boek gaat over het zestiende-eeuwse reformatieproces in het Kwartier van Arnhem, kortweg Veluwe genoemd. De grenslijn van dit rechtsgebied vormt ook de afbakening van dit onderzoek. Toch is het nodig te beseffen dat de grenzen van de Veluwe betrekkelijk open waren. In de eerste plaats maakte het Kwartier in verschillende opzichten onderdeel uit van een groter geheel. Het behoorde tot het hertogdom Gelre, een rechtsgebied dat als vanouds in een personele unie was verbonden met het graafschap Zutphen. [Afbeelding 1] Tegelijkertijd vertoonde de Veluwe op het gebied van politiek, handel, rechten en gebruiken verwantschap met het Nederrijnse cultuurgebied en speelden nabijgelegen steden als Utrecht, Amersfoort, Kampen, Zwolle, Deventer en Nijmegen een belangrijke rol. Veluwenaren waren niet uitsluitend gericht op Arnhem of Harderwijk, de twee intellectuele centra binnen het Kwartier, maar bezochten evengoed plaatsen in omliggende gewesten, of nog verder. De grenzen van het gebied waren dus een geografisch gegeven, maar individuen traden regelmatig in contact met mensen in het buitenland.⁵² Historische actoren kunnen dus worden gezien als de dragers van ontwikkeling. Zo beschouwd is elke historische verandering transregionaal van karakter en wordt het noodzakelijk om aandacht te schenken aan de uitwisseling van personen, goederen en ideeën over geografische grenzen, maar ook over intellectuele en religieuze grenzen heen.⁵³

De notie van transregionaliteit, zoals Violet Soen en haar vakgenoten die hebben benadrukt, neemt niet weg dat een geschiedschrijving van binnenuit gebaat is bij een duidelijke geografische begrenzing. Juist de Veluwe leent zich goed voor zo'n gevalstudie, omdat het deel uitmaakte van een duidelijk onderscheiden gewest (Gelre), dat bovendien een hoge mate van politieke autonomie en territoriale eenheid kende, maar tegelijkertijd behoorde tot een groter cultuurgebied. Gelre vormde lange tijd een onafhankelijk vorstendom. Het ontstond als graafschap in 1096 en vormde sinds 1127 een personele unie met het graafschap Zutphen. In 1339 werd Gelre door de Rooms-Duitse keizer tot hertogdom verheven. Sindsdien noemden de landsheren zich hertog van Gelre en graaf van Zutphen. Het gebied omvatte het huidige Gelderland, met uitzondering van de zelfstandige graafschappen Culemborg en Buren, de baronie van Acquoy en de tot Kleef behorende ambten Liemers en Huissen. Bestuurlijk viel het hertogdom uiteen in vier Kwartieren: het Kwartier van Arnhem (Veluwe),

52 Het begrip 'buitenland' wordt in deze studie gebruikt om gebieden buiten de grenzen van het Kwartier van Arnhem of, nog breder, Gelre mee aan te duiden en heeft derhalve geen contemporaine connotatie.

53 Soen, De Ridder, Soetaert, Thomas, Verberckmoes en Verreyken, 'How to do Transregional History', 3-4.

het Kwartier van Nijmegen, het Kwartier van Zutphen en het Kwartier van Roermond (Opper-Gelre).⁵⁴

In de vijftiende eeuw kwam de positie van Gelre onder druk te staan door de expansiedrang van de Bourgondische hertogen. Karel de Stoute (1433-1477) wist het gebied in 1473 in handen te krijgen, maar de Staten van Gelre weigerden zijn gezag te erkennen. Wat volgde was een onafhankelijkheidsoorlog, die eindigde in een Gelderse overwinning. Karel van Gelre (1467-1538) werd in 1492 door de Staten gehuldigd en als hertog erkend. Niet lang daarna begonnen de Gelderse Oorlogen (1502-1543), een reeks conflicten waarin Karel, en na 1538 zijn opvolger Willem V van Kleef (1516-1592), hun soevereiniteit verdedigden tegenover de Habsburgse vorsten van de Bourgondische Nederlanden. Ondanks een complexe bestuursstructuur en een levendig particularisme groeide Gelre onder de regering van Karel en Willem uit tot een politieke gemeenschap met een eigen politieke identiteit. Toch behielden ingezetenen hun voorrechten, meer dan in omliggende gebieden, zoals die van de Bourgondische en later Habsburgse vorsten. De Gelderse hertogen waren er veeleer op uit om hun territorium tot een geheel te maken, met behoud van decentrale machtsstructuren en regionale gewoonterechten.⁵⁵ Ingezetenen waren gericht op de buitenlandse steden en regio's om hen heen, maar bleven alleen al om de unieke rechtsconstellatie gehecht aan hun geboortegrond.

Een belangrijke omslag volgde in 1543, toen Karel V Gelre veroverde op hertog Willem van Kleef. Als Duitse keizer liet Karel in het daaropvolgende Verdrag van Venlo vastleggen dat Gelre een onderdeel moest worden van het Heilige Roomse Rijk. In het enkele dagen later opgestelde Traktaat van Venlo stond geschreven dat de Gelderse Staten evenwel een deel van hun privileges mochten behouden. Karel V werd erkend als hertog, maar de inheemse rechtsbedeling zou voor een groot deel leidend worden in de bestuurlijke vormgeving van Gelre. In de praktijk liet de landsheer zich vertegenwoordigen door een stadhouder. Diens eerste raadgever was de kanselier, hoofd van de kanselarij, waar inwoners van Gelre recht konden zoeken en verkrijgen, zonder dat ze met Romeins-rechtelijke rechtsvordering te maken kregen. De kanselier werd vergezeld door een aantal andere raadsheren, kenners van de Gelderse rechten, rechtsgewoonten en landrechten.⁵⁶

Als niet-patrimoniaal gewest behield Gelre na 1543 een groot deel van haar zelfstandigheid. Vanouds behoorde het niet tot het 'vaderlijk erfdeel' van Filips de Goede (1396-1467). De Geldersen droegen dus niet bij aan de bede in het kader van de Staten-Generaal, maar kenden hun eigen bestuursstructuren. De bannerheren, Ridderschappen en steden vormden samen de Staten van Gelre, ook wel de Gelderse Landdag genoemd. Als vanouds vormde dit één van

54 Schiffer, 'De territoriale ontwikkeling', 52.

55 Noordzij, *Gelre*, 250-251.

56 Keverling Buisman, 'Het Traktaat van Venlo', 247; Van de Pas, 'Tussen centraal en lokaal gezag', 129-133.

Afbeelding 1. *Gelbiae cliviae iuliae nec non aliarum regionum adiacentium nova descriptio*, 1568. Gravure, door Jacob Bos, naar Jacob van Deventer (1505-1575). 502 X 390 mm. Collectie Rijksmuseum Amsterdam, nr. RP-P-BI-2757.

de belangrijkste bestuursorganen in het gewest. Wel moesten de Staten in het vervolg verantwoording afleggen aan de stadhouder, die op zijn beurt ondergeschikt was aan de landvoogdes in Brussel. Aanvankelijk was René van Chalon (1519-1544) de plaatsvervanger van de landsheer. Chalon, prins van Oranje en tevens stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht, trad op als legerleider, leenstadhouder en ‘opperrechter’, maar verbleef veel in het buitenland. Toen

hij in 1544 zijn functie neerlegde vanwege een geschil met de centrale regering over de salariëring, werden zijn bestuurlijke taken voor een deel door Brussel overgenomen. Philips van Lalaing (1510-1555) ging de uitgedunde functie van stadhouder vervullen. In deze periode kreeg het gewestelijke bestuur zijn definitieve vorm. Het Hof van Gelre werd opgericht. Dit bestuurscollege zetelde in Arnhem en bestond uit de stadhouder, de kanselier en een zestal raadsheren. Vier van hen waren inheemse edellieden, elk afkomstig uit één van de vier Kwartieren. Zij moesten voorkomen dat het inheemse recht zou vervreemden. De andere twee raadsheren waren Habsburgse functionarissen. Zij zorgden voor de nodige invloed vanuit Brussel.⁵⁷ Het Hof vormde de schakel tussen het centrale en het lokale gezag, helemaal toen het college tussen 1547 en 1554 geleidelijk werd uitgebreid met maar liefst zes Habsburgse juristen.

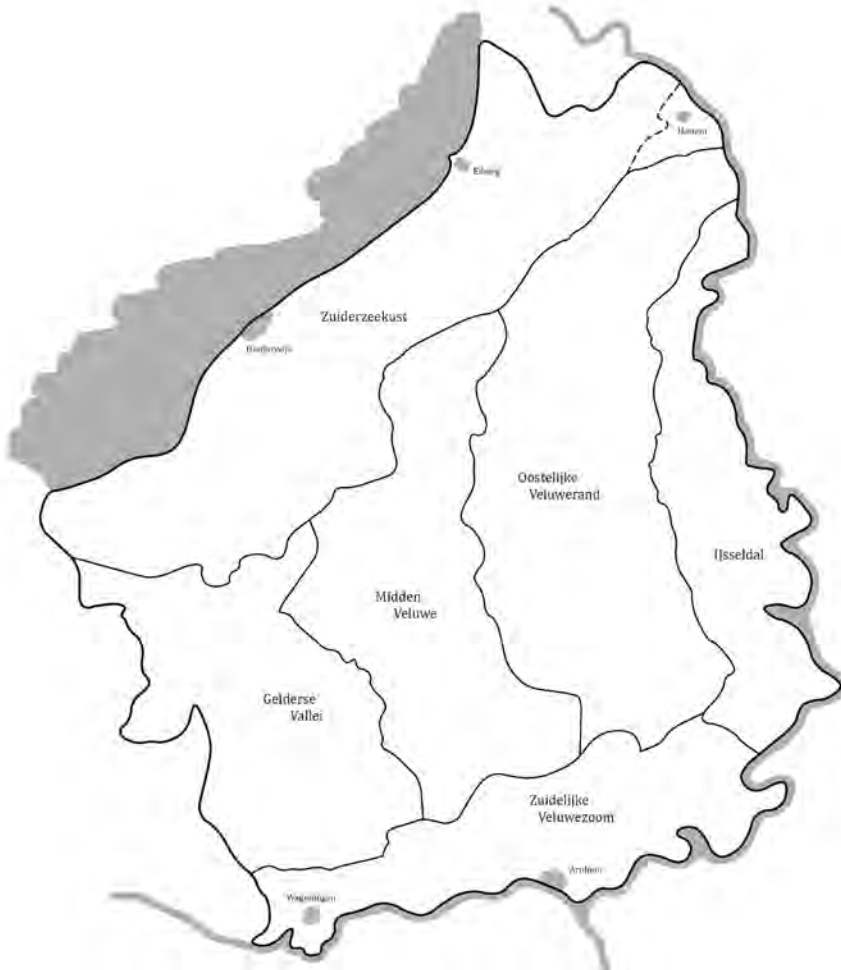
Op gewestelijk niveau vormde het Hof het dagelijkse bestuur. Daarnaast waren er de Gelderse Rekenkamer en de Gelderse Leenkamer. De Rekenkamer controleerde alle financiële activiteiten van de rekenplichtige hofdienaren. De Leenkamer registreerde alle beleningen van de (leen)goederen die ooit in bezit waren geweest van de hertog van Gelre. Dit bestuursorgaan viel onder de Gelderse Staten, oftewel de Landdag, feitelijk een vergadering van de Staten van de vier Kwartieren. De Landdag vergaderde gewoonlijk twee keer per jaar, in één van de vier hoofdsteden, en nam beslissingen over gewestelijke kwesties zoals financiën, landsverdediging en de relaties met andere gewesten.⁵⁸ Op het niveau van het Kwartier werd het bestuur vormgegeven door de Staten: een vergadering van de Ridderschap en stemhebbende steden. Beiden hadden één stem in het bestuur en zonden elk jaar, tot tweemaal toe, een afvaardiging naar de Gelderse Landdag. Al sinds de vijftiende eeuw zagen de Ridderschappen en de steden zichzelf als ‘beschermers van het land’ en positioneerden zich tegenover de hertog en zijn raden. Na 1543 veranderde daaraan niet veel. De Staten probeerden hun onderscheiden machtspositie te behouden en rechten van Kwartiersvergaderingen en hun gewoonten te waarborgen.⁵⁹

Het Kwartier van Veluwe was in bestuurlijk opzicht onderverdeeld in stemhebbende steden, het landdrostambt Veluwe en het richteramtb Arnhem en Veluwezoom. De steden Arnhem, Elburg, Hattem, Harderwijk en Wageningen werden bestuurd door een magistraat, bestaande uit een schepencollege. Elk jaar werden nieuwe schepenen benoemd, waarna het college twee burgemeesters aanwees. Deze burgemeesters vormden het financiële bestuur. Ook kende elke stad een raad van gemeenslieden, met daarin afgevaardigden namens de burgerij. Zij oefenden invloed uit op het dagelijkse bestuur. De landdrost van Veluwe beschikte over het politieke en administratief gezag buiten de steden. Hij was niet alleen de voorzitter van de Ridderschapsvergaderingen, maar ook van de Kwartiersvergaderingen die buiten de raadzaal van het Hof werden ge-

57 Van de Pas, ‘Tussen centraal en lokaal gezag’, 129-133.

58 Keveling Buisman, ‘De bestuurlijke organisatie’, 62-63, 67-69.

59 Noordzij, *Gelre*, 200-203 en 224-225.

Afbeelding 2. De indeling van het Kwartier van Veluwe in streken, c. 1500. (Kaart van Jan Hendrik Bosch).

houden. Verder hield hij landgerichten, die bij toerbeurt in elk schoutambt werden gehouden.⁶⁰

De richter van Arnhem en Veluwezoom bekleedde in zijn rechtsgebied een vergelijkbare functie. Hij organiseerde gerichtsdagen en nam op die bijeenkomsten de leiding. Op Ridderschaps- en Kwartiersvergaderingen volgde de richter in rang op de landdrost.⁶¹ Het Veluwse landdrostambt en het Arnhemse richterambt kenden een onderverdeling in schoutambten en richterambten. Een schout of richter was in feite een dienaar van het Hof en moest in zijn gebied de belangen van de landsheer behartigen.⁶² Hoge heerlijkheden en dagelijkse heer-

60 GRV, xxxi.

61 GRV, xxxvi.

62 Keverling Buisman, 'De bestuurlijke organisatie', 65-67.

lijkheden vormden een aparte groep. De bezitters ervan voerden heerschappij over een afzonderlijk rechtsgebied. Ze beschikten over een hoge mate van autonomie en vielen direct onder de Gelderse landshoogheid. De laagste organisatievorm was het kerspel, ook wel de parochie genoemd. Het kerspel was een afgebakend gebied waarbinnen een gemeenschap van gelovigen leefde. De bezitters en gebruikers van gronden binnen de parochiegrenzen heetten geërfden. In veel gevallen waren dit edellieden, al konden ook rijk bedeelde boeren als zodanig optreden. Alle parochianen, met de geërfden voorop, zorgden voor onderhoud van de parochiekerk en het welzijn van de christelijke gemeenschap.⁶³

5. Bronnen

Een historicus die het Veluwse reformatieproces bestudeert, ziet zich geconfronteerd met een hardnekkig probleem. Veel bronnen dateren van na 1544, het moment waarop het Gelderse Hof in het leven werd geroepen. Omdat de Habsburgse juristen bevoegd waren om gevallen van goddelijke majesteitsschennis in behandeling te nemen, of op z'n minst voor te leggen aan bevoegde instanties, telt dit archief van het Hof een groot aantal brieven en dossiers waarin religieuze conflicten, zoals de Beeldenstorm van 1566 en de 'geuserie' van 1572, aan de orde komen. De religieuze situatie in de periode voor oprichting van het Gelderse bestuurscollege laat zich veel moeilijker beschrijven. Dat komt doordat hertog Karel van Gelre nooit eigenhandig het geloofsonderzoek heeft kunnen uitvoeren. De paus gaf hem daarvoor simpelweg geen goedkeuring.⁶⁴ Dit zorgt binnen het historisch onderzoek voor een complexe situatie, waarbij de tweede helft van de zestiende eeuw uitzonderlijk goed is gedocumenteerd, in tegenstelling tot de periode tot 1544. Een extra beperking is het kleine aantal testamenten dat voor de Veluwe voorhanden is. In totaal gaat het om vier volledig overgeleverde laatstewilsbeschikkingen (waarvan één na 1580) en vijf fragmenten, die bovendien in formele stijl zijn opgemaakt en soms niet meer dan een opsomming zijn van verplichte en vrijwillige gaven aan de kerk.⁶⁵

Om deze lacunes te vullen wordt gebruik gemaakt van bronnen buiten het Hof, zoals die zijn te vinden in Veluwse stadsarchieven, oud-rechtelijke archieven van het Arnhemse Kwartier en huisarchieven van Veluwse kastelen en havezaten. Daarin zijn veelal archiefstukken te vinden die betrekking hebben op memoriestichtingen (*vicarieën, officia*) of geestelijken die aan zulke fundaties waren verbonden. Al die stukken maken het mogelijk om de vormgeving van het religieuze leven in een stad of dorp te reconstrueren. Dit geldt ook voor

63 Versteegen, *Gegoede ingezetenen*, 41.

64 Zie: '3.3. De circulatie van nieuwe ideeën'.

65 Als zodanig getuigen de testamenten eerder van loyaliteit aan de christelijke gemeenschap dan dat ze iets duidelijk maken over de religieuze mentaliteit van de testateur, zie: Kuiken, *Rural Salvation Markets*, 176.

bronnen die iets duidelijk maken over belichaamde vroomheid en christelijke materialiteit, en die als zodanig een belangrijk bestanddeel vormen van het hier gepresenteerde verhaal.

Zestiende-eeuwse gelovigen, van welke afkomst en professie dan ook, gebruikten hun hele lichaam om uiting te geven aan religieuze gevoelens en verlangens. Devotionele objecten en heilige plaatsen speelden daarin een belangrijke rol.⁶⁶ Daarom wordt in deze studie, door middel van voornamelijk topografische kaarten, iconografieën en devotionele kunstobjecten, aandacht geschonken aan de materiële en ruimtelijke aspecten van kerk en vroomheid, zoals blijkt uit de inrichting van sacrale plekken en de daaraan verbonden rituelen. Achter religieuze 'dingen', zoals heilige bomen, Mariabeelden of hosties, ging iets schuil van de Logos – het 'vleesgeworden woord', Christus zelf. Materie hielp deze werkelijkheid voelbaar en tastbaar te maken en droeg een construerende kracht in zich.⁶⁷ Als zodanig is christelijke materialiteit, of de veranderende toepassing daarvan, bruikbaar om de essentie van het reformatieproces in beeld te brengen. Materiële bronnen laten zien hoe parochianen omgingen met religieuze veranderingen, daartegen in het verweer kwamen, ze mede vormgaven, of aan welke hervormingsinitiatieven ze werden onderworpen. Bovendien waren devotionele objecten duurzaam. Ze overleefden verschillende gebruikers. Ze brengen ons dus, direct of indirect, dichterbij de religieuze mentaliteit binnen het Veluwe *corpus christianum* in de zestiende eeuw.

Dit onderzoek naar het Veluwe reformatieproces neemt de politieke continuïteit van de zestiende eeuw als uitgangspunt, over confessionele breuklijnen heen. Een ordelijke presentatie van de vele brongegevens is dan ook nodig. Daarom is een wereldlijke en kerkelijke 'kaart' van de Veluwe als bijlage opgenomen. Uitgaande van de politieke indeling van het Kwartier van Arnhem wordt per parochie beschreven welke kerkelijke instellingen er te vinden waren, wie er optraden als pastoors en priesters, en hoe de collatierechten werden verdeeld.⁶⁸ De religieuze interesse van leken sprak immers het meest uit hun betrokkenheid op kerkelijke instellingen, zoals parochiekerken, kapellen en vicarieën. Het daaraan verbonden collatierecht gaf gelovigen niet alleen het recht om priesters voor te dragen in een geestelijk ambt, maar verschaftte hen evengoed de mogelijkheid om invloed uit te oefenen op het religieuze klimaat ter plaatse.

Door informatie uit bronnen binnen een institutioneel raamwerk te plaatsen, kan worden nagegaan in hoeverre wereldlijke en kerkelijke macht en invloed met elkaar waren verweven. Tegelijkertijd ontstaat de mogelijkheid om geestelijken, als spirituele leiders van het *corpus christianum*, door de tijd te volgen en hun bemoeiing met kerk en vroomheid op het spoor te komen. De feiten van waar en wanneer zielzorgers hun werk deden, en door wie ze in het ambt

66 Soen en Van Bruaene, 'Sacrale ruimtes', 16; Van Bruaene, 'Embodied Piety'.

67 Hamburger, 'Mysticism and Visuality', 284.

68 Zie Bijlage I. Proeve van een wereldlijke en kerkelijke indeling van de Veluwe (c. 1500-c. 1600).

werden voorgedragen, zijn veel minder gebonden aan confessionele en politieke veranderingen en maken het mogelijk om de contouren van de religieuze orde in een dorp of stad te schetsen. Dit vormt de noodzakelijke achtergrond waartegen reformatieprocessen hun beslag kregen. Zelfs de kleinste bronfragmenten over katholieke of protestantse hervormingsinitiatieven, en de gevolgen daarvan voor de dagelijkse geloofspraktijk, kunnen worden ingepast en het meer traditionele raamwerk van kerk en wereld.

6. Opzet

In dit boek worden de protestants gekleurde regiostudie van Cornelis Hille Ris Lambers en de rooms-katholiek gekleurde, dus even ideologische benadering van Lodewijk Rogier overstegen door een contextuele analyse, met aandacht voor politieke en sociale variatie, materialiteit en ruimte, en de continuïteit van de lange zestiende eeuw. Dit leidt tot twee algemene en vier thematische hoofdstukken, waarin telkens één aspect van het integrale proces van machtswisseling en religieuze verandering centraal staat.

In de eerste twee hoofdstukken wordt een ruimtelijk en chronologisch raamwerk opgebouwd. In hoofdstuk 1 ('De sacrale infrastructuur') gaat het dan om de sacrale topografie en geografie van de Veluwe in de zestiende eeuw. Na een kort exposé over de periode voor 1500 volgt een uiteenzetting over de betekenis van kerken, kapellen, kloosters, patroonheiligen en sacrale landschappen voor het religieuze leven in het Kwartier van Arnhem. Het laat zien in hoeverre het sacrale landschap, met haar religieuze objecten en artefacten, van invloed kon zijn op verschuivingen in religieuze mentaliteit. In hoofdstuk 2 ('Onvoorziene reformaties') volgt een chronologie van het Veluwse reformatieproces, geschreven 'vanuit het historische moment'. Daaruit ontstaat het beeld van een regionaal gewortelde kerk die van verschillende kanten werd onderworpen aan een katholieke hervorming, die door de ontwikkelingen van 1566 (Beeldenstorm), 1572 (geuzeninval) en 1578 (alteratie) tamelijk abrupt werd omgebogen in tegengestelde richting.

In de vier navolgende hoofdstukken wordt telkens een thematische insteek gehanteerd.⁶⁹ Bij nagenoeg elk onderwerp wordt het jaar 1500 als startpunt genomen, met als doel om een brug te slaan tussen middeleeuwen en vroegmoderne tijd. In hoofdstuk 3 ('Relativering van de liturgie') worden godsdienstige en religieuze conflicten geanalyseerd aan de hand van criminele procesdossiers,

69 De thematische inzet van de hoofdstukken 3 tot en met 6 is bedoeld om de religieuze mentaliteit van het Veluwse kerkvolk te beschrijven in aansluiting op historiografische uitdagingen, zoals beschreven in paragraaf 2 van deze inleiding ('2. De schandelijkste episode?'). Tegelijkertijd zijn onderwerpen zoals de bestudering van kerkopbouw, visitaties, kerkelijke tucht, alfabetisering, de rol van de adel, en de optredens van religieuze dissidenten in de historiografie over de Reformatie als verlangde zaken aangewezen, zie: Schmidt, *Konfessionalisierung*, 120-121.

zoals die door dienaren van de hertog, en later door die van het Hof van Gelre, werden aangelegd. In hoofdstuk 4 ('Een katholieke hervormingsagenda') wordt de materiële herschikking van het religieuze leven in beeld gebracht aan de hand van de gewelfschilderingen van Harderwijk en aanverwante kunstobjecten. In hoofdstuk 5 ('Professionalisering van de geestelijke stand') gaat het om de intellectuele en morele toestand van de Veluwse geestelijkheid, en de sleutelrol die zij vervulde in de protestantisering van de regio na de machts-overname door Jan van Nassau. In hoofdstuk 6 ('De vorming van een nieuwe elite') staat de Veluwse adel centraal. Als hoeders van de christelijke gemeenschap probeerden zij grip te krijgen op machtswisselingen en religieuze veranderingen. Omdat edellieden voor een groot deel beslissend zijn geweest voor de 'confessionale kleur' in met name de Veluwse dorpen van rond 1600 vormt dit hoofdstuk de afsluiting van het thematische deel van dit boek.

Hoofdstuk 7 ('Slotbeschouwing') vormt het sluitstuk. Daarin komen alle uitkomsten samen en wordt het zestiende-eeuwse reformatieproces op de Veluwe beschreven aan de hand van vijf karakteristieken, die op chronologische wijze worden weergegeven. Deze opzet doet denken aan die van hoofdstuk 2, maar verschilt daarvan op een aantal cruciale punten. Inderdaad wordt de niet-teleologische benadering in de slotbeschouwing hernomen. Tegelijkertijd wordt een verbreding toegepast door de resultaten uit de voorgaande hoofdstukken samen te binden en te integreren in een meer algemene procesbeschrijving. Daarbij worden doorlopend vergelijkingen gemaakt met de situatie in andere regio's. Ook worden de winstpunten van de Veluwse casus ingebed in de bestaande literatuur over de Reformatie in vroegmodern Europa en de zestiende-eeuwse Nederlanden. Bij wijze van besluit wordt het integrale reformatieproces, zoals zich dat tussen 1500 en 1600 op de Veluwe voltrok, uiteindelijk gevat in het idee van 'onvoorspelbare reformaties in veelvoud'.

1. De sacrale infrastructuur

1.1. Inleiding

Onder religiehistorici van de vroegmoderne tijd wint de wetenschappelijke belangstelling voor de materiële cultuur van geloofsbeleving terrein. Hierdoor is ook de ruimtelijke organisatie van de religieuze ervaring een populair onderzoeksobject geworden.¹ Het begin daarvan ligt in de vroege jaren 1980, toen Natalie Zemon Davies beschreef hoe verschillend katholieken en protestanten in het zestiende-eeuwse Lyon invulling gaven aan sacrale plekken in hun stad.² Deze aandacht voor heilige plaatsen kreeg zo'n dertig jaar later een opvallende uitbreiding, met de studies van de historici Nicola Whyte en Alexandra Walsham. Whyte analyseerde de sacrale topografie van het Engelse graafschap Norfolk, van zowel voor als na de Reformatie. Zij kwam tot de conclusie dat het oude netwerk van kerken, kloosters en heilige plaatsen werd 'gestript' en 'gedesacraliseerd'.³ Alexandra Walsham wees erop dat protestantse initiatieven om de sacrale landschappen op de Britse eilanden te ontbinden parallel liepen aan katholieke acties om sacrale objecten als kapellen, bomen en waterbronnen te beschermen. Dergelijke artefacten kregen terloops een nieuwe betekenis opgelegd, maar behielden in veel gevallen, voor zowel katholieken als protestanten, hun religieuze waarde.⁴

Voor de Nederlanden zijn studies als die van Whyte en Walsham schaars. Hoewel de traditionele grenzen tussen kunstgeschiedenis, architectuurgeschiedenis en geschiedenis steeds vaker worden opgerekt, ligt de nadruk vooral op kerkgebouwen, hun interieurs en de omliggende kerkhoven.⁵ Deze elementen zijn belangrijk, maar vormen als zodanig geen volledige afspiegeling van de sacrale topografie in de zestiende eeuw. Wat dat betreft kijken historisch geografen breder. Zo behandelden Jan Kolen en Nico Roymans al eens de middeleeuwse landschapsgeschiedenissen van respectievelijk Drenthe en het Maas-

1 Soen en Van Bruaene, 'Sacrale ruimtes', 9.

2 Zemon Davies, 'The Sacred and the Body Social', 40-70.

3 Whyte, *Inhabiting the Landscape*, 55-56.

4 Walsham, *The Reformation of the Landscape*, 16, 94, 123, 137, 150-151, 233, 519.

5 Zie bijvoorbeeld: Mochizuki, *The Netherlandish Image*; Kroesen, 'Accommodating Calvinism'.

Demer-Scheldegebied. Zij identificeerden voorchristelijke overblijfselen, die in de loop van de middeleeuwen door toedoen van katholieke kerkdienaren andere betekenissen kregen opgelegd, maar door de Reformatie opnieuw van karakter veranderden.⁶ Onder historici bleef het bij de beschrijving van enkele gevallen, zoals de sacralisering van het natuurlandschap rondom de Mariakapel in het Hollandse Heiloo.⁷ Dit betekent nog niet dat binnen de geschiedwetenschap in het geheel geen aandacht is geschonken aan de ‘kerkelijke kaart’ van de Nederlanden. Noemenswaardig is het werk van historicus en genealoog Otto Roemeling, die op basis van een breed bronnencorpus de contouren wist te schetsen van het kerken- en kloosterlandschap van Friesland, Groningen en Drenthe tot aan 1600.⁸

In dit hoofdstuk wordt de sacrale topografie van de Veluwe in de zestiende eeuw in beeld gebracht. Centraal staat de verbinding tussen kerken en omliggende heilige plaatsen, met als doel om de impact van reformaties op het kerkvolk te verklaren.⁹ Net als in de studies van Whyte en Walsham functioneert het jaar 1500 als analytisch vertrekpunt.¹⁰ De middeleeuwse ontstaansgeschiedenis van het Veluwse landschap, en die van de kerkelijke instellingen als belangrijke onderdelen daarvan, komen eveneens aan de orde. Uiteindelijk gaat het in dit hoofdstuk vooral om een analyse van de sacrale topografie en sacrale geografie aan de vooravond van de politieke en kerkelijke overgang van 1578, en de materiële veranderingen die nadien op dat vlak plaatsvonden. Achtereenvolgens komen de kerstening (‘1.2. Eeuwenlange kerstening’), het netwerk van kerken (‘1.3. De situatie rond 1500’), het netwerk van kloosters (‘1.4. Aanwezigheid van kloosters’), kerkpatroonheiligen (‘1.5. Een netwerk van heiligen’), het sacrale landschap (‘1.6. Sporen van het sacrale landschap’) en de lotgevallen van het sacrale landschap (‘1.7. Een katholiek buitengebied’) aan bod.

Het bronnencorpus bestaat voor het grootste deel uit topografische kaarten, aangevuld met archeologische gegevens over kerken, kapellen, kloosters en cultusplaatsen. Ook wordt gebruik gemaakt van toponiemen, bisschoppelijke oorkondes, gereformeerde synodeverslagen en classesnotulen, die allemaal iets duidelijk maken over de religieuze rituelen, die op bepaalde plekken in het Veluwse landschap werden uitgevoerd. Door het gebruik van niet-traditionele bronnen krijgt het verhaal een complex en soms paradoxaal karakter. Zo vertellen grafische afbeeldingen ons allereerst iets over de waarden en ambities van de makers, en pas daarna iets over de verschillende manieren waarop de natuur-

6 Kolen, ‘De kerstening’; Roymans, ‘De kerstening’.

7 Lenarduzzi, ‘Grensoverschrijdende katholieke claims’. Lenarduzzi benadrukt hoe in een context van repressie onverwachte plaatsen de status van een sacrale ruimte konden krijgen voor de katholieke gelovigen.

8 Roemeling, *Heiligen en heren*.

9 Vgl. Rosser, ‘Religious Practice on the Margins’.

10 De inzet van het ‘pre-reformatorische landschap’ als vertrekpunt wordt onder meer gehanteerd in de studies van Whyte en Walsham, zie: Whyte, *Inhabiting the Landscape*, 18-56; Walsham, *The Reformation of the Landscape*, 18-79.

lijke omgeving door hen kon worden beoordeeld. Toch zijn landschappelijke conceptualisaties verweven met de toegepaste techniek, in dit geval die van de cartografie, en bovendien bruikbaar als bewijs.¹¹ Hetzelfde geldt voor folkloristische geschriften uit de negentiende eeuw, die op sommige momenten in het verhaal een plek krijgen. Zij vertellen ons vooral iets over de schrijvers ervan, en de manieren waarop zij de natuurlijke omgeving integreerden in hun eigen wereldbeeld. Pas in tweede instantie maken deze bronnen iets duidelijk over de beoordeling van het sacrale landschap door zestiende-eeuwse parochianen.¹² Toch hebben ook volksverhalen hun waarde, al was het maar omdat ze laten zien hoe de interpretatie van het landschap door de tijd heen kan veranderen, zonder dat heidense en katholieke elementen daaruit verdwijnen.

Ondanks de complexiteit van het bronnenmateriaal blijft één uitgangspunt van onverminderd groot belang. De zestiende-eeuwse, sacrale infrastructuur was doordrenkt van spirituele, sociale en culturele betekenissen, die vooral waren verankerd in de natuurlijke omgeving van mensen. De materiële context van religie reikte dus verder dan kerk en kerkhof.¹³ Het Veluwe landschap was niet als een hergebruikt stuk perkament (*palimpsest*), waarbij een glimp van oude rituelen zichtbaar werd, door de nieuwe rituelen heen. Het landschap functioneerde veeleer als een gelaagd landschap, waarin oude gebruiken een nieuwe betekenis kregen opgelegd. Religieuze ‘sporen’ uit vervlogen tijden waren niet gestapeld, maar werden door bewoners op een actieve manier eigen gemaakt en van nieuwe waarden voorzien. Kortom, zelfs historische objecten die op het eerste oog onveranderlijk leken te zijn, droegen verschillende ‘lagen van betekenis’ in zich. Door kerk en landschap zo te benaderen, worden simplificaties en al te snelle generalisaties voorkomen.¹⁴

1.2. Eeuwenlange kerstening

Aan het begin van de zestiende eeuw kende het Veluwe landschap een grote variatie aan verschijningsvormen. Ontginningen en landbouwhervormingen, de groei van steden en de transformatie van rurale nederzettingen, accentverschuivingen binnen de infrastructuur hadden hun sporen nagelaten.¹⁵ Samen bepaalden ze de organisatie en interpretatie van de landschappelijke omgeving. In die betekenisgeving speelde de christelijke religie een belangrijke rol. Dit was het resultaat van eeuwenlange kerstening, een proces dat in de achttiende eeuw op gang was gekomen door toedoen van missionarissen als Lebu-

11 Walsham, *The Reformation of the Landscape*, 14-15; Whyte, *Inhabiting the Landscape*, 18-56; Morgan, ‘The Cartographic Image’; Klein, *Maps and the Writing of Space*.

12 Walsham, *The Reformation of the Landscape*, 15-16.

13 Whyte, *Inhabiting the Landscape*, 20.

14 Renes, ‘Layered Landscapes’.

15 Kolen, ‘De kerstening’, 325.

inus († c. 773) en Ludgerus (742-809).¹⁶ Zij hadden gezorgd voor een radicale verandering in het religieuze domein. In de eeuwen die volgden nam het overwicht van de kerk toe. Het parochienetwerk dijde langzaam maar zeker uit, en de Utrechtse bisschop versterkte zijn greep op het kerkelijke leven. In de late middeleeuwen bereikte die ontwikkelingsgang een hoogtepunt, mede door de dominante positie van boerderijen en de centra van betalingen van pachten of tynsen (*curtis, curia, hof*).¹⁷ Deze hoven waren in bezit van collegiale kapittels, die ze op hun beurt hadden ontvangen van de bisschop van de Utrechtse Sint-Maartenskerk. Rondom deze hoven werden, wellicht op initiatief van de kapittelheren, ontginningen gedaan en na verloop van tijd ook godshuizen gesticht. Dit zorgde ervoor dat de kerk alle facetten van het dagelijkse leven begon te beheersen, hetgeen doorwerkte in de vormgeving van de Veluwe landstreek.

Vroegmiddeleeuwse kerkleiders en theologen dachten vanuit een nieuwe ordening van tijd en ruimte. Zij begrepen de heilsgeschiedenis van God als een onderdeel van de ruimtelijke orde, en andersom. Gekerstende gebieden met hun kerken en kloosters vormden de kern van de christelijke wereld. De daaromheen liggende periferie behoorde toe aan de 'heidene', maar moest eenmaal onder heerschappij van de Heer worden gebracht. Tijd en ruimte waren dus vervlochten.¹⁸ In de eerste fase van christianisering van de Veluwe – zo rond 800 – waren het missionarissen die handen en voeten gaven aan deze christelijke visie. Zij zochten contact met lokale machthebbers om het godsdienstige leven in de nederzettingen naar hun hand te zetten. Een belangrijk middel daartoe bleek de bouw van kapellen. Van daaruit konden priesters contact leggen met ongelovigen en hen bekeren. Al snel groeiden deze godshuizen uit tot middelpunt van het sociale en religieuze leven. De verering van een patroonheilige binnen en buiten een kerk ging gelijk op met de uitwisseling van geschenken en handelswaar op dezelfde plaats.¹⁹ Het sociale leven binnen een nederzetting raakte verbonden aan godshuis en heilige.²⁰

Om een nieuwe structuur van heilige plaatsen te creëren, maakten missionarissen gebruik van bestaande netwerken van offerplaatsen, bronputten en grafvelden. Zij gaven aan oude cultusplekken bewust een nieuwe betekenis en 'manipuleerden' daarmee heidense tradities.²¹ Op de Veluwe gebeurde dit bijvoorbeeld bij de bouw van een kapel in Epe. Christelijke machthebbers bepaalden dat het godshuis moest komen te staan aan het einde van een denkbeeldige lijn van grafheuvels.²² In Oosterbeek lieten missionarissen een christelijke kerk

16 Mostert, 'De kerstening'.

17 Slicher van Bath, 'Hoven op de Veluwe', 269.

18 Fabian, *Time and the Other*, 26-27; Theuws en De Jong, 'Topographies of Power', 542-543.

19 Theuws, *De sleutel van Sint Servaas*, 13.

20 De Reu, 'De missionering', 38-44; Van Beek, *Reliëf in tijd en ruimte*, 571.

21 Walsham, *The Reformation of the Landscape*, 28, 34-35; Blair, *The Church in Anglo-Saxon Society*, 221-228, 471-489; Kolen, 'De kerstening', 328-331; Roymans, 'The Cultural Biography'.

22 Bleumink en Neeffes, *Erfgoedatlas*, 33, noot 46; Van Zelle, *Dit huis*, 31-32.

bouwen op de plek waar al die tijd een voorchristelijke put had gelegen.²³ Ook de kapel van Wageningen werd gebouwd op een voormalig heidense cultusplaats.²⁴ Na het gereedkomen van beide godshuizen maakten de heidense heiligdommen nog altijd deel uit van een sacraal complex, maar dan één met een christelijke betekenis. De heilige plek kreeg op die manier een nieuwe functie aangemeten, zonder dat oude interpretaties meteen verdwenen. Verschillende conceptualisaties waren in zwang, raakten vermengd en zorgden geleidelijk voor een christelijke interpretatie van de omgeving.²⁵

Een vergelijkbare situatie ontstond in Putten, maar dan bij de inrichting van dodencultussen. Al in de zesde eeuw waren bewoners overgegaan van het verbranden van lijken op het begraven van met as gevulde urnen. Aan het begin van de zevende eeuw werden steeds meer doden begraven in de richting van het oosten, maar dan wel op dezelfde plek buiten de nederzetting.²⁶ Missionarissen gebruikten dus oude cultusplekken om bekeerlingen in contact te brengen met het christelijk geloof. Ook in Wageningen speelde deze ratio een rol. Daar gingen bewoners hun doden begraven met het hoofd in de richting van het oosten, eveneens op het heidense urnenveld.²⁷ De sacrale infrastructuur bleef dus bestaan, maar aan oude heilige plekken werd door missionarissen en christelijke landeigenaren een nieuwe betekenis gegeven.

De uitbouw van de christelijke infrastructuur in de Lage Landen raakte vanaf ongeveer 850 verstoord door plunderende Vikingen, maar op de Veluwe viel het mee. Het gebied was dunbevolkt en telde weinig kerken. Noormannen konden in de regio dus weinig uitrichten. Tijdens het episcopaat van bisschop Radboud (+917) moet het kerkennetwerk op de Veluwe behoorlijk zijn uitgebreid. Naast de kerken in de Zuidelijke Veluwezoom werden ook bisschoppelijke eigenkerken gebouwd aan de noordkant van het gebied, zoals in Ermelo en Voorthuizen. Ook rijksaristocraten begonnen weer met het schenken van kerken aan Karolingische abdijen. Zo liet heer Megering de kerk in Vaassen ('ecclesia in Fasma') in 891 toevoegen aan het goederenbestand van de abdij van Lorsch.²⁸ Zulke transacties kwamen steeds vaker voor en werden uiteindelijk de gangbare praktijk.

De tweede fase van christianisering brak aan rond het jaar 1000. De kerkopbouw in de Lage Landen was lange tijd bepaald geweest door een dualistisch

23 Glazema, 'Oudheidkundige onderzoekingen', 72-74.

24 Lagerwerf, 'Wageningen teruggevonden', 89.

25 Het achterliggende interpretatieprobleem is moeilijk op te lossen. Wijzen de genoemde voorbeelden van sacralisering op een ingenieuze campagne om heidense overblijfselen te vervangen, of waren ze bedoeld om heidense heiligdommen te gedogen, omdat de kerk ze niet kon uitroeien? Vgl. Flint, *The Rise of Magic*, 257; Walsham, *The Reformation of the Landscape*, 36. Met name Walsham wijst erop dat beide opties – vervangen of gedogen – probleemloos naast elkaar konden bestaan en onderdeel uitmaakten van de bredere interactie tussen missionarissen en de heidense bewoners van het gechristianiseerde gebied.

26 Ypey, 'Die Funde', 129; Holwerda, *Een grafveld*, nr. 7, 110-125.

27 Van Es, 'Het rijngrafveld Wageningen', 250; Glazema, 'Oudheidkundige onderzoekingen', 105.

28 OGZ, nr. 65.

systeem, waarbij bisschoppelijke eigenkerken en kerken die in het bezit waren van rijksabdijen naast elkaar konden bestaan en in hoge mate afhankelijk waren van de steun van lokale grondeigenaren.²⁹ Aan het begin van de elfde eeuw veranderde dat. De kerk nam – na een periode van stagnatie – de uitbreiding van het parochienetwerk voortvarend ter hand. Er ontstond een territoriale kerkorganisatie, met aan het hoofd een bisschop die steeds vaker grafelijke rechten in bezit kreeg. Zo bevestigde keizer Koenraad II (+1039) in 1028 dat de reeds overleden bisschoppen Anfried van Utrecht (+1010) en Adelbold II van Utrecht (+1026) de kerken van Ermelo en Rheden had gevoegd bij het goederenbestand van het benedictijnerklooster Hohorst bij Amersfoort.³⁰ Daarmee groeide de invloed van de Utrechtse bisschop. Zijn assistenten controleerden de uitvoering van zielzorg in Veluwse kerken. Tegelijkertijd gaven ze ook sturing aan de verdeling van ruilmiddelen in en rondom nederzettingen.³¹

De kerkorganisatie kreeg definitief vorm toen bisschop Bernold (+1054) rond 1040 een deel van zijn administratieve taken uit handen gaf aan collegiale kapittels in Utrecht, Deventer, Oldenzaal, Emmerik en Tiel.³² De proosten van elk van deze kapittels kregen aartsdiakonale bevoegdheden die werden geformeerd uit delen van de jurisdictie van de Sint-Maartenscathedraal en de Sint-Salvatorkerk in Utrecht.³³ Veluwse parochiepriesters werden in het vervolg geïnstitueerd en gevisiteerd door de aartsdiaken van Sint-Pieter. Het herstel van het bisschoppelijke gezag bleek uiteindelijk beslissend voor uitbreiding van het kerkennetwerk op de Veluwe.³⁴ De administrateurs van de bisschop namen eigenkerken over van lokale grootgrondbezitters. Hierdoor werden nieuwe godshuizen opgenomen in de kerkelijke organisatie. Zo kreeg het college van kanunniken van het Sint-Janskapittel te Utrecht in de dertiende eeuw de kerken van Ede en Wageningen in bezit, terwijl die al langer bestonden.³⁵

De derde fase van christianisering begon rond 1200, toen kapittelheren aanstuurden op het cultiveren van onontgonnen land. Het bewoonbaar maken van woeste landstreken zorgde ervoor dat het aantal parochiekerken op de Veluwe explosief groeide. Zo gaf het college van kanunniken van het kapittel van Sint-Marie te Utrecht opdracht voor het ontginnen van gebieden rondom Apeldoorn, Oene en Selhorst (Harderwijk).³⁶ Dit verschaftte het college meteen de mogelijkheid om collatierechten op nieuwe kerken te claimen.³⁷ In deze

29 De Langen en Mol, 'Church Foundation', 7-12.

30 OGZ, nr. 155.

31 Slicher van Bath, 'Hoven', 268.

32 Het Sint-Walburgkapittel van Tiel werd in 1315 overgeplaatst naar Arnhem, zie: Kuys, *Repertorium*, 273-274.

33 Dekker, 'De vorming van aartsdiakonaten'; vgl. De Langen en Mol, 'Church Foundation', 21.

34 Over het herstel en de uitbreiding van het bisschoppelijk gezag in de elfde eeuw, zie: Post, *Eigenkerken*.

35 Muller Fz. en Bouman, *Oorkondenboek*, I, nr. 626; OGZ, nr. 1019; Poldermans, 'Kerken', 46; Palmboom, *Het kapittel van Sint Jan*, 144-145.

36 Slicher van Bath, 'Studiën', 199; Slicher van Bath, 'Hoven', 279.

37 OGZ, nr. 721 (Selhorst); OGZ, nr. 778 (Apeldoorn, Oene).

periode steeg ook het aantal filiaalverbindingen tussen kerken. Zo bepaalde de abt van de Sint-Paulusabdij te Utrecht dat de nieuw te bouwen kerken van Hoevelaken en Scherpenzeel zouden gaan ressorteren onder de moederkerk van Leusden.³⁸ De parochiekerk van Doornspijk ging dienst doen als moederkerk voor Elburg en Oosterwolde.³⁹

In de loop van de twaalfde eeuw maakten de graven van Gelre steeds vaker aanspraak op gebieden ten noorden van Wassenberg en Geldern, hun oorspronkelijke machtsteritorium. Zo werd Gerard I van Gelre (c. 1060-1129) in 1096 door de Duitse keizer erkend als landgraaf van de gouw Teisterbant. Rond 1150 viel aan de Gelderse graven de Zutphense erfenis toe, met bezit in de buurt van de stad Zutphen.⁴⁰ De nog niet onbetwiste rechten op de Veluwe werden door Otto I van Gelre (c. 1150-1207) met succes verdedigd tegenover de Utrechtse bisschop Boudewijn van Holland (+1196), die gold als landsheer van het gebied. Uiteindelijk ontving Otto de Veluwe als achterleen van de landgraaf van Brabant, die het even daarvoor – na keizerlijk besluit – als erfelijk leen had ontvangen van de Utrechtse bisschop.⁴¹ In de jaren die volgden werd het Gelderse territorium steeds meer een geografische en territoriale eenheid, met een hoogtepunt in 1339, toen Reinoud II van Gelre (+1343) door de gekozen, maar nog niet gekroonde Duitse keizer (*rooms-koning*), tot hertog werd verheven. Reinoud mocht alle woeste gebieden op de Veluwe waarop nog nooit iemand aanspraak had gemaakt tot zijn bezit rekenen en kreeg daarmee de kans om zijn kerkelijke macht en invloed te vergroten.⁴² Zo gaf hij aan de Kartuziers van Monnikhuizen bij Arnhem opdracht om het gebied rondom Nijbroek vrij te maken van water. Als dank ontvingen de kloosterlingen het recht om de koster en enkele vicarissen in het ambt voor te dragen, terwijl de landsheer zelf gebruik maakte van het collatierecht op de parochiekerk.⁴³ Tegelijkertijd was de hertog betrokken bij de oprichting van een godshuis in Oldebroek.⁴⁴ Zulke kerkstichtingen maakten het parochienetwerk op de Veluwe compleet.

38 Dekker e.a. (eds.), *Geschiedenis van de provincie Utrecht*, I, 311; Broer, *Uniek in de stad*, 263.

39 SAE, OAE, inv.nr. 1485; AVD, 10; MUL, 444, 445.

40 Martens van Sevenhoven, 'Eenige opmerkingen', 20; Alberts, *Geschiedenis van Gelderland*, 45; vgl. Bouwer, *Voor profijt en genoeg*, 40.

41 Alberts, *Geschiedenis van Gelderland*, 47; Kuys, 'Centraal en regionaal bestuur', 156; Schiffer, 'De territoriale ontwikkeling', 49.

42 Wartena, 'Ontginningen'.

43 GA, AHGZ, inv.nr. 2458; vgl. Sloet, 'Een instructie'; Van Veen, 'De collatie van het kerkmeester- en het kosterambt'; Gaens, 'Actieve ontginners'.

44 Zie: Bijlage 1.

1.3. De situatie rond 1500

De kaart die Christiaan sGrooten (+1603) in 1557 maakte van het Kwartier van Veluwe kon net zo goed zo'n vijftig jaar eerder zijn getekend.⁴⁵ Rond de eeuwwisseling moet het netwerk van dorpen, steden en wegen vastomlijnd zijn geweest. Bosgebieden en heidevelden hadden min of meer hun definitieve vorm bereikt.⁴⁶ Sprekend over het Veluwse landschap kon men het gebied typeren als een gevarieerd geheel. Het werd grotendeels omgeven door de IJssel, de Rijn en de Zuiderzee. Alleen aan de zuidwestkant en in het uiterste noorden waren in het verleden gekunstelde grenzen getrokken. Daarbinnen bevond zich een veelvoud aan landschapstypen, door sGrooten met behoorlijk veel reliëf ingetekend. Langs de Zuiderzeekust en in het IJsseldal bleek veel gebied ingepolderd. In de Gelderse Vallei was menig veengebied ontgonnen. De Zuidelijke Veluwezoom telde een behoorlijk aantal aangeplante bosgebieden, die aan de noordkant werden begrensd door een omvangrijke zandverstuiving. Uitgestrekte bosgebieden en heidevelden domineerden de landschappelijke omgeving op de Midden Veluwe en de Oostelijke Veluwerand. [Afbeelding K1]

Het overgrote deel van de Veluwse woonplaatsen lag langs de randen van het Kwartier. Aan de noordkant waren dat de steden Harderwijk, Elburg en Hattem, in het uiterste zuiden Wageningen en Arnhem. Uit de veetelling van 1526 kon worden afgeleid dat binnen de stadsmuren van Arnhem de meeste burgers woonden: zo'n 5500.⁴⁷ Alleen Harderwijk kende met ongeveer 3000 inwoners een vergelijkbare orde van grootte.⁴⁸ Met ongeveer 1000 inwoners konden Elburg, Hattem en Wageningen veeleer worden beschouwd als kleine landsteden.⁴⁹ Ook de meeste Veluwse dorpen lagen langs de Zuiderzeekust of in de rivierdalen van Rijn en IJssel. Alleen de uitgestrekte Midden Veluwe was dunbevolkt. Daar lagen Otterlo, Garderen, Kootwijk en Elspeet. Dit waren dorpen met slechts enkele honderden inwoners, terwijl plaatsen als Putten, Oldebroek, Barneveld, Ede en Apeldoorn elk zo'n 1000 zielen herbergden.⁵⁰ Het onderscheid tussen dorpen en kleine landsteden was qua inwonersaantallen dus niet groot, al hadden Elburg, Hattem en Wageningen een stedelijke uitstraling. Overigens woonde ongeveer een kwart van het aantal Veluwenaren in Arnhem en Harderwijk. De rest werd gevonden in de dorpen en stadjes. Door de vele dunbevolkte streken viel de Veluwe met recht te typeren als een landelijk gebied.⁵¹

45 Over de Veluwekaart van sGrooten, zie: Van 't Hoff, 'Christiaan Sgroten's kaart', 214, 218.

46 Vgl. Gurevich, *Medieval Popular Culture*, xviii; Roymans, 'De kerstening', 307.

47 Roessingh, 'Het Veluws inwonertal', onder 'Arnhem'.

48 Roessingh, 'Het Veluws inwonertal', onder 'Harderwijk'.

49 Roessingh, 'Het Veluws inwonertal', onder 'Elburg', 'Hattem' en 'Wageningen'.

50 Roessingh, 'Het Veluws inwonertal'.

51 Vgl. Van Schaik, *Belasting*, 184. Ondanks het landelijke karakter van de Veluwe waren de dorpen in het gebied sterk gericht op Arnhem en Harderwijk, zeker als het ging over economische netwerken en de uitwisseling van goederen en diensten. Dit fenomeen gold ook voor het gewest Holland, zie: A. Nobel, "'Elc liep met de zijnen inden hagh'", 34-35.

Het Veluwe landschap vormde een dun bezet kerkenlandschap, vergelijkbaar met dat in Groningen en Drenthe. Het aantal godshuizen in het Kwartier van Arnhem lag beduidend minder hoog dan in het gewest Friesland, waar het dichtbevolkte platteland een hoog aantal kerken telde.⁵² Evenwel domineerden de torens van parochiekerken en kapellen de Veluwe *skyline*. Vooral steden kenden een hoge dichtheid van sacrale gebouwen. Het aantal kerkelijke instellingen – zowel binnen als buiten de stadsmuren – kon er groot zijn. In Arnhem deed de Sint-Eusebiuskerk dienst als parochiekerk. Daarnaast stonden er de Sint-Walburgkerk, de Sint-Janskerk en de Minderbroederkerk. Deze godshuizen behoorden toe aan respectievelijk het Sint-Walburgkapittel en de kloosters van de johannieters en de franciscanen. Daarnaast hadden de twee stedelijke gasthuizen van Sint-Catharina en Sint-Petrus hun eigen kapel, net als het gasthuis dat toebehoorde aan de regularissen van Bethanië, gelegen buiten de stadsmuren. De regularissen van Sint-Agnes en Sint-Paulus beschikten over de Agnietenkapel. [Afbeelding K2] Tot slot bezaten ook de Sint-Nicolaibroederschap, de Sint-Antoniusbroederschap en de Sint-Corneliusbroederschap een eigen gebedshuis.⁵³ Het totale aantal kerken en kapellen in en rondom Arnhem kwam daarmee op elf. [Afbeelding K3]

In de andere Veluwe steden lag het aantal kerken en kapellen lager, maar woonden ook minder mensen. In Harderwijk deed de Onze Lieve Vrouwekerk dienst als parochiekerk. De voormalige parochiekerk – gewijd aan Sint-Nicolaas – bleef tot 1524 buiten de stadsmuren staan en functioneerde als kapel. Voor misvieringen konden parochianen eveneens terecht in de Minderbroederkerk van de franciscanen en de Grauwe Zusterskerk van de tertiariërs van Sint-Clara. Daarnaast had het Heilige Geestgasthuis een eigen kapel, net als de Sint-Jorisbroederschap. Tot slot stond buiten de stad nog de Jeruzalemkapel met de drie kruisen. Dit bracht het aantal kerken en kapellen op zeven. [Afbeelding K4] In de kleinere landsteden lag dit aantal nog lager. Hattem telde twee gasthuiskapellen, plus één kapel op de stedelijke dwangburcht de Dikke Tinne en één kapel voor de Sint-Jorisbroederschap. [Afbeelding K5] In Elburg bezaten de Agnieten een eigen godshuis, en stond zowel binnen als buiten de stad een gasthuiskapel. [Afbeelding K6] Eens per jaar gebruikten de parochianen van Wageningen hun voormalige parochiekerk op de Westberg als eindpunt van de kruiswewoefening. Daarnaast telde de stad slechts één gasthuiskapel. [Afbeelding K7]

52 Aan het begin van de zestiende eeuw telde Friesland circa 360 parochiekerken en 5 kapellen. Groningen telde 158 parochiekerken en 6 kapellen. Drenthe telde 35 parochiekerken. Het aantal parochies in Friesland bedroeg ongeveer een kwart van het totaal aantal parochies in het bisdom Utrecht en wordt door Roemeling als 'dichtbezet' getypeerd, zie: Roemeling, *Heiligen en heren*, 15-17.

53 Zie: Bijlage I.

Tabel 1. Het aantal parochiekerken, kerken en kapellen in de Veluwe steden, c. 1500

	Parochiekerken	Kerken	Kapellen	Totaal
Arnhem	1	3	7	11
Elburg	1	0	3	4
Harderwijk	1	2	4	7
Hatterm	1	0	4	5
Wageningen	1	0	2	3
Totaal	5	5	20	

Binnen Veluwe dorpen stonden nagenoeg geen kapellen. Die werden doorgaans alleen gevonden in verafgelegen buurschappen. [Afbeelding K8] Rond 1500 was dit op slechts enkele plaatsen het geval. Binnen de parochiegrenzen van Apeldoorn stond een kapel 'int Broeklandt'.⁵⁴ Ook de buurschappen Manen bij Ede, Staverden bij Ermelo, Loenen bij Beekbergen, Aerde bij Wilp, Rhienderen bij Brummen, en De Harten bij Renkum beschikten over een zelfstandige kapel. Die van Lathum hoorde bij het kerspel Rheden, maar lag aan de overkant van de Rijn en dus buiten het Kwartier. Ook de godshuizen van Kootwijk, Lunteren en Veessen hadden de kerkrechtelijke status van kapel, maar sGrooten tekende deze buurschappen als volwaardige dorpen en de kapellen als volwaardige kerken. Een afwijkende situatie deed zich voor in de hoge heerlijkheid Doorwerth, waar Wolfheze en Heelsum waren gelegen. Aanvankelijk deed de kerk van Wolfheze dienst als parochiekerk en stond in Heelsum een kapel, maar omstreeks 1517 werd de kerkrechtelijke status van beide godshuizen omgewisseld. Tot slot waren er twee dorpen waar naast de parochiekerk nog extra bedehuizen waren opgebouwd. In Nijkerk stonden een gasthuiskapel en een klooster. In Apeldoorn, 'even buiten het dorp, op den weg naer het bosch Soure' stond een gasthuiskapel, gewijd aan Sint-Antonius.⁵⁵ Deze situatie kwam buiten de steden op geen enkele andere plaats voor. Kapellen op kastelen vormden een aparte categorie. Ze waren primair bedoeld voor de familie van de kasteelheer en deden dienst als private ruimtes van eredienst en devotie. Op Doorwerth, Middachten, Overhagen en Rosendaal was zo'n huiskapel ingericht. Ze onderstreepten de verheven status van een lokale heer.⁵⁶

54 GA, AHGZ, inv.nr. 2391.

55 VHD2, 393.

56 Zie: Bijlage I. Het aantal huiskapellen is mogelijk groter geweest, gezien het aantal kastelen en havezaten op de Veluwe.

Tabel 2. Het aantal parochiekerken, kapellen en huiskapellen op het Veluwe platteland, c. 1500

	Parochiekerken	Kapellen	Huiskapellen	Totaal
Gelderse Vallei	6	2	0	7
Midden Veluwe	3	1	0	4
Zuiderzeekust	7	2	0	9
Oostelijke Veluwerand	6	3	0	9
Ijsseldal	8	3	0	11
Zuidelijke Veluwezoom	7	2	4	13
Totaal	37	13	4	

De parochiekerk vormde het middelpunt van een dorp of stad. Bij de kerk hoorde het kerkhof, omringd door een gemetselde muur of een rij van aangeplante struiken. [Afbeelding K9] Op de begraafplaats stonden memoriekransen en heiligenbeelden, vooral rondom de buitenmuur van het koor, dat zich aan de oostkant van de kerk bevond. [Afbeelding K10] Hoe dichter een parochiaan bij deze kerkruinte lag begraven, hoe dichter hij of zij was bij de eeuwige vergeving van zonden, zo was het idee.⁵⁷ Tussen de graven bevonden zich vrije ruimtes. Die werden gebruikt voor het opstellen van processies, het houden van markten en het uitvoeren van gemeenschapsspelen. Staand naast de kerk ging de aandacht al snel uit naar de toren. Dit opgaande bouwwerk bevond zich aan de westkant van het gebouw. Het deed dienst als landschappelijk herkenningpunt en als schuilplaats voor parochianen, maar herbergde tegelijk een klokkenstoel voor de gewijde kerkklokken. Dit gaf de kerk een meervoudige betekenis. Het godshuis had niet alleen een sociale functie, maar vooral ook een sacrale.⁵⁸ Het geheel van kerk en kerkhof werd gezien als een eigentijds equivalent van de Bijbelse vrijstad. Zo schreef de richter van Didam in 1570 aan het Hof van Gelre dat hij twee personen, die buiten de kerk hadden staan vechten, vanwege de vrijheid van het kerkhof in de parochiekerk had opgesloten.⁵⁹ Het Hof antwoordde dat beide personen overgebracht moesten worden naar een ander gevangenhuis.⁶⁰ Iemand die zich in de kerk of op het kerkhof bevond, kon niet strafrechtelijk worden vervolgd.

57 Cox, *The Sanctuaries*, 126-130; Hall, 'The sanctuary of St Cuthbert', 426-427.

58 Guillotel, 'Du role des cimetières'; Barrow, 'Urban Cemetery Location'; Goudriaan, 'Conclusion', 212.

59 GA, AHGZ, inv.nr. 920, nr. 3797.

60 GA, AHGZ, inv.nr. 920, nr. 3798.

De binnenkant van een kerk vormde de heilige ruimte bij uitstek. Wie via de houten kerkdeur onder de toren de kerk betrad en vervolgens het schip in wandelde, bevond zich aanvankelijk onder heerschappij van de duivel. Daarom stond aan de westkant van het middenschip een doopvont opgesteld. Bij de uitvoering van het sacrament van de doop werden alle duivelse invloeden letterlijk van een kind afgewassen, om het vervolgens in de richting van de koorruimte te dragen. Daarmee legden ouders hun dopeling voor aan Christus. Het oosten stond immers synoniem voor de dag waarop de Zoon van God zou terugkomen naar de aarde.⁶¹ De scheiding tussen het schip en de koorruimte werd gemarkeerd door een metershoog koorhek. Daarboven werd veelal een levensgroot triomfkruis gehangen, compleet met een beeld van de gekruisigde Christus. Deze grensmarkering tussen schip en koor had een liturgische functie. In het koor voerden priesters de heilige eucharistie uit, waarna zij de geconsacreerde hostie opborgen in het sacramentshuis, dat in de nabijheid van het hoofdaltaar stond opgesteld. Het heilige ritueel van de mis mocht onder geen beding verstoord worden door leken. Afscherming van de koorruimte moest dit voorkomen. De verheven status van het sacrament van het lichaam van Jezus Christus viel dus terug te zien in het kerkinterieur.⁶² Het koor vormde de belangrijkste liturgische ruimte, dat alleen door geestelijken mocht worden betreden.

Rond de overgang van de vijftiende naar de zestiende eeuw werden op veel plaatsen de kerktorens opgehoogd en voorzien van nieuw gegoten klokken. Dit gebeurde bijvoorbeeld in Barneveld en Velp. [Afbeelding K11] Godshuizen gingen hierdoor nog verder boven de omliggende huizen uitsteken, terwijl het nieuwe klokgelui alledaagse gebeurtenissen als misvieringen, begrafenissen of terechtstellingen aankondigde. De dominantie van het christendom in het dagelijkse leven van mensen werd daarmee bevestigd, maar kreeg tegelijkertijd een lokaal karakter. De christelijke gemeenschap had zelfstandig het benodigde geld bijeengebracht en bepaalde wat werd verbouwd, en wat vooral niet. In navolging van de uiterlijke verandering van kerken ondergingen ook kerkinterieurs de nodige aanpassingen. Het aantal binnenkerkse kapellen nam aan het begin van de zestiende eeuw toe. Zo lieten de kerkmeesters van Elburg, Ede en Barneveld de transepten van hun kerken uitbouwen met zijvleugels, waar gildes hun religieuze activiteiten konden uitvoeren. Bedehuizen kregen hierdoor een kruisvorm, met duidelijk onderscheiden kerkruimtes. Mogelijk werd dit ook in andere Veluwe plaatsen gedaan, net zoals het gebeurde in de dorpen en steden van de andere drie Gelderse Kwartieren.⁶³

De aanpassing van kerkgebouwen weerspiegelde de voortgaande intensivering van de lekendevotie. Parochianen kregen nog nadrukkelijker de kans om te worden betrokken bij de dagelijkse geloofspraktijk, als ze zich maar hielden aan

61 Cannon, *Medieval Church Architecture*, 4.

62 Kroesen en Steensma, *The Interior*, 173-213.

63 Schulte, *Kerken in Gelderland*, 95-97.

de voorschriften van pastoors en priesters. Dit was al gebleken bij de bouw van de Sint-Eusebiuskerk van Arnhem, rond het midden van de vijftiende eeuw. Na afronding van de bouwwerkzaamheden liet de abt van Prüm een aantal relieken van de heilige Eusebius op transport zetten naar Arnhem, waar ze jaarlijks – met luisterrijk vertoon – moesten worden rondgedragen.⁶⁴ In Hattem gebeurde aan het begin van de zestiende eeuw hetzelfde. Na herwijding van het vernieuwde koor in 1504 kocht de Hattemer drost Michael Ernst van Bamberg (†1522) in Frankrijk een reliek van Sint-Anna. Het ging om ‘een pijp van den rechten arm der heyligher moeder’, voorzien van een certificaat van echtheid. Hij schonk het reliek aan de moederkerk van Hattem, net als een vergulde monstrans en een fluwelen kazuifel met gouden kruisen. De daarop volgende verering centreerde zich rondom de Sint-Annakapel in de zuidelijke transeptarm.⁶⁵ Zoals te doen gebruikelijk liet de drost ook een altaarstuk maken. Hij gaf een zekere meester Huigen de opdracht om het retabel te beschilderen. In het midden moest een monstrans worden weergegeven, met Sint-Anna en Sint-Johannes de Doper aan weerszijden. Aan de voeten van beide heiligen kwamen dan afbeeldingen van de drost en zijn vrouw Anna van Gelre tot Schoonderbeek (1495-1557).⁶⁶

De manier waarop kerkmeesters, schepenen en edelen het interieur van hun parochiekerken organiseerden en verfraaiden, maakte duidelijk hoe zij aan hun geloof in God en hun vertrouwen in heiligen gestalte gaven.⁶⁷ Tegelijk liet het ook zien welke verwachtingen zij koesterden van goddelijk ingrijpen in een mensenleven. Aan het begin van de zestiende eeuw verschenen in steeds meer Veluwe kerken geschilderde voorstellingen van het laatste oordeel.⁶⁸ Op de middelste schipgewelven van de Sint-Nicolaas en Maria Magdalenakerk van Elburg zagen kerkgangers een weergave van het laatste oordeel, met Christus als rechter in het midden, geflankeerd door de Latijnse woorden *Venite benedicti* (‘Kom, gezegenden’) en *Ite maledicti* (‘Ga, vervloekten’).⁶⁹ In Beekbergen hadden kerkmeesters aan een schilder de opdracht gegeven om de rechtsprekende Christus af te beelden, met aan weerszijden de Moeder Gods en de heilige Johannes de Doper als voorsprekers.⁷⁰ In Terwolde lieten kerkmeesters over de schildering van de heilige Christoffel een voorstelling van het laatste oordeel aanbrengen.⁷¹ Groeide in tijden van tegenspoed en oorlog de behoefte aan een rechtvaardige God die heerste over een onrechtvaardige wereld?

64 Nissen, ‘Arnhem, H. Eusebius’.

65 Zeiler, ‘Hattem, S. Anna’. Over de reliek van Sint-Anna, zie: Sloet, ‘Eene wonderdoende pijp’.

66 Hoefer, *Bijlagen*, bijl. 41, 107.

67 Vgl. Yates, *Liturgical Space*, 12-14.

68 Over het laatste oordeel als thema in zestiende-eeuwse, kerkelijke kunst, zie: Hoogewerff, *De Noord-Nederlandsche schilderkunst*, I, 294; Kluge, *Gotische Wandmalerei*, 122, 123; vgl. Mens, ‘De muur- en gewelfschilderingen’, 82-83.

69 Kolks, *Langs oude Gelderse kerken*, IV, 106-108.

70 Mens, ‘De muur- en gewelfschilderingen’, 82-86.

71 Le Blanc, ‘De muur- en gewelfschilderingen’, 195.

Verwant aan de afbeelding van Christus als rechter waren de voorstellingen van Christus als verlosser van de wereld en Christus als man van smarten. Frederik II van Bronckhorst-Borculo (1456-1516) gaf samen met zijn vrouw Mechteld van den Bergh (+1539) opdracht om op de koorgewelven van de Sint-Ludgeruskerk van Hall een voorstelling van Christus als Salvator Mundi aan te laten brengen, samen met een afbeelding van Maria met het kind Jezus.⁷² Een variatie op het beeld van Christus als overwinnaar werd gevonden in de kerk van Ellecom. Daar was de Heer met passiewerktuigen uitgebeeld op figurale kapitelen en sluitstenen, plekken waar rondbogen samenkwamen.⁷³ Aan het begin van de zestiende eeuw moeten zulke voorstellingen in veel Veluwe kerken zichtbaar zijn geweest. [Afbeelding K12] Door het ondergaan van de spotende kroning, geseling en kruisdood had Jezus immers de overwinning over de zonde en de dood behaald. Die overtuiging bood hoop en troost in tijden van spanning en onzekerheid, maar deed ook denken aan een hemelse toekomst. Bovendien maakte de zichtbaarheid van zulke symbolen een plaatselijke parochiekerk tot het gemeenschapsgebouw bij uitstek.

1.4. Aanwezigheid van kloosters

De sacrale infrastructuur van de Veluwe werd grotendeels bepaald door parochiekerken en kapellen. Toch werden rond 1500 ook kloosters gezien als vitale onderdelen ervan. Monastieke gemeenschappen waren opgenomen in het *corpus christianum*, zeker binnen stadsmuren.⁷⁴ In verhouding tot de noordelijke gewesten van de Nederlanden moet het aantal kloosters en tertiarijshuizen op de Veluwe, twintig in getal, hoog zijn geweest, al stond de helft daarvan in steden, terwijl het dichtbevolkte, Friese plattelandsgebied juist veel plattelandskloosters telde.⁷⁵ De oudste kloosters van de Veluwe behoorden tot geestelijke ridderordes. In 1214 hadden de johannieters binnen de stadsmuren van Arnhem een *domus* gesticht, waaraan later de benaming commanderij werd gegeven.⁷⁶ Omstreeks 1218 streken ook ridderbroeders van de Duitse Orde op de

72 Kolks, *Langs oude Gelderse kerken*, IV, 62-63. Op de nabijgelegen schipgewelven waren heraldische verwijzingen naar de geslachten Van Brockhorst-Borcula, Van den Bergh, Van Lintelo en Mulert te zien.

73 Kolks, *Langs oude Gelderse kerken*, IV, 61.

74 Goudriaan, 'The New Devout', 110.

75 Tot aan omstreeks 1500 ontstonden in Friesland 57 kloosters en tertiarijshuizen. In Groningen bedroeg dit aantal 37, in Drenthe slechts 3, zie: Roemeling, *Heiligen en heren*, 16. Op de Veluwe stonden aan het begin van de zestiende eeuw 15 kloosters en 5 tertiarijshuizen.

76 Goudriaan, *Kloosterlijst*, IDNR A48. De commandeur van Arnhem viel niet onder de balije te Utrecht, maar werd gerekend tot het prioraat Alemanía, zie: GA, Archief van de Commanderij van Sint-Jan te Arnhem, inv.nr. 10; vgl. Hoefler en Van Veen, 'De commanderieën', 290; Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 158.

Veluwe neer.⁷⁷ Hun kloostergebouwen kwamen te staan in Dieren, vielen lange tijd onder de balije van Koblenz en behoorden tot de kamergoederen van de hoogmeester. Door herhaaldelijke verkoop kwam de commanderij in 1434 in handen van de landcommandeur van Utrecht.⁷⁸ De commandeur in Dieren was altijd een ridderbroeder, maar de plaatselijke parochiekerk bleek in de veertiende eeuw te worden bediend door een priesterbroeder.⁷⁹ Buiten Harderwijk, maar nog binnen de grenzen van het kerspel Ermelo, stond sinds 1307 een commanderij voor de johannieters.⁸⁰ De kapelaans in 's-Heerenloo leefden in gemeenschappelijk bezit en hielden er een kloosterlijke manier van leven op na.⁸¹ Binnen de stadsmuren van Harderwijk waren er toen ook al enkele monniken die de regel van Sint-Franciscus volgden en het armoede-ideaal beleden. Zij werden sinds 1290 ingedeeld bij de custodie van Deventer.⁸²

Ordegeestelijken leefden zoveel mogelijk afgescheiden van de buitenwereld, maar ontplooiden in sommige gevallen ook activiteiten buiten het klooster. Hierboven werd al duidelijk dat een priesterbroeder optrad als pastoor van Dieren, maar ook franciscanen stonden in contact met leken. De minderbroeders uit Harderwijk mochten geen bezittingen hebben en verkregen inkomsten door te bedelen. In de parochiekerk namen ze regelmatig de biecht af en droegen ze missen op.⁸³ [Afbeelding K13] De kartuizers van Monnikhuizen, die sinds 1335 in een klooster buiten Arnhem leefden, waren op een andere manier werkzaam binnen de gemeenschap.⁸⁴ De broeders leidden een sober gemeenschapsleven en combineerden dat met een kluizenaarsbestaan, maar waren ook betrokken bij ontginningen in Nijbroek. Ook ontvingen ze van de Gelderse hertog het recht om bepaalde kerkfunctionarissen in het ambt voordragen.⁸⁵ Daarmee konden ze invloed uitoefenen op het religieuze klimaat in het richterambt.

Kloosters konden ook door hun hoven, uithoven of termijnhuizen aanwezig zijn in de leefwereld van parochianen. Een hof was een domein met horigen of pachters, behorend tot de oudere orde van de benedictijnen. In Putten stond al sinds de elfde eeuw een kelnarij van de benedictijnen van Abdinkhof uit Paderborn. Deze instelling deed dienst als een veredelde hof, maar was tegelijk van groot belang voor het religieuze leven in het dorp. Een benedictijn uit

77 Goudriaan, *Kloosterlijst*, IDNR D28. In 1410 leefden in Dieren vijf ridder- en twee priesterbroeders, zie: Mol, *Vechten bidden en verplegen*, 302.

78 HUA, Archief van de Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht, inv.nr. 1507. De commanderij werd in 1420 door de hoogmeester van de Duitse Orde wegens schulden verkocht aan de commandeur van Biezen, zie: HUA, Archief van de Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht, inv.nr. 1491.

79 Mol, *Vechten, bidden en verplegen*, 302, noot 16; vgl. Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 352, 354.

80 Goudriaan, *Kloosterlijst*, IDNR E15.

81 Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 158, 190. Over de johannieters van 's-Heerenloo, zie: Mars, 'De Johanners'.

82 Goudriaan, *Kloosterlijst*, IDNR H30.

83 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 179re; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 63, 28-29.

84 Goudriaan, *Kloosterlijst*, IDNR A49.

85 Sloet, 'Een instructie', 369-372; Van Veen, 'De collatie van het kerkmeester- en het kosterambt'.

Abdinkhof woonde onafgebroken in Putten. Hij bepaalde bovendien wie in het pastoraalambt werd voorgedragen en beheerde de vicarie van Sint-Andreas de Apostel in de parochiekerk.⁸⁶ Eén kloosterboerderij was het bezit van kloosterlingen buiten de Veluwe. De benedictijnen van de Sint-Paulusabdij uit Utrecht voerden namelijk al eeuwenlang heerschappij over een hof in Rheden.⁸⁷ De uithoven – van cisterciënzers, premonstratenzers en nog jongere orden – functioneerden als kloosterboerderijen van waaruit kloostergoederen werden bewerkt en beheerd, terwijl termijnhuizen (*refugia*) binnen de muren van een stad stonden. Kloosterlingen die op het platteland samenleefden, konden er wonen in tijden van oorlog of crisis. Rond 1500 bezaten de kartuizers van Monnikhuizen de uithof Gotingsgoed in Ellecom.⁸⁸ De johannieters van 's-Heerenloo hadden de beschikking over de uithof Kallenbroek ten westen van Barneveld.⁸⁹ Daarnaast konden ze zich terugtrekken in een termijnhuis binnen Harderwijk.⁹⁰

Omstreeks 1400 raakte de stroming van de *Devotio moderna* in zwang. De aanhangers van deze vernieuwingsbeweging zetten zich af tegen de rijkdom en weelde van de katholieke kerk en propageerden een religieus en spiritueel leven. Om dit doel te bereiken gingen mannen en vrouwen samenleven in onafhankelijke leefgemeenschappen en legden zij een gelofte af van armoede, kuisheid, gehoorzaamheid en nederigheid. Contact met de buitenwereld werd niet vermeden, want de broeders en zusters wijdden zich aan handenarbeid en boekreproductie. Op zo'n moment bevonden zij zich tussen het liturgische en wereldlijke domein en vertolkten een bemiddelende rol.⁹¹ De beweging van het gemene leven vormde de meest oorspronkelijke stroming binnen de Moderne Devotie. In de loop van de vijftiende eeuw hadden zich op de Veluwe steeds vaker gemeenschappen van broeders en zusters gevormd, mogelijk meer dan in de noordelijke delen van de Nederlanden.⁹² De broeders van Hulsbergen bij Heerde werden voor het eerst genoemd in 1407 en die van Harderwijk in 1441.⁹³ In 1515 sloten de zusters van Nijkerk zich aan bij de stroming van het gemene leven.⁹⁴ De inwoners van de conventen legden geen kloostergeloften af, maar hielden er wel een kloosterlijke levenswijze op na. Dit bleek bijvoorbeeld uit het opstellen van leefregels en statuten. Ook schonken ordelingen hun goederen aan de lokale gemeenschap. In Harderwijk boden de fraters onderdak aan studenten

86 AVD, 17. Over de kelnarij, zie: Van Schouwen, *De kelnarij*.

87 Goudriaan, *Kloosterlijst*, IDNR U02c; vgl. Maris, 'Aanteekeningen'.

88 Goudriaan, *Kloosterlijst*, IDNR A49a. Vanwege Oranje's tweede invasie moesten de monniken in 1572 vluchten binnen de stadsmuren van Arnhem, waar ze enkele jaren later het Huis van Middachten betrokken, zie: Goudriaan, *Kloosterlijst*, IDNR A49b.

89 Goudriaan, *Kloosterlijst*, IDNR E15b.

90 Goudriaan, *Kloosterlijst*, IDNR E15a.

91 Goudriaan, 'The New Devout', 110; Goudriaan, 'Beguines', in 133; Goudriaan, 'The Regular Observance', 174.

92 Vgl. Roemeling, *Heiligen en heren*, 16.

93 Goudriaan, *Kloosterlijst*, IDNR H34 (Heerde); Goudriaan, *Kloosterlijst*, IDNR H48 (Harderwijk).

94 Goudriaan, *Kloosterlijst*, IDNR N13. De zusters werden in 1515 zusters van het gemene leven.

van de stadsschool, aan wie ze ook bijles gaven.⁹⁵ In 1511 stelde de pater één van zijn broeders beschikbaar als lector, maar het ging hier wellicht om een uitzonderingsgeval.⁹⁶ Doorgaans leefden de broeders en zusters hun kloosterleven zonder al te veel contact met leken. De leiding van een convent lag in handen van een rector of pater, die op zijn beurt contacten onderhield met het Zwolse Colloquium. Dit bestuursorgaan functioneerde als een soort beraad zonder visitatierecht, maar voerde toch met enige regelmaat inspecties uit.⁹⁷

Een belangrijk segment van de Moderne Devoten leefde volgens de derde regel van Sint-Franciscus: de tertiariissen. Deze leefwijze was eigenlijk bedoeld voor leken, maar in de loop van de vijftiende eeuw kregen dergelijke gemeenschappen steeds meer kloosterlijke trekken. In 1399 vormden een aantal conventen het Kapittel van Utrecht, een congregatie van vrouwenhuizen dat zich besloot te richten naar de derde regel van de Orde van de Franciscanen. Vanaf dat moment gaven de religieuze vrouwen een steeds meer monastieke invulling aan hun gemeenschapsleven. De vrijblijvende bepalingen van weleer werden aangescherpt, en steeds vaker sloten de tertiariissen zich af van de buitenwereld (*clausuur*).⁹⁸ In Elburg en Harderwijk waren reeds halverwege de vijftiende eeuw derde-ordelingen te vinden.⁹⁹ De tertiariissen van Arnhem en Oene werden pas op een lijst van 1555 voor het eerst met het Kapittel van Utrecht in verband gebracht, maar hadden zich – afgaande op de geschiedenis van andere conventen – waarschijnlijk rond 1450 bij de congregatie aangesloten.¹⁰⁰

Tot slot waren er de regulieren en regularissen. Deze gewijde kloosterlingen volgden de regel van Sint-Augustinus en waren gehouden aan strikte leefregels. Het samenleven bleek vooral gericht op liturgische gebeden en het houden van de getijden. De Veluwse conventen vielen zonder uitzondering onder het Kapittel van Windesheim, de kloosterbeweging van de Moderne Devotie, of stonden ermee in verbinding. Zo sloten de regularissen van Bethanië buiten Arnhem zich in 1430 aan bij het Kapittel van Windesheim, net als de regularissen van Renkum zo'n vijftien jaar later.¹⁰¹ Regulieren bevonden zich tussen Oosterbeek en Arnhem, maar zij waren al in 1395 toegetreden tot het kapittel.¹⁰² Vanaf de jaren 1458-1459 werden bovendien de regularissen van Sint-Ag-

95 SAH, OAH, inv.nr. 1054; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 624, 238.

96 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 95re; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 521, 202. Post betwijfelt de inzet van fraters als lectores, zie: Post, *The Modern Devotion*, 402.

97 Kuys, *Kerkelijke organisatie*, 270.

98 Van Engen, 'Het Kapittel van Utrecht', 156.

99 Goudriaan, *Kloosterlijst*, IDNR H35 (Harderwijk, Clara); Goudriaan, *Kloosterlijst*, IDNR H36 (Harderwijk, Catharina); Goudriaan, *Kloosterlijst*, IDNR E08 (Elburg). De tertiariissen van Elburg werden reeds in 1418 genoemd, maar sloten zich in 1425 aan bij het Kapittel van Utrecht. De tertiariissen van Harderwijk (Catharina) werden reeds in 1439 genoemd, maar sloten zich in 1555 aan bij het Kapittel van Utrecht.

100 Goudriaan, *Kloosterlijst*, IDNR A51 (Arnhem); Goudriaan, *Kloosterlijst*, IDNR O02 (Oene).

101 Goudriaan, *Kloosterlijst*, IDNR R07. De regularissen werden reeds in 1408 genoemd en stonden in verbinding met het Kapittel van Neuss.

102 Goudriaan, *Kloosterlijst*, IDNR A51. De kloosterlingen golden in 1392 als regulieren.

nes uit Harderwijk en die van Sint-Agnes en Paulus in Arnhem gevisiteerd door de kapittelheren van de Agnietenberg.¹⁰³

Tabel 3. Schematisch overzicht van verschillende stromingen binnen de Moderne Devotie – en daarmee in verband te brengen observatiebewegingen – en hun kloosters en conventen op de Veluwe in de zestiende eeuw. In dit schema worden de gebruikelijke afkortingen gehanteerd om de verschillende ordes aan te geven: CR(W): reguliere kanunnik(ess)en (van Windesheim); OFM: franciscanen of minderbroeders; OSB: benedictijnen. Bewerking van een overzicht uit: A. Dlabačová en R. Hofman, *De Moderne Devotie. Spiritualiteit vanaf de late Middeleeuwen* (Zwolle, 2018) 17.

Observantenbewegingen	Tertiarissenbeweging	Beweging van het gemene leven	Kloosterbeweging	Reformbeweging
Arnhem , Observanten OFM (1487)	Elburg , Tertiarissen: Agnes (1415)	Heerde , Broeders van het gemene leven: Hulsbergen (1407)	Oosterbeek , Regulieren CR: Mariëndaal (1395)	Hattem , Benedictijner dubbelklooster OSB: Klaarwater (1470)
Harderwijk , Observanten OFM (1569)	Harderwijk , Tertiarissen: Catharina (1439)	Harderwijk , Broeders van het gemene leven: Sint- Gregoriushuis (1441)	Arnhem , Regularissen CRW: Bethanië (1419)	
	Harderwijk , Tertiarissen: Clara (1466)	Nijkerk , Zusters: Catharina (1515)	Renkum , Regularissen CRW (1445)	
	Arnhem , Tertiarissen: Catharinalgasthuis (1516)		Harderwijk , Regularissen CRW: Agnes (1458)	
	Oene , Tertiarissen: Nazareth (1555)		Arnhem , Regularissen CRW: Agnes en Paulus (1469)	

103 Goudriaan, *Kloosterlijst*, IDNR H33 (Harderwijk); Goudriaan, *Kloosterlijst*, IDNR A53 (Arnhem).

De Veluwe kloosters behoorden in veel gevallen tot hervormingsbewegingen. [Tabel 3] Dit gold niet alleen voor de conventen die zich vanaf ongeveer 1400 aansloten bij de stroming van de Moderne Devoten. De monastieke vernieuwing begon al eerder, in het kartuizerklooster Monnikhuizen bij Arnhem. Deze instelling werd gesticht door Reinoud II van Gelre, kort voor zijn dood. De orde van de kartuizers was streng en sloot aan op de behoefte aan soberheid en zuiverheid in de religieuze praktijk.¹⁰⁴ Geert Grote (1340-1384), grondlegger van de *Devotio Moderna*, verbleef er van 1374 tot 1378 als betalende gast. Ook de benedictijnen en benedictinessen van het dubbelklooster Klarewater bij Hattem [Afbeelding K14] hadden behoefte aan verinnerlijking van het geloofsleven. Zij maakten sinds 1470 deel uit van een bredere stroming, die was verbonden aan de Bursfelder congregatie, een reformbeweging van benedictijner monniken.¹⁰⁵ Een vergelijkbaar doel werd nagestreefd door de observante franciscanen van Arnhem, die zich pas halverwege de vijftiende eeuw in Arnhem vestigden en sinds 1487 vielen onder de Keulse vicaris-provinciaal.¹⁰⁶ Zij wensten strikte naleving van het armoede-ideaal van de heilige Franciscus van Assisi en verzetten zich tegen de rijkdom van kloosters. Dit gold niet voor de franciscanen in Harderwijk. Zij zouden pas in 1569 onder observantie worden gezet.¹⁰⁷ Het Veluwe kloosterlandschap was dun bezet. Monastieke instellingen werden vooral gevonden in de IJssel- en Rijngebieden, maar kenden veelal een hervormingsgezind karakter.

1.5. Een netwerk van heiligen

Gedurende de vijftiende eeuw raakte het religieuze leven gecentreerd rondom parochiekerken en patroonheiligen.¹⁰⁸ Rond 1500 waren heiligen overal. Hun verhalen werden gedrukt in boekvorm, hun levens nagespeeld in mysteriespelen, en hun afbeeldingen geslagen op bedevaartinsignes. De verering van heilige mannen en vrouwen had oude papieren. Vroegchristelijke kluzenaars (*heremieten*) ontwikkelden zich tot 'scharniermannen', die konden bemiddelen tussen hemel en aarde.¹⁰⁹ Door toedoen van bewonderaars, navolgers en geestverwanten werden na hun dood de nodige heiligencultussen opgestart. Die verering was profijtelijk voor lokale bewoners. Door handelstransacties en sociale ac-

104 Noordzij, *Gelre*, 89. Over Reinoud's religieuze beweegredenen voor de stichting van Monnikhuizen, zie: Janssen, 'Ein niederrheinischer Fürstenhof', 243-244; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden*, xlvii.

105 Goudriaan, *Kloosterlijst*, IDNR H46; Dlačáková en Hofman, 'Hoe past de Moderne Devotie in de laatmiddeleeuwse Nederlanden?', 17. De benedictijnen en benedictinessen werden reeds in 1414 genoemd ('Katen') en verplaatsten zich in 1415 naar Hattem; vgl. Van Veen, 'De stichting'.

106 Goudriaan, *Kloosterlijst*, IDNR A55.

107 GA, AHGZ, inv.nr. 660, nrs. 2263 en 2267. Vgl. Van Heel, 'Minderbroeders te Harderwijk'; De Kok, 'Wanneer hebben de Minderbroeders'.

108 Van Bavel, *Transitie en continuïteit*, 328-330.

109 Brown, 'The Rise and Function'.

tiviteiten onder bescherming van een heilige te plaatsen werden ze geheiligd, maar kerkdienaren profiteerden natuurlijk ook van het 'religieuze toerisme'.¹¹⁰ Dit versterkte de functie van heiligen als verbindingspersonen tussen het menselijke en het heilige. Patroonheiligen konden dus met recht worden gezien als dragers van de sacrale infrastructuur.

De patroonheilige van een parochiekerk vormde het middelpunt van lokale devoties. Dit bleek vooral uit de namen die werden gegeven aan de vele kerkelijke en geestelijke instellingen. Een kerk, kapel of vicarie moest immers worden gewijd aan een passend Bijbelfiguur of een passende noodhelper, al is lang niet altijd duidelijk wie bij de stichting van een kerk de beschermheilige koos. In de tiende en elfde eeuw waren dit vooral de bisschoppen geweest, of zij die handelden uit naam van buitenlandse kloosters, maar gaandeweg kregen ook andere belangengroepen invloed op de keuze voor een patroonheilige.¹¹¹ Hoe dan ook, de Moeder Gods bleek op de Veluwe erg populair, net als Sint-Antonius Abt, Sint-Nicolaas van Myra en Sint-Johannes de Doper. Bijna de helft van alle Veluwse kerken was aan één van deze vier heiligen gewijd. Zo droegen de parochiekerken van Elburg, Ellecom, Ermelo en Oosterwolde de naam van Sint-Nicolaas, net zoals het geval was geweest bij de vroegere parochiekerk van Harderwijk. De voormalig bisschop van Lycië, een 'kruistochtheilige', werd in de loop van de twaalfde eeuw op steeds meer plekken in de Lage Landen tot patroonheilige gekozen. Net als op de Veluwe werd een overgroot deel van de kerken in Friesland, Groningen en Drenthe aan hem gewijd.¹¹²

Tabel 4. Overzicht van het aantal patrocina van parochiekerken, kerken en kapellen, c. 1500

Patrocinium	Parochiekerken	Kerken	Kapellen	Totaal
Sint-Antonius Abt	3		5	8
Onze Lieve Vrouwe	6			6
Sint-Johannes de Doper	4	1	1	6
Sint-Nicolaas van Myra	3		3	6
Sint-Nicolaas van Myra + Maria Magdalena	1			1
Sint-Joris	1		2	3
Heilige Geest			3	3

110 Theuws, *Sleutel van Sint Servaas*, 13.

111 Vgl. Roemeling, *Heiligen en heren*, 99-100.

112 Roemeling, *Heiligen en heren*, 101.

Patrocinium	Parochiekerken	Kerken	Kapellen	Totaal
Sint-Ludgerus	2			2
Sint-Pacratius	2			2
Sint-Catharina	1		1	2
Sint-Andreas + Sint-Catharina	1			1
Sint-Petrus	1		1	2
Sint-Agnes			2	2
Sint-Eusebius	1			1
Sint-Walburgis		1		1
Sint-Stefanus en Sebastiaan	1			1
Sint-Odolphus	1			1
Sint-Gangulphus	1			1
Sint-Gertrudis	1			1
Sint-Alexander	1			1
Sint-Jacobus	1			1
Sint-Martinus	1			1
Sint-Dionysus	1			1
Sint-Ursula	1			1
Sint-Trinitas	1			1
Sint-Cosmas en Damianus	1			1
Sint-Lebuïnus	1			1
Sint-Lambertus	1			1
Sint-Bernulphus	1			1
Sint-Mauritius	1			1
Sint-Vincentius	1			1
Totaal	42	2	18	

De naam van Sint-Johannes de Doper was verbonden aan vier Veluwe parochiekerken. Dat die van Wageningen en Ede waren genoemd naar deze Bijbelheilige had misschien te maken met het kerkelijke instituut op wiens voorpraak beide godshuizen waren gesticht: het Sint-Janskapittel te Utrecht. Het is niet ondenkbaar dat de kanunniken ook invloed hebben uitgeoefend op de keuze voor een patroonheilige, of daarbij op z'n minst betrokken waren geweest.¹¹³ In het geval van Heerde en Vorchten lag de keus voor de Doper als patroon veel minder voor de hand. De proost van het Sint-Pieterskapittel te Utrecht was in beide plaatsen gemachtigd om de lokale pastoor in het ambt voor te dragen, maar allebei de kerken droegen niet de naam van de heilige Martinus of de heilige Petrus, zoals bij veel kerken in Friesland en Groningen, die op voorpraak van kerkleiders uit het Utrechtse waren gesticht. Wat kon dan wel een reden zijn om ze te wijden aan de heilige Johannes de Doper?

Misschien speelde het midzomerfeest een rol bij de keus voor de Doper als schutspatroon. De feestdag van Sint-Jan viel op 24 juni, precies in de periode dat de zonkracht begon af te nemen. In de vroege twaalfde eeuw, maar mogelijk al eerder, hadden bewoners dat moment aangegrepen om de 'zoncrisis' te herdenken en passende rituelen uit te voeren, zoals het aansteken van vreugdevuren en het zingen van diabolische ballades.¹¹⁴ Door de inzet van bisschoppen en kerkelijke prelaten veranderden deze gebruiken van karakter en werden ze verbonden aan de cultus van de heilige Johannes de Doper. Het leven van deze heilige had zich gekenmerkt door opkomst en ondergang. Vanuit de hemel was hem een beroemde toekomst voorspeld, maar gaandeweg bleek de Doper evengoed afhankelijk van Christus en eindigde zijn leven in een gruwelijke dood. Eens per jaar stond een gechristianiseerde gemeenschap stil bij Johannes' onfortuinlijke leven, wellicht in het besef dat dit elk mens kon overkomen. Om deze allegorie extra kracht bij te zetten duwden lokale bewoners een brandend wiel van een heuvel.¹¹⁵ Het levensverhaal van Sint-Johannes de Doper verschaftte de kerk dus de mogelijkheid om folklore om te zetten in een christelijk gebruik.¹¹⁶ In Wageningen speelde deze ratio nog lange tijd een rol. In de zestiende eeuw gaven speellieden en zwaarddansers, op de avond voorafgaand aan de jaarlijkse Sint-Jansprocessie, optredens in de stad. De volgende dag luidden de klokken uit de Sint-Janskapel op de Westberg en liepen parochianen in procesie naar de voormalige parochiekerk.¹¹⁷

113 Vgl. Palmboom, *Het kapittel van Sint-Jan*, 264.

114 Hutton, *The Stations of the Sun*, 312; Billington, 'The Midsummer Solstice', 50. In de negentiende eeuw werden midzomerfeesten in Europa op brede schaal gevierd, maar het fenomeen kende een middeleeuwse oorsprong. De theoloog en liturgist Jean Beleth (1135-1182) beschreef reeds in de twaalfde eeuw het aansteken van vreugdevuren op Sint-Jansavond en typeerde het als een volksgebruik.

115 Billington, 'The Midsummer Solstice', 51-52.

116 Vgl. Walsham, *The Reformation of the Landscape*, 19; Hutton, *The Pagan Religions*, 297.

117 SAW, Nederlands Hervormde Gemeente, Kerkvoogdij, inv.nr. 37, fol. 3vo; inv.nr. 38, fol. 4re-4vo; vgl. Zeven en Steenberg, 'De laatste processies'.

De kerken van Elspeet, Nunspeet en Scherpenzeel droegen de naam van Sint-Antonius Abt, en ook de kapel van Lunteren was aan hem gewijd. Deze instellingen waren gesticht in de veertiende eeuw. In die tijd nam de populariteit van de heilige Antonius als schutspatroon sterk toe, met name in boerengemeenschappen. Dit kwam vooral door zijn veronderstelde medicinale krachten. Antonius werd door parochianen aangeropen om de Zwarte Dood tegen te gaan of om ervan te genezen. Ook Cosmas en Damianus werden om die reden vereerd. De kerk van Terwolde, die aan de heilige tweeling was gewijd, paste dus in hetzelfde rijtje thuis als de Sint-Antoniuskerken. Uit de keuze voor dergelijke patroonheiligen sprak vooral de diepe religieuze betekenis van individuele of epidemische ziektes, die werden gezien als een gevolg van zondige handelingen.¹¹⁸ Toch bleek met name de heilige Antonius ook om heel andere redenen geliefd te zijn. Zijn status als noodhelper werd nogal eens vermengd met elementen uit de populaire vroomheid. Op sommige plekken ging de bescherming tegen misoogsten of veeziekten gelijk op met de toepassing van toverij of de productie van discutabele geneesmiddelen tegen Sint-Antoniusvuur (*ergotisme*), een vergiftiging door het eten van moederkoorn en vaak dodelijk.¹¹⁹ Juist tijdens de Sint-Antoniusprocessie kwamen dit soort activiteiten samen, zoals de Amsterdamse schilder Pieter Aertsen (+1575) rond 1550 treffend verbeeldde op zijn *De terugkeer van een Sint-Antoniusbedevaart*. [Afbeelding K15]

De Moeder Gods was de patroonheilige van maar liefst zes Veluwe kerken. In het geval van Harderwijk en Apeldoorn leek die keus begrijpelijk, omdat beide godshuizen waren gesticht op voorspraak van het Sint-Mariëkapittel uit Utrecht. Hadden de kanunniken misschien sturend opgetreden in het kiezen van een passende beschermheilige? Bij de kerken van Dieren, Hoevelaken, Renkum en Twello was dit niet het geval. Waarom werd op die plaatsen dan toch gekozen voor Onze Lieve Vrouwe als schutspatroon? De kerkelijke drang tot kerstening van Europa speelde daarin wellicht een rol. Door toedoen van kerkdienaren nam sinds de elfde eeuw de populariteit van Maria enorm toe, niet alleen onder politieke heersers en kerkleiders, maar ook onder brede lagen van de bevolking.¹²⁰ Gebieden die door missieactiviteiten in contact kwamen met de nieuwe godsdienst moesten tot christelijk kerngebied gemaakt worden. Het symbool van de Moeder Gods kon daarbij helpen. Zij bevond zich in het hart van het christelijk geloof en missionarissen konden haar in verbinding brengen met thema's als incarnatie en verlossing.¹²¹ Met andere woorden: de figuur van Onze Lieve Vrouwe maakte het mogelijk om een christelijke sfeer te scheppen, waarbinnen de dominantie van de kerk onomstotelijk vast kwam te staan. Dit bleek een heilig hulpmiddel in het christianiseren van onontgonnen gebieden, ook op de Veluwe.

118 Jacquart, *La médecine médiévale*, 230-258; Foscati, *Saint Anthony's Fire*, 21 en 25.

119 Foscati, *Saint Anthony's Fire*, 15-17.

120 Walsham, *The Reformation of the Landscape*, 46.

121 Bartlett, *The Making of Europe*.; vgl. Rubin, *Emotion and Devotion*, 14.

Naast de kerk hadden ook edelen de Mariacultus gebruikt om hun – nog maar net gekerstende – domeinen van een noodzakelijke samenhang te voorzien. De Moeder Gods als het christelijke symbool bij uitstek kon dus toegepast worden door verschillende belangengroepen. Zo besloot Stefanus I van Hongarije (+1038) aan het einde van het eerste millennium om de Mariacultus op te nemen in de politieke cultuur van zijn heilige koninkrijk, dat aanstonds begon te groeien. Door Onze Lieve Vrouwe te kiezen als patroon en een speciale Mariadevotie op te starten, bevestigde Stefanus de hegemonie van de Hongaarse dynastie ten opzichte van machthebbers in het Heilige Roomse Rijk en in het Byzantijnse Rijk.¹²² De Orde van Cluny gebruikte in de elfde eeuw een specifieke Mariacultus om – in weerwil van feodale edelen en de paus – autonomie te verwerven en politieke invloed te genereren.¹²³ De politieke instrumentalisatie van de Moeder Gods was in middeleeuws Europa dus wijdverspreid.

Het vereren van Onze Lieve Vrouwe bleek aan te sluiten bij de doelstellingen van nieuwe machthebbers, ook van hen die het op de Veluwe voor het zeggen hadden. Zo had graaf Adolf IV van Berg (+1259) in 1218 de Mariakapel van Dieren geschonken aan de balije van de Duitse Orde te Utrecht, terwijl de Onze Lieve Vrouwekerk van Hoevelaken zo'n vijftienvestig jaren later in bezit kwam van de ridder Johan van Stoutenburg.¹²⁴ De Mariakerken van Renkum en Twello waren eveneens het bezit geweest van de Gelderse hertog, ook al maakten ze in de zestiende eeuw deel uit van het goederenbestand van een kapittelkerk.¹²⁵ In 1415 bevestigde bisschop van Utrecht Frederik van Blankenheim (+1423) dat de kerkmeesters van Harderwijk binnen de stadsmuren een nieuwe parochiekerk mochten bouwen.¹²⁶ Nog diezelfde dag verstrekte hertog Reinoud IV van Gelre (1365-1423) een soortgelijke vergunning. Hij onderstreepte daarmee zijn invloed in het kerkelijke domein.¹²⁷ De prominente aanwezigheid van de Moeder Gods in de religieuze cultuur op de Veluwe werd dus bevorderd door gewestelijke landsheren. Het symbool van Maria sloot aan op hun taak als christelijke machthebber.¹²⁸

Aan het begin van de zestiende eeuw bleek dat ook Karel van Gelre was gehecht aan de Mariacultus. De Gelderse hertog beijverde zich voor de invoering van een nieuw Mariafeest. In 1514 wist hij de bisschoppen van Utrecht en Münster te overtuigen van het feit dat de devotie van Maria Droefenis op de vrijdag na de tweede (of derde) zondag na Pasen profijtelijk zou zijn voor de christenheid. Om de verering op brede schaal ingang te laten vinden, werden in Parijs officieboeken gedrukt om het hoogtij van 'Onser Liever Vrouwe Hoich-

122 Klaniczay, *Holy Rulers*, 139-142; vgl. Rubin, *Emotion and Devotion*, 15.

123 Rubin, *Emotion and Devotion*, 16.

124 OGZ, nr. 451; Van Veen, 'Hoevelaken en Scherpenzeel', 48.

125 Over de kerk van Renkum, zie: Nijhoff, *Gedenkwaardigheden*, III, nr. 282, 274. Over de kerk van Twello, zie: Bijlage I. Over de kerk van Harderwijk, zie: Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 134, 57.

126 SAH, OAH, inv.nr. 530; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 133, 56-57.

127 SAH, OAH, inv.nr. 530; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 134, 57.

128 Vgl. Noordzij, *Gelre*, 92-94.

tyt de Compassione' overal in den lande te kunnen vieren.¹²⁹ De vroomheid van de landsheer en zijn streven naar territoriale eenheid kwamen samen in een Mariacultus. De verering moest zorgen voor saamhorigheid en vrede in het gewest. Die invoering moet gemakkelijk zijn verlopen. De bestaande religieuze cultuur in de regio werd voor een groot deel gedragen door het symbool van de Moeder Gods.

De Mariadevotie was rond 1500 nog altijd levenskrachtig. In de loop van de zestiende eeuw werd menig vicarie-altaar gewijd aan de Moeder Gods. Op de Veluwe ging het om ongeveer een kwart van het totale aantal memoriestichtingen, die werden opgericht om het gebed voor de doden tot in lengte van jaren te garanderen. [Tabel 5] Heel nadrukkelijk kreeg Onze Lieve Vrouwe de rol aangemeten van voorbidder tussen het goddelijke en het menselijke. De religieuze cultuur werd hierdoor nog meer toegankelijk voor leken.¹³⁰ Onder kerkgangers circuleerden twee beelden van de Moeder Gods: de jonge moeder met het Kind Jezus, en de rouwende moeder die de kruisiging en dood van haar volwassen zoon moest aanzien. Emotionele gemeenschappen centreerden zich rondom deze voorstellingen. Zowel in de kerk als daarbuiten boden ze een vorm van gevoelvol onderwijs. Maria creëerde een affectieve wereld. Ze verbeelde emoties en nodigde uit om daarop te reageren.¹³¹

Tabel 5. Aantallen van vicarieën en officia met Onze Lieve Vrouwe, Sint-Catharina, Sint-Antonius Abt of Sint-Anna als patroonheilige, c. 1500

	Vicarieën en officia (totaal)	Bekende patrocinia (totaal)	Onze Lieve Vrouwe	Sint-Antonius Abt	Sint-Anna	Sint-Catharina
Steden	114	88	10	5	8	6
Dorpen	95	94	26	20	12	9
Totaal	209	182	36	25	20	15

De beoordeling van de Moeder Gods kon per groep verschillen. Door voortdurende oorlogsdreiging gingen parochianen kort voor de eeuwwisseling op zoek naar spirituele troost. Zij identificeerden zich met de rouwende moeder die haar zoon gekruisigd zag worden. Deze behoefte aan een passende heilige werd opgepikt door Filips de Schone (1478-1506). Hij zag in de Moeder Gods een

129 Van Hasselt, *Geldersche Oudheden*, I, nr. 28 en 30, 482. Frijhoff, 'Het Gelders Antichrist-tractaat', 199; Kronenberg, *Maria's heerlijkheid*, II, 223-224; IV, 36-39; vgl. Van Hasselt, *Geldersch Maandwerk*, II (Arnhem, 1807) 525.

130 Kjesrud, 'Conceptions of the Virgin Mary', 103.

131 Rubin, *Emotion and Devotion*, 77, 110; Schuler, 'The Seven Sorrows of te Virgin', 11; Eriksson, 'Virgin', 39-40.

symbool van eenheid en vrede, maar ook een figuur die begrijpelijk kon maken dat territoriale eenheid de nodige offers vergde van hem als landsheer. Een uitgekende Mariacampagne, opgezet door geestelijken die in verbinding stonden met het Habsburgse Hof, moest die doelen verwezenlijken.¹³² Hoe verschillend de interpretatie van Maria ook kon zijn, rond 1500 raakten parochianen op nieuwe manieren verbonden met de Moeder Gods. Voor veel communicanten was ze veelkleurig en alomtegenwoordig. Tegelijkertijd waren er ook mensen die haar irriterend en belemmerend vonden. Want als Maria leed, dan leed toch ook haar heiligenstatus? In de ogen van sommigen was religie teveel ‘gemarialiseerd’.¹³³

Een eveneens groot deel van de Veluwe vicarieën was gewijd aan Sint-Antonius Abt en Sint-Catharina, twee heiligen die om verschillende redenen konden worden vereerd. Zo hielp Antonius in het bestrijden van ‘de coortse’ (*Antoniusvuur*) en namen sommige parochianen hun toevlucht tot Catharina, eveneens vanwege haar medicinale krachten.¹³⁴ Tegelijkertijd waren kerspellen ook op andere manieren aan beide heiligen verbonden. In Lunteren maakten parochianen religieuze ommegangen met een levensgroot beeld van Sint-Antonius met het Varken.¹³⁵ Elk jaar gingen de leden van de Sint-Antoniusbroederschap uit Apeldoorn door het dorp met een Antoniusbeeld, maar dan op de feestdag van Sint-Odolphus.¹³⁶ In Nijkerk droegen parochianen tijdens processies een beeld van Sint-Catharina, de schutspatroon van de plaatselijke parochiekerk, en samen met Sint-Anna ook beschermheilige van een geestelijke stichting in hetzelfde godshuis, waarmee financiële middelen werden vrijgemaakt voor het opdragen van zielenmissen voor de doden door een altaris.¹³⁷ De devotie in inzet van een patroonheilige ondersteunde parochianen niet alleen bij markante gebeurtenissen in een mensenleven, maar bood de gemeenschap ook bescherming bij *rite de passage*. Tegelijkertijd kon de brede inzet van heiligen de kerk in de kaart spelen, al mocht de noodzakelijke decentralisering van de heiligenverering niet ten koste gaan van de gewenste kanalisering ervan, zoals bisschoppen en kerkelijke prelaten dat voor ogen hadden.¹³⁸

Op de drempel van de zestiende eeuw nam ook de populariteit van de heilige Anna plotseling toe. Onder theologen was discussie ontstaan over de vraag of de Moeder Gods daadwerkelijk zonder erfzonde ter wereld was gekomen. Om die onzekerheid voor eens en altijd weg te nemen, achtten zij het noodzakelijk om ook de heiligheid van Maria’s moeder – Sint-Anna – te benadrukken. Naast de theologische relevantie van de heilige Anna, had de moeder van Maria

132 Speakman Sutch en Van Bruaene, ‘The Seven Sorrows’, 277.

133 Rubin, *Emotion and Devotion*, 27, 29.

134 Walsham, *The Reformation of the Landscape*, 53, 58, 68, 214; Lewis, ‘Pilgrimage’, 145-160.

135 Van Veen, ‘Lunteren bedevaartsplaats?’.

136 GA, Archief van het Huis Vornholz, inv.nr. 1239.

137 Van Lieburg, *Heilig Nijkerk*, 192-193; Grijpink, ‘Kerkelijk register’, 143.

138 Walsham, *The Reformation of the Landscape*, 47.

ook zeggingskracht voor de opkomende burgerij. Zij zocht naar versterking van haar onafhankelijkheid en benadrukte het private familielevens.¹³⁹ Daarbij paste het beeld van Anna-te-Drieën, een weergave van Sint-Anna, de Moeder Gods en het Kind Jezus. In Hattem kreeg deze voorstelling een nieuwe toepassing. De plaatselijke drost wist in 1520 de hand te leggen op een relik van Sint-Anna. Samen met de pastoor en de schepenen bepaalde hij dat ‘opten dagh, als men dat hijllighe hijllighdom tot Hattem eert ind dreget opten altaer’ het relikschrijn alleen in aller aanwezigheid geopend mocht worden.¹⁴⁰ De devotie groeide in omvang door de vrijgeleide die hertog Karel van Gelre verleende aan hen die het heiligdom van Sint-Anna wilden bezoeken.¹⁴¹ Dit onderstreepte het imago van Hattem als ‘heilige stede’. De Annadevotie kreeg dus niet alleen een plek in het mentale spectrum van de religieuze beleving, maar had ook gevolgen voor de ruimtelijke ordening van het geloofsleven, op z’n minst één keer per jaar.¹⁴²

De sacrale infrastructuur van de Veluwe steunde voor een groot deel op de aanwezigheid van symbolen als Sint-Anna en de Moeder Gods, maar het netwerk van heiligen telde nog meer patroonheiligen. Ook een ‘nieuwkomer’ als Sint-Eusebius, een ridderheilige als Sint-Joris, en geloofsverkondigers als de Angelsaksische Sint-Lebuïnus, de Friese Sint-Ludgerus en de oud-Bourgondische ridder Sint-Gangulphus hadden hun plaats. Net als alle andere patroonheiligen vormden ook zij de dragers van het *corpus christianum*. Dit bleek uit de verschillende manieren waarop parochianen deze heiligen gebruikten om hun religieuze leven in te richten. Zo schreef de overste rentmeester van het hertogdom Gelre in zijn rekening over 1398 dat hertogin Katharina van Beieren (1361-1400) op 3 augustus vanuit Rosendaal naar Oene was gereisd om een bedevaart naar ‘sante Georgen’ te doen.¹⁴³ In 1530 bepaalde Karel van Gelre dat op Sint-Eusebiusdag in Arnhem niet alleen het hoofd van de heilige [Afbeelding K16], maar ook ‘syne gehele hijllige reliquien und gebeenten mitter casten’ rondgedragen moesten worden. Zo’n ritueel ging gepaard met mirakelspelen en trok veel volk uit de regio.¹⁴⁴ De Sint-Gangulphusbedevaart naar Garderen trok rond 1550 nog steeds de nodige pelgrims.¹⁴⁵ Zij riepen de heilige aan ter bescherming tegen oog- en huidziekten, of bij huwelijksproblemen en overspel. Het Veluwse netwerk van patrocinia vertoonde daarmee gelijkenissen met de samenstelling van patroonheiligen in nabijgelegen regio’s. In de noordelijke gewesten Friesland, Groningen en Drenthe was Maria verbonden aan een sub-

139 Brandenburg, *Heilig familielevens*.

140 Hoefler, *Bijlagen*, bijl. 39, 104-106; Zeiler, ‘Hattem, H. Anna’.

141 Hoefler, *Bijlagen*, bijl. 40, 106-107; Zeiler, ‘Hattem, H. Anna’.

142 Vgl. Rattue, *The Living Stream*, 103; Walsham, *The Reformation of the Landscape*, 55.

143 Van Driel en Margry, ‘Oene, Sint Joris’.

144 Nissen, ‘Arnhem, H. Eusebius’. Het Eusebiuspatrocinium in Arnhem werd pas omstreeks 1450 ingevoerd.

145 Van Veen, ‘Rapport’, 233.

stantieel deel van de parochiekerken.¹⁴⁶ Dit gold nog meer voor de heiligen Nicolaas, Martinus en Petrus, waarvan de laatste twee op de Veluwe amper waren te vinden.¹⁴⁷ Precies het omgekeerde ging op voor de heilige Johannes de Doper en de heilige Antonius Abt, die juist in het Kwartier van Arnhem veelvuldig voorkwamen, maar dan wel met inbegrip van kapellen en vicarieën.

1.6. Sporen van het sacrale landschap

In de late middeleeuwen had de kerk moeite gedaan om de oorspronkelijk gedifferentieerde betekenis van het Veluwse landschap eenduidiger te maken. Binnen het allesomvattende christelijke wereldbeeld creëerden theologen en kerkleiders een tegenstelling tussen goddelijke en demonische sferen (*diabolisering*). Niet-christelijke sagenfiguren, landschapsstructuren en artefacten kregen meer en meer duivelse trekken toegeschreven. Daarmee werden ze gereduceerd tot een negatieve tegenpool van christelijke waarden.¹⁴⁸ Een praktisch middel bleek de inzet van kerkklokken. Deze gewijde objecten produceerden een indringend geluid waarvoor niemand zich kon afsluiten. Ze markeerden de heilige uren, maar hielden tegelijk duivelse geesten op afstand, bijvoorbeeld tijdens een uitvaart.¹⁴⁹

De spanning tussen goddelijke en demonische sferen klonk ook door in zestiende-eeuwse veldnamen. Zo vermeldde Christiaan sGrooten in 1570 op zijn kaart van de Veluwe een toponiem als *Duuvels Koel*, waarmee hij een natuurlijke verlaging in een heideveld aanduidde.¹⁵⁰ Die plek werd hoogstwaarschijnlijk gezien als verblijfplaats van de duivel, net zoals de *Diefellcolck* bij Doorwerth.¹⁵¹ [Afbelding K17] Ook 'berg'-toponiemen konden wijzen op demonische invloeden. Thomas Witteroos (1553-1575) vermeldde in 1570 op zijn tekening van het bosgebied De Moft bij Ede toponiemen als *Grote Dickenberch*, *Groet Doerenberch* en *Kaelenberch*.¹⁵² Soms kreeg een heuvel de naam van een heilige toebedeeld, zoals in Apeldoorn gebeurde bij de 'ons L. vrouwen-

146 Roemeling, *Heiligen en heren*, 101. In Friesland, Groningen en Drenthe ging het om respectievelijk 14, 16 en 8 parochiekerken die aan de heilige Maria waren gewijd.

147 Roemeling, *Heiligen en heren*, 101. Samen met de heilige Maria maakten Sint-Nicolaas, Sint-Martinus en Sint-Petrus rond 1500 44% uit van alle bekende (of niet geheel zekere) patroonheiligen in Friesland, Groningen en Drenthe.

148 Roymans, 'De kerstening', 316; vgl. Walsham, *The Reformation of the Landscape*, 19.

149 Corbin, *Les cloches*; Smith, *The Acoustic World*; Kuipers, *Hondsrug*, 72; Kolen, 'De kerstening', 334. Een aanzienlijk deel van de Veluwse kerken werd rond 1450 uitgerust met nieuwe klokken, waarschijnlijk om de renovatie en uitbreiding van de kerktoren af te ronden, zie bijvoorbeeld: *Voorloopige lijst*, IV, 27 (Barneveld), 170 (Velp).

150 Koninklijke Bibliotheek Brussel, Atlas Bruxellensis [sGrooten, Christiaan], nr. 16 *Veluania, vel ut ab aliis dicitur, Velania cum omnibus oppidis, pagis et castellis*.

151 Over het gebruik van duiveltoponiemen, zie: Roymans, 'De kerstening', 314.

152 GA, AGR, inv.nr. 1403-0004.

bergsken', even buiten het dorp.¹⁵³ Zulke namen werden gegeven aan natuurlijke verhogingen in het landschap, net als in het Maas-Demer-Scheldegebied. Ook daar lagen overblijfselen van grafheuvels, waar mogelijk dwergen zich versholen als kabouters en alven.¹⁵⁴ Een gelijksoortige betekenis moet zijn gegeven aan het *Quaatveen*, een veengebied bij Ede, dat door Witteroos in 1572 in kaart werd gebracht.¹⁵⁵ Het contrast tussen deze veldnaam en de door de cartograaf fraai ingetekende parochiekerk van Ede kon worden opgevat als subtiële verwijzing naar het onderscheid tussen het christelijke centrum en het boosaardige buitengebied. [Afbeelding K18]

Het proces van diabolisering, zoals dat werd vormgegeven door bisschoppen en kerkelijke prelaten, had gevolgen voor de betekenissen die lokale bewoners gaven aan het Veluwe landschap. Dit bleek alleen al uit de manier waarop boeren omgingen met heide, bos en beemden, die overdag werden bewerkt maar in de nachtelijke uren werden vermeden. Er bestond een verband tussen de religieuze orde van de leefruimte en de cyclus van dag en nacht. Opvattingen over landschappen waren complex en dubbelzinnig, maar verschilden dus ook wat betreft tijd.¹⁵⁶ Deze ingewikkeldheid van gewaarwordingen van het Veluwe landschap kwam ook naar voren in de toepassing van toverij in buitengebieden. Zo vermeldde drost Willem van Scherpenzeel (+1570) in zijn rekening over het jaar 1546 dat een tovenaars uit Epe het koren van Breunis Geritsz had dood getoverd.¹⁵⁷ Zo'n rituele handeling op een specifieke plek in het landschap zag de drost als duivels, hoe nauw ook verweven met de christelijke godsdienst.¹⁵⁸ Om zwarte magie in het buitengebied tegen te gaan, hielden parochianen eenmaal per jaar – voorafgaand aan Hemelvaart – een landschappelijke ommegang. Daarbij trokken ze langs dezelfde korenvelden.¹⁵⁹ Niet alleen de 'binnencirkel' met huizen, akkers en beemden, maar ook de 'buitencirkel' met heidense grafvelden, bossen, heidevelden, moerassen en galgen had een plaats in de ideologische ordening van het Veluwe landschap.¹⁶⁰ De duivel en

153 HUA, 221 Archief van het kapittel van Sint Marie te Utrecht, inv.nr. 424-5; Mars, 'De patroon', 219.

De kaart van Het Kruisakker-blok onder Apeldoorn van landmeter Justus van Broeckhuijsen uit 1708 toont een houten kruis op het 'vrouwebergje', zie: HUA, Archief van het kapittel van Sint-Marie te Utrecht, inv.nr. 415.

154 Roymans, 'De kerstening', 317-318. Sagenfiguren komen vooral voor in negentiende-eeuwse volksverhalen, maar hadden volgens Roymans hun wortels in oudere sagenfiguren die oorspronkelijk een meer gedifferentieerde en complexe betekenis hadden. Vgl. Gurevich, *Medieval Popular Culture*, 83-84; Walsham, *The Reformation of the Landscape*, 19; Hutton, *The Pagan Religions*, 297; Roeck, 'De demonologische heks', 140-141, 161-162; Liebers, *Neolithische Megalithgräber*, 68.

155 GA, AGR, inv.nr. 7239-0001.

156 Gurevich, 'From landscape to Individuality', 29; Kolen, 'De kerstening', 336-337.

157 GA, AGR, inv.nr. 6346, fol. 5vo.

158 Kruistekens, Bijbelteksten en liturgische formuleringen begeleiden de magische rite, zoals blijkt uit het toverboek van Jochum Bos, die in het voorjaar van 1550 wegens toverij werd verbannen uit Gelre, zie: GA, AHGZ, inv.nr. 4524, nr. 1550-6; vgl. De Waardt, 'In de grond een familiezaak'; De Waardt, 'Toveren en onttoveren'; Van Lieburg, *Heilig Nijkerk*, 29-34.

159 Chiffolleau, 'Les processions', 41; Hutton, *The Stations of the Sun*, 305.

160 Roymans, 'De kerstening', 319-323.

zijn handlangers (heksen, hazen en katten) zorgden voor spanning, maar konden in toom gehouden worden door toepassing van christelijke symbolen en artefacten.

Bepaalde plekken in het Veluwe landschap werden, net als in Drenthe en het Maas-Demer-Scheldegebied, in verband gebracht met voorchristelijke sagenfiguren, zoals heidense goden en godinnen.¹⁶¹ Door toedoen van de kerk transformeerden deze figuren in mythische wezens die lijnrecht tegenover de christelijke religie werden gepositioneerd.¹⁶² Dit was het geval met de Hunenschansen bij Doorwerth en Uddel. Nog in de negentiende eeuw werden over beide plekken sagen verteld, waarin ‘hunnen’ – ofwel ‘reuzen’ – een rol speelden en verantwoordelijk werden gehouden voor de vorming van heuvels.¹⁶³ De reuzen waren geënt op oudere sagenfiguren die oorspronkelijk een meer gedifferentieerde en complexe betekenis hadden.¹⁶⁴ Beide plekken gaven daar ook aanleiding toe. De verdedigingswerken werden namelijk omgeven door voorchristelijke grafheuvels waarin heidense volken de resten van hun doden hadden begraven. Hetzelfde gold voor het bosgebied Sysselt, ten oosten van Ede. Ook daar lagen de nodige grafheuvels, en brachten lokale bewoners het landschap vermoedelijk in verbinding met verhalen over de aanwezigheid van de duivel en zijn handlangers.¹⁶⁵ Er bestond dus een relatie tussen laatprehistorische begraafplaatsen en sagenfiguren.¹⁶⁶

Ook galgenbergen speelden een rol in het diaboliseren van kenmerkende plekken. Zonder uitzondering lagen de Veluwe gerichtplaatsen op heuvels in heidevelden, vlakbij voorchristelijke grafvelden. Afgaande op de kaart van Christiaan sGrooten lagen er twee galgenbergen buiten Arnhem, één aan de oostkant en één aan de westkant van de stad. Ietwat noordelijker lagen er weer twee: ten noordoosten van Ede, langs een zandverstuiving, en ten zuiden van Beekbergen, in de buurt van het gehucht de Woeste Hoeve. Ook ten zuidwesten van Hattem, op de *Triestbergh*, lag een galgenveld, eveneens op een verhoging in het landschap.¹⁶⁷ Net als in Friesland stonden galgen op zichtlocaties langs wegen. Ze deden in de eerste plaats dienst als afschrikwekkend middel voor reizigers en andere nieuwkomers.¹⁶⁸ Tegelijkertijd pasten galgenbergen in het beeld dat de kerk schetste van de ‘heidense’ buitenwereld als domein van het kwade. Galgen waren veelal in heidevelden gesitueerd, en vaak op de plek

161 Vgl. Kolen, ‘De kerstening’, 335-337; Royman, ‘De kerstening’, 314-319.

162 Walsham, *The Reformation of the Landscape*, 19.

163 Sinninghe, *Gelders sagenboek*, 4.

164 Roymans, ‘De kerstening’, 317-318.

165 Sinninghe, *Gelders sagenboek*, 32, 34, 56. In de negentiende-eeuwse volksverhalen speelden spookpaarden, twaalfuurshonden en vurige spoken een rol.

166 Roymans, ‘De kerstening’, 316.

167 Koninklijke Bibliotheek Brussel, Atlas Bruxellensis [sGrooten, Christiaan], nr. 16 *Veluania, vel ut ab aliis dicitur, Velania cum omnibus oppidis, pagis et castellis*.

168 Mol, ‘Galgen’, 110-113.

van urnenvelden en bronstijdheuvels.¹⁶⁹ Het is goed mogelijk dat gerichtspalaten ook door leken werden beschouwd als heidense plekken. Een galgenberg moest op z'n minst gevrijwaard blijven van ongewenste figuren en beesten, die er konden ronddolen. Toen richter Hendrick Bentinck (1534-1600) in 1572 een galgenberg bij Arnhem passeerde, zag hij daar het halfverbrande lichaam van Geertruydt Kapaps, dat vanwege het afbranden van de executiepaal op de grond was gevallen. Om te voorkomen 'datter ongemack van quaede honde van kommen muchte' vroeg Henrick aan de raadsheren van het Hof of de overblijfselen van Geertruydt 'inder eerden geworpen mocht worden'.¹⁷⁰

Landsgrenzen konden worden gemarkeerd door galgen, bijvoorbeeld langs de randen van hoge heerlijkheden, maar limieten werden ook aangegeven door middel van houten of stenen kruisen.¹⁷¹ De dominantie van kerk en christendom bleek dus ook uit de toepassing van religieuze symbolen in het landschap. Zo tekende Jacob van Deventer (1505-1575) op zijn kaart van Harderwijk een houten rechtskruis ter hoogte van het buurtschap Tonsel.¹⁷² [Afbeelding K19] Op zijn kaart van het Boxoort bij Doorwerth tekende Thomas Witteroos een stenen variant bij de ingang van het bosgebied.¹⁷³ [Afbeelding K20] In beide gevallen deed het kruis vooral dienst als markeringsvoorwerp. Toch plaatste Witteroos het object op zijn kaart direct naast een zogenoemde 'scheiboom', een artefact dat net zo goed de limieten moest aanduiden. Zagen parochianen het kruis niet alleen als grensbaken, maar ook als onheilwerend object of memorie-object?¹⁷⁴ Ook in het geval van bomen kon zo'n dubbele functie worden vermoed.¹⁷⁵ Ze stonden niet alleen op bijzondere plekken in het landschap, maar kregen ook vaak de naam van een patroonheilige toegekend. Door dat te doen, konden heilige bomen worden onderscheiden van gewone 'eijcken boomen'. Zo moest de stadsraad van Arnhem in 1587 optreden in een geschil over het afgraven van leem 'uit de Arnhemmer Enck omtrent de heilige boom'.¹⁷⁶ Afgaande op de protocollen van herengoederen uit de Gelderse Rekenkamer stond in het buurschap Eschoten bij Otterlo de Sint-Jacobsboom, naast het *Stertijen*.¹⁷⁷ En nog in 1609 tekende Bernardt Kempinck (+1601) op zijn kaart van de Arnhemheempolder bij Nijkerk de Onze Lieve Vrouweboom.¹⁷⁸ [Afbeelding K21]

169 Roymans, 'De kerstening', 317-318.

170 GA, AHGZ, inv.nr. 991, nr. 3340. Geertruydt werd terechtgesteld wegens landverraad, zie: Van Veen, 'De veroordeeling'.

171 Renes, 'Kruisen in het landschap', 159. Over het markeren van de limieten van hoge heerlijkheden, zie: Mol, 'Galgen', 97.

172 GA, Collectie plattegronden, inv.nr. 26.

173 GA, AGR inv.nr. 1403-0004 en 1403-0005.

174 Vgl. Walsham, *The Reformation of the Landscape*, 32.

175 Het houten kruis van Sint-Oswald van Northumbria op het voormalige slagveld Heavenfield bij Hexham, Engeland, werd volgens Walsham in de middeleeuwen gezien als een poging om de heidense traditie van boomverering, zoals belichaamd in de grote boom van Yggdrasil, gelijktijdig op te tuigen en te transfigureren, zie: Walsham, *The Reformation of the Landscape*, 29.

176 GA, ORAA, inv.nr. 408, fol. 9re-9vo.

177 *Herengoederen op de Vêluwe*, I, nr. 20, 19-20.

178 GA, AHGZ, inv.nr. 4396-0002.

Artefacten en landschappelijke objecten, zoals kruisen en heilige bomen, waren stille getuigen geweest van kerkelijke initiatieven om sacrale plekken uit het heidense tijdperk te koloniseren. Nog in de zestiende eeuw functioneerden ze als 'staties' voor religieuze ommegangen, maar kregen ook een eigentijdse, juridische functie toebedeeld.¹⁷⁹

Het memoriekruis deed dienst als monument, dat een plaats van herinnering moest aanwijzen, zoals dat ook in het Engelse Norfolk gebruikelijk was.¹⁸⁰ Zo'n herinneringskruis moest worden onderscheiden van het rechtskruis.¹⁸¹ Christiaan sGrooten tekende op zijn kaart van het Kwartier van Veluwe een memoriekruis bij de buurtschap Ter Leth, onder Beekbergen. Hij schreef daarbij de woorden 'Crius hartoug h. Reynolt der S. van Gelre', een verwijzing naar de plotselinge dood van hertog Reinoud IV van Gelre, onderweg van Hattem naar kasteel Rosendaal.¹⁸² [Afbeelding K22] Reizigers moesten zo'n anderhalve eeuw na het plotselinge sterfgeval nog steeds worden herinnerd aan de onfortuinlijke dood van de vroegere landsheer. De inzet van het memoriekruis maakte van het gebied tegelijk een uitgesproken christelijk gebied. Daarmee werd slechts één gewaarwording van het landschap geaccentueerd, maar wel de meest overheersende.

Een kruis kon ook worden gebruikt als onheilwerend (*apotropeïsch*) object. Als zodanig vormde het een veiligheidsmaatregel tegen kwade krachten.¹⁸³ Zo tekende een onbekende cartograaf op een kaart van landerijen en venen rondom Ede een hagelkruis, dat boeren op zo'n plek neerzetten om hagelschade aan gewassen te voorkomen.¹⁸⁴ [Afbeelding K23] Ook in dit geval hing de locatie van een christelijk symbool samen met de meer oorspronkelijke betekenis van de landschappelijke omgeving. Het hier bedoelde hagelkruis stond namelijk midden in een veengebied [Afbeelding K24], nabij het Oortveld, gelegen langs de huidige Verlengde Maanderweg in Ede. Deze plek werd in de voorchristelijke periode vermoedelijk gebruikt voor de uitvoering van sacrale rituelen.¹⁸⁵ Wellicht was dat de reden waarom in de buurtschap Manen een kapel werd opgebouwd, zoals viel te zien op een kaart van de Gelderse Vallei uit 1550, gemaakt in opdracht van de hofdienaren Johan van der Straten (†1561) en Jo-

179 Taylor, 'Tree Worship', 114; Walsham, *The Reformation of the Landscape*, 28-29; Whyte, *Inhabiting the Landscape*, 32-39.

180 Vgl. Whyte, *Inhabiting the Landscape*, 32-39.

181 Renes, 'Kruisen', 160.

182 Koninklijke Bibliotheek Brussel, Atlas Bruxellensis [sGrooten, Christiaan], 16 *Veluania, vel ut ab aliis dicitur, Velania cum omnibus oppidis, pagis et castellis*. De dood van Reinoud wordt vermeld door vijftiende-eeuwse kroniekschrijvers, zie: Kuys, De Leeuw en Paquay, *De Tielse kroniek*, 153; De Beke, *Croniken*, 358.

183 Vgl. Walsham, *The Reformation of the Landscape*, 32.

184 GA, Archief van de heren en graven van Culemborg, inv.nr. 6131-0004. Over hagelkruisen, zie: Renes, 'Kruisen', 160.

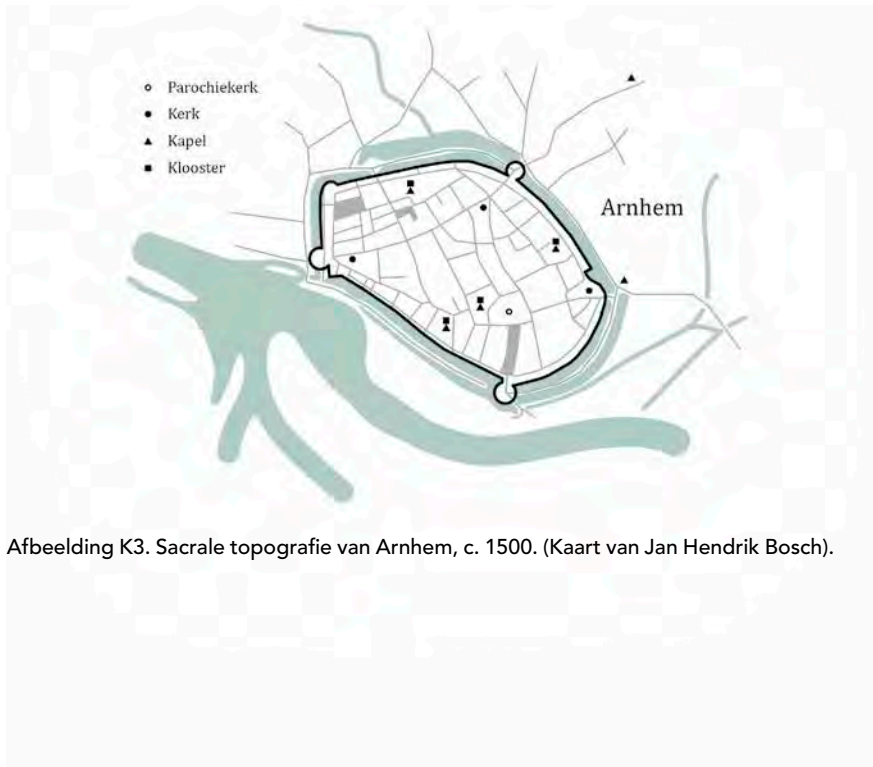
185 Gazenbeek, 'Mededeeling', 163-166.

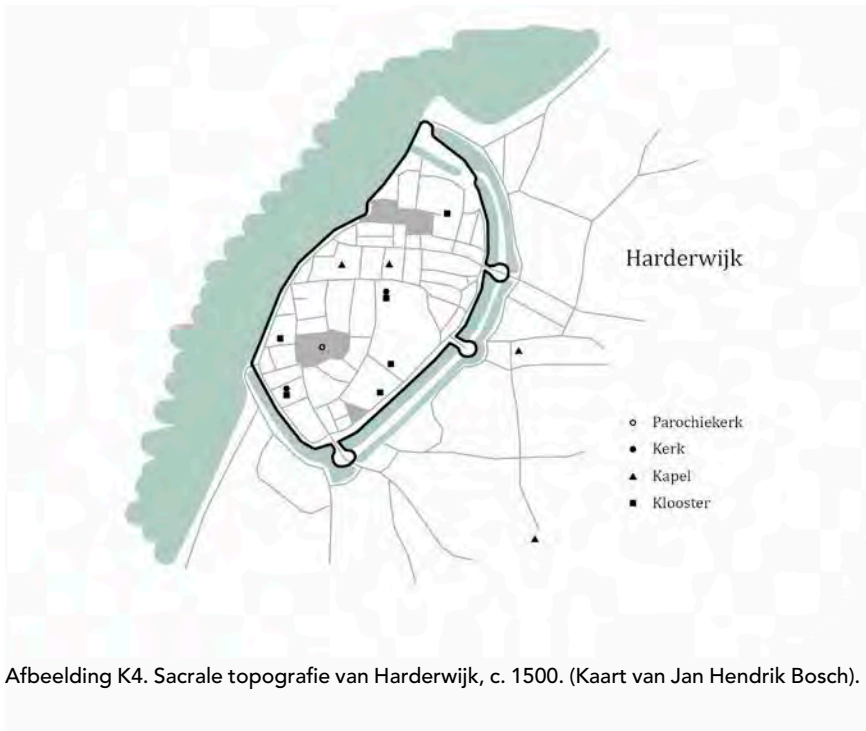
Afbeelding K1. *Veluania, vel ut ab aliis dicitur, Velania cum omnibus oppidis, pagis et castellis*, 1557. Handgetekende kaart, door Christiaan sGrooten (†1603). 59 X 47.7 cm. Koninklijke Bibliotheek te Brussel, Atlas Bruxellensis [sGrooten, Christiaan], inv.nr. 16.

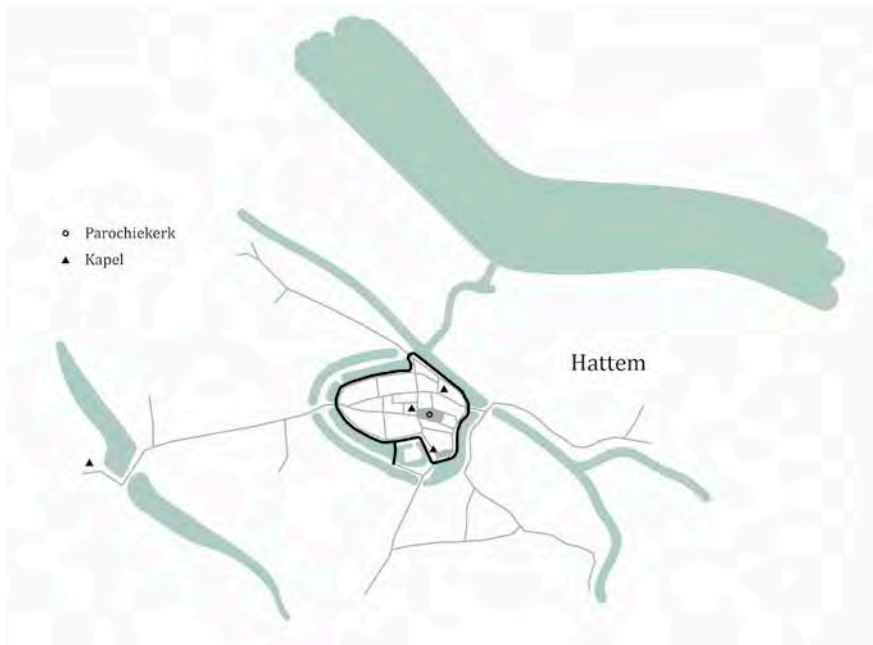
Afbeelding K2. De Agnietenkapel van Arnhem, c. 1425-1450. (Foto van G.Th. Delemarre, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, nr. 55.630).

Afbeelding K3. Sacrale topografie van Arnhem, c. 1500. (Kaart van Jan Hendrik Bosch).

Afbeelding K4. Sacrale topografie van Harderwijk, c. 1500. (Kaart van Jan Hendrik Bosch).

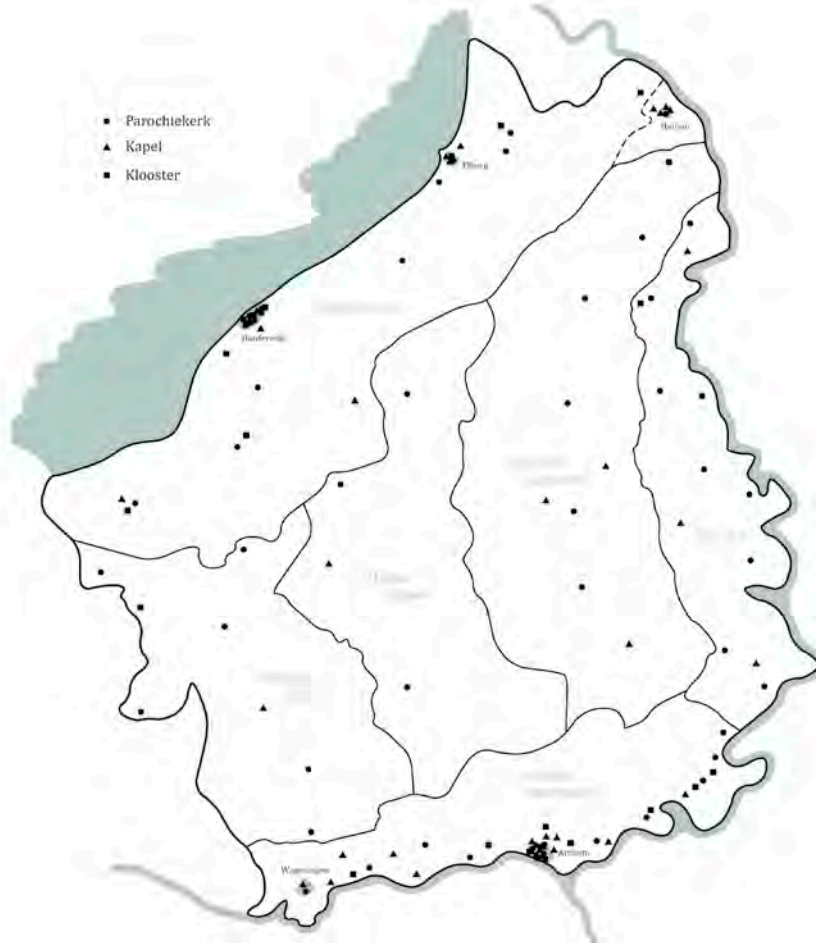
Afbeelding K5. Sacrale topografie van Hattem, c. 1500. (Kaart van Jan Hendrik Bosch).

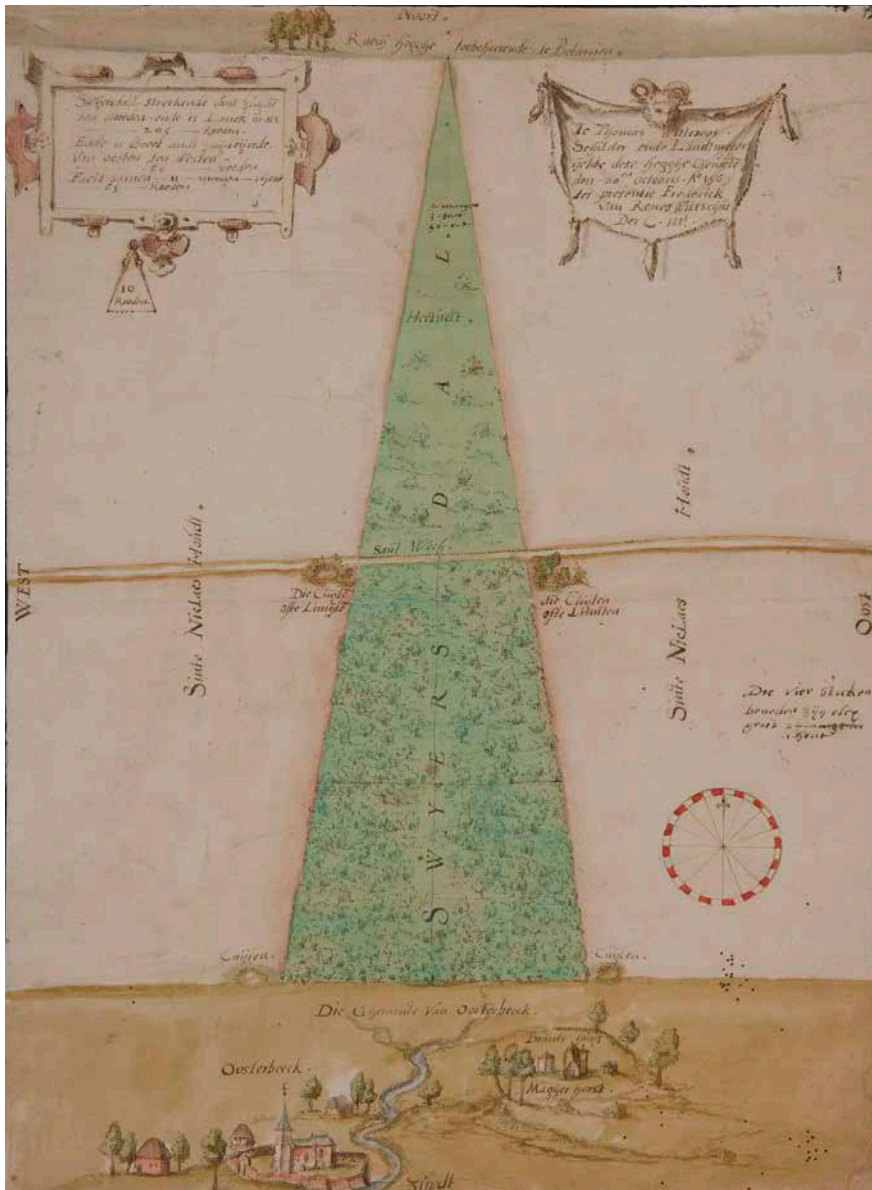
Afbeelding K6. Sacrale topografie van Elburg, c. 1500. (Kaart van Jan Hendrik Bosch).

Afbeelding K7. Sacrale topografie van Wageningen, c. 1500. (Kaart van Jan Hendrik Bosch).

Afbeelding K8. Sacrale topografie van de Veluwe, c. 1500. (Kaart van Jan Hendrik Bosch).

Afbeelding K9. Tien percelen in het Koenenbosch tussen Oosterbeek en Wolfheze, 1569. Handgetekende kaart, door Thomas Witteroos (1553-1575). Gelders Archief, 0012 Archief van de Gelderse Rekenkamer, inv.nr. 1403-0006.

Afbeelding K10. Memoriekruis van Hermen en Geertje Holtman op de begraafplaats van de Sint-Nicolaaskerk te Ellecom, 1575. Basalt, door anonieme maker. (Foto van P. van Galen, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, nr. 302.779).

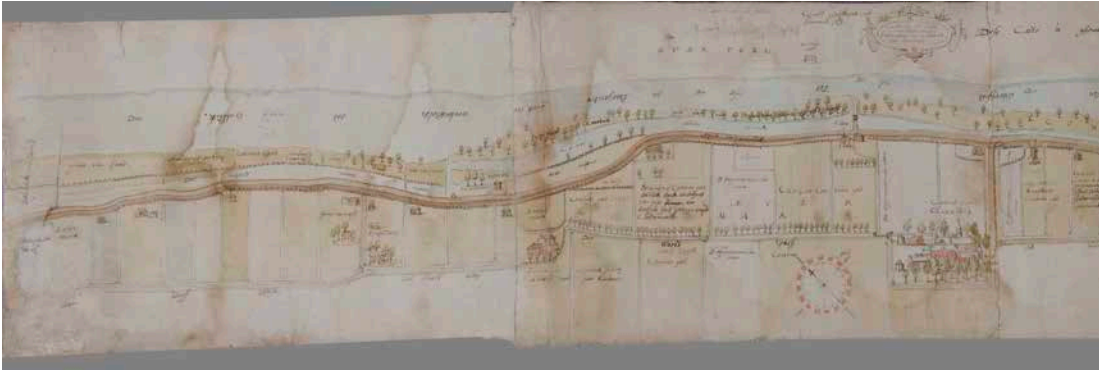
Afbeelding K11. De toren van de Sint-Vincentiuskerk te Velp, c. 1500. (Foto van G.J. Dukker, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, nr. 132.118).

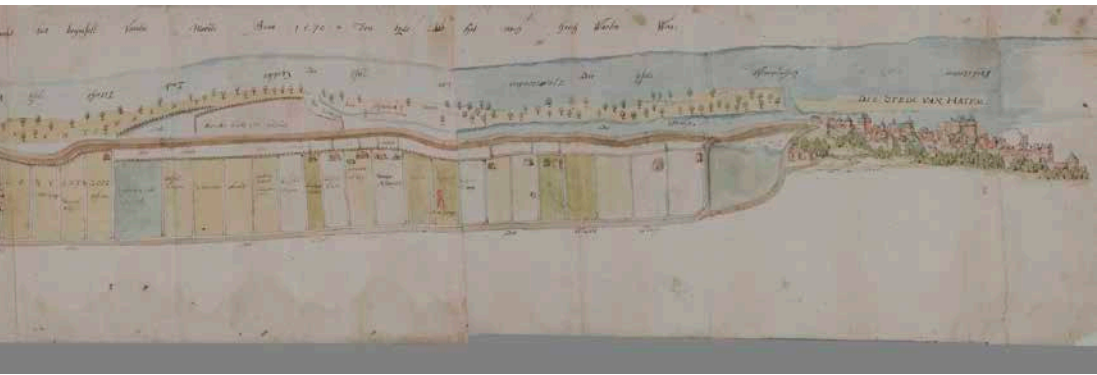
Afbeelding K12. Christus als Man van Smarten in de Sint-Andreas en Catharinakerk te Hattem, c. 1500. Gewelfschildering, door anonieme maker. (Foto van A.J. van der Wal, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, nr. 400.607).

Afbeelding K13. Kerk en klooster van de franciscanen in Harderwijk, c. 1700. Pen en bruine inkt, bruin gewassen, door Jacobus Stellingwerff (1667-1727). 156 X 203 mm. Gelders Archief, 1551 Topografisch-historische Atlas Gelderland, inv.nr. 1120.

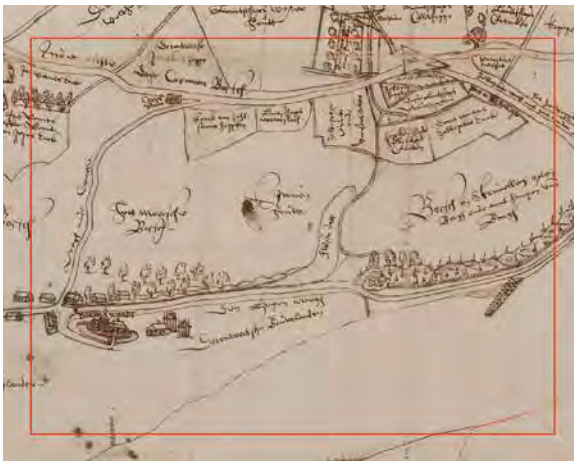
Afbeelding K14. Caerte van het landt in questie tussen het forstendom van Gelder ende het Oversticht (fragment), 1570. Handgetekende kaart, door Thomas Witteroos (1553-1575). 28 X 178 cm. Gelders Archief, 0124 Archief van het Hof van Gelre en Zutphen, inv.nr. 4485-0003.

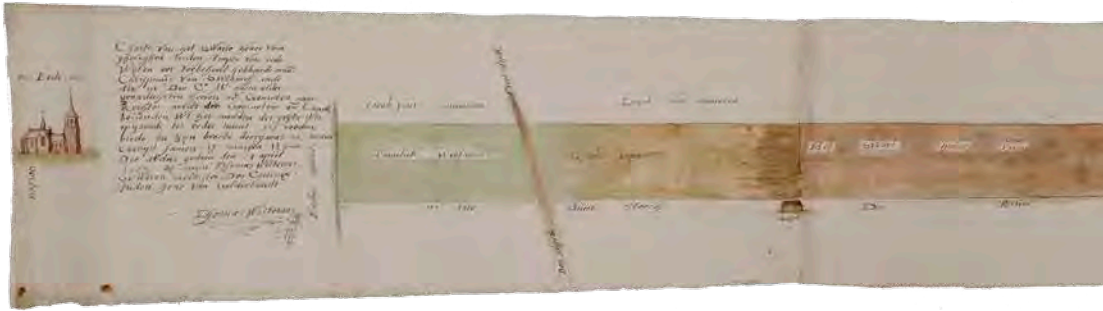
Afbeelding K15. De terugkeer van een Sint-Antoniusbekwaamheid, c. 1550. Olieverf op paneel, door Pieter Aertsen (†1575). 110 X 170 cm. Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België te Brussel, inv.nr. 7524 (Wikimedia Commons).

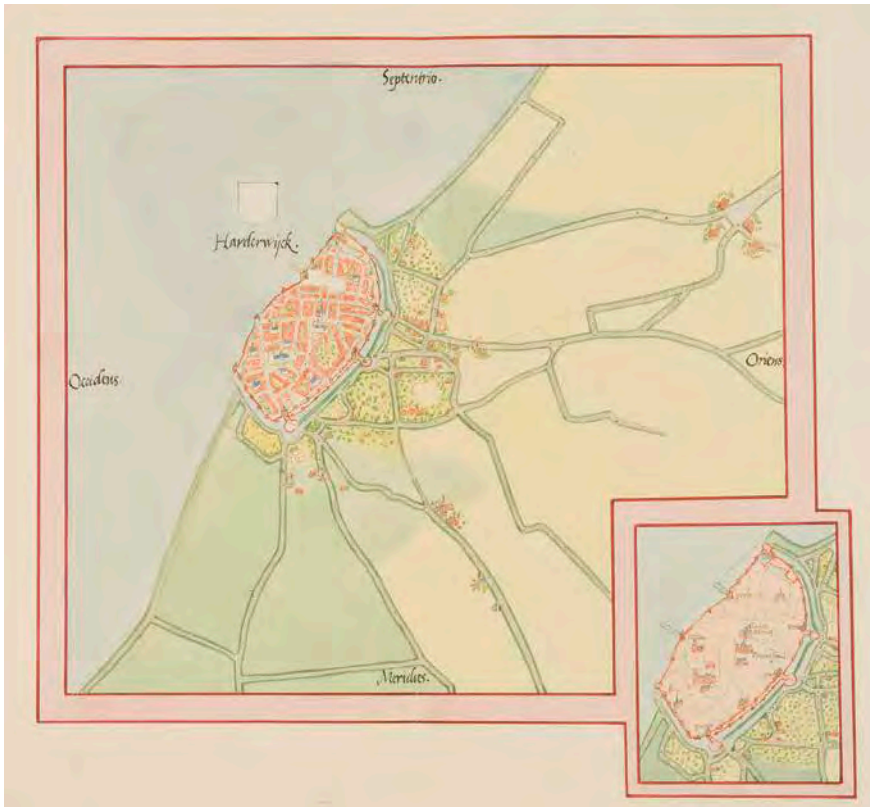
Afbeelding K16. Buste voor de relikven van Sint-Eusebius, c. 1455. Zilver, door anonieme maker. 23 (h) X 53.5 (b) X 19 (d) cm. (basement.) c. 57 (h) X 36 (b) X c. 13 (d) cm. (buste.) Collectie Museum Catharijneconvent te Utrecht, nr. TT 1314.

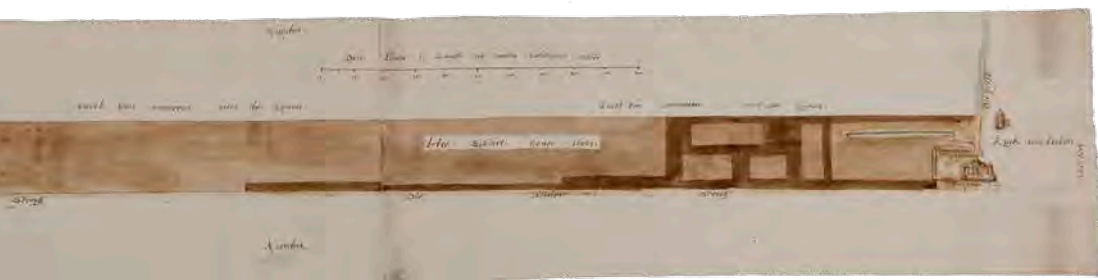

Afbeelding K17. De limieten van de Hoge Heerlijkheid Doorwerth (fragment), 1616. Handgetekende kaart, door Bernardt Kempinck (†1601). 79 X 110 cm. Gelders Archief, 0124 Archief van het Hof van Gelre en Zutphen, inv.nr. 2286-0001.

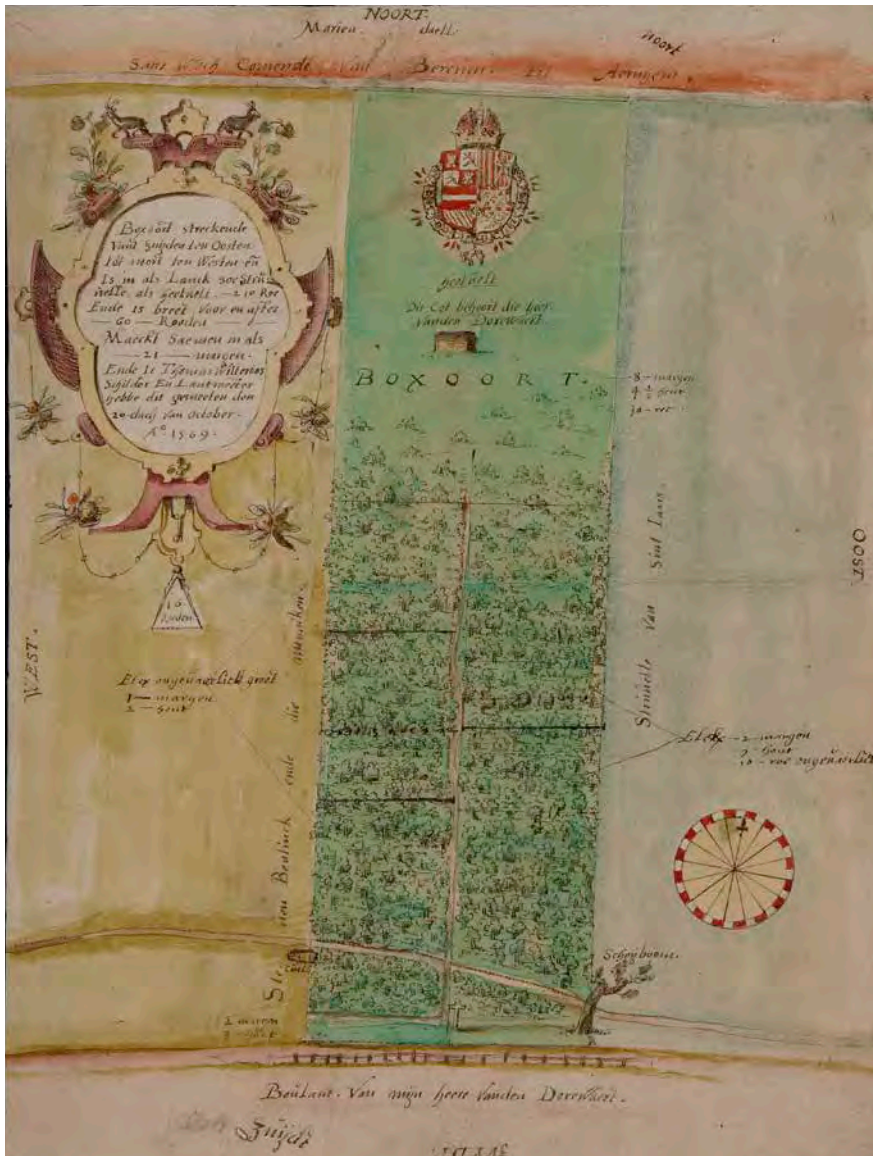

Afbeelding K18. Charte van het Swarte Hover Veem ghelegen in den Ampte van Eede, 1572. Handgetekende kaart, door Thomas Witteroos (1553-1575). 20 X 153 cm. Gelders Archief, 0012 Archief van de Gelderse Rekenkamer, inv.nr. 7239-0001.

Afbeelding K19. Harderwijk en omgeving (fragment), c. 1559. Handgetekende kaart, door Jacob van Deventer (1505-1575). 15 X 12 cm. + 34 X 39 cm. op blad 43 X 59 cm. Gelders Archief, 0963 Collectie plattegronden, inv.nr. 26.

Afbeelding K20. Tien percelen in het Koenenbosch tussen Oosterbeek en Wolfheze, 1569. Handgetekende kaart, door Thomas Witteroos (1553-1575). 42 X 53 cm. Gelders Archief, 0012 Archief van de Gelderse Rekenkamer, inv.nr. 1403-0005.

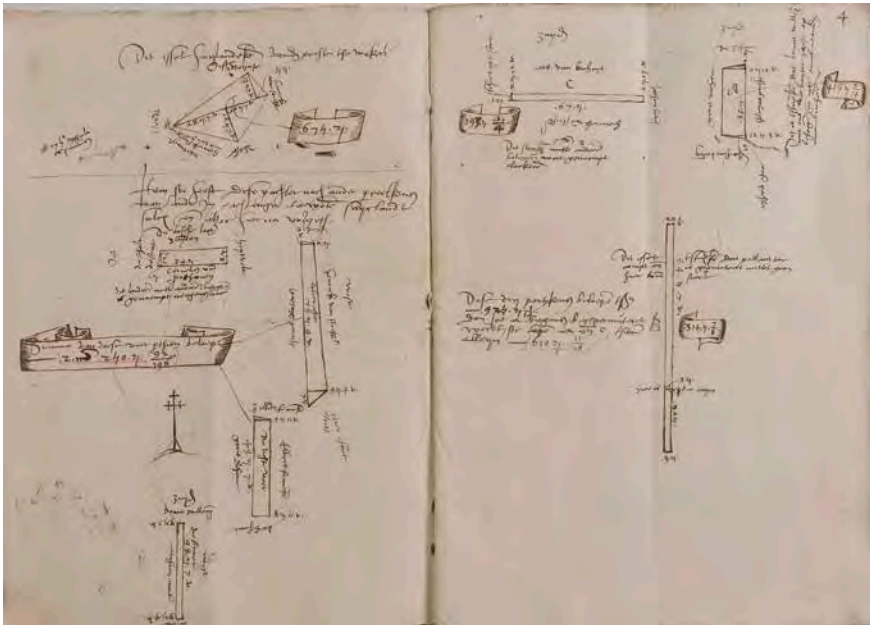

Afbeelding K21. Carthe vande situatie der Arkemeense landryen mit binnen dycken, sluisen, weteringen, straten (fragment), 1609. Handgetekende kaart, door Bernardt Kempinck (†1601). 120 X 167 cm. Gelders Archief, 0124 Archief van het Hof van Gelre en Zutphen, inv.nr. 4396-0002.

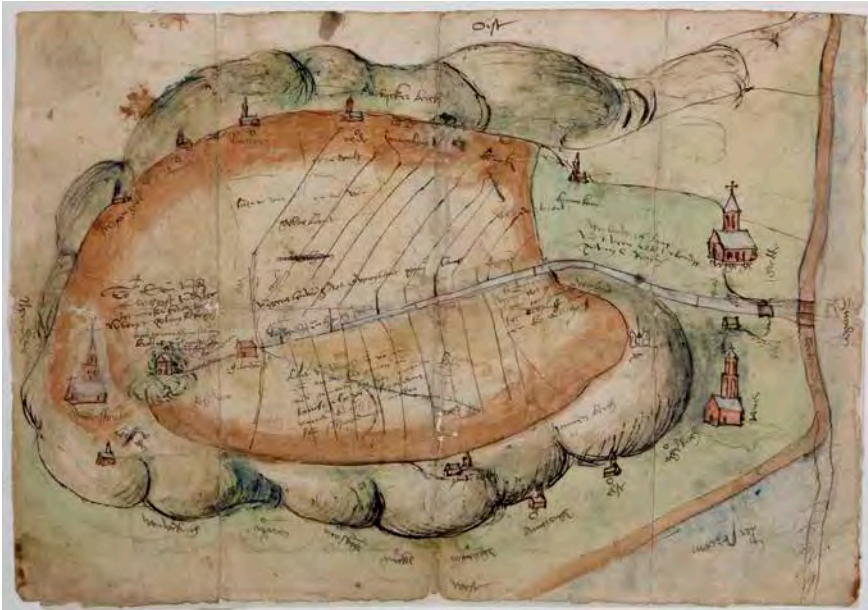

Afbeelding K22. *Veluana, vel ut ab aliis dicitur, Velania cum omnibus oppidis, pagis et castellis* (fragment), 1557 Handgetekende kaart, door Christiaan sGrooten (†1603). 59 X 47.7 cm. Koninklijke Bibliotheek te Brussel, Atlas Bruxellensis [sGrooten, Christiaan], inv.nr. 16.

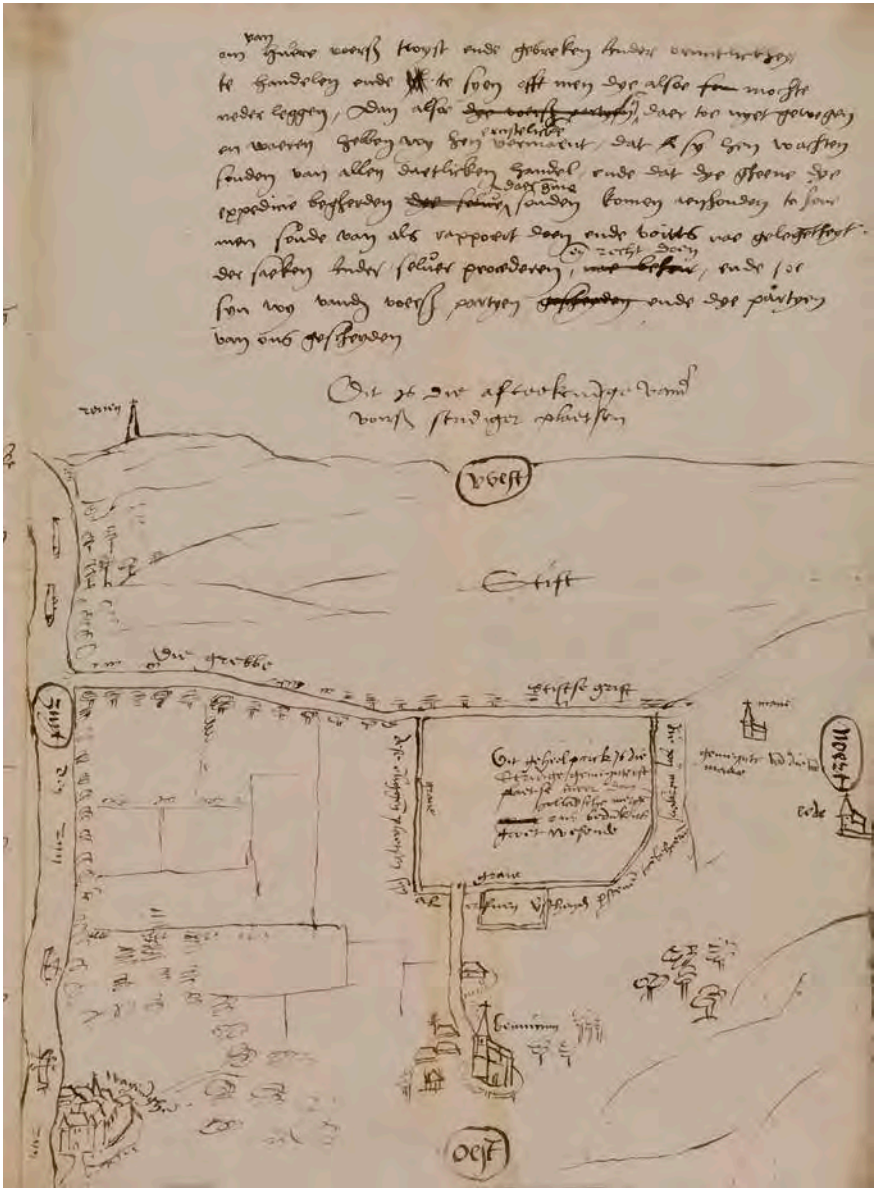

Afbeelding K23. Landerijen en venen gelegen in de omgeving van Ede, c. 1550.
 Handgetekende kaart, door anonieme maker. 30 X 20 cm. Gelders Archief, 0370 Archief
 van de heren en graven van Culemborg, inv.nr. 6131-0004.

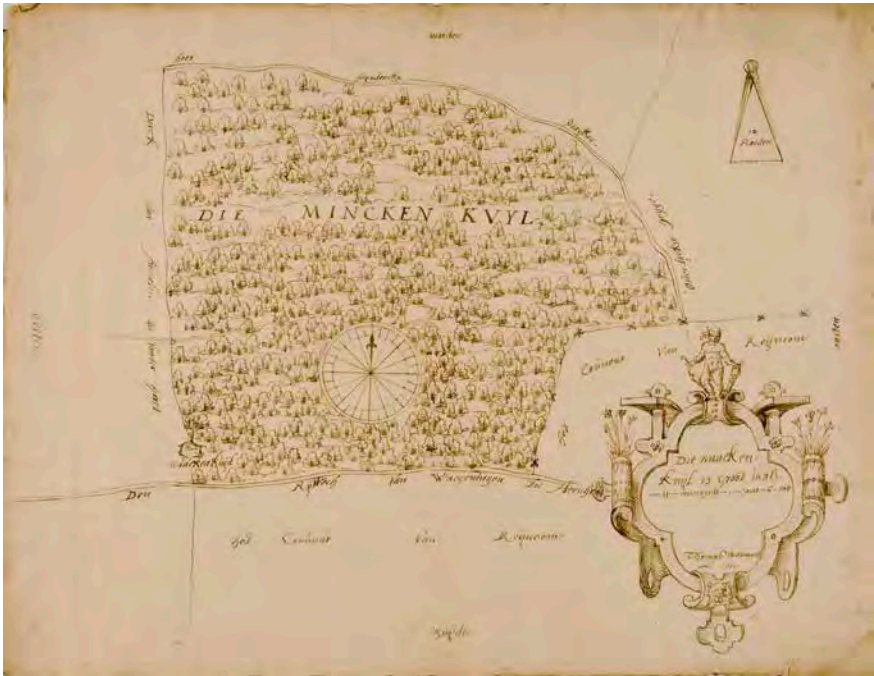
Afbeelding K24. De Gelderse vallei, van de Grebbe tot Amersfoort, c. 1550.
Handgetekende kaart, door anonieme maker. 31 X 43 cm. Gelders Archief, 0370 Archief
van de heren en graven van Culemborg, inv.nr. 6131-0024.

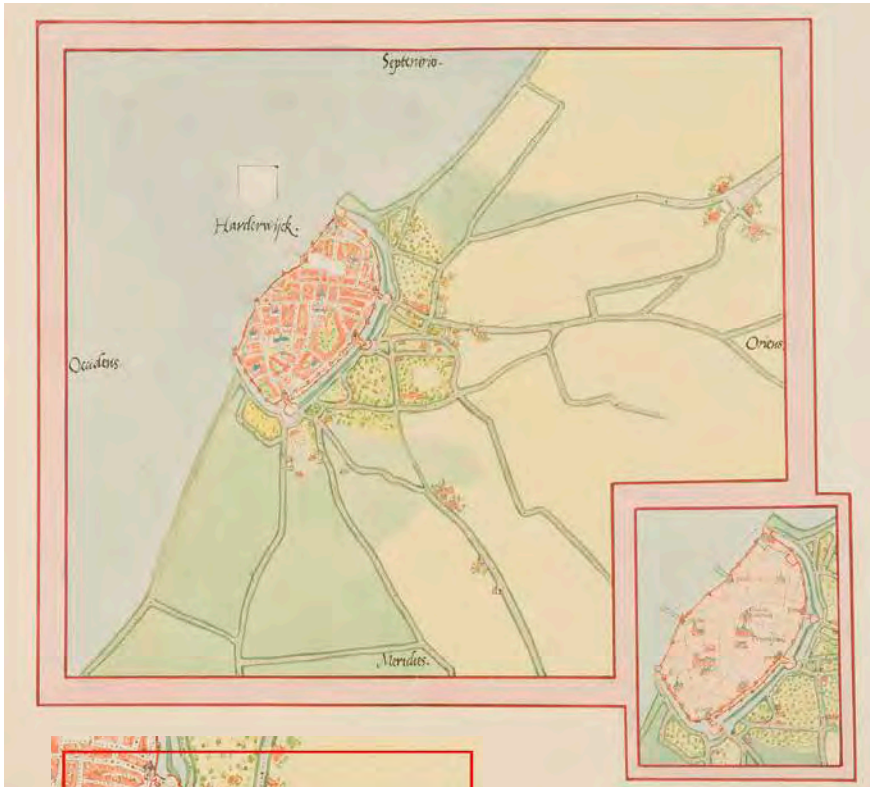
Afbeelding K25. Het zuidelijke deel van de Gelderse Vallei, 1550. Handgetekende kaart, door Johannes Stratijs en Johannes Egedius. 21 X 22 cm. Gelders Archief, 0124 Archief van het Hof van Gelre en Zutphen, inv.nr. 4919, nr. 1550-15.

Afbeelding K26. De Renkumse Moeder Gods als Zetel der Wijsheid (*Sedes Sapientiae*), c. 1350. Gepolychromeerd hout, door anonieme maker. (Foto van Stef Verstraaten).

Afbeelding K27. De Mincken Kuyl en Die Meyberch, 1568. Handgetekende kaart, door Thomas Witteroos (1553-1575). 53 X 40 cm. Gelders Archief, 0012 Archief van de Gelderse Rekenkamer, inv.nr. 1403-0003.

Afbeelding K28. Harderwijk en omgeving (fragment), c. 1559. Handgetekende kaart, door Jacob van Deventer (1505-1575). 15 X 12 cm. + 34 X 39 cm. op blad 43 X 59 cm. Gelders Archief, 0963 Collectie plattegronden, inv.nr. 26.

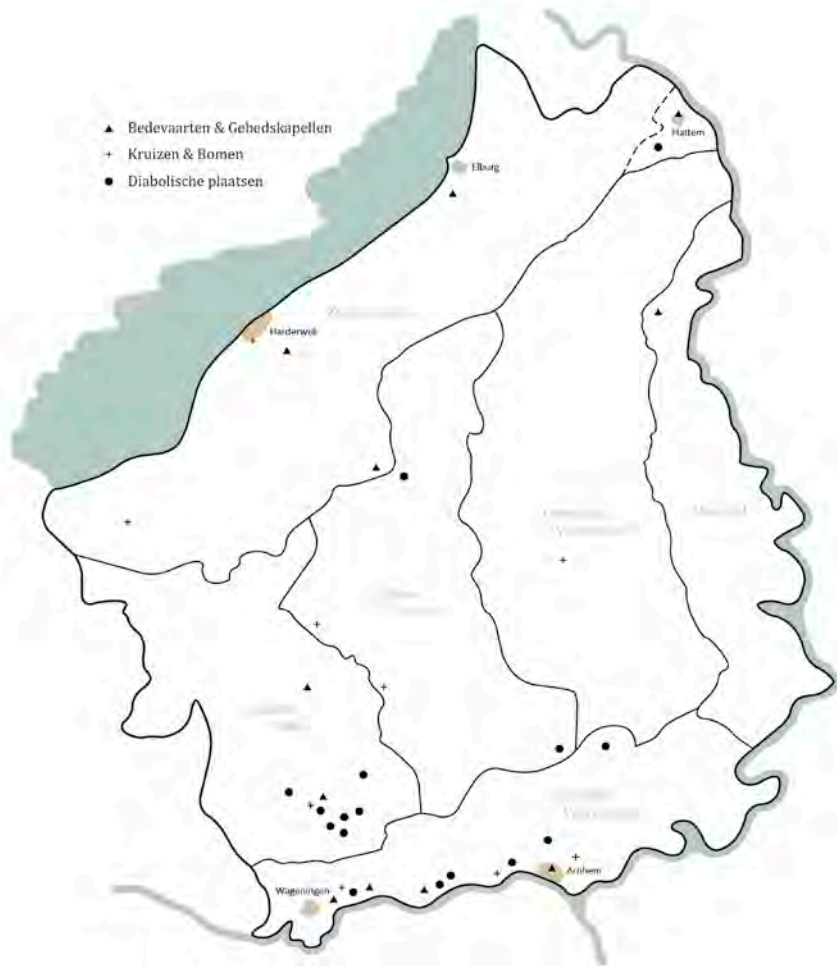
Afbeelding K29. Wageningen en omgeving, c. 1559. Handgetekende kaart, door Jacob van Deventer (1505-1575). 28 X 40 cm. Gelders Archief, 0963 Collectie plattegronden, inv. nr. 44.

Afbeelding K30. De Lunterse Sint-Antonius Abt, c. 1510-1545. Gepolychromeerd lindehout, door anonieme maker. 115 (h) X 44 (b) X 23 (d) cm. Collectie Museum Catharijneconvent te Utrecht, nr. ABM bh273.

Afbeelding K31. De dorpen Ede en Lunteren en omgeving, 1565. Handgetekende kaart, door anonieme maker. 23 X 43 cm. op blad 31 X 43 cm. Gelders Archief, Archief van het Hof van Gelre en Zutphen, inv. nr. 4957, nr. 1566-23.

Afbeelding K32. Sporen van het sacrale landschap op de Veluwe, c. 1500. (Kaart van Jan Hendrik Bosch).

han Gielissen.¹⁸⁶ [Afbeelding K25] Ook aan de rand van het Coenenbosch bij Doorwerth stond zo'n gebedskapel, zoals viel te zien op de kaart die Kempinck in 1601 maakte van de Hoge Heerlijkheid.¹⁸⁷

Net als in het zestiende-eeuwse Groot-Brittannië en Ierland vormden bepaalde plekken in het Veluwe landschap een belangrijk onderdeel van – kerkelijke gestuurde – vroomheid.¹⁸⁸ Dit was duidelijk zichtbaar bij de bedevaart naar Onze Lieve Vrouwe van Renkum.¹⁸⁹ De religieuze rituelen die priesters en pelgrims daar uitvoerden, vonden plaats rondom de Onze Lieve Vrouwekapel van Renkum, die in 1405 op voorspraak van hertog Reinoud IV tot onderdeel van een nieuw te stichten augustijner regularissenklooster was gemaakt.¹⁹⁰ Deze incorporatie bleek het logische gevolg van eerdere pogingen om van de Renkumse parochiekerk een bedevaartsoord te maken. Rond 1400 waren de kerkmeesters in bezit gekomen van het voornoemde Mariabeeld en had Karel VI van Frankrijk (1368-1422) aan de gemeenschap twee relikwieën geschonken.¹⁹¹ Omdat nadien 'miracule' en 'teykene' in de kerk waren waargenomen, besloot de hertog het godshuis te laten vergezellen door een gemeenschap van regularissen. Zo kon de dienst van God 'dair in vermeert ende verhoget' en Onze Lieve Vrouwe 'geeirt en gelaeff' worden.¹⁹²

De Renkumse devotie was verbonden aan een specifiek cultusobject: een veertiende-eeuws beeld van de Zetel der Wijsheid (*Sedes Sapientiae*), de voorstelling van een zittende Moeder Gods, compleet met scepter in haar hand en het Kind Jezus op haar schoot. [Afbeelding K26] Door de aanwezigheid van de Zetel der Wijsheid moet ook de litanie van de heilige Maagd Maria een belangrijk onderdeel van de devotie hebben uitgemaakt. Deze smeekezing bestond uit een reeks gebeden aan het adres van de Moeder Gods en liet ruimte voor pelgrims om actief deel te nemen. Zo moesten bedevaartgangers een aantal repeterende aanroepingen nazeggen.¹⁹³ Dit liturgische gebeuren moet hebben bijgedragen aan de populariteit van de pelgrimage, want niet lang na de stichting van het regularissenklooster groeide Renkum uit tot regionale bedevaartsplaats. Een inwoner van Arnhem die een medeburger had gestoken en geslagen, werd in 1440 door het stadsbestuur gedwongen om op strafbedevaart naar Renkum

186 GA, AHGZ, inv.nr. 4919, nr. 1550-15. Het is onduidelijk of deze kapel dienst deed als religieus gebedskapelletje of als liturgische ruimte.

187 GA, AGR, inv.nr. 1669-0002; inv.nr. 1403-0013. Zie ook Afbeelding K17.

188 Vgl. Walsham, *The Reformation of the Landscape*, 49-66; Whyte, *Inhabiting the Landscape*, 29-31.

189 Tersteegen en Margry, 'Renkum, O.L. Vrouw van Renkum'.

190 De hertog was vermoedelijk de bezitter van het patronaatsrecht, dat van oorsprong toebehoorde aan het klooster Abdinkhof, zie: Bijlage I. In de stichtingsbrief liet de hertog bovendien optekenen dat hij al veel goederen had geschonken aan de oorspronkelijke parochiekerk, zie: Nijhoff, *Gedenkwaardigheden*, III, nr. 282, 274.

191 VHU, 136-137. Het betrof een stuk van het Heilig Kruis en een fragman van de doornenkroon van Jezus.

192 Nijhoff, *Gedenkwaardigheden*, III, nr. 282, 274.

193 De Zetel der Wijsheid doet denken aan de Litanie van Loreto, die in de zestiende eeuw tot ontwikkeling kwam en aan het begin van de zeventiende eeuw werd gecanoniseerd, zie: Dodewaard, *Maria's Erestitels*.

te gaan. Onderweg moest genade van God en herstel van het slachtoffer afge-meekt worden, maar de boeteling mocht niet vergeten ‘schijn’ te brengen in de bedevaartkapel.¹⁹⁴ Ook vanuit Wageningen trokken pelgrims naar Renkum.¹⁹⁵ Hoewel van het dorp als bedevaartplaats geen buitenlandse aantrekkingskracht uitging, moet het voor het religieuze leven van Veluwe parochianen van grote betekenis zijn geweest.

De kapel met daarin het cultusobject vormde het middelpunt van de heilige plaats. De toegepaste litanie gaf het geheel nog nadrukkelijker een religieuze sfeer. Dit alles moet hebben doorgewerkt in de interpretatie van het omliggende landschap. Afgaande op een kaart van Thomas Witteroos uit 1568 werd duidelijk dat aan het gebied rondom de bedevaartkapel een heilige betekenis werd gegeven. [Afbeelding K27] Om het godshuis heen lagen enkele conventsgoederen, die op hun beurt grensden aan een bosgebied. Langs de tussenliggende grens tekende Witteroos zeven kruisachtige symbolen. Hoewel deze objecten dienst deden als grensmarkeringen, kon tegelijk een religieuze functie worden vermoed. Het bosgebied buiten Renkum werd *Die Minckel Kuyl* genoemd, wat zoiets kon betekenen als ‘verminkte kuil of ‘kuil van verminkten.’¹⁹⁶ Het maakte duidelijk dat ook dit bos moest worden gezien als demonisch buitengebied. De kruisen functioneerden vermoedelijk als onheilwerende objecten, maar hadden wellicht ook nog een uitgesproken devotieele functie. De bedevaart naar Onze Lieve Vrouwe moet immers gepaard zijn gegaan met het bezoeken van een reeks Mariastaties, waarbij pelgrims de Zeven Vreugdevolle Geheimen van de Moeder Gods konden overdenken. Achtereenvolgens stonden zij dan stil bij (1) de annunciatie, (2) het bezoek van de Moeder Gods aan Elisabeth, (3) de geboorte van Jezus, (4) de aanbidding van het Kind Jezus door de drie koningen, (5) de opstanding van Jezus, (6) de neerdaling van de Heilige Geest, en (7) de tenhemelopneming van Maria.¹⁹⁷ De vormgeving van de Mariadevotie in de kapel zal dus gevolgen hebben gehad voor de betekenis van het omliggende landschap. De heiligheid van een bedevaartkapel straalde niet alleen af op de natuurlijke omgeving, maar was er tegelijkertijd mee verweven. Pelgrims werden onderweg omringd door een aura van sacraliteit.¹⁹⁸

Ook het gebied ‘op die Voirt’ buiten Elburg ontwikkelde zich tot devotieeel landschap. In het voormalige veengebied aan de zuidwestkant van de stad werd een kruisweg ingericht waar pelgrims en parochianen het lijden en ster-

194 Van Hasselt, *Kronijk van Arnhem*, 21-22, ad annum 1440. De overige twee misdadigers werden naar Wilsnack en Aken gestuurd.

195 Steenberghe, *Langs oude kerkepaden*, 20.

196 Het woord *Mincite* betekende *Verminking*, zie: Verwijs en Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek*, <<http://gtb.inl.nl/iWDB/search?actie=article&wdb=VMNW&id=ID11089&lemma=mincite&domein=0&conc=true>> (10.03.2020).

197 Kronenburg, *Maria's heerlijkheid*, II, 204-210.

198 Walsham, *The Reformation of the Landscape*, 52; Whyte, *Inhabiting the Landscape*, 29-31.

ven van Jezus Christus konden overdenken.¹⁹⁹ Tijdens dit religieuze ritueel legden zij een route af die leidde langs zeven statiekruisen. Bij elke statie werd een moment uit de Passie overdacht. Achtereenvolgens werd stilgestaan bij (1) de kruisdraging van Jezus, (2) de eerste val van Jezus, (3) de ontmoeting tussen Jezus en zijn bedroefde Moeder, (4) het schoonvegen van het gezicht van Jezus door de heilige Veronica, (5) de tweede val van Jezus, (6) de kruisiging van Jezus, en (7) de graflegging van Jezus.²⁰⁰ In de periode 1503-1504 werden drie halve aflaten verstrekt aan bezoekers van de Calvarieberg buiten Elburg en aan hen die een donatie hadden gedaan tot instandhouding ervan.²⁰¹ Daarmee was het van oorsprong niet-liturgische ritueel alsnog onder heerschappij van de kerk gebracht. Bovendien kregen bepaalde delen van het landschap, zoals terreinen rondom kapellen, bomen en kruisen, een nieuwe, religieuze betekenis aangereikt.

1.7. Een katholiek buitengebied

Na de politieke overgang van 1578 lag de weg naar protestantisering van Gelre volledig open. In rap tempo vaardigden de raadsheren van het Hof plakkaaten uit die een einde moesten maken aan de katholieke godsdienst. Aanvankelijk waren de nieuwe machthebbers vooral druk met het reformeren van geestelijke personen en geestelijke goederen, maar gaandeweg verschoof het accent naar het stopzetten van katholieke rites en het zuiveren van heilige plekken en kerinterieurs.²⁰² In de steden bleek dit makkelijker te realiseren dan op het platteland. De Harderwijker magistraat stelde in 1588 speciale rentmeesters aan om buiten de stadsmuren de goederen van de Jeruzalemskapel met de kruisen te inventariseren. [Afbeelding K28] Nadat de kruisen en kapel waren afgebroken, verkochten de stadsdienaren per opbod de stukken grond.²⁰³ De schout van Ermelo daarentegen weigerde in de vroege jaren 1590 herhaaldelijk om in de kerk het plakkaat voor te lezen waarin werd bevolen om altaren uit parochiekerken te slopen.²⁰⁴ Ook in Putten moest er een dienaar van het Hof aan te pas komen om de ‘altaren ende andere pauselicke reliquien’ uit de kerk te halen.²⁰⁵

Het aanpassen van de interieurs van dorpskerken verliep stroef. In het voorjaar van 1599 bleek dat – net als eerder in Ermelo en Putten – ook in an-

199 De Voort lag tussen de huidige Goorweg en Kerkdijk, zie: Otten, *Oorsprong, betekenis en gebruik*, 109. Het toponiem *Goor* wees op laaggelegen land dat van oorsprong was bedekt met slijk, modder, vuil of drek, zie: Verwijs en Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek*, <<http://gtb.inl.nl/iWDB/search?actie=article&wdb=MNW&id=14563&lemma=gore&domein=0&conc=true>> (10.03.2020).

200 Schiller, *Iconography*, II, 82; Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 479-480.

201 SAE, OAE, inv.nr. 1503.

202 *Groot Geldersch Placaet-Boeck*, I, 753; *Groot Geldersch Placaet-Boeck*, II, 13, 22, 29, 52.

203 SAH, inv.nr. 474, fol. 234re; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr 1468, 533.

204 CAG, art. 23, 779-780.

205 GA, AHGZ, inv.nr. 1326, fol. 106vo.

dere dorpen maar weinig was gedaan om kerkinterieurs te zuiveren. De dienaar van het Hof Henrick Bongart had in 1580 het bevel gekregen om overal op het platteland de klokken uit de kerken te halen en naar Arnhem te brengen, maar daar was het bij gebleven.²⁰⁶ Daarom gaven de raadsheren van het Hof in mei 1599 aan keurmeester Gijsbert van Leesten een beslissende opdracht. De ondergeschikte van het Hof werd samen met een metselaar op pad gestuurd om in menig Veluws dorp de ‘altaren, gemaelde ende gemaecte beelden, wijwater-vaten, ende sacramentzihuijskens’ af te breken en ‘uit die kercken ruijmen’.²⁰⁷ De gebruikelijke nacontrole van alle uitgeschreven instructies door de dienstdoende klerk bracht echter aan het licht dat hij was vergeten op te schrijven dat ook het omliggende landschap onder handen genomen moest worden. De raadsheren hadden die opmerking waarschijnlijk wel gemaakt, maar als zodanig was het niet op papier gekomen. Daarom werd de instructie in de kantlijn aangevuld met de opmerking dat ook ‘crucifixen, capellen, in bosschen off kruyswegen’ afgebroken moesten worden. De gedaanteverwisseling van de materiële orde van de godsdienst op het platteland werd daarmee voor het overgrote deel afgerond.²⁰⁸

Het zuiveren van kerkinterieurs en het strippen van heilige plekken rondom dorpen en steden bleek echter niet voldoende om de katholieke orde te doorbreken. Traditionele interpretaties van sacrale ruimtes bleven gangbaar onder parochianen. Daarom zetten de gereformeerden vol in op de reformatie van rituelen.²⁰⁹ Dit ging gepaard met een eigentijdse vorm van diabolisering. Predikanten positioneerden de nieuwe godsdienst tegenover het rituelencomplex van weleer, dat vervolgens als bijgelovig werd afgeschilderd. Het creëren van zo’n tegenstelling bleek bittere noodzaak. Kerk en kerkhof vormden ook onder de nieuwe bedeling het epicentrum van de godsdienst. Toch brachten parochianen deze plekken als vanzelfsprekend in verband met oude gebruiken en betekenissen. Het afschaffen van katholieke rituelen bleek dus nodig om de nieuwe orde te verwezenlijken. Zo bepaalde de classis Over-Veluwe in 1604 dat tijdens een uitvaart de klokken niet meer geluid mochten worden. De predikanten wilden daarmee voorkomen dat vrienden en naburen van een overledene naar het kerkhof zouden lopen ‘met stortinghe hares gebets op de knyën’.²¹⁰ Zo’n maatregel had tegelijkertijd gevolgen voor meer traditionele overtuigingen.

206 GA, AHGZ, inv.nr. 994, nr. 4406. In iedere kerk mocht de grootste klok blijven hangen. Overigens mag niet worden uitgesloten dat hofdienaren brons nodig had voor kanonnen, maar de brief maakt daarvan geen melding. De actie leek op een zuiveringsmaatregel, temeer daar op elke plaats in het gewest de klokken uit de kerken moesten worden gehaald.

207 GA, AHGZ, inv.nr. 1326, fol. 118re; inv.nr. 19, ongefolieerd, deel II, onder ‘Den XVIII May 1599’.

208 De kaart van de Veluwe, zoals die waarschijnlijk rond 1640 werd gemaakt door cartograaf Nicolaas van Geelkercken (+1656), toont een kruis op de zandverstuiving nabij Kootwijk, zie: GA, 0509 Kaartenverzameling Rijksarchief in Gelderland, inv.nr. 191. Dit spaarzame voorbeeld laat zien dat de reformatie van het Veluwe landschap niet overal met succes kon worden doorgevoerd.

209 Karant-Nunn, *The Reformation of Ritual*. Karant-Nunn benadrukt de samenwerking tussen kerk en staat in het gebruiken van rituelen, met als doel om ondergeschikten onder controle te houden.

210 CAG, art. 30, 661.

Klokgelui bij een begrafenis werd door dorpingen als vanouds gezien als middel om duivels en demonen op afstand te houden en de uitvoering van een ritueel aan te kondigen. Binnen de gereformeerde orde mocht daarvoor geen plaats zijn. Aanpassing van religieuze gebruiken moest leiden tot verandering van het gangbare betekeniscomplex, dat nog altijd was verbonden aan heilige plaatsen in een dorp.

De gereformeerden kregen grip op het liturgische centrum van een parochiekerk, maar niet op religieus gewaande gebieden daarbuiten.²¹¹ Sacrale landschappen, die voorheen waren voorzien van kapellen, kruisen en heiligenbeelden, evolueerden tot domeinen van het clandestiene katholicisme. Hoeveel moeite de nieuwe gezaghebbers ook deden, kerspellingen bleven elkaar opzoeken in het landschappelijke buitengebied om devotionele bijeenkomsten te houden. Deze ontmoetingen groeiden al snel uit tot religieuze bijeenkomsten van behoorlijke omvang, maar bleven lange tijd buiten het blikveld van het Hof en de classes. Aanvankelijk leek het te gaan om zondagsonthelving. In 1593 gaven de raadsheren van het Hof aan de magistraat en de richter van Wageningen de opdracht om de voortdurende schending van de dag van de Heer aan banden te leggen. De drost van de Veluwe moest erop toezien dat dit bevel werd uitgevoerd.²¹²

Op de Over-Veluwse classisvergadering van 1599 bleek dat de ‘profanation des sabbaths’ samenviel met ‘onstichtelicke connectien, superstitieuse begravenissen ende ergerlicke schutterijen.’²¹³ Op dat moment zal bij de autoriteiten het besef zijn gegroeid dat de vele misstanden in Wageningen onderdeel uitmaakten van een groter evenement.²¹⁴ Op de Gelderse synode van 1604 deden de Veluwse predikanten opnieuw hun beklag, maar ditmaal spraken zij van de excessen die ‘in Wageningen ten respect des H. Cruijces plagh te geschieden.’ Tijdens deze ‘affgoderije in buijtenlanden’ lieten parochianen hun kinderen dopen, huwelijken inzegenen en baden zij voor overledenen. Bij dit alles werden de klokken geluid.²¹⁵ De Wageningse parochianen lieten de katholieke rites van weleer dus samenvallen met traditionele begrafenisgebruiken, gildemaaltijden en schuttersfestiviteiten. Dit alles werd uitgevoerd rondom de Westberg buiten de stad. Dit verschafte de deelnemers een bepaalde mate van vrijheid, maar paste evengoed bij een ingesloten religieus patroon. De herleving van de Heilige Kruisprocessie ontleende haar kracht aan de oude betekenis van het sacrale landschap buiten de stad. [Afbeelding K29]

Ook in Lunteren gingen parochianen op zoek naar een eigentijdse invulling van eredienst en devotie, maar daar kregen ze aanzienlijk meer vrijheid in

211 De Weerd, ‘Een sacraal landschap’.

212 GA, AHGZ, inv.nr. 1004, nrs. 7389 en 7402.

213 CAG, art. 16, 638.

214 Vgl. GA, AHGZ, inv.nr. 1006, nr. 8102. In de brief wordt gesproken over de ‘abusen’ en ‘excessen’ die op Vastelavond plaatsvonden.

215 APPS, art. 4, 125; APPS, art. 21, 127.

handen gelegd. Het collatierecht op de parochie was sinds de translatie van de kapel in 1571 onafgebroken in handen geweest van de kerkmeesters en de kerspelliëden, ondanks herhaaldelijke bemoeienissen van het Hof. Dit betekende dat het religieuze leven in het dorp grotendeels buiten de invloed van de gereformeerde machthebbers kon bestaan.²¹⁶ In 1600 bereikte het Hof een bericht over de viering van Sint-Antoniusdag in Lunteren. De Arnhemse predikanten Johannes Fontanus en Jacobus Burschetus vertelden dat parochianen de kerk hadden geopend, aldaar een 'singende misse' hadden laten vieren, en dat nadien een vrouw uit Twello wonderbaarlijke dingen had gedaan.²¹⁷ In Lunteren waren de religieuze rituelen dus nadrukkelijk verbonden aan de parochiekerk.

Enkele jaren later bleek dat niet alleen de parochiekerk maar ook het omliggende landschap het toneel vormde voor het Sint-Antoniusfeest. Op de Gelderse synode van 1604 klaagden de Veluwse afgevaardigden dat in Lunteren op gezette tijden de biecht werd afgenomen, bedevaart werd gehouden en een beeld van Sint-Antonius Abt werd rondgedragen.²¹⁸ [Afbeelding K30] Het landschap had daarbij een belangrijke functie. Elk jaar in juli werd midzomer gevierd met een religieuze ommegang. Daarbij liepen boeren langs 'seeckere plaetse in den Koornenck'.²¹⁹ Dit deed denken aan de rogatieprocessies van weleer, waarbij parochianen op de drie dagen voor Hemelvaart hun akkerlanden bezochten om een goede oogst af te smeken.²²⁰ Dit gebeuren moet in Lunteren grote zeggingskracht hebben gehad. Op een kaart van landerijen rondom het dorp, die in 1565 op last van de kerspelliëden werd gemaakt om de grote afstand tussen hun kapel en de parochiekerk van Ede te laten zien, stonden veldnamen als *Leech Lant* en *Veen* vermeld, waarmee plekken werden aangeduid die in voorchristelijke tijden vermoedelijk het toneel vormden voor dodencultussen.²²¹ [Afbeelding K31] Het heiligen en zegenen van buitengebieden moet dan ook onder de nieuwe bedeling een noodzakelijk ritueel zijn geweest.

Aan de jaarlijkse viering van Sint-Antoniusdag in Lunteren konden verschillende betekenissen worden gegeven. Het evenement was in de eerste plaats profijtelijk voor de plaatselijke boerenbevolking. Zij wensten bescherming van landerijen en Sint-Antonius Abt bleek daarvoor een bruikbare heilige. Zijn aanwezigheid hielp tegen demonische krachten, en dan vooral na midzomer, als het aantal zonuren weer terugliep en duivelse geesten opnieuw de overhand kregen.²²² Toch oefende het Sint-Antoniusfeest in Lunteren ook aantrekkingskracht uit op omliggende regio's. Op de Over-Veluwse classisvergadering van 1645 kwam de predikanten ter ore dat 'die van Amersfoort ende plaetsen

216 Kuys, Steenberg en Tersteeg, 'Lunteren, H. Antonius Abt'.

217 Van Veen, 'Lunteren bedevaartplaats?'.

218 APPS, art. 5, 125.

219 Driessen, 'Een bedevaart'.

220 Chiffolleau, 'Les processions', 41; Hutton, *Stations of the Sun*, 305.

221 GA, AHGZ, inv.nr. 4957, nr. 1566-23; vgl. Van Beek, *Reliëf*, 319, 571.

222 Driessen, 'Een bedevaart', 106. In 1647 schreven de raadsheren van het Hof dat 'omtrent middensomer alnoch jaerlix tot Lunteren solde gepleecht sijn eenen bedevaart'.

daer rontom in 't sticht van Utrecht ende grensen van Hollant, als Goylant ende andersins' op bedevaart gingen naar het Veluwse dorp.²²³ Deze toestroom van pelgrims droeg bij aan de levensvatbaarheid van het religieuze evenement, dat tot ver in de zeventiende eeuw werd gehouden. Het lag voor de hand dat de bedevaartgangers gehecht waren aan rituelen als het dopen van kinderen, het inzegenen van huwelijken en het afnemen van de biecht. Dit in tegenstelling tot de Lunterse kerspellingen, die er vooral een praktisch voordeel uit haalden.

1.8. Conclusie

Het klooster- en kerkenlandschap op de Veluwe was aan het begin van de zestiende eeuw dun bezet. Vooral langs de randen van het Kwartier stonden kerken en kapellen. Hetzelfde gold voor de Veluwse kloosters, die voor een groot deel gerekend konden worden tot laatmiddeleeuwse reformbewegingen. Veel voorkomende patroonheiligen waren Maria, Sint-Nicolaas, Sint-Johannes de Doper en Sint-Antonius Abt. Hun populariteit sprak ook uit een groot aantal vicarieën en officia, veelal gewijd aan de Moeder Gods of de heilige Antonius. Daarnaast mocht ook de heilige Anna zich in groeiende belangstelling verheugen. De sacrale infrastructuur van de Veluwe was in al deze opzichten niet uniek, al bleven regionale verschillen zichtbaar. Naar verhouding vertoonde de dichtheid van het kerkennetwerk gelijke trekken met die in Groningen, al telde het Kwartier van Arnhem veel minder parochiekerken dan Friesland. Toch herbergde de Veluwe een behoorlijk aantal kloosters, waarvan de meesten waren gelegen in of nabij de steden. Dezelfde dubbelwaardigheid sprak ook uit de patrocinia. In de noordelijke gewesten van de Nederlanden bleken Sint-Martinus en Sint-Petrus populair, twee heiligen die op de Veluwe amper werden vereerd. In het Kwartier van Arnhem kwamen juist Sint-Johannes de Doper en Sint-Antonius vaker voor, in tegenstelling tot Friesland, Groningen en Drenthe.

Zoals gebruikelijk in de late middeleeuwen werd de ruimtelijke organisatie van de religieuze ervaring gevormd door kerkgebouwen, kerkhoven en sacrale landschappen. Net als in nabijgelegen regio's, zoals Drenthe en het Maas-Demer-Scheldegebied, was de invoering van het christendom gepaard gegaan met een grondige herinterpretatie van het landschap. Dit betekende nog niet dat heidense conceptualisaties definitief verdwenen. Integendeel. Natuurlijke objecten en artefacten, die in de voorchristelijke periode onderdeel hadden uitgemaakt van heidense cultusplekken, speelden een vitale rol in de vorming en het gebruik van sacrale landschappen op de Veluwe in de zestiende eeuw. Heidevelden, bossen en moerassen moesten met behulp van christelijke objecten en rituelen, veelal toegepast onder het toezien oog van een priester, worden vrijgemaakt van diabolische invloeden. Tegelijkertijd vormden deze plekken het

223 Van Veen, 'Lunteren bedevaartsplaats?'

toneel van rogatieprocessies en bedevaarten, om niet te vergeten dat ze overdag op een praktische manier werden bewerkt door boeren. Evenwel domineerde de christelijke orde van tijd en ruimte de gelaagdheid van het zestiende-eeuwse landschap. [Afbeelding K32]

Na de politieke en kerkelijke overgang van 1578 deden gereformeerde machthebbers de nodige moeite om de katholieke orde van het geloofsleven op de Veluwe te ontmantelen. In die opzet slaagden ze maar half. Het 'liturgische centrum' (de parochiekerk) werd gemaakt tot domein van het nieuwe geloof. Parochiekerken ondergingen een bewuste desacralisatie, omdat heiligenbeelden, wijwatervaten en doopvonten werden weggehaald. Het 'paraliturgische buitengebied' (het landschap) bleef echter buiten bereik van het Hof en de gereformeerde kerkleiders, ondanks de – veelal succesvolle – bevelen om kruiswegen, crucifixen en gebedskapellen te verwijderen. Net als in Norfolk en andere delen van Groot-Brittannië werden sacrale landschappen buiten dorpen en steden gestript. Toch behield de natuurlijke omgeving voor een deel van de parochianen haar religieuze functie, omdat de overheid daar geen vuist kon maken. Een volledige de-sacralisering bleef dus uit. Sterker nog, in de context van repressie kregen kloosterruïnes en gebedskapellen de status van een sacrale ruimte, zij het op een andere manier dan voorheen.²²⁴ Dat juist deze plaatsen uitgroeiden tot katholieke *hotspots* lag voor de hand, gezien de spirituele en culturele gelaagdheid in voorgaande tijden.

224 Vgl. Lenarduzzi, 'Grensoverschrijdende katholieke claims', 105-128, alwaar Lenarduzzi wijst op de context van repressie, maar geen verbinding maakt met de spirituele en culturele gelaagdheid van het sacrale landschap.

A Doop Voorst den jhr van Zuyden. Frans Berkhuis ad vcr delineavit
Stellingwerf fecit 1720.

2. Onvoorziene reformaties

2.1. Inleiding

Als het gaat over de geschiedenis van de Nederlanden in de zestiende eeuw is het werk van Juliaan Woltjer baanbrekend te noemen. Hij wees de impliciete, teleologische geschiedschrijving radicaal van de hand en werkte vanuit het besef

(...) dat het uiteindelijke resultaat van meer dan tachtig jaar troebelen en oorlogen niet het doel was dat al vanaf het begin de verantwoordelijken voor ogen zou hebben gestaan. Dit gold zowel voor de politiek als voor de kerk. Niemand wilde een scheuring van de Nederlanden, dwars door Brabant heen, en niemand wilde een scheuring van de kerk.¹

Woltjer propageerde een benadering ‘vanuit het historische moment’ en liet zich niet leiden door de uiteindelijke uitkomsten. Al in zijn boek *Friesland in hervormingstijd* paste hij dit principe toe. Het resulteerde in een verhaal vol nuance. De politieke zelfstandigheid van Friesland in de middeleeuwen werkte nog na op kerkelijk gebied. Dit gaf nieuwe opvattingen in de gevestigde kerk een aanzienlijke speelruimte.² Afgezien van de Dopersen onderscheidde Woltjer vier groepen, van rechts naar links: de contrareformatoren, de traditionelen, de protestantiserenden en de protestanten. De eerste drie vormden gezamenlijk de gevestigde kerk en de overgangen tussen deze groepen waren vloeiend. Alleen de protestanten vormden een afgescheiden factie.³ Na 1567 werden de tegenstellingen tussen traditionelen en de beide flanken (contrareformatoren en de *nolens volens* protestant geworden protestantiserenden) veel scherper. Maar omdat het ‘centrum’ zich na 1578 in politiek opzicht niet kon handhaven, verloor de middengroep snel invloed en groeiden de beide uiterste groepen in betekenis.⁴

1 Woltjer, *Op weg naar tachtig jaar oorlog*, 7.

2 Woltjer, *Friesland*, 312.

3 Woltjer, *Friesland*, 101.

4 Woltjer, *Friesland*, 313.

Dit hoofdstuk is gestoeld op het niet-teleologische principe dat door Wolter duidelijk is verwoord. Centraal staat de chronologie van het Veluwe reformatieproces, te beginnen rond 1500. Welk beeld ontvouwt zich als historische momenten, elk met hun eigen voorgeschiedenis, in tijdsvolgorde worden geanalyseerd? In dat verband spelen verschillende tempo's van ontwikkeling een rol. Na analyse van de – in zekere zin onbeweeglijke – sacrale infrastructuur in het vorige hoofdstuk, gaat het hier vooral om historische golfbewegingen en onvoorziene gebeurtenissen, die in volgorde van opkomst worden behandeld. In dit hoofdstuk gaat het dus, net als in het vorige, om de structuren van godsdienst en religie op de Veluwe. Daarbinnen konden alsnog de nodige veranderingen plaatsvinden, maar elk historisch groeiproces of elke historische schokbeweging vond zijn oorsprong in het 'vaste' raamwerk van de gevestigde religie.⁵

In dit hoofdstuk worden vijf ontwikkelingen, ook wel tijdvakken, onderscheiden, elk weergegeven in een aparte paragraaf. Ten eerste komen de verschillende verschijningsvormen van religieuze autoriteit tijdens de regeringsperiode van Karel van Gelre aan bod ('2.2. Spreiding van autoriteit, 1492-1543'), gevolgd door een karakterisering van de gevestigde kerk op de Veluwe gedurende de zestiende eeuw ('2.3. De versterking van regionale religiositeit, 1492-1578'). Aansluitend wordt de katholieke hervorming tijdens de regeringsperiode van Karel V, en deels ook die van Philips II, in beeld gebracht ('2.4. Katholieke hervorming, 1543-1566'). Daarna volgen rapportages over de Beeldenstorm van 1566, de geuzeninval van 1572 en de reacties van parochianen op deze twee gebeurtenissen ('2.5. Katholieke herleving van gereformeerd geweld, 1566-1578'). Het hoofdstuk wordt afgesloten met een beschrijving van de protestantisering na de politieke en kerkelijke overgang van 1578 ('2.6. Gereformeerde hervorming, 1578-1600').

Het bronnencorpus bestaat grofweg uit twee delen. Aan de ene kant is er de correspondentie van de landsheer en landsheerlijke autoriteiten (aanvankelijk de hertog, maar na 1543 de landvoogdes, kanselier en raadsheren van het Hof van Gelre) met kerkelijke en stedelijke autoriteiten inzake godsdienst en religie. Aan de andere kant wordt gebruik gemaakt van de bijeengebrachte brongegevens uit Bijlage I ('Proeve van een wereldlijke en kerkelijke indeling van de Veluwe, c. 1500-c. 1600'), met daarin allerlei gegevens over kerkelijke instellingen en geestelijken. Het combineren van beide broncategorieën maakt het mogelijk om de kerkelijke en religieuze ordening van het geloofsleven in de zestiende eeuw in direct verband te brengen met de wisselende samenstelling van wereldlijke macht en invloed in het Kwartier van Arnhem. Op die manier wordt de ondertitel van dit boek (*machtswisseling en religieuze verandering in de zestiende eeuw*) geldend gemaakt.

5 Duffy, *The Stripping*, xix-xx.

2.2. Spreiding van autoriteit, 1492-1543

In de middeleeuwen was autoriteit (*auctoritas, potestas*) een complex begrip. Het had een theologische maar ook een institutionele betekenis. In de eerste plaats verwees het naar onderlinge gezagsverhoudingen. Keizers en koningen voerden heerschappij over hoge edelen, hoge edelen over lage edelen, een edelman over de ondergeschikten in zijn domein, en een man over zijn huishouden. In veel levenssferen functioneerde autoriteit als een praktisch concept en bleek het bovendien onderhandelbaar. Zo moest een pas aangetreden landsheer de rechten en plichten van steden in zijn gebied respecteren in ruil voor loyaliteit. De hang naar orde en structuur kon dus in vrijwel alle aspecten van het dagelijkse leven worden herkend. Het idee van autoriteit speelde daarin een cruciale rol.⁶

De autoriteit van een wereldlijke leider strekte zich ook uit tot het kerkelijke leven. Koningen en keizers beschouwden zichzelf als belangrijke personen binnen de christelijke wereld. Zeker in de tijd voorafgaand aan de Gregoriaanse hervorming in de elfde eeuw hadden zij zich onafgebroken bemoeid met kerkelijke zaken, maar ook in de late middeleeuwen bleef hun religieuze invloed aanwezig.⁷ Wereldlijk gezag (*regnum*) en priesterlijke autoriteit (*sacerdotium*) liepen door elkaar en kwamen voortdurend in botsing. Toch stond kerkelijk gezag als zodanig veel minder open voor discussie, zeker toen de kerk van Rome zich vanaf de twaalfde eeuw ontwikkelde tot een min of meer onafhankelijk instituut. Theologen en kerkleiders claimden namelijk exclusieve bevoegdheid om te bepalen wat gewone mensen moesten geloven. In dorpen en steden werd die opvatting heel concreet zichtbaar. Alle christenen in een parochie waren aangewezen op de plaatselijke pastoor of zijn waarnemer. Hij verleende zielzorg aan zijn parochianen, gaf leiding aan het religieuze leven ter plaatse en gold dus als de verpersoonlijking van het kerkelijke gezag.

Aan de top van de kerkelijke hiërarchie stonden enerzijds de bisschoppen en aartsbisschoppen en anderzijds de paus tegenover elkaar. Zij konden het onderling maar moeilijk eens worden over de vraag wie het oppergezag in de kerk mocht bezitten. Deze kwestie speelde vooral in de tijd van het conciliarisme tijdens en na het Westers Schisma (1378-1417). Hoewel deze beweging na 1450 geen wezenlijke rol van betekenis meer speelde, schommelde de machtsbalans tussen de bisschop van Rome en de andere bisschoppen en kardinalen nog voortdurend heen en weer.⁸ In de loop van de vijftiende eeuw kwam aan het licht dat gangbare opvattingen over autoriteit ook binnen de kerk discussie oproepen. Die ontwikkeling werd versterkt door de gevolgen van twee technische innovaties. Het toenemende gebruik van papier en de boekdrukkunst zorgden ervoor dat de circulatie van informatie en ideeën in een stroomversnelling raak-

6 Ginther, *The Westminster Handbook*, 17-18.

7 Raedts, *De uitvinding*, 54-96.

8 Ginther, *The Westminster Handbook*, 18.

te. Bovendien waren de rondgaande denkbeelden in veel gevallen nieuw. Niet het behouden van oude wijsheden, maar het creëren van nieuwe inzichten werd de standaard, ook als het ging over religie.⁹ Theologen en prelaten moesten dus wel in actie komen om hun gezagspositie te handhaven.

Een extra uitdaging voor kerkleiders vormde de sterk toenemende veruiterlijking van lekenvroomheid. De verering van beelden en relieken werd door gelovigen steeds intensiever beleefd. Theologen en prelaten wisten niet goed hoe ze daarmee om moesten gaan. Hoe konden zij de beeldenverering afkeuren, zonder te ontkennen dat God verbonden was aan aardse materie, zoals vastgelegd in het dogma van de incarnatie? Uiteindelijk werd gekozen voor een praktische oplossing. Religieuze activiteiten – zoals het ondernemen van een bedevaart of het uitvoeren van een kruisweg oefening – werden beloond met een aflaat, mits een gelovige voldeed aan bepaalde voorwaarden, zoals het bezoeken van relieken tijdens kerkelijke hoogtijden en niet op andere momenten. Zo verstrekte pauselijk legaat Nicolaas van Cusa (1401-1464) in 1451 – vanuit de Sint-Eusebiuskerk in Arnhem, waar hij tijdens zijn visitatiereis een tussenstop maakte – een honderddagenaflaat aan hen die op gezette hoogtijden de relieken van Sint-Cunera in de kerk van Rhenen bezochten.¹⁰ In de aflaatbrief stond vermeld dat kwijtschelding van zonden alleen kon worden gegeven aan gelovigen die zich de biecht lieten afnemen en vervolgens in vrome stemming de Cunera-kerk bezochten. Dit mocht uitsluitend gebeuren op vastgestelde feestdagen, zoals Kerstmis, Pasen, Hemelvaart, Pinksteren, Sacramentsdag, Maria Geboorte, Maria Lichtmis, Maria Boodschap of Maria Tenhemelopneming, en natuurlijk op de heiligendag van Sint-Cunera. De geloofspraktijk van pelgrims moest dus samenvallen met momenten dat priesters in de kerk belangrijke liturgische handelingen uitvoerden. Hierdoor konden priesters de vroomheid van pelgrims en parochianen controleren en bijsturen.¹¹

Theologen en prelaten zagen zichzelf als de enige autoriteit op het gebied van erediens en devotie. Toch begonnen tegen het eind van de vijftiende eeuw meerdere belangengroepen zich te roeren. Schepenen constateerden als lokale bestuurders dat niet alleen in parochiekerken, maar ook in gasthuiskapellen en kloosterkerken zielzorg werd aangeboden door monniken en kapelaans. Het kon dus zo zijn dat op één en hetzelfde moment op verschillende plekken in de stad godsdienstplechtigheden werden uitgevoerd. Magistraatsleden wilden aan die situatie een einde maken en bedachten daarom – op eigen initiatief – regels

9 Eisenstein, *The Printing Revolution*, 54-57, 80, 141; Eisenstein, 'An Unacknowledged Revolution.' De positie van Eisenstein is bekritiseerd door Johns, die niet het revolutionaire, maar het evolutionaire karakter van de opkomst en verbreiding van de boekdrukkunst benadrukt. Niet de druktechniek zelf, maar het maatschappelijke gebruik ervan zou hebben gezorgd voor een intellectuele ommekeer, zie: Johns. *The Nature of the Book*; Johns, 'How to Acknowledge a Revolution'; vgl. Chartier, *The Culture of Print*.

10 Vlak, 'Een 100-dagen-aflaat', 16-17.

11 Zika, 'Hosts, Processions and Pilgrimages.'

voor het stroomlijnen van priesterlijke activiteiten.¹² Zo liet de Harderwijker stadsraad omstreeks de eeuwwisseling een document opstellen waarin voorschriften voor misvieringen en processies stonden beschreven.¹³ De schepenen bepaalden dat de vroegmis in de parochiekerk pas mocht beginnen als die in het gasthuis was afgesloten. In het document viel ook te lezen dat de hoogmis in de parochiekerk ‘tot alre tyt’ op het hoogaltaar moest worden uitgevoerd. Verder volgden regels over de uitvoering van zielmissen en processies. Aan priesters werd verteld dat zij alleen voor of na een hoogmis hun dodenmissen mochten opdragen. Ook moesten zij ‘des hilligen avonts to vesper ende des hilligen dages ter missen ende to vesper, mit hoer religie to choer coemen, ende volgen der kerchen in allen processien’. De magistraat ging dus toezicht houden op de geloofspraktijk.

Ook landsheren begonnen zich te bemoeien met de vormgeving van eredienst en devotie in hun gebieden. Een duidelijk voorbeeld daarvan gaf Filips de Schone, de Habsburgse heerser over de Bourgondische Nederlanden. Hij gebruikte de Zeven Smarten van de Moeder Gods als een vorm van devotionele communicatie, die ervoor moest zorgen dat zijn politieke ideeën ingang zouden vinden onder zijn ondergeschikten. Filips’ inspanningen om zijn territorium uit te breiden, vergde de nodige offers. Dit kwam overeen met het lijden van de Moeder Gods, die haar zoon aan het kruis moest achterlaten, zo luidde de redenering.¹⁴ Priesters en theologen, verbonden aan het hof van Filips, schreven daarover gedichten en lieten het tafereel vereeuwigen op retabels. Op die manier werd een spirituele en emotionele gemeenschap gecreëerd, ter ondersteuning van de Habsburgse ideologie van vrede en territoriale eenheid. Ook Karel van Gelre [Afbeelding 3] liet de geloofspraktijk aansluiten op zijn politieke strategie. Bij zijn aantreden als hertog in 1492 vaardigde hij bevelen uit om bidstonde te houden voor rust, vrede en welvaart in Gelre.¹⁵ Toen enkele jaren later voor Karel de politieke situatie dreigender werd, ging hij op zoek naar nieuwe manieren om zijn status als christelijke vorst te onderstrepen. Directe aanleiding daarvoor was zijn vete met Filips de Schone. De Habsburgse vorst bleek in 1502 oppermachtig, toen Karels beleg van Huissen mislukte en vijandige troepen de Veluwe binnentrokken en Arnhem veroverden. De Gelderse hertog kon in 1504 niets anders dan buigen voor de Habsburgse heer. Filips verbande Karel naar Spanje, maar van die maatregel kwam niets terecht. Aangekomen in de haven van Antwerpen, kreeg de hertog te horen dat Filips het gebied had ver-

12 Kuys, ‘Stedelijke zeggenschap’.

13 SAH, OAH, inv.nr. 819. Berends plaatst het stuk op c. 1490, zie: Berends, *Oud-Archief*, I, reg.nr. 819, 166. Het gebruikte handschrift en het zichtbare watermerk ondersteunen deze datering, maar een jongere datum mag niet worden uitgesloten, vgl. Piccard, *Die Wasserzeichenkartei Piccard*, IV, abt. 7. De afmetingen van de folio – inclusief het gegeven dat het als los stuk in het archief is terechtgekomen – kunnen erop wijzen dat het document na opstelling heeft dienstgedaan als ‘werkdokument’ en dus telkens weer opnieuw werd gebruikt.

14 Speakman Sutch en Van Bruaene, ‘The Seven Sorrows’, 252-279.

15 Van Hasselt, *Geldersche Oudheden*, I, 498-500.

laten. Karel maakte rechtsomkeert, reisde terug naar het Gelderse en zette zijn regering voort.

Na de dood van Filips de Schone in 1506 trok Karel van Gelre het initiatief naar zich toe. Hij begon een oorlog tegen Margaretha van Oostenrijk (1480-1530), landvoogdes over de Nederlanden. Die strijd kostte veel geld, maar Karel betaalde zijn militaire campagnes met offergelden. Zo vorderde hij in 1507 de inkomsten die de kruiswagoefening bij Elburg had opgeleverd. De hertog liet het Elburgse stadsbestuur weten dat hij het geld zou inzetten 'to bescheerm der Kerstenheyt tegen die ongeloevigen' en het verschuldigde bedrag uit eigen zak zou terugbetalen.¹⁶ In 1513 behaalde Karel zijn grootste succes, toen de Habsburgers hem erkenden als hertog van Gelre. Nog geen jaar later liet hij in zijn gewest het hoogfeest van Maria Droefenis invoeren, waarbij de weklachten van de Moeder Gods over het lijden en sterven van Jezus werden herdacht.¹⁷ Die kerkelijke feestdag speelde de landsheer in de kaart. De verering zorgde voor saamhorigheid en vrede, maar paste ook bij het offer dat Karel had moeten brengen om tegenover de Habsburgers zijn soevereiniteit te waarborgen.¹⁸

Karel van Gelre zocht nadrukkelijk naar symbolen van verbondenheid. Hij vond die in het beeld van de rouwende Moeder Gods, maar ook in de voorstelling van de stervende Christus, zoals uitgedrukt in het heilig sacrament. De gewijde hostie had altijd al gefunctioneerd als symbool van vrede, maar Karel van Gelre gebruikte haar ook als een politiek instrument. Zo gaf hij na de verovering van het Oversticht in 1522 opdracht om in alle Gelderse steden drie vrijdagen achter elkaar het heilig sacrament 'mit behoirlicker devotien' rond te dragen om God te danken voor deze weldaad.¹⁹ Een jaar later volgde een soortgelijk bevel. Karel vond het nodig om van God 'eyn generaell vrede in desen landen ind durch Gaits kerstenheit' af te smeken, omdat de – aanvankelijk succesvol verlopen – inname van Steenwijk was mislukt door een plotselinge stadsbrand.²⁰ Deze politieke instrumentalisatie van het heilig sacrament had gevolgen voor opvattingen over autoriteit. Karel van Gelre zag zichzelf, net zoals zijn tegenstrevers uit de Bourgondische dynastie, als hoeder van het christelijk geloof. Die gedachte was niet nieuw, maar kreeg wel extra zeggingskracht in een nieuw politiek speelveld. Wereldlijke machthebbers drongen steeds vaker het kerkelijke domein binnen en gingen zich bemoeien met erediensdienst en devotie, vooral

16 SAE, OAE, inv.nr. 1466.

17 Zie: 'I.S. Een netwerk van heiligen'; Van Hasselt, *Geldersche Oudheden*, I, nr. 28 en 30, 482; Frijhoff, 'Het Gelders Antichrist-tractaat', 199; Kronenberg, *Maria's heerlijkheid*, II, 223-224; ibidem, *Maria's heerlijkheid*, IV, 36-39. In 1522 liet de hertog een jaarlijkse mis stichten in het klooster 's-Gravendaal, waar enkele van zijn voorvader begraven lagen. De mis moest worden gezongen op de hoogtijdag van Onze Lieve Vrouwe Droefenis, zie: GA, AGHG, inv.nr. 1783.

18 Vgl. Speakman Sutch en Van Bruaene, 'The Seven Sorrows', 277.

19 Van Hasselt, *Geldersche Oudheden*, I, 501.

20 Van Hasselt, *Geldersche Oudheden*, I, 503-504.

Afbeelding 3. Portret van Karel van Egmond, 1639. Ets en gravure, door Paul de Zetter. 294 X 186 mm. Collectie Rijksmuseum Amsterdam, nr. RP-P-1885-A-9513.

op momenten dat religietwisten de politieke eenheid en stabiliteit ondermijnden.²¹

In 1517 publiceerde de Duitse monnik en hoogleraar Maarten Luther (1483-1546) zijn 95 stellingen tegen de afaathandel. Dit protest tegen een kerkelijke misstand zorgde voor een schokgolf onder West-Europese vorsten. De politieke eenheid waarvoor zo hard was gestreden dreigde uiteen te vallen door de denkbeelden van een gezaghebbende theoloog, verbonden aan de universiteit van Wittenberg. Karel van Gelre gebruikte een eigentijds middel om de invloeden van Luther een halt toe te roepen. In 1524 liet de hertog een geschrift over de bijbelse leer over de Antichrist uitgeven. Dit traktaat, getiteld *Van der verveerlicken aenstaende tyt Endechristes*, is geschreven door een benedictijner monnik, vermoedelijk iemand uit het klooster Klarewater bij Hattem, die nauwe banden onderhield met Karel.²² Het werkje kent een eigenaardige indeling. Aan het begin gaat de schrijver tekeer tegen ‘martiniaens clanten’ die monniken en nonnen zouden aanzetten tot kloostervlucht en het buitenechtelijk samenleven met een vrouw. Daarbij laat de auteur scherpe woorden vallen over de laksheid van kerkleiders. Hij oppert dat de paus aan gewestelijke landsheren toestemming moet geven om kloosterhervormingen op te starten.

Na een uiteenzetting over de noodzaak van kloosterhervormingen neemt het betoog een eigenaardige wending. De schrijver heeft het niet meer over voortekenen maar over voorlopers van de Antichrist en richt zijn woede op Maarten Luther zelf. Bovendien gaat de schrijver een veel grotere groep aanspreken. Had hij zich eerst gericht tot geletterde geestelijken, halverwege zijn relaas begint hij ook geletterde leken te waarschuwen. Deze opvallende zwenking werd veroorzaakt door een onverwacht opkomende zondvloedvoorspelling in de vroege jaren 1520, waarmee de schrijver halverwege het schrijfproces moet zijn geconfronteerd. Uit angst voor apocalyptische overstromingen vluchtten boeren en burgers naar hoger gelegen plekken in het Veluwe landschap. Op zoek naar een verklaring voor deze naderende straf op de zonde wees de schrijver naar Maarten Luther. De snelle opmars van ketterse ideeën onder niet in het Latijn geschoolde lezers bracht hij in direct verband met de Duitse hoogleraar, die hij vervolgens typeerde als de Antichrist in hoogsteigen persoon.²³ Toen enkele maanden later bleek dat een zondvloed was uitgebleven, sloot de auteur zijn verhandeling af met een traditionele verwijzing naar de vijftien tekenen die moesten plaatsvinden voordat het laatste oordeel zou aanbreken.

De schrijver van het Gelderse Antichristtraktaat typeerde de dwalingen van Luther als een vorm van volksgeloof, dat zich had onttrokken aan de autoriteit van kerkelijke gezagsdragers. Eén van de machthebbers die daarin verandering kon aanbrengen was volgens hem de gewestelijke landsheer. Karel van

21 Nexon, *The Struggle for Power*, 5, 99-134.

22 Frijhoff, ‘Het Gelders Antichrist-traktaat’, 192-217.

23 Frijhoff, ‘Het Gelders Antichrist-traktaat’, 195-196, 203, 207-208.

Gelre gebruikte *Van der verveerlicken aenstaende tyt Endechristes* dus niet alleen om opkomende ketterijen het hoofd te bieden, maar ook om zichzelf in beeld te brengen als de aangewezen persoon om de noodzakelijke kloosterhervorming door te voeren. Enkele maanden na verschijning van het traktaat liet de Gelderse hertog zien dat hij niet afhankelijk was van een kerkelijke goedkeuring om in actie te komen. Hij zette de bewoners van het huis van broeders van het gemene leven in Hulsbergen bij Heerde uit hun klooster, nadat een aantal geruchten over de vermeende hervormingsgezindheid van de broeders de kop op hadden gestoken.²⁴ Na afronding van de procedures gaf Karel de instelling aan de benedictijnen. Op hun beurt reisden de fraters naar Utrecht om bezwaar te maken bij de officiaal van de bisschop. Die oordeelde dat de broeders onte-recht uit hun klooster waren gezet en startte een kerkelijk proces.²⁵ Toch bleek ook nu de soevereiniteit van de Gelderse landsheer. Pas na de dood van Karel van Gelre in 1538 en opvolging door Willem van Kleef kon de omzetting van Hulsbergen worden teruggedraaid. Theologen uit Keulen en Leuven beoordeelden de maatregel van de Gelderse hertog als onrechtmatig en adviseerden in 1539 om het besluit ongedaan te maken. De paters van de fraterconventen uit Deventer, Zwolle en Emmerik zagen daarop hun kans schoon en vroegen de Gelderse Landdag om vernietiging van de verordening uit 1525.²⁶ Enkele weken later besloten de Gelderse edelen en stedegezanten dat Hulsbergen weer overging naar de broeders van het gemene leven en dat de benedictijnen aan de fraters een schadevergoeding moesten betalen.²⁷ Hoewel daarmee de oude situatie werd hersteld, was inmiddels ook duidelijk geworden dat de autoriteit van de landsheer de heerschappij van kerkleiders en theologen aanzienlijk had teruggedrongen.

2.3. Versterking van regionale religiositeit, 1492-1578

Naast een toenemend zelfbewustzijn van leken, of het nu vorsten waren of gewone dorpingen, groeide hun verbondenheid met lokale vormen van vroomheid. Dit bleek vooral uit de bouwhausse, zoals die aan het eind van de middeleeuwen gestalte kreeg. Maar kerkmeesters en edellieden bepaalden niet alleen hoe het interieur van een bedehuis eruit kwam te zien. Ze beïnvloedden ook het religieuze leven ter plaatse. Dit kwam vooral door de verdeling van benoemingsrechten op geestelijke instellingen. [Tabel 6] Zo'n tweederde van het

24 De broeders van Hulsbergen werden onterecht beschuldigd van hervormingsgezindheid, zie: Weiler, *Volgens de norm*, 86.

25 GA, Archief van het Convent Sint-Hiëronymusberg of Hulsbergen bij Hattem, inv.nr. 1, fol. 6vo-7re; vgl. Verbeek, 'Oorkonden'.

26 GA, Archief van het Convent Sint-Hiëronymusberg of Hulsbergen bij Hattem, inv.nr. 1; Hoefer, *Aanteekeningen*, 126-128.

27 GA, Archief van het Convent Sint-Hiëronymusberg of Hulsbergen bij Hattem, inv.nr. 1; Hoefer, *Aanteekeningen*, 127-129.

aantal vicarieën en officia bleek in 1554 – het jaar waarin de laatste memoriestichting in het leven werd geroepen – in bezit te zijn van wereldlijke collators. Edelen, magistraatsleden, burgers en dorpelingen bepaalden dus welke priesters de zielmissen mochten opdragen. Hoewel het lezen of zingen van dodenmissen officieel niet tot de zielzorg behoorde, maakten vicarissen wel degelijk deel uit van het kerkelijke personeel en waren ze betrokken bij misvieringen en processies.²⁸ Soms had de pastoor zelf een memoriestichting in zijn bezit en bepaalde hij wie in het ambt van vicaris werd voorgedragen, maar dat kwam, met uitzondering van Elburg en Nijbroek, niet veel voor. Wel was het op sommige plaatsen zo geregeld dat kerkmeesters en andere geërfden samen met de pastoor een ambtsvoordracht deden. Dit bleek vooral praktijk te zijn op het platteland. Het onderstreept nog maar eens hoezeer vroomheid en religie, zeker ook rond het midden van de zestiende eeuw, door leken werden beïnvloed. Plaatselijke parochianen bemoeiden zich met de vormgeving van het religieuze leven en traden op als kerkelijke belanghebbenden. Daarin was de Veluwe niet uniek. De bereidwilligheid van leken om verantwoordelijkheid te dragen voor de kwaliteit van het religieuze leven was een wijdverbreid fenomeen in de Nederlanden, en ver daarbuiten.²⁹

Tabel 6. Indeling van collatorschappen op vicarieën en officia, c. 1550

	Totaal	Wereldlijke collator	Kerkelijke collator	Wereldlijke en kerkelijke collator	Landsheerlijke collator	Onbekende collator
Steden	114	80	13	7	1	13
Dorpen	95	50	5	15	1	24
Totaal	209	130	18	22	1	37

Het regionale karakter van het katholicisme bleek niet alleen uit de inrichting van parochiekerken en de collatorschappen op vicarieën, maar sprak ook uit de samenstelling van de seculiere clerus. Een overgroot deel van de pastoors en priesters was geboren en getogen op de Veluwe, of op z'n minst bekend met de Gelderse gebruiken. Bovendien waren ze gering in getal. Voor pastoors, pastoor-waarnemers, kapelaans en vicarissen waren in totaal zo'n 250 beneficijs beschikbaar. Wie dat aantal vergelijkt met het totale inwonertal in 1526 – zo'n 30.000 – moest concluderen dat minder dan één procent van de totale Veluwse

28 De *cura animarum* (zielzorg) bestond uit het bedienen van de sacramenten, het verzorgen van de liturgie, het preken en de catechese. Vgl. Bijsterveld, 'Tussen twee werelden', 165; Kuys, *Kerkelijke organisatie*, 65-68.

29 Pollmann, *Catholic Identity*, 113, 122-124, 131, 142; Woltjer, *Friesland*, 12; Roemeling, *Heiligen en heren*, 179-180; Swanson, 'Before the Protestant Clergy', 39-59.

bevolking bestond uit priesters.³⁰ In vergelijking met andere delen van de Nederlanden zal dit aantal lager zijn geweest, terwijl het aantal beneficiés, in vergelijking met bijvoorbeeld Friesland, hoger lag.³¹ Bovendien bleek uit het Veluwse schattingsregister van 1541 dat het daadwerkelijke aantal geestelijken niet zoveel verschilde van het aantal beschikbare priesterplaatsen. Een rondgang langs acht van de tweeëntwintig rechtsgebieden leverde veertig priester namen op.³² Hoewel het Kwartier dunbevolkt was, moet de Veluwse ‘pastorale markt’ niet bepaald verzadigd zijn geweest.³³ Elke pastoor en priester kon worden gebruikt om aan het religieuze leven in steden en dorpen gestalte te geven.

Omstreeks het midden van de zestiende eeuw kwam een deel van de Veluwse pastoors en priesters uit Nederrijnse regio’s. Dit viel logisch te verklaren. Het Kwartier van Veluwe behoorde namelijk tot een cultuurgebied dat naast Gelre ook delen van het Oversticht, het prinsbisdom Münster, het graafschap Westfalen en de verenigde hertogdommen Gulik, Kleef en Berg omvatte. Al deze rechtsgebieden waren verwant op het gebied van politiek, handel, rechten en gebruiken en lagen rondom de rivieren Maas, Rijn en IJssel. Veluwanen waren dus niet zozeer op het westen gericht, maar veeleer op het oosten.³⁴ Ook speelde mee dat een aantal Veluwse kerken vanouds in bezit was van de benedictijner abdijen van Abdinkhof, Prüm en Werden. De abten van deze kloosters voerden heerschappij over bijna een kwart van de Veluwse parochiekerken. Zo was de pastoor van Arnhem altijd een benedictijn uit Prüm en benoemde de kellenaar van Putten heel vaak een kloosterling uit Abdinkhof tot pastoor van Putten, Voorthuizen, Nijkerk of Renkum.³⁵ Ook op andere plaatsen werden niet-Gelderse zielzorgers benoemd. Zo kwam de Doorwerthse kapelaan Hendrik Vaight uit Gladbach, de Apeldoornse pastoor Jacob de Groot uit het land van Ravenstein en de Spankerense pastoor-waarnemer Jacob Overbeek uit het hertogdom Kleef.³⁶ Ook uit regio’s rondom de Veluwe kwamen de nodige priesters. Zo kwam de Edese altaris van de Sint-Barbaravicarie Brant Brantsz van den Ham vanouds uit het Sticht en was de Terwoldse pastoor Jacobus Alberti

30 Het aantal beneficiés voor geestelijken is vastgesteld op basis van Bijlage I.

31 Post en Rogier berekenden dat vijf procent van de totale bevolking in de Nederlanden bestond uit geestelijken, zie: Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, I, 16-17; Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 38-39, 165-166. Het vergelijken van de Veluwse aantallen met de aantallen van Post en Rogier is niet zonder problemen, omdat laatstgenoemden zowel regulieren als seculieren meetelden. Als we er vanuit gaan dat het aantal seculieren in de Nederlanden ongeveer éénderde van het totale aantal geestelijken heeft uitgemaakt, dan vallen de Veluwse aantallen alsnog lager uit. In Friesland waren zo’n 850 beneficiés beschikbaar, zie: Roemeling, *Heiligen en heren*, 159.

De aantallen van Post en Rogier mogen niet als absoluut opgevat worden, en bestrijken bovendien de gehele clerus. Toch vormen deze aantallen het enige referentiekader dat voorhanden is.

32 Van Schaik, *Belasting, bevolking en bezit*, 303.

33 Roemeling stelde voor Friesland, Groningen en Drenthe vast dat van ‘leegstand’ nauwelijks sprake kan zijn geweest, zie: Roemeling, *Heiligen en heren*, 151.

34 Vgl. Von Looz-Corswarem, ‘Gelre en zijn bureu’, 127-133.

35 Zie: Bijlage I.

36 Zie: Bijlage I.

een voormalig monnik uit Deventer.³⁷ Ook in deze gevallen werd duidelijk dat collators hun kandidaten rekruteerden uit gebieden die politieke of culturele verwantschap vertoonden met het Kwartier van Veluwe.

Een aanzienlijk deel van de Veluwse pastoors en priesters was echter op de Veluwe geboren, zoals blijkt uit hun familienamen of patroniemen. Bovendien bleven veel zielzorgers vaak verbonden aan hun dorp of stad van herkomst. In het geval van altaristen lag dit voor de hand. De collator van een memoriestichting ging in zijn eigen netwerk op zoek naar een geschikte kandidaat voor het bedienen van zielmissen.³⁸ Zo waren in de kerk van Elburg de vicarissen Bernardus Veghe en Herman Lutticken werkzaam. Beide priesters behoorden tot hetzelfde geslacht als hun collators.³⁹ Zo ook in Apeldoorn. Daar werd Jacobus Gijsbertsz de Huyskamp in het ambt voorgedragen door zijn vader Gijsbert de Huyskamp.⁴⁰ Toegang tot het lokale netwerk van een collator was dus een vereiste om benoemd te kunnen worden tot vicaris. Ook pastoors waren gehecht aan hun streek van herkomst. Zo was de Scherpenzeelse zielzorger Derrick Ottenz van Scherpenzeel geboren in het gelijknamige dorp, kwam de Otterlose pastoor Dirck Hermansz uit Garderen en trad Jan Gerritsz Verstege uit Stroe op als pastoor-waarnemer in het naburige dorp Garderen.⁴¹ Veel geestelijken kwamen dus uit een omliggende plaats, of werden zelfs aangesteld in hun geboortedorp. Dit gebeurde niet alleen in kleine dorpen op de Midden Veluwe en de Gelderse Vallei, maar kwam ook voor in grotere plaatsen met zo'n 1000 inwoners. Zo werd de Barnevelder Bronis Lubbertsz van Wessel benoemd tot pastoor in zijn eigen dorp, net als de Vaassense pastoor Johan van Holte.⁴²

De regionale oriëntatie van pastoors en priesters bleek ook uit hun beperkte mobiliteit. Menig clericus ging een paar dorpen verderop aan de slag als zielzorger, of kreeg hooguit een benoeming aan de andere kant van het Kwartier. Zo trad Koenraad van Renckum in 1543 op als pastoor van Harderwijk, ging de Arnhemmer Dirck Worm in 1561 als pastoor aan de slag in het nabijgelegen Velp en toog Johan Uchelen eind jaren 1560 vanuit het Apeldoornse naar Hall.⁴³ Het moeten vooral de plaatselijke parochianen zijn geweest die een Veluwnaar als hun zielzorger wensten. Een collator-op-afstand kon namelijk niet weten wie geschikt zou zijn als pastoor en wie niet. Daarom gaf een proost, abt of landsheer zijn ondergeschikten opdracht om een geschikte kandidaat te selecteren. Zo'n dienaar zal vervolgens contact hebben gezocht met een edelman, schout of kerkmeester ter plaatse, die op hun beurt een naam konden op

37 Zie: Bijlage I.

38 Bijsterveld, *Laverend*, 254-255; Bijsterveld, 'Tussen kerk en wereld', 170-171.

39 Zie: Bijlage I.

40 AVD, 20-22.

41 Zie: Bijlage I.

42 Zie: Bijlage I.

43 Zie: Bijlage I.

geven.⁴⁴ Een dergelijke gang van zaken moet zijn toegepast bij de benoeming van Klaas Berents uit Wageningen tot pastoor van Renkum in 1574. Klaas solliciteerde naar de vacante pastoorsplaats, waarna de raadsheren van het Hof hem aanbevelen bij stadhouder Gilles van Berlaymont (+1579). Die zal op zijn beurt – namens de Spaanse koning – de voordracht hebben gedaan bij de bisschop.⁴⁵ Ook bij pastoorbenoemingen speelden lokale netwerken dus een rol.

Dat geestelijken doorgaans trouw bleven aan hun regio van herkomst viel ook terug te zien in het carrièreverloop van priesters. Een behoorlijk deel van hen bleef een leven lang actief op de Veluwe. Zo was de Arnhemmer Jacobus Worm als pastoor werkzaam in achtereenvolgens Beekbergen, Velp, Kootwijk en Arnhem.⁴⁶ De Elburger priester Johannes ten Uitslag begon een kerkelijke loopbaan in zijn geboortestad, maar deed enkele jaren later ook dienst in Doornspijk en Oosterwolde.⁴⁷ De uit Westfalen afkomstige Everhardus Swaer werd in de jaren 1550 benoemd tot pastoor van Nijkerk, maar trad in 1574 op als vicaris in Putten en deed in de jaren 1580 dienst als zielzorger in Hoevelaken en opnieuw Nijkerk.⁴⁸ Veel pastoors en priesters waren dus gehecht aan de Veluwe als hun werkgebied, of waren er simpelweg blijven hangen. Hoe dan ook, samen gaven ze gestalte aan het katholieke geloof en vormden ze het tooneel van een streekgebonden kerk. De meesten van hen moeten bekend zijn geweest met het inlandse recht en kenden de regionale gebruiken, zeker als het ging om de geloofspraktijk.

In de loop van de zestiende eeuw was gebleken dat niet alleen het bisschoppelijk gezag, maar vooral ook andere kerkelijke belangenpartijen, zoals de Gelderse landsheer, toezicht wilden houden op het functioneren van Veluwse priesters. De bisschoppelijke vicaris verantwoordde in zijn rekeningen de uitgaven die nodig waren geweest voor het treffen van strafmaatregelen tegen priesters uit zijn rechtsgebied.⁴⁹ Tegelijkertijd begonnen niet-bisschoppelijke collators hun toezicht te intensiveren. In 1518 schreef de abt van Prüm een brief aan de pastoor-waarnemer van de Arnhemse parochiekerk, waarin hij hem terecht wees voor het samenleven met een vrouw.⁵⁰ Als het ging over een

44 Vgl. Roemeling, *Heiligen en heren*, 265.

45 GA, AHGZ, inv.nr. 645, nr. 944. Het collatorschap op de kerk van Renkum was in handen van de abt van Abdinkhof te Paderborn en de landsheer, zie: Bijlage I.

46 Zie: Bijlage I. In 1583 gold Jacobus Worm als vicaris van de Sint-Eusebiuskerk van Arnhem, zie: GA, OAA, inv.nr. 6100, nr. 114b.

47 Zie: Bijlage I.

48 Van Lieburg, *Heilig Nijkerk*; 36, Exalto, *Hemels Hoevelaken*, 82; GA, AHGZ, inv.nr. 992, nr. 3613. Hoewel Swaer resideerde in Nijkerk, en zijn andere ambtsplaatsen waarschijnlijk niet veel heeft bezocht, was hij (formeel) wel op meerdere plaatsen actief.

49 Uitgavenposten zoals door de bisschoppelijke vicaris vermeld onder 'De excessionum correctionibus' impliceren dat het bisschoppelijk gezag het toezicht op de geestelijkheid zelf in beheer hield, zie: *Rekeningen van het bisdom Utrecht 1378-1573*, Heeringa (ed.). Voor het Utrechtse diocesis mis-sen we een seriële bron, vergelijkbaar met de inkomstenregisters van de aartsdiaken van Kempenland (bisdom Luik), vgl.: Bijsterveld, *Laverend*, 7-8.

50 GA, OAA, inv.nr. 6099.

clandestien huwelijk of hekserij trok Karel van Gelre de strafzaak naar zich toe, al dienden zich op het eerste oog geen ‘Veluwse’ gevallen aan.⁵¹ In 1532 volgde de eerste disciplinaire maatregel op de Veluwe. Met goedkeuring van het kapittel van Sint-Marie als collator zette de Gelderse hertog de beide pastoors van Harderwijk af en benoemde in hun plaats de Arnhemse theoloog Burchard van den Bergh (†1566).⁵² Aan dit besluit lag een zwaarwegende reden ten grondslag. Beide heren zouden namelijk op straat hebben verkondigd dat alleen het geloof in de Heer toegang verschafte tot de hemel. Goede werken hadden geen nut.⁵³ Na de dood van Karel van Gelre in 1538 liep het aantal ingrepen drastisch terug. De Utrechtse kapittelheren namen hun taken als collators mondjesmaat waar en de nieuwe hertog Willem van Kleef verbleef meer buiten dan binnen de landsgrenzen. Bovendien voerde hij een milde godsdienstpolitiek en gaf hij meer ruimte aan andersdenkenden.⁵⁴ Pas op het moment dat Karel V in 1543 Gelre en Zutphen annexeerde, werd het kerkelijke toezicht weer aangescherpt.

Onder de regering van Willem van Kleef [Afbeelding 4] werd duidelijk dat het gewone reilen en zeilen van het katholieke kerkbestel werd gestempeld door de verwachtingspatronen van lokale machthebbers en parochianen. Zij stelden hun eigen eisen aan het optreden van zielzorgers. Leken vonden het belangrijk dat een pastoor bereikbaar was en heilige handelingen uitvoerde op beslissende momenten in een mensenleven. Als aan die voorwaarden kon worden voldaan, waren parochianen bereid om een priester op te nemen in hun midden. Zulke verwachtingspatronen kwamen ook naar voren in het klaagschrift van mr. Arent toe Boecop (†1566) uit Elburg, en het daaropvolgende onderzoek dat door de magistraat van de stad werd uitgevoerd. De hoogopgeleide Arent klaagde al langer over het functioneren van Dirck Dorre, een pastoor-waarnemer die zijn ambtsplaats zou hebben gekocht (*simonie*) en ‘erroren’ verkondigde vanaf de preekstoel.⁵⁵ Toen de schepenen deze klachten voorlegden aan hun burgers kregen ze een ander verhaal te horen. Een aantal inwoners van Doornspijk en Elburg vertelde dat Dorre altijd trouw de zielzorg had verleend. Bovendien vonden ze hem oprecht en vroom.⁵⁶ Toen de raadsheren van het Hof zelf een gerechtelijk onderzoek uitvoerden, stelden ze Toe Boecop in het gelijk en deden aan de bisschop het voorstel om Dorre te schorsen.⁵⁷ Intussen trokken de magistratsleden hun eigen plan. Ze benoemden hun afgezette ‘burgerkind’

51 Vgl. GA, AGHG, inv.nrs. 1855 en 1866. Paus Clemens VIII weigerde in 1525 om Karel van Gelre het mandaat op de kettervervolging in Gelre te geven, zie: Balan, *Monumenta*, 323-324, 128-129; Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming*, bijl. 2, a1, xlii-xliii en a2, xlv-xlvi.

52 Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming*, bijl. 9, cii; Schrassert, *Hardervicum antiquum*, II, 67-69.

53 SAH, ORAH, inv.nr. 133, fol. 171re.

54 Van Hasselt, *Geldersch Maandwerk*, II, 93-101; Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, I, 29-31.

55 GA, AHGZ, inv.nr. 4524, nr. 1544-9, inlichtingen van Arent toe Boecop, fol. 1re.

56 GA, AHGZ, inv.nr. 4524, nr. 1544-9, getuigenissen van Doornspijkers en Elburgers, fol. 2re-2vo, 4re.

57 GA, AHGZ, inv.nr. 649, nr. 154; inv.nr. 1063, nrs. 271 en 274.

Afbeelding 4. Portret van Willem V, hertog van Gelre, Kleef, Gulik en Berg, 1540. Gravure, door Heinrich Aldegrever. 309 X 220 mm. Collectie Rijksmuseum Amsterdam, nr. RP-P-OB-2807.

tot kapelaan van het Heilige Geestgasthuis, op de voorwaarde dat hij zijn huishoudster niet zou meenemen naar 'quaet geselschap'.⁵⁸

Parochianen hechtten waarde aan een betrouwbare zielzorger in hun buurt, die op beslissende momenten in een mensenleven betekenisvolle rituelen kon uitvoeren. Het maakte parochianen niet veel uit of een priester samenwoonde met een vrouw, handelde in geestelijke ambten of de kruinschering weigerde.⁵⁹ Zo moet Goossen van Hueckelom – als opvolger van de hierboven genoemde Dirck Dorre – in religieus opzicht van onverdachte snit zijn geweest. Kort voor zijn aanstelling hadden de raadsheren van het Hof immers korte metten gemaakt met de kerkelijke misstanden in Elburg. De benoeming van een ketterse pastoor zouden zij niet tolereren. Goossen moet dus hebben voldaan aan het profiel van een goede zielzorger en bleef tot aan zijn dood in 1555 actief binnen de stad. Wel viel het op dat Van Hueckelom in zijn testament de nodige goederen reserveerde voor de boerendochter Griete Gerrits en de twee kinderen die hij bij haar had gekregen.⁶⁰ Dit feit leverde klaarblijkelijk geen problemen op. De laatste wilsbeschikking werd namelijk ondertekend door de schout van Doornspijk, een burgemeester van Elburg en een tweetal pastoors uit naburige plaatsen.

Als parochianen ontevreden waren over het optreden van een pastoor of priester vonden ze vaak gehoor bij hun meerderen. Edelen en magistraatsleden wilden niets liever dan de eenheid en vrede binnen hun christelijke gemeenschap waarborgen. Toch keken ook zij vooral naar het algemene profiel van een priester, en veel minder naar zijn religieuze functioneren. In Harderwijk kwam dit duidelijk naar voren toen pastoor Nicolaas Jansen voor onvrede zorgde onder de gelovigen. Arent toe Boecop schreef in zijn klaagschrift uit 1544 al over een 'heer Claes', die hij vanwege de slordige uitvoering van de eucharistieviering bestempelde als een ketter.⁶¹ Toe Boecop vormde in dat opzicht een uitzondering. Door zijn universitaire studie was hij bekend geraakt met het canonieke recht en dus in staat om het optreden van de pastoor naar kerkelijke maatstaven te beoordelen. Dit gold niet voor de parochianen van Harderwijk. Ook zij kregen steeds meer moeite met de pastoor, maar niet vanwege zijn nonchalante uitvoering van de heilige handelingen. In het voorjaar van 1545 verklaarden verschillende burgers tegenover het stadsbestuur dat Nicolaas in een vlaag van verstandsverbijstering zo heftig tekeer was gegaan dat zij de pastoor met touwen hadden moeten vastbinden op een stoel.⁶² Parochianen wensten geen zielzorg

58 SAE, ORA, inv.nr. 33, Gerichtssignaat 1545-1547, 11 september 1545; Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming*, bijl. 14, nr. 6, cxxxviii-cxxxix.

59 De Weerd, 'Betrouwbare zielzorgers'.

60 SAE, OAE, inv.nr. 1482; vgl. Haasloop Werner, 'Testament'.

61 GA, AHGZ, inv.nr. 4524, nr. 1544-9, inlichtingen van Arent toe Boecop aan Herman Knoppert, 14 december 1543, fol. 1vo.

62 SAH, OAH, inv.nr. 811, fol. 1re-4re.

te ontvangen van een man die zichzelf nauwelijks in bedwang kon houden.

Meer van dit soort signalen werden door de stadssecretaris nauwkeurig opgeschreven en in een nieuw aangelegd dossier gestopt. Vervolgens namen de schepenen het heft in eigen handen, zoals ze enkele jaren eerder ook al hadden gedaan, toen het kapittel van Sint-Marie niet in staat bleek om priesters naar Harderwijk te sturen die konden voldoen aan de eisen van het stadsbestuur.⁶³ De Harderwijkers legden contact met Johan Seneker, een priester uit het land van Gulik, Kleef en Berg die door de schepenen een aantal jaren eerder ook al eens tot pastoor was benoemd.⁶⁴ De magistraatsleden vroegen aan Johan of hij opnieuw bereid zou zijn om de zielzorg in de stad te verzorgen – waarop de priester positief antwoordde. Enkele dagen later kwamen de kapittelheren uit Utrecht met een tegenoffensief. Ze bevalen de schepenen om Seneker af te zetten.⁶⁵ Intussen vroegen ze aan stadhouder Philips van Lalaing of hij de bevoegdheden van het kapittel officieel wilde bekrachtigen, wat vervolgens ook gebeurde.⁶⁶ Het stadsbestuur zag geen andere mogelijkheid dan Seneker weg te sturen, maar ging intussen wel door met het verzamelen van bewijsmateriaal tegen Nicolaas Jansen.⁶⁷ De deken van Sint-Marie bleek in de zomer van 1547 gewillig om dat dossier in te zien, maar Nicolaas kreeg nog altijd de steun van de kapittelheren.⁶⁸ Hoe begrijpelijk de klachten van de Harderwijkers ook waren, prelaten beoordeelden priesters op een andere manier dan zij dat deden. Bovendien wilden de kanunniken geen duimbreed toegeven in de strijd om religieuze autoriteit.

2.4. Katholieke hervorming, 1543-1566

De ondertekening van het Verdrag en Traktaat van Venlo in 1543 was een belangrijk moment in de ontwikkeling van de verhouding tussen het politieke gezag en het religieuze leven in Gelre. Willem van Kleef gaf zijn Gelderse bezittingen uit handen aan keizer Karel V. Deze bepaalde vervolgens dat het gewest een onderdeel zou gaan vormen van zijn Bourgondische Kreits, één van de tien rechtsgebieden in het Heilige Roomse Rijk. Deze machtsovername zorgde voor een nieuwe institutionele orde. In het vervolg gaven de stadhouder, kanselier en de raadsheren van het Hof van Gelre leiding aan het politieke leven.

63 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 134re-134vo; fol. 135re; fol. 136re; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 745, 279-280; reg.nr. 746, 280; reg. nr. 750, 281; reg.nr. 761, 285. Het kapittel van Sint-Marie stuurde Joannes Embresensis naar Harderwijk, maar van hem werd niets vernomen, zie: SAH, OAH, inv.nr. 809 en 798, fol. 136re.

64 SAH, OAH, inv.nr. 809; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 827, 308.

65 SAH, OAH, inv.nr. 809; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 828, 308.

66 SAH, OAH, inv.nr. 800; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 831, 309.

67 SAH, OAH, inv.nr. 810; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 833, 310; vgl. SAH, OAH, inv.nr. 811.

68 SAH, OAH, inv.nr. 809; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 850, 315. De zaak kwam ook voor het Hof, zie: GA, AHGZ, inv.nr. 4916, nr. 1548-28.

Tegelijk hielden zij toezicht op de godsdienst. Zo maakte stadhouder René van Chalon in 1544 een rondreis door Gelre en Zutphen om alle rechten en plichten van de nieuwe landsheer en zijn ondergeschikten te bekrachtigen. Meteen kondigde hij ook een plakkaat af waarin de handhaving van de religieuze orde werd afgekondigd. De ‘helligher geloue, sacramenten, ceremonien en gebaeden der helligher kerk’ moesten koste wat kost worden beschermd. Zo werd het verbod op vrijdags vlees eten ingescherpt en benadrukt dat zondagen en quatertemperdagen – dagen van gebed en boete met betrekking tot de oogst, gehouden aan het begin van elk jaargetijde – in ere gehouden moesten worden.⁶⁹ Het nieuwe gezag leek er vooral op uit om de liturgische rituelen van de kerk zuiver te houden.

De godsdienstpolitiek van Karel V was gericht op het realiseren van eenheid en vrede in zijn katholieke imperium. Daarbij hoorde als vanzelf de bestrijding van de met name in Duitsland opkomende ketterij. Al in 1522 had de keizer de kerkelijke inquisitie in de Nederlanden willen ondersteunen door de oprichting van een keizerlijke inquisitie. Dit gaf hem de mogelijkheid om meester te zijn over alle belangrijke kerkelijke aangelegenheden.⁷⁰ Het stroomlijnen van de geloofspraktijk was ook in delen van Gelre nodig, vooral ook omdat de Veluwe elite maar weinig leek te doen om misstanden onder pastoors en priesters te bestrijden. Religie was een lokale aangelegenheid en geen landsheerlijke, zo moeten edelen en magistratsleden hebben gedacht. Dit gold niet voor het stadsraadslid Arent toe Boecop uit Elburg. Hij had in 1542 al eens bezwaar gemaakt tegen het godsdienstige optreden van een aantal clerici. Toch had ook Arent het niet voor elkaar gekregen dat zijn klachten door de landsheer in behandeling werden genomen.⁷¹ Dit had maar weer eens duidelijk gemaakt dat het toezicht op eredienst en devotie stond of viel met de inzet van lokale machthebbers.

In 1546 bleek dat nog steeds zo te zijn. De drost van Veluwe Willem van Scherpenzeel maakte in zijn rekening over dat jaar melding van een voorval dat in Ede of Otterlo had plaatsgevonden tijdens een Palmprocessie. Met dit ritueel herdachten parochianen de blijde intrede van Jezus in Jeruzalem. Kinderen trokken een rijdend beeld van Jezus op een ezel door het dorp. Volwassenen namen buxustakken mee naar de kerk, om die te laten wijden door de pastoor en vervolgens op te hangen bij hun huis ter bescherming tegen onweer. In het dorp waar Willem van Scherpenzeel naartoe werd geroepen was dit ritueel vlak voor het einde ruw verstoord. De drost kwam ter ore dat Gairt de Snyer uit Wekerom – toen ‘wynatt gewoepen waidt’ – de door hem meegebrachte buxustak zomaar in het wijwatervat had gestoken, waarna slaande ruzie ontstond tussen Gairt en de drager van het bekken. Toen de pastoor tussenbeide kwam en aan

69 GA, AHGZ, inv.nr. 2339; Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming*, bijl. 1, c, nr. 2, xi.

70 Scheerder, ‘De werking van de inquisitie’, 155.

71 GA, AHGZ, inv.nr. 4524, nr. 1544-9, brief van Arent toe Boecop aan het Hof van Gelre en Zutphen, ongedateerd, Ire-1vo.

Gairt een corrigerende tik uitdeelde met de wijwaterkwast, sloeg deze zijn zielzorger met de 'palmtak' in het gezicht en maakte zich uit de voeten. Omdat de Wekerommer in geen velden of wegen meer viel te bekennen, kon de drost de zaak niet afhandelen.⁷² Daarom beschreef hij het voorval in zijn financiële jaarverslag, maar stelde het Hof niet op de hoogte.

Het landsheerlijke gezag kon niet uit de voeten met lokale machthebbers die zo af en toe de moeite namen om religieuze oneffenheden te plooiën. In 1547 volgde dan ook de benoeming van een keizerlijke inquisiteur, zij het onder protest van de Gelderse ingezetenen.⁷³ De dominicaan Berend Grouwel kreeg van landvoogdes Maria van Hongarije (1505-1558) de opdracht om ketterse parochianen op te sporen en te berechten, met uitzondering van hen die tijdens de regeringsperiode van Willem van Kleef in de fout waren gegaan.⁷⁴ Grouwel moest in zijn werk wel rekening houden met het feit dat elke inwoner van een dorp of stad in de plaats van herkomst berecht moest worden (*ius de non evocando*). Dat inheemse recht ging niet op voor geestelijken. Als één van hen een misstap maakte, moest de betreffende priester direct op transport worden gezet naar Arnhem, om op de kanselarij berecht te worden.⁷⁵ Deze opdracht bleek heel goed te passen bij de manier waarop Karel V de kerkhervorming gestalte wilde geven. Hij vond dat het religieuze leven van binnenuit moest worden hersteld, te beginnen bij de zielzorg.⁷⁶ In opdracht van de keizer werd op de Rijksdag van Augsburg in 1548 dan ook de *Formula reformationis ecclesiasticae* aangenomen. Daarin stond dat prelaten regelmatig toezicht moesten houden door visitaties. Ook zouden kandidaten voor het priesterschap strenger worden geselecteerd en werden zij onderworpen aan een strikt examen.⁷⁷

De verordening die in Augsburg werd aangenomen vormde het begin van de katholieke hervorming in Gelre. Wereldlijke leiders en katholieke kerkfunctionarissen sloegen de handen ineen en maakten zich samen sterk voor het hervormen van de kerk door de zielzorg te verbeteren en ketterijen te bestrijden. Daarbij concentreerden ze zich vooral op het functioneren van pastoors en priesters. Zo overhandigde inquisiteur Grouwel in 1548 aan de raadsheren van het Hof een lijst met daarop de namen van ketterse geestelijken, waaronder die van de uitgetreden monniken Gerardus Golt en Jacobus Alberts.⁷⁸ Golt had in zijn hoedanigheid als kapelaan op Middachten gespot met het heilig sacrament

72 GA, AGR, inv.nr. 6346, fol. 5re.

73 Geurts en Kuys, 'Kerkelijke en godsdienstige verhoudingen', 194. De invoering van de inquisitie was volgens ingezetenen in strijd met de bestaande regels en oude gewoonterechten, zoals gewaarborgd in het Traktaat van Venlo uit 1543.

74 GA, AHGZ, inv.nr. 650, nr. 277.

75 GA, AHGZ, inv.nr. 650, nr. 270.

76 Adriaan van Utrecht, theologieprofessor in Leuven van 1489 tot 1516, maar ook zijn opvolger Ruard Tapper, propageerden al eerder hetzelfde idee. Dit toont de Leuvense invloed op katholieke hervormingsinitiatieven, zie: Gielis en Gielis, 'Adrian of Utrecht'; Gielis, 'Een pleidooi', 27.

77 Post, *Karel V' formula reformationis*, 173; Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 115; Wolgast, 'Die Formula reformationis'.

78 GA, AHGZ, inv.nr. 2359; Van Veen, 'Kettische geestelijken', 406.

door het gebakken brood te bewaren voor bij de maaltijd.⁷⁹ Alberts was weggelopen uit het Deventer minderbroederklooster, tot vier keer toe geëxcommuniceerd, maar deed vervolgens wel dienst als pastoor van Terwolde.⁸⁰ Beide geestelijken moesten door de wereldlijke autoriteiten worden opgespoord. Op de lijst van Grouwel prijkten ook de namen van Gerrit van Leesten uit Epe en Arend van den Broeck uit Renkum. Van Leesten had zich in 1544 op een dubieuze manier laten benoemen tot pastoor van Epe, terwijl Van den Broeck de zielzorg in Renkum overliet aan een plaatsvervanger.⁸¹ Hoewel hun misstappen in vergelijking met die van Golt en Alberts aanzienlijk kleiner waren, vond de inquisiteur het noodzakelijk om ook deze pastoors te vermanen.

Berend Grouwel kwam niet lang na zijn aanstelling in een kwaad daglicht te staan. In Harderwijk meende de inquisiteur te moeten ingrijpen toen hij opzienbarende geruchten hoorde over de uitvoering van het Sint-Odolphusspel in de stad. Grouwel was van mening dat de drie mysteriespelers hun religieuze voorstelling hadden laten ontaarden in een 'farce scandaleuse' en eiste hun berechting.⁸² Vanwege de doofheid en onervarenheid van Grouwel twijfelde het stadsbestuur aan de bevindingen van de inquisiteur en weigerde zijn bevel uit te voeren. Toen stadhouder Filips van Lalaing lucht kreeg van deze ongehoorzaamheid, reisde hij naar Harderwijk en stelde orde op zaken. Hij erkende dat Grouwel geen nauwkeurig onderzoek had afgeleverd, maar constateerde evenwel dat binnen de stadsmuren veel religieuze misstanden gemeengoed waren. Zo werden wel vaker schandelijke mysteriespelen opgevoerd, liet de stadsraad een ziekentrouster zijn gang gaan en leefden veel Harderwijker schepenen in onmin met de pastoor.⁸³ De stadhouder eiste dat de magistraat alsnog zou optreden, maar erkende ook dat Grouwel bekend stond als 'gheen angename persoon'.

Filips van Lalaing ging op zoek naar een inquisiteur die niet alleen gedegen geloofsonderzoek kon doen, maar ook tijdig rapporteerde aan Arnhem en Brussel. Hij vond in Franciscus Sonnius (1507-1576) een geschikte kandidaat en verzocht Viglius van Aytta (1507-1577) – voorzitter van de Geheime Raad te Brussel – om de Leuvense hoogleraar in de theologie tot inquisiteur te benoemen.⁸⁴ Dat gebeurde in januari 1550. Ook Sonnius richtte zijn pijlen op de geestelijkheid, maar bleef mild in zijn straffen. Zo liet hij bij zijn aanstelling de Garderense pastoor-waarnemer Jan Gerritsz Verstege arresteren, om hem enkele maanden later op transport te stellen naar Leuven, waar de jonge priester

79 GA, AHGZ, inv.nr. 4524, nr. 1544-9, inlichtingen van Arent toe Boecop aan Herman Knoppert, 14 december 1543, fol. 2re.

80 GA, AHGZ, inv.nr. 1065, nr. 832; vgl. Van Veen, 'Een geëxcommuniceerde monnik'.

81 GA, AHGZ, inv.nr. 983, nr. 34; inv.nr. 985, nr. 876.

82 Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming*, bijl. 16, nr. 1, clviii en clxi; nr. 5a, clxxiii; 5b, clxxv; GA, AHGZ, inv.nr. 650, nr. 308.

83 Van Veen, 'Rapport', 233-235.

84 GA, AHGZ, inv.nr. 642, nr. 121; Kist en Moll, *Kerkhistorisch Archief*, I, 118-119. Sonnius gold als belangrijk adept van Ruard Tapper, onder wiens supervisie hij in Leuven had gestudeerd, zie: Gielis, 'Een pleidooi', 33.

een katholieke heropvoeding moest ondergaan.⁸⁵ Hoewel Sonnius min of meer zelfstandig optrad, hield hij nauw contact met de Geheime Raad te Brussel. Toch leunde hij het meest op de schouders van de raadsheren van het Hof. Dat bleek wel in 1556, toen kwade geruchten over de Hattemer pastoor Berend de Hase de ronde deden. In zijn hoedanigheid als openbaar aanklager (*momber*) reisde Josse van Cranevelt naar Hattem om leiding te geven aan een gerechtelijk onderzoek, dat bijna een maand zou duren.⁸⁶ Na afronding daarvan vroeg het Hof aan Sonnius om in actie te komen en de verdachte pastoor te berechten.⁸⁷ Dat gebeurde enkele maanden later. Het vonnis luidde dat Berend de Hase uit zijn ambt werd gezet en de stad moest verlaten.⁸⁸

Naast pastoors en priesters werden ook parochianen geconfronteerd met gerechtelijke onderzoeken naar religieuze misstanden. De kanselier en raadsheren van het Hof vertolkten ook daarin een hoofdrol. Zij namen het initiatief om verdachten te ondervragen en getuigen te horen, maar schoven de opgemaakte dossiers uiteindelijk door naar bevoegde kerkelijke instanties, zoals de inquisiteur of de bisschop. Zo besloot kanselier Adriaan Nicolai (1507-1568) in 1552 om Clara Beylen voor het gerecht te roepen. Hij verdacht haar ervan dat ze op een bruiloft in Arnhem had meegedaan aan een spottende heropvoering van de eucharistie. Clara ontkende elke betrokkenheid, al gaf ze toe zich in het verleden weleens laatdunkend te hebben uitgelaten over het ritueel rondgaan met het heilig sacrament.⁸⁹ Nicolai besloot Clara op proefverlof te sturen naar haar geboortestad Nijmegen. Intussen liet hij in het geheim een brief afleveren bij de Sint-Stevenskerk in dezelfde stad, met de vraag of de plaatselijke kapelaan wilde toezien op de religieuze handel en wandel van Clara. Als de inquisiteur weer in het Gelderse verbleef, moest hij de zaak tot een goed einde brengen.⁹⁰

In 1555 gaf Karel V zijn macht als landsheer over de Nederlanden uit handen aan zijn zoon Filips. De katholieke hervorming belandde daarmee in een nieuwe fase. De zojuist benoemde landsheer wilde koste wat kost de centralisatiepolitiek laten slagen die zijn vader was begonnen. Eenheid van geloof was daarvoor onverminderd belangrijk. Franciscus Sonnius en Viglius van Aytta kregen van Filips de opdracht om de kerkelijke bestuursstructuur in de Bourgondische Kreits aan te passen. Toen het definitieve plan tot herindeling van de bisdommen gereedkwam, bekrachtigde de bisschop van Rome in 1559 deze hervormingsmaatregel met de pauselijke bul *Super universas*. Twee jaar later volgde de bul *Regimini universalis*. Daarin stond nauwkeurig beschreven hoe de

85 GA, AHGZ, inv.nr. 642, nr. 121; inv.nr. 1066, nrs. 1096 en 1109; inv.nr. 1067, nr. 1633; *Francisci Sonnii ad Viglium Zuichemum epistolae*, 1-2; Kist en Moll, *Kerkhistorisch Archief*, I, 121-122.

86 GA, AGR, inv.nr. 1716, fol. 63re; Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming*, bijl. 22, nr. 3, ccvii-ccviii.

87 GA, AHGZ, inv.nr. 1068, nr. 2206.

88 GA, AGR, inv.nr. 1716, fol. 70vo. en 71re; Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming*, bijl. 22, nr. 3, ccviii-ccviii; GA, AHGZ, inv.nr. 986, nrs. 1661 en 1670; inv.nr. 986, nr. 1672.

89 GA, AHGZ, inv.nr. 4525, nr. 1552-3, fol. 1re-1vo.

90 GA, AHGZ, inv.nr. 810, nr. 2060. In 1553 moest Clara Beylen voor Sonnius verschijnen, maar werd haar vanwege ziekte dispensatie verleend door de kanselier, zie: GA, AHGZ, inv.nr. 810, nr. 2198.

nieuwe bisdommen eruit moesten komen te zien. De maatregelen die daaruit voortvloeiden maakten een einde aan de uitgestrektheid en ondoelmatige indeling van de katholieke kerk in de Nederlanden. Filips wilde op deze manier religieuze misbruiken en ketterijen definitief een halt toeroepen. In het vervolg zouden pastoors en priesters zich minder makkelijk schuldig kunnen maken aan allerhande misbruiken, omdat het kerkelijke toezicht meer lokaal werd georganiseerd.⁹¹

De bisschoppelijke herindeling van 1559 leidde ertoe dat het dekenaat van Veluwe in tweeën werd gesplitst. Van boven naar beneden liep de grens van Voorthuizen naar Velp. De oostkant van het Kwartier ging vallen onder het nieuwe bisdom Deventer, terwijl de westkant bleef behoren tot de Utrechtse kerkprovincie, dat van bisdom tot aartsbisdom werd verheven. Hierdoor veranderde ook de verdeling in aartsdiakonaten. De proost van het Sint-Pieterskapittel bleef optreden als aartsdiaken voor de 'Utrechtse' parochies op de Veluwe, maar de kerken die vielen onder Deventer kregen te maken met een aartsdiaken uit de IJsselstad.⁹² De benoeming van een bisschop liep echter vertraging op. Gelderse edelen hielden vast aan het inheemse gewoonterecht, dat door de landsheer met het Traktaat van Venlo uit 1543 was erkend. Ze waren bang dat door de nieuwe, hiërarchische kerkstructuur de Deventer' bisschop meer macht zou krijgen en privileges van magistraten en edelen naast zich neer kon leggen. Pas na ferm optreden van de landsheer in 1571 kon de Brabander Aegidius de Monte (+1577) het ambt van bisschop aanvaarden.⁹³ Intussen had het oponthoud ervoor gezorgd dat de zittende deken van de Veluwe weigerde zijn taken neer te leggen. Een nieuwe dekenaatsindeling, waarbij de parochies in het oostelijke deel van de Veluwe werden verdeeld onder de dekenaten van Deventer, Doesburg, Harderwijk en Hattem, kon niet worden ingevoerd. De betreffende pastoors kozen hun eigen voorzitter en trokken zich niets aan van de nieuwe bestuursstructuur.⁹⁴ Net als in Friesland liep de bisschoppelijke herindeling uit op een fiasco, althans voor 1570.⁹⁵

Ondanks het sterke verzet tegen de herindeling kreeg Filips wel degelijk meer grip op het kerkelijke leven in de Nederlanden. Bisschoppen werden door de paus benoemd, maar in het ambt voorgedragen door de landsheer, die overigens niet meer in Brussel, maar als koning van Spanje in Madrid verbleef. Ook in een groot deel van de Veluwse dorpen en steden werd een soortgelijke benoemingsprocedure voor pastoors tot praktijk gemaakt. Enkele maanden voor afkondiging van de bul *Super universas* had de landsheer namelijk de Gelderse Rekenkamer geïnstalleerd. Het college zetelde in een aparte ruimte van de Arn-

91 Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, I, 215-216, 232, 282.

92 GA, AHGZ, inv.nr. 992, nr. 3496; inv.nr. 1073, nr. 3676.

93 Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, I, 314, 318-319.

94 De pastoors die ressorteerden onder de bisschop van Deventer kozen in 1573 de Puttense pastoor Bruno Fabritius als hun deken, zie: GA, Archief van de Kelnarij van Putten, inv.nr. 8. Het stuk is getiteld 'Decania Velua'.

95 Woltjer, *Friesland*, 138-141.

hemse kanselarij en beheerde alle Gelderse domeinen van de koning. Voor zijn werkzaamheden als rentmeester-generaal maakte de Brabander Thomas Gramaye (+1562) gebruik van een uitgebreide index (*Eerste Register*), waarin alle goederen en bevoegdheden van de landsheer stonden vermeld. In dit aktenboek liet Gramaye door zijn secretaris ook alle kerkelijke rechten van Filips opschrijven. Daaruit bleek dat de landsheer 28 van de 42 pastoors voor de Veluwe in het ambt mocht voordragen – zo'n tweederde deel van de pastoorspopulatie. [Tabel 7] Filips had dus niet alleen invloed op de bisschopsbenoeming in de Bourgondische Kreits, maar gaf ook sturing aan het lokale kerkelijke leven in zijn domeinen, al blijft het de vraag of hij dat recht zelf ter hand nam, dan wel de voordrachten liet uitvoeren door zijn ondergeschikten. Hoe dan ook, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Friesland had de landsheer veel meer mogelijkheden om het kerkelijke benoemingsproces, direct of indirect, te beïnvloeden.⁹⁶

Tabel 7. Parochies in het bezit van de landsheer, naar het Eerste Register uit 1560.

Plaats	Collator na stichting	Collator in 1560
Elburg	Abdij van Werden	Landsheer + Abdij van Werden
Hattem	Sint-Pieterskapittel	Landsheer + Sint-Pieterskapittel
Wageningen	Sint-Janskapittel	Landsheer
Apeldoorn	Sint-Mariëkapittel	Landsheer + Sint-Mariëkapittel
Beekbergen	Sint-Mariëkapittel	Landsheer + Sint-Pieterskapittel
Doornspijk	Abdij van Werden	Landsheer + Abdij van Werden
Oosterwolde	Abdij van Werden	Landsheer + Abdij van Werden
Ede	Sint-Janskapittel	Landsheer + Sint-Pieterskapittel
Otterlo	Onbekend	Landsheer
Epe	Sint-Pieterskapittel	Landsheer
Oene	Sint-Mariëkapittel	Landsheer
Vaassen	Sint-Pieterskapittel	Landsheer + Sint-Mariëkapittel
Ermelo	Sint-Paulusabdij	Landsheer + Sint-Paulusabdij
Heerde	Sint-Pieterskapittel	Landsheer
Vorchten	Sint-Pieterskapittel	Landsheer

96 Woltjer, *Friesland*, 12, 312; Roemeling, *Heiligen en heren*, 179-180.

Plaats	Collator na stichting	Collator in 1560
Nijkerk	Abdij van Abdinkhof	Landsheer + Abdij van Abdinkhof
Voorst	Abdij van Prüm	Landsheer + Abdij van Prüm
Terwolde	Sint-Lebuïnuskapittel	Landsheer + Sint-Lebuïnuskapittel
Twello	Sint-Lebuïnuskapittel	Landsheer + Sint-Lebuïnuskapittel
Wilp	Sint-Lebuïnuskapittel	Landsheer + Sint-Lebuïnuskapittel
Nijbroek	onbekend	Landsheer
Oldebroek	onbekend	Landsheer
Hoevelaken	Sint-Paulusabdij	Landsheer + Sint-Paulusabdij
Brummen	Stift Elten	Landsheer + Stift Elten
Hall	Abdij van Werden	Landsheer + Abdij van Werden
Renkum	Abt van Abdinkhof	Landsheer + Abt van Abdinkhof
Rheden	Sint-Paulusabdij	Landsheer + Sint-Paulusabdij
Ellecom	Sint-Walburgskapittel	Landsheer + Sint-Walburgskapittel

De kerkelijke macht van de landsheer was in veel gevallen niet absoluut. Dikwijls deelde hij het collatierecht op een Veluwe kerk met de oorspronkelijke bezitter ervan, die het vaak kort na de stichting van de kerk in handen had gekregen. In de praktijk kwam het erop neer dat het ene jaar de landsheer en het andere jaar een proost, deken of abt bevoegd was om de pastoorsvoordracht te doen. Filips was op verschillende manieren aan een groot aantal collatierechten gekomen. Veel kerken waren in bezit geweest van Karel van Gelre, die zich – vermoedelijk op basis van zijn landsheerlijke positie⁹⁷ – de rechten wist toe te eigenen, of een kerk simpelweg in handen kreeg omdat zij deel uitmaakte van het goederenbezit van zijn geslacht.⁹⁸ Zo had Adolf van Egmond (1438-1477) in 1468 het collatorschap van de Sint-Nicolaaskerk in Oosterwolde geclaimd

97 Deze toe-eigening van kerkelijke rechten is vooral te zien in het Eerste Register uit 1560, zie: EREG, fol. 94vo-96vo. Toch blijkt uit het beschikbare bronnenmateriaal niet hoe deze usurpatie precies gestalte kreeg. Mogelijk speelde het bezitten van collatierechten op vicarieën door de hertog een rol. Hoewel van een andere orde, beijverde Karel van Gelre zich op meerdere terreinen voor het overnemen van rechten en bevoegdheden, zoals in 1527, toen Karel de macht van de bisschop van Utrecht als landsheer van het Sticht en Oversticht (*temporaliteit*) betwistte, zie: Hortensius, *Montfortii secessionum civilium Ultraiectinarum*, 84; Pontanus, *Historiae Gelricae*, 729; vgl. HER 104.

98 In 1549 liet stadhouder Philips van Lalaing de kloosterlingen van Bethanië bij Arnhem weten dat de hertogen van Gelre het recht toekwam om geestelijke personen te nomineren voor plaatsen in kloosters, conventen en godshuizen, zie: Van Veen, 'Recht der vorsten'; vgl. GA, AHGZ, inv.nr. 984, nr. 542.

en het vervolgens in leen gegeven aan de inwoners van het dorp.⁹⁹ Karel nam dit recht over, maar gebruikte dezelfde strategie om zijn kerkelijke goederenbezit uit te breiden. Overeenkomstig zijn landsheerlijk gezag maakte hij aanspraak op pastoorsbenoeringen. Zo kwam het presentatierecht op de pastoorsplaats van Beekbergen vanouds toe aan het college van kanunniken van het Sint-Mariëkapittel te Utrecht, maar wist Karel zich dat recht in 1529 deels toe te eigenen.¹⁰⁰ Onder de regering van Filips kreeg die landsheerlijke dominantie een extra impuls. Het Hof begon aanspraak te maken op Veluwe kerken. Toen de pastoor van Elburg en Doornspijk in 1555 overleed, vroeg het bestuurscollege aan de schepenen van Elburg wie bevoegd was om een nieuwe zielzorger voor te dragen.¹⁰¹ De magistraat moest het antwoord schuldig blijven, maar deed onderzoek.¹⁰² Daaruit kwam naar voren dat de overleden pastoor, met toestemming van de abt van Werden als collator, het recht op de kerk uit handen had gegeven aan zijn ambtsgenoten in Hattem en Epe, waarna het Hof aan beide pastoors vroeg of deze informatie klopte.¹⁰³ Met zo'n ingreep claimden de raadsheren van het Hof de pastoorsvoordracht en lieten het vervolgens als een officieel recht bekrachtigen. In het register van de Rekenkamer verschenen de kerken van Doornspijk en Elburg als het gedeelde bezit van Filips II en de abt van Werden.¹⁰⁴

De katholieke hervorming op de Veluwe kreeg vooral vorm door herhaaldelijk ingrijpen van de landsheer, inquisiteurs en de raadsheren van het Hof. Zij gaven leiding aan de kerkhervorming in Gelre, maar bleven afhankelijk van de inzet van de gevestigde geestelijkheid. Dat ook zielzorgers in dorpen en steden druk doende waren om het religieuze leven te reformeren, bleek in de zomer van 1561. De deken en pastoors van de Veluwe schreven een brief aan het Hof, waarin zij vroegen of de raadsheren een einde wilden maken aan het 'verkopen, tappen, vretthen, suypen und verpachten' tijdens misvieringen.¹⁰⁵ Reden voor dit verzoek was de losbandigheid van parochianen op 'gebaeden heilige offte festedagen'. Op die momenten werden sermoenen verstoord, kwamen schutterijen luid trommelend en schietend de kerkgebouwen binnen en was het rumoer op het kerkhof groot. Volgens de pastoors werkte dit godsdienstige wanorde in de hand. De deken en zijn pastoors namen dus aanstoot aan allerlei volksvermaak dat aan de heiligendagen was gaan kleven. Hoewel zielzorgers nauw verbonden waren met hun parochianen, probeerden ze tegelijkertijd de spreekwoordelijke lat hoger te leggen. Priesters begonnen op hun eigen manier, maar binnen kerkelijke kaders, een hervormingsinitiatief.

99 Zie: Bijlage I.

100 Zie: Bijlage I.

101 GA, AHGZ, inv.nr. 986, nr. 1375.

102 GA, AHGZ, inv.nr. 986, nr. 1379.

103 GA, AHGZ, inv.nr. 986, nrs. 1388 en 1389.

104 Zie: Bijlage I.

105 GA, AHGZ, inv.nr. 655, nr. 1457a; Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming*, bijl. 5, xc-xcii.

Het verzoek van de Veluwse pastoors maakte duidelijk dat de katholieke hervorming niet uitsluitend door dienaren van de kerk gerealiseerd kon worden. Een nauwe samenwerking met wereldlijke machthebbers bleek noodzakelijk, maar daarvoor was wel een goede communicatie nodig. De raadsheren van het Hof wilden op de hoogte zijn van de maatregelen die de zielzorgers tot dusver hadden getroffen, en andersom. Wellicht om die reden stopte de deken een bijlage bij de brief, met daarin de synodebesluiten van het landdekenaat van Veluwe uit 1556. Naast uitspraken over het vieren van kerkelijke feestdagen, bevatten deze statuten de nodige bepalingen over het functioneren van geestelijken. Zo moesten pastoors en priesters wonen in de plaats waar ze zielzorg verleenden, de sacramenten op de juiste manier toedienen, de heilige gewoontes van de kerk volgen, de voorgeschreven liturgische kleding dragen, het koorgebed uitspreken en alle bevelen van de aartsdiaken en de deken opvolgen.¹⁰⁶ Deze maatregelen leken sterk op de bepalingen die Karel V al eerder in de *Formula reformationis* had laten opnemen. Ook de pastoors van de Veluwe waren dus van mening dat de kerkhervorming vooral gestalte moest krijgen door het toezicht op de geestelijkheid te verscherpen en priesters te dwingen om vast te houden aan de traditionele riten.

2.5. Katholieke herleving na gereformeerd geweld, 1566-1578

De Veluwse geestelijkheid achtte de tijd rijp om weer grip te krijgen op het kerkelijke domein. De parochiekerk moest voornamelijk worden gebruikt voor liturgische rituelen, met het heilig sacrament als brandpunt van de religieuze ervaring. Juist als het daarover ging hadden de Veluwse priesters rond het midden van de zestiende eeuw ook heel andere geluiden kunnen opvangen. De afkeer van materiële devotie kwam soms op heel fysieke manieren naar boven en leidde tot kerkroof en het ruïneren van kerkinterieurs. In 1555 hadden aanhangers van nieuwe geloofsopvattingen zich vanuit allerlei windstreken verzameld in de haven van Arnhem. Samen trokken ze naar het Gelderse Elst om de plaatselijke parochiekerk te vernielen, precies in de nacht voorafgaand aan de feestdag van de heilige Johannes de Doper, de lokale patroonheilige. Eenmaal in de kerk trokken de stormers beelden van de muur en droegen die – bij wijze van ritueel – op een spottende manier door de kerk. Ook werd een monstrans buitgemaakt, om die vervolgens te kunnen verkopen aan een zilversmid.¹⁰⁷ Zulke acties kwamen vaker voor, maar werden nooit van binnenuit de christelijke gemeenschap opgezet. Het initiatief was altijd in handen van buitenstaanders geweest.

Binnen het *corpus christianum* waren steeds meer mensen te vinden die moeite hadden met vormen van materiële devotie. Zij probeerden hun twijfel

¹⁰⁶ GA, AHGZ, inv.nr. 655, nr. 1457b; Van Veen, 'Besluiten der synode'.

¹⁰⁷ GA, AHGZ, inv.nr. 812, nrs. 2995 b en 3031; nr. 3032.

over de sacrale eigenschappen van een hostie of heiligenbeeld te overstemmen door juist devotionele objecten, zoals een monstrans of Mariabeeld, te breken of kapot te slaan.¹⁰⁸ Deze paradoxale ontwikkeling bereikte een hoogtepunt in september 1566. Veluwse stedegezanten die de Gelderse Landdag in Nijmegen hadden bezocht, keerden terug met het nieuws dat ‘in Vlaenderen, Brabant, Holland ende Utrecht over al by die nye predicanten gepreeckt wordt.’¹⁰⁹ Volgens de getuigenis van de Harderwijker stadssecretaris Daniël Rensen zetten zo’n tweehonderd personen vervolgens koers naar het stadhuis. Zij eisten de schorsing van pastoor Rutger van Baer, van wie ze het sacrament ‘nyet conden ontfangen’, en vroegen om een predikant die ‘idt woerd gaidts louter ind reyn preekten.’¹¹⁰ Toen enkele schepenen een paar dagen later Jan Arentsz vanuit Elburg naar Harderwijk haalden, dreigde de situatie al snel uit de hand te lopen. In kerken en op straat werd de nieuwe leer verkondigd en spoorden hervormingsgezinden elkaar aan om kerkinterieurs te zuiveren. De stadsraad probeerde de ontstane situatie te beheersen door de parochiekerk open te stellen voor leden van gildes en broederschappen. Tot negen uur ’s avonds kregen zij de tijd om altaren, beelden en liturgisch vaatwerk in veiligheid te brengen. Pas daarna kregen de stormers vrij spel.¹¹¹

Volgens ooggetuigen sloegen beeldenstormers vooral de hand aan voorwerpen die nodig waren voor de uitvoering van de dagelijkse geloofspraktijk. De hervormingsgezinden leverden daarmee kritiek op enkele centrale geloofsregels van de katholieke kerk. Zo wist Evert Arntsz te vertellen dat een aantal Harderwijker burgers in de Onze Lieve Vrouwekerk het sacramentshuis hadden afgebroken. Dit leek op een fysiek protest tegen de opvatting dat het heilige brood zou veranderen in het lichaam van Christus. Op het kerkhof zouden stormers een aantal memoriekransen hebben kapotgeslagen. Ook sloopten ze een groot Mariabeeld.¹¹² Daarmee leverden parochianen hoogstwaarschijnlijk kritiek op het dogma van het vagevuur en voerden actie tegen de verering van de Moeder Gods.¹¹³ Sommige handelingen waren vooral gericht op priesters, als uitvoerders van de religieuze rituelen. Na terugkomst uit het roerige Elburg vertelde de dienaar van het Hof Berend van Voorst dat in de Sint-Nicolaas en Maria Magdalenakerk in de stad twee sessiestoelen voor celebrerende priesters waren verbrand, samen met het bijbehorende voetenbankje en drie koorkapen.¹¹⁴ Toch bleven de fysieke gewelddadigheden niet beperkt tot de parochie-

108 Vgl. Walker Bynum, *Christian Materiality*, 271.

109 GA, AHGZ, inv.nr. 2368, verklaring van Daniël Rensen, ‘Den XI Augusti XVc LXXVII en volgens den XII Augusti’, fol. 1re; Van Hasselt, *Stukken*, II, 87.

110 GA, AHGZ, inv.nr. 2368, verklaring van Daniël Rensen, ‘Den XI Augusti XVc LXXVII en volgens den XII Augusti’, fol. 1re; Van Hasselt, *Stukken*, II, 88.

111 Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming*, bijl. 27, nr. 16, cclix (Hendrik van Sevenair), cclxv (Wolter Bussaltdt), cclxvii (Wilhelm Jansen).

112 Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming*, bijl. 27, nr. 16, cclxxiii (Evert Arntsz).

113 In Harderwijk werd al eerder kritiek geleverd op de leer van het vagevuur, zie: Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming*, bijl. 19, nr. 5, xcxi.

114 Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming*, bijl. 28, nr. 5, cccxxv.

kerk en het kerkhof. In de sententie die de hertog van Alva in 1568 liet uitspreken over de Elburger beeldenstormers viel te lezen dat buiten de stadsmuren de 'mont de Calvaire avec diverses statues tant du Crucifix, que des disciples', samen met de kruisen langs de kruisweg, waren kapotgeslagen.¹¹⁵

Het handelen van de beeldenstormers riep ook tegenreacties op. Het ruïneren van christelijke voorwerpen ging gelijk op met het beschermen ervan. Uit de getuigenverslagen van Harderwijker burgers uit 1568 bleek dat er ook mensen waren geweest die elke mogelijkheid hadden aangegrepen om devotionele kostbaarheden te beschermen tegen vernieling. Zo had Gerrit van Wenckum de beelden van het sacramentsaltaar mee naar huis genomen. Mechteld Gerrits deed hetzelfde met de kop van een Mariabeeld. En tijdens het stormen had Liesbeth Weghe moeite gedaan om een kat uit het sacramentshuis te halen, die stormers erin hadden gelegd.¹¹⁶ Zowel hervormingsgezinden als katholieken beslechtten de geloofsstrijd met de ander door belichaamde vroomheid – op een al even fysieke manier – te bekritisieren of te beschermen. De raadsheren van het Hof traden uiteindelijk op als handhavers van de openbare orde. De inheemse edellieden mr. Godert Pannekoek (1520-1576) en mr. Peter van Appeldoorn tot Duistervoorde (+1592) namen die taak op zich, vergezeld door mr. Dionysius van Wesenhagen en Amelis van Amstel van Mynden (1531-1593), raden die buiten Gelre waren geboren maar door Brussel waren aangesteld. Zij moesten de aanstichters van de beeldenstorm identificeren, net als de militanten die de hertogelijke dwangburcht hadden aangevallen.

Na een periode van bijna twee jaar drukte de landsheer, met een leger onder leiding van Fernando Álvarez de Toledo (1507-1582), beter bekend als de hertog van Alva, de beweging van 1566 de kop in. Op initiatief van Hogerhand begonnen de stadhouder en de raadsheren van het Hof met de wederopbouw van het katholieke leven. Beeldenstormers werden verbannen en hun goederen in beslag genomen.¹¹⁷ Tegelijk moesten verdachte schepenen het veld ruimen. In Harderwijk vond deze wetsverzetting plaats in het voorjaar van 1567. Bijna alle magistratsleden moesten aftreden, als ze nog niet waren gevlucht. Sweder toe Boecop (+1580) was de enige die op het pluche mocht blijven zitten. Deze zoon van mr. Arent toe Boecop ging leiding geven aan een kernploeg van pas benoemde schepenen – die nog nooit eerder in de stadsraad hadden gezeten. Samen bouwden ze aan een nieuw religieus profiel voor de stad. Zo werd het interieur van de Onze Lieve Vrouwekerk hersteld.¹¹⁸ Burgers die weigerden hun vicariealtaar te herstellen, werden daartoe gedwongen door stadhouder Karel van Brimeu (1524-1572). Zo wilde Sweder van Hoeckelum zich verschuilen achter het feit dat hij geen collator was van het Sint-Laurentiusaltaar. Johan Voet

115 Van Hasselt, *Stukken*, I, 333.

116 Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming*, bijl. 27, nr. 16, cclxxi (Gerrit van Wenckum), cclxxxii (Mechteld Gerrits en Liesbeth Weghe).

117 Zie bijvoorbeeld: SAH, OAH, inv.nr. 805; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 1123, 409.

118 GA, AHGZ, inv.nr. 643, nr. 448; inv.nr. 1071, nr. 3077.

(Gerlofszoon of Janszoon) en Johan Voet Dirkszoon deden hetzelfde toen hen werd bevolen om het Onze Lieve Vrouwealtaar weer op te bouwen.¹¹⁹ In beide gevallen haalde het protest weinig uit. De stadhouder liet weten dat de altaren door de aangeschreven personen hersteld moesten worden. De gemaakte onkosten konden worden gedeclareerd bij de kerkmeesters van de parochiekerk.¹²⁰

In het voorjaar van 1568 werd in Harderwijk de Onze Lieve Vrouwekerk herwid.¹²¹ Dit luidde voor de stad een nieuw tijdperk in. Allereerst werd een uitgekiende Mariacampagne opgestart. Dit moest ervoor zorgen dat Harderwijk weer een katholiek bolwerk zou worden. Op de feestdagen van Maria Boodschap (25 maart), Maria Tenhemelopneming (15 augustus) Maria Visitatie (2 september), Maria Geboorte (8 september), Maria Presentatie (21 november), de Onbevleete Ontvangenis van Maria (8 december) en Maria Lichtmis (2 februari) trokken Harderwijker priesters, magistraatsleden, gildes, broederschappen en overige parochianen in processie door de stad.¹²² In een nieuw aangelegde kerkrekening hield kerkmeester Gerrit van Wenckum precies bij hoeveel offergaven de parochianen hadden gegeven – na opnieuw een religieuze ommegang ter ere van de Moeder Gods. Tegelijkertijd besloot de paus om het franciscanerklooster onder observantie te brengen. Op bevel van Alva stuurde het Hof een tweetal commissarissen naar Harderwijk. Schepen Joost van Bronkhorst moest de kloostergebouwen inventariseren en het kerkzilver, dat zolang op het stadhuis in bewaring was gesteld, overdragen aan de observanten.¹²³ Het nieuwe klooster moest gaan dienen als heropvoedingsinstituut voor berouwvolle hervormingsgezinden die zich met de kerk hadden verzoend.¹²⁴ Ook de stadsschool onderging een hervorming in de geest van Trente. Hannardus van Gameren, op dat moment rector in Tongeren, werd naar Harderwijk gehaald om de onderwijsinstelling te gaan aansturen.¹²⁵ Deze voormalig lector Griekse Taal aan de katholieke universiteit van Ingolstadt bracht niet alleen de nodige kennis met zich mee, maar stond ook bekend als een steunpilaar van de contrareformatie. Enkele jaren eerder had hertog Albrecht I van Beieren (1528-1579) hem nog voorgedragen als lector voor de universiteit van Leuven.¹²⁶

Ook in Arnhem, Hattem en Wageningen stond de revitalisering van de katholieke geloofspraktijk hoog op de agenda. De hertog van Alva bepaalde dat in alle steden van Gelre een pakket maatregelen getroffen moest worden om de re-

119 SAH, OAH, inv.nr. 805; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 1128, 1129 en 1130, 411-412.

120 SAH, OAH, inv.nr. 805; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 1131, 412.

121 GA, AHGZ, inv.nr. 643, nr. 448; inv.nr. 1071, nr. 3077; vgl. Van Veen, 'Herwijding'. De kerkmeesters lieten in datzelfde jaar een nieuw hoogaltaar maken, zie: SAH, OAH, inv.nr. 833.

122 SAH, OAH, kerkrekening 1568-1569 (niet geïnventariseerd), fol. 3re-6vo.

123 GA, AHGZ, inv.nr. 660, nrs. 2232, 2261, 2263 en 2267; SAH, OAH, inv.nr. 1046; SAH, OAH, inv.nr. 1047.

124 Vgl. GA, AHGZ, inv.nr. 664, nr. 2973.

125 Fruytier, 'Gameren, Gerardus van'; SAH, OAH, inv.nr. 639; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 1180, 431.

126 *Annuaire l'Universite Catholique de Louvain*, XII, 183-184.

ligieuze onrust te bezweren.¹²⁷ Zo besliste hij dat twee gewapende burgers hun pastoor – met de opbergdoos voor de gewijde hostie (*pyxis*) in zijn handen – moesten begeleiden naar een ziekenzalving. Ook dienden schepenen de burgers die zonder het heilig oliesel waren gestorven onder de galg te begraven en parochianen te verplichten om hun pasgeboren kinderen binnen 24 uur aan te geven bij de pastoor.¹²⁸ De Elburger stadsraad had al eerder gehoor gegeven aan dit bevel. Omdat binnen hun stadsmuren de nodige schermutselingen hadden plaatsgevonden en het toezicht vanuit het Hof was aangescherpt, zag de magistraat zich genoodzaakt om parochianen uit de stad te verbannen die weigerden hun kinderen op katholieke wijze te laten dopen.¹²⁹ Hoewel deze maatregelen onder politieke druk tot stand kwamen, besloten kerkmeesters en magistraten ook zelf hervormingsinitiatieven op te tuigen. De Elburger magistraat stuurde Cracht Woltersz en Johan Greven naar Zwolle om een ‘wall gefantssoneert’ monstrans en een zilveren ciborie te kopen. Beiden waren in bezit geweest van de augustijner koorheren uit Bordesholm in het hertogdom Holstein, maar omdat hun klooster enkele jaren eerder noodgedwongen de deuren had moeten sluiten, was de prior met het vaatwerk naar Zwolle gevlucht.¹³⁰ Daar waren de ‘heilige vaten’ (*vasa sacra*) te koop aangeboden. Johan van Zutphen, prior van de regulieren van Bethlehem, trad op als handelaar. Hij wist te bedingen dat de hostiehouder en de hostiekelk voor hetzelfde bedrag konden worden teruggekocht.¹³¹ De kerkmeesters van de Arnhemse Sint-Eusebiuskerk beloonden in 1567 en 1570 twee schoolmeesters voor het zingen van het getijdengebed op kerkelijke feestdagen, iets wat voorheen maar weinig meer scheen te gebeuren.¹³²

De hervorming van het katholieke leven werd in 1572 ruw verstoord door de tweede invasie van Willem van Oranje (1533-1584) in de Nederlanden. Oranje wilde, als leider van de Opstand tegen de landsheer, met zijn veroveringstocht steun geven aan de Geuzenopstanden, die gelijktijdig in de kustgewesten waren uitgebroken. Omdat de invasie werd geleid door hoge edelen die de leiding namen over huurlegers, kon de prins niet voorkomen dat onderweg de nodige represailles werden uitgevoerd. Op 10 maart 1572 uitten de kloosterlingen van Bethanië, Monnikhuizen en Mariëndaal hun zorgen over de naderende milities van graaf Willem IV van den Bergh (1537-1586), een medestander van Oranje.¹³³ Tot opluchting van de monniken en nonnen kozen de opstandelingen voor een andere route, maar ze lieten alsnog een spoor van ver-

127 Voor de pacificatiestrategie van de landsheer, en de daartoe behorende verzoeningsgebaren, zie: Soen, ‘The Beeldenstorm’.

128 GA, AHGZ, inv.nr. 644, nr. 656; inv.nr. 660, nrs. 2233, 2236 en 2368.

129 SAE, OAE, inv.nr. 149a.

130 Over dit klooster, dat behoorde tot de Congregatie van Windesheim, zie: *Monasticon Windeshemense*, II, 78-94.

131 Hoefer, ‘Verkoop’.

132 GA, Archief van de hervormde gemeente Arnhem, kerkvoogdij, inv.nr. 29 en 32. Het betreft twee bijlagen bij niet meer aanwezige kerkrekeningen vanaf circa 1545.

133 GA, AHGZ, inv.nr. 662, nr. 2592.

nieling achter. Zo'n vier weken later vertelde de pastoor van Spankeren aan de rondtrekkende bisschop van Deventer dat de collator van de kerk moest zorgen voor reparatie van het hekwerk rondom het kerkhof, dat door geuzensoldaten ('militēs guesii') was vernield.¹³⁴ Ook de kerkmeesters van Ellecom vonden het nodig een timmerman naar de kerk te halen om de 'doeren und ander kasten' te laten repareren, die rondzwervende milities hadden kapotgeslagen.¹³⁵ Na de inname van Harderwijk trokken de manschappen van de graaf naar Elburg, waar bijna de helft van de burgers op handen van de opstandelingen scheen te zijn.¹³⁶ Daarvandaan zetten de opstandelingen acties op touw om zoveel mogelijk liturgisch vaatwerk in beslag te nemen. Een ondergeschikte van Willem van den Bergh dwong de kerkmeesters van Ede, Epe en Vaassen om alle kerksieraden en misgewaden naar Elburg te brengen.¹³⁷

Oranje bereikte met zijn tweede invasie niet het gewenste resultaat. In het najaar van 1572 vielen de opstandelingen min of meer uiteen. Het gezag van de landsheer werd hersteld door de hertog van Alva, die een strafexpeditie begon tegen opstandige steden. Als gevolg daarvan waren Spaanse legereenheden voortdurend op de Veluwe aanwezig. IJverige katholieken moeten zich gesterkt hebben gevoeld door deze ferme bevestiging van het landsheerlijke gezag. Zij zagen hun kans schoon om de al eerder opgestarte hervormingsinitiatieven een vervolg te geven. De schepenen van Harderwijk die waren gevlucht voor de troepen van de graaf van Bergh, keerden terug in de stad. Zij vroegen aan stadhouder Gilles van Berlaymont om bescherming door een vendel soldaten.¹³⁸ Gerrit van Cranenborch, een hervormingsgezinde oud-burgemeester van Harderwijk, die zich had verzoend met de katholieke kerk, werd na een gevangenschap van twee jaar naar het plaatselijke minderbroederklooster gestuurd voor een religieuze heropvoeding.¹³⁹ Pastoor Rutger van Baer vroeg de raadsheren van het Hof van Kleef om retourzending van het kerkzilver, dat uit de Onze Lieve Vrouwekerk was ontvreemd en klaarblijkelijk over de grens was meege-
nomen.¹⁴⁰

Ook in Veluwse dorpen werden initiatieven genomen om de katholieke godsdienst nieuw leven in te blazen.¹⁴¹ Directe aanleiding vormden de zuiveringsacties van de geuzen. Na plundering van de kelnarij van Putten in 1572, besloot de kellenaar zo'n twee jaar later om een nieuwe koster te benoemen, die

134 AVD, 171.

135 GA, Archief van het Huis Middachten, inv.nr. 502, fol. 18vo.

136 Vgl. GA, AHGZ, inv.nr. 993, nr. 3745; inv.nr. 646, nr. 1060.

137 GA, AHGZ, inv.nr. 663, nrs. 2852 en 2853; inv.nr. 991, nr. 3370*; vgl. GA, AHGZ, inv.nr. 663, nrs. 2852 en 2853.

138 GA, AHGZ, inv.nr. 663, nr. 2943.

139 GA, AHGZ, inv.nr. 4528, nr. 1574-2; inv.nr. 662, nr. 2612a; inv.nr. 664, nr. 2973; inv.nr. 4528, nr. 1574-2. Twee maanden later moest Gerrit zich van het Hof melden bij de commandeur van 's-Heerenloo, in diens termijnhuis in Harderwijk, zie: GA, AHGZ, inv.nr. 664, nr. 3000.

140 GA, AHGZ, inv.nr. 1073, nr. 3671.

141 Voor de versterking van bepaalde aspecten van het katholieke geloof na de Beeldenstorm in Gent, zie: Bauwens, 'Under Construction?'

bereid was om zich te houden aan de leeruitspraken van het Concilie van Trente.¹⁴² Vanzelfsprekend diende de kerkdienaar alles klaar te maken voor de liturgische diensten. Zo moest hij ‘up gelegen und behoerlicke tyden und uhren’ de klokken luiden, elke dag de altaardeuren open en dicht doen en op tijd de waskaarsen aansteken en uitblazen. Naast de zorg voor kerkgebouw en kerkgerei moest hij ook toezicht houden op de inrichting van het kerkhof. Geen enkel devotioneel object mocht worden gebleekt.¹⁴³ Een ondergeschikte van Willem van den Bergh dwong de kerkmeesters van Epe in de zomer van 1572 om het misgerei naar Elburg te brengen, waar de opstandelingen sinds kort heerschap-pij voerden.¹⁴⁴ Nadat de geuzen waren verdreven, deed de pastoor van Epe, samen met die van Harderwijk, Heerde en Oene, moeite om het geroofde kerkzilver terug te krijgen, maar zonder succes.¹⁴⁵ Daarom werd in 1574, op initiatief van de parochianen, een nieuwe miskelk gemaakt. [Afbeelding 5] De zilveren beker had een zeskantige voet, met daarop een crucifix, geflankeerd door de Moeder Gods en de heilige Johannes de Doper. Ook de Eper patroonheilige Martinus was te zien, net als het wapen van het schoutambt.¹⁴⁶

In Wageningen kreeg de katholieke herleving op een heel eigen manier vorm. Zo lieten de kerkmeesters een nieuw beeld maken van de Moeder Gods met het Kind Jezus, blijkbaar hét symbool van religieuze vernieuwing.¹⁴⁷ Bovendien werden – meer dan voorheen? – veel middelen vrijgemaakt voor de organisatie van de jaarlijkse feestdag van de heilige Johannes de Doper, waarbij parochianen in processie naar de Sint-Janskapel op de Westberg trokken en onderweg het lijden en sterven van Jezus herdachten. Tussen 1575 en 1577 betaalde kerkmeester Dirk van Brienens de pastoor voor het tonen van het heilig sacrament en voor het vieren van de heilige mis in de kapel. Ook ontvingen de dragers van het houten kruis en de reliekkast uit handen van de kerkmeester een geldbedrag, net als de priesters van de stad die het zingen van gezangen voor hun rekening hadden genomen. Daarnaast liet Van Brienens regelmatig een franciscaan uit Arnhem naar de Westberg komen, om na afronding van de eucharistieviering een preek uit te spreken. Tegelijk gaf hij geld aan de speellieden en zwaarddansen die aan de vooravond van de feestdag binnen de stadsmuren een optreden hadden gegeven.¹⁴⁸ Hoewel de kerkmeester de lokale traditie niet

142 Een aantal inwoners van Putten sloot zich in 1572 aan bij de geuzenopstand, zie: GA, AHGZ, inv. nr. 633, nr. 2862; inv.nr. 645, nr. 968. Van de plundering van de kelnarij werd melding gemaakt door kellenaar Johannes Meschede, in zijn kroniek uit 1600, zie: GA, Archief van de Kelnarij van Putten, inv.nr. 34; Damen, ‘De kellenarij’, 273.

143 GA, Kelnarij van Putten, inv.nr. 316.

144 GA, AHGZ, inv.nr. 991, nr. 3370*.

145 GA, AHGZ, inv.nr. 1073, nr. 3671.

146 Van Zelle, *Dit huis*, 251; vgl. Van Lohuizen, ‘De miskelk’.

147 Maria met Kind, 1545-1599. Eikenhout en verf, omgeving van Colijn de Nole. 38.5 (h) X 12.5 (b) X 9.5 (d) cm. Collectie Museum Catharijneconvent te Utrecht, nr. ABM bh460; Oostveen, *Velua Catholica*, I, 249.

148 SAW, Nederlands Hervormde Gemeente, Kerkvoogdij, inv.nr. 37, fol. 3vo en inv.nr. 38, fol. 4re-4vo; vgl. Driessen, ‘Ten Heijligen Cruijs’; Zeven en Steenberg, ‘De laatste processies’, 8-12.

Afbeelding 5. Kelk met zeslobbige voet waarop '1574', zeskantige stam. Zilver en goud, door anonieme maker. 21.5 (h) X 15.5 (diam.) cm. Collectie Museum Catharijneconvent te Utrecht, nr. ABM m2017a. (Foto van Ruben de Heer).

uit het oog verloor, werd duidelijk dat de kruisprocessie nadrukkelijk moest worden verbonden aan de liturgie. De voortdurende aanwezigheid van Spaanse legerleiders zal een stimulans zijn geweest om de genoemde rites op de juiste manier uit te voeren.¹⁴⁹

149 Vgl. GA, AHGZ, inv.nr. 645, nrs. 895 en 966; inv.nr. 825, nr. 7338; inv.nr. 992, nr. 3651.

2.6. Gereformeerde hervorming, 1578-1600

Op 23 januari 1578 nam de nieuw benoemde landvoogd Matthias van Oostenrijk (1557-1619) een belangrijk besluit. Op voorspraak van zijn luitenant-generaal, Willem van Oranje, overhandigde de landvoogd aan graaf Jan VI van Nassau-Dillenburg-Katzenelnbogen [Afbeelding 6], Oranje's jongere broer, een officiële commissie voor de in Nijmegen vergaderende Gelderse Landdag. De graaf, vanwege financiële nood op zoek naar goed betaald emplooi, moest de Gelderse Staten informeren over de kritieke militaire situatie in het Overkwartier en aandringen op het verstrekken van gemene middelen voor de gewapende strijd. Jan van Nassau maakte indruk op de Gelderse edelen en stedegezanten, vooral door zijn voortvarendheid en welsprekendheid.¹⁵⁰ Enkele dagen later kreeg het optreden van de graaf extra betekenis, toen de Staatse legers op 31 januari een grote nederlaag leden bij Gembloers. De Geldersen voelden zich eens te meer genoodzaakt om op zoek te gaan naar een nieuwe stadhouder, na het overlopen van Gilles van Berlaymont naar het Spaanse kamp, zo'n zes maanden eerder. Op advies van Elbertus Leoninus (1519-1598), lid van de Raad van State en vertrouweling van landvoogd Matthias, trok een Gelderse afvaardiging naar Willem van Oranje in Antwerpen om te overleggen over het vervullen van de vacante stadhouderspositie. De prins verwees de gezanten naar de onervaren landvoogd, die op zijn beurt duidelijk maakte geen onmiddellijke oplossing te hebben. Tijdens een tweede gesprek met de Geldersen liet Willem van Oranje zich, in het bijzijn van de landvoogd, terloops ontvallen dat zijn broer Jan een geschikte kandidaat zou kunnen zijn. Matthias nam deze suggestie over. Op 18 februari liet hij de Gelderse Staten weten voornemens te zijn om de graaf uit Dillenburg tot stadhouder te benoemen.¹⁵¹

Op 10 maart 1578 ging de Gelderse Landdag eensgezind akkoord met de benoeming van Jan van Nassau als nieuwe stadhouder van Gelre. Deze aanstelling leidde tot een politieke beleidswisseling. In mei 1578 reisde de graaf naar Antwerpen om ten overstaan van landvoogd Matthias de eed af te leggen. Hetzelfde gebeurde in juni 1578, maar dan tegenover de Gelderse Staten. In eerste instantie was de stadhouder gebonden aan de Pacificatie van Gent uit 1576. Daarin stond dat de religie moest blijven zoals die door een nieuwe stadhouder werd aangetroffen. Maar toen de Landdag, op last van Jan van Nassau, in september 1578 alle raadsheren van het Hof afzette en Matthias' voorstel voor een religievrede goedkeurde, ontstond er meer ruimte voor de stadhouder om een eigenzinnige religiepolitiek te voeren. Op verzoek van de Staten besloot Jan van Nassau om geboren Geldersen tot raadsheren van het Hof te benoemen.¹⁵² Hij koos daarbij veelal voor protestantse, aan de opstand loyale mannen – zogenoemde patriotten en religieverwanten. [Tabel 8] De Veluwe afvaardiging

¹⁵⁰ Alberts, *Geschiedenis van Gelderland*, 112.

¹⁵¹ Alberts, *Geschiedenis van Gelderland*, 112-113.

¹⁵² Maris, *De reformatie*, 23-26.

Afbeelding 6. Portret van Jan de Oude, graaf van Nassau, c. 1613-c. 1620. Olieverf op paneel, door Jan Antonisz. van Ravesteyn (atelier van). 30 X 24.6 cm. Collectie Rijksmuseum Amsterdam, nr. SK-A-538.

ging bestaan uit Gerhard Voet (+1607), Reyner van den Sande (+1607) en Alexander Bentinck (+1582), mannen die de gereformeerde leer omarmden.¹⁵³

153 GA, OAA, inv.nr. 4691, nr. 10, fol. 250re. Gerhard Voet vluchtte in 1568 vanuit Harderwijk naar Heidelberg en liet zich daar inschrijven als student aan de hogeschool, zie: Van de Wal, 'Nederlanders', 69, nr 105. Reyner van den Sande trad in 1579 op als rentmeester over de kloostergoederen van de abdij Mariënweerd bij Beesd, zie: GA, AHGZ, inv.nr. 827, nr. 8103. Alexander Bentinck bezocht in 1579 – in het bijzijn van soldaten – de gereformeerde begrafenis van Goossen van Wamel te Arnhem, zie: Janssen en Van Manen, *Johannes Fontanus*, 57.

Tabel 8. Kanselier en raadsheren van het Hof van Gelre en Zutphen op 7 september 1578 (*afzetting op last van Jan van Nassau*) en op 25 september 1578 (*verkiezing door Jan van Nassau*)

7 september 1578 (<i>afzetting</i>)	25 september 1578 (<i>verkiezing</i>)
Boudewijn van Roon (<i>kanselier, 1576-1578</i>)	
Josse van Cranevelt (<i>raad ordinaris, 1553-1578</i>)	Josse van Cranevelt (<i>waarnemend kanselier, 1578-1580</i>)
Peter van Appeldoorn (<i>costumier raad uit de Ridderschap van Zutphen, 1561-1578</i>)	
Amelis van Amstel van Mynden (<i>raad ordinaris, 1564-1578</i>)	
Dionysius van Wesenhagen (<i>raad ordinaris, 1567-1578</i>)	
Willem van Gendt (<i>raad ordinaris, 1567-1578</i>)	
Leonardt Stalbergen (<i>raad ordinaris, 1574-1578</i>)	Leonardt Stalbergen (<i>costumier raad uit de Ridderschap van Roermond, 1578-1580</i>)
Johan van Nyel (<i>raad ordinaris, 1576-1578</i>)	
Johan van Darth (<i>costumier raad uit de Ridderschap van Roermond, 1576-1578</i>)	
Coenraad van Mekerem (<i>costumier raad uit de Ridderschap van Veluwe, 1576-1578</i>)	
Jacob van Berck (<i>raad ordinaris, 1578-1578</i>)	Jacob van Berck (<i>costumier raad namens de stad Nijmegen, 1578-1580</i>)
	Bartholt van Gendt tot Loenen (<i>costumier raad uit de Ridderschap van Nijmegen, 1578-1595</i>)
	Adolff van Goer tot Caldenbroeck (<i>costumier raad uit de Ridderschap van Roermond, 1578-1580</i>)

	Gerhard Voet (<i>costumier raad uit de Ridderschap van Veluwe, 1578-1598</i>)
	Reyner van den Sande (<i>costumier raad uit de Ridderschap van Veluwe, 1578-1601</i>)
	Jacob van Hekeren (<i>costumier raad uit de Ridderschap van Zutphen, 1578-1579</i>)
	Otto van Appeldoorn tot Persingen (<i>costumier raad uit de Ridderschap van Nijmegen, 1578-1579</i>)
	Alexander Bentinck (<i>costumier raad namens de stad Arnhem, 1578-1582</i>)

Gesteund door de raadsheren van het Hof begon Jan van Nassau met het treffen van religieuze maatregelen. Als eerste stationeerde hij legerenheden in de Gelderse steden, waarna gewapende soldaten een gereformeerde predikant binnen de stadsmuren geleidden. De plaatselijke schepenen werden bij die gelegenheid ook meteen gedwongen om een religievrede te tekenen en de kerkgebouwen te verdelen onder katholieken en gereformeerden.¹⁵⁴ Zo bleef de Arnhemse parochiekerk aanvankelijk in handen van de katholieken en hielden de gereformeerden hun erediensten in de Broerenkerk.¹⁵⁵ In Elburg werd als eerste de magistraat omgezet.¹⁵⁶ Vervolgens kregen de katholieken de Agnietenkapel toegewezen en namen de gereformeerden bezit van de parochiekerk, zonder dat er sprake was van een religieakkoord. De Agnieten verkochten simpelweg hun goederen aan de magistraat.¹⁵⁷ De priesters van de stad droegen bijna de helft van alle inkomsten uit memoriemissen over aan de schepenen. Die schonken de goederen vervolgens aan de nieuw opgerichte consistorie van Elburg 'tho behoeft des consistorii und kerkendieners'.¹⁵⁸

Het aannemen van Jan van Nassau tot stadhouder door de Gelderse Landdag gebeurde op voorwaarde van enkele artikelen. Eén daarvan betrof het nietig verklaren van de kanselarij-ordeonnantie uit 1547 en van alle besluiten die op grond van deze ordeonnantie waren genomen.¹⁵⁹ Die verordening, destijds door Karel V uitgevaardigd, bevatte richtlijnen voor het beheer van domeinen, leengoederen en hofgoederen, bepalingen over de bevoegdheden van landsheer-

154 Maris, *De reformatie*, 26-27.

155 Maris, *De reformatie*, 29-30.

156 SAE, OAE, inv.nr. 1017; Maris, *De reformatie*, 30.

157 SAE, OAE, inv.nr. 1438; Van Heel, 'Het St. Agnietenklooster'.

158 GA, AHGZ, inv.nr. 666, nr. 3409 a; SAE, OAE, inv.nr. 1470; Maris, *De reformatie*, 31.

159 Maris, *De reformatie*, 24.

lijke ambtenaren en interpretaties van privileges. Zo viel erin te lezen dat de landsheer, als zijnde ondergeschikt aan de geestelijke jurisdictie van de katholieke kerk, bevoegd was om de inquisitie in te voeren. De Staten beoordeelden deze bepaling toen als een schending van de inheemse rechtsbedeling en zagen in 1578 hun kans schoon om zich daarvan te ontdoen. Een herziene versie van de ordonnantie werd een jaar later vastgesteld en ingevoerd.¹⁶⁰ Dit optreden van het Hof en de leden van de Landdag betekende een – voor de gereformeerde machtsovername – beslissende stap. De Geldersen beschermden tegenover de landsheer hun stad- en landsrechten en weigerden bovendien om nog langer het pauselijke gezag te erkennen.¹⁶¹

De juridische basis voor het afzweren van het leergezag van de kerk door het Hof en de Staten lag echter niet zozeer in de herziene kanselarij-ordonnantie, maar vooral in het Traktaat van Venlo uit 1543. Het vierde artikel van dit verbond gaf op twee punten beslissende ruimte. De Staten hadden recht op een stadhouder die de landstaal kende en die zou worden bijgestaan door inheemse raadsheren. Op basis van hetzelfde artikel meende de Landdag dat de Duitse Rijkswetten, waaronder de Augsburgse religievrede, ook op Gelre van toepassing waren.¹⁶² Het gewest behoorde immers sinds 1548 tot de Bourgondische Kreits, één van de tien rechtsgebieden in het Heilige Roomse Rijk. Deze interpretatie van het Traktaat maakte het voeren van een inheemse religiepolitiek door de Gelderse stadhouder en raadsheren mogelijk.

In het voorjaar van 1580 overhandigde Jan van Nassau aan de Landdag een ‘discours von der administration der geistlicher guederen’.¹⁶³ In dit stuk werd voorgesteld om de geestelijke goederen aan het beheer van de katholieke geestelijkheid te onttrekken en onder het toezicht te plaatsen van een nieuw op te richten Kerkenrekenkamer.¹⁶⁴ Enkele dagen later vaardigden de stadhouder en het Hof een plakkaat uit waarin stond dat priesters geen aanspraak meer konden maken op een geestelijk ambt (*officium*) met daaraan verbonden inkomsten uit een gereserveerd vermogen (*beneficium*).¹⁶⁵ De collators van kapellen en memoriestichtingen moesten zich binnen twee weken melden op de kanselarij in Arnhem om hun geestelijke bezittingen te claimen.¹⁶⁶ De raadsheren namen vervolgens elke aanvraag in behandeling en zouden de vrijgekomen kerkgoederen opnieuw toewijzen. De priesters van memoriestichtingen vielen in het vervolg dus onder het Gelderse landrecht en niet meer onder de kerkelijke hiërarchie. De bisschoppelijke bevoegdheden (*ius episcopale*) lagen vanaf

160 Maris en Driessen, *Het archief van het Hof*, I, 79; Maris, *De reformatie*, 13, 24.

161 Maris, *De reformatie*, 8.

162 Maris, *De reformatie*, 11-13.

163 Maris, *De reformatie*, 17-23. Volgens Johanna Maris huldigden Johan van Nassau en de zijnen de fictie dat de door hen te treffen maatregelen achteraf de goedkeuring van de koning zouden verwerven, zie: Maris, *De reformatie*, 23.

164 Maris, *De reformatie*, 35.

165 Over de Gelderse kerkenrekenkamer, zie: Van Veen, ‘De Geldersche kerkelijke rekenkamer’.

166 *Groot Geldersch Placaet-Boeck*, I, 753 en 754; Maris, *De reformatie*, 35-37.

heden formeel in handen van de Landdag, al werden ze permanent ten uitvoer gebracht door het Hof. Daarmee verviel het canonieke recht.

Met de ontmanteling van de kerkelijke hiërarchie kregen de Gelderse raadsheren opeens veel meer ruimte om het religieuze leven in het gewest naar hun hand te zetten. Vanouds droeg de landsheer een pastoor voor in het ambt en zorgde de bisschop voor de kerkelijke benoeming. Nu de autoriteit van de bisschop niet meer werd erkend, ging het Hof zelf geschikte predikanten aanwijzen.¹⁶⁷ Het college beriep zich daarvoor op het Traktaat van Venlo. Dat verdrag vormde in dit verband de rechtsgrond waarop de bisschoppelijke autoriteit door stadhouder Jan van Nassau kon worden uitgeschakeld. Het college deed daarmee niets onrechtmatig. Al onder de regering van Karel van Gelre was het zo dat de hertog persoonlijk bewind voerde, maar zich bij afwezigheid liet vertegenwoordigen door een stadhouder – bijgestaan door een landsheerlijke regeringsraad. Onder Karel V en Filips II bekleedde een landvoogd die plaatsvervangende positie, maar als het ging over Gelre bleef de situatie onduidelijk. Het Traktaat van Venlo voorzag in de aanstelling van een gewestelijke stadhouder, maar regelde geen strikte afbakening van competentie tussen de centrale regering in Brussel en de Gelderse regering in Arnhem. Beide colleges konden dus aanspraak maken op bevoegdheden ten aanzien van bestuur, wetgeving en rechtspraak in Gelre.¹⁶⁸ Van die wazigheid maakte het Hof vanaf de zomer van 1578 dan ook gretig gebruik. In nagenoeg alle Veluwe plaatsen wisten de raadsheren beslag te leggen op de predikantsbenoeming. In veel gevallen was daarvoor geen buitensporige inspanning nodig. De parochiekerken die volgens het register van de Gelderse Rekenkamer in bezit waren van de landsheer vielen automatisch in handen van de stadhouder en het Hof.

Drie Veluwe kerken bleven buiten bereik van de raadsheren. Dan ging het allereerst over de parochiekerken van Putten en Voorthuizen. Die bleven in handen van hun oorspronkelijke collator, de abt van Abdinkhof te Paderborn. Sinds mensenheugenis hadden de oversten van dit klooster hun benoemingsrecht uit handen gegeven aan de kellenaars van Putten, die daarmee boven het Gelderse landrecht waren verheven. Het Hof had over beide kerken dus simpelweg niets te zeggen, ook niet na ondertekening van de Unie van Utrecht in 1579.¹⁶⁹ Hetzelfde gold ook voor de kerk van Dieren. Vanouds trad de plaatselijke commandeur van de Duitse Orde op als collator. De overdracht van de commanderij aan de Utrechtse landcommandeur in 1580 veranderde aan die situatie weinig. De Utrechtse Balije bevond zich buiten het gewest en viel dus evenmin onder het landrecht. Hoewel de pas benoemde landcommandeur Ja-

167 Vgl. Maris, *De reformatie*, 25.

168 Berkvens, "In wesen", 156.

169 In het veertiende artikel van de Unie van Utrecht stond geschreven dat de gewesten de rechten van kloosterinstellingen in andere gewesten binnen hun territorium – al dan niet overgenomen door de Staten van die gewesten – ongemoeid zouden laten, zie: De Blécourt en Japikse (eds.), *Klein plakkaatboek*, nr. xix, 120-125, aldaar artikel xiv; Voor de collatierechten op de kerken van Putten en Voorthuizen, zie: Bijlage I.

cob Taets van Amerongen (1542-1612) onder grote druk stond van de Staten van Utrecht, probeerde hij evenwel de Balije in katholiek vaarwater te houden. Daarbij zal hij de Veluwse bezittingen simpelweg in bezit hebben gehouden.¹⁷⁰ De raadsheren van het Hof en gedeputeerden van de Gelderse Landdag stelden in 1593 immers vast 'dat geen Commanduriën voor vrije Ridderheeren in desen Furstendumb te achten zijn als die van de Duijtsche Orden, te weten den Commandeur te Dieren ende te Thiel'.¹⁷¹

Een elftal Veluwse kerken was vanouds in handen van een lokale heer of Utrechtse kloosteroverste. In al deze gevallen wist het Hof aanspraak te maken op het kerkelijke benoemingsrecht. Wat betreft de Spankerense parochiekerk hoefde het college daarvoor niet veel te doen. De kerk was in bezit van de Arnhemse johannieters, maar de rechten en goederen van deze commanderij werden vanaf 1583 beheerd door rentmeesters van het Hof.¹⁷² Ook de rechten op de kerken van Oosterbeek en Velp konden door het Hof vrij gemakkelijk worden overgenomen. Beide instellingen waren sinds 1562 in bezit van Jacob van Bronckhorst-Batenburg (1553-1582), maar toen deze edelman zich in 1579 aansloot bij het leger van Alexander Farnese (1545-1592) werd hij uit de Zutphense Ridderschap gezet en zal hij afstand hebben gedaan van beide kerken.¹⁷³ Het Hof greep die mogelijkheid aan om in Oosterbeek en Velp een predikant te benoemen.¹⁷⁴ De kerken van Ermelo, Nunspeet, Elspeet en Scherpenzeel vielen officieel onder de abt van de Sint-Paulusabdij te Utrecht, die het collatierecht permanent uit handen gaf aan de pastoor van Ermelo en de heer van Scherpenzeel.¹⁷⁵ De abdij werd in 1580 geplunderd, waarna de Utrechtse Staten geleidelijk de rechten en bezittingen overnamen. Het einde kwam in 1586, toen de abdij werd opgeheven. De goederen kwamen onder beheer te staan van een Utrechtse rentmeester, maar de Veluwse kerken kwamen waarschijnlijk in handen van het Gelderse Hof.¹⁷⁶ De godshuizen van Garderen, Barneveld, Bennekom en Lunteren waren in bezit van lokale heren, die ze vrijwillig overdroegen aan het gewestelijke bestuurscollege.¹⁷⁷ De raadsheren maakten vanaf de jaren 1580 dus aanspraak op vrijwel alle Veluwse parochiekerken.

Het collatierecht bood geen garantie op succes. Zo bepaalde het Hof in 1581 dat de pastoors van Epe, Heerde, Apeldoorn, Oene, Wilp, Terwolde, Twello en Nijbroek per direct moesten stoppen met het houden van misvierin-

170 HUA, Oud Archief van de Ridderlijke Duitse Orde, inv.nr. 1513.0.

171 Maris, *De reformatie*, 335-336.

172 Maris, *De reformatie*, 334.

173 d'Ablaing van Giessenburg, *Bannerheeren en Ridderschap van Zutphen*, 4.

174 Zie: Bijlage I.

175 Zie: Bijlage I.

176 HUA, Archief van de Paulusabdij te Utrecht, inv.nr. 46 en 47. De Staten van Utrecht namen bezit van de collatierechten in het Sticht, vgl. HUA, Archief van de Paulusabdij te Utrecht, inv.nr. 59. De Veluwse tiendinkomsten en pachtovereenkomsten bleven ook na de politieke en kerkelijke overgang gehandhaafd, zie: HUA, Archief van de Paulusabdij te Utrecht, inv.nr. 109 (1633), 371 (1580) en 372 (1610 en 1629).

177 Zie: Bijlage I.

gen.¹⁷⁸ Deze maatregel had slechts in drie van de acht dorpen effect. Alleen in Epe, Heerde en Nijbroek kon de gereformeerde godsdienst worden ingevoerd. In de andere plaatsen bleven katholieke zielzorgers actief, hoewel de pastoor van Oene verklaarde dat hij sinds de zomer van 1580 geen missen meer had gelezen en uitsluitend nog vanaf de kansel preekte.¹⁷⁹ Ondanks het feit dat deze priester zich bekendmaakte als ‘pastor’, zal het Hof aan de predikantsbenoeming in Oene geen prioriteit hebben gegeven. De mate waarin het college succesvol kon optreden als collator hing dus nauw samen met de houding van de plaatselijke pastoor. Dit kon ook in het nadeel van het Hof uitpakken. Zo liet Elbert Willems zich in de vroege jaren 1580 benoemen tot pastoor van Elspeet, en trok hij zelfs naar het gereformeerde Harderwijk om ten overstaan van de stadsraad de huwelijksvoorwaarden van zijn nicht te bevestigen.¹⁸⁰ Ook Georgius van Cooth bleef dienst doen als pastoor van Ermelo. Het Hof erkende hem bovendien als collator van de Nunspeetse parochiekerk, een privilege dat hij had ontvangen van de abt van de Utrechtse Sint-Paulusabdij.¹⁸¹ Zolang de rechten en bezittingen van dit klooster nog niet waren overgenomen door de Staten van Utrecht, konden de Gelderse raadsheren niet anders dan de *status quo* accepteren en hun kansen afwachten.

De overname van bisschoppelijke bevoegdheden door het Hof zorgde ervoor dat de raadsheren naar veel Veluwe plaatsen een predikant konden sturen. In 1583 werd zo’n veertig procent van het totale aantal parochiekerken bevolkt door gereformeerde voorgangers. [Tabel 9] In de steden was dit een vanzelfsprekendheid. De stadhouder en het Hof hadden er immers voor gezorgd dat daar gereformeerde schepenen aan de macht waren gekomen. Het viel dus te verwachten dat stadsraden consistories zouden oprichten. In de dorpen lag dit anders. Daar moest het Hof rekening houden met de macht en invloed van edelen, schouten en geërfde boeren. Zo bleken de inwoners van Lunteren eigenzinnig te zijn. Zij begeerden in 1580 van het Hof een gereformeerde predikant, maar kozen twee jaar later – op eigen initiatief – voor een katholieke zielzorger.¹⁸² De bezitter van het collatierecht op de kerk van Barneveld was volgzamer. Hij legde spontaan het benoemingsrecht in handen van de raadsheren van het Hof.¹⁸³ In Oldebroek gaf richter Willem Bentinck gehoor aan de opdracht van het Hof om Petrus Harritius als predikant te installeren.¹⁸⁴ In-

178 GA, AHGZ, inv.nr. 995, nr. 4634. Voor de collators in 1580, zie: Bijlage I.

179 GA, AHGZ, inv.nr. 995, nr. 4650.

180 SAH, ORAH, inv.nr. 139, fol. 90vo.

181 GA, AHGZ, inv.nr. 995, nr. 4749. Het Hof had de overname van het collatierecht al wel in de steigers gezet door eigenhandig de pastoor van Nunspeet – die werd beschuldigd van een geweldsdelict – af te zetten. Vervolgens vermaande het Hof de pastoor van Ermelo om de benodigde uitkeringen te betalen aan de afgezette kerkdienaar, zie: GA, AHGZ, inv.nr. 995, 4730; inv.nr. 4994, nr. 1581-11. Intussen begeerden de huislieden van Nunspeet een nieuwe predikant, waartegen de Harderwijker predikant Otto van Heteren protest aantekende, zie: GA, AHGZ, inv.nr. 2342, nrs. 119 en 121.

182 GA, AHGZ, inv.nr. 994, nr. 4286; inv.nr. 996, nr. 5017.

183 GA, AHGZ, inv.nr. 995, nr. 4631.

184 GA, AHGZ, inv.nr. 995, nr. 4660. Over Willem Bentinck Sanderszoon, zie: GRV, 76.

middels werd ook duidelijk dat de schout van Epe minder bereidwillig was. Hij leefde in onmin met predikant Paulus Anthonii van Wilke en viel hem onnodig lastig met gewapende soldaten.¹⁸⁵ Hoewel het Hof menig collatierecht in bezit had, bleek de lange arm van het bestuurscollege niet in alle gevallen beslissend te zijn. Kort voordat Spaanse troepen de Veluwe binnenvielen werden woord en sacrament in slechts 13 van de 37 dorpen door een predikant bediend.

Tabel 9. Gereformeerde predikanten op de Veluwe voor 1583 [* = waarnemer]

Plaats	Naam	Actief vanaf
Harderwijk	Otto van Heteren	1577
Arnhem	Johannes Fontanus	1578
Wageningen	Wilhelmus Varickius	1578
Elburg	Jacobus Weddaeus	1579
Hatterm	Johannes Sanderus	1580
Lunteren	Henrickus Deckerus	1580
Ellecom	Rodolphus Wanroy*	1580
Ede	Lambertus Brunckius	1580
Velp	Johannes Fontanus*	1581
Barneveld	Marten Zeis	1581
Heerde	Johan Berendsz Strydholt	1581
Nijbroek	Andreas Berckius	1581
Oldebroek	Petrus Harritius	1581
Epe	Paulus Anthonii van Wilke	1582
Beekbergen	Johannes van Eill	1582
Rheden	Petrus Kintzius	1583
Nijkerk	Rutger van Siburg	1583
Bennekom	Andreas Berckius	1583

In 1583, aan het einde van de zomer, ontving het Hof een verontrustend bericht. Alexander Farnese stootte met zijn leger vanuit Maastricht door naar

185 GA, AHGZ, inv.nr. 996, nr. 4954.

het noorden, terwijl Francisco Verdugo (1536-1595) een aanval op de Veluwe voorbereidde.¹⁸⁶ De raadsheren van het Hof stuurden daarom een brief naar alle schouten in het Kwartier en gaven hen de opdracht om de schans voor Zutphen te versterken met gewapende dorpelingen van de Veluwe.¹⁸⁷ Dit bleek bij lange na niet genoeg om het Kwartier vrij te houden van oorlogshandelingen. In de jaren die volgden werd de Veluwe niet alleen binnengevallen door Spaanse troepen, maar ook geteisterd door plunderende legers van de Staatse bevelhebber Joost de Soete (1541-1589).¹⁸⁸ De gevolgen daarvan waren desastreus. In 1584 berichtte het Hof aan de ambtman van de Nederbetuwe dat een derde van de Veluwenaren was overleden ten gevolge van honger en oorlog. Veel anderen waren binnen de steden gevlucht en hadden de geruïneerde dorpen achter zich gelaten.¹⁸⁹ Het platteland raakte daardoor ontvolkt.

Het religieuze leven in het Kwartier kwam bijna volledig tot stilstand. Raadsheer Gerhard Voet rapporteerde in het najaar van 1586 aan het Hof dat de Veluwe zich in een treurige toestand bevond. Veel dorpelingen konden hun belasting niet betalen. Ook moest menig parochiekerk nodig gerestaureerd worden.¹⁹⁰ Intussen klaagden enkele predikanten over het karige salaris dat ze ontvingen. Zo schreef de Edese predikant Lambertus Brunctius aan het Hof dat hij wel erg weinig goederen had om van te leven en wees met een beschuldigende vinger naar de plaatselijke schout. Die antwoordde dat de predikant inderdaad te weinig tractement had ontvangen, maar door de voortdurende oorlogsdreiging ook weinig dienst had gedaan.¹⁹¹ Twee jaren later kwam vanuit Ermelo het bericht dat er sinds lange tijd geen enkele kerkdienst meer was gehouden.¹⁹² Ondanks – of juist vanwege? – de penibele toestand grepen parochianen de roerige omstandigheden aan om het heft in handen te nemen. Die van Heerde gingen eigenhandig op zoek naar een nieuwe zielzorger, toen hun predikant wegens het uitblijven van fatsoenlijke betaling aan zijn persoon het dorp had verlaten.¹⁹³ In 1590 kwam aan het licht dat de pastoor van Terwolde niet alleen zijn eigen dorpelingen bediende, maar ook regelmatig afreisde naar Nijbroek om daar de heilige handelingen te verrichten.¹⁹⁴ In oorlogstijd verloor het Hof de controle.

Vanaf 1590 nam de oorlogsdreiging af en keerde de rust langzaam terug. Het Hof gebruikte dat moment om vol in te zetten op de gereformeerde kerkopbouw. Met vrijwel alle Veluwse collatierechten in handen, en de nodige re-

186 GA, AHGZ, inv.nr. 674, nr. 4735.

187 GA, AHGZ, inv.nr. 996, nr. 5009.

188 GA, AHGZ, inv.nr. 675, nr. 4784; inv.nr. 676, nrs. 5020 en 5053.

189 GA, AHGZ, inv.nr. 832, nr. 9321; vgl. GA, AHGZ, inv.nr. 675, nr. 4797.

190 GA, AHGZ, inv.nr. 677, nr. 5277.

191 GA, AHGZ, inv.nr. 997, nrs. 5210 en 5215. De schout zei er wel bij dat de predikant altijd bereid was geweest om dienst te doen.

192 GA, AHGZ, inv.nr. 998, nr. 5390.

193 GA, AHGZ, inv.nr. 997, nrs. 5053, 5124 en 5224.

194 GA, AHGZ, inv.nr. 1001, nr. 6354.

ligieverwanten op het pluche, namen de raadsheren van het Hof het initiatief om classisvergaderingen bijeen te roepen en te beginnen met het examineren van dorpspastoors. In de ogen van het bestuurscollege was dat hard nodig. De raadsheren hadden gehoord dat veel priesters in hun kerken nog altijd katholieke zielzorg verleenden. Om aan die situatie een einde te maken dwong het Hof elke geestelijke om zich te laten onderwerpen aan een collectief geloofsonderzoek. Pastoors en priesters konden daarvoor terecht in Arnhem of Harderwijk.¹⁹⁵

Tijdens de examinatie kregen katholieke clerici de nieuwe geloofspraktijk uitgelegd, met de maaltijd van de Heer als belangrijkste sacrament. De uitvoering van deze rite moest op een heel andere manier verlopen dan de heilige mis en mocht op geen enkele manier daaraan doen denken. Deelnemers aan de tafel van de Heer dienden vooraf belijdenis van hun geloof af te leggen, waarna een predikant de heilige handelingen begon uit te voeren met het breken van gewoon brood – absoluut geen ongedesemd brood. Niemand mocht daarbij knielen. Ook mocht een priester het brood niet met gestrekte armen omhoog houden, zoals eertijds bij de *elevatio* gebeurde. Bovendien werd het uitspreken van de instellingswoorden van Jezus vervangen door de proclamatie van Paulus' formule uit de eerste brief aan de Korinthiërs: 'Maakt het brood dat wij breken ons niet één met het lichaam van Christus?' (1 Kor. 10, 16). Die uitspraak moest een predikant vervolgens aanvullen met de woorden 'Neemt, eet, ghedenckt, ende ghelooft dat het lichaam Iesu Christi ghebroocken is tot een volcomen versoeninghe aller onser sonden.'¹⁹⁶ Hoewel de Dordtse Kerkorde van 1578 behoorlijke ruimte liet voor lokale verschillen, stuitte de invoering van de nieuwe rite op het nodige verzet. Tijdens de classisvergadering die in het voorjaar van 1600 in de kerk van Epe plaatsvond kwam aan het licht dat in de steden het avondmaal werd gehouden, maar in de dorpen uitsluitend werd gepreekt. Alleen in Barneveld en Epe kregen lidmaten de mogelijkheid om aan de tafel van de Heer deel te nemen.¹⁹⁷

2.7. Conclusie

Het reformatieproces in het Kwartier van Arnhem kende tot op zekere hoogte een eigen verloop. Aan het begin van de zestiende eeuw was de Veluwe kerk een streekgebonden kerk. De gewestelijke autoriteiten, maar ook parochianen, kregen steeds meer grip op het religieuze leven en positioneerden zich als kerkelijke belangenpartijen. Het collatierecht op een fors deel van de kerspelkerken kwam toe aan hertog Karel van Gelre. Edelen, magistraatsleden, burgers

195 GA, AHGZ, inv.nr. 688, nr. 6826. Alleen van de examinatie die in 1592 te Harderwijk plaatsvond zijn de notulen bewaard gebleven, zie: CAG 753-760.

196 APPS, 8; Rutgers, *Acta*, 42-119; Nauta en Van Dooren (eds.), *De Nationale Synode*, 142-184.

197 CAG, arts. 16-31, 799-800.

en kerspellingen bepaalden welke priesters de zielmissen mochten opdragen en oefenden daarmee invloed uit op het religieuze leven in hun dorp of stad. Op alle terreinen van het kerkelijke leven werd duidelijk dat leken bereidwillig waren om verantwoordelijkheid te dragen voor de kwaliteit van eredienst en devotie. Dit fenomeen beperkte zich niet tot de Veluwe, maar kon tot ver in het buitenland worden waargenomen.¹⁹⁸ Uniek was wel dat de Gelderse hertog zijn kerkelijke invloed wist uit te breiden, maar tegelijkertijd ook druk doende was om zijn gezag tot op het lokale niveau geldend te maken. De Habsburgers deden dit veel minder. Ook Karel V en Filips II vergaarden de nodige kerkelijke rechten, maar bleken, bijvoorbeeld in Friesland en Groningen, veel sneller bereid om zaken te delegeren aan ondergeschikten, of soms zelfs helemaal in handen te leggen van edelen, magistraten en parochianen. Zo mochten communicanten in de noordelijke delen van de Nederlanden in veel gevallen zelf een zielzorger in het ambt voordragen¹⁹⁹, iets wat op de Veluwe nauwelijks gebeurde.

Dit nam niet weg dat de Veluwse kerk leunde op de aanwezigheid van inheemse zielzorgers. Pastoors en priesters waren vertrouwd met de inlandse rechten en gebruiken, en bleven bovendien een leven lang werkzaam in het Kwartier. Ook dit verschijnsel beperkte zich niet tot de Veluwe, maar kon eveneens in Brabant, Friesland, Groningen en Drenthe worden waargenomen.²⁰⁰ Het kerkelijke bestel op de Veluwe bleek dus lokaal geworteld te zijn, maar opnieuw was het de hertog die zich in het Kwartier, en in zekere zin in heel het Gelderse gewest, een sturende rol aanmat. De instelling van Maria Droefenis, een hoogtij dat door de bisschop op speciaal verzoek van Karel van Gelre aan de kerkelijke kalender werd toegevoegd, getuigde daarvan. De nabijheid van de hertog in het kerkelijke domein werkte dus door in de religiositeit van de regio. De circulatie van nieuwe religieuze ideeën onder priesters en burgers versterkte dit. De Gelderse landsheer probeerde de publieke opinie over denkers als Maarten Luther te beïnvloeden en probeerde de kloosterhervorming eigenhandig vorm te geven. Net als in Friesland werkte de politieke zelfstandigheid dus door in het kerkelijke domein, maar het was de Gelderse hertog die, veel meer dan in andere gewesten, sturend optrad.

Het kerkpolitieke handelen van Karel van Gelre werd na 1543 in zekere zin voortgezet, maar dan door de raadsheren van het Hof van Gelre. Ook na het Traktaat van Venlo bleef de inheemse rechtstoestand in grote lijnen ongewijzigd, iets wat vooral voordelig uitpakte voor de Veluwse Staten en ambtslieden. Maar waren juist zij in het verleden niet gewend geraakt aan politieke en kerkelijke nabijheid van de autoriteiten? Hoe dan ook, de raadsheren van het Hof bemoeiden zich nadrukkelijk met de benoeming van pastoors en priesters en gaven daarmee vorm en inhoud aan een katholieke hervorming van bovenaf.

¹⁹⁸ Pollmann, *Catholic Identity*, 113, 122-124, 131, 142; Woltjer, *Friesland*, 12; Roemeling, *Heiligen en heren*, 179-180; Swanson, 'Before the Protestant Clergy', 39-59.

¹⁹⁹ Woltjer, *Friesland*, 12, 57-58; Roemeling, *Heiligen en heren*, 179-180.

²⁰⁰ Roemeling, *Heiligen en heren*, 279; Bijsterveld, *Laverend*, 254-255.

Dit proces ging zij-aan-zij met een katholieke vernieuwingsbeweging, die door de Veluwse clerus zelf in gang werd gezet. Zij wilden de – in hun ogen ontaalde – volksreligiositeit aan banden leggen en verplichtten alle standgenoten om de liturgische rituelen tot in detail te handhaven.

De hang naar hervorming werd niet uitsluitend zichtbaar aan de linkerkant, maar juist ook aan de rechterkant van het religieuze spectrum. De Beeldenstorm van 1566 maakte die tegenstelling meer dan ooit duidelijk, maar zorgde meteen ook voor politisering van het religieuze conflict. Door het harde optreden van Philips II, die vermeende stormers liet oppakken en beslag legde op hun goederen, begonnen de gebeurtenissen parallel te lopen aan die in Holland en Friesland.²⁰¹ Maar zo klein als het katholieke verzet in Friesland was, zoveel groter leek het op de Veluwe te zijn. Hier werd de verdediging van het oude geloof opgepakt door een aanzienlijke middengroep van burgers en kerspellingen, die niet overliepen van contrareformatorische denkbeelden, maar wel waren gehecht aan de gevestigde godsdienst.²⁰²

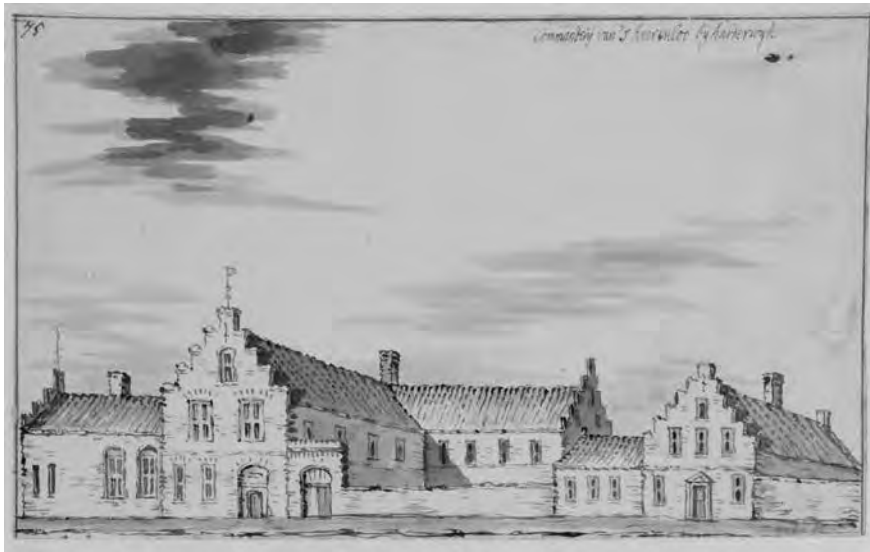
Na de benoeming van Jan van Nassau in 1578 werd de katholieke herleving in tegenovergestelde richting omgebogen. De nieuwe stadhouder trok de bisschoppelijke bevoegdheden naar zich toe en gaf ze in handen van de raadsheeren van het Hof. Bijna de helft van de collatierechten op Veluwse kerken kwam daarmee in handen van het bestuurscollege, met de benoeming van een behoorlijk aantal predikanten tot gevolg. Halverwege de jaren 1580 werd bijna de helft van alle Veluwse kerspels, waaronder dertien plattelandsparochies, bediend door een gereformeerde voorganger, bijna allemaal afkomstig uit het buitenland. De opbouw van de gereformeerde kerk verliep in bepaalde delen van het Veluwse platteland dus sneller dan in veel regio's in Holland, Utrecht, Drenthe en andere Gelderse Kwartieren.²⁰³ Maar uiteindelijk zorgde het oorlogsverloop ook in het Kwartier van Arnhem voor een impasse. In de steden bleven gereformeerde predikanten actief, maar die in de dorpen werden zonder uitzondering weggestuurd en in veel gevallen vervangen door een priester. Pas na 1590 kon de gereformeerde kerkopbouw worden voltooid, net als in omliggende gewesten. Het vertrouwde kerkennetwerk bleef intact, maar de kerkelijke gemeente en de parochie, waartoe ook de bezittingen van de patroonheilige (*kerkfabriek*) behoorden, werden van elkaar gescheiden.²⁰⁴

201 Duke, *Reformation and Revolt*, 125-151; Woltjer, *Friesland*, 312.

202 Over de kleine weerstand van de katholieken in Friesland na 1566, zie: Woltjer, *Friesland*, 182-183.

203 Duke, *Reformation and Revolt*, 266; Abels en Van Booma, 'Tussen rooms-katholiek en Utrechts-gereformeerd', 207; Potjer, 'De reformatie in de Nederbetuwe', 36; Ten Boom, 'De mislukte protestantisering', 105; Bergsma, 'Zij preekten voor doven', 9; vgl. Bergsma, *Tussen Gideonsbende en publieke kerk*, 14. Duke wijst voor Holland op de vele regionale verschillen, zie: Duke, *Reformation and Revolt*, 231.

204 Nobel, '"Which of them do belong to the parish or not"', 184-185, 197-198; Pettegree, 'The Clergy and the Reformation', 1-3; Van Deursen, 'Kerk of parochie?'

3. Relativering van de liturgie

3.1. Inleiding

Het heilig sacrament van het lichaam van Jezus Christus (de gewijde hostie) vormde in de late middeleeuwen het brandpunt van eredienst en devotie, maar werd vanaf 1524 voorwerp van een intellectuele discussie.¹ Zo bekritiseerden Maarten Luther en Philip Melanchthon (1497-1560) het dogma van de transsubstantiatie, waarin de kerk leerde dat brood en wijn tijdens de misviering wezenlijk veranderden in het lichaam en bloed van de Heer. Tegelijkertijd bleef dit leerstuk ook onder orthodoxe, katholieke theologen niet onbesproken. Het historisch onderzoek naar eucharistische vroomheid in de zestiende eeuw wordt doorgaans beperkt tot de ‘evangelische beweging’ in het Duitsland van de vroege jaren 1520, of tot de meer vastomlijnde confessies die nadien daaruit zijn voortgekomen. Zo betoogde historica Amy Nelson-Burnett dat het publieke debat over de sacramenten zorgde voor een autoriteitscrisis onder de reformatoren van Wittenberg, Zürich, Bazel, Straatsburg en Silezië.² Hoe deze discussie leidde tot de vorming van confessionele stromingen, zoals het anabaptisme, het lutheranisme en het gereformeerd protestantisme, kwam aan de orde in de bundel *A Companion to the Eucharist in the Reformation*, onder redactie van historica Lee Palmer Wandel.³

Aan de doorwerking van de eucharistische discussie onder eenvoudige priesters en parochianen wordt dikwijls minder aandacht besteed. In zijn *Friesland in hervormingstijd* beschreef Juliaan Woltjer zo’n tien gevallen van sacramentsschending, voornamelijk in de jaren 1540 en 1550.⁴ Hij concludeerde dat priesters met afwijkende meningen soms in moeilijkheden kwamen met het vervullen van hun aandeel in de liturgie, en dat alle besproken figuren in veel opzichten deelden in de denkbeelden van de reformatoren. Toch bleven veel van hen binnen de gevestigde kerk, althans tot 1566, wat Woltjer ertoe bracht

1 Nelson-Burnett, *Debating the Sacraments*, 7-13.

2 Nelson-Burnett, *Debating the Sacraments*.

3 Palmer Wandel (ed.), *A Companion to the Eucharist*.

4 Woltjer, *Friesland*, 79, 83-84, 90-95.

om ze als ‘protestantiserenden’ aan te duiden.⁵ In zijn studie naar de religieuze materiële cultuur in de Lage Landen, en die van het Brabantse Zoutleeuw in het bijzonder, schonk kunsthistoricus Ruben Suykerbuyk aandacht aan kritiek van kerkgangers op de eucharistie. Hij legde de vinger bij het optreden van enkele individuen, maar bracht nuance in het verhaal door erop te wijzen dat de misviering voor het katholieke kerkvolk van onverminderd groot belang bleef.⁶

In dit hoofdstuk worden conflicten rondom het heilig sacrament, als het ‘liturgische hart’ van eredienst en devotie, voor het voetlicht gebracht.⁷ Welke accentverschillen vielen te herkennen in de omgang met de gewijde hostie, en wanneer, en op welke wijze, ging het bouwwerk van de eucharistische vroomheid aan het schuiven? Deze vraag vormt een natuurlijk begin van het tweede deel van dit boek, dat aanvangt met dit hoofdstuk. Kwamen in het eerste deel de contouren van kerk en wereld aan bod, in het tweede deel worden een viertal thema’s uit het reformatieonderzoek behandeld, te beginnen met een analyse van conflicten rondom het heilig sacrament. Dit onderwerp is van belang, omdat de mis, als belangrijkste onderdeel van de liturgie, het richtsnoer vormde voor alle religieuze praktijken, uitgevoerd binnen en buiten de parochiekerk, en die bovendien na de overgang van 1578 door de gereformeerde kerkleiders met kracht werden bestreden.⁸

Bij het hier behandelde thema begint het verhaal omstreeks 1500, om vervolgens kort voor het uitbreken van de Beeldenstorm in Elburg en Harderwijk te eindigen. De keus voor het jaar 1566 is een bewuste, omdat vanaf dat moment de religieuze tegenstellingen volledig aan de oppervlakte verschenen en de gevestigde kerk, door het hardhandige optreden van de Habsburgse autoriteiten, onder druk kwam te staan. Door deze politisering van inwendige, religieuze variaties veranderden conflicten rondom het heilig sacrament dusdanig van karakter dat het thema van dit hoofdstuk, in termen van historisch onderzoek, na 1566 geen vervolg kan krijgen. Na een uiteenzetting over het sacramentele karakter van religie rond 1500 (‘3.2. Sacramentele religie’) wordt nagegaan hoe het eucharistische debat ingang vond onder het gewone kerkvolk (‘3.3. De circulatie van nieuwe ideeën’). Aansluitend volgt een verhaal over het religieuze gedachtegoed van twee godsdienstige tegenpolen, Arent toe Boecop en Jan Gerritsz Verstege, en de vele religieuze grijstinten die zich tussen beide uitersten bevonden (‘3.4. De bezwaren van Arent toe Boecop’ en ‘3.5. Het christocentrisme van Jan Gerritsz Verstege’). Afsluitend worden processen van religieuze radicalisering en godsdienstige verwarring in de vroege jaren 1560 in

5 Woltjer, *Friesland*, 94, 95. Roemeling gaat ook in op misdragingen van priesters tegen de gevestigde leer, maar concentreert zich niet op de inhoud daarvan, zie: Roemeling, *Heiligen en heren*, 294-315.

6 Suykerbuyk, *The Matter of Piety*, 170-183.

7 Delen van dit hoofdstuk werden eerder gepubliceerd als: De Weerd, ‘Tussen vernieuwing en ont-hechting’.

8 Dumoutet, *Le désir de voir l’hostie*; Rubin, *Corpus Christi*, 347-350; Izbicki, *The Eucharist*, 21-85; Zika, ‘Hosts, Processions and Pilgrimages’, 60-64.

beeld gebracht ('3.6. Radicalisering van de kritiek op de kerk' en '3.7. Verwarring in een katholieke wereld').

Het hier gebruikte bronnencorpus bestaat hoofdzakelijk uit criminele procesdossiers, aangelegd door dienaren van Karel van Gelre, en na 1543 door de raadsheren van het Hof van Gelre. In deze dossiers werden allerlei documenten gestopt, variërend van getuigenverslagen, verhoren en correspondenties tot sententies, opgemaakt door een keur aan kerkelijke prelaten en wereldlijke gezagsdragers. Dit maakt het procesdossier tot een complexe bron. Soms komen verdachten niet eens zelf aan het woord, maar worden hun vermeende woorden en daden beschreven door argeloze getuigen, elk met hun eigen opvattingen en belangen. Een veelvoud aan intenties speelde dus een rol. Toch blijft het mogelijk om een glimp op te vangen van de dagelijkse praktijk van de omgang met het heilig sacrament, temeer omdat het canonieke recht, als kerkelijke norm voor de liturgie, in dit hoofdstuk wordt verweven met de analyse van de religieuze conflicten. Terloops ontstaat dan een rijkgeschakeerd beeld van eucharistische vroomheid op de Veluwe voor 1566, zowel binnen als buiten het liturgische domein.⁹

3.2. Sacramentele religie

In de decennia rond 1500 ondergingen veel Veluwse kerken een behoorlijke verbouwing. In vrijwel alle dorpen en steden besloten kerkmeesters dat het schip moest worden uitgebreid met binnenkerkse kapellen, maar vooral ook dat het koor moest worden vernieuwd. Ze lieten de vloeren onder de koorruimtes ophogen, of zetten metselaars aan het werk om de ruimte als geheel uit te breiden. In Hattem werden de verbouwwerkzaamheden kort voor de eeuwwisseling afgerond. In 1504 volgde de wijding.¹⁰ Het koor van de Sint-Eusebiuskerk van Arnhem kwam pas gereed in 1534, maar vormde het sluitstuk van een grondig renovatieproject, waarbij het schip en aangrenzende kapellen al eerder onder handen waren genomen.¹¹ In dorpskerken zoals die van Beekbergen, Elspeet en Otterlo vonden soortgelijke verbouwingen plaats, maar dan op kleinere schaal.¹² Omdat het heilige ritueel van de mis in plechtige beslotenheid moest plaatsvinden, werd in veel gevallen ook een koorhek geplaatst, zoals in Elburg en Epe.¹³ [Afbeelding 7] Daarmee werd tegelijk voorkomen dat aanwezigen de heilige handelingen konden verstoren.¹⁴ Met deze bouwkundige ingrepen lieten de kerkmeesters de koorruimte volledig afsluiten voor parochi-

9 De Weerd, 'Tussen vernieuwing en onthechting', 60.

10 *Voorloopige lijst*, 101.

11 *Voorloopige lijst*, 17.

12 *Voorloopige lijst*, 7 (Beekbergen), 80 (Elspeet), 69 (Otterlo).

13 Kroesen, 'Voorreformatische koorhekken', 139-140.

14 Kroesen, 'Voorreformatische koorhekken', 129.

Afbeelding 7. Het koorhek in de Sint-Martinuskerk te Epe, c. 1525. (Foto van A.J. van der Wal, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, nr. 306.672).

anen, al konden kerkgangers door de spijlen van de houten afscheiding heen kijken als de pastoor de hostie omhoog hield.

De laatmiddeleeuwse bouwhausa drukte de diepe verering voor het heilig sacrament uit. De belangrijkste manier waarop de gelovigen deel kregen aan dit Lichaam van de Heer was de ogencommunie. In de loop der eeuwen had de kerk het ontvangen van de heilige communie door communicanten teruggebracht tot één – of soms enkele – momenten in het kerkelijke jaar, veelal met

Pasen.¹⁵ Parochianen kwamen dan in de kerk om te biechten en om de geconsecreerde hostie uit handen van de priester te ontvangen. De wijnkelk kregen ze niet uitgereikt. Het drinken daaruit was voorbehouden aan de dienstdoende priester. Nog halverwege de zestiende eeuw was het uitzonderlijke belang van Pasen heel gewoon. De Ellecomse kerkmeester Gijsbert Loickens reisde in 1558, in de dagen voorafgaand aan de hoogtijdag, naar Doesburg om een extra hoeveelheid olie en was te halen. Ook liet hij een speciaal ‘paeschkreus’ maken.¹⁶ De dagen waarop de opstanding van de Heer werd herdacht, vormden bij uitstek het moment om de kerkelijke geboden uit te voeren. Op andere dagen waren de kerkgangers hooguit toeschouwers. Zij mochten dan van een afstand toekijken hoe brood en wijn wezenlijk veranderden in het lichaam en bloed van de Heer.¹⁷ Dit gebruik leidde ertoe dat het sacrament van het lichaam van Jezus Christus (de geconsecreerde hostie) uitgroeide tot het belangrijkste genademiddel en het omhoog houden ervan (*elevatio*) als de belangrijkste rituele handeling. Dat was ook de reden waarom koorhekken kijkgaten-op-knielhoogte kenden, of een reeks verticale stijlen met daarop een kroonlijst kregen aangezet.¹⁸

Het heilig sacrament speelde een belangrijke rol in de misviering, de belangrijkste rite die in alle kerken wekelijks moest worden uitgevoerd. Deze liturgische heropvoering van de kruisdood van Jezus Christus werd ook wel de bediening van de eucharistie genoemd. Het woord ‘mis’ kwam van de eigenaardige Latijnse formule waarmee de ceremoniële plechtigheid werd afgesloten – het *Ite missa est* (‘Ga, het offer is voltrokken’). Maar het betekende veel meer. De communierite verbond de Heer op een bijzondere manier aan zijn aardse volgelingen en was dan ook aan nauwkeurige regels gebonden. Het gebeuren werd opgedeeld in vieren. Tijdens de voormis zong de priester psalmen, sprak gebeden uit en las passages voor uit de Schrift. Daarna volgde het *offertorium*, waarbij de offergaven van brood en wijn werden voorbereid. De *canon* vormde het hoogtepunt. De geestelijke nam dan het ongedesemde brood, sprak het *Hoc est enim corpus meum* (‘Dit is mijn lichaam’) uit en verhief de hostie met gestrekte armen, waarna het in wezen veranderde in het Lichaam van Jezus Christus. Het ritueel werd afgesloten met het offermaal. Het heilig sacrament werd dan uitgedeeld en kerkgangers kusten het vredesbord.¹⁹

Achter het gewijde gebruik van de hostie ging een theologisch idee schuil. De substanties van brood en wijn veranderden tijdens de misviering op wonderlijke wijze in het lichaam en bloed van de Heer, zonder dat de uiterlijke kenmerken (*accidenten*) van brood en wijn veranderden. De basis voor deze opvatting was gelegd in de twaalfde eeuw. Door de kruistochten waren handels-

15 Kroesen, ‘Pour veoir Dieu en passant’.

16 GA, Archief van het Huis Middachten, inv.nr. 502, fol. 6re, 6vo, 7re en 8vo.

17 Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 401, 405.

18 Kroesen, ‘Voorreformatoische koorhekken’, 131; Duffy, *The Stripping*, 91-130.

19 Nolet en Boeren, *Kerkelijke instellingen*, 237-240.

contacten met Arabieren ontstaan en kwamen vergeten teksten uit de antieke filosofie weer in Europa terecht. Godgeleerden bleken vooral geïnteresseerd in de zijnsleer van Aristoteles en gebruikten diens denken over de manifestaties van de menselijke natuur bij hun eigen denken over de menselijkheid van de Heer. Daarbij werd de goddelijkheid van Christus nooit in twijfel getrokken, maar wel benadrukt dat kerkgangers door middel van het verheerlijkte lichaam van Jezus intiem contact met God konden onderhouden. Deze opvatting, hoe vaag soms ook omschreven, raakte vervolgens verbonden aan de twee belangrijkste leerstukken van de kerk: de mens- of ‘vleeswording’ van God in zijn zoon Jezus Christus (*incarnatie*) en de ware wezensverandering van brood en wijn in het lichaam en bloed van de Heer tijdens de misviering.²⁰ Met het denken over de goddelijkheid en menselijkheid van Christus vonden theologen dus een manier om de ware aanwezigheid van de Heer in de eucharistie te rechtvaardigen en voegden ze een nieuw inzicht toe aan de eeuwenoude overtuiging dat Jezus aanwezig zou zijn in het breken van het brood.

Voor de leer van de transsubstantie speelde een belangrijke rol in de dagelijkse geloofspraktijk. Communicanten hielden minimaal één keer per jaar gemeenschap met de Heer, al zal de doorsnee kerkganger geen idee hebben gehad van de theologische gedachte daarachter. Hun betrokkenheid op het heilig sacrament was traditioneel van aard en sprak uit – voor de Veluwe maar spaarzaam overgeleverde – testamentaire beschikkingen, waarmee boeren en burgers donaties deden aan een sacramentsgilde in hun dorp of stad.²¹ Maar voor de kerk waren de belangen groter. Parochianen waren beelden en relieken steeds vaker als bronnen van kracht en mirakels gaan zien. Deze veruiterlijking van lekenvroomheid kon theologen en prelaten niet bepaald bekoren. Zij propageerden een meer spirituele levenshouding en zochten naar manieren om de geestelijke eenheid met de Heer centraal te stellen, ten koste van de lichamelijke aanbidding van heilige dingen en personen.²² De kerk zag het heilig sacrament als een geschikt symbool om dat doel te verwezenlijken. De gewijde omgang met het lichaam van Christus werd gebonden aan precieze regels en omgeven door vastgestelde gezangen en gebeden. Door deze strategie won de ogencommunie aan kracht en betekenis. Tegelijk zorgde het ervoor dat de kerk heerschappij kon voeren over het religieuze leven van gewone mensen.²³

20 Ginther, *The Westminster Handbook*, 92.

21 Zie de testamentaire beschikkingen die in het kerkenboek van Harderwijk zijn opgenomen: SAH, OAH, inv.nr. 798, tussen fol. 88vo en 89re (Gerritje Hugen, 1500); fol. 106vo (Evert Evertsz, 1523); fol. 123re (Albert Waterman, 1528); inv.nr. 1903, fol. 89re (Griete van Spuele, 1525). Duffy en Faber gebruiken testamenten voor het in kaart brengen van de religieuze mentaliteit, zie: Duffy, *The Stripping*, 299-376, 504-523; Faber, *Memoria*. Kuiken stelt voor om laatste wilsbeschikkingen, zeker gezien hun formele opmaak, te beschouwen als een vorm van loyaliteit aan de christelijke gemeenschap, zie: Kuiken, *Rural Salvation Markets*, 176. Binnen het bestek van dit onderzoek wordt de traditionele verbondenheid van leken aan het heilig sacrament, als brandpunt van devotie, geaccentueerd.

22 Walker Bynum, *Christian materiality*, 18-19. Walker Bynum geeft aan dat de spanning tussen materialiteit en spiritualiteit stamt uit de vijftiende eeuw, maar een zestiende-eeuwse uitloop kende.

23 Zika, ‘Hosts, Processions and Pilgrimages’, 60-64; Izbicki, *The Eucharist*, 21-85.

Aan het begin van de zestiende eeuw was religie sacramenteel van aard. De hostie was het symbool van de heersende religieuze ideologie en sociale orde. Zij vormde het brandpunt van visuele vroomheid.²⁴ In het draaiboek voor de liturgie (*liber ordinarius*) stond tot in detail beschreven hoe priesters moesten omgaan met het heilig sacrament en welke rituele handelingen zij daarbij moesten uitvoeren. Het sprak voor zich dat de kerk de eucharistieviering ordelijk wilde laten verlopen. Maar ook wereldlijke machthebbers waren doordrongen van de heiligheid van de mis. Zo liet de stadsraad van Harderwijk omstreeks de eeuwwisseling een document opstellen waarin viel te lezen waar en wanneer in de stad missen mochten worden bediend. De kapelaan van de gasthuiskapel moest in de zomermaanden om vijf uur 's ochtends 'sine misse' uitvoeren en in de wintermaanden een uur later. Pas 'als die misse int gasthuys uyt is en als onse god van deer missen geuiert is' mochten de priesters van de Onze Lieve Vrouwekerk beginnen met de vroegmis. Dat moest altijd gebeuren 'upt hoge altair ende nergent anders'.²⁵ De voorschriften waren in de eerste plaats bedoeld ter bescherming van de pastoors, die veel hinder ondervonden van concurrerende priesters en daardoor inkomsten misliepen. Tegelijk kon het document worden gebruikt om het belang van de eucharistie te onderstrepen en de rite zuiver te houden, ook in de eeuwen die zouden volgen. Wellicht om die reden werd het protocol niet ingenaaid in het kerkenboek van de stad, maar apart bewaard.

3.3. De circulatie van nieuwe ideeën

Tegelijk met de standaardisering van de eucharistieviering rees twijfel over de beperkte toegankelijkheid ervan voor leken. Steeds vaker gingen stemmen op om niet alleen de hostie maar ook de wijnelk uit te delen aan communicanten, als een heilsnoodzakelijk element in de misviering. Deze opvatting werd voor het eerst waargenomen onder de volgelingen van Johannes Hus (1370-1415), de Boheemse hoogleraar die vanwege zijn ketterse opvattingen werd geëxcommuniceerd en uiteindelijk op de brandstapel belandde. De Hussieten – ook wel Utraquisten genoemd – bepleitten een meer persoonlijke betrokkenheid bij kerkelijke riten en wilden daarom dat ook de wijnelk aan zoveel mogelijk mensen kon worden uitgedeeld. In de jaren 1520 vielen de Utraquisten uiteen, omdat sommige van hen begonnen te sympathiseren met Maarten Luther, die verkondigde dat in de eucharistie de persoon van Jezus Christus waarlijk vertegenwoordigd zou zijn, maar niet in brood en wijn.²⁶ De Lutheraanse beweging

24 Rubin, *Corpus Christi*, 347-350; Dumoutet, *Le désir de voir l'hostie*; Zika, 'Hosts, Processions and Pilgrimages', 60-64; Izbickei, *The Eucharist*, 21-85. Toch moet volgens Bynum en Hamburger het theologische en religieuze belang van het heilig Sacrament niet overschat worden. De hostie zou veeleer zijn gezien als middel om het goddelijke te bereiken, dan dat het een doel in zichzelf vormde, zie: Bynum, 'Seeing and Seeing Beyond'; Hamburger, 'Mysticism and Visuality', 291.

25 SAH, OAH, inv.nr. 819.

26 M. Wüst, 'Utraquisten'.

die vervolgens ontstond, betekende een belangrijk keerpunt. Kritiek op de misviering was van alle tijden, maar nimmer werd de autoriteit van de kerk in twijfel getrokken.²⁷ De Wittenbergse theoloog deed dat wel, al was het maar omdat de paus hem in 1521 de banvloek had opgelegd.

Luthers kritiek op de kerk en haar rituelen paste in een bredere trend. Naast de kerkelijke traditie zagen humanisten de Schrift als bron van autoriteit. Het bestuderen van het Oude en Nieuwe Testament in de oorspronkelijke taal leidde tot een levendig debat over met name de aanwezigheid van Christus in de eucharistie.²⁸ Deze discussie bereikte in Gelre een eerste hoogtepunt in de jaren 1520 en ging ook de Veluwe niet voorbij. Hertog Karel van Gelre stuurde in 1523 een brief aan zijn rentmeester Maurits Pannekoek (+1537) waarin hij klaagde dat in Harderwijk pamfletten van Maarten Luther ‘tegen de geboden und institutien der heilige kerck’ werden gelezen. Het bevreemde de landsheer dat Pannekoek ‘somtjids by den leeken Luther extolleert und syne schriften priest’.²⁹ Karel dwong zijn ondergeschikte daarmee te stoppen. Zoals reeds aangehaald, legde de Gelderse vorst intussen ook geld op tafel voor een traktaat waarin Luther werd vergeleken met de antichrist en waarin viel te lezen dat ‘martiniaensclanten, duvelstravanten, onreyne honden’ vooral onder niet in het Latijn geschoolden hun aanhangers ronselden.³⁰ De circulatie van nieuwe ideeën vond volgens Karel van Gelre hoofdzakelijk plaats in huizen en op straat, buiten bereik van de geestelijkheid.

Bij de verspreiding van nieuwigheden speelden Veluwse schoolmeesters een sleutelrol. Zij bestudeerden Latijnse – en soms ook Griekse – teksten en hielden hun studenten voor dat vlijtige studie zou leiden tot persoonlijk geluk en het welzijn van de gemeenschap.³¹ Tegelijk stonden zij in contact met humanisten, die onderling discussieerden over de juiste interpretatie van Bijbelteksten. In 1524 kopiëerde de Hattemer schoolmeester Johannes den Koster in zijn zakboekje een brief van Maarten Luther aan de Zwolse rector Gerardus Listrius († c. 1529).³² Dit verried betrokkenheid bij een kring van humanistisch gevormde geleerden, gecentreerd rondom Hinne Rode († c. 1539). Deze rector van het Utrechtse fraterhuis – de ‘pater Johannes’ uit de bewuste brief? – werd wellicht door Listrius op pad gestuurd om brieven en bescheiden af te leveren bij Luther in Wittenberg, maar bezocht ook mannen als Martin Bucer (1491-1551), Johannes Oecolampadius (1482-1531) en Huldrych Zwingli (1484-1531). Door Rode raakten zij bekend met de geschriften van Wessel Gansfort (1419-1489) en de *Epistola* van Cornelis Hoen († c. 1525).³³ Het denken over

27 Kilmartin, *The Eucharist in the West*, 156; vgl. Daly, ‘The Council of Trent’, 160.

28 Nelson-Burnett, *Debating the Sacraments*, 4, 7-8.

29 SAH, OAH, inv.nr. 1981, fol. 107re; inv.nr. 1982, fol. 91re; Van Hasselt, *Geldersch Maandwerk*, I, 6-7.

30 Zie: ‘2.2. Spreiding van autoriteit, 1492-1543; Frijhoff, ‘Het Gelders Antichrist-traktaat’, 195-196, 203, 207-208.

31 Santing, ‘“Liberation from the trivial yoke”’, 315.

32 SEHH, OAHat, inv.nr. 1025, fol. 64vo-67re; Hoefler, ‘Een onuitgegeven brief’.

33 Spruyt, ‘Hinne Rode’, 31; Spruyt, ‘Cornelis Henricxzoen Hoen’.

Jezus' woorden *Hoc est corpus meum* (Mat. 26, 26) kreeg daardoor een nieuwe impuls. Steeds vaker kwam de gedachte naar boven dat de Heer deze uitspraak niet letterlijk had bedoeld. Van dat alles maakte de Hattemer schoolmeester geen gewag. Wellicht gebruikte hij het schrijven van Luther als studiemateriaal, net zoals de door hem overgeschreven Latijnse formules uit de misviering en een passage uit Romeinen 13, over de macht van de overheid. Ondanks het bezit van de brief kon de schoolmeester dus onmogelijk worden beticht van ketterij. In zijn zakboekje schreef Johannes bovendien een aantal antifonen, waarin de voorsprekende kracht van de Moeder Gods werd bezongen. De teksten voorzag hij van notenbalken en waren bedoeld voor privégebruik.³⁴

Docenten, maar soms ook priesters, zorgden ervoor dat nieuwe inzichten het orale circuit werden binnengebracht. Discussies over Griekse en Latijnse teksten stopten niet bij de deur van een stadsschool, maar werden ook op straat gevoerd. Onconventionele meningen over de woorden van de Heer of over de leer van de katholieke kerk vonden daar gretig gehoor.³⁵ Uit handen van een Harderwijker burger ontving Jasper van Lanck in 1531 een klaagschrift, bedoeld voor kanselier Willem van Lanck, Jaspers vader. Daarin stond geschreven dat 'die beide pastoren alhier Lutersche boeven synde' die in het openbaar omgingen met een priester uit Monnickendam, die weigerde getijden te lezen en 'nimmer misse doet'. Bovendien had pastoor Hendrik van Groeningen, die sinds drie jaren ook optrad als lector aan de Latijnse school, eens op straat een toespraak gehouden dat een parochiaan 'alleen door het geloof sonder die goede wercken salig [kan] worden'.³⁶ Vooral dit laatste feit sterkte Jasper in zijn voornemen om allereerst de schepenen op de hoogte te stellen en pas daarna te vertrekken in de richting van Arnhem.³⁷ Twee dagen later verscheen Jasper opnieuw op het stadhuis, om te vertellen over de nachtelijke 'banckette' waarbij Hendriks ambtgenoot Dirck van Keylen vrouwen onderwees in 'de Lutersche erroer'.³⁸ Hoewel Dirck geen dienst deed als lector, zocht ook hij gelegenheid om zijn nieuwe inzichten te ventileren.

Het rondgaan van ideeën waarmee de gevestigde praktijk van de eucharistie in twijfel werd getrokken, lokte een reactie uit van de autoriteiten. Het religieuze tegenoffensief van Karel van Gelre was erop gericht om de geloofsdiscussie onder leken te beïnvloeden.³⁹ Een goed onderlegde theoloog moest de publieke opinie over Maarten Luther en zijn ideeën bijsturen door te verkondigen dat de Wittenbergse hoogleraar regelrecht uit de hel was komen lopen. Burchard van den Bergh bleek de aangewezen persoon om die campagne

34 Hascher-Burger en Kouwenhoven, 'Maria tussen de akten', 160.

35 Vgl. Scribner, *Popular Culture*, 49-70.

36 SAH, ORAH, inv.nr. 133, fol. 171re. Delen uit het klaagschrift kwamen door Jaspers getuigenis tegenover de schepenenbank terecht in de recognitieboeken. Over het lectoraat van Hendrik van Groeningen, zie: Mars, 'De Latijnse school', 175.

37 SAH, ORAH, inv.nr. 133, fol. 171re.

38 SAH, ORAH, inv.nr. 133, fol. 171re.

39 Over Karel's hervormingsinitiatieven, zie: De Weerd, 'Karel van Gelre en de katholieke mystiek'.

vorm te geven. Deze kannunik van het Arnhemse Sint-Walburgkapittel stond bekend als een bekwame, universitair geschoolde jongeman die goed thuis was in de heilige Schrift.⁴⁰ Bovendien legde hij – net als zijn landsheer – een hardgrondige afkeer van Maarten Luther aan de dag, getuige een plaquette die hij in de muur van de Walburgskerk liet aanbrengen en waarop ‘Lucifer et Luther sathanas sunt unus et alter’ stond geschreven.⁴¹ Burchard kreeg in het voorjaar van 1532 de opdracht om in Harderwijk vooral de ketterse ideeën te bestrijden die priesters en schoolmeesters hadden verspreid.⁴² Met de benoeming van Van den Bergh tot pastoor van Harderwijk liet de Gelderse hertog zien dat hij wel wist welke aantrekkingskracht uitging van mannen als Hendrik van Groeningen. De ontluikende godsdienststrijd kon alleen worden gewonnen als de uitleg van de Bijbel uitpakte in het voordeel van de traditionele ritus van de kerk. Een geleerde geestelijke moest daarvoor zorgen.

Naast het bespelen van de publieke opinie en het vervangen van ketterse gewaande priesters, kende het offensief van de Gelderse landsheer ook een meer inhoudelijk component. De liturgie van de katholieke kerk moest het richtsnoer zijn voor de geloofspraktijk. Karel van Gelre en Burchard van den Bergh zullen dit idee hebben gepropageerd, maar het circuleerde ook onder hun verwanten en vertrouwelingen, zij het in minder gangbare vormen. Onder anonieme naam schreef een kanunnik van het Sint-Agnes en Paulusklooster in Arnhem, misschien Theodora van Eymeren, een tante van Burchard, in 1535 *Die evangelische peerle*.⁴³ In dit mystieke geschrift stond een persoonlijke Christusbeleving centraal. Zo’n pennenvrucht kon uitlopen op een verdachtmaking van ketterij, maar niet in het geval van Theodora, of één van haar medezusters. De schrijfster van de *Peerle* bleef in verbinding met de ritus van de kerk en gebruikte het traditionele meditatieschema van *purificatio*, *illuminatio* en *unio mystica* om de mystieke gemeenschap met de Heer te bewerkstelligen. De liturgische rituelen die op kerkelijke hoogtijdagen, zoals Goede Vrijdag en Pasen, werden uitgevoerd waren daarvoor van het grootste belang. Door te delen in Gods aan-

40 SAH, OAH, inv.nr. 809; vgl. inv.nr. 1981, fol. 118vo; Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming*, bijl. 9, b. cii-ciii.

41 Kist en Royaards, *Archief voor kerkelijke geschiedenis*, V, 492.

42 Schrassert, *Hardervicum antiquum*, II, 67-69; Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming*, bijl. 9, c, ciii.

43 Theodora van Eymeren was een zus van Fenne van Eymeren, zie: GA, ORAA, inv.nr. 396, fol. 257re-257vo (1555). Het is nog altijd onduidelijk of zij was toegetreden tot het Sint-Agnesklooster, al wordt dit in de literatuur wel als zodanig voorgesteld. Haar zus Fenne was getrouwd met Gerrit van den Bergh, zie: Anspach, *De Veluwsche familie Tulleken*, 231, noot 1. Burchard van den Bergh was hun beider zoon, vgl. *Medieval Memoria Online*, ‘Floor slab of Burchard van den Bergh’, ID 1983. Begheyn spreekt over Theodora van Eymeren als zijnde Reinalda van Eymeren (c. 1465-1540), kanunnik van Sint-Agnes en de vermoedelijke schrijfster van de *Peerle*, zie: Begheyn, ‘De handschriften’; Begheyn, ‘Is Reinalda van Eymeren’; Begheyn, ‘De Iniqua censura’; Begheyn, ‘Nawerking’; Begheyn, ‘De verspreiding’; Begheyn, ‘Die Evangelische Peerle’; Begheyn, ‘Nieuwe gegevens’; Begheyn, ‘Die Evangelische Peerle; nieuwe gegevens’; Begheyn, ‘Reinalda van Eymeren’. Het auteurschap van de *Peerle* wordt betwist, zie: Ruh, *Die niederländische Mystik*, 290-312; McGinn, ‘A Forgotten Classic’; Schepers, ‘De historische verankering’, 64; Schepers, ‘Wat zeggen de vroegste edities’; Cornet, *The Arnhem Mystical Sermons*, 100; vgl. Kuiken, ‘Anonieme Maagd’.

wezigheid in de ritën, en in de schriftlezingen uit het misboek met liturgische gebeden (*missaal*), kon een ziel opklimmen tot de Heer.⁴⁴

Hoewel de schrijfster zich in nevelen hulde en het evengoed iemand anders dan Theodora van Eymeren kon zijn, staat vast dat het boekwerk afkomstig was uit een mystiek milieu, met het Sint-Agnesklooster, waar Theodora vermoedelijk woonde, als spiritueel centrum. Vanuit het vrouwenconvent werd een intellectueel offensief gestart om het belang van de kerkelijke ritën aan zowel geestelijken als leken duidelijk te maken. Naast mystieke bestsellers produceerden de zusters mystieke sermoenen, waarin de liturgie een belangrijke rol speelde en kon worden gebruikt om in spirituele eenheid met de Heer te komen.⁴⁵ De volkstalige preken circuleerden onder priesters die een sermoenvoorbeeld nodig hadden, maar werden ook gelezen door devote vrouwen die het Latijn niet machtig waren, of door parochianen die zich de aanschaf van een devotieboek konden veroorloven.⁴⁶ Ondanks de clausuur waren de Agnieten nauw verweven met de christelijke gemeenschap buiten de kloostermuren. Ze beheerden goederen binnen en buiten de stad.⁴⁷ Bovendien waren veel zusters verwanten van magistraatsleden, edelen en seculiere kannuniken. Zuster Henrica van Presickhave gold als de halfzus van Johan van Presickhave, burger van Arnhem en tevens pastoor van Garderen, die in Keulen theologie had gestudeerd.⁴⁸ Zuster Alberta van Arnhem was een dochter van Johan van Arnhem (1459-1531), de heer van Kernhem, die een centrale rol vervulde in het religieuze leven van Ede.⁴⁹ Zuster Magdalena van Schevickhaven was een nicht (oomzegger) van Jacobus Ruyter, voormalig theologiestudent in Keulen en koorheer van het Sint-Walburgkapittel te Arnhem. Van hem ontving Magdalena elk jaar een financiële ondersteuning.⁵⁰ Met name tussen de Agnieten en de kapittelheren van Sint-Walburg bestonden nauwe banden. Die waren er niet alleen op persoonlijk vlak, zoals tussen Jacobus en zijn nichtje Magdalena, en misschien dus ook tussen Burchard en zijn tante Theodora, maar droegen ook een officieel karakter. In 1526 had kanunnik Johannes van der Weyde, in het bijzijn van schepen Sander 'de bolde' Bentinck (+1547), opgetreden als bemiddelaar in een conflict tussen de pastoor van Arnhem en de zusters, over

44 Vgl. Cornet, *The Arnhem Mystical Sermons*, 351. Voor een nadere uitwerking van de gehechtheid van katholieke denkers en sommige kerkgangers aan de ritus, zie: '3.4. De bezwaren van Arent toe Boecop'.

45 Cornet en Schepers, 'Arnhem mystical sermons'.

46 Scheepsmas, *The Limburg Sermons*; Cornet, *The Arnhem Mystical Sermons*, 15.

47 Zie bijvoorbeeld: GA, ORAA, inv.nr. 393, tussen fol. 222vo-223re (1548); inv.nr. 394, fol. 11re-11vo (1548); inv.nr. 397, fol. 317re (1561).

48 GA, ORAA, inv.nr. 397, fol. 28-Are (1556); *Die Matrikel der Universität Köln*, II, nr. 608, 40; Johan ontving een studiebeurs in 1544, 1545 en 1546, zie: Van de Ven, 'Een Arnheemsche studiebeurs', 56.

49 GA, ORAA, inv.nr. 397, fol. 197vo (1559); Wijnaendts van Resandt, 'Van Arnhem', 23. Wijnaendts van Resandt geeft ten onrechte 1540 als sterfjaar. Over de religieuze invloed van Johan van Arnhem in Ede, zie: '6.3. Religieuze mentaliteit van de adel'.

50 GA, Archief van gasthuizen en gilden in Arnhem, inv.nr. 195; *Die Matrikel der Universität Köln*, II, nr. 507, 42. Jacobus ontving een studiebeurs (*theologie*) in 1518, 1519, 1520 en 1521, zie: Van de Ven, 'Een Arnheemsche studiebeurs', 58.

het verlenen van zielzorg in de kapel van het vrouwenklooster door een priester, die daarmee een financiële bedreiging vormde voor het hoofd van de parochie.⁵¹

De Agnieten stonden in direct contact met de spirituele leiders van het Arnhemse *corpus christianum*. Tegelijkertijd gaven ze met hun mystieke campagne zelf vorm aan het religieuze klimaat in de stad, waar ook Karel van Gelre zich inmiddels liet gelden als kerkelijke belanghebbende. De Gelderse landsheer, die vaak in Arnhem verbleef, bemoeide zich nadrukkelijk met de proostbenoeming binnen het kapittel van Sint-Walburg. In 1530 presenteerde hij aan de deken en kanunniken Martinus de Oed, die de graad van doctor had behaald.⁵² Met pauselijke goedkeuring schoof de hertog zo'n vijf jaar later Johan Bentinck naar voren, die in Leuven een licentiaat in de rechten had verkregen.⁵³ Naast zijn optreden als collator van het kapittel zag Karel in kannunik Burchard van den Bergh een bruikbare ambassadeur van het oude geloof. De connecties tussen de Gelderse hertog en de zusters van Sint-Agnes waren, op het eerste oog, minder hecht. Toch behoorden ook zij tot de entourage van de landsheer. In 1524 besloot Karel een kamp aan de beek naar Mariëndaal te ruilen voor een stuk weiland van de zusters, dat grensde aan een perceel buiten de stad, waarop Karel een nieuw jachtslot liet bouwen.⁵⁴ Zo'n vijftien jaar later namen drie nichtjes van zuster Alberta van Arnhem hun intrek in het Agnietenklooster.⁵⁵ Deze dochters van Anthony van Middachten tot Herveld (1465-1533) en Anna van Arnhem (1487-1533) kwamen uit het netwerk van de hertog, die al langere tijd nauwe banden onderhield met de heer van Middachten bij Ellecom.⁵⁶ In 1547 schonk Sweder van Kervenheim (+1547), proost van het Sint-Walburgkapittel te Zutphen en voormalig raadsheer van Karel van Gelre, al zijn boeken, samen met een miskelk, aan de zusters van Sint-Agnes.⁵⁷ De Gelderse landsheer moet dus via zijn verwanten en vertrouwelingen bekend zijn geweest met de boekproductie van de Agnieten. Hoe dan ook, de grondtoon van de

51 De nieuwe overeenkomst luidde dat de pastoor een aandeel kreeg in de begraaf- en offergelden van de Agnieten en een jaarlijkse uitkering zou ontvangen, zie: GA, OAA, inv.nr. 1327. Voor de vroegere overeenkomst uit 1452, zie: GA, OAA, inv.nr. 6096. Over de religieuze mentaliteit van Sander 'de Bolde' Bentinck tot Berencamp, zie: '6.3. Religieuze mentaliteit van de adel'.

52 GA, AGHG, inv.nr. 1690, fol. 35re.

53 GA, AGHG, inv.nr. 1691, fol. 4re.

54 GA, AGHG, inv.nr. 1690, fol. 24vo-24-A.

55 Begheyn, 'Die Evangelische Peerle', 179; Cornet, *The Arnhem Mystical Sermons*, 37.

56 Al bijna een eeuw lang bestonden er vriendschappelijke connecties tussen de Gelderse landsheer en de heren van Middachten. Zo trok Johan van Raasfelt, getrouwd met Elsebe van Middachten, in 1451 met hertog Arnold van Egmond (1410-1473) naar het heilige land, zie: GA, Archief van het Huis Middachten, inv.nr. 127. De heer van Middachten gold verder als leenman van de Gelderse landsheer. De adellijke verwantschap tussen de hertog en het geslacht Middachten werd door hertog Karel van Gelre meerdere keren bevestigd, vooral door de verdeling van (leen)goederen, zie: GA, Archief van het Huis Middachten, inv.nr. 124, 127, 152 en 153.

57 GA, ORAA, inv.nr. 393, fol. 30re. Karel van Gelre benoemde Sweder in 1532 tot zijn raadsheer, zie: GA, Archief van Sweder van Kervenheim, inv.nr. 1 en 14.

Arnhemse mystieke preken klonk door in het religieuze offensief van Karel, zoals hij dat samen met Burchard in Harderwijk uitvoerde.⁵⁸

De Harderwijker stadsraad beoordeelde het optreden van Hendrik van Groeningen anders dan Karel van Gelre en Burchard van den Bergh dat deden. De schepenen bleven de voormalig pastoor beschouwen als een bruikbare pion in het omvormen van de stadsschool tot een bolwerk van humanistisch onderwijs. Na het vertrek van Burchard in 1537 klopte de magistraat opnieuw bij Hendrik aan met de vraag of hij bereid zou zijn het docentschap weer op zich te nemen. De voormalig pastoor stemde toe en zijn naam verscheen voor de tweede maal op de loonlijst.⁵⁹ Dit betekende nog niet dat de Harderwijker stadsschool kon worden beschouwd als een broeinest van ketterij. De magistraat was simpelweg op zoek naar de beste schoolmeesters, maar zo'n zoektocht duurde soms lang. Om die tijd te overbruggen zullen de schepenen een beroep hebben gedaan op Hendrik – ongeacht zijn eerdere misstap.⁶⁰ Maar in 1540 brak voor de Latijnse school een nieuwe periode aan. Een afvaardiging van de Harderwijker stadsraad reisde naar Leuven, op zoek naar een alumnus die als rector zou kunnen dienen. Een geschikte kandidaat werd gevonden in de persoon van Johannes Vossius. Voor een bedrag van 90 karolusguldens per jaar moest hij de school naar Zwols voorbeeld inrichten, het leerlingenregister bijhouden en studenten de koorzang aanleren. Ook werd hem verteld dat de magistraat uitsluitend docenten zou aanstellen die in bezit waren van de magistertitel.⁶¹ In een prospectus uit datzelfde jaar viel te lezen dat de bestudering van de Griekse en Latijnse dialectiek en retorica de twee pijlers vormden van het onderwijs aan de stadsschool. Ketterijen werden niet geduld.⁶²

In dezelfde periode verschoof de aandacht van de autoriteiten vanuit de kern in de richting van de periferie van de christelijke gemeenschap. Het rondgaan van nieuwe ideeën had voorheen vooral gestalte gekregen in kringen van humanisten, die op hun beurt in contact stonden met een geïnteresseerd lekenpubliek. In tegenstelling tot Karel van Gelre maakte diens opvolger Willem van Kleef zich met name zorgen over de behoorlijke opmars van 'die verdoepte wederdoeperen ende andere lasterlicker ende verdampte secten.'⁶³ Onder leiding van charismatische lekenpredikers ontwikkelden de dopersen een radicale visie

58 De Agnieten in Arnhem konden rekenen op de sympathie van Petrus Canisius, een bloedverwant van Reinalda van Eymeren. Deze Nijmeegse theoloog, die zich in 1543 had aangesloten bij de orde van de jezuiten, kreeg in 1576 van een studievriend de vraag of het waar was dat de mystieke schrijver van *Die evangelische peerle* als kind had voorspeld dat Canisius 'een van hen' zou worden en dat ze een bloedverwant van hem was. In zijn testament noemde Canisius een 'zeer eerbare weduwe [...] wier magen te Arnhem ik groet' en die hem onder anderen deze voorspelling had gedaan, zie: Kuiken, 'Anonieme Maagd'.

59 Mars, 'De Latijnse school', 175.

60 Hendrik van Groeningen ontving slechts één jaar salaris, zie: Mars, 'De Latijnse school', 175.

61 SAH, OAH, inv.nr. 639; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 740, 278.

62 SAH, OAH, inv.nr. 640.

63 Van Hasselt, *Geldersch maandwerk*, II, 93; Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming*, bijl. 1, b, nr. 1, v.

op de sacramenten.⁶⁴ Zo verwierpen ze de eucharistie. In 1542 besloot Roelof Morveldinck om, samen met een aantal gelijkgestemden, de parochiekerk van Wilp open te breken en wijnkelken en monstransen mee te nemen. Morveldinck vluchtte naar Deventer, maar werd daar gearresteerd en uiteindelijk terechtgesteld. Volgens de getuigenis van de schepenbank hadden Roelof en de zijnen er een gewoonte van gemaakt om 'achter landtz te lopen, te ruiten, te roven en den luiden dat oire te nemen'.⁶⁵ De leden van de doperse beweging waren niet alleen radicaal in hun religieuze opvattingen, maar ook internationaal georiënteerd. Uit de bekentenis van de in Utrecht opgepakte Cornelis Jan Oliviersz Appelman, zo'n twee jaar later, bleek dat ook een tweetal Veluwenaren 'mede vant verbont' waren. De ene heette Yken en kwam uit Harderwijk, waar haar 'ouden vader, die oeck herdoopt is' nog steeds woonde. De andere was Jorien Ketelaar, 'die welcke een cleermaecker van zyn ambocht is'.⁶⁶ De beweging vond dus navolging, maar nestelde zich niet in dorpen en steden.

Vanaf 1543 verdwenen de dopersen grotendeels uit het zicht van de autoriteiten. De beweging verloor aan kracht en betekenis, vooral omdat Karel V, die in dat jaar Gelre veroverde en incorporeerde in zijn Bourgondische Kreits, een andere religiepolitiek voerde en ook hier de kettervervolgning aan zich trok.⁶⁷ De centrale regering in Brussel behandelde alle gevallen van goddelijke majesteitsschennis (*crimen laesae majestatis divinae*), maar was in de praktijk afhankelijk van inlichtingen uit de verschillende gewesten en regio's. Daarom kregen in Gelre de nieuw benoemde raadsheren van het Hof een belangrijke rol bij de vervolging van sacramentsschenders. De onderscheiden rechten en bevoegdheden van de Brusselse autoriteiten en de Gelderse raadsheren werden zo'n drie jaar later verankerd in de kanselarij-ordonnantie.⁶⁸ Daarin stond geschreven dat ketterij werd gezien als een landsheerlijke aangelegenheid en dat het Hof bevoegd was om daartegen op te treden. Een openbaar aanklager (*momber*) moest verdachten in staat van beschuldiging stellen. De bevoegdheid van het Hof om ketterijen aan te pakken, resulteerde in een tiental strafzaken tussen 1544 en 1564, waarin conflicten rondom het heilig sacrament werden behandeld en vooral priesters in de beklagdenbank belandden. Niet in alle gevallen nam een *momber* de aanklacht voor zijn rekening. Soms leidde een inquisiteur de rechtsgang. Magistraten raakten daarbij nooit buiten beeld. Zij probeerden het onderzoek bij te sturen, of op z'n minst in hun voordeel te laten uitpakken.

In de introductie op dit hoofdstuk werd al duidelijk dat de procesdossiers, die onderwijl op de kanselarij werden aangelegd, allerhande materiaal, vonnis-

64 Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 69, 83.

65 Hofman, 'Over de kerk van Wilp'.

66 GA, AHGZ, inv.nr. 4524, nr. 1544-3. Al eerder was een vrouw uit Hattem in Utrecht veroordeeld wegens wederdoperij, zie: Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming*, bijl. 11, cix.

67 Vgl. GA, AHGZ, inv.nr. 2339. Over de keizerlijke inquisitie, zie: Decavele, *De dageraad*, 10; Scheerder, 'De werking van de inquisitie', 153-165; Goossens, *Les Inquisitions modernes*, I, 47-92; Vrolijk, *Recht door gratie*, 277.

68 Maris en Driessen, *Het archief van het Hof*, I, 79; Van de Pas, 'Tussen centraal en lokaal gezag', 144.

sen van andere rechtbanken, getuigenverslagen, verhoren en correspondentie bevatten, opgesteld door allerlei functionarissen en instellingen, elk met hun eigen achtergrond, motivatie en bedoeling. Ze getuigden van de vele nuances in godsdienstige opvattingen. Bovendien kwamen personen die werden verdacht van een religieuze misstap niet altijd zelf aan het woord. Hun vermeende acties werden veelal beschreven door getuigen. Dit maakte de strafzaak tot een complex gebeuren. De religieuze rommeligheid van alledag stond in het onderzoek centraal, maar had vaak plaatsgevonden in het liturgische domein. Kerkelijke norm en dagelijkse geloofspraktijk kwamen dus met elkaar in botsing. Een variëteit aan geloofsopvattingen verscheen aan de oppervlakte. Waren de in het Romeinse recht geschoolde raadsheren voldoende gekwalificeerd om de woorden en daden van een verdachte naar de maatstaven van het canonieke recht en de katholieke theologie te beoordelen? Ze deden in elk geval meer dan één poging, maar vertrouwden vooral op academisch geschoolde kerkgangers.

3.4. De bezwaren van Arent toe Boecop

In één van de eerste strafzaken waarin het Hof een hoofdrol voor zich opeiste, kwamen religieuze misstanden in de steden Elburg, Harderwijk en Hattem aan de orde, net als een voorval dat had plaatsgevonden op kasteel Middachten bij Ellecom. De zaak werd aan het rollen gebracht door mr. Arent toe Boecop. Deze patriciër woonde in Elburg, maar was getrouwd met Gesina Voorne uit Kampen en had in het verleden dienst gedaan als schepen van Harderwijk.⁶⁹ Een broer van Arent leefde als kapelaan in de commanderij van de johannieten, even buiten Harderwijk. De oudste zoon van Arent woonde permanent in Kampen en trad daar op als kerkmeester van de Onze Lieve Vrouwekerk.⁷⁰ Toe Boecop beschikte dus over een groot netwerk, met daarin de nodige mensen die gehecht waren aan het katholieke geloof. Zelf zal hij ook bekend hebben gestaan als een orthodox man. Samen met zijn vrouw maakte Arent plannen om een fonds op te richten van waaruit arme, jonge vrouwen betaald konden worden om in het klooster te gaan.⁷¹

In 1544 achtte Arent toe Boecop de tijd rijp om zijn bezwaren tegen een aantal Veluwe geestelijken aan het papier toe te vertrouwen, te bundelen en bij

69 GA, AHGZ, inv.nr. inv.nr. 4524, nr. 1544-9, brief van Arent toe Boecop aan de stadhouder, fol. 1re; Schilder, 'Toe Boecop', 133; SAH, OAH, inv.nr. 1990, fol. 28vo (1520) en 29re (1523 en 1524).

70 Schilder, 'Toe Boecop', 133, 136.

71 Stadsarchief Kampen, Oud Archief Kampen, inv.nr. 23, fol. 38re; Schilder, 'Toe Boecop', 133. Het fonds werd in 1549 bij testamentaire beschikking in het leven geroepen. De nominatie van een aspirant-kloosterling mocht bij toerbeurt worden gedaan door de oversten van de brigitten te Kampen, de tertiariessen te Elburg en de tertiariessen van Sint-Clara te Harderwijk. Het is niet ondenkbaar dat Arent in 1544 was begonnen met het voorbereiden van zijn testamentaire beschikkingen. In zijn brief aan stadhouder Philips van Lalaing liet hij immers weten niet meer in discussie te willen gaan met zijn tegenstanders, omdat 'ick nyet meer en can', zie: GA, AHGZ, inv.nr. 4524, nr. 1544-9, brief van Arent toe Boecop aan de stadhouder, fol. 1vo.

de autoriteiten kenbaar te maken. In een brief aan de – nog maar net benoemde – stadhouder Philips van Lalaing schreef hij over de vele pogingen die hij voorheen had gedaan om ‘der Lutherane dwalinghe’ een halt toe te roepen. Twee jaar eerder had Arent zijn klachten over een ‘luteranen capellaen’ ingediend bij hertog Willem van Kleef, maar die bleek niet bereid om een onderzoek te starten.⁷² En nog niet zo lang geleden, bij de inhuldiging van René van Chalon in Elburg, had hij aan de nieuwbakken stadhouder een verzoekschrift overhandigd, met daarin ‘vijf principael articule’ tegen de plaatselijke pastoor. Omdat ook die poging niets opleverde, besloot Arent de vader van de pastoor te bezoeken met de vraag of de oude man zijn zoon op het rechte pad wilde houden.⁷³ Ook dat initiatief sorteerde niet het gewenste effect. Intussen bleef Toe Boecop met hartzeer achter. Hij had gehoopt dat ‘de kerstenste keyser en sijn maiestaet stathalderen’ in het verweer zouden komen tegen ‘alle dwalinghe’, maar dat bleek tot op heden nog niet het geval te zijn. Daarom waagde hij een laatste poging, vooral ook omdat hij het gevoel had dat zijn dood met rasse schreden naderde. Arent gaf de zaak in handen van hen die ‘macht hebben tho beteren’.⁷⁴

Bij de brief hoorde een bijlage, met daarin een groot aantal klachten over priesters, onder andere die uit Elburg en Harderwijk. Al in december 1543 had Arent dit stuk afgeleverd bij mr. Herman Knoppert te Zwolle. Deze voormalige vertrouweling van Karel van Gelre deed geen dienst meer als raadsheer, maar had in 1525 wel de hertog bijgestaan toen het convent Hulsbergen bij Heerde, wegens het vermoeden van ketterij, werd omgezet in een benedictijnenklooster.⁷⁵ Uit de bijlage bleek dat Arents katholieke rechtzinnigheid was verweven met zijn gedegen kennis van de liturgie en het canonieke recht. Het kon haast niet anders of Toe Boecop was in de periode dat hij aan de universiteit studeerde vertrouwd geraakt met het *Rationale divinatorum officiorum* van Wilhelmus Durandus (+1296). Het werk bood een gedetailleerd overzicht van alle wetten, ceremonies, gewoontes en interpretaties van de Romeinse ritus en functioneerde al sinds het einde van de dertiende eeuw als liturgisch handboek voor geletterden. In 1459 kwam het voor het eerst in druk beschikbaar, om vervolgens vele herdrukken te beleven.⁷⁶

Arent moet op de hoogte zijn geweest van de theologische discussies die onder de humanisten van zijn tijd werden gevoerd. Direct aan het begin van zijn schriftelijke relaas bracht hij namelijk de ware wezensverandering van de Heer in brood en wijn ter sprake. Zo schreef hij over de Elburger priester Henrik de Rode:

72 GA, AHGZ, inv.nr. inv.nr. 4524, nr. 1544-9, brief van Arent toe Boecop aan de stadhouder, fol. 1re.

73 GA, AHGZ, inv.nr. inv.nr. 4524, nr. 1544-9, brief van Arent toe Boecop aan de stadhouder, fol. 1re.

74 GA, AHGZ, inv.nr. inv.nr. 4524, nr. 1544-9, brief van Arent toe Boecop aan de stadhouder, fol. 1vo.

75 Acquoy en Rogge, ‘Oorkonde’, 285; Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming*, bijl. 13, nr. cxxii, noot 3.

76 Fortescue, ‘William Durandus’.

Henrick die Roede hefft oinlanx deese blassphemias tegen dat wirde hillige sacrament vutgesproken, dat dye hostia consecrata et reservata nyet werdiger offte anders en were dan broet. [...] Item dat he in eleuatione dat werdige hillige sacrament nyet wirdiger en heelt dan een steen, dair he myt een vinger op wees.⁷⁷

Toe Boecop verweet Henrik dat hij de hostie *consecrata et reservata* zou hebben betiteld als brood. Naar de mening van Arent had de priester daarmee de wezensverandering van het heilig sacrament ontkend en dus een godslasterlijke uitspraak gedaan. Het kwam erop neer dat De Rode een streep haalde door het leerstuk van de transsubstantiatie, al was het nog maar de vraag of de priester zich dat zelf ook realiseerde. Wel viel op dat Henrik zijn minachting voor het lichaam van de Heer niet alleen op een verbale, maar ook op een lichamelijke manier etaleerde. Het omhoog houden van de gewijde hostie werd immers door hem met weinig eerbied uitgevoerd.

Achter de toenemende onzekerheid over de transsubstantiatieleer ging een onconventioneel idee schuil. De gedachte luidde dat met de hemelvaart van Jezus definitief een einde was gekomen aan de lichamelijke tegenwoordigheid van de Heer op aarde. De oude discussie over de manifestaties van de menselijke natuur verscheen daarmee in een nieuwe gedaante aan de oppervlakte. Dat bleek wel uit de getuigenis van Arent toe Boecop over de Harderwijker priester Jan van Grol. De zielzorger zou gezegd hebben:

Vrunden, wij willen doen alss ghij tjair verleden gedain hebt. Ghy suld v beyden tot dat auentmael onss heren, als ghij dat gedaen hebt, wij wyllen betrouwen op die barmherticheit Gaedtz. Ende wyllen den keyser dair nyet yn ansyen. Item ghij en sult nyet staen als v die papisten geleert hebben, dat Chrystus dair sij (gelijken in den cruce). Hee syt an die rechterhand syns vaeders.⁷⁸

De vermeende uitspraak van Jan van Grol bevatte twee essentiële verwijzingen naar het bestaan van Jezus: de kruisiging, en zijn zitten aan de rechterhand van God, de almachtige Vader. Daarmee wees Van Grol de lichamelijke aanwezigheid van de Heer in brood en wijn radicaal van de hand.⁷⁹ Tegelijk leverde hij kritiek op de uitleg van het leerstuk van de incarnatie door katholieke theologen, al besepte de priester dat wellicht niet. Volgens de gangbare vroomheidsopvatting van de kerk lag achter de stoffelijke verschijningsvorm van het heilig sacrament de waarheid van de Logos – het vleesgeworden Woord (Joh. 1). De

77 GA, AHGZ, inv.nr. 4524, nr. 1544-9, inlichtingen van Arent toe Boecop aan Herman Knoppert, 14 december 1543, fol. 1re.

78 GA, AHGZ, inv.nr. 4524, nr. 1544-9, inlichtingen van Arent toe Boecop aan Herman Knoppert, 14 december 1543, fol. 1vo.

79 Vgl. Palmer Wandel, 'The Body of Christ'.

hostie vormde dus een construerende kracht en was werkelijk in staat om God voelbaar en tastbaar te maken. Dit had alles te maken met de vleeswording van de Heer, in overeenstemming met de woorden uit de brief aan de Hebreëen: ‘Broeders en zusters, dankzij het bloed van Jezus kunnen we zonder schroom binnengaan in het heiligdom, omdat hij voor ons met Zijn lichaam een weg naar een nieuw leven gebaad heeft, door het voorhangsel heen.’ (Hebr. 10, 19-20).⁸⁰ In theologische zin kwam dus niet alleen de transsubstantiatieleer, maar ook de filosofische rechtvaardiging van de incarnatieleer in het geding. Als er één kerkganger was die dat kon weten, dan moet het Toe Boecop zijn geweest.

Arents kennis van de kerkelijke ritus bleek overduidelijk toen hij zijn beklag deed over twee Elburger priesters. Beiden minachtten ze kerkelijke voorschriften of weigerden rituelen uit te voeren. De ene, pastoor Herman Lutteken, bekritiseerde zowel zielmissen als getijden:

Item heer Herman Lutteke en wyl noch geen croen laten scheren, he secht oick apentlick dat he in der syelmessen voir geen sielen bidden en wyl. Item noch secht he dattet loerijen sijn, dat die priesters daegelix hoer getijde leesen.⁸¹

Het weigeren van de tonsuur was in dit verband een belangrijk gegeven. De kruinschering ontving een priester bij een hogere wijding. Door deze rite werd hem een bepaalde mate van goddelijke autoriteit verleend. De weigering van priester Lutteken om de tonsuur te onderhouden was dus veel meer dan het schouderophalend nalaten van een canonieke regel. Het kon tegelijk worden gezien als een daad van protest, waarmee impliciet het leergezag van de kerk ter discussie werd gesteld. Zo beschouwd werd ook het minachten van zielmissen meer begrijpelijk. Als iemand twijfelde aan de goddelijke ordinantie van een priester, sprak het voor zich dat ook geen bijzondere waarde werd gehecht aan de zielmissen die door een geestelijke werden uitgevoerd. Tegelijkertijd klonk hierin de gedachte door dat de mogelijkheid voor levenden om doden uit het vagevuur te bidden achterhaald zou zijn.

Een vergelijkbare opvatting kon worden herkend in Toe Boecops getuigenis over Dirk Schene, de andere Elburger priester. Ook nu legde Arent een verband tussen priesterlijke autoriteit en het verwaarlozen van liturgische rituelen:

Item Heer Derrick Schene, die voir hen van der Lutersche ketterye gewest is, ende oenige van den Erroren bynnen der Elburch apenbair van den stoel geleert hefft, wederom dair institueert is vicecuratus in der kercken symoniaece, sonder wederroepen ende versweren sijnre Erroren. Die ffaem is apentlicke van hem, dat he geen horas en leest, noch biecht en doet als he

⁸⁰ Hamburger, ‘Mysticism and Visuality’, 284.

⁸¹ GA, AHGZ, inv.nr. 4524, nr. 1544-9, inlichtingen van Arent toe Boecop aan Herman Knoppert, 14 december 1543, fol. 1ro.

celebriren sal. Eer die Prince etc. bynnen Elburch qwam, en liet he nimmer croen scheren.⁸²

Naar de woorden van Toe Boecop bleek dat priester Schene weigerde de getijden te houden. Bovendien wilde hij geen gebruik maken van het boetesacrament. Vooral dat laatste mocht opvallend heten, omdat de biecht gold één van de zeven sacramenten, terwijl de heilige uren het rituele antwoord vormden op Jezus' oproep om te bidden zonder ophouden (Luc. 18, 1). Het werd niet helemaal duidelijk wat Toe Boecop wilde zeggen. Het leek erop dat hij vooral de vinger legde bij priesterlijk falen, waardoor de autoriteit van de kerk in het geding zou komen. Daarnaast had hij ook bezwaar tegen Schenes aanstelling, die met simonie gepaard was gegaan.

Het oogmerk van Toe Boecop werd duidelijker toen hij zijn uiteenzetting over Harderwijk begon. Het eerste voorval dat hij daarbij beschreef ging over het optreden van Nicolaas Jansen. Deze priester voldeed niet aan het profiel van een goede zielzorger, zoals de stadsraad dat voor ogen had, maar was door het kapittel van Sint-Marie bij gebrek aan beter toch naar Harderwijk gestuurd, als een soort veredelde pastoor-waarnemer.⁸³ Net als de magistraat, maar op basis van heel andere argumenten, beoordeelde Arent de geestelijke als ongeschikt. Jansen zou volgens Toe Boecop in de fout zijn gegaan tijdens een eucharistieviering:

Heer Claes die oelste pastoer, een apostata, als die pefatyne vut is, geet dyckwyls liggen opt altair ende siet den enen off den anderen aen. Ende boert dan haestelicken die hostie op sonder die Canonice misse voir te lesen. Ende eer mere solde moegen explieen dat dair na volget, begint weder: Per omnia secula seculorum. Item itelicke, die hem ter missen dyenen offte syen mysse doen aenmercken, segge dat se nyet en kunnen mercken, dat hij proferyert verba consecrationis.⁸⁴

De nauwkeurigheid waarmee Toe Boecop de verschillende onderdelen van de eucharistieviering de revue liet passeren, etaleerde niet alleen zijn liturgische kennis, maar onderstreepte evengoed het vermeende tekort van clerici. De pefatie, een inleidende wisselzang tussen priester en kerkgangers ter voorbe-

82 GA, AHGZ, inv.nr. 4524, nr. 1544-9, inlichtingen van Arent toe Boecop aan Herman Knoppert, 14 december 1543, fol. 1ro.

83 'Heer Claes' is waarschijnlijk dezelfde persoon als Nicolaas Jansen (Schijn), die in 1543 voor het eerst wordt genoemd, zie: Bijlage I. Dat deze priester door het kapittel als veredelde pastoor-waarnemer naar Harderwijk werd gestuurd blijkt uit: SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 135ro. Niet lang daarna moet hij tot pastoor zijn benoemd. Duidelijk is ook dat het kapittel na 1543 de nodige moeite deed om de pastoor, ondanks klachten over krankzinnigheid, voor Harderwijk te behouden, vgl. SAH, OAH, inv.nr. 809.

84 GA, AHGZ, inv.nr. 4524, nr. 1544-9, inlichtingen van Arent toe Boecop aan Herman Knoppert, 14 december 1543, fol. 1vo.

reiding op de daadwerkelijke eucharistieviering, werd nog wel uitgevoerd, maar de daarop volgende gebeden ter ere van God, de heiligen en tot nagedachtenis aan de doden werden achterwege gelaten. De grootste misstap zou echter zijn gemaakt toen de elevatie moest worden uitgevoerd. De noodzakelijke woorden *Hoc est enim corpus meum* waren nauwelijks hoorbaar geweest. Ook de daarop volgende verheffing van de hostie zou met weinig eerbied en met grote haast zijn gedaan. Even snel ging de zielzorger verder met de afsluitende priesterzang *Per omnia secula seculorum*, waarmee het laatste onderdeel van de misviering werd ingeluid. Het leek erop dat Toe Boecop met deze gedetailleerde beschrijving wilde duidelijk maken dat de liturgische misstappen een ontkenning van de ware wezensverandering van het brood in zich droegen. Tegelijk gebruikte Toe Boecop zijn uitgebreide beschrijving van de ceremoniële handelingen om nog een ander punt te maken. Arent wilde vooral wijzen op het gevaar van een onverschillige uitvoering van de ritus, zoals Nicolaas Jansen dat had gedaan.

Arent toe Boecop zal de liturgische handelingen hebben gezien als bron van autoriteit. Vooral op momenten dat de onzekerheid over de katholieke religie toenam, vonden theologen en geletterde leken houvast in traditionele liturgische rituelen, die al eeuwenlang dezelfde waren geweest.⁸⁵ Onder Bijbelgeleerden circuleerden vergelijkbare opvattingen. Dit bleek uit twee humanistische traktaten die kort daarvoor waren verschenen: de *Hierarchiae ecclesiasticae assertio* van de Kamper pastoor Albertus Pighius (+1542) uit 1538 en *De instauranda religione* van de uit Gouda afkomstige theoloog Herman Lethmaet (1492-1555) uit 1544. Beide denkers formuleerden een antwoord op de vraag hoe de kerk er zo zeker van kon zijn dat alles wat ze op het terrein van de godsdienst deed en verkondigde ook daadwerkelijk juist zou zijn. De autoriteitsvraag leefde rond het midden van de zestiende eeuw dus breder en moet vooral in kringen van prelaten uiterst actueel zijn geweest. Bovendien stond Lethmaet, als deken van het Sint-Mariëkapittel in Utrecht, in direct contact met de pastoor en kerkmeesters van Harderwijk.⁸⁶ Pighius, op zijn beurt, kwam weleens bij Lethmaet op bezoek. Ook oefende hij behoorlijke invloed uit op het religieuze klimaat in Kampen, de stad waar Toe Boecop regelmatig verbleef.⁸⁷ Arent was wellicht bekend met het gedachtegoed van beide denkers, temeer omdat hij de Latijnse taal machtig was.

In de geschriften van zowel Pighius als Lethmaet werd het belang van rituelen en ceremoniën onderstreept. Beide theologen wezen op de ontwikkeling van de kerk door de eeuwen heen. Pighius begon met oudtestamentische figuren als Noach, Abraham en Mozes voor het voetlicht te brengen. Hij wees daarbij op de openbaring van God aan mensen. Dat begon klein, met de verschijning aan de Israëlieten, maar na het opvaren van Jezus naar de hemel kreeg de gods-

85 Vgl. Pelikan, *The Christian Tradition*, IV, 55, 306-313.

86 Kuys, *Repertorium*, 335; Van der Aa, 'Lethmaet (Herman)'.

87 De Vocht, *History of the Foundation*, IV, 199, noot 4; Velthuisen, 'Aanteekeningen'. Zie: '4.2. Een netwerk van Utrechtse prelaten'.

openbaring een mondiaal karakter. In deze ontwikkelingsgang was volgens de Kamper theoloog een grote rol weggelegd voor de riten. De heilige handelingen zorgden voor inlijving van traditionele overtuigingen in de kerk van Jezus Christus.⁸⁸ Hoewel Pighius voorrang gaf aan het begrip traditie (*traditio*) boven het begrip rite (*ritus*), maakte hij duidelijk dat de liturgie nadrukkelijk was verbonden met de voortgang van de kerk en dus met autoriteit werd omgeven.

Een ietwat andere verhandeling werd gevonden bij Herman Lethmaet, maar ook bij hem was een vergelijkbaar denkkader aanwezig. De deken van het Sint-Mariëkapittel bestempelde de Schrift, de ritus en de inspiratie van de Heilige Geest als autoriteitsdragers. Het begrip ritus kreeg bij hem de voorkeur boven het begrip traditie. Hij gebruikte dit woord om te verwijzen naar de noodzakelijke eenheid van de kerk, die door de kracht van de Heilige Geest nog altijd nieuwe inzichten over de evangelische leer kreeg aangereikt. Dit geleidelijke ontvouwen van goddelijk geïnspireerde kennis betekende nog niet dat in de huidige tijd alles duidelijk en klaar zou zijn, zo redeneerde Lethmaet. Als voorbeeld van een onopgeloste kwestie noemde hij het *Hoc est corpus meum*, de instellingswoorden van het avondmaal uit Matteüs 26, die in de eucharistische rite waren opgenomen en de ware wezensverandering van brood en wijn aankondigden.⁸⁹ Toch haastte hij zich om aan te geven dat ook dit punt opgehelderd kon worden. De inspiratie van de Heilige Geest zou uitkomst geven. Ondanks de verschillende begrippenkaders waren zowel Lethmaet als Pighius van mening dat de autoriteit van de kerk werd gedragen door de Geest, de heilige Schrift en de eenparigheid van de kerk door de eeuwen heen. Daarbij werd de ritus herkend als autoriteitsbron bij uitstek, omdat het voor gelovigen aanschouwelijk maakte wat er in theologische zin gebeurde. Dat Lethmaet in zijn hoedanigheid als inquisiteur vooral de vinger legde bij ogenschijnlijk pietluttige liturgische oneffenheden, liet zien dat hij ondanks de toenemende onzekerheid vasthield aan een geijkte vorm van autoriteit. Dit was iets anders dan dat hij de neiging zou hebben gehad 'om meer de symptomen te bestrijden dan de oorzaken'.⁹⁰

Toe Boecops klachten over het terzijde schuiven van de heiligenverering (*cultus duliae*) waren onlosmakelijk verbonden met zijn overtuiging dat de rite tot in detail gehandhaafd moest worden. Zo wist Arent te vertellen dat de Elburger schoolmeester weigerde een rituele plechtigheid naar behoren af te sluiten met het zingen van Maria-antifonen:

88 Pighius, *Hierarchiae ecclesiasticae assertio*. Daaruit met name boek 1, paragraaf 3: 'Autoritatem ecclesiasticae traditionis, in certitudine quidem veritatis esse parem autoritati scripturarum, sed eandem noitro nobis, & ad longe plura se extendere', fol. 9vo-13re; vgl. Dupin, *A New History*, 435-437.

89 Lethmaet, *De instauranda religione*; Goudriaan, *Herman Lethmaet*, 41; vgl. Kölker, 'Herman Lethmatius'.

90 Woltjer, *Friesland*, 127. Overigens mogen we de woorden van Woltjer niet te sterk afkeuren, omdat de betrokkenheid van kerkleiders als Lethmaet met de dagelijkse religieuze praktijk betwijfeld kan worden. Prelaten hadden soms de neiging om te redeneren vanuit een ivoren toren en voelden niet altijd even goed aan wat er in parochiekerken gebeurde.

Item de schoolmeester is noch eue pertinax in sijn dwaelingen ende wyl noch die lauesang der moeder Gaedtz Salue regina ende dergelicken op tijden alsst behoort nyet singen. Doe in die Presentationis Marie die priester post missam in laudibus voirsanck dat virsike: Post partum virgo etc. subinderiede he tot scandalum en confuys: Benedicta tu in murieribus. Ende en wolde nyet singen: Dei genitrix intercede; pro nobis, uut wat meynige yswal toe tasten.⁹¹

Op de feestdag van Maria Presentatie zou de schoolmeester, in zijn hoedanigheid als voorzanger bij de misviering, hebben geweigerd om de beurtzang *Alma redemptoris mater* volledig ten gehore te brengen. Toen de dienstdoende priester de laatste regels van de antifoon had ingezet met *Post partum, virgo, inviolata permansisti* ('Na de geboorte bleef U een maagd') had de voorzanger moeten volgen met *Dei genitrix, intercede pro nobis* ('Moeder Gods, kom tussenbeide voor ons'). Maar in plaats daarvan zong hij *Benedicta tu in mulieribus* ('Gij zijt de gezegende onder de vrouwen'). Volgens de getuigenis van Toe Boecop stokte de heiligenverering dus vooral op het moment dat de voorbiddende rol van een heilige moest worden bezongen.

Na lezing van Toe Boecops verslag zagen de raadsheren uit Arnhem voldoende aanleiding om een strafzaak te beginnen. Kanselier Joost Sasbout (1487-1546) reisde naar Elburg, samen met de raadsheren Adriaan Nicolai, Johan van der Straten en Cristoffel van Meurs (+1566).⁹² Eenmaal in de stad aangekomen bleek dat de magistraat enkele maanden daarvoor eigenhandig een onderzoek had ingesteld, maar hun bevindingen schetsten een compleet ander beeld. Verschillende mensen getuigden dat de priesters niets anders hadden gedaan 'dan men van oltz plecht te doene'.⁹³ Bovendien zeiden sommige Doornspijkers dat ze onlangs met Arent toe Boecop 'enyge twyst off schelonge hadde'. Veel van hen vreesden dat Arent het verhaal over religieuze misstanden wilde gebruiken om zijn vijanden te 'mysgelden'.⁹⁴ Ondanks deze bezwaren geloofden de raadsheren de getuigenis van Toe Boecop. Ze schreven aan de landvoogdes dat de godsdienstige onregelmatigheden in Elburg waren hersteld en dat ze een dienaar van het Hof in de stad hadden achtergelaten. Henrick van Meholt kreeg de opdracht om met enige regelmaat sermoenen te beluisteren en de uitvoering van de heilige mis in de gaten te houden.⁹⁵

91 GA, AHGZ, inv.nr. 4524, nr. 1544-9, inlichtingen van Arent toe Boecop aan Herman Knoppert, 14 december 1543, fol. 1re.

92 GA, AGR, inv.nr. 1702, fol. 46re.

93 GA, AHGZ, inv.nr. 4524, nr. 1544-9, getuigenissen van Doornspijkers en Elburgers aangaande vice-cureit Dirck Dorre, 12 maart 1544, fol. 2vo.

94 GA, AHGZ, inv.nr. 4524, nr. 1544-9, getuigenissen van Doornspijkers en Elburgers aangaande vice-cureit Dirck Dorre, 12 maart 1544, fol. 2vo.

95 GA, AHGZ, inv.nr. 649, nr. 154. Dirck Schene werd voorgeleid aan de bisschop van Utrecht, zie: GA, AHGZ, inv.nr. 649, nrs. 169 en 171; inv.nr. 1063, nrs. 271, 271a, 274 en 274a.

Intussen werd duidelijk dat ook parochianen weigerden om eerbied te betonen voor het heilig sacrament, juist omdat ze twijfelden aan de wezensverandering van de Heer in brood en wijn. Niet alleen de geletterde kerkganger, maar ook die van het eenvoudigere soort zette dus vraagtekens bij de veronderstelde, lichamelijke aanwezigheid van God op aarde. Zo besloot Gerrit Roelofs in 1545 om bij een stervenscommunie niet zijn knieën te buigen voor het lichaam van Christus. In plaats daarvan riep hij de aanwezigen toe: ‘Wat wylt gy so beeren, dat is Godt nyet, Godt is in den hemel’. Wellicht geschrokken van zijn eigen woorden zei hij er snel achteraan dat niemand zijn uitspraak de wereld in mocht helpen.⁹⁶ Die uitroep leek tegen dovemansoren gericht. Omdat Henrick van Meholve in de stad verbleef, besloot één van de aanwezigen een getuigenis af te leggen voor de schepenenbank. Dit leidde tot de arrestatie van Roelofs.⁹⁷ Met de aanhouding van deze burger betoonden de schepenen hun goede wil. Toch vond het Hof een wetsverzetting nodig. Op 9 januari 1546 werd bekend dat de magistraatsleden Gerrit van Holte, Henrick Franckens en Gerrit Rijnvis het veld moesten ruimen.⁹⁸

3.5. Het christocentrisme van Jan Gerritsz Verstege

Arent toe Boecop bleek een kerkganger van de buitencategorie. Zijn opsomming van de misstanden, waaraan veel priesters zich volgens hem hadden schuldig gemaakt, was doorspekt met Latijnse verwijzingen naar het kerkrecht en oogde in z'n geheel verfijnd. Al snel werd duidelijk dat Toe Boecops beoordeling van de clerus duidelijk verschilde van de manier waarop parochianen hun zielzorgers waardeerden. Enkele inwoners van Doornspijk hadden verteld dat hen tijdens misvieringen niets onbetamelijks was opgevallen, al zullen ze zo hun redenen hebben gehad om solidair te zijn met de priesters. De raadsheren gingen niet mee in dit verhaal maar volgden Toe Boecop, al was het nog maar de vraag of ze die keuze konden uitleggen met behulp van theologische of kerkrechtelijke argumenten. De rapportage aan de landvoogdes klonk erg algemeen en vermeldde slechts dat ‘eenige correctiën gedaen na gelegentheyt ende probatiën der misdaden.’⁹⁹ Maar hoe kwam een eenvoudige parochiaan als Gerrit Roelofs dan aan de wijsheid dat de hostie niet God zelf zou zijn? De – van oorsprong humanistische – discussie over de wezensverandering van de Heer werd wellicht door terugkerende studenten de stad binnengebracht. In Elburg ging het dan om Jan Crachts, die zich in 1541 had laten inschrijven aan de universi-

96 SAE, Oud-Rechterlijk Archief Elburg, inv.nr. 33, fol. 15re.

97 SAH, OAH, inv.nr. 800, brief van de magistraat van Elburg aan die van Harderwijk, ongedateerd. GA, AHGZ, inv.nr. 649, nr. 154. Het bezoek aan Elburg werd afgelegd door Christoffel graaf van Meurs, Adriaan Nicolai en Johan van der Straten, zie: GA, AGR, inv.nr. 1702, fol. 46re-46vo.

98 Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming*, bijl. 14, nr. 7b, cxl.

99 GA, AHGZ, inv.nr. 649, nr. 154.

teit van Wittenberg, waar Maarten Luther en Philip Melanchthon op dat moment doceerden.¹⁰⁰ Binnen twee jaar keerde hij terug naar Elburg en kwam in bezit van de Sint-Petrus en Paulusvicarie, overigens zonder te worden bevestigd door de bisschop of aartsdiaken.¹⁰¹ Tilde hij, met zijn intellectuele bagage, de voortdurende geloofsdiscussie naar een hoger niveau?

In de loop van de zestiende eeuw kwamen ook de plattelandspriesters in aanraking met onconventionele denkbeelden over de mis. De circulatie van nieuwe ideeën had aanvankelijk vooral plaatsgevonden in kringen van humanisten¹⁰², maar in de vroege jaren 1530 van de zestiende eeuw bereikte de geloofsdiscussie ook de haarvaten van de Veluwe samenleving, zoals reeds eerder bleek uit de arrestatie van de Harderwijker pastoors Hendrik van Groeningen en Dirck van Keylen.¹⁰³ Ook deze transfer verliep via het intellectuele milieu. Dat kwam overduidelijk aan het licht bij de arrestatie van Jan Gerritsz Verstege. Deze Garderense vice-cureit werd in 1550 verdacht van ketterij, omdat hij zijn parochianen zou hebben onderwezen in het protestantse denken over de godsdienst.¹⁰⁴ Op bevel van inquisiteur Sonnius werd hij gearresteerd en op transport naar Arnhem gezet. Ondertussen moest de hofdienaar Jacob van Borselen, samen met de secretaris van de inquisiteur, alle kisten in de kerk inventariseren.¹⁰⁵ Uitgeschreven sermoenen, het manuscript van een anti-pauselijk traktaat en enkele brieven werden in beslag genomen.¹⁰⁶ Ook kwam aan het licht dat de gevangengenomen priester niet alleen onder zijn parochianen nieuwe leringen had verkondigd, maar daarover ook correspondeerde met geletterde leken. Zo werden brieven uit Rostock gevonden, maar daarvan kon niet met zekerheid worden vastgesteld wie ze had geschreven.¹⁰⁷

Nader onderzoek wees uit dat Verstege in contact stond met humanisten van verdacht allooi. Zo ontving hij brieven van Johannes Oridryus. Deze schoolmeester was zo'n zes jaar eerder benoemd tot rector in Amersfoort, als opvolger van Ludolphus Pithopoeus van Deventer (+1545), die door enkele priesters uit de stad werd verdacht van Lutheraanse gevoelens en het veld had moeten ruimen.¹⁰⁸ Oridryus en Pithopoeus kenden elkaar, maar ook Verstege

100 Schultz Jacobi, 'Naamlijst van Nederlanders', 20.

101 Zie: Bijlage I.

102 Nelson-Burnett, *Karlstadt*. Nelson-Burnett illustreert de circulatie van nieuwe ideeën vooral aan de hand van pamfletten, die rondgingen in kringen van humanisten, maar wijst ook op het belang van volkstalige preken.

103 Zie: '3.3. De circulatie van nieuwe ideeën'.

104 *Francisci Sonnii ad Viglium Zuichemum epistolae*, 1-2. In 1553 werd Verstege door Sonnius gedwongen om tijdens een openbare kerkdienst de door hem verkondigde leringen te herroepen, zie: Johannes Anastasius Veluanus, 'Der Leken Wechwyser', 126; *Francisci Sonnii ad Viglium Zuichemum epistolae*, 1-2; Kist en Moll, *Kerkhistorisch Archief*, I, 127. Over de gevangenschap van Johan Gerritsz Verstege, zie: Van Veen, 'Mededeeling'.

105 GA, AGR, inv.nr. 1710, fol. 45vo en 32re; Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming*, bijl. 18, nr. 1, clxxx-clxxxi; Van Hasselt, *Geldersch maandwerk*, I, 211-212; Kist en Moll, *Kerkhistorisch Archief*, I, 125.

106 GA, AHGZ, inv.nr. 1066, nr. 1096; Cramer en Pijper, *Bibliotheca*, IV, 125.

107 GA, AHGZ, inv.nr. 1066, nr. 1096.

108 Bockmühl, 'Ludolfus Helmius Pithopoeus'.

zal tot hun kennissenkring hebben behoord.¹⁰⁹ Waarover zij met elkaar van gedachten wisselden, liet zich raden. De protestantse zaak en de theologie van de kerkvaders zullen onderwerp van gesprek zijn geweest.¹¹⁰ Het netwerk waartoe Oridryus, Pithopoeus en Verstege behoorden, reikte tot ver over de grens. In Rostock verbleef Gerard Zegersz van Achtervelt. Deze oud-leerling van de Amersfoortse stadsschool stelde Oridryus en Verstege op de hoogte van het onderwijs aan de universiteit waar hij studeerde. Tegelijk liet hij doorschemeren gecharmeerd te zijn van de nieuwe religie, die in Rostock al langere tijd was ingevoerd en ook aan de voornoemde universiteit de nodige navolgers kende.¹¹¹ De onderwijsinstelling werd bestuurd door Lutheranen als Konrad Pegel (1487-1567), Bernhard Mensing (+1567) en Johann Draconites (+1566) en oefende een grote aantrekkingskracht uit op mensen in het buitenland. Jongens uit Amersfoort, Deventer, Harderwijk en Zwolle volgden colleges bij de vele humanisten die er doceerden. Toen Verstege in 1553 naar Leuven werd gestuurd voor een katholieke heropvoeding, trok zijn neef Gerard Dircksz Verstege vanuit Stroe naar Rostock, waar enkele weken eerder ook de zoon van Ludolphus Pithopoeus was aangekomen.¹¹² Niet veel later keerde Gerrit van Achtervelt juist weer terug naar zijn geboortegrond, waar hij vervolgens werd gearresteerd vanwege zijn correspondentie met Verstege.¹¹³ Oridryus wist de dans te ontspringen door Amersfoort vroegtijdig te verlaten.¹¹⁴

Jan Gerritsz Verstege ontvluchtte Leuven na drie dagen en trok waarschijnlijk naar Wesel. Daar begon hij met het schrijven van *Der leken wechwyser*, dat in 1554 van de drukpers rolde en binnen enkele maanden in Harderwijk en Deventer op de markt werd gebracht.¹¹⁵ Delen van het traktaat kwamen overeen met het manuscript dat Sonnius eertijds in Garderen in beslag had laten

109 Oridryus was bevriend met Lambertus Pithopoeus, een zoon van Ludolphus Pithopoeus, zie: Bockmühl, 'Lambertus Pithopoeus'. Verstege zou in 1563 in het huwelijk treden met Johanna Pithopoeus, een dochter van Ludolphus Pithopoeus en zus van Lambertus Pithopoeus, zie: Van der Aa, 'Veluanus (Johannes)'. Bovendien studeerde Lambertus Pithopoeus in 1553 aan de universiteit van Rostock, net als Gerard Verstege, een neef van Jan Gerritsz Verstege, zie: *Die Matrikel der Universität Rostock*, II, 126, 127.

110 Veluanus, 'Der Leken Wechwyser', 121-122.

111 Vgl. HUA, Hof van Utrecht, inv.nr. 99-2, fol. 403re-403vo. Gerard Zegersz van Achtervelt liet zich in 1549 inschrijven aan de universiteit van Rostock, zie: *Die Matrikel der Universität Rostock*, II, 116.

112 GA, AHGZ, inv.nr. 652, nr. 748a; inv.nr. 652, nrs. 762 en 1742; *Die Matrikel der Universität Rostock*, II, 126, 127. Over de afronding van de criminele strafzaak tegen Jan Gerritsz Verstege, zie: GA, AHGZ, inv.nr. 4525, nr. 1554-4.

113 HUA, Hof van Utrecht, inv.nr. 99-2, fol. 403re-403vo.

114 GA, AHGZ, inv.nr. 1066, nr. 1115. Oridryus kreeg een benoeming als lector aan het Düsseldorfer *gymnasium illustre*, een school die zo'n tien jaar eerder was gesticht door de humanisten Johann von Vlatten (+1562), Konrad Heresbach (1496-1576) en Johann Ghogreff (+1554). Het instituut ontwikkelde zich tot humanistisch bolwerk, maar werd met argwaan bekeken door de jezuïeten van de universiteit te Keulen, zie: Gail, 'Johann von Vlatten', 415. In zijn *Vom Nachtmal Christi* (1557) verdedigde Verstege de rector van de Düsseldorfer school, Johannes Monhemius (1509-1564), zie: Cramer en Pijper, *Bibliotheca*, IV, 96-98.

115 GA, AHGZ, inv.nr. 652, nr. 930a; SAH, OAH, inv.nr. 1284; Berends, Oud-Archief, II, reg.nr. 940, 346.

nemen.¹¹⁶ Het boek had de vorm van een catechismus en was geschreven voor ‘den simplen ongelerden christen.’ Op het titelblad stond het motto vermeld: ‘Des HEREN Christus Jezus bloet reynicht ons van allen sunden’, een toespeeling op een tekst uit de eerste zendbrief van de apostel Johannes (‘Maar gaan we onze weg in het licht, zoals hijzelf in het licht is, dan zijn we met elkaar verbonden en reinigt het bloed van Jezus, zijn Zoon, ons van alle zonde’, 1 Joh. 1, 7). Die zinspreuk dekte de lading van het hele traktaat. Direct na de inleiding schreef Verstege dat God ‘altijt gewisslick bij ons tegenwoordich is, siet vnde tellet al onse woirden, wercken vnde gedechten’ en zei daar meteen achteraan dat de hemel bereid was voor ‘duechde’, maar de hel voor ‘de sunde’.¹¹⁷

In de catechismus van Verstege – die daarin voor het eerst de Latijnse bijnaam Anastasius Veluanus aanneemt – staat het eenmalige verlossingswerk van de Heer centraal. De lezer moet er van overtuigd zijn dat ‘ons Got alle verledene sunden gern wil vergeuen, om Jhesus doots wil’.¹¹⁸ Om verlossing te ontvangen moet een christen zijn zonden ‘mit warhaffige droffenus’ belijden, de vergeving ‘mit freuden’ geloven en God ‘mit danckbarheyt’ liefhebben voor het schenken ervan.¹¹⁹ Deze drie stappen noemt Verstege in één adem met de alomtegenwoordigheid van de Heer. God is op alle aardse plaatsen aanwezig en roept de mensen voortdurend toe: ‘Laet de sunden vnde volcht de duechden’.¹²⁰ Deze uiteenzetting over de verdienste van Christus vormt de grondtoon van het hele boek, al hebben ook de Vader en de Heilige Geest hun plaats. Met een verwijzing naar de doop in de Jordaan (Mat. 3) maakt Verstege duidelijk dat Jezus de verlossing niet had kunnen verdienen zonder de andere twee goddelijke personen. Zoals hitte en licht horen bij de zon, zo zijn ook de Vader, Zoon en Heilige Geest onlosmakelijk met elkaar verbonden, aldus Verstege. Toch staat Christus in zijn uiteenzetting centraal, omdat ‘allene die soin’ mens was geworden.¹²¹

De voormalige pastoor-waarnemer van Garderen gaat na zijn inleidende beschouwing meteen door met het bespreken van ‘des soins gotheit’ en ‘van Christus menscheyt’. Daarmee haakt hij – bewust? – aan bij het laatmiddeleeuwse debat over de verhouding tussen de goddelijkheid en de menselijkheid van Jezus Christus en de manier waarop gelovigen intiem contact met hem konden onderhouden. Dit thema bleek halverwege de zestiende eeuw van onverminderd groot belang te zijn voor het denken over religie. Verstege spaart kosten noch moeite om te bewijzen dat de Heer ook een mens van vlees en bloed is geweest. In een forse paragraaf hekelt hij het denken van Menno Simons (1496-1561) en David Joris (1501-1556), de ‘verleyders’ die leerden dat

116 Veluanus, ‘Der Leken Wechwyser’, 125.

117 Veluanus, ‘Der Leken Wechwyser’, 135.

118 Veluanus, ‘Der Leken Wechwyser’, 135.

119 Veluanus, ‘Der Leken Wechwyser’, 136.

120 Veluanus, ‘Der Leken Wechwyser’, 136.

121 Veluanus, ‘Der Leken Wechwyser’, 137.

‘Christus is wel deelhaffich an fleyss vnde bloet, mer nit an onse fleyss vnde bloet.’¹²² Zijn exposé mondt uit in het benadrukken van Christus’ weldaden:

Nymant bedryge sich selues. Dat Christus buyten ons vur ons heeft gedain, sal ons nit helpen, so lang wy nit lyden dat Christus binnen ons woinet vnde wercket. (...) Onser viel spreken schone dingen van Christus verdiensten tegen den Paus, vnde willen nochtans den ankloppenden Christus in onse herten nit laten. Dus blyue wy noch ellendich van den listigen duuel bedrogen.¹²³

Met deze woorden onderstreept Verstege de noodzaak van een geestelijke relatie met de Heer.

Zijn uiteenzetting over de spirituele eenheid van God en zijn gelovigen gebruikt Verstege als een aanloop naar de bespreking van de maaltijd van de Heer, dat in het betoog een belangrijke plaats krijgt toebedeeld. De voormalig priester ziet ‘dat auontmail’ als een ‘certein wairteiken’ van het feit dat Christus met zijn de bloed de zaligheid had verworven en derhalve als ‘ene figuyr des dachlicken geestelicken etens’. Deelname aan het ritueel is vooral bedoeld om God voor zijn verlossing dankbaar te zijn. Als zodanig onderscheidt hij het avondmaal van ‘des paussen mis’, die volgens hem is ontaard in ‘een onbatelick Heidens ogenspul’.¹²⁴ Op dit vlak laat Verstege zien goed thuis te zijn in de katholieke theologie. In een speciale paragraaf ‘van de transsubstantiation’ bestrijdt hij de leer dat de substantie van brood en wijn ‘miraculois verandert’ in het vlees en bloed van de Heer, zonder dat de uiterlijke kenmerken (‘accidentia’) zouden veranderen. De mis is geen betaalwerk voor de zonden van mensen, zoals de paus leerde. Christus had eenmaal aan het kruis betaald voor de zonden, zo schrijft Verstege. Tegelijk bestrijdt hij de theologen die het belang van de eenmalige gebeurtenis op Golgotha niet ontkennen, maar de mis toch uitleggen als een dagelijks middel ‘dair mit men Jesus verdiensten an dat ghyemene volck brenghet’. Ook die leer is volgens Verstege vals en hij geeft daarvoor een simpele reden. Apostelen, martelaren, belijders en andere christenen hadden het in de eerste 600 jaar na Christus zonder misviering moeten doen en waren toch ook verlost van hun zonden?¹²⁵

Het belang van de unieke kruisdood van de Heer op Golgotha wordt door Verstege telkens weer in één adem genoemd met de noodzaak om van zonden verlost te worden. Dit leidende principe werkt door in alle thema’s die hij ter sprake brengt. Naast het relativeren van de misviering trekt de voormalig priester ook fel van leer tegen het gebruik van ‘allerley gaipspul’ tijdens sacraments-

122 Veluanus, ‘Der Leken Wechwyser’, 139.

123 Veluanus, ‘Der Leken Wechwyser’, 142.

124 Veluanus, ‘Der Leken Wechwyser’, 203, 221.

125 Veluanus, ‘Der Leken Wechwyser’, 214-215.

processies en het opbergen van de geconsacreerde hostie voor later gebruik.¹²⁶ Tegelijk plaatst hij de heiligenverering in een ander perspectief. Door het zondebegrip zo'n prominente plek te geven in het betoog kan Verstege niet anders dan de verdiensten van engelen en heiligen relativëren:

Queme Augustinus weder, wat sol hy segghen van sulcker affgoderij, als nu mit engelen vnd hillighen int Pausdom gheschiet? (...) Die paus maket grote affgoden van den engelen. De engelen hebben ghene ouerlopende verdiensten vur ons. Darom is sullicks by den hilligen noch viel weniger to suecken, want de hilligen synen selues sundige menschen gewest, vnde musten durch des enigen Jhesus bloit sellich werden. De engelen synen doch sonder sund in horen hilligen standt ghebleuen.

De woorden van Verstege maken iets heel wezenlijks duidelijk. Binnen het laat-middeleeuwse krachtenveld – met aan de ene kant de schijnbare tegenstelling tussen materialiteit en spiritualiteit en aan de andere kant die tussen gemeenschap en individu¹²⁷ – begon de balans gaandeweg over te hellen naar persoonlijke spiritualiteit. Dit bleek vooral wanneer het ging over de functie van heiligen. Het afzweren van de *cultus duliae* was onmiskenbaar vervlochten met een toenemend zondebesef. Ze vormden samen een belangrijk bestanddeel van de religieuze vernieuwing die rond het midden van de eeuw door denkers als Verstege werd verkondigd.

De relativering van de liturgie, en meer specifiek die van de heilige mis, betekende niet dat als vanzelf ook de substantiële aanwezigheid van Jezus in het heilig sacrament werd ontkend. Bij tijd en wijle sloeg de balans tussen materialiteit en spiritualiteit door naar de kant van het immateriële en geestelijke, maar de unieke positie van Jezus als enige ware voorbidder in de hemel sloot de leer van de transsubstantiatie niet buiten. Dat kwam aan het licht in de strafzaak tegen Johan van Sichen. De Deventer franciscaan had in 1554 voor reuring gezorgd door in de Arnhemse parochiekerk een preek uit te spreken, doorspekt met ketterse uitspraken. Een crimineel proces werd opgestart toen openbaar aanklager Josse van Cranevelt geruchten opving dat de minderbroeder het ritueel rondgaan met relieken en het verbod op vrijdags vlees eten openlijk ter discussie had gesteld. De waarheid kwam op tafel toen de bedelmonnik werd gearresteerd en tegenover de momber een verklaring aflegde. Zijn openingszin luidde: 'Dit is dat olde gheloove, als dat Christus is den middeler tusschen den hemelschen

126 Veluanus, 'Der Leken Wechwyser', 211, 212 en 213.

127 Tentler, *Sin and Confession*; Walker Bynum, *Christian Materiality*, 18-19; Van Bruaene, 'Embodied Piety'; Marnet en Van Bruaene, 'Civic Religion', 178-182.

Vaeder unde den sondighen mensche'.¹²⁸ In zijn uitwerking van deze stelling ging de verdachte tekeer tegen allerhande religieuze rituelen als 'insettinghen van menschen', maar hij repte met geen woord over de heilige handelingen die tijdens de mis werden uitgevoerd. De franciscaan verkoos de aanbidding van Christus als bemiddelaar tussen God en zondige mensen boven de verering van heiligen als hemelse voorbidders. Tegelijk hield hij vast aan de voortdurende eerbiediging van het heilig sacrament. Toch was de opvatting van Johan van Sichen voor het Hof ketters genoeg om hem schuldig te verklaren. Maar omdat het een franciscaner monnik betrof, kon een vonnis alleen worden uitgesproken door een daartoe bevoegde instantie. Omdat Sonnius in het buitenland verbleef, werd de minderbroeder voorgeleid aan de Keulse provinciaal van de franciscanen. De raadsheren brachten vervolgens rapport uit bij landvoogdes Maria van Hongarije.¹²⁹

Johan van Sichen en Jan Gerritsz Verstege bereikten met hun uitspraken een groot publiek. Aangaande de Deventer franciscaan werd duidelijk dat hij had gepreekt voor een behoorlijke groep mensen. De frater Thomas Diemer sprak van een 'groot mennichte ander volx' die net als een aantal schepenen hadden staan luisteren.¹³⁰ Onder de aanwezigen liepen de meningen over de preek uiteen. Volgens de getuigenis van Otte van Maelen vonden sommige toehoorders de minderbroeder een dapper man die de 'rechte waarheyt' verkondigde.¹³¹ Wijnand Hacfort vertelde dat enkele burgers 'der smaeck inne' hadden, maar anderen niet.¹³² Overigens bleven de getuigen graag zelf buiten schot. Zonder uitzondering verklaarden ze maar een gedeelte van de preek te hebben gehoord, of halverwege te zijn weggelopen. In oktober van datzelfde jaar ontving de stadsraad van Harderwijk van het Hof opdracht om de verkoop van *Der Leken Wegwyser* te verbieden.¹³³ Dat de catechismus ook buiten de landsgrenzen populair was geworden, bleek uit een brief van de landvoogdes aan het Gelderse Hof. Maria van Hongarije schreef dat een priester uit Deventer zo'n 40 tot 50 exemplaren van het boekwerk in een drukkerij had zien liggen. Omdat veel Veluwenaren regelmatig in Deventer kwamen, was actie geboden.¹³⁴

128 GA, AHGZ, inv.nr. 4524, nr. 1554-5, verklaring Johannes Zicheüs, ongedateerd, fol. 1re. Hille Ris Lambers spreekt van een verklaring door een Arnhemse franciscaan, die de sermoen van de verdachte gehoord zou hebben, zie: Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming*, bijlage 34, nr. 2, cclxxv-cclxxvi. Dat Johannes Zicheüs zelf werd verdacht, blijkt uit de correspondentie tussen het Hof en de provinciaal van de orde der observanten te Keulen, waarin werd gesproken over de dagvaarding van Johan van Sichen, franciscaan te Deventer, zie: GA, AHGZ, inv.nr. 811, nrs. 2565 en 2582.

129 GA, AHGZ, inv.nr. 811, nrs. 2565 en 2582; inv.nr. 652, nr. 860.

130 GA, AHGZ, inv.nr. 4524, nr. 1554-5, memorie van raadsheer Josse van Cranevelt, ongedateerd, fol. 1re.

131 GA, AHGZ, inv.nr. 4524, nr. 1554-5, memorie van raadsheer Josse van Cranevelt, ongedateerd, fol. 2re.

132 GA, AHGZ, inv.nr. 4524, nr. 1554-5, memorie van raadsheer Josse van Cranevelt, ongedateerd, fol. 2ve.

133 SAH, OAH, inv.nr. 1284; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 940, 346.

134 GA, AHGZ, inv.nr. 652, nr. 930a.

3.6. Radicalisering van de kritiek op de kerk

De kritiek van Van Sichen en Verstege op de geloofspraktijk oogde scherp maar nauwkeurig. Toch stonden sommige clerici een hardere lijn voor. Zij bestookten parochianen met hun progressieve denkbeelden, maar deden dat op een baselere manier. In 1556 meldde Katrijn Geurts zich op de kanselarij. De zuster uit het Arnhemse Catharinagasthuis overhandigde een brief, die ze had gevonden op het altaar van de gasthuiskapel. De anonieme schrijver klaagde over het optreden van een ‘luttersen cappellaen’ die op Driekoningendag had gezegd dat hij de wijzen uit het oosten ‘geenen cristen’ vond en zich ook laatdunkend had uitgelaten over de noodzaak van vasten.¹³⁵ Katrijn concludeerde dat het handschrift overeenkwam met dat van een handgeschreven boekje over de kloosterregel van de franciscanen.¹³⁶ Waren het inderdaad de observante minderbroeders geweest die door middel van een anonieme brief de autoriteiten wilden bewegen tot het opstarten van een strafzaak? De raadsheren zagen in ieder geval voldoende aanleiding om te gaan graven in het verleden van de verdachte kapelaan. Omdat Johan van Loendersloot voorheen als pastoor-waarnemer werkzaam was geweest in Bovenkarspel, besloot het Hof navraag te doen bij de deken van het dekenaat West-Friesland. Die verstrekke in 1561 de nodige getuigenissen over het optreden van de priester in zijn Hollandse periode.¹³⁷ Daarin viel te lezen dat Van Loendersloot, in reactie op de vraag van een stervende om het heilig sacrament uitgedeeld te krijgen, gezegd zou hebben: ‘Als ghij het hyer opgevretet hebt, waer zult ghy hem dan inder eewicheyt vijnden?’¹³⁸ Ook werd verklaard dat de verdachte op een ander moment aan zijn collega priesters gevraagd zou hebben: ‘Mach men godt besluyten in een schythuys ofte in een perdeel?’¹³⁹ Daarmee stelde hij het opbergen en tentoonspreiden van de geconsecreerde hostie ter discussie.

De geraadpleegde getuigen hadden voordeel bij het afschilderen van Johan van Loendersloot als beruchte sacramentsschender. Ze hadden Johans uitlatingen immers gehoord toen ze met hem in een herberg bier zaten te drinken. Toch leek het erop dat de verdachte kapelaan inderdaad in krachtige bewoordingen de hostie had geminacht. Hij betwistte de ware wezensverandering van het heilig sacrament en riep Augustinus tot zijn getuige.¹⁴⁰ Tegelijk klonk in het

135 GA, AHGZ, inv.nr. 4525, nr. 1556-2, anonieme brief, fol. 1re; vgl. inv.nr. 4525, nr. 1556-2, getuigenis van Katrijn Geurts, fol. 1vo. De kapelaan werd door Katrijn heer Jan genoemd. De archivaris Jacobus Simon van Veen opperde al dat het hier moet zijn gegaan om Jan van Loedensloot, zie: GA, AHGZ, inv.nr. 4526, nr. 1561-8 (opmerking op de omslag). Destijds was geen andere kapelaan actief met een vergelijkbare voornaam, zie: Bijlage I.

136 De tertiariissen in het gasthuis ontvingen zielzorg van de observante minderbroeders uit Arnhem, zie: Goudriaan, *Kloosterlijst*, IDNR A51.

137 GA, AHGZ, inv.nr. 1070, nr. 2611; GA, AHGZ, inv.nr. 1070, nr. 2613; inv.nr. 1070, nr. 2619; inv.nr. 4526, nr. 1561-8.

138 GA, AHGZ, inv.nr. 4526, nr. 1561-8, getuigenverhoren, 3 mei 1561, fol. 1vo.

139 GA, AHGZ, inv.nr. 4526, nr. 1561-8, getuigenverhoren, 3 mei 1561, fol. 1vo.

140 GA, AHGZ, inv.nr. 4526, nr. 1561-8, getuigenverhoren, 3 mei 1561, fol. 2re.

optreden van Van Loendersloot nog een ander geluid door. Met zijn uitspraak over het 'opvreten' van Jezus, om hem vervolgens in de eeuwigheid niet meer te kunnen 'vinden', leek de priester ervan overtuigd dat aan de menswording van Christus paal en perk moest worden gesteld. De komst van de Heer in het vlees kon niet eindeloos worden herhaald. Zo'n overtuiging kon in theologische zin op veel verschillende manieren worden uitgelegd of bekritiseerd. Maar de uitspraak van Johan was niet gericht tegen theologen. Hij probeerde vooral om parochianen van zijn gelijk te overtuigen. Naar de mening van de raadsheren was hij daarin veel te ver gegaan. Het Hof oordeelde dat de kapelaan in Gelre geen zielzorg meer mocht verlenen.¹⁴¹

Doordachte uitspraken van priesters werden op een veel minder hoogstaande manier eigengemaakt door leken. Eén van hen was de in Arnhem woonachtige Crispinus van Solsbrugge. Deze edelman genoot een bedenkelijke reputatie. Zo'n twintig jaar eerder was hij in het land van Kleef ter dood veroordeeld, maar ontsnapt uit de gevangenis.¹⁴² Sindsdien verbleef hij in Gelre, waar hij eveneens in de beklagdenbank terecht kwam. In 1547 verdacht de landvoogdes Crispinus ervan zich te hebben aangesloten bij koning Hendrik II van Frankrijk (1519-1559), een vijand van Karel V.¹⁴³ Ook binnen de stadsmuren van Arnhem stond de edelman bekend als een heetgebakerd type die zijn tegenstanders regelmatig met getrokken messen angst aanjoeg.¹⁴⁴ Hoewel Van Solsbrugge aanvankelijk vooral problemen opleverde als het ging om geld of goederen, verviel hij in 1558 in een nieuwe actie. De raadsheer Johan Stalbergen (+1567) ving geruchten op dat Crispinus zich zou hebben schuldig gemaakt aan godslastering en ketterij. Crispinus' buurman Gerardus Hendricks vertelde 'dat alle naburen genuchsam kundich is' dat de edelman maar weinig op had met 'den dinst der myssen'.¹⁴⁵ In een discussie met Gerardus had Van Solsbrugge zich laten ontvallen dat God 'van alle orten angebeden wyl syn'.¹⁴⁶ Hierin klonk door wat Verstege in *Der Leken Wegwyser* schreef over 'den pausen mis':

Offschoin der broitdienst op den altair gelaten wurde, so were noch dit ghemelde ghebet op den altair nyt mechtigher dan off het op den predickstoil, ia to hous, off in een waldt van den priester gesproken wurde (...) alle gelouige mannen vnde frouwen, mueghen op allen plaitsen Jesus lyden mit hoir geloue voir Gott dem vader presentyren, vnde binnen durch dit lyden om vergiffenus, vur sich vnde vur anderen.¹⁴⁷

141 GA, AHGZ, inv.nr. 4526, nr. 1561-8, verklaring van de stadhouder, kanselier en raden, 7 juli 1561.

142 Vogels, 'Jonker Crispinus van Solsbrugge.'

143 GA, AHGZ, inv.nr. 1064, nr. 603.

144 Vgl. GA, ORAA, inv.nr. 396, fol. 135-Are en 250re.

145 GA, AHGZ, inv.nr. 4525, nr. 1558-1, fol. 2re.

146 GA, AHGZ, inv.nr. 4525, nr. 1558-1, fol. 2vo.

147 Veluanus, 'Der Leken Wechwyser', 215.

Net als Verstege in zijn catechismus vond ook Crispinus het niet nodig uitsluitend in een kerk tot God te bidden. De edelman schoot zelfs langslappende kerk-gangers aan om ze daarvan te overtuigen.¹⁴⁸

Kritiek op de kerk begon in de jaren 1560 radicalere vormen aan te nemen. Het Hof speelde daarin een sleutelrol door stelselmatig de kant van de kerk te kiezen, ook als de bewijsvoering niet sluitend was.¹⁴⁹ Het vervolgen van Crispinus van Solsbrugge en Johan van Loendersloot lag voor de hand. Eerstgenoemde zocht voortdurend de confrontatie met andersdenkenden, terwijl de Arnhemse kapelaan het nodig vond om door middel van grof taalgebruik zijn parochianen van inzicht te laten veranderen. Maar in de strafzaak tegen Evert van Doesburch waren er in de bewijsvoering veel losse einden. De Harderwijkse franciscaan zou in 1563, na een eucharistieviering, enkele parochianen buiten de kerk hebben aangesproken op het feit dat ze alleen maar de hostie en niet de wijnelk hadden ontvangen. Dit verhaal belandde op de kanselarij door toedoen van – opnieuw – Arent toe Boecop, die nog altijd leefde. In keurig Latijn had hij een brief geschreven aan Burchard van den Bergh, inmiddels deken van het Sint-Walburgkapittel in Arnhem. De raadsheren kregen Toe Boecops brief onder ogen en besloten een proces te beginnen.¹⁵⁰ Stadhouder Karel van Briemeu vroeg de lokale autoriteiten om extra inlichtingen.¹⁵¹ De magistratsleden van Harderwijk gaven hieraan gehoor. Ze lieten Evert van Doesburch naar het stadhuis komen en vroegen naar zijn kant van het verhaal. De minderbroeder ontkende alles, maar wees met een beschuldigende vinger naar Rutger van Baer. Deze pastoor van Harderwijk zou een diefstal hebben gepleegd, maar dit proberen te verdoezelen door anderen van ketterij te beschuldigen.¹⁵²

Rutger van Baer wachtte niet af, maar begon een tegenaanval. In een brief aan de kanselier beschreef hij tot in detail de misstappen van de monnik. Van Doesburch zou hebben gezegd:

Ghij hebt dath sacrament untfangen tot u verdoemenysze, ghij solt dath up twe gestalt hebben untfangen, gelick dath Christus heft ingesaet, ghij hebt een muesenmaltijt gehalten, den kelck behorden u ock gelanget to werden, gen huesman doet sijn maltijt, oft hye heft eyn kan met scarpbier bij hem staen. Ick hadde u genoch tho foeren gewaerschuwet. Waerom hebt ghij dath soe mysbrueckt?¹⁵³

148 Vgl. GA, AHGZ, inv.nr. 4525, nr. 1558-1, fol. 2re-2vo.

149 In het gewest Holland traden de raadsheren van het Hof gematigder op, zie: Tracy, 'Heresy Law'; Ter Braake, *Met recht en rekenschap*, 222-257; Ter Braake, 'Opereren in een grijs gebied'.

150 GA, AHGZ, inv.nr. 988, nrs. 2417 en 2417a; inv.nr. 988, nr. 2421.

151 GA, AHGZ, inv.nr. 988, nr. 2433.

152 GA, AHGZ, inv.nr. 4526, nr. 1563-6, missive van de magistraat van Harderwijk aan de stadhouder, 18 juni 1563, fol. 1vo en 3re-3vo.

153 GA, AHGZ, inv.nr. 4526, nr. 1563-6, missive van Rutger van Baer aan de kanselier, 24 juni 1563, fol. 1re.

De vergelijking tussen het consumeren van de hostie en het houden van een ‘muizenmaaltijd’ klonk weinig eerbiedig. Het leek erop dat Van Doesburch zinspeelde op de noodzaak van het communiceren onder twee gedaanten (*sub utraque specie*). Toch bleef zijn bedoeling onduidelijk. Het kon zo zijn dat de minderbroeder de ware wezensverandering van Christus in twijfel trok en daarmee het dogma van de transsubstantiatie verwierp. Maar het kon evengoed zo zijn dat hij de verschuivende – maar onder het oppervlak liggende – visie op de transsubstantiatieleer bespreekbaar wilde maken. In dat geval bleek zijn woordkeus weinig gelukkig, maar was de intentie een heel andere, namelijk het vernieuwen van de eucharistische rite. Het was dus niet meteen duidelijk of het hier ging om verwerping of om geleidelijke aanpassing van de transsubstantiatieleer. Wel leek het erop dat ook nu het inzicht een rol speelde dat het leven van Jezus Christus op aarde al geruime tijd was afgerond en dat de gewijde omgang met God door middel van andere woorden en vormen moest plaatsvinden. Hoewel het steekspel tussen monnik en pastoor het zicht op de werkelijkheid vertroebelde, zagen de raadsheren ook in deze strafzaak voldoende aanleiding om eigenhandig een scheidslijn te trekken tussen orthodoxie en ketterij. De minderbroeder werd bestempeld als ‘apostaat’, maar de pastoor moest door de magistraat met rust worden gelaten.¹⁵⁴

3.7. Verwarring in een katholieke wereld

De strafzaken van het Hof waren vooral gericht tegen priesters. De meesten van hen bleken randfiguren, die soms behoorlijk afwijkende meningen te berde brachten, en soms binnen het kerkelijke speelveld nieuwe wegen verkenden. Het leek er dus op dat conflicten rondom het heilig sacrament vooral langs de grenzen van de gedeelde religieuze cultuur werden uitgevochten, maar niets bleek minder waar. Ook in het ‘religieuze centrum’ ging het bouwwerk van eucharistische vroomheid aan het schuiven. Dit bleek al bij Herman Lethmaet, die het *Hoc est corpus meum* minder letterlijk leek te nemen. Bovendien werd duidelijk dat de raadsheren van het Hof de kleinste afwijking in de leer als ketterij bestempelden. Daarmee gaven zij aanzienlijk minder ruimte voor het bewandelen van religieuze dwarsstraten en begonnen de meest strikte toepassing van het heilig sacrament te verdedigen. Godsdienstige veranderingen kwamen dus in meerdere kringen openbaar en doorkruisten het theologische en religieuze domein.

Niet alleen onder radicale priesters en parochianen, maar ook onder de meer traditionele katholieken nam de verwarring over de misviering toe. Het Concilie van Trente (1545-1563) moest uitkomst geven, ook voor de gelovigen op de Veluwe. Filips van Lalaing had kort na aanvang van het concilie aan

154 GA, AHGZ, inv.nr. 988, nr. 2601.

alle magistraten en ambtlieden in Gelre opdracht gegeven om processies te houden voor het welslagen van de kerkvergadering.¹⁵⁵ Vanuit de Nederlanden bezocht Franciscus Sonnius de bijeenkomsten, al kwam hij regelmatig terug om het geloofsonderzoek op de Veluwe vorm te geven.¹⁵⁶ Samen met theologen als Alfonso Salmeron (1515-1585), Melchior Cano (1509-1560) en Ruard Tapper (1480-1559) wilde Sonnius vooral behoudend optreden. Op geen enkel moment werd tijdens het concilie de suggestie gedaan dat het misoffer figuurlijk zou zijn, of ook gezien kon worden als gedachtenis aan het eenmalige offer van Jezus aan het kruis. Er werd simpelweg vastgehouden aan de gewijde momenten van consecratie, offergave en herdenking. Alle drie werden ze als noodzakelijk bestempeld en in de gezamenlijke werking ervan zou de balans tussen materie en geest gewaarborgd blijven.¹⁵⁷

Na afloop van het concilie verschenen de opgestelde decreten in druk. Met de uitgave 'Heylige Concilium tho Trente', dat op bevel van landvoogdes Margaretha van Parma (1522-1586) in heel Gelre moest worden verspreid, werd de autoriteit van de traditionele misviering door de landsheer en de kerk bevestigd.¹⁵⁸ Maar nauwkeurige lezing van de uitgevaardigde decreten brengt aan het licht dat theologen en prelaten maar moeilijk overeenstemming hadden kunnen bereiken over het karakter en de aard van het misoffer. Juist dit gebrek aan consensus vormde een afspiegeling van dieperliggende onzekerheid. In de dertiende bijeenkomst, op 11 oktober 1551, had het concilie bevestigd dat het lichaam en bloed van Jezus Christus in de eucharistie op een ware, realistische en substantiële manier tegenwoordig zouden worden door een verandering die 'meest toepasselijk' (*aptissime*) transsubstantiatie kon worden genoemd.¹⁵⁹ In de tweeëntwintigste bijeenkomst, op 17 september 1562, werd de eucharistie een 'verum et proprium sacrificium' genoemd, zonder dat duidelijk werd gemaakt wat de leden van het concilie onder het begrip 'offer' verstonden.¹⁶⁰ Uiteindelijk bleek dat prelaten en theologen het werkwoord *offerre* op verschillende manieren gebruikten. Enerzijds verwees het naar het oorspronkelijke en niet te herhalen offer van Christus aan het kruis, maar anderzijds werd er de liturgische viering van de mis door een priester mee bedoeld.¹⁶¹ De Trentse theologen wilden dus vooral de oude doctrines en ritens veiligstellen, maar maakten veel minder duidelijk welke positie moest worden ingenomen tegenover verschui-

155 GA, AHGZ, inv.nr. 1044, nr. 362.

156 Vgl. GA, AHGZ, inv.nr. 1067, nr. 1633. Over Sonnius als inquisiteur, zie: Begheyn, 'Franciscus Sonnius'.

157 Lepin, *L'idée du Sacrifice de la Messe*, 326; vgl. Daly, 'The Council of Trent', 163.

158 Vgl. GA, AHGZ, inv.nr. 819, nr. 5255*. De aartsdiaken van Sint-Pieter zorgde voor implementatie van de Trentse bepalingen in zijn rechtsgebied, zie: Van Rootselaar, 'Afkondiging'.

159 Concilie van Trente, 13e zitting, Decretum de ss. Eucharistia, 11 oktober 1551, in: *Enchiridion Symbolorum*, Denzinger en Schönmetzer (eds.), nrs. 1651-1652; vgl. Daly, 'The Council of Trent', 164-165.

160 Concilie van Trente, 22^e zitting, Doctrina de ss. Missae sacrificio, 17 september 1562, in: *Enchiridion Symbolorum*, Denzinger en Schönmetzer (eds.), nr. 1751; vgl. Daly, 'The Council of Trent', 166.

161 Daly, 'The Council of Trent', 167.

vende percepties ervan. Het in stand houden van liturgische rituelen en het beschermen van bestaande opvattingen leek het devies. Dit had tot gevolg dat de gangbare orthodoxie opnieuw werd onderstreept. De kleinste afwijkingen in de leer, zoals die in de criminele procesdossiers naar voren kwamen, bleven dus kettters.

In tegenstelling tot de vrij traditionele opvatting in kringen van theologen en prelaten, deden in de maatschappij andere ideeën opgeld. In 1564 stelde Peter van Steenbergen het Hof op de hoogte van het feit dat Gelderse kloosters massaal weigerden om de vastgestelde contributie te betalen, waarmee de kosten van het Concilie van Trente konden worden betaald. De deken van het Zutphense Sint-Walburgkapittel vroeg om extra bevoegdheden.¹⁶² Hoewel dit feit niet direct te maken had met de inhoud van de Trentse bepalingen, gaf het te denken. De landvoogdes reageerde met een pakket aan maatregelen. De raadsheer Johan Stalbergen moest toezicht gaan houden op de invoering van de conciliebepalingen en om de drie maanden rapport uitbrengen. Tegelijk hielden de autoriteiten in de gaten of de Trentse bepalingen in elke stad werden gedrukt en verspreid. Ook moest de inquisiteur doorgaan met zijn geloofsonderzoek.¹⁶³ Gaandeweg werd duidelijk dat priesters en parochianen het heilig sacrament nog altijd beschouwden als 'gewoon een voorwerp', maar hun kritiek steeds vaker op fysieke manieren lieten blijken. De bekentenis die Jasper de Hase in de winter van 1564 aflegde sprak boekdelen. De zoon van de, door Sonnius al eerder afgezette, pastoor Berend de Hase drong de parochiekerk van Hattem binnen, greep twee monstransen mee, brak die overmidden en wierp ze in de 'krommen kolck' buiten de stad.¹⁶⁴

3.8. Conclusie

De conflicten rondom het heilig sacrament lieten zien dat Veluwe priesters en parochianen leefden in een periode vol grijstinten, waarin het met de godsdienst nog alle kanten op kon gaan. Priesters, maar ook sommige parochianen, zochten naar vernieuwing van de misviering en begonnen meer moeite te krijgen met belichaamde vroomheid. Eén aspect dat daarin onafgebroken viel te herkennen was de toenemende twijfel over de ware wezensverandering van brood en wijn in het lichaam en bloed van Jezus. De Heer was in de hemel en niet meer op de aarde, zo luidde de nieuwe leus. Het besef groeide dat tussen beide sferen een fysieke afstand bestond die alleen door de Heilige Geest kon

162 GA, AHGZ, inv.nr. 917, nr. 2969.

163 GA, AHGZ, inv.nr. 657, nr. 1807a; vgl. inv.nr. 819, nr. 5255*; inv.nr. 660, nr. 2251.

164 GA, AHGZ, inv.nr. 1071, nr. 2934. Sonnius zette Berend de Hase in 1557 uit zijn ambt op verdenking van ketterij, zie: GA, AHGZ, inv.nr. 1069, nr. 2224; inv.nr. 986, nrs. 1654 en 1661; *Francisci Sonni ad Viglium Zuichemum epistolae*, 20-21; Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming*, bijl. 12, nr. 1a, cciv-ccv. De inquisiteur werd in zijn geloofsonderzoek bijgestaan door Johan Stalbergen, zie: GA, AGR, inv.nr. 1717, fol. 75re.

worden overbrugd. Dit verklaart waarom de verandering van brood en wijn ter discussie werd gesteld en in het kielzog daarvan werd verwezen naar het zitten van Christus aan de rechterhand van zijn Vader in de hemel. De Heer was niet in de hostie maar bij zijn Vader in de hemel. Criticasters deelden, zoals Woltjer voor Friesland vaststelde, in veel opzichten de denkbeelden van de reformators¹⁶⁵, maar op de Veluwe overheersten de vele variaties. Opvattingen van priesters en parochianen waren soms verfijnd, en soms veel minder, maar getuigen in alle gevallen van een zoektocht naar eigentijdse percepties van het lichaam van Christus, zowel binnen als buiten de liturgie. Diepgewortelde en belichaamde, devotionele conventies werden vaak betwist, en soms verworpen, zoals bijvoorbeeld ook in Brabant gebeurde.¹⁶⁶

Een daarmee samenhangend element was de aanhoudende worsteling met zekerheid en autoriteit op het gebied van kerk en godsdienst. De autoriteitsvraag kwam telkens weer naar boven en was verbonden met nieuwe visies op materialiteit en spiritualiteit. Vanaf het moment dat gelovigen vraagtekens gingen zetten bij belichaamde vroomheid, werden de gevolgen voor het heilig sacrament, de liturgie, de heiligen, en voor de kerk als instituut steeds duidelijker zichtbaar. De daarmee samenhangende neiging om de Schrift een welhaast on-aantastbare autoriteitspositie te geven, bleek niet zuiver protestants, maar vond evengoed onder katholieke prelaten en theologen navolging. Langs de randen van de christelijke gemeenschap, maar zeker ook in de kern van het katholieke systeem, werden de nodige omtrekkende bewegingen gemaakt. Zo probeerden theologen tijdens het Concilie van Trente helderheid te bieden, maar verschilden ze evengoed van mening over de juiste uitleg van de transsubstantiatieleer. De laatmiddeleeuwse spanning tussen lichaam en geest kwam alsmaar meer naar boven, zoals Caroline Walker Bynum vaststelde op basis van de situatie in het Duitse Rijk¹⁶⁷, maar het pleit werd uiteindelijk beslecht op het terrein van de autoriteit. Trentse theologen vonden de traditie net zo belangrijk als de Schrift, maar die mening werd niet meer zo breed gedragen als voorheen. Materiële devotie verloor voor sommigen haar zeggingskracht. Verschuivingen op het vlak van autoriteit en lichamelijkheid grepen dus in elkaar, ondanks het feit dat een grote groep gelovigen gehecht bleef aan de zintuigelijke cultuur.

Een beslissende rol was in dit proces weggelegd voor het Hof, veel meer nog dan in Holland en Friesland, waar de Brusselse orders vaker niet dan wel werden uitgevoerd.¹⁶⁸ De Gelderse raadsheren leken erop uit om de voor hen waardevaste en geconsolideerde visies op de iconische leerstellingen van incarnatie en transsubstantiatie te verdedigen. Elke theologische of religieuze gedachte die daarvan afweek, was verdacht. Daarmee werd aan beide kanten van

165 Woltjer, *Friesland*, 95.

166 Suykerbuyk, *The Matter of Piety*, 170-175.

167 Walker Bynum, *Christian Materiality*, 268-285.

168 Tracy, 'Heresy Law' 284-308; Ter Braake, *Met recht en rekenschap*, 222-257; Ter Braake, 'Opereren in een grijs gebied', 306-317; Woltjer, *Friesland*, 312-313.

het godsdienstige spectrum beweging zichtbaar. Raadsheren en prelaten verdedigden de ritus, terwijl sommige priesters en parochianen religieuze dwarsstraten verkenden. De drastisch toegenomen godsdienstige veelkleurigheid raakte uiteindelijk gepolariseerd door de toenemende strijd tussen opstandige gelovigen en landsheerlijke autoriteiten. De breekbare balans tussen materialiteit en spiritualiteit werd verstoord.

4. Een katholieke hervormingsagenda

4.1. Inleiding

Het bestuderen van devotie kunst van voor de Beeldenstorm kan niet alleen kunsthistorici maar ook religiehistorici nieuwe inzichten geven, zoals blijkt uit het wetenschappelijke onderzoek van de gebrandschilderde glazen in de Sint-Janskerk te Gouda. Duidelijk is geworden dat het glazenensemble op een masterplan is gebaseerd, waarvoor de naam van Herman Lethmaet is genoemd.¹ Onlangs heeft historicus Koen Goudriaan deze suggestie andermaal tegen het licht gehouden en nieuwe argumenten aangedragen om de uit Gouda afkomstige theoloog aan te wijzen als de bedenker van het masterplan. Hij concludeerde dat de Goudse glazen een manifest vormen van een krachtige vernieuwingsbeweging binnen de kerk die door de ontwikkelingen van 1572 tamelijk abrupt werd omgebogen.²

Het maken van een vergelijking tussen Gouda en andere kerken in de Noordelijke Nederlanden is welhaast onbegonnen werk. In veel kerken zijn uitsluitend fragmenten van schilderijen of gebrandschilderde ramen bewaard gebleven. Een uitzondering is de grote of Onze Lieve Vrouwekerk van Harderwijk. De daar zichtbare gewelfschilderingen dateren van 1561-1562, zijn vrijwel volledig bewaard gebleven, en vormen dus een uniek monument. De iconografie – die net als de Goudse glazen programmatisch aandoet – is tot op heden meermalen bestudeerd, met de analyse van kunsthistoricus Hessel Miedema over de iconografie van de schilderijen in het koor als voorlopig hoogtepunt.³ Hij concludeerde:

1 Van Harten-Boers e.a. (eds.), *The Glazing*; Van Eck, Coebergh-Surie en Gasten (eds.), *The Works*; Van Ruyven-Zeman (ed.), *The Stained-Glass Windows*; Van Eck, 'De Goudse glazen'.

2 Goudriaan, *Herman Lethmaet*.

3 Miedema, 'De ikonografie'. Het overzichtswerk van Meta Prins-Schimmel biedt – in tegenstelling tot Miedema – een compleet overzicht van de monumentale schilderijen, maar haar typering van de iconografie lijkt voor een groot deel te zijn gebaseerd op Miedema, zie: Prins-Schimmel, *De Grote of Onze Lieve Vrouwekerk*.

‘De ikonografie van de schilderijen in het koor van de kerk te Harderwijk is niet reformatorisch; er is, zij het misschien niet altijd zorgvuldig, voor gewaakt dat de versiering niet als ketters kon worden bestempeld. Dat zou door de landsregering ook zeker zijn afgestraft.’⁴

Miedema positioneerde de gewelfschilderingen binnen de protestantse hervormingsbeweging, maar stelde vervolgens dat de opdrachtgevers wijselijk vermeden hebben de ikonografie een expliciet reformatorisch of ketters cachet te geven. De grond voor deze conclusie vond Miedema in het dubieuze optreden van de stadsraad, die door hem werd bestempeld als ‘notoir hervormingsgezind’, in protestantiserende zin welteverstaan.⁵ De toegevoegde waarde van Miedema’s onderzoek lag evenwel op een ander vlak. De kunsthistorici Xander van Eck en Christiane Coebergh-Surie gebruikten zijn typering van de Harderwijker situatie om het bijbelhumanistische karakter van de Goudse glazen, als het product van een brede beweging, te duiden.⁶ Het verband tussen Harderwijk en Gouda was daarmee gelegd.

In dit hoofdstuk staat het iconografische programma van Harderwijk centraal. In het kort gaat het om de vraag wie de mogelijke bedenkers zijn geweest van het beeldprogramma, en welke boodschap zij wilden laten verbeelden. Het verhaal over de relativering van de liturgie, zoals verteld in hoofdstuk 3, krijgt daarmee een logisch vervolg. Iconografieën werden namelijk bedacht door theologen en uitgevoerd door kunstenaars, maar uiteindelijk betaald door parochianen.⁷ Zo’n kunstproject als in Harderwijk laat dus in de eerste plaats iets zien van de godsdienstige visie van de bedenkers, maar vertegenwoordigt tegelijkertijd een concept waarmee de opdrachtgevers de parochianen van Harderwijk dachten te kunnen overtuigen. Bovendien droeg de verbeelde boodschap een tijdloos karakter, juist omdat ze afstandelijk en niet-tastbaar was. Meerdere generaties raakten ermee vertrouwd.⁸ De analyse van criminele procesdossiers, met religieuze conflicten als belangrijkste graadmeter, krijgt dus een ‘solide’ tegenhanger met de bestudering van de Harderwijker gewelfschilderingen uit 1561-1562.

Een – tot op heden ongebruikte – brief van twee kerkmeesters uit Harderwijk vormt het vertrekpunt voor het hier vertelde verhaal. Aan de magistraat werd het voorstel gedaan om de restauratie van de kerkgewelven te bekostigen met behulp van fondsen. Om de werving daarvan alvast op te starten, noemden de kerkmeesters een viertal namen van kerkelijke prelaten, die volgens hen bereid zouden zijn om een donatie te doen. Als zodanig vormt de brief een

4 Miedema, ‘De ikonografie’, 280.

5 Miedema, ‘De ikonografie’, 277, 280-281.

6 Van Eck en Coebergh-Surie, ‘Behold, greater than Jonas is here.’, 40-41.

7 Vgl. Miedema, ‘De ikonografie’, 277.

8 De schilderijen op de gewelven en de koorkolommen zijn vermoedelijk pas in de eerste decennia van de zeventiende eeuw onder een witkalklaag verdwenen, zie: Prins-Schimmel, *De Grote of Onze Lieve Vrouwekerk*, 38.

handzame bron voor uitvoering van een netwerkanalyse, met als doel om de contouren te schetsen van het humanistische milieu, waaruit de *inventor* van het Harderwijker masterplan afkomstig moet zijn geweest ('4.2. Een netwerk van Utrechtse prelaten'). Vervolgens wordt de onderlinge samenhang van de verschillende iconografische onderdelen in de Onze Lieve Vrouwekerk aanneemelijk gemaakt ('4.3. De Harderwijker gewelfschilderingen'), gevolgd door een interpretatie van het geheel aan de hand van Herman Lethmaets *De instauranda religione* en Albertus Pighius' *Hierarchiae ecclesiasticae assertio* ('4.4. Humanistische beeldtaal'). Het hoofdstuk wordt afgesloten met een beschouwing over de rol van de Harderwijker stadsraad, de opdrachtgever van het kunstproject. ('4.5. Een notoir hervormingsgezinde magistraat?'). Waren de schepenen inderdaad notoir hervormingsgezind, zoals Miedema stelde, of wordt het tijd om dat beeld bij te stellen?

4.2. Een netwerk van Utrechtse prelaten

Katholieke gelovigen lieten al eeuwenlang religieuze kunstwerken maken. Zij wilden daarmee hun godsdienstige overtuigingen laten verbeelden en indien mogelijk ontsluiten voor een breed publiek. Veel kunstobjecten kregen dan ook een plek in een openbare ruimte, zoals een kerk of stadhuis. De ideeën die in devotie werken hun verbeelding moesten krijgen, ontsproten niet zomaar aan een willekeurig brein. Opdrachtgevers zorgden voor de bekostiging en kunstenaars voerden de aangeleverde ideeën uit, maar de iconografie werd bedacht door theologen. Zo leverde Herman Lethmaet waarschijnlijk, zoals al naar voren gebracht, het beeldplan voor het herbeglazingsproject in de Goudse Sint-Janskerk. Vervolgens trokken kerkmeesters met dit plan langs mogelijke donateurs.⁹ In Culemborg gaf Elisabeth van Culemborg (1475-1555) opdracht voor het maken van een triptiek. Het drieluik moest komen te hangen in de Sacramentskapel van de plaatselijke parochiekerk. Het beeldprogramma stelde ze niet zelf op, maar liet ze maken door haar executeur-testamentair Johan van Schoonhoven, pastoor van Culemborg en deken van het Sint-Barbarakapittel ter plaatse.¹⁰ Het waren in deze gevallen dus kerkleiders die een iconografie vaststelden, nog voordat opdrachtgevers op zoek gingen naar een geschikte uitvoerder.

In Harderwijk waren het twee kerkmeesters die optraden als bemiddelaars tussen de opdrachtgevers en de uitvoerders van het plan om de gewelven in de parochiekerk te laten beschilderen. Daarvoor hadden ze toestemming nodig van de magistraat, maar ook geld om de uitvoering van het plan mogelijk te maken. In een brief aan de stadsraad – vermoedelijk uit 1558 – schreven de kerk-

⁹ Goudriaan, *Herman Lethmaet*, 15-17, 27-35.

¹⁰ De Jong, *De reformatie in Culemborg*, 47-48; Van Bueren en Wüstefeld, *Leven na de dood*, nrs. 100-102, 255-258.

meesters dat ze reeds honderd Philipsguldens hadden ontvangen van Wolter van Byler (1504-1560), een Utrechtse prelaat, die reeds op jonge leeftijd carrière had gemaakt binnen de kerk.¹¹ Tegelijk deden de kerkmeesters het voorstel om bij het kapittel van Sint-Marie te Utrecht een fondsenwerving te doen. De formele collator van de Harderwijker parochiekerk moest wel gewillig zijn om een geldbedrag te schenken. Ook stelden de kerkmeesters voor om contact te leggen met de abten van Mariënweerd te Beesd en de Sint-Paulusabdij te Utrecht. De eerste was een oud-leerling van de Harderwijker stadsschool, de tweede een Veluenaar van geboorte. De brief maakte duidelijk dat de magistraat zou optreden als daadwerkelijke opdrachtgever, maar dat een eerste aanzet tot fondsenwerving moest worden gedaan door de kerkmeesters.

De hierboven aangehaalde brief stond op naam van Marten Martensz Ottens en Wolf Jansz.¹² Beide kerkmeesters waren lid van het Onze Lieve Vrouwe- of Armenpotsgilde en het Sint-Jorisgilde, twee prominente broederschappen waarvan lidmaatschap was voorbehouden aan magistratsleden, rijke kooplieden en vooraanstaande burgers.¹³ Ze behoorden dus tot de elite van Harderwijk en namen binnen de christelijke gemeenschap een vooraanstaande plaats in. Tegelijk waren het personen die het oude geloof trouw bleven. In 1562 lieten Marten en Wolf zich vereeuwigen op de gewelven in het noordertransept. Daarnaast bleek uit een getuigenis van Rutger van Baer uit 1564 dat Marten ooit bij de pastoor melding had gemaakt van het feit dat een Harderwijker minderbroeder enkele misgangers erop had gewezen dat communicanten naast de hostie ook de wijnelk moesten ontvangen.¹⁴ Van Wolf was bekend dat hij in contact stond met mr. Jan Voet, alumnus van Leuven, die in Harderwijk dienst deed als rector van de stadsschool en rechtzinnig religieus onderwijs bepleitte.¹⁵ Beide

11 SAH, OAH, inv.nr. 800, ongenummerd, concept van kerkmeesters Marten Martensz en Wolf Jansz aan de magistraat van Harderwijk, ongedateerd. Berends plaatst het stuk op c. 1543, maar dat kan niet juist zijn. Wolter van Byler wordt in de brief namelijk balijer genoemd, een positie die hij bekleedde tussen 1551 en 1560. Wellicht kwamen de kerkmeesters uit bij Wolter van Byler, omdat de balijer tussen 1556 en 1558 had deelgenomen aan een aantal kunstprojecten, waaronder de herbeglazing van de Goudse Sint-Janskerk. Bovendien liet de magistraat meermalen een aantal geschenken bij de balijer in Utrecht afleveren, als ook bij het kapittel van Sint-Marie. Ook betuigden de schepenen hun dank aan de johannieters van 's-Heerenloo. Al deze schenkingen werden direct na 1558 gedaan. Het lijkt dus waarschijnlijk dat de conceptbrief is geschreven in 1558.

12 Marten Martensz Ottens, zoon van Marten Martensz. en Tye NN., trouwde met Swane NN. en woonde in de Hogebruggestraat, zie: SAH, ORAH, inv.nr. 134, fol. 376vo (1548) en inv.nr. 137, fol. 88vo (1566). Wolf Jansz. trouwde met Griete NN. en woonde in de Snijderstraat, zie: SAH, ORAH, inv.nr. 133, fol. 138ro (1530) en fol. 138vo (1530); inv.nr. 134, fol. 17vo (1539).

13 SAH, OAH, inv.nr. 1750, fol. 10ro en fol. 10vo (Armenpotsgilde); Van Doorninck, 'Het St. Joris gilde te Harderwijk', 57 (Sint-Jorisbroederschap). Leden van het Armenpotsgilde hielden zich voornamelijk bezig met armenzorg, terwijl de leden van de Sint-Jorisbroederschap gemachtigd waren om zes gemeenslieden te nomineren, zie: Berends, *Oud-Archief*, I, 327, opmerkingen bij nrs. 1733-1749 en 1750-1887.

14 GA, AHGZ, inv.nr. 4526, nr. 1563-6, fol. 1vo-2re.

15 SAH, ORAH, inv.nr. 135, fol. 39vo (1550). Jan Voet was vermoedelijk de schrijver van het in 1540 gepubliceerde prospectus van de stadsschool, waarin het humanistische profiel van de onderwijsinstelling werd benadrukt, zie: SAH, OAH, inv.nr. 640.

heren konden dus worden gerekend tot een groep van burgers die nauw verbonden waren aan het oude geloof. Dit verklaarde waarom de kerkmeesters zich in de jaren 1550 en vroege jaren 1560 zo intensief bemoeiden met de restauratie en beschildering van de gewelven in de Onze Lieve Vrouwekerk, afgezien van het feit dat ze als kerkmeesters verantwoordelijk waren voor de onderhoud van het godshuis.¹⁶ Toch lag het niet voor de hand dat ze het concept voor de gewelfschilderingen zelf zouden bedenken. Maar wie hadden hun handen gelegd aan het Harderwijker beeldplan?

Het idee voor de iconografie kwam waarschijnlijk van een kerkleider die banden onderhield met Harderwijk. De persoon die al in contact stond met de kerkmeesters was Wolter van Byler. Hij had zijn tienerjaren doorgebracht in zijn geboorteplaats Harderwijk, waar hij als jonge priester werd toegelaten tot het Onze Lieve Vrouwegilde en de Sint-Jorisbroederschap. Hij moet dus bekend zijn geweest met Marten en Wolf, die destijds al lid waren van de twee genootschappen.¹⁷ Op 21-jarige leeftijd vertrok Van Byler naar Utrecht en werd hij toegelaten tot het convent van Sint-Catharina, het hoofdhuis van de Utrechtse Balije van de Johanniterorde.¹⁸ Nadat hij in de jaren 1540 had dienstgedaan als commandeur te Ingen keerde hij in 1550 terug naar Utrecht om te worden benoemd tot coadjutor van de Utrechtse Balije. Niet lang daarna volgde zijn verkiezing tot balijer.¹⁹

In zijn tweede Utrechtse periode raakte Van Byler bevriend met Nicolaas van Nieuwlandt (1510-1580) en Hieronymus Vairlenius (1511-1589). Deze twee prelaten hadden gestudeerd in Leuven en maakten naam in kringen van kanunniken. Vairlenius had in de jaren 1540 gestudeerd aan het Drietalencollege te Leuven, doceerde vervolgens Latijn en Grieks aan de stadsschool van 's-Hertogenbosch, maar werd in 1553 als lector verbonden aan het Sint-Catharinaconvent. Daar ging hij colleges geven over de psalmen van David en de brieven van Paulus. Als dank voor zijn lessen aan de conventschool mocht hij deelnemen aan de periodieke opentafelgesprekken van Wolter van Byler, waarbij Utrechtse prelaten, edelen en magistraatsleden aanschoven.²⁰ De daaruit volgende vriendschap was voor Vairlenius reden om zijn driedelige *Een schoone verclarynghe* over de 118^e, 53^e en 136^e psalm op te dragen aan de balijer.²¹ Nicolaas van Nieuwlandt was sinds 1555 deken van het kapittel van Sint-Marie te Utrecht en raakte in die tijd bevriend met Van Byler. De hechte band tussen de twee kwam onder meer tot uiting toen Van Nieuwlandt bij afwezigheid van Van Byler de stemming onder de conventualen van Sint-Catharina verrichtte,

16 Vgl. GA, AHGZ, inv.nr. 992, nr. 3643.

17 SAH, OAH, inv.nr. 1750, fol. 8vo.

18 Brondgeest, *Bijdragen*, 10-11.

19 Hoefer en Van Veen, 'De commanderieën', 314; HUA, Archief van de Balije van Utrecht van de Johanniterorde, inv.nr. 2.

20 Hensen, 'Hendrick Berck', 44; Hensen, 'Vairlenius, Hieronymus'.

21 De Vocht, *History of the Foundation*, IV, 163-164.

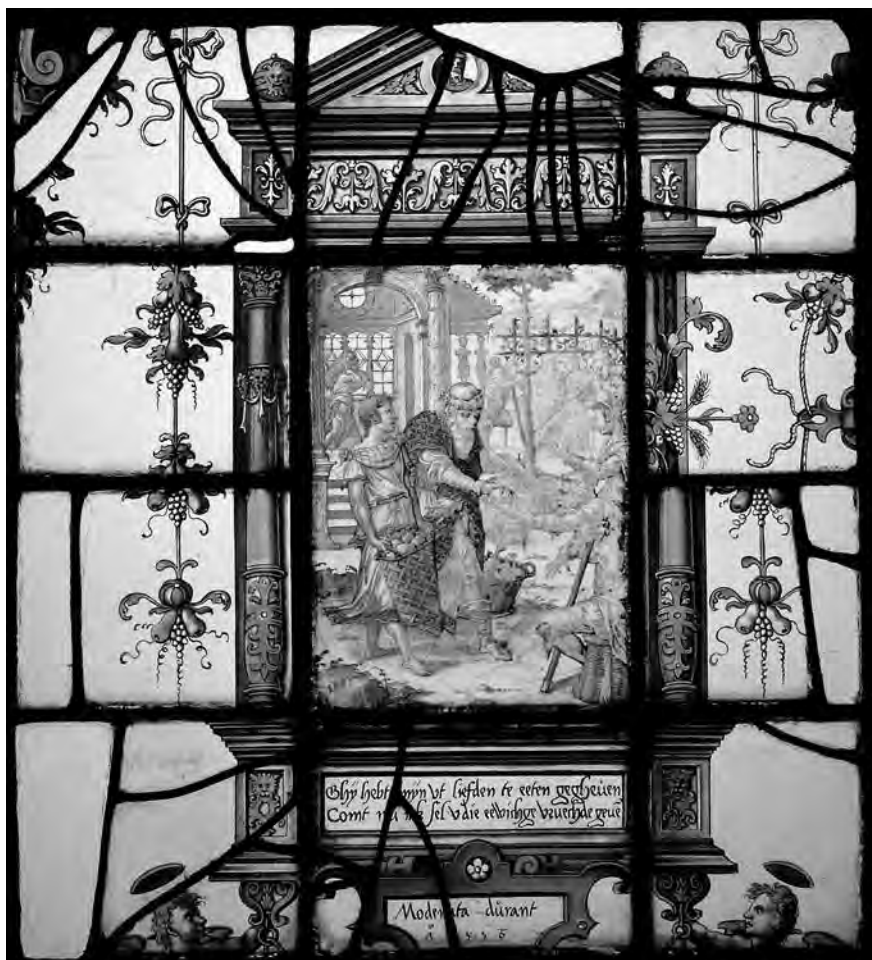

Afbeelding 8. Portret van Wolter van Byler (1504-1560), 1555. Olieverf op paneel, trant van Anthonie Blocklandt. 66.5 X 53 cm. Collectie Museum Catharijneconvent, nr. BMH s671b. (Foto van Ruben de Heer).

ten behoeve van de voordracht van een nieuwe coadjutor.²² Ook hij zal hebben deelgenomen aan de opentafelgesprekken die door Van Byler werden georganiseerd en waarbij Utrechtse prelaten en de stedelijke elite elkaar ontmoetten.

Wolter van Byler was betrokken bij meerdere kunstprojecten. Zo gaf hij Willem van Noort de opdracht om voor het balijershuis een schoorsteenfries te maken met daarop de beeltenissen van Johannes de Doper en Catharina, de beschermheiligen van de johannieters. Ook liet Van Byler zich portretteren door

22 Hensen, 'Hendrick Berck', 47.

Afbeelding 9. Glas met spijziging hungerigen en spreuk 'moderata durant' van Johanneter Wouter van Bijler, 1556. Glasschildering, trant van Jan I van Zijl. 52 X 47 cm. Collectie Museum Catharijneconvent, nr. ABM v94e. (Foto van Ruben de Heer).

Anthonie Blocklandt van Montfoort [Afbeelding 8] en gaf hij glazenier Jan I van Zijl opdracht een ruitje te maken met daarop *De spijziging der armen* naar Matteüs 25.²³ [Afbeelding 9] De balijer stond dus niet alleen in contact met prelaten die zich nogal eens toelegden op religieuze kunst, maar onderhield ook banden met Utrechtse kunstenaars. Dit werd nog maar eens duidelijk bij het herbeglazingsproject voor de Sint-Janskerk van Gouda. Wolter van Byler vroeg in 1556 aan Jan I van Zijl om een glas te maken met *Johannes de Doper bestraft Herodes Antipas van bloedschande*, terwijl de Utrechtse bisschop Joris van Egmond (1504-1559) en aartsdiaken Cornelis van Mierop (1509-1572) gelijktijdig aan glazenier Dirck Crabeth opdracht gaven voor het maken van glazen met

23 Dirkse, "Moderate Durant", 49-51, 52-57, 60-61.

respectievelijk *De doop van Jezus in de Jordaan en Jezus' getuigenis over zichzelf*.²⁴ Niet alleen de schenkers van de glazen waren aan elkaar verwant, ook de door hen bekostigde kunstobjecten. De drie glazen vertoonden namelijk een vergaande iconografische verbondenheid.²⁵

Waarschijnlijk maakte Wolter van Byler deel uit van een netwerk van prelaten en kunstenaars, waarvan de leden kosten nog moeiten bespaarden om Bijbelse taferelen te laten vereeuwigen in eigentijdse kunstvormen. Dit bleek opnieuw in 1558, toen Van Byler gelijktijdig met – alweer – Joris van Egmond en Cornelis van Mierop een portretpenning liet maken door Steven van Herwijck.²⁶ In hetzelfde jaar gaf Wolter, samen met de provinciaal van de Dominicanen Godefridus van Mierlo (1518-1587), opdracht aan Jan van Brevelt om twee deuren voor het Onze Lieve Vrouwe-altaar in de kapel van de Onze Lieve Vrouwebroederschap te Utrecht te maken.²⁷ Dat Van Byler ook al een geldbedrag beschikbaar had gesteld voor de gewelfschilderingen in de Harderwijker parochiekerk was al bekend, maar mogelijk strekte zijn bemoeienis met het Harderwijker kunstproject verder. In het geschenkenregister van de magistraat van Harderwijk werden twee giften aan de balijer verantwoord, die magistraatsleden persoonlijk naar Utrecht hadden gebracht.²⁸

In hun brief aan de Harderwijker stadsraad wezen de kerkmeesters – overigens zonder namen te noemen – op een drietal andere kerkfunctionarissen als mogelijke donateurs. Ook deze prelaten hebben wellicht invloed uitgeoefend op het beeldprogramma voor de gewelfschilderingen. Als eerste noemden kerkmeesters Marten en Wolf de deken van het kapittel van Sint-Marie te Utrecht. Het lag voor de hand dat ze bij deze geestelijke uitkwamen, omdat de deken optrad als formele collator van de Harderwijker parochiekerk. Tijdens het balijerschap van Wolter van Byler – de periode waarin de brief werd geschreven – vervulde de hierboven reeds genoemde Nicolaas van Nieuwlandt sinds 1555 de functie van deken. Hij kwam in de plaats van de overleden Herman Lethmaet. Lethmaet was een Gouwenaar van geboorte, studeerde theologie aan de Sorbonne en haalde daar zijn doctoraat in de theologie. In 1530 werd hij benoemd tot deken van het kapittel van Sint-Marie. Niet veel later deed hij dienst als vicaris-generaal van bisschop Joris van Egmond en werd hij samen met Franciscus Sonnius als inquisiteur uitgezonden naar Friesland.²⁹

24 Goudriaan, *Herman Lethmaet*; Dirkse, "Moderate Durant", 57-58.

25 De Groot, *The Seventh Window*, 137.

26 Dirkse "Moderate Durant", 61-62.

27 Dirkse "Moderate Durant", 62-63; Jan van Brevelt was vermoedelijk familie van Dirck Jansz. van Brevelt die in 1556 borg stond voor Jan I van Zijl, zie: Dirkse "Moderate Durant", 62-63. De Onze Lieve Vrouwebroederschap der Jacobijnen te Utrecht was nauw verbonden met het plaatselijke Sint-Lucaspilgrijverij, waarin toonaangevende kunstenaars waren verenigd, zie: Hoogland, 'De Dominicanen te Utrecht', 200. Wolter van Byler en Godefridus van Mierlo waren in 1558 procurators van de broederschap.

28 SAH, OAH, inv.nr. 237 en 238, niet gefolieerd, onder 'Geschenckt'.

29 Kuys, *Repertorium*, 335; Van der Aa, 'Lethmaet (Herman)', 363-364.

Ook Herman Lethmaet maakte deel uit van de Utrechtse kring van prelaten. En net als zijn standgenoten uit de Domstad hield ook hij zich bezig met een aanzienlijk kunstproject: de herbeglazing van de Goudse Sint-Janskerk. Het was dan ook niet vreemd dat Lethmaet moeite deed om prelaten als Joris van Egmond, Cornelis van Mierop, Wolter van Byler en Nicolaas van Nieuwlandt in contact te brengen met de Goudse magistraat, de uiteindelijke opdrachtgever voor de glazen.³⁰ Zoals hierboven reeds gezegd, werd Lethmaet na zijn plotselinge dood als deken opgevolgd door Nicolaas van Nieuwlandt, een vriend van Wolter van Byler. De verbondenheid tussen het kapittel van Sint-Marie en Harderwijk was dus niet alleen kerkrechtelijk van aard, maar Lethmaet en Van Nieuwlandt maakten tegelijk deel uit van een breder netwerk van kunstlievende prelaten. Dit verklaarde wellicht waarom de Harderwijker magistraat tussen 1559 en 1563 tot viermaal toe een geschenk liet afleveren bij de deken van het kapittel.³¹ Was de deken van Sint-Marie soms betrokken bij het iconografische ontwerp voor de Harderwijker gewelfschilderingen?

Het Utrechtse netwerk van prelaten kende ook vertakkingen die tot buiten de stad reikten. Zo stond Lethmaet in contact met de pauselijke kamerheer, latere pastoor van Kampen en proost van het Sint-Janskapittel te Utrecht Albertus Pighius. Beide heren ontmoetten elkaar regelmatig in de jaren 1520. Paus Adrianus VI schreef enkele brieven aan Lethmaet en liet die door Pighius op het juiste adres afleveren.³² Toen laatstgenoemde op initiatief van het Kamper stadsbestuur werd benoemd tot pastoor van de stad, belandde hij op een roerige plek. In de Hanzestad was ketterij schering en inslag en de pastoor werd geacht daar iets aan te doen.³³

Albertus Pighius voelde zich aangetrokken tot de *humanae litterae*. Dit bracht hem ertoe om op te treden als mentor van zijn oomzegger Stephen Pighius, student aan het Drietalencollege te Leuven. Ook Pighius' *Hierarchiae ecclesiasticae assertio* uit 1538 was doordrongen van het humanistische gedachtegoed. In het theologische werk wees de Kamper pastoor de Schrift aan als één van de twee pijlers van de katholieke kerk.³⁴ De humanistische gezindheid van Albertus Pighius moest wel van invloed zijn op de schepenen van de stad. De pastoor stond immers in nauw contact met de magistraat, waarin een aantal

30 Goudriaan, *Herman Lethmaet*; vgl. De Groot, *The Seventh Window*, 137.

31 SAH, OAH, inv.nr. 238, 239, 240 en 241, niet gefolieerd, onder 'Geschenckt'.

32 Enkele brieven van paus Adrianus VI aan Lethmaet zijn gevonden in inventaris van Pighius, hetgeen direct contact veronderstelt, zie: De Voogd, *History of the Foundation*, IV, 199, noot 4. Desiderius Erasmus beval Lethmaet aan bij Adrianus, vgl. Kölker, 'Herman Lethmatius', 284.

33 Van der Pol, *De reformatie te Kampen*, 98-99, 106. Peter Bakker wees mij op de Kamper stadskroniek van stadssecretaris Johan van Breda (+1540), waaruit blijkt dat de stedelijke elite in Kampen zich allerminst wenste te scharen achter het lutherse gedachtegoed, zoals dat door handelaren binnen de stad werd gebracht, zie: P. Bakker, *Kamper kronieken. Stedelijke geschiedschrijving in de Noordelijke Nederlanden (ca. 1450-1550)* (dissertatie VU; Amsterdam, 2020) 230-231.

34 Zie: '3.7. Verwarring in een katholieke wereld'. Over Pighius' *Hierarchiae ecclesiasticae assertio*, zie: Velthuisen, 'Aanteekeningen'; Dupin, *A New History*, 435-437. Pighius had zelf ook gestudeerd in Leuven en stond mogelijk onder invloed van andere christelijke humanisten.

Afbeelding 10. Het Laatste Oordeel, c. 1545. Olieverf op paneel, door Ernst Roelofsz. Maler. 150 X 109 cm. Stedelijk Museum Kampen. (Foto van A.J. van der Wal, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, nr. 163.353).

verzwagerde familieleden zitting namen.³⁵ Kort na het overlijden van Pighius in 1542 gaf de stadsraad opdracht tot het vervaardigen van een tweetal panelen: *De zes werken van barmhartigheid*³⁶ en *Het laatste oordeel*. [Afbeelding 10] De

35 Velthuijsen, 'Aanteekeningen'.

36 *De zes werken van barmhartigheid*, 1548. Olieverf op paneel, door Jacob Maler. 132 X 140 cm. Stedelijk Museum Kampen.

schilderijen waren bestemd voor respectievelijk de nieuwe gasthuiskapel en de schepenkapel van het stadhuis.³⁷ Had Pighius zich bemoeid met de themakeuze voor beide panelen?

Eén van de Kamper magistraatsleden in de jaren 1540 was Arent (de Jonge) toe Boecop (+1556), tevens kerkmeester van de nieuwe gasthuiskapel.³⁸ Arent was de oudste zoon van mr. Arent toe Boecop uit Elburg en verwisselde begin jaren 1550 Kampen voor Elburg. Daar werd hij vervolgens benoemd tot schepen.³⁹ In die hoedanigheid raakte hij betrokken bij het plan voor een nieuwe triptiek met *Het laatste avondmaal*, waarop ook de scènes *De doop van Jezus in de Jordaan* en *De Transfiguratie op de berg* te zien moesten zijn. Vooral de timing van deze opdracht was opvallend. Het vormde de afsluiting van een periode waarin de stad werd opgeschrikt door kerkelijke misstanden en ketterijen.⁴⁰ Na de dood van Arent in 1556 ging Sweder toe Boecop verder in het spoor van zijn oudere broer, maar niet in Kampen.⁴¹ Als afgevaardigde namens de magistraat van Harderwijk bezocht hij tussen 1559 en 1563 tot viermaal toe het kapittel van Sint-Marie te Utrecht om geschenken af te leveren, mogelijk als dank voor de realisatie van de nieuwe gewelfschilderingen.⁴² Ook de elite in landsteden nam dus haar toevlucht tot eigentijdse kunstvormen en gaf daarmee blijk van haar visie op de voortgang van de godsdienst. Daarbij viel op dat mannen als Arent en Sweder toe Boecop contacten onderhielden met de kring van Utrechtse prelaten.

In hun brief aan de Harderwijker stadsraad wezen de kerkmeesters Marten en Wolf niet alleen naar het Sint-Mariëkapittel, maar noemden ze ook de abt van de Sint-Paulusabdij te Utrecht en die van Mariënweerd te Beesd als mogelijke donateurs. In de jaren 1550 en 1560 werden deze functies bekleed door respectievelijk Gerrit Elbertsz van der Nijkerk (+1572) en Petrus van Suyren (+1561). Van der Nijkerk kwam van oorsprong uit Nijkerk en onderhield banden met Harderwijker burgers.⁴³ Van Suyren kwam van oorsprong uit Zutphen, maar had gestudeerd aan de stadsschool van Harderwijk. In zijn hoedanigheid als kloosteroverste spendeerde hij veel geld aan het verfraaien van de abdij. In 1546 gaf Van Suyren opdracht aan Anthonis Mor van Dashorst om een memo-

37 Hoogewerff, *De Noord-Nederlandse schilderkunst*, IV, afb. 199 en 202.

38 Schilder, 'Toe Boecop', 136.

39 Schilder, 'Toe Boecop', 136, noot 57.

40 SAE, OAE, inv.nr. 1491; vgl. Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming*, bijl. 4, cxxx-cxliv en bijl. 21, cx-cii-cxcii.

41 Schilder, 'Toe Boecop', 137.

42 SAH, OAH, inv.nr. 238, 239, 240 en 241, niet gefolieerd, onder 'Geschenckt'.

43 SAH, OAH, inv.nr. 800 brief van de kerkmeesters aan de magistraat van Harderwijk, ongedateerd; SAH, ORAH, inv.nr. 135, fol. 190re en 281re. Gerrit stichtte samen met zijn oudste broer, en in opdracht van hun beider vader, de Sint-Anna en Catharinavarie in de parochiekerk van Nijkerk, zie: Van Veen, 'Fundatie der vicarie'. Over deze te stichten vicarie was reeds een correspondentie gevoerd tussen Gerrit Elbertsz van der Nijkerk en de Arnhemse pastoor Georgius van Prumen, zie: Van Rootselaar, 'Kerkelijke toestanden', 157-158.

rietafel over *De opstanding van Christus* te schilderen. Deze centrale schildering moest worden geflankeerd door portretten van de voormalige abt Johan Hoen van Kartijls en hemzelf. In 1550 liet Van Suyren een sacramentshuis beeldhouwen door Colijn de Nole (1544-1601) en in 1561 liet hij een ontwerp maken voor een glasraam met *De twaalfjarige Jezus in de tempel*, dat zou worden geplaatst in de Goudse Sint-Janskerk. Het ontwerp werd uitgevoerd door Digman Meynaert en Hans Scrivers.⁴⁴ Ook Petrus van Suyren kon dus worden gerekend tot de Utrechtse kring van prelaten. Deze geestelijken van rang kwamen elkaar tegen in de kerkelijke wereld, maar ontplooiden evengoed activiteiten op het terrein van de religieuze kunst.⁴⁵

De band tussen het klooster Mariënweerd en het nabijgelegen Culemborg was nauw. De kloosterlingen uit Beesd waren voor bescherming aangewezen op deze stad, waar ze een toevluchtshuis bezaten. Bovendien traden sommigen van hen op als kanunnik in het Culemborgse Sint-Barbarakapittel.⁴⁶ Johan van Schoonhoven bekleedde er de functie van deken, maar deed tegelijk dienst als pastoor van Culemborg. Johan was alumnus van Leuven en onderhield als begunstiger van de pedagogie Het Varken nog altijd nauwe banden met de universiteit.⁴⁷ De pedagogie had vooraanstaande kerkleiders voortgebracht en concentreerde zich net als het Drietalencollege op bestudering van de bronteksten van de Bijbel. Door het Leuvense college te steunen, maakte Van Schoonhoven zich kenbaar als een humanistisch gezinde geestelijke.

Een Bijbelgetrouwe manier van denken werkte door in Johan van Schoonhovens optreden als zielzorger en bereikte een hoogtepunt in een devotieel kunstwerk. In opdracht van Elisabeth van Culemborg schreef Johan in 1556 het beeldprogramma voor een drieluik, dat kwam te hangen in de Sacramentskapel. Het centrale paneel aan de binnenkant van de triptiek moest worden beschilderd met een voorstelling van *Het laatste avondmaal*. [Afbeelding 11] Op de binnenkant van beide zijluiken had de pastoor twee oudtestamentische scènes bedacht: *De maaltijd van Ahasverus* en *De Paschamaaltijd van het volk Israël*. Op de buitenkant van de deuren moest *De inzameling van het manna* uitgebeeld worden. Voor de bijbehorende optrede voor het altaarstuk (*predella*) ontwierp Van Schoonhoven een vergelijkbare opzet. Binnenin moest de Sint-Gregoriusmis worden afgebeeld, een traditionele voorstelling waarin Jezus als de Man van Smarten tijdens de viering van de heilige mis verscheen aan paus Gregorius I. Op de buitenkant van de predella zouden opnieuw twee oudtestamentische afbeeldingen komen: *Mozes slaat water uit de rots* en *De profeet Elia gewekt door een engel op de berg Horeb*.⁴⁸

44 Hoevenaars, 'Bijdrage', AAU 23, 334, 338; Van Dolder-De Wit, 'Peter van Zuyren', 95.

45 Hoevenaars, 'Bijdrage', AAU 23, 347-353. Petrus van Suyren correspondeerde met Herman Lethmaet over een uitgetreden monnik.

46 Hoevenaars, 'Bijdrage', AAU 24, bijl. 86 en 87, 115-120; Kuys, *Repertorium*, 66-67.

47 Van Heussen, *Kerkelijke historie*, II, 467.

48 Hoogewerff, *De Noord-Nederlandsche schilderkunst*, IV, 586; De Jong, *De reformatie te Culemborg*, 47-48; Van Bueren en Wüstefeld, *Leven na de dood*, 255-258, nrs. 100-102.

Afbeelding 11. De maaltijd van Ahasveros (links), het Laatste Avondmaal (midden), de Paschamaaltijd (rechts), 1570. Olieverf op paneel, door Jan Gerritsz. Deys. 213 X 158 cm. (middenpaneel). 213 X 70 cm. (luiken). Collectie Elisabeth Weeshuis Museum Culemborg.

Johan van Schoonhoven gebruikte een denkschema uit de vroege kerk om zijn boodschap duidelijk te maken. Figuren en episodes uit het Oude Testament legde hij uit als voorafschaduwingen of types van personen of gebeurtenissen uit het Nieuwe Testament (*typologie*). Dit typologische denken was gemeenschappelijk aan de middeleeuwse en humanistische theologie, maar werd door Van Schoonhoven gebruikt om de leer van de transsubstantiatie van een schriftuurlijke basis te voorzien. De profetie die in het Oude Testament nog was bedekt, werd in het Nieuwe Testament immers volledig duidelijk.⁴⁹ De verhalen over Mozes en Elia die na periodes van honger en dorst door de Heer zelf werden gevoed (Ex. 17; 1 Kon. 19) wezen vooruit naar Jezus als het levende brood. Daarmee onderstreepte de Culemborgse pastoor het belang van de eucharistie, waarin gelovigen het lichaam en bloed van Jezus Christus kregen uitgereikt. Dat Van Schoonhoven geen concessies wilde doen aan het belang van de gewijde hostie bleek wel uit de door hem ingevoegde scène over de Sint-Gregoriusmis. In het door religieuze twisten verscheurde Culemborg moet het kunstwerk een grote zeggingskracht hebben gehad. Voor alternatieve ideeën over de maaltijd van de Heer was geen plaats.⁵⁰

Het sacrament van de eucharistie kon worden teruggevoerd op een bekende gebeurtenis uit het Nieuwe Testament. Tijdens de laatste maaltijd voor zijn kruisdood deelde Jezus het brood met zijn discipelen en sprak hij de woorden 'Neem, eet, dit is mijn lichaam.' In een tijd waarin het heilig sacrament van het li-

49 Goudriaan, *Herman Lethmaet*, 37; Goudriaan, *Breekbaar erfgoed*, 17-29.

50 Vgl. De Jong, *De Reformatie te Culemborg*.

Afbeelding 12. Huisaltaar met het Laatste Avondmaal, c.1550. Albast met sporen van vergulding en polychromie (reliëfs). Eikenhout met gesso, vergulding, polychromie en albasten zuiltjes (lijst), door anonieme maker. 121.5 (h) X 81.0 (b) X 19.5 (d) cm. Collectie Rijksmuseum te Amsterdam, nr. BK-BR-515.

chaam van Jezus Christus ter discussie kwam te staan, grepen theologen dit verhaal aan om hun visie op de communierite uit de doeken te doen. Het religieuze kunstwerk bleek daarvoor een bruikbaar middel. Rond 1550 liet de commandeur van de johannieters van 's-Heerenloo bij Harderwijk een huisaltaar maken

met daarop een afbeelding van *Het laatste avondmaal*.⁵¹ [Afbeelding 12] De avondmaalstafel werd geflankeerd door de Moeder Gods met het kind Jezus en de heilige Johannes de Doper. Centraal stond de figuur van Jezus, met voor zich een paaslam op een schotel, een voorstelling die waarschijnlijk was gebaseerd op *Het laatste avondmaal* van Giorgio Ghisi uit 1551. Ook de commandeur van 's-Heerenloo koos dus voor het denkschema van de typologie. In het lam dat volgens de Joodse wet moest worden geofferd bij de viering van Pesach, moet hij de voorafschaduwing hebben gezien van Jezus als het lam van God dat de zonde van de wereld wegneemt (Joh. 1, 29).

De johannieters van 's-Heerenloo moeten niet veel later ook betrokken zijn geraakt bij de restauratiewerkzaamheden in de Onze Lieve Vrouwekerk van Harderwijk. In 1562 schilderde Ewolt van Delft (c. 1505-1582) in het noordertransept namelijk een weeshuismeester, voorzien van de tekst *Waer woen y*. Het Harderwijker burgerweeshuis droeg dus bij aan de realisatie van de gewelfschilderingen door onderdak te bieden aan de schilders. Nu was het zo dat de kloosterlingen van 's-Heerenloo in 1554 aan de wieg hadden gestaan van het burgerweeshuis, maar het toezicht uiteindelijk overlieten aan de magistraat.⁵² De johannieters onderhielden dus banden met de religieuze stichting, maar leverden zij ook geen bijdrage aan het gereedkomen van de gewelfschilderingen? In de stadsrekening van 1561-1562 schreef de stadssecretaris dat enkele schepenen – geheel ongebruikelijk – namens de stadsraad een geschenk hadden gegeven aan commandeur Joachim van Spelde.⁵³

De Harderwijker kerkmeesters Marten en Wolf wisten maar al te goed dat ze een beroep moesten doen op de kunstlievende prelaten uit Utrecht. Mannen als Wolter van Byler en Petrus van Suyren waren bekend in kringen van hoge geestelijken, maar onderhielden tegelijk banden met gerenommeerde kunstenaars. Dat ze ook nog eens een Harderwijker achtergrond hadden, maakte het voor de kerkmeesters alleen maar gemakkelijker om bij de magistraat hun namen te noemen. Toch moet voor een eenvoudige parochiaan niet duidelijk zijn geweest wie het iconografische ontwerp voor de gewelfschilderingen had geleverd. Maar dat het een humanistisch gevormde theoloog moest zijn geweest, blijkt wel uit het beeldprogramma.

51 De Meester, 'Het St. Jansdal'; Groneman, 'Een oudheid uit het klooster'; Lipińska, *Moving Sculptures*, fig. 82, 357.

52 SAH, OAH, inv.nr. 907; inv.nr. 798, fol. 145vo; fol. 146vo; fol. 146re.

53 SAH, OAH, inv.nr. 240, niet gefolieerd, onder 'Geschenkt'. Joachim van Spelde was een broer van priester Johan van Spelde en Eefse van Spelde, de vrouw van stadssecretaris Wolf Wolfius, en oom van Aleyt van Spelde Gerritsdr. Pastoor Rutger van Baer beriep zich tijdens een proces over de vermeende ketterij van een Harderwijker minderbroeder op Eefse en Aleyt als familieleden van commandeur Joachim van Spelde en probeerde daarmee zijn katholieke rechtzinnigheid te bewijzen, zie: GA, Hof, inv.nr. 4526, nr. 1563-6, fol. 1vo-2re.

4.3. De Harderwijker gewelfschilderingen

In 1561 werd begonnen met het aanbrengen van de gewelfschilderingen in de Onze Lieve Vrouwekerk van Harderwijk. De hoofdaannemer was Ewolt van Delft, stadsschilder van Deventer, die er samen met zijn assistenten zo'n twee jaar aan zou werken. De keus van de kerkmeesters en magistraat voor Ewolt lag voor de hand. De kunstenaar had meegewerkt aan de restauratie van de Sint-Cosmas en Damianuskerk van Terwolde in 1540, De Onze Lieve Vrouwekerk van Twello in 1542 en de Sint-Lebuïnuskerk van Deventer in 1549. Bij alle drie de projecten had hij voorstellingen en figuren geschilderd die ook in Harderwijk op de gewelven moesten komen. In Terwolde ging het om een afbeelding van het laatste oordeel, aan de noordzijde van het koor, omgeven door twaalf apostelenfiguren, compleet met Latijnse teksten uit het Apostolicum.⁵⁴ Een bijna identiek beeldprogramma vervaardigde hij in Twello.⁵⁵ Op de noordwand van het schip in de Sint-Lebuïnuskerk van Deventer kwam eveneens een afbeelding van het laatste oordeel, maar dan wel in een andere samenhang dan in Terwolde en Twello het geval was geweest. In beide Veluwse kerken werden afbeeldingen van Jezus gecombineerd met traditionele heiligenfiguren, zoals Cuna en de apocalyptische Madonna. In Deventer was gekozen voor een meer schriftmatige weergave. Met een variant op een tekst uit de tweede brief van de apostel Petrus ('Voor de Heer is één dag als duizend jaar en duizend jaar als één dag', 2 Petr. 3, 8b) werden parochianen opgeroepen om zich te bekeren tot God.⁵⁶ Aan de smart van verdoemden zou immers geen einde komen.

Binnen de muren van Harderwijk hadden zich voor 1561 enkele gevallen van ketterij voorgedaan. Toch waren grote onlusten uitgebleven. Zoals reeds vermeld, ging in 1531 het gerucht dat twee Harderwijker pastoors op straat verkondigden dat alleen het geloof in de Heer zalig kon maken. Goede werken waren van ondergeschikt belang.⁵⁷ Daarop besloot Karel van Gelre om beide priesters af te zetten en de Arnhemse theoloog Burchard van den Bergh tot pastoor te benoemen.⁵⁸ In 1544 belandde de Harderwijker burger Johan Henricksz op de pijnbank wegens verdenking van wederdoperij. Tijdens een maaltijd zou Johan zijn gedwongen zich te laten herdopen, waarop hij antwoordde: 'Ick byn

54 Le Blanc, 'De muur- en gewelfschilderingen', 196-200.

55 Stein-Wilkeshuis, 'Meester Ewolt', 43-44.

56 De volledige tekst luidt: 'O mensche gedenckt o sterwe ende gy en sult niet sondijgen in der Ewicheit / Eelck gedenckt wat scoender frouden daer we[sen mach] daer dusent jaer niet mere n in dan een [en dach] / By dat is o wee och armmen toe lyden al[daer] / Daer een vure veel langer is dan hondert [dusent jaer]. Over de schildering, zie: Stenvert, *De grote of Sint-Lebuïnuskerk*, 38; vgl. Haakma Wagenaar, 'De schilderingen', 154-159.

57 SAH, ORAH, inv.nr. 133, fol. 171ro.

58 Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming*, bijl. 9, cii; Schrassert, *Hardervicum antiquum*, 67-69. De magistraat berichtte in 1540 aan het kapittel van Sint-Marie dat Dirck van Geesteren en Henrick van Groeningen waren overleden en vroeg om nieuwe zielzorgers voor de stad. Klaarblijkelijk was toen reeds een einde gekomen aan de activiteiten van Van den Bergh.

genoech gedoopt, Christus hefft mij gedoopt!⁵⁹ Deze verklaring voorkwam verdere vervolging, maar Henricksz mocht de stad niet uit.⁶⁰ Onderwijl raakte ook de Harderwijker magistraat verdacht. De eigenhandige benoeming van vier zielzorgers wekte bevreemding bij het kapittel van Sint-Marie, waarop het Hof aan de drost van Harderwijk opdracht gaf om erop toe te zien dat in de stadsraad niemand zou worden gekozen 'die mit der nyer secten besmet zij'.⁶¹ Uiteindelijk bracht inquisiteur Berend Grouwel een bezoek aan de stad, maar zijn visitatie leidde evenmin tot een veroordeling.⁶² Intussen kreeg Harderwijk steeds vaker het imago van kettersnest aangemeten. Een offensief van de stadsraad kon niet uitblijven. De schepenen waren erbij gebaat om hun katholiek gezindheid aan de buitenwacht te laten zien.

Ondanks de prangende noodzaak voor de magistraat, was er tegelijkertijd in Harderwijk een voedingsbodem aanwezig voor de toepassing van een schriftmatige iconografie in de parochiekerk. Hoewel de stadsschool door inquisiteur Grouwel in de jaren 1540 in een kwaad daglicht was gesteld, lieten de rector en zijn schoolmeesters zich vooral kennen als humanistische denkers op zoek naar vernieuwing, die tegelijkertijd het katholieke geloof omarmden.⁶³ Het propageren van de *humanae litterae* sloot de aansporing tot zedelijkheid en religieuze rechtzinnigheid niet buiten. Bovendien waren de broeders van het gemene leven betrokken bij het onderwijs aan de school, onder meer door het geven van bijles en het incidenteel verzorgen van colleges.⁶⁴ De rechtgelovigheid van de fraters stond buiten kijf. In 1525 produceerden de broeders twee boeken met liturgische lieden (*antifonaria*) voor het kapittel van Sint-Marie.⁶⁵ In 1550 kregen de fraters van de Wageningse kerkmeesters de opdracht om een boek met gregoriaanse gezangen (*graduale*) te maken, bedoeld om te gebruiken tijdens de heilige mis. Een jaar later volgde de vraag om 'een psalterken', compleet met 'beslach und doppen und broic'.⁶⁶ De broeders van het gemene leven waren dus religieus rechtzinnig, maar participeerden tegelijkertijd in intellectuele kringen, waartoe ook docenten van de stadsschool behoorden. Vanuit dit milieu werd de basis gelegd voor een humanistische gezindheid onder de burgerij. Het plan om de gewelven van de Onze Lieve Vrouwekerk in Harderwijk te voorzien van een actuele iconografie sloot daarbij aan. Het oude geloof moest op basis van nieuwe inzichten worden gerevitaliseerd. Een afstandelijke, niet-tastbare en daardoor tijdloze iconografie vormde een krachtig middel om dat duidelijk te maken.

59 GA, AHGZ, inv.nr. 4524, nr. 1544-3, fol. 4re.

60 GA, AHGZ, inv.nr. 983, nrs. 26 en 27

61 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 134re en 134vo; fol. 135ro; fol. 136re; GA, AGR, inv.nr. 1703, fol. 48vo.

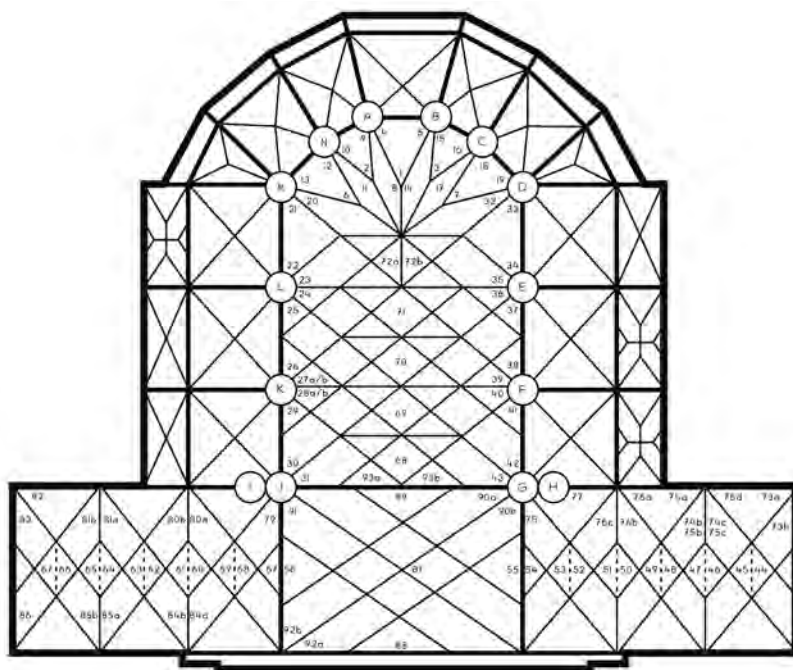
62 SAH, OAH, inv.nr. 802; Van Veen, 'Rapport', 228-235.

63 Zie: '5.2. De scholingsgraad van de clerus'.

64 Weiler, *Volgens de norm*, 134-135.

65 HUA, Archief van het kapittel van Sint-Marie te Utrecht, inv.nr. 257.

66 SAW, Archief der Nederlands Hervormde Gemeente, Kerkvoogdij, inv.nr. 19; vgl. Hoefler, 'Levering van kerkboeken', 246.

Afbeelding 13. Plattegrond van het koor, het transept en de transeptarmen in de Onze Lieve Vrouwekerk van Harderwijk. (Kaart van Jan Hendrik Bosch).

De parochiekerk bleek uitermate geschikt voor de promotie van de katholieke godsdienst in Harderwijk. Het godshuis was aan renovatie toe, na een stadsbrand zo'n dertig jaar eerder.⁶⁷ Dit gaf volop mogelijkheden om de sacrale functie van het gebouw te ondersteunen met een uitgekiend beeldprogramma. Net als elke middeleeuwse kerk deed ook de Onze Lieve Vrouwekerk van Harderwijk primair dienst als processiekerk. De lengte-as van het gebouw liep van west naar oost in de richting van het koor, de plek waar priesters de eucharistie vierden. Ook religieuze ommegangen eindigden daar. Alle ruimtes en rituelen moesten immers georiënteerd zijn op het hoofdaltaar, het belangrijkste object in de kooruimte. Dit had alles te maken met de verheven plaats die het sacrament van het lichaam van Jezus Christus kreeg toebedeeld in de liturgie. De

⁶⁷ SAH, inv.nr. 800, brief van de kerkmeesters aan de magistraat van Harderwijk, ongedateerd. De kerk was bij de stadsbrand van 1503 ook al getroffen, waarna kardinaal Raimund Peraudi (1435-1505) een aflatbrief verstrekke om inkomsten voor het herstel van de kerk te genereren, zie: HUA, Archief van het kapittel van Sint-Marie te Utrecht, inv.nr. 486-1 en 486-2. Over de bouwgeschiedenis en het interieur van de Onze Lieve Vrouwekerk, zie: Portheine, *De H. Maria-, of O.L. Vrouwe- of Grootte Kerk te Harderwijk*; Portheine, 'De St. Maria-, of O.L. Vrouwe- of Grootte Kerk te Harderwijk'; Schouten, 'Aanvullingen en verbetering'; Meischke, 'De Grote- of Onze Lieve Vrouwekerk te Harderwijk'; Mars, 'De Grote Kerk in Harderwijk'; Van Hoogevest, 'Grote- of Onze Lieve Vrouwekerk te Harderwijk'; Otter, 'Monumentale schilderijen'; Prins-Schimmel, *De Grote of Onze Lieve Vrouwekerk*. Het boek van Prins-Schimmel is een grote hulp geweest, maar in de interpretatie van de gewelfschilderingen is gekozen voor een ander stramien dan zij voorstaat.

heilige handelingen liepen uit op de communierite, waarbij de verheffing van de gewijde hostie (*elevatio*) het hoogtepunt vormde. Het heilig sacrament werd door zielzorgers en parochianen gezien als Christus zelf en vormde het visuele brandpunt van kerk en religie.⁶⁸ Dit principe werkte door in de materiële aankleding van de sacrale ruimte, maar was vooral ook van belang voor de interpretatie van de iconografie van toegepaste muur- en gewelfschilderingen. Zo gold de afbeelding direct achter het hoofdaltaar als de belangrijkste. Van daaruit ontvouwde zich de rest van het beeldprogramma.

De centrale schildering in de Onze Lieve Vrouwekerk van Harderwijk kan dus worden gezocht achter het hoofdaltaar. Dit betekent dat de weergave van *Het laatste oordeel*⁶⁹ naar Matteüs 25 de belangrijkste scène vormt. [Afbeelding 14 en 15] Dit tafereel wordt geflankeerd door de weergave van *Christus als Salvator Mundi*⁷⁰ op de linkerkolom onder *Het laatste oordeel*, direct achter het hoofdaltaar. Er bestaat een thematische verbinding tussen beide voorstellingen. Boven de afbeelding van Christus op de kolom is namelijk een fronton geschilderd. Daarop staat God de Vader weergegeven, voorzien van de Latijnse spreuk: *Hic est filius meus dilectus audite* ('Dit is mijn geliefde Zoon, luister naar Hem'), een verwijzing naar de transfiguratie van Jezus op de berg (Mat. 17). Dit beeldfragment vormt een belangrijke vingerwijzing, omdat de Vader bij de verheerlijking op de berg, net als bij de doop in de Jordaan, de godheid van zijn Zoon bevestigde en diens heerschappij in het koninkrijk der hemelen rechtvaardigde.

Het goddelijke optreden van de Heer bij het laatste oordeel moet blijken uit de schilderingen die aan weerszijden van het tafereel zijn afgebeeld. Naast de traditionele voorspraak (*Deësis*) van de Moeder Gods en de heilige Johannes de Doper ter linkerzijde en ter rechterzijde van de tronende Christus⁷¹, hebben de schilders aan beide kanten schilderingen aangebracht die direct verbonden kunnen worden met de godsheerschappij van Christus. [Afbeelding 13, 14 en 15] Aan de zijde van de Moeder Gods is gekozen voor afbeeldingen van achtereenvolgens *De negen zaligsprekingen*⁷² (Mat. 5), *De zes werken van barmhartigheid*⁷³ (Mat. 25) en *De vijf wijze maagden*⁷⁴ (Mat. 25). In lijn met de heilige Johannes de Doper is gekozen voor afbeeldingen van achtereenvolgens *Zeven zonden*⁷⁵ (Gal. 5; Ef. 5), *De zes werken van onbarmhartigheid*⁷⁶ (Mat. 25) en *De vijf dwaze maagden*⁷⁷ (Mat. 25). Dit laat zien dat de bedenkers van het plan heb-

68 Dumoutet, *Le désir de voir l'hostie*; Rubin, *Corpus Christi*, 347-350; Hamburger, 'Mysticism and Visuality', 291; De Weerd, 'Tussen vernieuwing en onthechting', 62.

69 Zie: Figuur 13, nr. 1.

70 Zie: Figuur 13, nr. A.

71 Zie: Figuur 13, nrs. 2 en 3.

72 Zie: Figuur 13, nrs. 20-28.

73 Zie: Figuur 13, nrs. 8-13.

74 Zie: Figuur 13, nrs. 27-31.

75 Zie: Figuur 13, nrs. 32-38.

76 Zie: Figuur 13, nrs. 14-19.

77 Zie: Figuur 13, nrs. 39-43.

Afbeelding 14. De gewelven aan de oostkant van het koor in de Onze Lieve Vrouwekerk te Harderwijk, met daarop Christus tijdens het laatste oordeel, 1561–1562. Gewelwfschildering, door Ewolt van Delft (c. 1505–1582). (Foto van A.J. van der Wal, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, nr. 240.544).

ben gezocht naar samenhang tussen de tronende Christus bij het laatste oordeel en de inrichting van het koninkrijk der hemelen, in contrast met het rijk van de duivel. Naast de centrale schildering in het koor lijkt dus ook sprake te zijn van een centrale as die wordt gedragen door Matteüs 5 en Matteüs 25. In het vijfde hoofdstuk schetst Jezus – in de Bergrede – het profiel van de erfgenamen van het koninkrijk der hemelen. In het vijfentwintigste hoofdstuk trekt hij deze lijn door en maakt tot in detail duidelijk welke goede werken de gelovigen uitvoeren. Beide elementen kunnen in de iconografie van het koor worden herkend.

Met deze iconografische onderdelen in het achterhoofd vallen enkele beeldkenmerken nog meer op. Zo zijn de schilderingen aan de noordkant van het koor genummerd. Die van *De zaligspreekingen* en *De zes werken van barmhertigheid* gaan in de richting van *De wijze maagden*, terwijl de nummering van *De*

Afbeelding 15. De gewelven aan de oostkant van het koor in de Onze Lieve Vrouwekerk te Harderwijk, met daarop de Moeder Gods en Johannes de Doper als voorsprekers tijdens het laatste oordeel, 1561-1562. Gewelfschildering, door Ewolt van Delft (c. 1505-1582). (Foto's van A.J. van der Wal, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, nrs. 180.899 en 180.906).

wijze maagden in tegenovergestelde richting gaat en uitkomt bij *De zes werken van barmhartigheid*. Eenzelfde situatie wordt zichtbaar aan de zuidkant van het koor. De nummering van *De zonden* en *De zes werken van onbarmhartigheid* gaat in de richting van *De dwaze maagden*, terwijl die van *De dwaze maagden* in tegengestelde richting aansluit op *De zes werken van onbarmhartigheid*. Vooral de situatie aan de noordkant springt daarbij in het oog. De nummering van de laatste twee wijze maagden en de laatste twee werken zaligsprekingen zijn gecombineerd.⁷⁸ [Afbeelding 16]

78 Zie: Figuur 13, nrs. 27 en 28.

Afbeelding 16. Twee gewelfaanzetten aan de noordzijde van het koor in de Onze Lieve Vrouwekerk te Harderwijk, met daarop een combinatie van twee wijze maagden en twee zaligsprekingen, 1561–1562. Gewelwandschildering, door Ewolt van Delft (c. 1505–1582). (Foto van A.J. van der Wal, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, nr. 240.536).

Dit betekent dat in totaal vier beeldfragmenten verenigd worden weergegeven op slechts twee gewelfaanzetten. Dit in tegenstelling tot de afbeeldingen aan de overzijde van de kerkruimte, die precies op elkaar aansluiten en waarbij twee beeldfragmenten worden afgebeeld op twee gewelfaanzetten. Alles wijst erop dat een van tevoren uitgewerkte iconografie voor het koor niet praktisch uitvoerbaar was gebleken. Ruimtegebrek dwong de schilder tot het in elkaar schuiven van een viertal afbeeldingen. Met andere woorden: het moet de bedoeling zijn geweest om *De negen zaligsprekingen*, *De zes werken van barmhartigheid* en *De wijze maagden* samen in beeld te brengen, ook al bleken de koorgewelven daarvoor niet talrijk genoeg. Op de gewelfaanzetten aan de overzijde bleek wel voldoende ruimte, omdat daar is gekozen voor het afbeelden van zeven – in plaats van negen – zonden, in overeenstemming met Paulus' opsomming in

Galaten 5 en Efeze 5. Ook de gekunstelde weergave van de wijze maagden met de werken van barmhartigheid aan de noordzijde van het koor wijst op het thematisch verband tussen Matteüs 5 en 25. Alle eigenaardige beeldkenmerken samen verwijzen naar een uitgedacht beeldprogramma, dat aan de basis moet hebben gestaan van de complete iconografie.

Een vergelijkbare situatie wordt zichtbaar bij de twaalf kolommen⁷⁹ op de scheiding tussen het koor en de kooromgang. Traditioneel gezien kozen opdrachtgevers voor afbeeldingen van de elf apostelen, aangevuld met een weergave van Paulus. Deze werden dan vaak gecombineerd met beeltenissen van Oudtestamentische profeten, inclusief spreukbanden, met daarop de twaalf artikelen van het Apostolicum.⁸⁰ De iconografische combinatie van apostelen, profeten, het Apostolicum en het laatste oordeel is dus niet ongebruikelijk, maar de Harderwijker situatie vertoont een aantal opmerkelijke afwijkingen. Zo wordt bijvoorbeeld Paulus niet afgebeeld. In plaats daarvan zijn de apostelen weergegeven naar de volgorde van Handelingen 1, vers 13 en 26. De Bijbel fungeert dus als richtsnoer voor de iconografie van de koorkolommen.

Ook de combinaties tussen apostelen en profeten past niet in het traditionele, middeleeuwse stramien. De ingevoegde verwijzingen naar Oudtestamentische geschriften corresponderen wel met de afgebeelde kerkvaders, maar op een ongebruikelijke manier.⁸¹ De kolommen vormen veeleer een zelfstandig onderdeel binnen de iconografie, omdat de profeten en bijbehorende Schriftplaatsen aansluiten op de twaalf artikelen van het Apostolicum. Zo brachten de ontwerpers het derde artikel (*Die ontvangen is van de Heilige Geest, is geboren uit de maagd Maria*) in overeenstemming met een uitspraak van de op de fronton⁸² afgebeelde Jesaja: 'De jonge vrouw is zwanger, zij zal spoedig een zoon baren en hem Immanuel noemen' (Jes. 7, 14). Artikel acht (*Ik geloof in de Heilige Geest*) verwijst dan naar een uitspraak van de – op de fronton⁸³ afgebeelde – profeet Joël: 'Daarna zal zich dit voltrekken: Ik zal mijn geest uitgieten over al wat leeft' (Joël 3, 1). Ook bij de koorkolommen is dus gezocht naar overeenkomsten tussen Oudtestamentische geschriften en Nieuwtestamentische gebeurtenissen. Meer specifiek lijkt het erop dat de bedenkers van het plan hebben geprobeerd om aan te sluiten bij een nieuwe fase in de geschiedenis van de kerk na Hemelvaart, zoals beschreven in Handelingen 1.

Net als bij de koorgewelven vertoont ook de iconografie van de koorkolommen een aantal opvallende beeldkenmerken. Hoewel de twaalf kolommen ruimte bieden voor afbeeldingen van de twaalf apostelen, kozen de ontwerpers bewust voor het in twee paren weergegeven van vier apostelen (Philippus en Thomas,

79 Zie: Figuur 13, nrs. C-N.

80 Miedema, 'De ikonografie', 274-275; Réau, *Iconographie de l'Art Chrétien*, II-ii, 740; vgl. Miedema, 'De ikonografie', 274, noot 18.

81 Miedema deed een vergelijkbare constatering, zie: Miedema, 'De ikonografie', 274-275.

82 Zie: Figuur 13, nr. F.

83 Zie: Figuur 13, nr. J.

Bartholomeus en Matteüs) op de twee kolommen bij de koorsluiting.⁸⁴ Hierdoor ontstond op de twee kolommen achter het hoofdaltaar ruimte voor het afbeelden van *Christus als Salvator Mundi* en *De Moeder Gods met het kind Jezus*⁸⁵, direct onder de centrale schildering. Het lijkt er dus op dat het tafereel van *Het laatste oordeel* doelbewust is aangevuld. De weergave van de Moeder Gods, compleet met de spreuk *Ave gratia plena dominus tecum* ('Wees gegroet, gij vol van genade, de Heer is met U'), is passend omdat het een Onze Lieve Vrouwekerk betrof. De afbeelding van *Christus als Salvator Mundi*, en dan vooral ook de verwijzing naar de transfiguratie, ligt veel minder voor de hand en hangt waarschijnlijk samen met de tronende Christus als heerser van het koninkrijk der hemelen in *Het laatste oordeel*. Door deze opzet wordt in iconografische zin ruimte gemaakt voor dwarsverbanden tussen beeldfragmenten, die dan worden gebaseerd op kernpassages uit de evangeliën, zoals de *Transfiguratie op de berg* en *Christus als koning over het rijk der hemelen*. Gezien de iconografie van de nabijgelegen koorkolommen kan het 'koninkrijk der hemelen' ook een synoniem zijn geweest voor het 'koninkrijk van de kerk', met de apostelen en Paulus als dragers ervan.

Op de middelste koorgewelven⁸⁶ kozen de ontwerpers voor het afwisselen van passiescènes en scènes over Abraham die zijn zoon Izak offerde. Dit tafereel vormt wellicht een scharnierpunt in de iconografie. Zoals hierboven reeds beschreven, gebruikten de eerste christenen al het denkschema van de typologie, maar werd het in de zestiende eeuw opnieuw van stal gehaald.⁸⁷ Maar waarom wordt de typologische weergave van Izak en Jezus juist op deze plek in het koor afgebeeld? Een overeenkomst met de koorkolommen ligt voor de hand. Daar kozen de ontwerpers voor een combinatie van Oudtestamentische en Nieuwtestamentische geschriften en het tafereel op de middelste koorgewelven ademt eenzelfde geest. Toch valt de typologie van Izak en Jezus het beste te verklaren met behulp van het geslachtsregister van Jezus naar Matteüs 1, zoals afgebeeld op de gewelfaanzetten in het zuidertransept.⁸⁸

De daar uitgebeelde geslachtslijn begint bij Abraham en loopt via Jozef naar Jezus en toont het Hebreeuwse gebruik om een geslachtslijn niet te laten uitkomen bij een vrouw. Het tafereel mist daarmee een gelegitimeerde verwijzing naar de Moeder Gods. En juist op dit punt kan een verband worden gelegd met het koor. De afbeeldingen van de Moeder Gods in de *Deësis* en haar afbeelding op de rechterkolom achter het hoofdaltaar functioneren als verwijzing naar het geslachtsregister op de gewelfaanzetten in het zuidertransept. Eenzelfde verbinding valt te maken tussen de scènes over Abraham die zijn zoon Izak offert⁸⁹

84 Zie: Figuur 13, nrs. G-H en I-J.

85 Zie: Figuur 13, nr. B.

86 Zie: Figuur 13, nrs. 68-71.

87 Reinach, *Répertoire*, V, 191-196; Kirschbaum (ed.), *Lexikon der christlichen Ikonographie*, I, kol. 28-29; vgl. Miedema, 'De ikonografie', 274, noot 19; Goudriaan, *Herman Lethmaet*, 95.

88 Zie: Figuur 13, nrs. 74a-c en 75b-d.

89 Zie: Figuur 13, nr. 70.

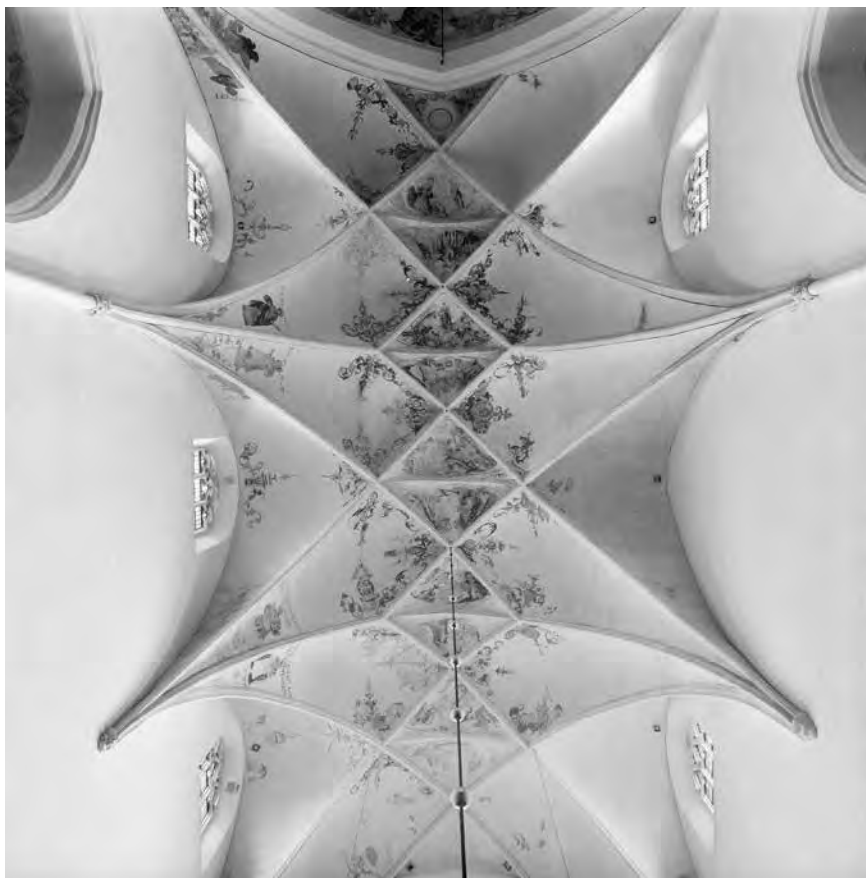
Afbeelding 17. De gewelven van het noordertransept in de Onze Lieve Vrouwekerk te Harderwijk, met daarop scènes uit de jeugdijaren van Jezus, 1561–1562. Gewelwandschildering, door Ewolt van Delft (c. 1505–1582). (Foto van A.J. van der Wal, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, nr. 240.515).

en het geslachtsregister. Op één van de gewelfaanzetten in het zuidertransept⁹⁰ wordt Abraham namelijk afgebeeld als personificatie van de eerste veertien geslachten. Deze denkbeeldige lijn tussen Abraham en het register wordt halverwege onderbroken door een scène over *Het huwelijk tussen Jozef en Maria*⁹¹, afkomstig uit de legende. Het tafereel is gepositioneerd op het middelste gewelf bij de koorsluiting en heeft een programmatische functie. Het is mogelijk bedoeld om de typologie van Izak en Jezus in verbinding te brengen met het geslachtsregister. Tegelijk wordt dan duidelijk dat de iconografie in het koor en de transeptarmen als één geheel beschouwd moeten worden.

De vooraankondiging van Jezus door Johannes de Doper vormt het centrale thema in het zuidertransept. Dit blijkt wel uit het grote aantal schilderijen

90 Zie: Figuur 13, nrs. 74a.

91 Zie: Figuur 13, nr. 89.

Afbeelding 18. De gewelven van het zuidertransept in de Onze Lieve Vrouwekerk te Harderwijk, met daarop scènes uit het openbare optreden van Jezus, 1561–1562. Gewelvschildering, door Ewolt van Delft (c. 1505–1582). (Foto van A.J. van der Wal, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, nr. 240.512).

dat gaat over het leven van de Doper. Zo is er *De aankondiging van de geboorte van Johannes de Doper*⁹² (Luc. 1), gevolgd door *De ontmoeting tussen de Maria en Elisabeth*⁹³ (Luc. 1), *Johannes de Doper predikend in de woestijn*⁹⁴ (Luc. 3), en *De aankomst van Jezus bij de Jordaan*⁹⁵, inclusief de Latijnse spreuk: *Ecce agnus Dei qui tollit peccata mundi* ('Zie het Lam van God, dat de zonden van de wereld wegneemt', naar Joh. 1:29). Al deze voorstellingen culminerend in een scène over *De doop van Jezus in de Jordaan*⁹⁶ (Luc. 3), waarin de heilige Johannes de Doper en Jezus samen worden afgebeeld. Een extra verwijzing naar de vooraan-

92 Zie: Figuur 13, nr. 44.

93 Zie: Figuur 13, nr. 46.

94 Zie: Figuur 13, nr. 52.

95 Zie: Figuur 13, nr. 53.

96 Zie: Figuur 13, nr. 55.

kondiging van Jezus door de Doper is te herkennen in de referentie naar Matteus 11, weergegeven onder de afbeelding *Johannes de Doper predikend in de woestijn*. In de betreffende Bijbelpassage bevestigt Jezus de komst van de Doper als wegbereider van de Messias met de woorden: ‘Hij is degene over wie geschreven staat: “Let op, ik zend mijn bode voor je uit, hij zal een weg voor je banen.”’ (Mat. 11, 10).

Met de iconografie over de Doper zetten de ontwerpers twee denkbeeldige lijnen uit naar het koor van de Onze Lieve Vrouwekerk. De eerste lijn gaat van het leven van de heilige Johannes de Doper naar zijn prominente afbeelding in de *Deësis*, aan de rechterzijde van Christus in *Het laatste oordeel*. De tweede lijn gaat van *De doop van Jezus in de Jordaan* naar de afbeelding van de transfiguratie, op de linkerkolom achter het hoofdaltaar. Zowel bij de doop van Jezus als bij de verheerlijking van Jezus werd volgens de Bijbel een stem uit de hemel waargenomen, waarmee God de Vader Jezus kenbaar maakte als zijn geliefde Zoon. De iconografie in het zuidertransept vormt dus een afgerond geheel, maar is tegelijkertijd verknoot met taferelen die in andere kerkruimtes zijn weergegeven.

De verbinding tussen twee verschillende iconografische programma-onderdelen wordt gelegd met behulp van ‘sleutelscènes’. In de Onze Lieve Vrouwekerk ging het in totaal om drie van dit soort taferelen: *De Doop van Jezus in de Jordaan* op de overgang tussen zuidertransept en de viering, *Het huwelijk tussen Jozef en Maria* bij de koorsluiting, en *De bruiloft te Kana*⁹⁷ op de overgang tussen viering en noordertransept. Dat deze scènes bewust op de rand van twee kerkruimtes moesten komen, blijkt uit het leeglaten van het meest zuidelijke gewelfvlak in het zuidertransept en het meest noordelijke gewelfvlak in het noordertransept. Door het ‘opschuiven’ van de iconografie zijn de twee laatste scènes op gewelven in de viering beland, maar blijven ze onderdeel van de iconografie in de transeptarmen. Tegelijk bestaat er een thematische verwantschap tussen de sleutelscènes en de voorstellingen die hierboven reeds als belangrijk werden aangemerkt. Zo verwijst *De doop van Jezus in de Jordaan* naar de transfiguratie op de linkerkolom achter het hoofdaltaar. Hetzelfde geldt voor *Het huwelijk tussen Jozef en Maria*, dat de schakel vormt tussen enerzijds *De Moeder Gods met het kind Jezus* op de rechterkolom achter het hoofdaltaar en anderzijds het geslachtsregister van Jezus op de gewelfaanzetten in het zuidertransept. Op eenzelfde manier lijkt ook *De bruiloft te Kana* heen te wijzen naar de afbeeldingen van de Moeder Gods in het koor, niet in de laatste plaats omdat zij in de bruiloftscène prominent wordt afgebeeld naast Jezus, die water in wijn verandert. De sleutelscènes zorgen dus voor verstrengeling van afzonderlijke iconografieën. Dit moest leiden tot beter begrip van het totale beeldprogramma.

De sleutelscènes *De doop van Jezus in de Jordaan* en *De bruiloft te Kana* vertonen een chronologische en thematische samenhang. Met de afbeelding van de doop in de Jordaan wordt het verhaal over de jeugdijaren van Jezus afgeslo-

97 Zie: Figuur 13, nr. 56.

ten, terwijl de afbeelding over de bruiloft in Kana het begin vormt van het verhaal over Jezus' openbare optreden. Deze nieuwe levensfase staat centraal in het noordertransept, dat daarmee een voortzetting vormt van het zuidertransept, maar tegelijk daarvan moest worden onderscheiden. Dit onderscheid hangt nauw samen met de referenties naar Schriftplaatsen, die onder de scènes in het noordertransept werden geschilderd en nagenoeg allemaal afkomstig waren uit het Johannesevangelie. Het lijkt erop dat de ontwerpers hebben gezocht naar een theologische boodschap die sprak uit het tweede hoofdstuk (*De bruiloft te Kana*) tot en met het elfde hoofdstuk (*De opwekking van Lazarus*)⁹⁸ uit het Johannesevangelie. De keus om niet verder te gaan dan het elfde hoofdstuk oogt weloverwogen, omdat Jezus in het twaalfde hoofdstuk voor het eerst spreekt over zijn naderende dood. Omdat dit onderwerp nadrukkelijk wordt afgebeeld op de middelste koorgewelven, zal het in deze transeptarm wellicht overbodig zijn geacht.

Tussen koor en transepten bevindt zich de viering. [Afbeelding 19] De iconografie in deze middelste kerkruijmt doet dienst als figuratief intermezzo in de verhaallijn. Hier kozen de ontwerpers voor het combineren van Oudtestamentische profeten met de vier evangelisten. Zo wordt in de noordwesthoek van de viering Lucas samen met Ezechiël⁹⁹ afgebeeld. Daarbij gaan de gedachten meteen uit naar de Bijbelpassage waarin Ezechiël de gezichten beschrijft van de vier wezens die de Godsverschijning aan zijn persoon begeleidden (Ez. 1). De profeet bedient zich daarbij van menselijke taal en vergelijkt de wezens met het voorkomen van een mens, een leeuw, een rund en een adelaar. De afbeeldingen van de vier conventionele evangelistensymbolen in de Onze Lieve Vrouwekerk kunnen dus worden beoordeeld als traditioneel element. Tegelijkertijd spreekt hieruit ook een heel nieuwe boodschap. Het visoen van Ezechiël vertoont immers gelijkenis met het visioen van Johannes de Evangelist over de aanbidding van God en het Lam uit de apocalyps (Openb. 4). Ook in deze Bijbelpassage worden de vier evangelistensymbolen genoemd, maar dan in een setting die sterk doet denken aan de wederkomst van Christus, zoals afgebeeld in *Het laatste oordeel*. Die gedachte wordt versterkt door de nabijheid van een afgebeeld engelenkoor, compleet met de spreuk: *Sanctus, sanctus, sanctus dominus deus sabaoth*¹⁰⁰ ('Heilig, heilig, heilig is de Heer van de hemelse machten', Jes. 6, 3). Deze uitroep van de engelen is te vinden bij de profeet Jesaja, maar komt ook voor in het genoemde hoofdstuk uit de apocalyps. De iconografie in de viering is binnen het totale beeldprogramma dus neergezet als verwijzing naar het tafereel van het laatste oordeel in het koor.

Het totale beeldprogramma in de Onze Lieve Vrouwekerk van Harderwijk bevat traditionele beeldelementen en voorstellingen, maar vertoont evengoed

98 Zie: Figuur 13, nrs. 56-67.

99 Zie: Figuur 13, nr. 92a en 92b.

100 Zie: Figuur 13, nr. 88.

Afbeelding 19. De gewelven van de viering in de Onze Lieve Vrouwekerk te Harderwijk, met daarop de drie 'sleutelscènes', 1561–1562. Gewelvschildering, door Ewolt van Delft (c. 1505–1582). (Foto van A.J. van der Wal, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, nr. 240.520).

een niet-traditionele samenhang. Dit blijkt vooral uit de manier waarop het typologische denkschema wordt toegepast. Oudtestamentische en Nieuwtestamentische verhalen en passages zijn nauw met elkaar verweven. Ook de manier waarop de Bijbel is gebruikt, blijkt anders. Niet de traditie, maar de Schrift vormt het uitgangspunt voor het beeldprogramma. Op basis van oude bronnen kwamen de ontwerpers tot een nieuwe visie op de godsdienst. Over het geheel genomen lijkt de iconografie in de Onze Lieve Vrouwekerk vooral te verwijzen naar de godsheerschappij van Christus over het koninkrijk der hemelen. In dit thema komen vrijwel alle scènes en beeldfragmenten samen.

4.4. Humanistische beeldtaal

De strakke, centraal gestuurde opbouw van het Harderwijker beeldprogramma wijst erop dat het ontwerp voor de iconografie moet zijn gekomen uit de koker van een geschoold theoloog. Maar wie dan? De analyse van het Utrechtse netwerk van kunstlievende prelaten leverde de nodige namen op, maar van geen enkele kerkleider kon met zekerheid worden gezegd dat hij het ontwerp voor de gewelfschilderingen voor zijn rekening had genomen. Wel bleek dat ze nagenoeg allemaal de behoefte hadden om de Bijbel nauwkeurig te lezen en op een nieuwe manier uit te leggen. Maar wat is dan het verband tussen het humanistische denken en de iconografie in Harderwijk?

In zijn *De instauranda religione* uit 1544 verwoordt Herman Lethmaet een aantal gedachten die in de Harderwijker beeldtaal soms één op één vallen te herkennen. De deken van het Sint-Mariekapittel stierf al in 1555, maar de kerkmeesters Marten en Wolf wezen in hun verzoekschrift uit 1558 wel nadrukkelijk naar de functie die Lethmaet bekleedde. Bovendien bestaan er iconografische overeenkomsten tussen de gewelfschilderingen in de Onze Lieve Vrouwekerk van Harderwijk en de gebrandschilderde glazen in de Goudse Sint-Janskerk, waarvoor Lethmaet het ontwerp had geleverd.¹⁰¹ Was hij ook betrokken geraakt bij het opstellen van het Harderwijker beeldprogramma?

In het derde hoofdstuk van zijn systematisch-theologische werk pleit Lethmaet voor vernieuwing (*instaurare*) van de godsdienst. Het Latijnse werkwoord verwijst naar het herstarten – of op nul zetten – van alle kerkelijke ceremoniën, die door ingeslopen fouten of plotselinge onderbrekingen waren bezoedeld. Voor de renovatie van kerk en religie neemt Lethmaet het *credo sanctam ecclesiam catholicam* als vertrekpunt. Een goede uitleg ervan zal voldoende zijn om twijfels inzake de godsdienst te onderzoeken. In het vervolg wijst Lethmaet voortdurend naar de autoriteit van de Schrift, het belang van de openbare eenstemmigheid van de kerk (*ritus*) en de voortdurende inspiratie van de Heilige Geest. Deze drie elementen vindt hij van doorslaggevend belang voor het herstel van de kerk van binnenuit.¹⁰² Al in het vorige hoofdstuk werd duidelijk dat dit gedachtegoed niet alleen voor Lethmaet, maar ook voor andere theologen, kerkelijke prelaten en priesters een rol speelde.

Voor Lethmaet waren Schrift en ritus twee hoofdprincipes die voortdurend in elkaar grepen en door de alomvattende werking van de Geest ‘met kracht uit de hoge’ werden omkleed. Dit uitgangspunt kon op verschillende plaatsen in zijn manifest worden herkend. Zo stelde Lethmaet in de vierde paragraaf van het vierde boek dat de kerk was geboren op het moment dat de Geest neerdaalde op de apostelen, nadat Christus was opgevaren naar de hemel. De zestiende

101 Van Eck en Coebergh-Surie, “Behold, greater than Jonas is here.”, 5-44; Goudriaan, *Herman Lethmaet*.

102 Kölker, ‘Herman Lethmatius’, 285; Goudriaan, *Herman Lethmaet*, 43-47.

paragraaf van achtste boek gaf de Goudse theoloog als titel mee: *Richtsnoer van de christelijke godsdienst is niet de Schrift alleen*. In de uitwerking van die stelling wees hij telkens weer op de eeuwenoude gebruiken van het Christenvolk, die door de tijd heen waren verankerd in de kerkelijke liturgie en dus met autoriteit werden omgeven.

Beide passages doen op het eerste oog denken aan de iconografie van de Harderwijker gewelfschilderingen. Zo gaf Lethmaet paragraaf vier uit het vierde boek als titel: *De drievoudige staat van de Kerk, gelijk aan die van een zaad*. De opening van dit gedeelte luidt als volgt:

Christus heeft [de kerk] met een groot aantal parabels geschetst, waarbij hij het karakter en de aard van zijn rijk verhelderde door middel van gelijkenissen met lichamelijke dingen. [...] Maar met geen enkele gelijkenis vaker dan met die van het zaad. [...] Met deze [...] gelijkenissen van het zaad legde hij ons de betekenis en de aard van het rijk uit dat hij zou oprichten. Maar we moeten bezien hoe de vergelijking van het zaad en het rijk, twee heel verschillende zaken, past bij de kerk.¹⁰³

Het oogmerk van Lethmaet wordt hiermee meteen duidelijk. Hij gaat op zoek naar de verbinding tussen enerzijds het koninkrijk der hemelen en anderzijds het instituut van de kerk. Beide 'rijken' horen volgens de theoloog bij elkaar en zijn misschien zelfs gelijkbetekenend. Lethmaet vervolgt met een verhandeling over de drie periodes die voorafgingen aan de definitieve oprichting van het rijk van de kerk. Net als Jezus gebruikt hij hiervoor de parabel van het zaad in de aarde en onderscheidt drie periodes: de ontvangst van de kerk (het zaaien van het zaad), de bezieling van de kerk (het onzichtbare wortel schieten van het zaad) en de geboorte van de kerk (het moment waarop het zaad uit de aarde tevoorschijn kwam). Moeten we hierbij niet meteen denken aan *De godsheerschappij van Christus over het koninkrijk der hemelen*, dat hierboven werd herkend als het hoofdthema van de Harderwijker iconografie?

Nauwkeurige lezing van Lethmaets verhandeling over de drie stadia van de kerk maakt de overeenkomst met de Harderwijker iconografie alleen nog maar sterker. Zo schreef de Goudse theoloog over de periode van de ontvangenis:

Wanneer we ons erop bezinnen om [de opkomst van de kerk] aan te tonen, stuiten we op het zeer bewonderenswaardige gegeven dat Lucas allereerst de prediking van de voorloper van de Heer met zoveel nauwkeurigheid uiteenzet (Lucas 3), dat we bij mijn weten noch bij hemzelf, noch bij een van de andere evangelisten een zo nauwkeurige aanduiding van het tijdstip kunnen aantreffen.¹⁰⁴

103 Lethmaet, *De instauranda religione*, IV, 4. Met dank aan Koen Goudriaan voor de vertaling.

104 Lethmaet, *De instauranda religione*, IV, 4.

Lethmaet wijst hier op de nauwkeurige tijdsaanduidingen die Lucas in zijn evangelie toepaste. De evangelist beschreef heel precies het moment waarop de heilige Johannes de Doper de komst van de Heer aankondigde en liet die passage volgen door het verhaal over het openbare optreden van de Doper. Lethmaet beoordeelt dit als een belangrijk kenmerk van het evangelie van Lucas, omdat ‘alle profeten en de wet tot aan Johannes hebben geprofeteerd’ en de Doper daarna zelf de komst van Jezus aankondigde. Op dit punt in zijn betoog laat Lethmaet de parallel tussen het Oude en het Nieuwe Testament doorklinken.

Lethmaets verhandeling over de ontvingenis van de kerk doet de gedachten uitgaan naar de gewelfschilderingen in het zuidertransept. De verwijzingen naar Schriftplaatsen laten immers zien dat de eerste drie hoofdstukken uit het evangelie van Lucas de basis vormden voor de daar afgebeelde scènes. Bovendien gaan vier van de twaalf taferelen over de ontmoeting tussen de heilige Johannes de Doper en Jezus. En juist die ontmoeting blijkt voor Lethmaets uiteenzetting zo belangrijk. Dan is er ook nog de iconografische verbinding tussen enerzijds de prediking van de Doper en anderzijds de *Zeven zonden*, *De zes werken van onbarmhartigheid* en *De vijf dwaze maagden* in het koor. Onder *Johannes de Doper predikend in de woestijn* valt immers een boomwortel met bijl te ontwaren. Daarmee verwezen de ontwerpers naar de woorden van de Doper: ‘De bijl ligt al aan de wortel van de boom: iedere boom die geen goede vrucht draagt, wordt omgehakt en in het vuur geworpen.’ (Mat. 3, 10). De traditionele oproep aan parochianen om hun leven te heiligen krijgt daarmee een nieuwe betekenis. Het wijst vooruit naar de komst van Christus ten oordeel. Of zoals Lethmaet het verwoordde:

Vanaf de dag dat hij begon te dopen [...] wordt het koninkrijk Gods aangekondigd. Ongetwijfeld lijkt deze tijd om geen andere reden door Lucas zo nauwkeurig te worden aangeduid en door Christus bevolen, dan omdat hij de grens vormt tussen de wet en het evangelie, de schaduwen en de waarheid, de synagoge en de kerk.¹⁰⁵

Het lijkt erop dat deze uitleg van de prediking van de heilige Johannes de Doper een materiële verbeelding had gekregen op de gewelven van de Harderwijker parochiekerk.

Ook Lethmaets uitweiding over de bezieling van de kerk sluit goed aan op beeldfragmenten uit de Harderwijker iconografie. De Goudse theoloog wijst erop dat Christus het door hemzelf gestrooide zaad vervulde met levenskracht. Hij deed dit door zijn toehoorders duidelijk te maken dat zijn rijk snel zou komen:

105 Lethmaet, *De instauranda religione*, IV, 4.

Het staat echter vast dat over ditzelfde rijk, alsof het dadelijk op het punt stond te ontkiemen na levenskracht te hebben ontvangen, is gesproken – zoals Johannes schrijft (Joh. 12) – toen Christus aan de heidenen die hem wensten te zien zei: “Het uur komt dat de Zoon des mensen verheerlijkt zal worden”, waarmee hij duidelijk maakte dat zijn verheerlijking korte tijd later zou plaatsvinden. Hoewel hij voor zover ik weet daarover tevoren nooit een woord had gesproken, heeft hij het vanaf dat moment vaker ter sprake gebracht. Met een krachtige bevestiging voegt hij er namelijk aan toe: “Voorwaar, voorwaar, zeg Ik u, als de graankorrel niet ter aarde valt en sterft, blijft hij alleen; maar als hij sterft, brengt hij veel vrucht voort.” Omdat op deze plaats het woord “brengt” in de tegenwoordige tijd staat, geeft hij aan dat zijn rijk precies op het tijdstip van de voltooiing van zijn lijden de kracht zal ontvangen om vrucht te dragen.¹⁰⁶

Hiermee legt Lethmaet de vinger bij een belangrijk overgangsmoment: de rede waarin Jezus voor het eerst vooruitblikte op zijn lijden en sterven aan het kruis (Joh. 12). Dit correspondeert *e contrario* met de iconografie in het noordertransept. Daar zijn elf taferelen te zien over het openbare optreden van Jezus. Op één scène na zijn alle voorstellingen afkomstig uit het Johannesevangelie. De in de hoeken onder de afbeeldingen aangebrachte Schriftverwijzingen bevestigen dat. Zo hebben de ontwerpers gekozen voor *De bruiloft te Kana* (Joh. 2), *De tempelreiniging* (Joh. 2), *Het gesprek met Nicodemus* (Joh. 3), *Het gesprek met de Samaritaanse vrouw* (Joh. 4), *De genezing van de zoon van de hoveling* (Joh. 4), *De genezing op de sabbat* (Joh. 5), *De wonderbare spijziging* (Joh. 6), *Jezus en de overspelige vrouw* (Joh. 8), *De genezing van een blinde* (Joh. 9) en *De opwekking van Lazarus* (Joh. 11). Alle taferelen zijn dus afkomstig uit de eerste elf hoofdstukken van het evangelie van Johannes. Deze keuze oogt programma-tisch en kan heel goed zijn ontleend aan de hierboven weergegeven passage uit *De instauranda religione*.

Lethmaet laat zich kennen als een typologische denker die de eenheid van de Schrift etaleerde. Dat blijkt al wanneer hij schrijft:

Toen Christus dat goddelijke zaad van Hem strooide in de aldus voorbe-reide harten, en koesterde met de getuigenissen van de oude schriften als met hemelse warmte, verrichtte Hij datgene dat te maken heeft met de ont-vangenis van het rijk.¹⁰⁷

Dit citaat kan dienst doen als achtergrond bij de scènes over het openbare op-treden van Jezus. De Bijbelverhalen die in het noordertransept worden ver-beeld, bevatten namelijk de nodige verwijzingen van Jezus zelf naar het Oude

106 Lethmaet, *De instauranda religione*, IV, 4.

107 Lethmaet, *De instauranda religione*, IV, 4.

Testament. Zo is *De tempelreiniging* genomen uit Johannes 2. Daar valt te lezen dat tijdens de actie van Jezus zijn discipelen dachten aan wat er geschreven stond in het boek van de Psalmen: ‘De hartstocht voor Mijn huis zal u verteren’ (Joh. 2, 17). Bij *Het gesprek met Nicodemus* wordt verwezen naar Johannes 3, waar Jezus over Zichzelf zegt: ‘De Mensenzoon moet verheven worden, zoals Mozes in de woestijn de slang omhooggeheven heeft’ (Joh. 3, 14). In Johannes 4, dat de inspiratie vormde voor *Het gesprek met de Samaritaanse vrouw*, vertelt Jezus dat de zaligheid ‘uit de Joden is’ en openbaart hij zichzelf als de langverwachte Messias (Joh. 4, 22 en 26). Dit alles maakte de Bijbelverwijzingen bij elke scène veel specifiekker dan op de voorstelling zelf het geval is, maar ‘de getuigenissen van de oude schriften’ lieten zich nu eenmaal moeilijk in beelden vangen. Hadden de ontwerpers daarom bij elk tafereel een Bijbelverwijzing laten aanbrengen?

De zestiende paragraaf uit het achtste boek van *De instauranda religione* biedt een opvallende achtergrond bij de iconografie van de gewelofschilderingen in de Onze Lieve Vrouwekerk, maar dan op een meer algemeen niveau. In de genoemde paragraaf onderstreept Lethmaet het belang van de doop van Jezus in de Jordaan en zijn verheerlijking op de berg Tabor, omdat God de Vader toen de godheid van zijn Zoon bevestigde met de woorden: ‘Dit is mijn geliefde Zoon’ (Mat. 3, 17; Mat. 17, 5). Lethmaet herkent daarin de derde – en hoogste – gradatie van goddelijke zekerheid die de kerk krijgt aangereikt. De andere twee zijn het getuigenis van de heilige Johannes de Doper en het openbare optreden van Jezus:

Op de eerste trede stelde [Jezus] het getuigenis van Johannes de Doper. Daar zette hij onmiddellijk zijn eigen werken naast, maar geplaatst op een iets hogere trap van belangrijkheid. ‘Ik heb’ – zegt hij – ‘een getuigenis groter dan dat van Johannes. De werken namelijk die mijn Vader mij gegeven heeft om te doen, getuigen van mij.’ Maar boven deze twee gaf hij de voorrang aan dat bekende hemelse getuigenis van zijn Vader. Hij voegt er namelijk aan toe: ‘En de Vader die mij gezonden heeft, die heeft getuigenis van mij afgelegd’, namelijk toen Christus gedoopt werd en toen hij zich bij de transfiguratie aan drie discipelen vertoonde: [...] ‘Dit is mijn geliefde Zoon enz. ...’¹⁰⁸

Wie de godsdienst wil vernieuwen moet volgens Lethmaet denken vanuit drie historische gebeurtenissen: de getuigenis van de heilige Johannes de Doper, het openbare optreden van Jezus, en de bevestiging van de Vader bij de doop en transfiguratie. Even verderop vult hij de drie niveaus van gezaghebbende openbaring aan met de uitstorting van de Heilige Geest op de Pinksterdag (Hand. 2).

108 Lethmaet, *De instauranda religione*, VIII, 16.

Lethmaets graduele onderscheid van goddelijke zekerheid inzake de godsdienst wordt duidelijk zichtbaar in de opzet van het masterplan voor de Harderwijker gewelfschilderingen. De getuigenis van de Doper (zuidtransept) en het openbare optreden van Jezus (noordtransept) kunnen worden verbonden aan de transfiguratie op de berg (koor). Bovendien is de Vaderlijke uitroep *Hic est filius meus dilectus audite* overduidelijk weergegeven op de koorkolom achter het hoofdaltaar. In Harderwijk verbonden de ontwerpers de drie gradaties van goddelijke zekerheid aan de godsheerschappij van Christus over het koninkrijk der hemelen, waarmee dus evengoed het rijk van de kerk bedoeld kon worden. Het ideeëncomplex uit *De instauranda religione* bevat dus een aantal grondbeginselen die in Harderwijk een materiële verbeelding krijgen.

Toch blijft tot nu toe onduidelijk waarom de ontwerpers in Harderwijk kozen voor *Het laatste oordeel* als centrale schildering. Lethmaet verwijst in zijn manifest geen enkele keer naar de gebeurtenissen op de dag van het oordeel, maar benadrukt veeleer het verband tussen doop, transfiguratie en uitstorting van de Heilige Geest.¹⁰⁹ En juist die combinatie valt in het Harderwijker beeldprogramma niet te herkennen. Sowieso werd in humanistische kringen maar weinig geschreven over het laatste oordeel. Alleen Desiderius Erasmus (+1536), de belangrijke inspirator van het humanisme, waagde zich eraan. Nu was het zo dat Lethmaet correspondeerde met Erasmus en diens methodes toepaste in zijn *De instauranda religione*. De Goudse theoloog kon dus met recht en reden worden beschouwen als leerling van Erasmus.¹¹⁰ Betekent dit ook dat de ideeën van Erasmus – wellicht via het humanistische netwerk van Lethmaet – werden toegepast in het iconografische ontwerp voor de Harderwijker gewelfschilderingen?

Alleen in zijn *Paraphrasis in Matthaeum* uit 1522 laat Erasmus zich uit over het laatste oordeel. Dit werk vormt een weergave van het Matteüsevangelie in zijn eigen woorden, met als doel om de betekenis ervan te verhelderen. Hoewel het geschrift niet geschikt was om persoonlijke inzichten en overtuigingen te ventileren, vormt het wel degelijk een goede weergave van Erasmus' mening over de dag van het oordeel, al valt het op dat hij daarbij veel voorzichtigheid betracht. Bij wijze van voorwoord op de *Paraphrasis* schreef Erasmus een brief aan Karel V. Daarin verklaarde de humanist waarom hij de thematiek van het laatste oordeel zo ingewikkeld vond. Sommige passages uit het evangelie waren volgens hem 'volledig onverklaarbaar'. Als voorbeeld noemde hij de woorden van Jezus over het aanbreken van de jongste dag (Mat. 24, 39) 'die alleen de Vader kent en zelfs de Zoon onbekend is'.¹¹¹ Het was goed mogelijk dat Erasmus niet alleen moeite had om de betekenis van die woorden te ontdekken, maar in het verlengde daarvan ook worstelde met de juiste uitleg van het laatste oordeel, de gebeurtenis die in de *Paraphrasis* aan de orde moest komen. Misschien

109 Goudriaan, *Herman Lethmaet*, 35.

110 Goudriaan, *Herman Lethmaet*, 35.

111 *De correspondentie van Desiderius Erasmus*, IX, 18.

waren zijn geestverwanten evengoed voorzichtig met het uitleggen van dit majesteitlijke gebeuren, en was dat de reden dat theologen als Lethmaet het thema niet behandelden.

Toch waagde Erasmus een poging om gedeeltes uit het gesprek tussen Jezus en zijn discipelen over het laatste oordeel te behandelen. Daarbij ging hij vooral in op de onderlinge samenhang tussen enerzijds de aansporing tot waakzaamheid uit Matteüs 24 en anderzijds de gelijkenis van de wijze en dwaze maagden uit Matteüs 25. Volgens Erasmus wil Jezus zijn leerlingen vooral moed inspreken, zo vlak voor de ongenadige kruisiging op Golgotha. De Heer roept immers op niet te vervallen in moedeloosheid of aanmatigend kwaaddoen, maar propageert het in acht nemen van evangelische godsvrucht en het uitzien naar de vreugdevolle terugkeer van God.¹¹² Het lijkt erop dat Erasmus in de schandelijke verheffing van Jezus aan het kruis een vingerwijzing ziet naar de majesteitlijke verheffing van Jezus tijdens het laatste oordeel. Op dat moment zullen de schapen en bokken, die nu nog samenleven binnen de kerk, definitief van elkaar gescheiden worden.¹¹³ In het denken van Erasmus loopt dus alles uit op de goddelijke verheffing van de Heer op de dag van het oordeel.

De woorden van Erasmus over Matteüs 25 kunnen de inspiratiebron zijn geweest voor de iconografie van het koor. Daar worden *De kruisiging van Jezus* en *Het laatste oordeel* namelijk in dezelfde lengte-as afgebeeld. Beide taferelen lijken in eerste instantie niet goed te passen in de iconografie van het koor, maar het denken van Erasmus kan daarvoor een pausibele verklaring bieden. De humanist brengt gebeurtenissen als de doop en verheerlijking van Jezus in direct verband met de goddelijke verheffing van de Heer op de dag van het oordeel. Op die manier krijgen de scènes over de offers van Izak en Jezus een extra betekenis ingelegd. Ze blijken niet alleen het product van typologisch denken, maar functioneren tegelijk als vooraankondiging van Jezus' definitieve verhoging bij het laatste oordeel. Dat beide taferelen worden omgeven door de wijze maagden – compleet met de woorden 'sorkvoldicheit', 'bereidelicheit' en 'wachachticheit' – past binnen ditzelfde denkkader. De oproep tot waakzaamheid waar Erasmus over schrijft, krijgt in de Onze Lieve Vrouwekerk een figuratieve vertaling, al blijft onduidelijk of dit aan de bekende humanist was ontleend.¹¹⁴

In zijn *Paraphrasis* van het Matteüevangelie behandelt Erasmus niet alleen Matteüs 25, maar biedt hij – naar de aard van het werk – evengoed een herwerking van Matteüs 5. Het valt op dat Erasmus zijn passage over de zaligsprekingen uit de Bergrede direct laat volgen door een uiteenzetting over de werken van barmhartigheid uit Matteüs 25. Het grote geluk van de christengelovigen was volgens de humanist gelegen in het eeuwig samenleven met Christus als

112 Erasmus, *Paraphrases*, 338.

113 Vgl. Erasmus, *Paraphrases*, 338-339.

114 Bij De dwaze maagden aan de overkant zijn de woorden onwilligheid, luiheid, onlustigheid, vuiligheid en onachtzaamheid in eigentijdse taal weergegeven.

Heer over het koninkrijk der hemelen.¹¹⁵ Juist dit verband tussen Matteüs 5 en Matteüs 25 vormt een belangrijk onderdeel van de iconografie in het koor. In dezelfde passage uit de *Paraphrasis* gaat Erasmus ook in op de goddelijke status van Jezus. Die blijkt volgens hem op drie momenten in de levensgeschiedenis van de Heer: de vooraankondiging van de heilige Johannes de Doper, het openbare optreden van Jezus, en de bevestiging van de Vader bij de doop in de Jordaan en verheerlijking op de berg.¹¹⁶ Ook Lethmaet gebruikt deze drieslag en in een vergelijkbare hoedanigheid valt het in het Harderwijker beeldprogramma te herkennen.

In zijn woorden over de doop van Jezus (Mat. 3) stelt Erasmus de Heer voor als de enige ware leraar, die na de onderdompeling door de Vader en de Heilige Geest alle macht in handen kreeg om zijn volgelingen waarlijk te zegenen.¹¹⁷ Een soortgelijke gedachte had Erasmus al eens uitgewerkt in zijn *Paraclesis*, een geschrift dat functioneerde als inleiding op zijn vertaling van het Nieuwe Testament. In de *Paraclesis* heet de Heer ook al de ware leraar, die door de woorden van de Vader ('Dit is Mijn geliefde Zoon') met goddelijk gezag werd bekleed. Jezus zou dit gezag nadien hebben doorgegeven aan Petrus, Paulus en Johannes de Evangelist, drie van zijn volgelingen, die binnen de kerk een bijzondere plek zouden gaan innemen.¹¹⁸ In zijn herwerking van Matteüs 17 trekt Erasmus deze lijn door en legt hij een verband tussen de doop in de Jordaan en de transfiguratie op de berg. Daarmee zou de verheerlijking van Jezus definitief zijn bezegeld.¹¹⁹

Net als de uitleg van Matteüs 5 en 25 kan ook Erasmus' verhandeling over Matteüs 3 en 17 worden aandrigen als mogelijke inspiratiebron voor de Harderwijker iconografie. De thema's *doop* en *transfiguratie* lopen immers als een centrale lijn door het beeldprogramma. Bovendien besteedt Erasmus in de *Paraphrases* de nodige aandacht aan het gesprek tussen Jezus, Mozes en Elia tijdens de verheerlijking op de berg. De humanist merkt daarbij op dat het gesprek moet zijn gegaan over de naderende kruisiging van Jezus, en verwijst daarvoor naar Oudtestamentische vooraankondigingen van de passie.¹²⁰ Met deze woorden in het achterhoofd kunnen de scènes over *De kruisiging van Jezus* en *Het offer van Abraham* een andere betekenis krijgen. Hun positionering tussen enerzijds *De Doop van Jezus in de Jordaan* en anderzijds *De Transfiguratie* op het fronton boven *Christus als Salvator Mundi* sluit immers aan bij de woorden van Erasmus. Maar ook in dit geval kan geen sprake zijn van directe invloed, want Erasmus was al geruime tijd overleden en een verband met Harderwijk was er nooit geweest. Toch leefde zijn gedachtegoed voort onder geestverwanten.

115 Erasmus, *Paraphrases*, 84.

116 Erasmus, *Paraphrases*, 84.

117 Erasmus, *Paraphrases*, 68-69.

118 Erasmus, *Paraclesis*, 143, B/C; Goudriaan, *Herman Lethmaet*, 45.

119 Erasmus, *Paraphrases*, 252.

120 Erasmus, *Paraphrases*, 251.

De iconografie van de Harderwijker gewelfschilderingen vertoont sporen van verschillende humanistische denkers. Een aantal beeldfragmenten sluit naadloos aan op Lethmaets verhandeling over de doop van Jezus in de Jordaan, zijn transfiguratie op de berg Tabor en de uitstorting van de Heilige Geest op de Pinksterdag. De grote aandacht voor de heilige Johannes de Doper en het openbare optreden van Jezus springt daarbij in het oog en vormt de kern van de verbeelde boodschap. Toch valt ook het denken van Erasmus in Harderwijk te herkennen, en dan vooral zijn woorden over het laatste oordeel, die opvallend genoeg samenvallen met een verhandeling over de werken van barmhartigheid. De bedenkers van de Harderwijker iconografie bleken dus schatplichtig aan Erasmus, maar ook het denken van Lethmaet kreeg in het concept een duidelijke plek. Had de Goudse theoloog zelf de hand gelegd aan het ontwerp, of hadden bevriende prelaten zijn ideeën omgezet in een eigentijdse beeldtaal?

Tot nu toe wezen veel iconografische elementen in de richting van Lethmaet, en in mindere mate in de richting van diens leermeester Desiderius Erasmus. Toch is hiermee de Harderwijker beeldtaal nog niet uitputtend verklaard. Dit blijkt wel uit de eigenaardige iconografie van de koorkolommen. Wat hebben de daarop afgebeelde profeten en apostelen precies te maken met het laatste oordeel? Het ligt voor de hand dat de kolommen verwijzen naar de oorspronkelijke overdracht van leergezag door Jezus aan de twaalf apostelen, maar past dit uitsluitend bij het denken van Lethmaet? In zijn *Hierarchiae ecclesiasticae assertio* uit 1538 behandelt Albertus Pighius evengoed de vraag hoe gelovigen er zo zeker van konden zijn dat de kerk de goddelijke openbaring in handen had gekregen. Net als Erasmus en Lethmaet wijst hij op het gezag van Jezus, die uiteindelijk 'de wet van het evangelie' uit handen gaf aan de apostelen. Maar waar Lethmaet deze redenering gebruikt om het probleemoplossend vermogen van het concilie te etaleren, kent Pighius het oppergezag in de kerk toe aan de paus.¹²¹

Juist dit verschil van inzicht over het oppergezag in de kerk kenmerkte de katholieke vernieuwingsbeweging, waarvan Lethmaet en Pighius onderdeel uitmaakten. Katholieke geleerden waren het erover eens dat de apostelen het leergezag van Jezus hadden overgenomen, maar verschilde van mening over het idee van een door de paus strak geleide hiërarchische kerk. In de jaren 1570 verscheen in de franciscaner Galileëkerk te Leeuwarden een muurschildering met daarop een allegorische afbeelding van vrouwe Ecclesia, compleet met pauselijke tiara. Rondom haar zweefden zeven sacramenten, die werden gevoed door bloedstromen uit de zijde van Christus, terwijl apostelen, profeten en pausen

121 Goudriaan, *Herman Lethmaet*, 19, 21; Dupin, *A New History*, 435-437.

de zetel van Ecclesia ondersteunden.¹²² Een soortgelijke iconografie werd niet gevonden in de Harderwijker parochiekerk. Sterker nog, onder de verdoemden in *Het laatste oordeel* bevonden zich kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders.

4.5. Een hervormingsgezinde magistraat

De bedenkers van het masterplan stonden in contact met een netwerk van Utrechtse prelaten en maakten gebruik van het gedachtegoed van Lethmaet, Erasmus en Pighius. Dit resulteerde in een humanistische beeldtaal, die de goedkeuring van katholieke geleerden en hoogopgeleide kerkgangers kon wegdragen. De gewelfschilderingen werden niet alleen financieel gesteund door mannen als Wolter van Byler, maar ook door de burgerij van de stad, zoals beschreven in de bijlage bij een brief van de Harderwijker magistraat aan stadhouder Karel van Brimeu uit 1564.¹²³ Ook het Sint-Jorisgilde deed een donatie en bedong daarbij dat er een voorstelling van hun patroonheilige zou komen op één van de muren van het schip.¹²⁴ De magistraat verleende goedkeuring aan het hele restauratieproject. Om die reden kwam het stadswapen prominent in beeld, op de sluitsteen midden op het vieringgewelf.¹²⁵ De kerkmeesters droegen niet alleen zorg voor de fondsenwerving, maar zullen ook dagelijks leiding hebben gegeven aan de bouwwerkzaamheden. Zij vormden de schakel tussen de hoofdaannemer en het stadsbestuur. Als dank verschenen in 1562 de afbeeldingen van de kerkmeesters Marten en Wolf op twee gewelfaanzetten in het noordtransept.

Vooral voor de Harderwijker magistratsleden waren de belangen groot. In het verleden hadden verschillende personen en instanties de schepenen ervan beticht ketterse invloeden oogluikend toe te laten, om niet te zeggen dat sommige leden van de stadsraad zelf het nieuwe geloof omarmden. Door een katholiek hervormingsinitiatief te steunen, toonden de leden van de magistraat hun loyaliteit aan het oude geloof. Maar zagen de schepenen het kunstproject

122 Hoogewerff, *De Noord-Nederlandse schilderkunst*, IV, 413-418. Goudriaan brengt de voorstelling in de Galileëkerk in contrast met de Goudse Glazen, zie: Goudriaan, *Herman Lethmaet*, 67-69. De eerste gegraveerde voorstelling van *Typus Ecclesiae* ontstond in 1573 door de in Rome werkzame graveur Giovanni Battista de' Cavalieri (1526-1597). Een tweede staat van deze prent dateert uit 1595. Een bekender versie van dezelfde compositie is die van 1574 door Luca Bertelli (1550-1580). De prenten gaan terug op een compositie van een centraal paneel van een triptiek gedateerd 1557, en bewaard in Skolity, Ermland (Polen). Die compositie gaat vermoedelijk terug op een vlugschrift met een houtsnede uit het midden van de zestiende eeuw uit Duitsland, zie: Jurkowlanec, *Sprawczosc rycin*, afb. 47; <<http://adlib.catharijneconvent.nl/ais54/Details/collect/21128>> (23.04.2019).

123 GA, AHGZ, inv.nr. 4526, nr. 1563-6, missive van de magistraat van Harderwijk aan de stadhouder, 18 juni 1563.

124 Naar een handschrift over de Harderwijker geschiedenis, waarschijnlijk van de hand van Henrick Schrassert, zie: GA, Handschriften Rijksarchief in Gelderland, inv.nr. 218, fol. 53r. Tegenwoordig is de schildering niet meer zichtbaar.

125 Prins-Schimmel, *De Grote of Onze Lieve Vrouwekerk*, afb. 2, 107.

als een veredeld instrument om hun protestantiserende gezindheid te verhullen, zoals Miedema veronderstelde? Hun opstelling te midden van alle religieuze woelingen wijst eerder in een andere richting. Al sinds de jaren 1520 circuleerden in Harderwijk nieuwe ideeën over godsdienst en religie. De schepenen toonden interesse, maar konden onmogelijk als nieuwlichters worden aangemerkt. Het waren vooral pastoors en gegoede burgers geweest die discussieerden over het nieuwe geloof, zoals duidelijk werd uit de optredens van Maurits Pannekoek, Henrick van Groeningen en Dirck van Keylen.¹²⁶ De magistratsleden, op hun beurt, omarmden het humanisme en benoemden Leuvense alumni tot docenten aan de stadsschool. Tegelijkertijd troffen ze maatregelen om radicale acties, gericht tegen het oude geloof, de kop in te drukken. Zo hadden de magistratsleden in 1543 – op advies van stadssecretaris Wolf Wolfius? – besloten om Koenraad van Renckum buiten de stad te zetten, nadat bekend was geworden dat deze priester een aantal beelden uit de parochiekerk had laten slopen, om ze vervolgens te kunnen verkopen ten bate van de armen in de stad.¹²⁷

Ondanks deze actie was de magistraat in een kwaad daglicht komen te staan. Arent toe Boecop had het Hof in 1544 laten weten dat de schepenen ‘meestelicken inficiert’ zouden zijn met ketterijen.¹²⁸ Dat de stadsraad vervolgens, buiten het kapittel van Sint-Marie om, nieuwe zielzorgers ging aanstellen, hielp niet bepaald om Toe Boecops verdachtmaking teniet te doen.¹²⁹ In 1546 stuurde het Hof een gezant naar Vyt van Munster (geb. 1510), de drost van Harderwijk, met het bevel om erop toe te zien dat in de magistraat niemand zou worden gekozen ‘die mit der nyer secten besmet zij’.¹³⁰ Toch besloten de schepenen om door te gaan met hun oorspronkelijke operatie, namelijk het garanderen van goede zielzorg voor de stad. Ze probeerden zich te ontdoen van Nicolaas Jansen, een priester die door Toe Boecop als ketter werd beschouwd, maar door de raad vooral werd gewantrouwd vanwege zijn regelmatige woedeuitbarstingen.¹³¹ Ook daarmee kregen de schepenen de autoriteiten niet aan hun kant.

Inquisiteur Grouwel werd in 1548 naar Harderwijk gestuurd voor het uitvoeren van een geloofsonderzoek. Na afloop schreef hij een rapport waarin geen al te best beeld werd geschetst van de magistraat. Protest van de stadsraad resulteerde in een revisie van de uitkomsten door de stadhouder, die vaststelde dat Grouwels conclusies te dik waren aangezet, zoals reeds eerder beschreven in hoofdstuk 2.¹³² Toch bleven de autoriteiten de religieuze toestanden in Har-

126 Zie: ‘3.3. De circulatie van nieuwe ideeën’.

127 SAH, OAH, inv.nr. 809; *Berends, Oud-Archief*, II, reg.nr. 784 en 809, 293, 302. Koenraad van Renckum schreef aan de stadsraad dat de stadssecretaris, ‘wellick ick voir een gescyckt man hebben angesyn’, de geschriften van Hieronymus, Ambrosius en Bullinger erop na moest slaan, om in te zien dat de priester niets onbehoorlijks zou hebben gedaan.

128 GA, AHGZ, inv.nr. 4524, nr. 1544-9, inlichtingen van Arent toe Boecop aan Herman Knoppert, 14 december 1543, fol. 1vo.

129 Zie: ‘2.3. De versterking van regionale religiositeit, 1492-1578’.

130 GA, AGR, inv.nr. 1703, fol. 48vo.

131 Zie: ‘2.3. De versterking van regionale religiositeit, 1492-1578’.

132 Zie: ‘2.4. Katholieke hervorming, 1543-1566’.

derwijk met argusogen volgen. In het najaar van 1549 kozen de schepenen opnieuw partij voor hun burgerij en weigerden mee te werken aan een gerechtelijk onderzoek, dat op last van het Habsburgse gezag werd uitgevoerd. Een wegens kerkroof veroordeelde Spanjaard kreeg de strop omgehangen, maar viel door omstandigheden op de grond. Omdat omstanders vervolgens de beul begonnen te slaan en daarmee de executie wisten te voorkomen, vroeg het Hof aan de stadsraad om de namen van alle betrokken personen. De schepenen antwoordden dat ze die niet konden geven, omdat het hoogstwaarschijnlijk geen burgers uit Harderwijk waren geweest.¹³³

Enkele maanden nadat de gewelmschilderingen in de Onze Lieve Vrouwekerk gereed waren gekomen, deed zich in Harderwijk opnieuw een conflict voor. En ook deze keer speelde de stadsraad daarin een dubieuze rol. Het Hof besloot een onderzoek te starten naar Evert van Doesburch, een franciscaan die tegen een aantal kerkgangers zou hebben gezegd dat ze niet alleen de hostie moesten eten maar ook uit de wijnkelk moesten drinken.¹³⁴ In een brief aan stadhouder Karel van Brimeu maakten de schepenen duidelijk dat ze niet hadden staan luisteren naar Van Doesburch, zoals de stadhouder had gesuggereerd.¹³⁵ De magistratsleden stopten een bijlage bij de brief, waarin ze de landvoogdes vroegen of zij genegen zou zijn om een gebrandschilderd glas te schenken, zoals Karel van Gelre dat in het verleden ook eens had gedaan.¹³⁶ Deze actie oogde als een strategisch plan van de schepenen om hun goede religieuze gezindheid te bewijzen.

De opzet van de magistraat mocht niet baten. De raadsheren van het Hof vertrouwden liever op burgers die van binnenuit de verdediging van het oude katholieke geloof organiseerden. Arent toe Boecop had de zaak tegen de monnik aan het rollen gebracht, maar voerde Rutger van Baer op als mogelijke getuige.¹³⁷ Deze pastoor moest zich enkele weken later melden op de kanselarij, om te komen praten over de religieuze toestand in zijn stad. Van Baer schetste het beeld van een godsdienst in verval. Tegenwoordig las hij, samen met twee vicarissen, de zielmissen, terwijl er eertijds zo'n 27 à 28 priesters aan de parochiekerk verbonden waren geweest.¹³⁸ Sommige families vonden het helemaal niet meer nodig dat voor doden werd gebeden. Maar de pastoor deed vooral zijn beklag over de schepenen, die al langere tijd weigerden om tijdens proces-

133 GA, AHGZ, inv.nr. 650, nr. 459a; inv.nr. 984, nrs. 709 en 714.

134 Zie: '3.6. Radicalisering van de kritiek op de kerk'.

135 GA, AHGZ, inv.nr. 4526, nr. 1563-6, missive van de magistraat van Harderwijk aan de stadhouder, 18 juni 1563.

136 GA, AHGZ, inv.nr. 4526, nr. 1563-6, missive van de magistraat van Harderwijk aan de stadhouder, 18 juni 1563.

137 Vgl. GA, AHGZ, inv.nr. 988, nr. 2421.

138 Sinds 1321 werd de parochiekerk van Harderwijk bediend door een pastoor en drie vaste assistenten, zie: HUA, Archief van het kapittel van Sint-Marie, inv.nr. 485-1. In 1526 werden twee portiones samengevoegd, zie: HUA, Archief van het kapittel van Sint-Marie te Utrecht, inv.nr. 485-2.

sies de baldakijn boven het heilig Sacrament te dragen.¹³⁹ Al deze informatie was hem verteld door Eefse van Spuelde, weduwe van de enkele jaren daarvoor overleden stadssecretaris Wolfius en bovendien de zus van de commandeur van 's-Heerenloo. Ook Aleyt van Spuelde, een nicht van de commandeur, en kerkmeester Marten waren naar de pastoor gegaan met geruchten over misstanden in de stad.¹⁴⁰ Hun getuigenissen kwamen uiteindelijk terecht in Utrecht, bij de officiaal van de bisschop, die de magistraat beval om zielmissen en dodenvigilies te handhaven.¹⁴¹

Een op de oude godsdienst georiënteerde middengroep, met mannen als Arent toe Boecop, pastoor Rutger van Baer en kerkmeester Marten in de geleerden, positioneerde zich tegenover aanhangers van het nieuwe geloof. Maar in september 1566 zagen juist de protestantiserende burgers kans om een zielzorger van hun eigen gading benoemd te krijgen. Harderwijker stedegezanten keerden terug van de Landdag in Nijmegen met verhalen over optredens van hagepredikers in Vlaanderen, Brabant, Holland en Utrecht. Volgens de getuigenis van Daniël Rensen trokken vervolgens zo'n tweehonderd parochianen naar het stadhuis met de roep om afzetting van Rutger van Baer.¹⁴² Al snel bleek dat het overgrote deel van de stadsraad bereid was deze aanvraag te honoreren, wellicht omdat sommige schepenen zelf ook een alternatieve sacramentsopvatting huldigden, maar vooral vanwege het feit dat Van Baer tegenover de raadsheeren van het Hof de magistraat in diskrediet had gebracht.¹⁴³ Als eerste kwam Jan Arentsz binnen de stad. In aanwezigheid van een aantal schepenen werd hij naar de Broerenkerk gebracht om te preken. Vanaf de preekstoel gaf hij het startsein voor zuivering van de kloosterkerk. Diezelfde Arentsz was bevriend met denkers die een ritueel voorstonden waarbij brood en wijn, als presentaties van het lichaam en bloed van de Heer, ter gedachtenis werden genuttigd.¹⁴⁴ Opmerkelijk genoeg zou hij enkele weken na zijn optreden in Harderwijk openlijk het 10de en 13de artikel van de meest oorspronkelijke versie van de Augsburger Confessie omarmen en daarmee belijden dat Jezus Christus onder de verschij-

139 GA, AHGZ, inv.nr. 4526, nr. 1563-6, verklaring van Rutger van Baer voor het Hof, 9 juli 1563, fol. 1vo.

140 GA, AHGZ, inv.nr. 4526, nr. 1563-6, verklaring van Rutger van Baer voor het Hof, 9 juli 1563, fol. 2vo.

141 Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming*, bijl. 19, nr. 5, cxci.

142 GA, AHGZ, inv.nr. 2368, verklaring van Daniël Rensen, 'Den XI Augusti XVc LXVII en volgens den XII Augusti', fol. 1re; Van Hasselt, *Stukken*, II, 87-88. Arndt Engelen getuigde dat het ging om zo'n 50 à 60 parochianen, zie: Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming*, bijl. 27, nr. 16, cclxxv.

143 Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming*, bijl. 27, nr. 21, ccxc (Johan Voet); ccxcii (Reinier Wolfs); ccxciv (Wilt van Broekchuyzen); ccxcv (Ernst Witte); ccxcix (Brand van Delen); ccc (Willem van Wijnbergen); cccii (Wolf van Ommeren); cccii (Hadaman van Wijnbergen). De magistraat kondigde in december 1566 een religievrede af, waarbij aanhangers van de oude en die van de nieuwe religie allebei een apart kerkgebouw toegewezen kregen, zie: Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming*, bijl. 27, nr. 9, ccclix-ccl.

144 Cornelis Cooltuyn was de leermeester van Jan Arentsz, zie: Vis, *Jan Arentsz*, 34. Over Cooltuyn's visie op de eucharistie, zie: Pijper, 'Dat Evangelie der armen', 244, 237.

ningsvormen van brood en wijn waarlijk in het avondmaal aanwezig zou zijn.¹⁴⁵ Zijn visie op het heilig Sacrament stond dus allerminst vast.

Nadat de beelden waren gebroken en Jan Arentsz de stad had verlaten, legden Harderwijker schepenen contact met zogenoemde 'nye predigers'. De stadsraad bouwde op die manier verder aan een kerkelijk klimaat waarbinnen hijzelf de zielzorg kon controleren en nadrukkelijk aansluiting kon zoeken bij parochianen die een nieuwe religieuze smaak wensten. Een prediker die het stadsbestuur kon bekoren was Albertus Hardenberg (1510-1574). Deze theoloog bepleitte de waarachtige presentie van de Heer in brood en wijn, maar dan op een mystieke manier.¹⁴⁶ De schepenen waren veel minder gecharmeerd van Johannes Ligarius (1529-1596), die hoogstpersoonlijk door Crispinus van Solsbrugge Harderwijk werd binnengebracht.¹⁴⁷ Deze predikant was wellicht te radicaal in zijn opvattingen.¹⁴⁸ Ligarius stond namelijk in direct contact met Floris I van Pallandt (1539-1598), één van de aanstichters van de zo heftig verlopen Beeldenstorm in Culemborg.¹⁴⁹ Niet lang nadat beide zielzorgers waren vertrokken, haalden de schepenen drie nieuwe predikers binnen de stad. De eerste, Johan van Deventer, bleek het eens te zijn met het 10de artikel uit de Augsburgse Confessie over de ware aanwezigheid van de Heer in de elementen. Hij werd gesommeerd de stad te verlaten.¹⁵⁰

De andere twee, Otto van Heteren (+1591) en Gerrit Dircksz Verstege, voldeden meer aan het ideaal van de schepenen. Beide predikers kwamen samen naar Harderwijk, maar moeten allebei toch een ietwat andere visie hebben gehad op de omgang met het heilig Sacrament. Verstege was een neef van Jan Gerritsz Verstege, had gestudeerd in Rostock en Heidelberg, en deed vervolgens dienst als predikant van Armsheim in de Palts. Hij stond in nauw contact met mannen als Heinrich Bullinger (1504-1575) en Petrus Datheen (1531-1588). Samen met hen vormde hij een netwerk waartoe ook Anastasius Veluanus en Caspar van der Heyden (1530-1586) behoorden en waarvan eertijds ook Johannes Calvijn (1509-1564) deel had uitgemaakt.¹⁵¹ Onder invloed van deze theologen zal Verstege een weldoordachte avondmaalsvisie hebben ontwikkeld. Maar was Gerrit voldoende in staat om de harten van communicanten te

145 Volgens Vis zou uit het liturgische verloop van het eerste avondmaal te Amsterdam blijken dat Arentsz een rechtzinnige calvinist was, zie: Vis, *Jan Arentsz*, 82-83. Fruin daarentegen benadrukt de reukelijkheid van Arentsz als het ging over de leer van het avondmaal, zie: Fruin, *De Tachtigjarige Oorlog*, 106.

146 GA, AHGZ, inv.nr. 2368, verklaring van Daniël Rensen, 'Den XI Augusti XVc LXVII en volgens den XII Augusti', fol. 2vo-3re; Van Hasselt, *Stukken*, II, 92-94; Janse, *Albert Hardenberg als Theologe*, 611.

147 De goederen van Crispinus van Solsbrugge zouden in 1569 worden geconfisqueerd vanwege zijn betrokkenheid bij de troebelen van 1566, zie: RAB, Raad van Beroerten, inv.nr. 353; inv.nr. 374.

148 Vgl. GA, AHGZ, inv.nr. 2368, verklaring van Daniël Rensen, 'Den XI Augusti XVc LXVII en volgens den XII Augusti', fol. 2vo-3re; Van Hasselt, *Stukken*, II, 92-93.

149 De Jong, *De reformatie in Culemborg*, 132-133.

150 Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming*, bijlage 27, nr. 16, getuigenverhoor Johan van Groll (nr. 49), cclxxxi-cclxxxii.

151 Bockmühl, 'Gerrit Dircksz Verstege'; *Joannis Calvinii opera quae supersunt omnia*, XIX, 527-528.

raken? In tegenstelling tot die van Verstege klonk de sacramentsvisie van Otto van Heteren veel polemischer. Otto van de Sande, de katholieke en koningsgezinde drost van Harderwijk, had hem eens horen zeggen dat ‘men seleffs ghebacken brot solde eten, alls men ten sakrament solde ghan.’¹⁵² De magistraatsleden spraken uiteindelijk hun voorkeur uit voor Otto van Heteren, met wie meer verwantschap werd gevoeld.¹⁵³ Wist deze prediker door zijn weinig verhullende uitspraken beter aansluiting te vinden bij de Harderwijker parochianen? Uiteindelijk kwam van een benoeming niets terecht. De hertog van Alva liet een gerechtelijk onderzoek instellen en nieuwlichters zagen zich genoodzaakt de stad te ontvluchten.¹⁵⁴ De autoriteiten legden in 1569 beslag op de goederen van Ernst Witte, Gerrit Maurissen, Sweder van Hoeckelum en Wolf van Ommeren, allemaal leden van de stadsraad van Harderwijk.¹⁵⁵

Er waren twee dieperliggende oorzaken voor de populariteit van voorgangers als Albertus Hardenberg en Otto van Heteren onder de Harderwijker schepenen. De magistraatsleden wilden de stedelijke vrede garanderen, maar ook actuele opvattingen over lichamelijke een vaste plek geven binnen de christelijke gemeenschap. Wel moest duidelijk zijn dat er minder ruimte zou komen voor de opvatting dat in de eucharistie de ware wezensverandering van Christus plaatsvond. Het paste veel beter bij de tijdgeest om spiritualiteit te verheffen boven materialiteit, zonder overigens voorrang te geven aan al te symbolische sacramentsvisies. Een meerderheid van het stadsbestuur zocht dan ook aansluiting bij Hardenberg, die de mystieke aanwezigheid van de Heer in brood en wijn bepleitte. Tegelijkertijd voelden schepenen zich thuis bij de typering van de eucharistie als maaltijd van de Heer, zoals dat doorklonk in de woorden van Van Heteren. Daarmee werd in eigen ogen geen radicale keus gemaakt. Het stadsbestuur beoogde immers de vereniging van traditionele opvattingen met meer hedendaagse overtuigingen. Dat het Hof en de landsheer heel andere conclusies trokken, werd al snel duidelijk. Beeldenbrekers, kerkrovers en nieuwlichters werden achternagezeten en hun goederen geconfisqueerd. Het nog maar net ontbrande conflict groeide uit tot een politieke splijtzwam met vergaande godsdienstige gevolgen.

4.6. Conclusie

De discussie over de heilige mis, die in Harderwijk al vroeg weerklank vond, had in het masterplan voor de Harderwijker gewelfschilderingen geen plaats. Wel vertoonde de beeldtaal een aantal kenmerken waarmee zowel de traditio-

152 GA, AHGZ, inv.nr. 658, nr. 2031.

153 Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming*, bijl. 27, nr. 16, getuigenverhoor Hendrik van Sevenair (nr. 1), cclxii.

154 GA, AHGZ, inv.nr. 1299.

155 RAB, Raad van Beroerten, inv.nr. 374.

neel georiënteerde middengroep als de weifelende, meer protestantiserende parochianen uit de voeten konden. Het Oude en Nieuwe Testament vormden samen de voornaamste pijlers van de kerk. Op de gewelven van de Onze Lieve Vrouwekerk werd dit humanistische uitgangspunt treffend verbeeld. De profeten en apostelen op de koorkolommen ondersteunden letterlijk de tronende Christus, zoals afgebeeld in *Het laatste oordeel*, maar daarmee werd op geen enkele manier gezinspeeld op het leergezag van een bisschop of paus. Bovendien speelden heiligen in het hele beeldprogramma een marginale rol. De Moeder Gods mocht niet ontbreken, omdat de kerk aan haar was gewijd, maar alle andere afgebeelde Bijbelfiguren werden ingepast in een schriftmatig verhaal. Ze stonden ten dienste van Jezus, de Zoon van God, die tot aan de wederkomst heerschappij voerde over het rijk van de kerk.

De stadsraad van Harderwijk was, net als veel burgers, hervormingsgezind, maar aanvankelijk vooral in bijbelhumanistische geest, en dus niet in protestantiserende zin.¹⁵⁶ Binnen de grenzen van het katholieke geloof ging het merendeel van de schepenen op zoek naar nieuwe mogelijkheid om tegemoet te komen aan parochianen die neigden naar het nieuwe geloof. Toch sloot de humanistische iconografie van de gewelfschilderingen in de Onze Lieve Vrouwekerk aan op de manier van spreken over religie, zoals veel magistraatsleden dat deden, en kon allerminst traditioneel worden genoemd. De bedenkers van het masterplan hadden zich een voorstander van een hervorming in de geest van Leuven betoond.¹⁵⁷ Zij onderstreepten het belang van de Schrift, maar lieten dat overlopen in een bevestiging van de autoriteit van de katholieke kerk, met Christus aan het hoofd. Heiligen kwamen in hun manifest amper voor. Veel schepenen deelden die insteek, althans op hoofdlijnen, zoals het belang van de Bijbel en het christocentrisme. Pas in 1566, onder invloed van nieuwe predikers en gebeurtenissen in het buitenland, begonnen zij zich geleidelijk te voegen bij kerkgangers die een hervorming in de geest van Heidelberg voorstonden. De Schrift was het bestuderen waard, maar de heilige mis werd gerelativeerd. Hoewel niet vastomlijnd, raakten de religieuze tegenstellingen tussen 'Leuven' en 'Heidelberg' verder van elkaar verwijderd, om in het najaar van 1566 aan de oppervlakte te verschijnen.

156 Vgl. Miedema, 'De ikonografie', 280.

157 Een aantal colleges, pedagogieën en stichtingen aan de universiteit van Leuven waren geworteld in het humanistische gedachtegoed, maar ook orthodoxe stromingen hadden binnen de instelling hun plek, zie: Gielis, 'Een pleidooi', 22, 35-36.

5. Professionalisering van de geestelijke stand

5.1. Inleiding

Als het gaat over de geestelijkheid in reformatietijd wordt duidelijk dat mediëvisten en vroegmodernisten zich in hun studies beperken tot bepaalde periodes, grofweg die van voor en na de Reformatie. Dit is opvallend, omdat pastoors en priesters de schakel vormden tussen kerk en wereld. Zij stonden in nauw contact met verschillende lagen van de bevolking, variërend van prelaten tot parochianen, en van richters tot raadsheren. Dit maakte parochiegeestelijken tot belangrijke personen in het maatschappelijke speelveld, die bovendien door de autoriteiten konden worden ingezet om, bijvoorbeeld, de bevolking te reformeren.¹ Voor Engeland is dit nauwkeurig in beeld gebracht. Zo schetste historicus Robert Swanson de lotgevallen van parochiepriesters. Al voor de bevestiging van een nieuwe religieuze orde leidde de groeiende invloed van leken in het religieuze domein tot eigentijdse ideeën over de rol en functie van een zielzorger. Als gevolg daarvan gingen pastoors en priesters zich op een zelfbewuste manier profileren en begonnen ze zelf de kerkhervorming ter hand te nemen.² Ietwat anders klinken de conclusies van Judith Pollmann voor de Nederlanden in de zestiende eeuw. Niet priesters, maar leken toonden zich bereid om zorg te dragen voor de kwaliteit van het religieuze leven.³ De vraag is dus of de Veluwse clerus zich volledig afzijdig hield van religieuze vernieuwing.

De scheiding tussen mediëvistisch en nieuwtijds onderzoek is ook terug te zien in de geschiedschrijving over de geestelijkheid in de zestiende-eeuwse Nederlanden. Zo is er veel bekend over katholieke zielzorgers in het tijdperk voor de Reformatie. Wat betreft de beneficianten en waarnemers van Noord-Brabant constateerde historicus Arnoud-Jan Bijsterveld dat meer dan een derde, en mogelijk zelfs de helft, een universiteit had bezocht, maar evengoed op grote schaal het verbod op samenleven met een vrouw (*celibaat*) negeerde. Er bestond dus geen verband tussen de sociaal-intellectuele status van een gees-

1 Pettegree, 'The Clergy and the Reformation'.

2 Swanson, 'Before the Protestant Clergy', 39-59.

3 Pollmann, *Catholic Identity*.

telijke en zijn morele gedrag.⁴ Roemeling veronderstelde voor Friesland, Groningen en Drenthe hetzelfde, al lag het percentage van universitair geschoolde priesters fors lager dan in Noord-Brabant.⁵ Overigens komen in beide studies de gereformeerde predikanten niet, of nagenoeg niet, aan de orde.⁶ De ‘knip’ tussen het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne perspectief speelt ook een rol in de historiografie over predikanten in de zestiende en zeventiende eeuw. De katholieke carrière van gereformeerde voorgangers komt vaak beperkt aan de orde, al zijn de resultaten genuanceerd genoeg.⁷ Zo onderscheiden de kerkhistorici Paul Abels en Jan van Booma voor het Sticht verschillende types van zielzorgers, variërend van ‘standvastige priesters’ en ‘gecorrumpeerde voorgangers’ tot ‘in opspraak gekomen predikanten’ en ‘Duifhuisianen’.⁸

In dit hoofdstuk gaat het over Veluwse pastoors, priesters en predikanten, als sleutelfiguren binnen het *corpus christianum*. Wat was hun intellectuele en morele toestand gedurende de zestiende eeuw, en met welke verwachtingspatronen werden zij geconfronteerd?⁹ Een belangrijk uitgangspunt is de benadering van zowel katholieke als gereformeerde zielzorgers als leden van één en dezelfde groep: de geestelijkheid. Het hier vertelde verhaal is dan ook diachronisch van opzet en overbrugt de katholieke en gereformeerde periode. Als eerste staat het opleidingsniveau van de clerus centraal (‘5.2. De scholingsgraad van de clerus’). Vervolgens wordt het visitatieverslag van bisschop Aegidius de Monte gebruikt om het kerkelijke optreden van de geestelijkheid, en de beoordeling daarvan door de kerk zelf, in beeld te brengen (‘5.3. Het offensief van Aegidius de Monte’). In de derde paragraaf wordt het proces van gereformeerde kerkopbouw beschreven (‘5.4. De opbouw van een gereformeerde kerk’), gevolgd door een tweeledige typologie van de Veluwse clerus rond 1600 (‘5.5. “Papistische papen”’ en ‘5.6. Laverende voorgangers’).

Na de behandeling van religieuze mentaliteiten onder dissidenten (hoofdstuk 3) en leden van de gevestigde orde (hoofdstuk 4), wordt met dit hoofdstuk de stap gezet naar analyse van de zielzorgers, die, volgens Bijsterveld, ‘laveerden tussen kerk en wereld’ en zich geconfronteerd zagen met uiteenlopende verwachtingspatronen. Om die reden zijn voorgangers geschikt om de religieuze veranderingen binnen de gevestigde, plaatselijke christelijke gemeenschap tot in detail voor het voetlicht te brengen. Waren het inderdaad slecht functione-

4 Bijsterveld, *Laverend*, 254-255, 345-346; Bijsterveld, ‘Reform in the Parishes’.

5 Roemeling, *Heiligen en heren*, 278, 287-294.

6 Roemeling behandelde de lotgevallen van de katholieke geestelijkheid in Friesland, Groningen en Drenthe beknopt en bovendien uitsluitend kwantitatief, zie: Roemeling, *Heiligen en heren*, 319-325.

7 Zie bijvoorbeeld: Bergsma, *Zij preekten voor doven*; Bergsma, *Tussen Gideonsbende en publieke kerk*; Potjer, ‘De reformatie in de Nederbetuwe’; Ten Boom, ‘De mislukte protestantisering’.

8 Abels en Van Booma, ‘Tussen rooms-katholiek en Utrechts-gereformeerd’, 193-230. Bij afwezigheid van een sterke overheidsdwang speelden lokale voorgangers volgens Abels en Van Booma een sleutelrol in het protestantiseringsproces.

9 Volgens Bijsterveld is tot op heden onvoldoende duidelijk geworden hoe, met name laicale, verwachtingspatronen voor zielzorgers zich ontwikkelden gedurende de late middeleeuwen en de zestiende eeuw, zie: Bijsterveld, ‘Tussen twee werelden’, 188.

rende priesters die een reformatie nodig maakten, of was het juist de geestelijkheid zelf die de kerkhervorming ter hand nam en probeerde tegemoet te komen aan de eisen van hun parochianen? En hoe succesvol waren de politieke en kerkelijke autoriteiten in het naar hun hand zetten van de clerus?

Het hier gebruikte bronnencorpus is divers. Om de scholingsgraad van zielzorgers in beeld te krijgen, zijn studentenmatrikels systematisch geraadpleegd. Omdat deze lijsten niet-gestandaardiseerde spelling bevatten en sommige studenten zich bovendien onder een andere naam lieten inschrijven, zijn veel Veluwe personen niet traceerbaar en worden wellicht de nodige namen gemist. Om die lacune te dichten, is gebruik gemaakt van vermeldingen van verstrekte studiebeurzen in stadsrekeningen en burgerboeken. Ook wordt het curriculum van de gerenommeerde stadsschool van Harderwijk betrokken in het onderzoek. Ondanks deze kunstgrepen blijft het vaststellen van het opleidingsniveau een lastige klus, die soms niet meer dan impressionistische conclusies oplevert. Een extra moeilijkheid is de toenemende aristocratisering binnen universiteiten in de zestiende eeuw. Het behalen van een academische titel bracht sociale status met zich mee. Dit vormde niet alleen voor eenvoudige plattelandspriesters, maar bijvoorbeeld ook voor burgerzonen uit landsteden, een uitgelezen mogelijk om sociale superioriteit te verkrijgen.¹⁰ De scholingsgraad steeg dus over de hele linie, en niet alleen onder aspirant-geestelijken.

Het hervormingsoffensief van Aegidius de Monte wordt in beeld gebracht aan de hand van zijn visitatieverslagen uit 1571 en 1575. Deze bron is rijk van inhoud, maar beperkt qua reikwijdte. Sinds 1571 behoorde de Veluwe namelijk maar voor de helft tot het Deventer bisdom. We zijn genoodzaakt dit gat op te vullen met correspondenties vanuit het archief van het Hof van Gelre. Voor het in beeld brengen van het functioneren van priesters en predikanten onder de protestantse bedeling wordt gebruik gemaakt van gereformeerde synodeverslagen en classesnotulen. Ook voor deze bronnen geldt dat ze slechts één perspectief verwoorden, namelijk dat van de heersende, gereformeerde elite. Dit neemt niet weg dat in deze stukken ook iets doorklinkt van de verwachtingen van kerspelliëden, tegenover de 'Gideonsbende' die de kleine groep van gereformeerde lidmaten vormde. De eisen die parochianen stelden aan hun zielzorgers klinken dan dus vooral door in de negatieve toonzetting van synode- en classisverslagen. Hoe dan ook, door al het beschikbare bronmateriaal met elkaar te combineren, en bovendien af te zetten tegen de verzamelde gegevens uit Bijlage I, wordt het beeld zo compleet mogelijk gemaakt.

10 De Ridder-Symoens, 'Rich Men, Poor Men', 173-174.

5.2. De scholingsgraad van de clerus

Vanouds liepen er op de Veluwe maar weinig pastoors rond met een magister-titel. Ook het aantal geestelijken dat op z'n minst ingeschreven had gestaan aan een universiteit zal rond 1500 niet hoog zijn geweest. Gerrit Elbertsz en Radbodus de Hase (+1533) voltooiden reeds halverwege de vijftiende eeuw in Keulen hun opleiding in de zeven vrije kunsten (*septem artes liberales*) en deden rond de eeuwwisseling dienst als pastoors van respectievelijk Nijkerk en Hattem.¹¹ In diezelfde periode studeerden er aan de universiteit van Keulen drie aspirant-priesters van de Veluwe: Johan Rudolfsz ter Stege uit Hattem, en de Arnhemmers Johan Visscher en Johan Worm.¹² Bij terugkomst kregen Visscher en Worm een aanstelling als pastoor in respectievelijk Ellecom en Dieren, terwijl Ter Stege dienst ging doen als vicaris van de Heilige Sacramentsvicarie in de parochiekerk van Hattem.¹³ Aan het begin van de zestiende eeuw werkten er op de Veluwe dus vijf clerici van wie duidelijk is dat ze aan een universiteit waren geschoold in het scholastieke denken.

In de daarop volgende decennia bleef het aantal geschoolde clerici nagevoelbaar gelijk. Vanaf 1525 kreeg Wilhelmus Potouwe, altaris van de Vergulde Heilige Kruisvicarie in de Arnhemse Sint-Eusebiuskerk, drie jaren achtereenvolgende een prebende uitgereikt door de stadsraad. Hij had toen al gestudeerd in Keulen, maar gebruikte het geld om opnieuw een academische opleiding te volgen, ditmaal aan de universiteit van Leuven.¹⁴ Willem Bongart kreeg de beurs vanaf 1528 tot driemaal toe uitgereikt en werd aansluitend door hertog Karel van Gelre benoemd tot pastoor van Velp.¹⁵ Beide priesters vormden in hun tijd een uitzondering, want pas in 1542 ontving Johan van Scherpenzeel, altaris van de Onze Lieve Vrouwevicarie in de kerk van Brummen, een studiebeurs. Hij vertrok ermee naar de universiteit van Keulen, waar hij zich openbaarde als een veelbelovende student.¹⁶ Voor de Arnhemse schepenen was dat een belangrijke reden om Johan tussen 1545 en 1552 tot achttienmaal toe een bedrag

11 Zie: Bijlage I. Gerrit Elbertsz studeerde in 1461 Keulen, zie: *Die Matrikel der Universität Köln*, I, nr. 289, 45 (Gerrit Elbertsz); SEHH, OAHat, inv.nr. 801a, fol. 3vo; Hoefler, *Bijlagen*, bijl. 38, 102 (Radbodus de Hase).

12 *Die Matrikel der Universität Köln*, II, nr. 175, 438 (Johan Visscher); *Die Matrikel der Universität Köln*, II, nr. 39, 518 (Johan Rudolfsz ter Stege); *Die Matrikel der Universität Köln*, II, nr. 209, 555 (Jacobus Worm).

13 Zie: Bijlage I. Johan Visscher trad in 1530 op als altaris van de Sint-Petrus en Paulusvicarie in de parochiekerk van Arnhem.

14 *Die Matrikel der Universität Köln*, II, nr. 62, 543; *Matricule de l'Université de Louvain*, IV, nr. 132, 5. Wilhelmus ontving een studiebeurs (*artibus*) in 1525, 1526 en 1527, zie: Van den Ven, 'Een Arnhemse studiebeurs', 56.

15 Willem ontving een studiebeurs in 1528, 1529 en 1530, zie: Van de Ven, 'Een Arnhemse studiebeurs', 56.

16 *Die Matrikel der Universität Köln*, II, nr. 43, 617. Johan ontving een studiebeurs (*artibus*) in 1542 en 1543, zie: Van de Ven, 'Een Arnhemse studiebeurs', 56.

van 10 goudgulden te schenken, waarmee hij een theologiestudie kon voltooien.¹⁷ Omdat Elbertsz, De Hase en Ter Stege al geruime tijd waren overleden, en ook Visscher rond 1543 uit de tijd raakte, bleven er slechts vier priesters met een academische opleiding over. Van hen traden alleen Johan Worm en Willem Bongart op als pastoor.¹⁸ Potouwe en Van Scherpenzeel deden weliswaar nog altijd dienst als vicaris, maar zij mochten officieel geen zielzorg verlenen.¹⁹

Dat er aanvankelijk maar weinig priesters universitair waren geschoold, betekende nog niet dat op de Veluwe geen waarde werd gehecht aan een goede opleiding. Vooral de stadsraden van Arnhem en Harderwijk waren doordrongen van het feit dat hoogopgeleide burgerzonen nodig waren voor een goede toekomst voor de stad.²⁰ Daarom kregen studenten aan stadsscholen les in het Latijn – de taal van de liturgie en van het recht – en werden ze voorbereid op een verantwoordelijke functie in het stadsleven. Ook deden leerlingen dienst als koorknappen. Latijnse scholen waren dus betrokken op de kerk, maar niet klerikaal van opzet. Een rector werd namelijk aangesteld door de stadsraad, net als andere schoolmeesters, als daarvoor tenminste genoeg geld beschikbaar was. Bovendien werden leerlingen van de stadsschool niet per definitie opgeleid tot aspirant-priester. Ze traden op als misdienaren en bemanden het kerkkoor, maar voor schepenen was het net zo belangrijk dat de benodigde kennis en vaardigheden voor handel en nijverheid op de leerlingen werd overgedragen.²¹

De stadsschool van Arnhem was van oorsprong een parochieschool, omstreeks 1300 gesticht door de abt van Prüm. De school leverde lange tijd vooral de nodige koorzangers voor de parochie. Halverwege de veertiende eeuw had de magistraat het toezicht op de onderwijsinstelling naar zich toe getrokken, waarna het onderwijs van karakter veranderde.²² Op de bovenverdieping van een gebouw aan de grote markt werden studenten vanaf dat moment vooral voorbereid op een leven als stadsdienaar. Het meer kerkelijk georiënteerde onderwijs werd gegeven op de kapittelschool, een geduchte concurrent van de stadsschool. In de zestiende eeuw telde de Arnhemse stadsschool slechts één rector, die een jaarsalaris van ongeveer 50 goudgulden in ontvangst mocht nemen. De instelling was dus niet enorm groot. Toch beschikten de schepe-

17 Johan ontving een studiebeurs (*theologie*) in 1545, 1546, 1547, 1548, 1549, 1550, 1551 en 1552, zie: Van de Ven, 'Een Arnheemsche studiebeurs', 58.

18 Zie: Bijlage I. In 1547 trad Wolter Hugen op als pastoor van Ellecom. Jan Teetz deed reeds in 1546 dienst als vicaris van de Sint-Petrus en Paulusvicarie in de parochiekerk van Arnhem.

19 Zie: Bijlage I.

20 In Elburg, Hattem en Wageningen waren scholen te vinden, maar die waren klein van omvang en uitsluitend gericht op de basis van het lezen en schrijven, zie: Bastiaanse en Bots, 'De Latijnse school te Wageningen', 296; Bastiaanse, 'De Latijnse school te Hattem', 308; Ophof-Maass, 'De Latijnse school te Elburg', 323.

21 Bloemendal, *Spiegel van het dagelijks leven?*, 9; Van Buuren, "Want ander konsten sijn my te hoghe", 223, 229; Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 49; Tervoort, "Pro inchoacione librarie", 147-148; Willemssen, *Back to the Schoolyard*, 304; Boekholt en De Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland*, 11.

22 Van Hoorn en Van Drunen, 'De Latijnse school te Arnhem', 233.

nen over een extra mogelijkheid om burgerzonen toegang te verschaffen tot de academische wereld. De stadsraad beheerde namelijk een studiebeurs, die halverwege de vijftiende eeuw was ingesteld door de geboren Arnhemmer Jan van Hueven (+1455), kanunnik van het Sint-Lambertuskapittel te Luik. In zijn testament stond geschreven dat – ter nagedachtenis aan de vijf wonden van Christus – vijf Arnhemse jongens een uitkering zouden krijgen van 30 goudgulden per persoon, verdeeld over drie jaren. Daarmee konden zij studeren aan de universiteit van Keulen.²³ Op die manier werd het academische onderwijs aan leerlingen uit de stad op peil gehouden.

Vanzelfsprekend kende ook Harderwijk een stadsschool. De onderwijsinstelling genoot een goede reputatie, want studenten uit de wijde omtrek reisden naar de Veluwe havenstad om er lessen te volgen. Het stadsbestuur zorgde voor fatsoenlijke rectoren en wilde dat de school zich kon meten met de beste Latijnse scholen in de Nederlanden. Het pas aangestelde schoolhoofd Herman Scurrerburch kreeg in 1441 te horen dat hij minimaal 300 studenten van buiten de stad moest overhalen om naar Harderwijk te komen. Ook diende hij een rector aan te stellen die net als hij de magistertitel bezat en moest hij op zoek naar lectoren, 'dairtoe, na gelegenheit der stat van Swolle of Deventer'.²⁴ Halverwege de zestiende eeuw ontwikkelde het instituut zich dan ook tot een humanistisch bolwerk van formaat. In 1540 liet de stadsraad door de rector een prospectus opstellen, waarin het lesaanbod werd beschreven. Daaruit bleek dat de schepenen en schoolmeesters ruim baan wilden geven aan de bestudering van het Latijn en Grieks en aan de beoefening van dialectiek, logica en retorica. De lectoren werden aangeprezen als hoogopgeleide specialisten en ook viel te lezen dat ouders niet bang hoefden te zijn voor ketterse invloeden. De klerken kregen rechtzinnig geloofsonderwijs en afwijkingen werden niet geduld, zo schreef de rector.²⁵ Ook hieruit bleek dat de stadsschool een katholieke hervorming propageerde, zoals in voorgaande hoofdstukken meermalen werd aangehaald.

Vanaf 1540 werd de stadsschool geleid door Jan Vossius, een alumnus van de universiteit van Leuven.²⁶ Wellicht op diens voorspraak kreeg Petrus Apherdianus in 1543 een aanstelling als lector. Ook hij had gestudeerd in Leuven.²⁷ Beide onderwijzers waren dus opgeleid in het intellectuele centrum van de Lage Landen en moeten bekend zijn geweest met het Drietalencollege – dat op initiatief van Desiderius Erasmus was gesticht en waar het Latijn, Grieks en Hebreeuws intensief werden bestudeerd.²⁸ Deze humanistische invloeden kwamen duidelijk naar voren in het werk van Apherdianus, zonder dat hij neigde

23 GA, OAA, inv.nr. 4479; vgl. Keussen, 'Die Stiftung Joh. van Hueven von Arnhem'; Van de Ven, 'Een Arnhemsche studiebeurs', 43; vgl. Van de Ven, 'Nog een Arnhemsche studiebeurs', 157-162.

24 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 11re.

25 SAH, OAH, inv.nr. 640.

26 SAH, OAH, inv.nr. 639; Berends, *Oud-Archief*, reg.nr. 740, 278; *Matricule de l'Université de Louvain*, III, nr. 162, 76, of nr. 108, 124, of nr. 36, 165.

27 Mars, 'De Latijnse school', 183; *Matricule de l'Université de Louvain*, IV, nr. 62, 192.

28 Van Eijl, 'De theologische faculteit te Leuven'.

naar het nieuwe geloof. Met zijn *Tyrocinium latinae linguae* uit 1545 leverde hij een studieboek voor beginners in de Latijnse taal. In het voorwoord schreef Apherdianus dat de godsdienstige vorming van de schooljeugd op de Harderwijker stadsschool hoog in het vaandel stond.²⁹ Leerlingen moesten alles wat niet met godsdienst of studie te maken had beschouwen als ledigheid. Ook werden ze aangespoord om veel te bidden en de kerkdiensten trouw te bezoeken. Zweren, vloeken en het spreken van vuile taal betaamde hen niet.³⁰ Ook met andere pennenvruchten onderstreepte Apherdianus zijn status van opkomende Latinist, maar nimmer vergat hij om zich te scharen onder overtuigde katholieken. Zo legde Petrus in 1548 de laatste hand aan zijn *Methodus discendi formulas latinae linguae*, dat hij opdroeg aan Berend ten Starte, commandeur van de johannieters van 's-Heerenloo.³¹

Het onderwijs aan de Latijnse scholen van Arnhem en Harderwijk bood een goede basis voor een eventuele vervolgstudie aan een universiteit. Toch kleefden aan de stedelijke onderwijsinstelling ook een aantal nadelen, en dan vooral voor het Habsburgse gezag, dat vanaf 1543 stevig in het zadel kwam te zitten. De landsheer vond dat zielzorgers de Latijnse taal moesten beheersen, maar streefde vooral naar een academisch opleidingsniveau voor de clerus. Priesters moesten bij voorkeur een theologiestudie hebben afgerond. Maar aan stadsscholen was weinig ruimte voor bestudering van de kerkleer. De schoolmeesters lieten hooguit enkele theologische werken lezen, maar veel verder gingen ze niet. Toch kwam de Harderwijker school in het voorjaar van 1548 in een kwaad daglicht te staan. Na afronding van zijn geloofsonderzoek gaf inquisiteur Grouwel aan de schepenen het bevel om een rector te benoemen die 'gheene boicken in die scolen lesen en sol, noch synnen ondermeesters permitteren te lesen, die bij Key. Mat. verboden zijn'.³² Bestudeerden leerlingen van de Harderwijker stadsschool soms ook de verboden werken van Desiderius Erasmus en Philipp Melanchthon? Beide humanisten schreven Latijnse schoolboeken en propageerden humanistisch onderwijs, maar toch verdacht de kerk hen ervan aanhangers van het nieuwe geloof te zijn, vooral vanwege hun verkapte kritiek op religieuze rituelen.³³

Niet de opleiding aan een stadsschool, maar een academische studie aan de universiteit was in de ogen van de Habsburgers de beste remedie tegen het indammen van misstanden en ketterijen. Dat bleek al in 1547, toen Adriaan Nicolai ter ore kwam dat de Domkanunnik Marcus van Weze (1520-1548) zich het collatierecht op de kerk van Herwen in het Kwartier van Nijmegen wilde toe-eigenen en plannen maakte om de wel erg jonge bastaardzoon van zijn broer

29 Mars, 'De Latijnse school', 184-185.

30 Dergelijke bepalingen vielen te lezen in het Harderwijker schoolreglement, dat Apherdianus als aanhangsel liet verschijnen bij zijn *Institutio puerorum* uit 1560, zie: Mars, 'De Latijnse school', 185-186.

31 Mars, 'De Latijnse school', 186.

32 SAH, OAH, inv.nr. 803; Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming*, bijl. 16, nr. 5a, clxxiii.

33 Op last van de diocesane synode van Utrecht werd in 1562 de *Colloquia* samen met een aantal werken van Melanchthon uit Latijnse scholen geweerd, zie: Mars, 'De Latijnse school', 192.

in het ambt van pastoor voor te dragen. Om dat te voorkomen deed de kanselier van het Gelderse Hof aan de president van de Raad van State het voorstel om de pastorie aan de Veluwe priester Arnt van Heerde te schenken.³⁴ Deze pastoor-waarnemer van Oosterbeek was nog niet zo heel lang werkzaam in het dorp, maar werd klaarblijkelijk gezien als een bekwame zielzorger. Dat hij vanaf 1509 had gestudeerd in Keulen zal daaraan hebben bijgedragen.³⁵ Henricus van Manen – eveneens een Keulse alumnus – genoot bij het Hof een vergelijkbare status.³⁶ In 1550 namen de raadsheren hun Rhedense pastoor in bescherming toen hij met scheldwoorden en dreigementen werd lastiggevallen door Derrick ten Wert en zijn zoon, die het niet eens waren met de keus van het Hof om Cornelis tot pastoor te laten benoemen. Omdat beide heren waren gevlucht naar de Graafschap, kreeg de richter van Steenderen de opdracht om Derrick en zijn zoon een gebiedsverbod op te leggen.³⁷ De ondergeschikten van de landsheer deden er alles aan om het aantal academisch geschoolde priesters op de Veluwe te laten stijgen, zelfs als ze daarmee de woede van parochianen, die andere eisen stelden, op hun hals haalden.

Het Habsburgse gezag maakte zich hard voor het vervangen van ketterse pastoors en priesters door hoogopgeleide geestelijken. Zij moesten het kwade werk van hun voorgangers ongedaan maken. Beheersing van het Latijn en kennis van het canonieke recht waren daarvoor nodig. Toen Johan Gerritsz Verstege in 1550 werd gearresteerd op verdenking van ketterij en enkele jaren later naar Leuven werd gestuurd voor een theologiestudie, zag het Hof erop toe dat Bernt van Presikhaaf als collator van de Garderense parochiekerk een goed geschoolde pastoor zou voordragen in het ambt. Het oog van Bernt viel op een familielid, Johan van Presikhaaf, ook wel Johan van Broeckhuysen genoemd. Het Hof keurde deze voordracht goed, wellicht ook omdat de nieuwbakken pastoor in Keulen theologie had gestudeerd.³⁸ Een soortgelijke gang van zaken vond plaats in 1557, toen de Hattermer pastoor Berend de Hase in opspraak raakte. Na zijn afzetting volgde de zoektocht naar een geschikte opvolger. In dit geval ging dat gemakkelijker, omdat de landsheer het collatierecht in handen had. Dit weerhield de stadsraad er niet van om de kapelaan van de Gasthuiskapel aan te bevelen als nieuwe zielzorger voor de stad.³⁹ Daarop besloten de raadsheren informatie in te winnen bij de proost van het klooster Klarwater, maar die oordeelde negatief. Het gerucht ging dat de zielzorg van de kapelaan te wen-

34 GA, AHGZ, inv.nr. 650, nr. 295.

35 *Die Matrikel der Universität Köln*, II, nr. 7, 483.

36 Henricus ontving een studiebeurs (*artibus*) in 1541 en 1543, zie: Van de Ven, 'Een Arnhemsche studiebeurs', 56.

37 GA, AHGZ, inv.nr. 908, nr. 1046.

38 Vgl. GA, AHGZ, inv.nr. 985, nr. 1360; *Die Matrikel der Universität Köln*, II, nr. 608-40, 969. Johan ontving een studiebeurs (*theologie*) in 1544, 1545 en 1546, zie: Van de Ven, 'Een Arnhemsche studiebeurs', 58.

39 GA, AHGZ, inv.nr. 986, nr. 1681.

sen overliet. Bovendien leed hij aan epilepsie.⁴⁰ Toen de schepenen hoorden dat hun voorstel was afgekeurd, waagden ze een nieuwe poging en schreven aan de raadsheren over een Zwolse priester met wie ze het zagen zitten.⁴¹ Ook dat voorstel haalde de eindstreep niet. De landsheer maakte aan alle onzekerheid een einde door bij de bisschop Gerrit Bartels in het ambt voor te dragen.⁴² Deze jonge priester was afkomstig uit Apeldoorn en nog maar net terug uit Leuven, waar hij de *artesstudie* had afgerond.⁴³

Brussel bemoeide zich intensief met de pastoorsvoordrachten. De Habsburgers keken niet uitsluitend naar de academische opleiding van een kandidaat, maar beoordeelden ook het algemene profiel van een priester. Dit resulteerde in de benoeming van een aantal zielzorgers zonder magistertitel, maar met een goede naam. Toen in 1554 de pastoorsplaats van Hall vrijkwam, liet het Hof aan Viglius weten dat ze geen geschikte kandidaat konden vinden.⁴⁴ Omdat ook de abt van Werden aanspraak maakte op het recht van collatie, was haast geboden. Daarom besloten de raadsheren aan te kloppen bij het Sint-Walburgkapittel te Zutphen met de vraag of zij een geschikte kandidaat wisten.⁴⁵ Intussen kreeg de Lochemse stadsraad lucht van deze zoektocht en brachten Egbert Hierdinck in beeld als kandidaat.⁴⁶ De raadsheren namen dit advies over, maar werden teruggefloten door Viglius. De president van de Geheime Raad vond de kandidaat te jong en onervaren.⁴⁷ Toen de abt van Werden alsnog een pastoor benoemde, besloot de landvoogdes in actie te komen. Maria van Hongarije spoorde de raadsheren aan om hun zoektocht naar een geschikte pastoor voort te zetten en daarvoor informatie in te winnen bij 'treffelijcke geestelicke personagen des furstendoms Gelre'.⁴⁸ De voordracht van de Werdense abt verklaarde ze ongeldig, omdat op geen enkele manier bleek dat de kloosteroverste rechtmatig handelde.⁴⁹ Uiteindelijk schoof het Hof Dirck van Grol naar voren. Viglius keurde deze voordracht goed. Ook zorgde hij voor de juridische afwikkeling, om gedoe met Werden te voorkomen.⁵⁰

De Habsburgse zorg voor het benoemen van de juiste priesters werd wellicht ook door anderen opgemerkt. Verschillende kerkbezitters gingen op zoek naar hoogopgeleide pastoors. Zo kreeg de Arnhemse commandeur Johan Beltgen het bevel van zijn overste om alvast uit te zien naar een vrome en geschikte priester die de parochiekerk van Spankeren zou kunnen bedienen. De huidige pastoor zat er al sinds 1513, maar liet zich voortdurend vervangen door een

40 GA, AHGZ, inv.nr. 986, nrs. 1689 en 1690.

41 GA, AHGZ, inv.nr. 986, nr. 1701.

42 GA, AHGZ, inv.nr. 986, nr. 1710.

43 *Matricule de l'Université de Louvain*, IV, nr. 17, 490.

44 GA, AHGZ, inv.nr. 652, nr. 898.

45 GA, AHGZ, inv.nr. 911, nr. 1688.

46 GA, AHGZ, inv.nr. 911, nr. 1669.

47 GA, AHGZ, inv.nr. 652, nrs. 899 en 901.

48 GA, AHGZ, inv.nr. 652, nrs. 903 en 906.

49 GA, AHGZ, inv.nr. 652, nr. 914.

50 GA, AHGZ, inv.nr. 652, nrs. 919 en 920.

waarnemer.⁵¹ Voorzag de balijer problemen met deze onrechtmatige praktijk en wenste hij een pastoor die wel goed was onderlegd in de theologie en het canonieke recht? De collator van de parochiekerk van Barneveld besloot rond 1560 ook op zoek te gaan naar een goedgeschoolde zielzorger. Die vond hij in de persoon van Andreas Jacobs van Tiel, alumnus van de universiteit van Leuven.⁵² Al snel bleek dat de zojuist benoemde pastoor niet gediend was van kerkelijke wanpraktijken. In 1564 zorgde Jacobs van Tiel er hoogstpersoonlijk voor dat de Veluwse deken één van zijn parochianen excommuniceerde. De Barnevelder Goossen van der Veen had zich namelijk stelselmatig kerkgoederen toegeëigend. Het Hof volgde met een eigen strafmaatregel. De drost van de Veluwe moest de man veroordelen voor het feit dat hij zo lang onder de ban was blijven leven en niet eerder om verzoening had gevraagd.⁵³

Het opleidingsniveau van de Veluwse geestelijkheid was rond het midden van de zestiende eeuw aanzienlijk gestegen, al bleef het aantal universitair geschoolde priesters wellicht wat achter bij Brabant en Friesland.⁵⁴ Toch deden op verschillende plaatsen hoogopgeleide pastoors hun werk, of werd het religieuze leven aangestuurd door een pastoor die de goedkeuring van het Hof kon wegdragen. Bovendien liet het optreden van Andreas Jacobs van Tiel zien dat een academisch geschoolde pastoor het verschil kon maken. Misstanden werden hersteld en op sommige plekken raakte het religieuze leven in rustiger vaarwater. Niet alleen het Habsburgse gezag, maar ook lokale belangenpartijen moeten zijn doordrongen van de nut en noodzaak van bekwame priesters. Zo besloot de Arnhemse magistraat steeds vaker om studiebeurzen uit te keren aan getalenteerde vicarissen. Mannen als Derick van der Kuyl, Jacob van Wagensfelt en Willem Sluysken deden als priesters hun werk, maar kregen ook de kans om in het buitenland te gaan studeren.⁵⁵ Van het professionaliseren van kerkelijk personeel moet de stadsraad de nodige verwachtingen hebben gekoesterd.

51 GA, Archief van de Commanderie van Sint-Jan te Arnhem, inv.nr. 477; vgl. Bijlage I.

52 *Matricule de l'Université de Louvain*, IV, nr. 347, 350.

53 GA, AHGZ, inv.nr. 988, nrs. 2526, 2534, 2539 en 2543.

54 Precieze percentages zijn voor de Veluwe niet te geven, maar de indruk ontstaat dat in het Kwartier van Arnhem minder geestelijken aan een universiteit ingeschreven hadden gestaan dan de percentages die Bijsterveld en Roemeling berekenden voor respectievelijk Noord-Brabant (zeker 36,3%, maar mogelijk 45,2%) en Friesland (niet meer dan 25%), zie: Bijsterveld, *Laverend*, 213-216, 248-249, 254-255, 345-346; Bijsterveld, 'Reform in the Parishes', 21-38; Roemeling, *Heiligen en heren*, 265-270, 279.

55 Derick van der Kuyl ontving een studiebeurs (*artibus*) in 1541 en 1542, zie: Van de Ven, 'Een Arnhemsche studiebeurs', 56; vgl. *Die Matrikel der Universität Köln*, II, nr. 650, 39. Jacob van Wagensfelt ontving een studiebeurs (*artibus*) in 1553, zie: Van de Ven, 'Een Arnhemsche studiebeurs', 56; Willem Sluysken ontving een studiebeurs (*artibus*) in 1556 en 1557, zie: Van de Ven, 'Een Arnhemsche studiebeurs', 56. De vicarissen van de Sint-Eusebiuskerk vervulden een belangrijke rol bij de uitvoering van de heilige mis en waren gehouden de pastoor en kapelaans te ondersteunen bij het verlenen van zielzorg. Ook moesten ze hun memoriemissen getrouw uitvoeren, zie: Van Veen, 'Verplichtingen van de vicarissen'.

5.3. Het offensief van Aegidius de Monte

Na jaren van verzet kreeg koning Filips in het voorjaar van 1570 zijn zin. Op 15 april kon de landsheer de Staten van Gelderland en die van Overijssel meedelen dat hij ‘den eerwerdigen vader in Gode’ Egidius de Monte tot bisschop van Deventer had benoemd.⁵⁶ Deze aanstelling stuitte op het nodige verzet. Al eerder protesteerden de stadsraden van Deventer, Zwolle en Kampen tegen de oprichting van het nieuwe bisdom Deventer en de benoeming van Johannes Mahusius (1507-1572) tot bisschop.⁵⁷ De schepenen waren bang dat de hooggeplaatste geestelijke zou optreden als een verkapte inquisiteur en de inheemse machthebbers ‘zeer schadelijk zolden wezen in hare privilegiën’, iets wat ook de Geldersen vreesden.⁵⁸ Uiteindelijk moest de hertog van Alva eraan te pas komen om deze weerstand te breken. Na de verloren slag bij Heiligerlee in 1568 trok hij in hoogsteigen persoon naar Deventer en stelde orde op zaken. Hij dwong Mahusius om afstand te doen van zijn geestelijke ambt en stelde voor om een observante minderbroeder tot bisschop van Deventer te benoemen. De koning nam dat advies over. Op zaterdag 29 oktober 1570 werd Aegidius de Monte in de Antwerpse Broerenkerk tot bisschop gewijd, in het bijzijn van enkele schepenen uit Deventer. Na afronding van deze plechtigheid stuurde de nieuwbakken bisschop zijn broer Franciscus de Monte als procurator naar het noorden. Die bevestigde tegenover de Staten van Overijssel en Gelderland – en in bijzijn van stadhouder Karel van Brimeu – alle rechten en plichten van de bisschop van Deventer.⁵⁹ Daarmee was de benoeming een feit.

Niet lang na zijn aanstelling maakte Aegidius de Monte zich bekend als een katholiek hervormer die vooral werk wilde maken van het professionaliseren van de geestelijke stand. In een openbare brief aan alle pastoors, priesters en parochianen in het Deventer’ bisdom schreef hij dat vanaf heden de Trentse besluiten stipt moesten worden nageleefd. Ook maakte hij duidelijk dat een kerkelijke rechtbank was opgericht en dat elke kandidaat-priester in het vervolg geëxamineerd zou worden. Dat laatste moest vooral dienen om de wijdverbreide praktijk van het leven in concubinaat een halt toe te roepen.⁶⁰ Wellicht met hetzelfde doel knoopte hij banden aan met de jezuitenorde, die hij zo af en toe uitnodigde om in Deventer te komen preken.⁶¹ Voor de bisschop stond vast: de clerus moest de geloofspraktijk nieuw leven inblazen. Om die ontwikkeling op gang te helpen wilde Aegidius paal en perk stellen aan het verhandelen van kerkelijke ambten door priesters (*simonie*), hun samenleven met huishoudsters

56 Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, I, 317.

57 Over bisschop Johannes Mahusius, zie: Nieuwenhuizen, ‘Leven en werken van Joannes Mahusius’.

58 Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, I, 314, 315.

59 Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, I, 316-317.

60 Van Heel, *De minderbroeder Aegidius de Monte*, bijl. 18; Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, I, 321.

61 Van Hoek, *Schets van de geschiedenis der Jezuïeten*, 17, 196; Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, I, 321.

(*concubinaat*) en het niet resideren op de plaats waar ze zielzorg moesten verlenen (*absenteïsme*).

Met een duidelijk voornemen begon de bisschop in het voorjaar van 1571 zijn visitatiereis over de Veluwe. Misstanden onder de geestelijkheid moesten worden aangepakt en de geloofspraktijk geplooid. Om dat doel te bereiken ging De Monte op elke plaats hetzelfde te werk. Nadat de pastoor en kerkmeesters zich in de kerk hadden verzameld, begon de bisschop als eerste vragen te stellen aan de zielzorger. Hoe gaf hij invulling aan zijn geestelijke ambt? Ook liet De Monte zijn secretaris opschrijven wie het collatierecht op de kerk in handen had en hoeveel inkomsten de pastoor jaarlijks kreeg uitgekeerd. Vervolgens maakten de aanwezigen een ronde langs de verschillende vicarie-altaren, die in het schip en rondom het koor stonden opgesteld. De Monte wilde namelijk de namen horen van de altaristen en was benieuwd door wie ze waren aangesteld. Ook vroeg hij naar het aantal zielmissen dat volgens de stichtingsbrief per week moest worden uitgevoerd, en of dit ook daadwerkelijk gebeurde. Absentie duldde hij niet. De namen van niet residerende celebranten werden nauwkeurig bijgehouden. Tot slot richtte de bisschop zich tot de kerkmeesters. Van hen wilde hij weten over hoeveel inkomsten de kerkfabriek beschikte en of de kosterswerkzaamheden op de juiste manier werden uitgevoerd.

Volgens de getuigenissen van de Veluwse pastoors kon er met de uitvoering van eucharistievieringen en het houden van heiligendagen niet veel mis zijn. Alle gevisiteerde priesters zeiden – vanzelfsprekend – tegen hun bisschop dat ze de heilige handelingen getrouw en in overeenstemming met de heiligenkalender (*calendarium*) uitvoerden. De zielzorgers van Brummen en Spankeren wisten zelfs te vertellen dat ze ook elke vrijdag celebreeerden. Die van Garderen, Heerde en Wilp gaven te kennen dat ze ook met enige regelmaat preekten.⁶² In de stad Harderwijk werden dagelijks misvieringen gehouden, en de pastoor van Elburg vertelde met nadruk dat hij dagelijks het getijdengebed zong.⁶³ In slechts twee gevallen kwam aan het licht dat de zielzorg niet naar behoren werd gedaan. De pastoor van Voorst deed ook dienst als pastoor van het Gelderse Hengelo, waar hij woonde, en liet zich in het Veluwse dorp vervangen door een waarnemer.⁶⁴ Ook bleek dat de pastoor van Hall zich in Deventer niet had laten onderwerpen aan een geloofsonderzoek – zoals klaarblijkelijk afgesproken.⁶⁵ In beide gevallen trof de bisschop meteen maatregelen. Voor de pastoor van Voorst dreigde ontslag. Die van Hall moest zich binnen een aantal weken alsnog laten examineren.

De Monte stelde vast dat een behoorlijk aantal vicarissen niet resideerde. De priesters konden dus niet doen wat van hen werd verwacht. In bijna de helft van de plaatsen die De Monte bezocht, vertelden de pastoors en kerkmeesters

62 AVD, 19, 146, 23.

63 AVD, 13, 10.

64 AVD, 157.

65 AVD, 159.

dat er één of meerdere altaristen hun werk niet deden omdat ze elders woonden. In Harderwijk leek de toestand het meest dramatisch te zijn. De vicaris van de Sint-Margarethavicarie zwierf door dorpen en steden, maar droeg in Harderwijk nimmer een zielmis op. De bezitters van het Sint-Bartholomeusaltaar zagen zich genoodzaakt om de heilige handelingen te laten uitvoeren door een oude priester, omdat de bezitter van de stichting studeerde in Nijmegen. Dit gold ook voor het altaar van Sint-Agatha en het Bilersofficium, waarvan de vastgestelde zielmissen niet of nauwelijks werden bediend. Sommige stichtingen hadden zelfs helemaal geen dienaar. De pastoor vertelde bovendien dat het oude gebruik, waarbij elke dag om zes of zeven uur 's ochtends op een wisselend altaar een mis werd opgedragen, al drie jaar geleden was stopgezet.⁶⁶ In andere dorpen scheen de situatie minder benauwend te zijn, maar werd evengoed geklaagd over priesters die hun taken niet uitvoerden. Zo wist de pastoor van Ellecom te vertellen dat de kapelaan van Middachten nooit naar de kerk kwam om zielmissen op te dragen, hoewel hij dat elke dinsdag zou moeten doen.⁶⁷ In Brummen bleek het misgerie van de Onze Lieve Vrouwevicarie kwijt te zijn. Ook werden al drie jaar geen missen gelezen, terwijl de proost van het Sint-Walburgkapittel te Zutphen daarvoor moest zorgen.⁶⁸ De conclusie was dat absentisme onder de Veluwse pastoors, de eigenlijke zielzorgers, niet voorkwam.

Ook van simonie en concubinaat leek weinig sprake te zijn. In het dorp Brummen ging het gerucht dat de priester Henrick te Vrede in het geheim samenleefde met een vrouw, maar de pastoor en kerkmeesters wisten haar naam niet te vertellen.⁶⁹ Hoewel vaker geruchten rondgingen over Veluwse priesters die onder één dak samenwoonden met een huishoudster, maakte De Monte daarvan slechts één keer melding. Werden tijdens een visitatie de nodige zaken verzwegen? Daar leek het wel op. Zo moest de bisschop behoorlijke moeite doen om de pastoor van Elspeet zover te krijgen een bekentenis te doen over simonie. Pas aan het einde van de kerkelijke inspectie biechtte Antonis Janssen op dat hij de zielzorg (*cura animarum*) voor twee Carolusguldens had gekocht van de pastoor van Ermelo, die namens de Sint-Paulusabij te Utrecht mocht optreden als collator.⁷⁰ In Garderen trof de bisschop een soortgelijke situatie aan. Daar was de collator door aankoop in bezit gekomen van het benoemingsrecht. Vervolgens zorgde hij ervoor dat priesters uit zijn geboortestad Arnhem een aanstelling kregen in het Veluwse dorp, zonder dat ze dienst hoefden te doen. Ook aan die praktijk maakte De Monte een einde. Hij bepaalde dat alle inkomsten uit de pastorie en vicarieën ten goede moesten komen aan herstel van het kerkgebouw, dat enkele jaren eerder door een brand was aangetast.⁷¹ Al eerder

66 AVD, 16.

67 AVD, 171.

68 AVD, 170.

69 AVD, 170.

70 AVD, 17.

71 AVD, 19-20.

had hij de in Arnhem woonachtige pastoor vervanger door Elbert Willems, een zielzorger die wel bereid was te resideren.⁷²

Aegidius de Monte schonk speciale aandacht aan de opleiding van priesters. Overal waar hij kwam, stelde de bisschop de vraag of vicarissen zich lieten scholen of niet. Het overgrote deel van de altaristen, vooral die in de dorpen, bleek niet te zijn ingeschreven aan een stadsschool of universiteit. Slechts acht keer kon De Monte zijn secretaris opdracht geven om de naam van een student te noteren. Soms was ook nog niet eens duidelijk waar die studeerden, maar de meeste vicarissen bezochten een gerenommeerde stadsschool in de regio. Zo genoten Antonis van Renes uit Ermelo en Johannes Foeckinck uit Oosterwolde hun opleiding aan de Latijnse school van Harderwijk. Nicolaas Reyners uit Hattem studeerde aan de school van Zwolle en Joannes Fontanus (van de Bron) uit Terwolde aan die van Deventer.⁷³ Niet alleen het opleidingsniveau van altaristen, maar ook dat van pastoors liet in de vroege jaren 1570 te wensen over. Slechts twee zielzorgers hadden in het verleden een universiteit bezocht. De Hattemer pastoor Gerrit Bartels studeerde af in Leuven, terwijl Johan van Broeckhuysen in de jaren 1540 van de Arnhemse stadsraad geld had gekregen om een studie theologie te volgen aan de universiteit van Keulen. Van Johans opleiding in de godgeleerdheid plukten maar weinig mensen de vruchten. De pastoor van Garderen woonde in Arnhem en liet zich in het Veluwe dorp vervangen door de pastoor-waarnemer Elbert Willems.⁷⁴ Deze stand van zaken oogde pessimistischer dan voorheen. Had De Monte hier te maken met de minst gestudeerde helft van de Veluwe, of legde hij de lat erg hoog?

Aan het einde van zijn visitatiereis kon de bisschop van Deventer concluderen dat hij op de Veluwe een aantal misstanden had kunnen herstellen, maar nog lang niet allemaal. Meerdere maatregelen bleken nodig om de geloofspraktijk te stroomlijnen. Daarom ging De Monte door met het aanspreken en soms zelfs afzetten van pastoors die niet goed functioneerden. Zo liet hij in 1573 Cornelis Voet naar Deventer komen. De Apeldoornse pastoor moest zich in de Sint-Lebuïnuskerk verantwoorden voor het samenleven met een concubine. De Monte verafschuwde de levensstijl van Voet, maar ontnam hem niet zijn geestelijke ambt.⁷⁵ In het nabijgelegen Beekbergen besloot de bisschop rigouzeur in te grijpen. De plaatselijke pastoor Berend Copius had zich naar verluid schuldig gemaakt aan doodslag, maar ging gewoon door met het verlenen van zielzorg. Voor De Monte kon die situatie niet blijven bestaan. Hij negeerde het collatierecht van de landsheer en benoemde de hoogopgeleide Jacob Worm tot pastoor. Deze geboren Arnhemmer kreeg de opdracht om 'Goidts word't te prediken, de heilige sacramenten te bedienen en de kerkdienst 'lofflick ende ca-

72 GA, AHGZ, inv.nr. 1072, nr. 3400; inv.nr. 991, nr. 3363*; Van Veen, 'De pastorie van Garderen'.

73 AVD, 8, 142.

74 Zie: Bijlage I.

75 GA, Archief van de Kelnarij van Putten, inv.nr. 8, nr. 2; Damen, 'De kellenarij', 310.

tholisch' waar te nemen.⁷⁶ Intussen bleek ook dat de examinatie van Albert van Weze weinig goeds had opgeleverd. De pastoor van Hall stond al langere tijd onder toezicht van de bisschop, maar in 1574 was voor De Monte de maat vol. Hij verzocht het Hof om de priester te vervangen door een meer geschikte kandidaat.⁷⁷

De inspanningen van Aegidius de Monte sorteerden niet het gewenste effect. In veel gevallen werd de bisschop tegengewerkt door kerkelijke belangengroepen. Cornelis Voet bekende tegenover De Monte schuld voor het samenleven met een huishoudster en vroeg om vergeving van zijn zonden, maar eenmaal terug in Apeldoorn reageerde de pastoor laconiek. Hij had de ingreep van de bisschop wel verwacht en wilde er verder niet teveel aandacht aan schenken, zo schreef hij in een brief aan de deken van de Veluwe.⁷⁸ Enkele Beekbergse parochianen protesteerden tegen de maatregelen van de bisschop en weigerden vicarie-inkomsten aan hem af te dragen. Sebastiaan Bastens ging nog een stap verder en besloot op een onbewaakt moment pastoor Worm aan te vallen. De onderschout moest zijn actie bekopen met excommunicatie.⁷⁹ Niet alleen pastoors en parochianen ondermijnden het gezag van de bisschop, maar ook stadhouder Gilles van Berlaymont had zijn twijfels bij het optreden van De Monte. Toen deze hooggeplaatste geestelijke voorstelde om de pastoor van Hall te vervangen, besloot de stadhouder om zelf onderzoek te doen. Hij concludeerde dat het met de bewuste pastoor nog niet zo slecht was gesteld en besloot hem in zijn ambt te handhaven. Wel moest Albert van Weze beloven te zullen resideren.⁸⁰

Uiteindelijk bleek dat de bisschop vooral steun miste van de belangrijkste beleidsbepalers: de raadsheren van het Hof van Gelre. Al sinds de aanstelling van De Monte waren zij – samen met de Gelderse edelen en afgevaardigden namens de steden – bang geweest voor schending van privileges en gegroeide praktijken. En niet ten onrechte. Toen de bisschop in januari 1574 te horen kreeg dat de Harderwijker pastoor Rutger van Baer zich schuldig zou maken aan 'enormen excessen, misbruycken, und quade leven' besloot De Monte het gewestelijke gezag te negeren.⁸¹ Hij stuurde de drost van Harderwijk met enkele soldaten naar het woonhuis van de pastoor en liet de zielzorger opsluiten in z'n eigen pastorie. Dat ging de stadhouder en het Hof een stap te ver. Zij gaven de drost van Harderwijk opdracht om de soldaten daar weg te halen en de pastoor vrij te laten.⁸² Ondanks dit bevel gaf de bisschop zich niet meteen gewonnen. Hij zette zijn proces tegen Van Baer voort, maar moest in november 1574 toe-

76 GA, AHGZ, inv.nr. 2373. Jacobus ontving een studiebeurs (*artibus*) in 1563, 1564, 1565 en 1566, zie: Van de Ven, 'Een Arnhemsche studiebeurs', 56.

77 GA, AHGZ, inv.nr. 1073, nr. 3840.

78 GA, Archief van de Kelnarij van Putten, inv.nr. 8, nr. 2; Damen, 'De kellenarij', 310.

79 GA, AHGZ, inv.nr. 992, nr. 3629.

80 GA, AHGZ, inv.nr. 1073, nr. 3844.

81 SAH, OAH, inv.nr. 1981, fol. 140vo; VHD2, 363.

82 GA, AHGZ, inv.nr. 992, nr. 3635.

geven dat het Hof gelijk had. De strafzaak hoorde in handen van het wereldlijke gezag.⁸³ Onderwijl werd duidelijk dat de verhouding tussen Aegidius de Monte en de raadsheren van het Hof behoorlijk was verziekt. Frederik Boeymer legde namens het gewestelijke bestuurscollege de laatste hand aan een verzoekschrift waarin de raadsheren voorstelden om de bisschoppelijke rechten drastisch in te perken. Aegidius de Monte had volgens het Hof niet alleen de inheemse rechtsgang geblokkeerd, maar ook geweigerd om de rechten van de Veluwse pastoors te erkennen. De raadsheren vonden het hoog tijd dat Brussel zou ingrijpen en de verworvenheden van Gelderse ingezetenen zou beschermen.⁸⁴

5.4. De opbouw van een gereformeerde kerk

Niet lang na de plotselinge dood van Aegidius de Monte in 1577 diende zich een nieuw tijdperk aan. De Gelderse edelen en stedegezanten kwamen alsmear meer terecht in het vaarwater van de Opstand tegen de Spaanse landsheer. Zo benoemde de Landdag in het voorjaar van 1578 Jan van Nassau tot nieuwe stadhouder. Deze jongere broer van de prins van Oranje maakte een begin met de politieke en kerkelijke 'overgang' van Gelre. In de zomer van 1580 bleek de beleidswissel definitief te zijn omgezet. Het Hof in Arnhem beheerde nagenoeg alle geestelijke goederen en voerde heerschappij over bijna alle Veluwse parochiekerken.⁸⁵ Dit schiep ruimte voor de komst van een aantal gereformeerde predikanten, die in het kielzog van de nieuwe stadhouder naar Gelre reisden. Johannes Fontanus en Jacobus Eldenius kwamen terecht in Arnhem. Otto van Heteren en Hendrick Dibbetz (1533-1613) kregen een aanstelling in Harderwijk. Van deze vier voorgangers kwam alleen Fontanus uit het buitenland. De andere drie stonden bekend als Gelderse ingezetenen. Zij waren in de jaren 1560 gevlucht voor de hertog van Alva, maar keerden uiteindelijk terug naar hun geboortegrond om leiding te geven aan de opbouw van een gereformeerde kerk. Ze werden daarin bijgestaan door politieke machthebbers als Gerlach van der Capellen (1543-1625), Gerhard Voet en Everard van Reyd (1550-1602), vertrouwelingen van Jan van Nassau, maar tegelijkertijd voormalig medestudenten van Fontanus aan de universiteit van Heidelberg.⁸⁶

De kerkleiders stelden zich ten doel om in elke Veluwse plaats een bekwaame predikant te benoemen. In de kleinere landsteden kon dat vrij gemakkelijk worden gerealiseerd. Elburg en Hattem kozen al in de zomer van 1578 de kant van de opstandelingen. Wageningen volgde een jaar later, onder dwang van

83 SAH, OAH, inv.nr. 895; Berends, *Oud-Archief*, reg.nr. 1234, 450.

84 GA, Archief van de Kelnarij van Putten, inv.nr. 8, nrs. 5, 6 en een stuk getiteld 'Articulen van zekere gravamina'; vgl. GA, Archief van de Kelnarij van Putten, inv.nr. 8, nrs. 5 en 11; Damen, 'De kelnarij', 310-311.

85 Zie: '2.6. Gereformeerde hervorming, 1578-1600'.

86 Van de Wal, 'Nederlanders', nr. 82, 69 (Van der Capellen); nr. 105, 69 (Voet); nr. 115, 70 (Van Reyd).

gouverneur Johann Philipp von Hohensax (1550-1596) en het Hof.⁸⁷ In alle drie de stadjes kwamen predikanten van buiten het gewest op de preekstoel. Jacobus Weddaeus trok vanuit Leiden naar Elburg en groeide uit tot belangrijke steunpilaar van de Arnhemse en Harderwijker predikanten.⁸⁸ De Wageningse predikant Wilhelmus Varickius had voorheen dienst gedaan als pastoor van Vianen. Ook Johannes Sanderus uit Zalk had een verleden als priester. Hij werd naar de wens van de Hattermer magistraat tot predikant benoemd, wellicht omdat hij afkomstig was uit de heerlijkheid Zalk en Vecaten, even ten noorden van Hattem.⁸⁹ Al deze voorgangers waren al langere tijd bekend met de gereformeerde godsdienst. Alleen die van Wageningen wist nog niet goed hoe hij de erediensten moest vormgeven. Dit had vooral te maken met het feit dat in de stad ‘noch geen ordenunge der kercken is angericht.’⁹⁰ Reden genoeg voor de synode om Fontanus in 1579 naar Wageningen te sturen, met als doel om Varickius ‘zum neechsten behulpflich seijn, dat er rechte ordenungh aengesteld werde.’⁹¹

Amper een jaar na de eerste synodebijeenkomst in Arnhem bepaalden de gereformeerde kerkleiders hun strategie om ook buiten de Veluwe steden voorgangers op de kansel te krijgen. Tijdens de synodevergadering van 1580 werd besloten dat niet academisch geschoolde dorpspastoors moesten worden onderworpen aan een collectief geloofsonderzoek (*examinatie*), waarmee duidelijk moest worden of ze de gereformeerde kerkleer wilden aannemen en hun parochianen inscherpen. Tegelijkertijd kregen priesters dan de opdracht om te trouwen met hun concubine, zich te laten inzegenen als predikant en de ‘pauselicke leer und leven’ te herroepen. Vervolgens zouden ze in korte tijd onderwezen moeten worden in de gereformeerde leer en gebruiken. Ook hogeropgeleide geestelijken die bereid waren om de nieuwe leer uit te dragen moesten deelnemen aan de examinatie, maar kregen gemakkelijker toegang tot het preekambt. De synode wilde namelijk voorkomen dat ‘papistische papen’ de plek van hun afgezette standgenoten zouden innemen.⁹² Een aparte categorie vormden predikanten uit het buitenland. Zij moesten zich melden in de dichtstbijzijnde stad om een gesprek te hebben met de lokale kerkenraad. Als ‘sie eenichsins tho desen ampt bequeem befunden werden’ zou één van de ouderlingen met de predikant op reis gaan naar een dorp waar de predikantsplaats nog open stond en moest worden vervuld.⁹³

87 Van Veen, ‘In de dagen van strijd’; Van Veen, ‘Verandering van den magistraat’; Driessen, ‘Uit de kerkelijke geschiedenis’, 45; Maris, *De reformatie*, 30.

88 Van Lieburg, *Repertorium*, I, onder ‘Weddaeus, Jacobus’. Weddaeus maakte tweemaal deel uit van het moderamen van de Gelderse synode, zie: *APPS*, 3, 10.

89 *APPS*, 4.

90 *APPS*, 2.

91 *APPS*, 4.

92 *APPS*, 14.

93 *APPS*, 14.

Ondanks de voortdurende oorlogsdreigingen gaven stadhouder Willem IV van den Bergh, kanselier Elbertus Leoninus en de raadsheren van het Hof in 1582 toestemming voor het houden van een kerkelijk examen. Met het plakkaat van 29 januari werd het officieel verplicht om 'geene als de ware evangelische apostolische religie te oeffenen.'⁹⁴ Dit gaf het Hof en de synode houvast om het optreden van katholieke zielzorgers aan banden te leggen. Alle pastoors en priesters van het platteland werden opgeroepen naar Arnhem of een nabijgelegen stad te komen om met gereformeerde kerkleiders 'een christlycke und fruntlycke communication gespreck und onderreding van dem hoeftstukken des christlicken gelovens tho halden.'⁹⁵ Uiteindelijk viel de keus op Doesburg als vergaderlocatie. Vermoedelijk namen de Wageningse predikant Wilhelmus Varickius en zijn Rhedense ambtgenoot Petrus Kintzius de leiding en spraken met de aanwezige priesters over de gereformeerde leer en godsdienst. Ondanks het belang van dit examen was het gezelschap klein. Slechts zes personen waren naar Doesburg gekomen, waaronder één kapelaan en één schoolmeester. De andere vier waren de pastoors van Barneveld, Ede, Otterlo en Voorthuizen.⁹⁶ De notulist hield nauwkeurig bij welke geestelijken thuis waren gebleven. De Kootwijker pastoor Jacob Worm en zijn Elspeetse ambtgenoot Elbert Willems werden met naam genoemd, net als de vicarissen Altetus uit Barneveld en Hendrick Johansz uit Otterlo. Op de lijst viel verder nog te zien dat ook de pastoors van Dieren, Ellecom, Oosterbeek, Apeldoorn, Voorst, Wilp en Twello afwezig waren.⁹⁷

Na afloop van het kerkelijke examen waren de gereformeerden in mineur. De synodeleden, die voor en na het examen met elkaar hadden vergaderd, schreven een uitgebreid klaagschrift aan het Hof van Gelderland. Daarin zetten ze uiteen hoe 'allerleij gebreecken und mangel' de 'verbradinge des waren gadesdienstes' blokkeerden. Eén van die misstanden was de massale ongehoorzaamheid van pastoors op het platteland. Velen van hen hadden geen gehoor gegeven aan de oproep van de overheid om zich te laten examineren.⁹⁸ Tot overmaat van ramp hadden de kerkleiders geruchten gehoord dat veel priesters 'sich gelust laeten die kinderen mit den grouwelicken exorcismo to doepen' en doorgingen met 'den brotgodt uithdeelen', zoals in Doornspijk, Terwolde en Oldebroek gebeurde. Naar de woorden van de synodeleden scheen het in Vaassen helemaal erg te zijn. Daar had de pastoor 'bicht gehoirt, miss gedaen, und na groulicker papistischer wijze den brotgot verleden Paeschen veelen (...) uuthgedailt.'⁹⁹ Ook daaraan moest een einde worden gemaakt. Tot slot verzocht de synode hun raadsheren met klem om geen predikanten naar de dorpen te

94 *Groot Geldersch Placaet-boeck*, II, 12-13.

95 *Groot Geldersch Placaet-boeck*, II, 23.

96 Beernink, 'De reformatie te Nykerk', 34.

97 Beernink, 'De reformatie te Nykerk', 34.

98 GA, AHGZ, inv.nr. 2343, nr. 186.

99 GA, AHGZ, inv.nr. 2343, nr. 186.

sturen ‘dan wettlick beroepen, examiniert, bequaam bevonden, und wolgants gesonden und verbonden.’¹⁰⁰ De gereformeerde kerkopbouw moest lopen langs de lijnen van examinatie en toezicht.

Voor het Hof was er niet veel tijd om in te grijpen. Amper twee maanden na ontvangst van het klaagschrift groeide de Veluwe uit tot strijdtoneel. De gereformeerden legden hun werkzaamheden noodgedwongen stil en de raadsheren van het Hof kregen andere zaken aan hun hoofd. Spaanse legers en Staatse soldaten trokken van verschillende kanten het Kwartier binnen en bewogen zich al plunderend door het Veluwse land. De geloofspraktijk kwam op sommige plekken volledig tot stilstand, omdat huislieden werden gedood of het nodig vonden om te vluchten naar de dichtstbijzijnde stad. Op andere plaatsen namen parochianen het heft in handen. Pas benoemde predikanten werden er lastig gevallen door dorpelingen of kregen nauwelijks een tractement uitgekeerd, zoals in Ede, Epe, Heerde en Rheden gebeurde.¹⁰¹ Daarop volgend gingen parochianen soms zelf op zoek naar een geschikte priester. Ook zagen enkele pastoors hun kans schoon om de zielzorg uit te breiden naar omliggende dorpen en trok een voormalig frater van Hulsbergen door Vorchten en omgeving.¹⁰² Op veel plekken waar aanvankelijk een predikant kon worden benoemd, kwamen de gereformeerden in het nauw. De kerkopbouw belandde in een impasse. Katholieke priesters zagen hun kans schoon.

Halverwege de jaren 1580 ontvingen veel Veluwenaren nog altijd zielzorg van een priester die aan een universiteit had gestudeerd, of van één die eertijds met goedkeuring vanuit Brussel was benoemd. In veel gevallen kozen de gelovigen daar zelf voor. Toen het Hof in 1581 de pastoor van Nunspeet had afgezet, klopten de parochianen aan bij Henrick Hermansz, de pastoor van Oldebroek die naar verluid in Leuven had gestudeerd en nadien door de bisschop van Deventer was benoemd.¹⁰³ Hermansz antwoordde positief en vertrok naar het Zuiderzeedorp. Toch ging hij af en toe terug naar zijn vorige standplaats om kinderen te dopen en de mis te vieren.¹⁰⁴ Pastoor Jacob Verheiden vatte het plan op om niet alleen in Terwolde maar ook in Nijbroek de heilige handelingen te verrichten. Het Hof had al eerder een predikant daarnaartoe gestuurd, maar de parochianen bleven gehecht aan de bediening door een priester.¹⁰⁵ De huislieden van Beekbergen grepen het *momentum* aan om op zoek te gaan naar een zielzorger van hun eigen gading. Ze kwamen uit bij Hendrick Woltersz, pastoor in Voorthuizen, die zo’n twintig jaar eerder nog door de benedictijnse kellenaar

100 GA, AHGZ, inv.nr. 2343, nr. 186.

101 GA, AHGZ, inv.nr. 997, nrs. 5210 en 5215 (Ede); inv.nr. 996, nr. 4954 (Epe); inv.nr. 997, nrs. 5053, 5124 en 5224 (Heerde); inv.nr. 2343, nr. 186 (Rheden).

102 GA, AHGZ, inv.nr. 996, nr. 4903.

103 GA, AHGZ, inv.nr. 2342, nrs. 119 en 121; *Matricule de l’Université de Louvain*, IV, nr. 66, 546; GA, AHGZ, inv.nr. 995, nr. 4655.

104 Vgl. GA, AHGZ, inv.nr. 2343, nr. 186.

105 Vgl. GA, AHGZ, inv.nr. 1001, nr. 6354; inv.nr. 1002, nr. 6548.

van Putten in het ambt was voorgedragen.¹⁰⁶ In Lunteren gebeurde iets vergelijkbaars. De parochianen sommeerden de predikant – die het Hof naar hen toe had gestuurd – het dorp te verlaten en vroegen Frederick Tatz om als zielzorger op te treden. Deze priester had enkele weken eerder in Rhenen nog op de katholieke manier kinderen gedoopt, maar was door de magistraat buiten de stad gezet.¹⁰⁷ In Lunteren vond hij meer steun.

Ook hoogopgeleide pastoors bleven in trek bij parochianen. De Keulse alumni Peregrinus van Heerde en Wilhelmus de Weze waren nog maar kortgeleden benoemd tot pastoors van Vaassen en Putten, twee plekken waar een kasteelheer of kellenaar hen bescherming bood.¹⁰⁸ Beide priesters gingen volop door met het dopen van kinderen, het afnemen van de biecht en het houden van eucharistievieringen. Beiden trokken veel volk.¹⁰⁹ Ook in Oosterbeek en Kootwijk resideerden nog universitair geschoolde clerici: Henricus van Manen en Jacob Worm, twee priesters die halverwege de zestiende eeuw – met geld uit de Arnhemse studiebeurs – in het katholieke Keulen hadden gestudeerd.¹¹⁰ Beide zielzorgers weigerden naar Doesburg te reizen om zich te laten examinieren. Hoewel niet hoogopgeleid, liet de Elspeetse pastoor Elbert Willems zien van hetzelfde soort te zijn. Ook hij weigerde zich te onderwerpen aan een gereformeerd examen. Daarop ontving hij enkele weken later een brief van de Gelderse kanselier. Willems zou ‘lasterlicke woorden’ hebben gesproken over de goddelijke waarheid en moest zich melden bij de ‘kerckendienderen der stat Harderwick’ om zich alsnog te laten examinieren.¹¹¹ Net als veel van zijn standgenoten gaf de Elspeetse pastoor daaraan geen gehoor, wellicht omdat hij nog steeds steun genoot van zijn parochianen.

De gereformeerden slaagden maar half in hun opzet om Veluwe dorpspastoors om te scholen tot een keurkorps van predikanten. Toch diende zich in de vroege jaren 1590 opnieuw een mogelijkheid aan. Het oorlogsgeweld was afgenomen en de frontlinies van de strijd tegen de Spaanse koning waren buiten het Kwartier komen te liggen. Daarop pakten de gereformeerde kerkleiders hun werkzaamheden weer op. Ze startten een nieuw offensief om katholieke priesters versneld te kunnen toelaten tot het ambt van predikant. Alleen op die manier kon worden gebouwd aan een nieuwe kerk. Een belangrijk moment vormde de examinatie in Harderwijk, waar alle pastoors uit de Neder-Veluwse classis zich op 4 juli 1592 moesten melden – opnieuw op bevel van de stadhouder,

106 GA, AHGZ, inv.nr. 2343, nr. 196; zie: Bijlage I.

107 Deys, ‘De reformatie in Rhenen’, 46.

108 GA, AHGZ, inv.nr. 2343, nrs. 186 en 190; *Matricule de l’Université de Louvain*, IV, nr. 80, 692 (Van Heerde); *Die Matrikel der Universität Köln*, IV, nr. 691-8, 55 (De Weze).

109 Vgl. GA, AHGZ, inv.nr. 2343, nr. 186 en 196.

110 Jacob ontving een studiebeurs (*artibus*) in 1541 en 1543, zie: Van de Ven, ‘Een Arnheemsche studiebeurs’, 56; Henricus ontving een studiebeurs (*artibus*) in 1563, 1564, 1565 en 1566, zie: Van de Ven, ‘Een Arnheemsche studiebeurs’, 56.

111 GA, AHGZ, inv.nr. 2343, nr. 194.

kanselier en raadsheren van het Hof.¹¹² Het aantal aanwezigen lag aanzienlijk hoger dan eertijds in Doesburg. Onder toeziend oog van magistraatsleden uit Harderwijk, Elburg en Hattem betrad Johannes Fontanus de Onze Lieve Vrouwekerk, samen met twee ouderlingen uit Arnhem. Ook de drie predikanten van Harderwijk waren aanwezig, vergezeld door drie ouderlingen, waaronder de edelman Paul van Arnhem (1553-1621). De dominees uit Elburg en Hattem namen elk één ouderling met zich mee. Daarnaast reisde een groot deel van de pastoors uit het classisgebied naar Harderwijk, met uitzondering van Elbert Willems uit Elspeet, Timannus Alberti uit Oldebroek en Ludolphus Pieck uit Epe.¹¹³ Zelfs Everhardus Swaer uit Nijkerk liep die ochtend naar de kerk, maar maakte uiteindelijk rechtsomkeert. Volgens de notulist zou het ‘zijn eer mogelick te nae hebben gegaen, als gewesen decanus.’¹¹⁴

Nadat met gebed was begonnen kozen de aanwezige consistorieleden de Harderwijker predikant Henricus Heiningius tot voorzitter (*preses*). Johannes Fontanus werd aangewezen als tweede voorzitter (*assessor*), terwijl Wilhelmus Wirtzfeldius – net als de voorzitter predikant in Harderwijk – zich moest toelleggen op de taak van secretaris (*scriba*). Hij schreef dus de notulen. Het examen met de pastoors werd gedirigeerd en afgenomen door Fontanus. Hij begon met de bespreking van een negental thema’s, waarop de priesters konden reageren. Als eerste benadrukte de Arnhemse predikant dat de autoriteit van ‘die Heilige biblische Schryfft’ duidelijk was verheven boven de autoriteit van de kerk. In lijn met die uitspraak moesten zielzorgers ook stoppen met het bedienen van het ‘sacrificium des Nieuwen Testaments’, omdat ‘die wetten der ceremoniën door Christum sijn hinwech genomen, also dat wij deselve niet meer en mogen houden.’ Peregrinus van Heerde, Johannes Cleeffken en Bartholomeus ter Cluise hadden zo hun bedenkingen bij dit verbod op het houden van eucharistievieringen en tekenden protest aan.¹¹⁵

Na interruptie door de pastoors van Vaassen, Heerde en Oene vervolgde Fontanus het examen met een uiteenzetting over de twaalf artikelen van het Apostolicum, dat hij tot in detail behandelde. Ook schonk hij aandacht aan de sacramenten. De Arnhemse predikant benadrukte dat er in het Nieuwe Testament twee werden genoemd: ‘den Heiligen doop ende dat Avontmaele des Heeren.’ Hij vertelde er bij dat de rituelen uit het Oude Testament wezen op ‘den toekomstige messiam’, maar die uit het Nieuwe Testament op ‘dien die gecomen is.’¹¹⁶ Met deze woorden leek Fontanus te benadrukken dat Christus naar zijn menselijke natuur niet meer op de aarde was, hoewel hij door middel

112 CAG, art. 1, 753, noot 2.

113 CAG, art. 1, 753. Alberti en Pieck zouden enkele maanden later alsnog afreizen naar de synodevergadering van Nijbroek en daar de voorwaarden van de gereformeerde kerkleiders ondertekenen, zie: APPS, 32. Dit gold ook voor Johannes Nuckius uit Oosterwolde, die op de classisvergadering in Harderwijk nog werd betiteld als vicaris in Oosterwolde, zie: CAG, art. 1, 753.

114 CAG, art. 1, 753.

115 CAG art. 5, 754.

116 CAG art. 5, 757.

van zijn godheid, majesteit, genade en geest altijd aan de gelovigen bleef verbonden. De Arnhemse predikant maakte daarmee een opstapje naar het meest netelige thema dat nog besproken moest worden: het avondmaal van de Heer. Wirtzfeldius noteerde dat over dit onderwerp veel woorden vielen. Een aantal predikanten wees op de figuurlijke betekenis van de woorden 'Neem, eet, dit is Mijn Lichaam'. Maar sommige pastoors weigerden de ware wezensverandering van de Heer in brood en wijn te loochenen en hielden vast aan de leer van de transsubstantiatie. Weer anderen huldigden een middenpositie en zeiden dat de substanties van het lichaam en bloed van de Heer tijdens het avondmaal aanwezig waren naast de substanties van brood en wijn (*consubstantiatie*). Waren de confessies van Augsburg, Heidelberg en Trente al behoorlijk verankerd in het denken over godsdienst en theologie, of overschatte Wirtzfeldius de confessionaliseringsgraad van de geëxamineerden?

Aan het einde van het examen bleek dat twee pastoors zich niet konden vereenzelvigen met de leer die Fontanus verkondigde. De Puttense pastoor Wilhelmus de Weze en zijn Voorthuizer ambtgenoot Hendrick Woltersz lieten een in het Latijn geschreven protestbrief achter in de kerk en gingen naar huis. Ze weigerden de katholieke leer te verloochenen.¹¹⁷ De andere pastoors bleven zitten, maar de gereformeerde kerkleiders vonden het nog te vroeg om hen als predikanten aan te nemen. Ze moesten zich eerst 'wijder bekeren'. Om hen daarbij te helpen legden de synodeleden aan de pastoors een dertiental artikelen voor ter ondertekening. Met het zetten van een handtekening beloofde een priester de autoriteit van de Bijbel te erkennen, de Heidelbergse Catechismus uit te leggen aan kerkgangers, deze catechismus te gebruiken bij het uitvoeren van de heilige doop, het avondmaal tot nader orde uit te stellen en geen heiligendagen meer te houden. Ook was een zielzorger verplicht om deugdelijk te leven, eventueel te trouwen met de concubine en gehoor te geven aan de oproep om naar een classisvergadering te komen. Het merendeel van de pastoors ging akkoord, met uitzondering van Johannes ten Uitslag, Johannes Cleeffken, Peregrinus van Heerde en Bartholomeus ter Cluise. Zij maakten bezwaar tegen het gebruik van de Heidelbergse Catechismus en de verplichting om alle kerkvergaderingen te bezoeken. Wel waren ze bereid om zich aan de overige bepalingen te houden.

5.5. 'Papistische papen'

De opbrengst van het kerkelijke examen mocht dan karig zijn, de gereformeerde kerkbestuurders hadden menig dorpspastoor wel zover gekregen om zich in de nieuwe orde te schikken. Van de voormalig katholieke geestelijkheid toonde het merendeel zich bereid om de gereformeerde leer aan te nemen en

117 CAG art. 6, 757.

de nieuwe godsdienst ten uitvoer te brengen. Maar niet iedereen toonde die bereidheid. Na de examinatie van 1592 werd duidelijk dat een aantal pastoors toch geen belangstelling had voor het predikantschap. In één geval wilde een priester helemaal niets te maken hebben met de gereformeerde godsdienst. De Elspeetse kerkdienaar Elbert Willems verzette zich al langere tijd tegen de nieuwe leer en weigerde te luisteren naar het nieuwe gezag, dat hem zover probeerde te krijgen alsnog de overstap naar de gereformeerde kerk te maken. Toen de kanselier van Gelderland aan Willems duidelijk maakte dat hij zich moest melden bij het Harderwijker consistorie, gaf de pastoor aan die oproep geen gehoor.¹¹⁸ In november 1592 maakte Willems duidelijk waarom. Per brief liet hij de Neder-Veluwse classis weten dat hij trouw bleef aan de katholieke leer, die hij al zo'n 37 jaar had uitgedragen. Hij wilde nog liever zijn pastorie afstaan dan gereformeerd worden, al zei hij er wel bij dat de nieuwe kerkheren hem dan 100 daalders moesten betalen. Voor dat bedrag had hij de pastorie immers ook gekocht.¹¹⁹ Kon hij zo volhardend optreden dankzij de steun van zijn parochianen? Toen de pastoor in 1594 stierf, deden de kerkmeesters namelijk hun uiterste best om de garven rogge en boekweit die de pastoor altijd had ontvangen aan diens erfgenamen te geven.¹²⁰

Zo standvastig als Willems waren ook de pastoors van Putten en Voorthuizen. Hoewel zij aanvankelijk gehoor gaven aan de oproep om zich te laten examineren, verlieten ze halverwege de classisvergadering de kerk. Ook zij lieten weten vast te willen houden aan de katholieke godsdienst, die ze al langere tijd hadden uitgevoerd. In het geval van de Puttense pastoor Wilhelmus de Weze viel dat te verwachten. Hij had zich in 1567 laten inschrijven aan de universiteit van Keulen, waar de invloed van de jezuiten duidelijk merkbaar was.¹²¹ Eenmaal aanbeland op de Veluwe ontving hij zijn pastoorsbenoeming uit handen van de Puttense kellenaar, in opdracht van de abt van de benedictijnen van Abdinkhof te Paderborn. Omdat de kelnarij niet gebonden was aan het Gelderse landrecht, kon de pastoor zijn zielzorg ook onder de nieuwe bedeling doorzetten. In 1594 betitelde de classis hem – samen met Willems uit Elspeet – als 'die schadelijkste onder den pastoren.'¹²² Die benaming maakte hij ook in de navolgende jaren meer dan waar. Ondanks een preekverbod beklom hij telkens weer de kansel in de kerk van Putten.¹²³ Toen dat door de komst van een predikant onmogelijk werd, besloot hij in het dorp doopplechtigheden te organiseren.¹²⁴ Al snel begon De Weze ook naburige plaatsen te bezoeken. In 1605 liet hij zich op een platte kar vervoeren naar Nijkerk en doopte enkele kinderen in het huis

118 GA, AHGZ, inv.nr. 2342, nr. 194.

119 CAG 760.

120 GA, AHGZ, inv.nr. 1005, nrs. 7672 en 7692.

121 Vgl. De Landtsheer, Sacré en Coppens, *Justus Lipsius*, 23.

122 CAG, art. 9, 764.

123 CAG, art. 7, 767; art. 9, 775; art. 4, 777.

124 CAG, art. 14, 823; art. 16, 842; art. 9, 845; art. 7, 851.

van Henrick van den Scheur.¹²⁵ Pas na 1610 werd niets meer van de Puttense pastoor vernomen.

In het geval van de Voorthuizense pastoor lag de keus voor de katholieke leer minder voor de hand. Net als De Weze was Henrick Woltersz eertijds door de Puttense kellenaar in het ambt voorgedragen. Maar in de jaren 1580 begon hij te twifelen. De dominantie van het nieuwe gezag nam toe, en toen de huislieden van Beekbergen aan Woltersz vroegen of hij wilde komen preken, nam hij deze uitnodiging graag aan.¹²⁶ Het leek erop dat de pastoor dit zag als een kans om zijn positie te behouden. Toch moet Woltersz enkele jaren later van gedachten zijn veranderd. Tijdens de examinatie van 1592 besloot ook hij vast te houden aan zijn oude geloof. Veel kon Henrick echter niet doen om de gereformeerde kerkopbouw te dwarsbomen. Enkele maanden nadat hij in Harderwijk had besloten om pastoor te blijven, blies hij de laatste adem uit.¹²⁷ Zijn dochter meende vervolgens aanspraak te kunnen maken op de pastoriegoederen, maar het Hof verbood haar om zich daarmee te bemoeien.¹²⁸ Met de dood van Woltersz kwam de katholieke godsdienst in Voorthuizen definitief tot stilstand.

In Putten en Voorthuizen moest het Hof de nodige moeite doen om een gereformeerde predikant benoemd te krijgen. De plaatselijke kellenaar voerde namelijk heerschappij over beide kerken en gaf ruimte aan ‘papistische papen’. Maar ook in plaatsen waar het Hof over het collatierecht beschikte kwamen pastoors in verzet. Zo bleef die van Apeldoorn de gereformeerde kerkopbouw blokkeren. Al in 1581 had Cornelis Voet de oproep van het Hof om de misvieringen te stoppen naast zich neergelegd.¹²⁹ In de jaren 1590 zette hij dit verzet voort. In 1592 reisde hij naar Nijbroek om de synodevergadering bij te wonen. Daar aangekomen gebruikte hij zijn spreektijd om ‘die leere der Gereformeerde kercken van den sacramenten’ te bestrijden. Ook liet hij zijn goedkeuring blijken over de excommunicatie van Luther in 1521 en zei erachteraan ‘dat die itzige Romische kercke die waere kercke sij’.¹³⁰ Voet weigerde die woorden te herroepen en hield vast aan de voor hem vertrouwde godsdienst. Ook bleef hij doorgaan met het bezweren van duivelen.¹³¹ Daarom stuurde het Hof in 1595 een predikant naar Apeldoorn, maar dat haalde weinig uit.¹³² Cornelis Voet bleef zielzorg verlenen, bijvoorbeeld in de kapel van de nabijgelegen buurtschap Broekland, toen daar kermis werd gehouden. Ook viel zijn concubine enkele gereformeerde kerkgangers lastig door hen te vragen of ze ‘na den Geusen predicke’ waren geweest.¹³³ Het Hof startte een crimineel proces tegen de

125 CAG, art. 4, 782.

126 GA, AHGZ, inv.nr. 2343, nr. 196.

127 GA, AHGZ, inv.nr. 1004, nrs. 7239 en 7244.

128 GA, AHGZ, inv.nr. 1004, nr. 7309.

129 Vgl. GA, AHGZ, inv.nr. 995, nr. 4634; inv.nr. 1005, nr. 7763.

130 APPS, 32.

131 GA, AHGZ, inv.nr. 1005, nrs. 7658 en 7663.

132 GA, AHGZ, inv.nr. 1005, nr. 7763.

133 GA, AHGZ, inv.nr. 2391, fol. 1ro.

aanhangers van Voet, die een kerkdienst hadden verstoord door een opgehitst kalf naar binnen te duwen.¹³⁴ Toch bleef de oude pastoor ook nu buiten schot. De classis vermaande Voet om 'geenen affbreuck der kercken Christi te doen', maar ondernam geen pogingen meer om de voorganger te behouden voor de gereformeerde zaak.¹³⁵

Het optreden van de Apeldoornse pastoor maakte duidelijk dat de rol van parochianen zeker nog niet was uitgespeeld. Parochianen betoonden zich nog steeds ontvankelijk voor de zielzorg van 'papistische papen'. Op classisvergaderingen klonk dan ook vaak de roep om steun en bijstand van de autoriteiten, hoewel predikanten en ouderlingen waarschijnlijk in hun achterhoofd hielden dat de heerschappij van het Hof niet altijd doorslaggevend kon zijn. Een uitgekende godsdienstpolitiek bleek noodzakelijk. Zo ook in het geval van Johannes ten Uitslag, Bartholomeus ter Cluse en Johannes Cleeffken, de pastoors die tijdens het examen van 1592 bezwaar maakten tegen – onder andere – het verbod op de misvieringen en de opdracht om de Heidelbergse Catechismus aan kerkgangers uit te leggen. Ook zij werden door de classis aangemerkt als 'papistische papen' die 'removiret' dienden te worden.¹³⁶ In alle drie de gevallen maakten plaatselijke inwoners bezwaar. Die van Doornspijk wilden alleen Ten Uitslag als hun zielzorger en niemand anders.¹³⁷ De huislieden van Heerde waren gehecht aan priester Ter Cluse en vroegen hem om op heiligendagen te preken.¹³⁸ In Oene waren het de jonkers die tussenbeide kwamen en lieten weten dat ze de veiligheid van een toekomstige predikant niet konden garanderen wegens vijandelijke dreiging in de regio.¹³⁹ Toch wist het Hof in alle drie de dorpen de macht te grijpen. Naar Oene en Heerde stuurden de raadsheren simpelweg een nieuwe predikant en braken daarmee het verzet van de huislieden. Bij het afzetten van Johannes ten Uitslag speelden de schepenen van Elburg een rol, ondanks protest van de schout uit Doornspijk.¹⁴⁰

Gereformeerde kerkleiders verlangden van de pastoors dat zij in woord en daad afstand namen van het oude geloof. Toch stelden ze vooralsnog geen hoge eisen aan de uitvoering van de godsdienst. Als het ging om de uitdeling van brood en wijn kon dat ook helemaal niet, want de uitvoering van dit heilige ritueel was opgeschort. Er werd namelijk teveel misbruik van gemaakt. Toch bleven enkele Veluwse pastoors de katholieke leer trouw en weigerden ze predikant te worden. Hoewel deze priesters in juridische zin geen poot hadden om op te staan, konden mannen als Wilhelmus de Weze en Bartholomeus ter Cluse

134 GA, AHGZ, inv.nr. 2391; inv.nr. 1005, nr. 7777; Van Veen, 'Uit den tijd van overgang', NAK 10, 27.

135 CAG, art. 7, 630.

136 Vgl. CAG, art. 7, 767.

137 GA, AHGZ, inv.nr. 1003, nr. 6925.

138 CAG, art. 1, 761. De huislieden van Heerde deden reeds in 1583 het verzoek aan de predikant van Hattem om een door hen uitgekozen prediker in het ambt te benoemen, zie: GA, AHGZ, inv.nr. 998, nr. 5224.

139 GA, AHGZ, inv.nr. 1004, nr. 7264.

140 GA, AHGZ, inv.nr. 1004, nr. 7201.

toch succesvol zijn in het voortzetten van de zielzorg. De steun van dorpingen bleek daarvoor bepalend te zijn. Parochianen waren gehecht aan de katholieke doopsbediening, al was het maar omdat met dit ritueel meteen ook de erfzonde uit een pasgeboren kind werden verdreven. Een soortgelijke gedachte moet een rol hebben gespeeld bij de beslissing van parochianen om door te gaan met het houden van heiligendagen. Dorpsbewoners verwachtten van een zielzorger dat hij de belangrijkste momenten in een mensenleven zou begeleiden door traditioneel religieuze rituelen uit te voeren. ‘Papistische papen’ toonden zich bereid om in die vraag te voorzien. Daarmee etaleerden zij een andere visie op goede zielzorg dan de gereformeerde kerkleiders voor ogen hadden.

5.6. Laverende voorgangers

Voor geestelijken op het platteland bepaalden gereformeerde kerkleiders de norm, maar parochianen de maat. De verwachtingen van mannen als Johannes Fontanus kwamen in het geheel niet overeen met de eisen die parochianen stelden aan hun zielzorgers. Veel voormalige priesters bevonden zich te midden van beide belangengroepen en konden niet anders dan zich schikken naar de omstandigheden. De Nijkerker pastoor Everhardus Swaer koos daarin zijn eigen weg. Onder de katholieke bedeling had hij als deken van de Veluwe de nodige moeite gedaan om het katholieke geloofsleven vrij te houden van verkeerde invloeden, zonder zijn parochianen voor het hoofd te willen stoten. Zo had hij in 1563 tegenover het Hof zijn beklag gedaan over een rumoerig verlopen zitting van het geestelijk gericht, waar hijzelf als deken moest optreden. Swaer had de raadsheren gevraagd om te procederen tegen hen die zich onbehoorlijk hadden gedragen, maar weigerde de namen van de schuldigen te noemen.¹⁴¹ Een vergelijkbare zorg voor zijn parochianen legde hij in 1589 aan de dag. Omdat de predikant van Nijkerk was vermoord, bleef de kansel leeg. Daarop vroegen enkele ambtsjonkers aan Swaer of hij bereid zou zijn de kerkdienst waar te nemen, maar dan wel zonder enig ceremonieel vertoon. De voormalig pastoor ging daarmee akkoord.¹⁴² Toch waagde hij niet de stap naar het preekambt. In 1592 besloot hij op het laatste moment om zich niet te laten examineren door Fontanus en de zijnen. In het vervolg leefde hij van alimentatie.¹⁴³

Everhardus Swaer vormde een uitzondering. Het merendeel van de Veluwe geestelijkheid ging namelijk akkoord met het gereformeerde eisenpakket en begon een carrière als dorpspredikant. Maar slaagden zij in het tevreden stellen van zowel kerkleiders als parochianen? In het geval van Wolter de Bruyn bleek dat zeker zo te zijn. Hij deed in de jaren 1570 dienst als pastoor van Brummen, waar hij volgens het visitatieverslag van De Monte voldeed aan al zijn verplich-

141 GA, AHGZ, inv.nr. 988, nr. 2383.

142 GA, AHGZ, inv.nr. 1000, nr. 6074 en 6093.

143 GA, AHGZ, inv.nr. 1004, nr. 7347.

tingen.¹⁴⁴ Ogenschijnlijk geruisloos trad hij na de kerkelijke overgang toe tot het ambt van predikant. In Brummen moet zich dan ook al snel een gemeente hebben gevormd.¹⁴⁵ In 1595 vond De Bruyn het tijd om het dorp te verlaten. Naar zijn wens vertrok hij naar Voorthuizen, waar predikant Johannes Lontius maar kort dienst had gedaan. Wolter wist wat hem te wachten stond. De Puttense kellenaar maakte nog steeds aanspraak op het kerkelijke benoemingsrecht. Bovendien was de laatste pastoor een standvastige katholiek gebleken. Ook had zijn gereformeerde voorganger geen gehoor gegeven aan de opdracht van de classis om school te houden.¹⁴⁶ Toch slaagde De Bruyn ook ditmaal in het stichten van een gemeente. Op de classisvergadering van 1600 werd duidelijk dat 'he ein tameliches auditorium hebbe ende dat het ock tamlich omb de gemeente staet'.¹⁴⁷ Ook de Edese predikant Petrus Sonnius bleek succesvol te zijn. Hij stond op goede voet met de adellijke ambtsjonkers en nam diensten waar in Bennekom en Lunteren.¹⁴⁸ Ook was hij de eerste dorpspredikant die deel uitmaakte van het bestuur (*moderamen*) van een classicale bijeenkomst. In 1598 ondersteunde hij voorzitter Fontanus bij het leiden van de kerkvergadering.¹⁴⁹

Mannen als De Bruyn en Sonnius waren eerder uitzondering dan regel. Een aantal predikanten trad aanvankelijk toe tot de gereformeerde kerk, maar bleef op katholieke wijze zielzorg verlenen aan parochianen. De Eper pastoor Ludolphus Pieck verscheen in 1592 niet in Harderwijk, waar het kerkelijk examen met de pastoors werd afgenomen. Toch bezocht hij enkele weken later de synodevergadering in Nijbroek om alsnog de dertien artikelen te ondertekenen.¹⁵⁰ In november 1592 bleef Pieck weer weg bij een classisvergadering, maar schreef hij een excuusbrief. Daarin beloofde hij plechtig om 'Godes Wort conforme te holden ende te dragen'.¹⁵¹ In de jaren die volgden, loste de pastoor die belofte niet in. Hij bleef optreden als katholiek zielzorger en nam nooit deel aan kerkvergaderingen.¹⁵² Pas in 1598 reageerde hij op een nieuwe uitnodiging. Op de classisvergadering herriep hij zijn eerdere belofte en verklaarde 'die lehr dess catechismi als schriftmatigh niet en konte bekennen'. Ook wilde hij gewoon doorgaan met het houden van heiligendagen. De classis kon niet anders dan de pastoor afzetten.¹⁵³

144 AVD, 170.

145 Vgl. CAG, art. 19, 632; art. 11, 637. Evenwel werd de magistraat van Zutphen in 1600 bericht over het optreden van de 'duivelbanner' Arent van der Capellen, een voormalig vicaris van het Sint-Walburgkapittel te Arnhem, in het huis van de schout van Brummen, zie: Van Veen, 'Duivelbanner in 1600', 174.

146 CAG, art. 16, 771.

147 CAG, art. 26, 800.

148 GA, AHGZ, inv.nr. 1006, nrs. 8300 en 8307; inv.nr. 1007, nr. 8744.

149 CAG, art. 32, 633.

150 APPS, 32.

151 CAG, 760.

152 CAG, art. 7, 767; art. 4, 777.

153 GA, AHGZ, inv.nr. 1007, nr. 8502.

In het nabijgelegen Vaassen werkte een pastoor van vergelijkbare hoedanigheid. Peregrinus van Heerde liet zich in 1583 al kennen als een eigenzinnige pastoor. Ondanks herhaaldelijke verboden bleef hij de biecht afnemen en de mis vieren. Wel bezocht hij in 1592 het kerkelijke examen in Harderwijk, maar daar protesteerde hij tegen afschaffing van de eucharistieviering en de invoering van de Heidelbergse Catechismus. Net als Pieck koos Van Heerde ervoor om geen classisvergaderingen te bezoeken. Soms verontschuldigde hij zich wegens ziekte, of hij liet weten op reis te moeten met de heer van De Cannenburg.¹⁵⁴ Op de classisvergadering van 1604 kwam aan het licht dat de pastoor nauwe banden onderhield met een jezuïet, die door de plaatselijke kasteelheer naar Vaassen was gehaald.¹⁵⁵ Daarop besloot de synode een jaar later om Van Heerde af te zetten.¹⁵⁶ In de daaropvolgende periode bleef Peregrinus buiten beeld, maar zal de kasteelheer hem in bescherming hebben genomen. Pas in 1610 verzuchtten de gereformeerden dat ze de pastoor ‘midt groete moeyte ennd arbeit’ hadden kunnen afzetten.¹⁵⁷ Met steun van jonkers en huislieden konden priesters als Pieck en Van Heerde lange tijd optreden als katholieke zielzorger. Zij voldeden daarmee aan de wens van parochianen, maar kwamen tegelijkertijd in conflict met de classis.

Het laveren tussen de oude en de nieuwe bedeling bleek voor veel voorgangers een grote opgave. Soms waren zij geliefd bij kerkgangers, maar waren kerkleiders klaarblijkelijk minder enthousiast. Dat laatste was zeer zeker het geval met Georgius van Cooth, de pastoor van Ermelo. Zijn verleden was niet om over naar huis te schrijven. De Monte ving in 1571 signalen op dat de pastoor handelde in kerkelijke ambten.¹⁵⁸ In 1587 hield Van Cooth helemaal geen kerkdiensten meer, al gebeurde dat vanwege de oorlog wel meer.¹⁵⁹ Eveneens maakte hij zich in dat jaar schuldig aan doodslag en vluchtte naar Harderwijk. Na het betalen van een fors geldbedrag kreeg hij strafvermindering en kwam snel weer vrij.¹⁶⁰ Niet lang daarna liet hij zich in Harderwijk door Fontanus examineren en ondertekende zonder enige vorm van protest de dertien artikelen die hem werden voorgelegd.¹⁶¹ Toch klopten de parochianen bij hem aan als er – als vanouds? – een heilige handeling moest worden uitgevoerd. Zo maakte Georgius in 1592 excuses voor zijn afwezigheid op de classisvergadering van Nijbroek. Hij moest ‘sijns scholtessen kindt doopen ende oock heuen.’¹⁶² De gereformeerden

154 CAG, art. 5, 788; art. 5, 793; art. 9, 797.

155 CAG, art. 28, 661.

156 APPS 134.

157 CAG, art. 11, 681.

158 AVD, 17.

159 GA, AHGZ, inv.nr. 998, nr. 5390.

160 GA, AHGZ, inv.nr. 998, nr. 5328; inv.nr. 999, nrs. 5618 en 5670.

161 CAG, art. 8, 759.

162 CAG, 760. De schout van Ermelo weigerde in 1594 om de altaren uit de kerk te laten slopen, zie: CAG, art. 23, 779-780.

konden weinig met een kerkdienaar die naar eigen inzicht zijn parochianen bediende en zetten Van Cooth in 1599 uit zijn ambt.¹⁶³

Ook de Oosterwoldese voorganger Johannes Nuckius speelde in op de behoeften van zijn parochianen, meer nog dan Van Cooth had gedaan. Net als de Ermelose pastoor kreeg de predikant van Oosterwolde daardoor problemen met de classis. Bovendien had hij de schijn tegen, omdat de start van zijn loopbaan als gereformeerd kerkdienaar niet vlekkeloos verliep. De voormalige vicaris uit Oosterwolde liet in de zomer van 1592 verstek gaan bij de examinatie, maar kwam enkele maanden later toch naar de classisvergadering van Nijbroek. Daar werd hij door het moderamen vermaand om zijn ‘vorigen onordentlicken ende ongotlicken handels, als afvallicheit, onecht’. Nuckius beloofde plechtig beterschap en zou met zijn huisvrouw trouwen.¹⁶⁴ De kerkleiders voelden wel aan dat Nuckius het meende en gaven hem een tweede kans, temeer omdat hij anders was dan ‘de anderen pastoren’.¹⁶⁵ Een volgende keer moest de priester preken over een tekst uit het Johannesevangelie: ‘Maar ik verzeker jullie: wat je de Vader ook vraagt in mijn naam – hij zal het je geven’ (Joh. 16, 23b). Tijdens die proefpreek zagen de aanwezige predikanten de potentie van Nuckius. Ze gaven hem tips ter verbetering en bevestigden hem uiteindelijk als predikant.¹⁶⁶ Maar al snel verviel Nuckius in oude gewoontes. Meermalen bleef hij thuis van een classisvergadering. Ook preekte hij op ‘superstitieuse veestagen, als Drykoningen’ en doopte kinderen aan huis. Daarop dreigden zijn ambtsbroeders hem onder censuur te zetten.¹⁶⁷ De afloop bleek minder dramatisch dan gevreesd. De synode verklaarde in 1612 dat Nuckius vanwege zijn ouderdom ‘tott het predickampt heel ontuchtich is, sunst anders een vroom, godtsalich man’ en zou bij het Hof vragen om een alimentatieregeling.¹⁶⁸

Een aanzienlijk deel van de Veluwse voorgangers kwam niet alleen in conflict met de classis, maar kon evenmin rekenen op steun van hun parochianen. Dit kwam hoofdzakelijk door het aanstootgevende leven dat ze leidden, en waarmee ze hun bekwaamheid en betrouwbaarheid op het spel zetten. Zo bleek op een extra ingelaste classisvergadering in Harderwijk dat de Elspeetse predikant Johannes Anthonii ook twee mensen uit Garderen had getrouwd, zonder zijn ambtsbroeder uit die plaats op de hoogte te stellen.¹⁶⁹ Dit moet bij de parochianen van Elspeet de wenkbrauwen hebben doen fronsen, temeer omdat hun predikant maar weinig middelen schuwde om voor zichzelf het nodige aan geld binnen te halen, ten koste van de dorpingen.¹⁷⁰ De zaak liep uiteindelijk

163 GA, AHGZ, inv.nr. 1007, nr. 8712. Op de synodevergadering van 1599 te Harderwijk werd Van Cooth betiteld als doodslager (*homicida*) en handelaar (*cauponarius*), zie: APPS, 77.

164 CAG, art. 3, 761.

165 CAG, art. 17, 772.

166 CAG, art. 31, 801; art. 11, 806.

167 CAG, art. 3, 839.

168 APPS, 202.

169 CAG, art. 9, 783.

170 GA, AHGZ, inv.nr. 1006, nrs. 8049 en 8051.

zo hoog op dat de kerkmeesters hun voorganger met messen achtervolgden, waarop het Hof onderzoek deed naar de handel en wandel van de predikant.¹⁷¹ Anthonii wachtte het resultaat niet af, maar ging naar Harderwijk en vroeg om overplaatsing naar een andere standplaats.¹⁷² Ook de Apeldoornse predikant Georgius Bucherus vertrok vanwege klachten van zijn kerkgangers. Rond de eeuwwisseling reisde één van zijn kerkgangers, Jacob Harmsz van Vaassen, naar een classisvergadering in Arnhem. Daar vertelde Jacob dat Bucherus 'adultorium solde committirt hebben' met een dienstmaagd. Na een verhitte discussie tussen de kerkganger en zijn predikant vroeg laatstgenoemde spontaan om van 'zines ministerii van Apeldorn ontslagen tho worden om also anderswohr tho gaen woenen ende privatim tho leven'. De classis gaf hem daarvoor toestemming.¹⁷³ Zowel kerkleiders als parochianen hechtten dus veel waarde aan een zielzorger die ze konden vertrouwen.

De professionalisering van de geestelijke stand bereikte voor de gereformeerden een voorlopig hoogtepunt in 1599. De Staten van het Kwartier van Veluwe trokken het beheer van de geestelijke goederen naar zich toe, ten koste van het Hof. Een college van gedeputeerden werd belast met het dagelijkse beheer. Tegelijkertijd besloot de Gelderse synode dat in Harderwijk 'een illustris schola int landt' opgericht moest worden, met Johannes Arnoldus Rodingenis, een tot het gereformeerde geloof bekeerde jezuïet, als rector.¹⁷⁴ Beide maatregelen kwamen bij elkaar in een uitgekiend beurzenstelsel voor theologiestudenten. Veluwse jongens, veelal zonen van predikanten en schoolmeesters, kregen een som geld om te studeren aan een universiteit buiten de landsgrenzen, en vanaf 1599 dus ook in Harderwijk. De beurzen werden betaald vanuit vicarie-inkomsten, die door het Hof *ex jure devoluto* (uit hoofde van vervallen recht) waren overgenomen. Het doel van deze strategie was duidelijk: bekwame jongemannen laten scholen in de theologie, met een predikantschap op de Veluwe als grote doel.¹⁷⁵ Die opzet slaagde. Godschalck Altius uit Harderwijk ontving als één van de eersten 60 goudgulden en trok er mee naar Leiden. Henrick Cock uit Arnhem volgde dit voorbeeld, maar mocht ook gebruik maken van de studiebeurs die eertijds door Jan van Hueven in het leven was geroepen en kort voor de politieke overgang nog was gebruikt voor de scholing van katholieke priesters.¹⁷⁶ Beide theologiestudenten bleven als predikant verbonden aan hun streek van herkomst.

171 GA, AHGZ, inv.nr. 1006, nr. 8277.

172 CAG, art. 14, 790; SAH, Archief van de Nederlands Hervormde Kerk te Harderwijk, inv.nr. 1, nr. 28.

173 CAG, art. 15, 643.

174 APPS, art. 13, 76; vgl. APPS, art. 13, 68. Rodingenis deed voorafgaand aan zijn aanstelling kort dienst als predikant van Terwolde, zie: Bijlage I. Over het Gymnasium Illustre te Harderwijk, zie: Anspach, 'Ellardus à Mehen en de Veluwsche Kwartierschool'; Van Veen, 'Bijdrage tot de geschiedenis der Harderwijksche school'; De Haan, *Het wijsgerig onderwijs*.

175 Evers, 'Het Veluws beurzenstelsel', 45, 55, 59-61.

176 Evers, 'Het Veluws beurzenstelsel', nr. 3, 70 (Altius); nr. 22, 71 (Cock).

Op de Neder-Veluwse classisvergadering van 1600 vroeg de Harderwijker predikant Wilhelmus Wirtzfeldius naar de stand van zaken in de dorpen. Eén voor één lieten de predikanten weten dat de parochianen regelmatig naar de kerk kwamen. Toch was het er op veel plekken nog niet van gekomen om een gemeente te stichten. Ouderlingen en diakenen waren moeilijk te vinden, en alleen in Barneveld en Epe werd met enige regelmaat de maaltijd van de Heer gehouden. Ook kwam aan het licht dat het op sommige plaatsen slecht was gesteld met de zondagsrust. De parochianen van Ermelo gingen op de eerste dag van de week vaak handelen in Harderwijk, terwijl die van Heerde onder kerkdiensten werden gestoord door de schout, die de belasting kwam innen.¹⁷⁷ Wel zag de toekomst er voor de gereformeerden rooskleuriger uit dan ooit tevoren. In veel dorpen beklom een bekwame predikant elke zondag de kansel. Bovendien bleven deze voorgangers steeds langer verbonden aan één en dezelfde parochie.¹⁷⁸ Dit vormde een duidelijke aanwijzing dat het proces van kerkelijke overgang min of meer was voltooid. Bekwame predikanten leidden het geloofsleven. De professionalisering van de geestelijke stand had voor gereformeerde kerkleiders een acceptabel niveau bereikt.

5.7. Conclusie

In de loop van de zestiende eeuw steeg het opleidingsniveau van de Veluwse geestelijkheid, al bleven de aantallen gestudeerden waarschijnlijk wat achter in vergelijking met Brabant en Friesland.¹⁷⁹ Wel bestonden er in het Kwartier van Veluwe grote regionale verschillen. Arnhem en Harderwijk functioneerden als intellectuele centra. De magistraten van beide steden ontwikkelden eigen strategieën om aspirant-priesters van een goede opleiding te voorzien. Arnhem stelde studiebeurzen beschikbaar voor talentvolle burgerzonen, die veelal naar de universiteit van Keulen werden gestuurd. In Harderwijk was alle hoop gevestigd op de stadsschool, die met veel geld en inspanning was gevormd naar het voorbeeld van de Latijnse scholen in Deventer en Zwolle. Veel dorpen profiteerden van het intellectuele klimaat in beide Veluwse steden.

De landvoogdes, de voorzitter van de Geheime Raad en de raadsheren van het Hof bevorderden de professionalisering van de geestelijke stand. Door gebruik te maken van de hen toekomende collatierechten konden zij zielzorgers met een goede opleiding, of die met een goede reputatie, in het ambt voordragen. Deze hervorming van de katholieke clerus kreeg in 1571 een vervolg, met het optreden van de Deventer bisschop Aegidius de Monte. Hij visiteerde de Veluwse parochies in zijn gebied, met als doel om de geestelijkheid van vreem-

¹⁷⁷ CAG, 787-792.

¹⁷⁸ Zie: Bijlage I.

¹⁷⁹ Bijsterveld, *Laverend*, 213-216, 248-249, 254-255, 345-346; Bijsterveld, 'Reform in the Parishes', 21-38; Roemeling, *Heiligen en heren*, 265-270, 279.

de smetten vrij te houden en godsdienstige onregelmatigheden glad te strijken. Net als Cunerus Petri (1530-1579) in Friesland kon De Monte weinig misstanden constateren, al liet een behoorlijk aantal vicarissen bij het opdragen van zielmissen verstek gaan. Uiteindelijk zette het optreden van de Deventer bisschop ook in Gelre kwaad bloed, zowel onder parochianen als onder de autoriteiten. Ingezetenen kwamen in de eerste plaats in het verweer tegen de vele schendingen van het gewoonterecht. Maar probeerden ze ook niet de contrareformatie te dwarsbomen?¹⁸⁰

Om de opbouw van de gereformeerde kerk op de Veluwe vorm te geven, werkten nieuw benoemde, gereformeerde raadsheren van het Hof nauw samen met buitenlandse predikanten, die in veel gevallen hun opleiding aan de universiteit van Heidelberg hadden genoten. Net als in Holland gaven de Gelderse autoriteiten volop steun aan de gereformeerde kerkopbouw, in tegenstelling tot het Sticht, waar de overheid veel terughoudender optrad.¹⁸¹ Hierdoor ontstond veel ruimte voor gereformeerde kerkleiders om een strakke, confessionele lijn uit te zetten. De autoriteit van de Bijbel werd onderstreept en het misoffer afgewezen, al kregen predikanten evenmin toestemming om het avondmaal van de Heer te vieren, vanwege herhaaldelijk misbruik. Verder propageerden kerkleiders het gebruik van de Heidelbergse Catechismus en waren predikanten gehouden om die aan het kerkvolk uit te leggen. Ondanks al deze inhoudelijke eisen, bleven de gereformeerden, net als in Holland en Utrecht, afhankelijk van pastoors en priesters die toetraden tot de nieuwe kerk. De examinatie van zielzorgers moest daarvoor zorgen.¹⁸² Het Veluwse hervormingsproces liep in veel opzichten parallel aan die op andere plaatsen in de Nederlanden, maar vertoonde het – door toedoen van mannen als Johannes Fontanus – op sommige momenten niet een uitgesproken Heidelbergs karakter?

Net als in veel andere regio's vertolkten Veluwse pastoors, priesters en predikanten een sleutelrol in het reformatieproces. In Utrecht wisten vooral 'overgangfiguren' tussen pastoor en predikant zich te handhaven.¹⁸³ Op het Hollandse platteland hing veel af van het optreden van goed gekwalificeerde dominees, maar waren het rondtrekkende priesters die het reformatieproces aanzienlijk vertraagden.¹⁸⁴ Op de Veluwe waren zowel 'papistische papen' als overgangfiguren succesvol. Zij konden voldoen aan de traditionele eisen van hun parochianen, met wie ze samen één blok vormden tegenover het nieuwe gezag. Niet het confessionele kader, maar de handhaving van traditioneel-religieuze gebruiken vormde dus het uitgangspunt. Dan waren er nog opvallend veel voorgangers die zowel kerspellingen als gereformeerden tegen zich in het har-

180 Vgl. Woltjer, *Friesland*, 208-210.

181 Duke, *Reformation and Revolt*, 265; Abels en Van Booma, 'Tussen rooms-katholiek en Utrechts-gereformeerd', 207, 222.

182 Vgl. Duke, *Reformation and Revolt*, 231.

183 Abels en Van Booma, 'Tussen rooms-katholiek en Utrechts-gereformeerd', 221-225.

184 Duke, *Reformation and Revolt*, 235, 239, 242.

nas joegen. Zij hielden onvoldoende rekening met de norm van de classes, maar konden evenmin voldoen aan de verwachtingen van het Veluwe kerkvolk. Het maakte eens te meer duidelijk dat vooral de gevestigde, plaatselijke christelijke gemeenschap de maat der dingen was, veel meer nog dan de gereformeerde kerk.

6. De vorming van een nieuwe elite

6.1. Inleiding

In de achterliggende jaren is er veel wetenschappelijke belangstelling geweest voor de vroegmoderne verhouding tussen machtswerking en religieuze verandering. Als vanzelf werkte dit door in de geschiedschrijving over de adel in de zestiende eeuw. Zo is door de adelshistorici Ronald Asch en Bastian Gillner, met name voor het Duitse Rijk, aangetoond dat edelen door verandering van confessie gedwongen werden hun eigen positie te heroverwegen en te zoeken naar nieuwe vormen van invloed en overwicht in het kerkelijke domein.¹ Dit betekende niet dat edelen ook direct één geloofsovertuiging in het bijzonder omhelsden. Veel van hen hielden een middenpositie en weigerden te kiezen voor een uitgesproken vorm van het christelijk geloof. Door aansluiting te zoeken bij hoge autoriteiten en lokale machthebbers, zoals magistraten, en door hun adellijke netwerken in te zetten, wisten ze hun invloed op de lagere rechtspraak te behouden, economische activiteiten te controleren en waren ze in staat om opnieuw een vooraanstaande positie in te nemen binnen lokale gemeenschappen.²

Ondanks de groeiende aandacht voor de verstrengeling van macht en religie onder aristocraten, kent de onderzoekstraditie over de adel in de Nederlanden een aantal valkuilen. Volgens de historici Luc Duerloo en Liesbeth De Frenne wordt de adel veelal beschreven vanuit Staats perspectief. Bijgeval krijgen riddermatigen nogal eens een stereotype karakterisering opgeplakt. De nog altijd gangbare gedachte dat de Nederlandse adel tijdens de Opstand onmachtig, onverschillig en onbetrouwbaar zou zijn geweest, is daarvan een voorbeeld.³ Daarnaast domineren gevalstudies naar hoge edelen het historiografische speelveld. De lage adel blijft vaak buiten beeld, bij een gebrek aan bruikbaar bronmateriaal. Kortom, het onderzoeksveld is, om met historicus Frederik Buylaert te spreken, gebaat bij

1 Asch, *Nobilities in Transition*, 70-85; Gillner, *Freie Herren*; vgl. De Weerd, 'Adellijke beschermers', 37.

2 Brown, *Noble Power in Scotland*, 240; Luebke, *Hometown Religion*, 201-220; Kwiatkowski, *Herrschaft zwischen Herrschaften*, 44, 51-54. De Weerd, 'Adellijke beschermers', 37.

3 Duerloo en De Frenne, 'Het verdeelde huis', 3-5.

(...) een verbrede definitie van ‘politiek’, waarbij de vraag naar bijvoorbeeld de positie van een edelman in een dorpsgemeenschap niet minder belangrijk wordt ingeschaald dan de vraag of hij contacten had aan het hof, en een meer nadrukkelijk ‘sociale’ insteek, waarbij de locus van de analyse volledig wordt losgewrikt uit het kader van de vorstelijke instellingen.⁴

Wat dus ontbreekt is een breed perspectief. Wat waren de lotgevallen van de honderden, zonet duizenden ‘gewone’ edellieden van de Nederlanden, en in welke mate verschilden die van het kleinere, en geheel andere, milieu van hoge edellieden?⁵

Dit hoofdstuk vormt een groepsbiografie van de Veluwse adel in reformatietijd. Belangrijk uitgangspunt is het idee dat religie de schakel vormde tussen landspolitiek en het dagelijks leven van edelen.⁶ Maar op welke manier waren adellijke macht, status en religieuze interesse precies met elkaar verweven? Centraal staan de edelen die expliciet religieuze activiteiten ontplooiden, zoals kan blijken uit kunstvoorwerpen, correspondentie, synodeverslagen en classenotulen. In combinatie met andere feiten – gegevens over levensdata, sociale status, materiële positie, vriendenkring, enzovoorts – zijn vervolgens de overeenkomsten en verschillen tussen de individuele gegevens in kaart gebracht. Omdat de Veluwse adel meer was dan de optelsom van individuen, is nadrukkelijk gezocht naar bindende elementen en groepsmechanismen, rekening houdend met het verloop van de geschiedenis en de historische context.⁷ Op basis daarvan is de sociale groep uiteindelijk ingedeeld in een vijftal categorieën, elk met eigen karakteristieken.

De indeling van het hoofdstuk is gebaseerd op de hiervoor genoemde rubricering. Na afbakening van de onderzochte sociale groep (‘6.2. De Veluwse adel’) en een uiteenzetting over haar religieuze mentaliteit (‘6.3. Religieuze mentaliteit van de adel’) komen de verschillende groepen van edelen in chronologische volgorde aan bod. Achtereenvolgens gaat het over twijfelende edelen (‘6.4. Twijfelende edelen na de Beeldenstorm’), patriotten en religieverwanten (‘6.5. Patriotten en religieverwanten tijdens de overgang’), middenfiguren (‘6.6. Een middengroep van edelen’), protestantse edelen (‘6.7. Protestantse edelen’) en katholieke edelen (‘6.8. Katholieke edelen’). Samen vormen ze een beeld van de Veluwse adel tussen Opstand en Reformatie. Als verheven hoeders van de gevestigde christelijke gemeenschap probeerden edelen de

4 Buylaert, ‘Recensie’.

5 Buylaert, ‘Recensie’. In dit verband moet worden gewezen op de moeilijkheid om een algemeen geldende bepaling te geven van het begrip ‘adel’. De betekenis ervan veranderde van tijd tot tijd en varieerde van gebied tot gebied, zie: Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 26.

6 Vgl. Weckenbrock, ‘Ritterschaft und Reformation’, 12.

7 De Ridder-Symoens, ‘Prosopografie en middeleeuwse geschiedenis’, 104. Om die reden krijgen soms ook niet-adellijke magistraatsleden een plek in één van de vijf adellijke groepen, die in dit hoofdstuk worden onderscheiden.

politieke, kerkelijke en religieuze transitie in de steden en op het platteland te beheersen. Uiteindelijk bleek hun invloed van doorslaggevend belang te zijn geweest voor de confessionele orde in het Kwartier van Arnhem aan het begin van de zeventiende eeuw. Om die reden vormt dit hoofdstuk het sluitstuk van het tweede deel van dit boek.

6.2. De Veluwse adel

Welke personen werden in de zestiende eeuw tot de Veluwse adel gerekend? Op deze vraag valt geen simpel antwoord te geven. Net als in Holland kon de adel in het Kwartier van Arnhem niet worden herleid tot een bepaalde vorm van eigendom (grond, lenen, heerlijkheden) of tot een bepaalde maatschappelijke functie of beroep (militairen, ridders of ambachtsheren).⁸ Er waren immers ook boeren die optraden als grootgrondbezitters of stedelingen die bestuursfuncties bekleedden. Maar wat was de Veluwse adel dan wel? In de eerste plaats vormde hij in staatsrechtelijk opzicht een stand, die zich van de rest van de bevolking onderscheidde doordat hij toegang had tot bepaalde staatsrechtelijke en maatschappelijke privileges, zoals, bijvoorbeeld, het recht van de jacht, het recht om een eigen wapenschild te voeren, en het recht om als aparte stand in de statenvergadering te worden vertegenwoordigd.⁹ Toch dekt deze omschrijving niet de volledige lading. Naast het strikt juridische criterium was er ook een sociaal onderscheid. Die personen waren van adel die zichzelf als adellijk beschouwden en die ook door de rest van de samenleving als zodanig werden geaccepteerd. Afstamming uit een oud adellijk geslacht was dus belangrijk, maar op zichzelf ook weer niet voldoende. Zo probeerden niet-adellijke personen eveneens toegang te verkrijgen tot de Ridderschap, en konden edelen hun status kwijtraken door ‘onadellijk’ optreden of leven.¹⁰

De erkenning als riddermatige vormde op de Veluwe een belangrijk punt van aandacht, zeker vanaf 1543. Karel V had bepaald dat het Hof van Gelre in het vervolg de uitnodigingen (*verschrijvingen*) voor Landdagen ging versturen. Het bestuurscollege diende zich daarvoor te baseren op het ‘ritterboek’, dat door de griffier op de kanselarij moest worden bijgehouden.¹¹ In de praktijk kwam het erop neer dat de lijst van riddermatige edelen aanzienlijk werd uitgedund. Alleen zij die hun adellijke afkomst voldoende konden bewijzen, kregen een vermelding in het ridderboek. Bovendien hoefden riddermatigen die in de stad woonden of die in het buitenland verbleven niet te rekenen op een uitnodiging voor Landdagvergaderingen.¹² Op basis van de lijsten, zoals die op de kan-

8 Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 27; Keverling Buisman, ‘Adel en Ridderschap in transitie’, 60-61.

9 Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 27; Keverling Buisman, ‘Adel en Ridderschap in transitie’, 60-61.

10 Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 27-28.

11 GA, AHGZ, inv.nr. 1592.

12 Keverling Buisman, ‘Adel en Ridderschap in transitie’, 63-66.

selarij waren te vinden, bleef het aantal Veluwse riddermatigen in de jaren 1540 en 1550 beperkt tot zo'n 45 à 50 namen.¹³

Maar de Hofregistratie week af van de lijsten met riddermatigen zoals die door de Veluwse Staten werden opgemaakt. Op Kwartiersvergaderingen verschenen regelmatig edelen die niet door het Hof waren uitgenodigd, maar door standgenoten wel degelijk tot de Ridderschap werden gerekend. Dit werd vooral duidelijk op politiek zwaarwegende momenten. Zo ondersteunden 56 riddermatigen uit het Kwartier van Arnhem in 1560 het Landdagbesluit om een permanente commissie uit de Staten in te gaan stellen, die moest controleren of het Hof en Brussel geen inbreuk maakten op de rechten van edellieden.¹⁴ De lijst met riddermatigen die in 1563 voor de rechtshandelingen in het klaringsgericht te Engelandersholt bij Beekbergen uitgenodigd moesten worden, telde maar liefst 75 namen, waaronder acht 'riddermatig und niet verschreven' en zestien personen die in steden woonden maar zich ook als riddermatig beschouwden.¹⁵ Het aantal mannen dat aanspraak maakte op een uitnodiging voor de standenvergadering was dus veel groter. Hoewel hofdienaren hun namen niet in het ridderboek mochten optekenen, rekenden zij zichzelf wel degelijk tot de Veluwse Ridderschap.

Op 9 maart 1579 sloot het Kwartier van Arnhem zich aan bij de Unie van Utrecht, maar toen Jan van Nassau enkele maanden later Gelre verliet, bleven de Staten in een onzekere toestand achter. Het Gelderse bestuur lag in handen van het Hof en de Landdag, maar werd in feite uitgevoerd door zittende functionarissen. Het gevolg was dat het Veluwse Kwartier zijn eigen bestuurlijke organisatie ging opzetten, onder aanvoering van een College van Gedeputeerde Staten. Aan het begin van de jaren 1590 werd besloten dat de griffier van het Hof niet meer uit eigen beweging personen mocht bijschrijven in het ridderboek, maar dat dit alleen nog maar mocht gebeuren op verzoek van het Kwartier.¹⁶ Door de nieuwe eisen die werden gesteld aan toetreding tot de Veluwse Ridderschap, veranderde de samenstelling ervan. Zo besloot het Kwartier van Arnhem in 1591, als eerste van alle Gelderse Kwartieren, dat het bezit van een havezate op het platteland nodig was om verschreven te worden. In 1598 volgde het besluit dat wie buiten Gelre ging wonen zijn recht op verschrijving verloor. Pas in 1617 werd het lidmaatschap van de gereformeerde kerk verplicht gesteld voor edelen die een bestuurlijke functie wilden vervullen.¹⁷ Toch bleef het aantal uitnodigingen voor Kwartier- en Landdagvergaderingen ongeveer gelijk aan het aantal verschrijvingen in de periode voor 1591.¹⁸ De Veluwse adel bestond uit verschillende categorieën. De belangrijkste, maar ook de kleinste, was die

13 De aantallen variëerden van 52 in 1543/1544 tot 44 in 1555. Dit betreffen indicatieve aantallen, zie: Keverling Buisman, 'Adel en Ridderschap in transitie', 95.

14 Keverling Buisman, 'Adel en Ridderschap in transitie', 67.

15 Keverling Buisman, 'Adel en Ridderschap in transitie', 67-68.

16 Keverling Buisman, 'Adel en Ridderschap in transitie', 71-72, 76.

17 Keverling Buisman, 'Adel en Ridderschap in transitie', 80, 87.

18 Keverling Buisman, 'Adel en Ridderschap in transitie', 95.

van bezitters van heerlijkheden. Zij vormden binnen de Ridderschap een aparte groep en waren in veel gevallen gemachtigd om autonoom op te treden. Dit kwam doordat ze heerschappij voerden over een juridisch afgebakend gebied: een hoge of dagelijkse heerlijkheid. Hoewel de heer van een hoge heerlijkheid verantwoording schuldig was aan de Gelderse landshoogheid, kon hij voor een groot deel zijn eigen beleid bepalen. De heer liet in zijn rechtsgebied de halszaken uitvoeren, mocht pastoors voordragen in het ambt en controleerde de economische bedrijvigheid in zijn heerlijkheid. Naast hoge heerlijkheden waren er dagelijkse heerlijkheden, ook wel ambachtsheerlijkheden genoemd. In deze rechtsgebieden kwam het halsrecht toe aan de landsheer, maar in alle andere sociale en kerkelijke zaken besliste een lokale heer.¹⁹ In de zestiende eeuw hadden Doorwerth en Rosendaal de status van hoge heerlijkheid en Hoevelaken en Scherpenzeel die van dagelijkse heerlijkheid.²⁰ Overigens werden de Gelderse bannerheren, die zich van 'gewone' riddermatigen onderscheidden door de hoge ouderdom van hun familie en het bezit van een rijksonmiddellijke heerlijkheid, niet tot de Veluwe Ridderschap gerekend.²¹ Zij speelden in het Kwartier geen rol van betekenis, al maakten sommigen van hen aanspraak op kerkelijke rechten in Veluwe dorpen.

De grootste categorie werd gevormd door lage edelen. Zij gedroegen zich in veel gevallen als heren met heerlijkheidspretenties, maar beschikten niet over een eigen heerlijkheid. Veel van hen beschikten over een versterkt huis in een stad, maar konden zich ook terugtrekken in een havezate op het platteland. Al sinds de veertiende eeuw hadden ridders en steden een bijzonder hechte band ontwikkeld. In Arnhem en Harderwijk waren edelen ruim vertegenwoordigd in de colleges van schepenen. Bovendien probeerden steden ridders op het platteland aan zich te binden, door ze het burgerrecht te verlenen. Veel Veluwe edelen waren dus burger van een stad, maar bleven op het platteland wonen.²² Dit verklaart ook de aanzienlijke hoeveelheid riddermatigen die na 1543 als stedegezanten de Kwartier- en Landdagvergaderingen bezochten, terwijl dit volgens het Hof niet was toegestaan. Van een grens tussen adellijke families en families met toegang tot het stedelijke bestuur (*patriciaat*) was dikwijls geen sprake. Schepenen waren vaak van adellijke afkomst en meenden in veel gevallen aanspraak te kunnen maken op een licentie voor Ridderschapsvergaderingen. Niet elk magistratslid had daarin succes. Veel van hen, vooral die uit kleine landsteden, bewogen zich langs de randen van de Ridderschap.

Aan de onderkant van de Veluwe adel bevonden zich geërfden die, net als schepenen in steden, regelmatig probeerden om toegang te krijgen tot de Ridderschap. Zij behoorden in veel gevallen tot families waarvan de riddermatigheid niet onomstotelijk bewezen kon worden en ontvingen vaker niet dan wel

19 Nobel, 'Heerlijkheden in Holland', 19-22.

20 Maris, 'De lijst van bannerheerlijkheden', 143-146.

21 Keverling Buisman, 'Adel en Ridderschap in transitie', 54-55.

22 Noordzij, 'De late middeleeuwen', 47-48.

een licentie voor Ridderschapsvergaderingen. Toch beschouwden ze zichzelf als leiders van de gevestigde christelijke gemeenschap en zochten naar alternatieve mogelijkheden om hun verheven positie te versterken.

Een laatste en nieuwe categorie van edelen waren de ambtsjonkers, voor het eerst genoemd bij de uitzetting van grondbelasting in 1592.²³ Deze edellieden woonden binnen de grenzen van een bestuursdistrict op het Veluwse platteland, stamden uit een adellijk geslacht van voor 1500, beschikten over een havezate, bezaten meer dan 25 morgen land, maar waren niet altijd lid van de Veluwse Ridderschap. Bovendien lagen de taken van de ambtsjonkers aanvankelijk nog niet vast. Ze namen zitting in de gerichten van Veluwe en Veluwezoom en trokken in veel gevallen ook de beroeping van predikanten naar zich toe. De jonkers begonnen zich evenwel te organiseren als een zelfstandige groep van edelen en wisten de macht en invloed van lokale, niet-adellijke geërfden in Veluwse ambten terug te dringen.²⁴

6.3. De religieuze mentaliteit van de adel

In overeenstemming met zijn verhevenheid was de adel standbewust. Veluwse edellieden – zij die in veel gevallen, maar niet altijd, toegang hadden tot de Ridderschapsvergadering – zagen zichzelf als de verheven leiders van hun niet-adellijke ondergeschikten. Dit besef was verweven met een religieus bewustzijn. God had edelen een vooraanstaande plaats in de wereld gegeven. Zij behoorden daar op een verantwoordelijke manier mee om te gaan. Het eerbegrip functioneerde daarbij als belangrijkste ordeningsprincipe.²⁵ Het belang van huis en familie stond voorop en moest openbaar komen in de manieren waarop edelen omgingen met rijkdom en goed, en hoe zij zich kleedden en gedroegen. De nalatenschap van verheven voorouders woog zwaar. Het eigen geslacht begon bij een, vaak mythische, stamvader en werd nadien doorgegeven in mannelijke lijn. Om die reden was het familiewapen het belangrijkste symbool van adellijke zelfrepresentatie en moest een kasteel of havezate tot in lengte van jaren verbonden blijven aan naamdragende opvolgers in de mannelijke lijn. Naast dit patrilineaire verwantschapsidee waren ook bloedverwanten van moederszijde en verdere familiebetrekkingen belangrijk. Niet alleen het kerngezin, maar ook schoonfamilies, en zelfs de families waarvan kleinkinderen onderdeel uitmaakten, werden tot de vriendenkring gerekend. De aanduiding ‘vrunden’ had niet alleen een brede reikwijdte, maar ook een praktisch nut. Verwante edelen hadden een gemeenschappelijke verantwoordelijkheid om de door voorouders nagelaten goederen op een juiste manier onderling te verdelen, maar bovenal binnen het eigen geslacht te houden. Het onderhouden van hechte

23 GA, OAA, inv.nr. S910.

24 Verstegen, *Gegoede ingezetenen*, 42-43.

25 Gietman, *Republiek van adel*, 266.

banden met verwanten, en met verwanten van verwanten, was daarvoor noodzakelijk.²⁶

Het beheersen van de geloofspraktijk was voor edelen een aangelegen punt. Het vormde een belangrijke pijler onder hun adellijke hegemonie. Op het niveau van dorpen en steden kreeg die religieuze invloed vooral gestalte door het bezit van collatierechten op memoriestichtingen. Zo liet Johan van Arnhem tot Kernhem in de parochiekerk van Ede maar liefst vier geestelijke stichtingen in het leven roepen, binnen een tijdsbestek van zo'n twintig jaar. Dat begon in 1500, met de vicarie van het Heilig Kruis, gevolgd door die van Sint-Barbara in 1504, die van Sint-Johannes de Doper in 1510 en tenslotte die van Sint-Barbara en Sebastiaan in 1522.²⁷ Daarmee overtrof hij de bezitters van het huis Heuckelom bij Bennekom, die al sinds 1425 heerschappij voerden over de Sint-Nicolaasvicarie in voornoemde kerk.²⁸ Johan wilde zich nadrukkelijk in beeld brengen als hoeder van de christelijke gemeenschap ter plaatse. Daarom koos hij ervoor om elke vicarie samen met kerspellieden te stichten. Zowel Johan als de niet-adellijke parochianen vermaakten gelden aan de stichting, die vervolgens ten goede kwamen aan de hele gemeenschap, bestaande uit levenden en doden. Uiteraard beschikte de heer van Kernhem over het collatierecht. Wereldlijke en kerkelijke macht en invloed lagen immers in elkaars verlengde.

Rond 1500 beschikten Veluwe edelen over een groot aantal memoriestichtingen in parochiekerken, of waren betrokken geweest bij de oprichting ervan. Sommigen van hen wisten ook de pastoorsvoordracht in handen te krijgen, maar dit was voorbehouden aan bannerheren, of edelen met een vergelijkbare status. Zo voerde de heer van Doorwerth heerschappij over de kerk van Heelsum, dat lag binnen de grenzen van zijn hoge heerlijkheid. Daarnaast zal hij zich ook hebben bemoeid met de voordracht voor de pastoor van Voorst. Het collatierecht op die kerk lag in handen van de abt van Prüm, maar de kasteelheer trad op als leenman van de Prümse goederen.²⁹ De abt van de Utrechtse Sint-Paulusabdij beschikte in Scherpenzeel en Hoevelaken over het presentatierecht, maar gaf het permanent in leen aan de heren van Scherpenzeel en Hoevelaken.³⁰ In Velp en Oosterbeek beschikten de bannerheren van Baer over het collatierecht, al verpandden ze het soms aan verwante geslachten.³¹ Het recht op de kerk van Otterlo werd door de Gelderse hertog al rond 1450 in leen gegeven aan Albert van Delen tot Laar. Hij controleerde het goederenbeheer van de kerk, de pastorie en de Sint-Antoniusvicarie en trad dus op als kerkelijke belangenpartij.³² De overname van het collatierecht was daarvan het logische gevolg en werd door de landsheer klaarblijkelijk geduld.

26 Reinders, 'Adellijke vriendschap en verwantschap', 146.

27 Zie: Bijlage I.

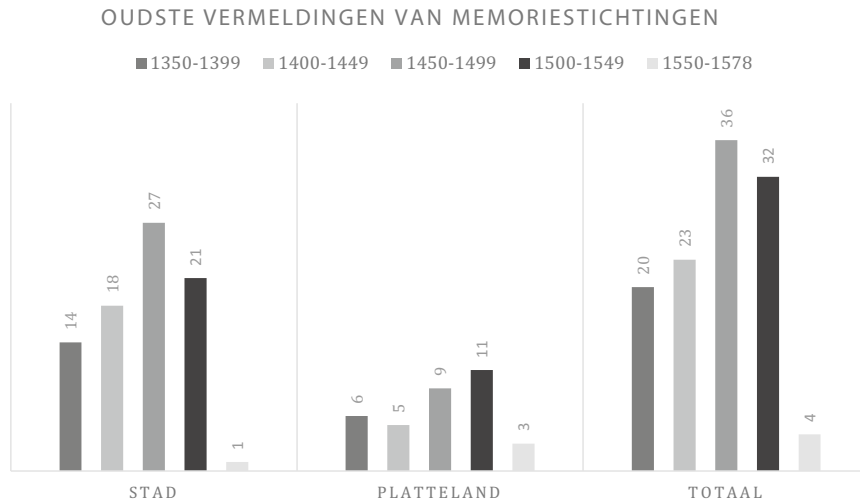
28 Zie: Bijlage I.

29 Zie: Bijlage I.

30 Zie: Bijlage I.

31 Zie: Bijlage I.

32 GA, Archief van het Huis Laar, inv.nr. 311.

Afbeelding 20. Oudste vermeldingen van memoriestichtingen, 1350-1578³³

De gevestigde, plaatselijke christelijke gemeenschap kende een heterogene samenstelling, maar functioneerde als één geheel. Alle leden van het *corpus christianum* waren nauw betrokken bij de memoriestichtingen in hun dorp of stad. Adellijke families, vermogende lieden, maar soms ook kerspelliëden van eenvoudiger allooi, hadden er geld en goederen aan besteed en waren er in religieuze zin van afhankelijk³⁴, al liep het aantal nieuwe stichtingen in de loop van de zestiende eeuw terug, vooral in de steden. [Afbeelding 20] De uitvoering van zielmissen garandeerde het eeuwige gebed voor de doden. De lokale gemeenschap was een sacraal gefundeerde gemeenschap, waarin liturgische en religieuze rituelen een belangrijke plek innamen.³⁵ Zowel adellijke als niet-adellijke parochianen konden daar invloed op uitoefenen. Kerkelijke en wereldlijke invloedssferen wisselden elkaar dus af, maar de grootste macht lag bij edelen en magistraatsleden. Zij doneerden de meeste goederen aan geestelijke stichtingen en waren op basis van hun sociale positie ook de aangewezen personen om toezicht te houden op de zuiverheid van het kerkelijke personeel. Dat dit ook daadwerkelijk gebeurde, bleek uit de stichtingsbrief van de Wageningse Sint-Antonius-Maarschalkvicarie, die Jorien van Wees in 1520 liet opmaken.³⁶ Daarin viel te lezen dat alle heilige handelingen gericht moesten zijn op God, het welbevinden van de naaste en het heil van de eigen gemeenschap. Om dat doel zo goed mogelijk te kunnen nastreven mocht een altarisist geen ergerlijk le-

33 In Bijlage I is van 115 memoriestichtingen de oudste vermelding gegeven. Dit vormt 55% van het aantal bekende memoriastichtingen op de Veluwe, 209 in totaal. Overigens komt een oudste vermelding niet altijd overeen met het stichtingsjaar.

34 Kuiken, *Rural Salvation Markets*, 175.

35 Zie bijvoorbeeld: Oexle, 'Memoria und Memorialbild', 394. Over memoria als ordenend principe binnen de laatmiddeleeuwse samenleving, zie: Geary, *Phantoms*; Erll, *Memory in Culture*.

36 Driessen, 'Begiftiging van de kerk van Wageningen'.

ven leiden, niet samenwonen met een concubine en niet zonder reden een herberg bezoeken.

Overeenkomstig hun verheven stand zocht de Veluwse adel nadrukkelijk naar uitbreiding van kerkelijke macht en invloed. Om hun leidende positie te onderstrepen maakten edellieden gebruik van heiligenfiguren met een lange kerkelijke traditie. Hertog Karel van Gelre bleek daarvan het voornaamste voorbeeld. Hij gebruikte het beeld van de Moeder Gods om zijn verhevenheid als christelijke vorst duidelijk te maken aan de Gelderse ingezetenen. Dit kon helpen om zijn territorium tot een politiek geheel te maken, door een gevoel van eenheid te creëren onder zijn ondergeschikten. Deze strategie moet de hertog ook op plaatselijk niveau gestalte hebben gegeven. Tussen 1520 en 1540 ontving het Sint-Catharinagasthuis te Arnhem verschillende onderdelen van een altaarstuk.³⁷ Op het stuk, bestaande uit meerdere luiken, vormt de heilige Catharina het vanzelfsprekende middelpunt. Zij is omgeven door een ware stoet van heiligen, waaronder de maarschalkheiligen Antonius en Quirinus van Neuss. Het tafereel ademt een traditionele sfeer en onderstreepte het belang van de kerkelijke overlevering. Was Karel van Gelre betrokken bij de totstandkoming van het veelluik? Het leek er wel op. Sinds Catharina van Gelre (+1497) in 1465 het presentatierecht in handen had gekregen, was de instelling verbonden geweest met de landsheerlijke opvolgers van de regentes.³⁸ In 1530 bevestigde Karel van Gelre de immuniteit van het gasthuis.³⁹

Edelen waren niet uitsluitend gehecht aan de kerkelijke traditie, maar konden ook meegaan in humanistische vernieuwing. In de jaren 1520 en 1530 won een Erasmiaanse gezindheid terrein onder de Veluwse adel, zonder dat het belang van de katholieke godsdienst uit het oog werd verloren. Sander 'de Bolde' Bentinck tot Berencamp, keukenmeester van de hertog, en zijn vrouw Johanna van Zuylen van Nyvelt (geb. 1480) lieten omstreeks 1525 een memorietafel maken, met daarop een Anna te Drieën als centrale voorstelling.⁴⁰ [Afbeelding 21] De heilige Anna, met de Moeder Gods en het Kind Jezus in haar nabijheid, verwees naar het belang van de eigen familie, in dit geval die van Sander en Johanna, beiden afgebeeld voor het tafereel.⁴¹ Tegelijkertijd kon de figuur van de heilige Anna iets duidelijk maken over het belang van de Bijbel. Hoewel haar naam in de Schrift zelf niet werd genoemd, overbrugde ze als grootmoeder van de Heer de periode tussen het Oude en Nieuwe Testament. Humanisten als Erasmus en Rudolf Agricola (1443-1485) brachten de positie van de heili-

37 Altaarluiken met de heilige Catharina, 1520-1540. Olieverf op paneel. Anonieme maker. Museum Arnhem, inv.nrs. GM 2038-2039 en 3388-3389.

38 Zie: Bijlage I.

39 GA, AGHG, inv.nr. 1690, fol. 2re-2vo.

40 Hoogewerff, *De Noord-Nederlandse schilderkunst*, II, 381. Over Sander 'de Bolde' Bentinck tot Berencamp, zie: GRV, 76.

41 Brandenburg, *Heilig familieleven*.

ge Anna dan ook in verband met de autoriteit van de Bijbel.⁴² Was dat ook het denkkader van Sander Bentinck? De afgebeelde rozenkranzen en getijdenboeken onderstreepten zijn katholieke overtuiging, maar konden tegelijk worden uitgelegd als verwijzingen naar kerkelijke rituelen, als tegenwicht voor de humanistische toespeling, die doorgaans niet door iedereen in dank werd afgenomen. Daarmee stond Sander's katholieke hervormingsgezindheid buiten kijf. Hij behoorde tot een Arnhemse elite die het belang van de liturgie onderstreepte, maar tegelijk oog had voor religieuze vernieuwing.⁴³

Hoewel het tafereel van de heilige Anna voor meerderlei uitleg vatbaar bleek te zijn, werd de religieuze mentaliteit van de Veluwe adel wel degelijk beïnvloed door humanistische ideeën, die vooral in de steden rondgingen. Een heilige als Anna, maar ook de figuur van de heilige Johannes de Evangelist werd door humanisten ingezet om iets duidelijk te maken over de autoriteit van de Schrift. Als schrijver van het vierde evangelie, en als de discipel die aan de borst van Jezus had gelegen, wist Johannes als geen ander dat Christus niet alleen mens maar ook waarlijk God is. Het ging hier om een aangelegen punt. De goddelijkheid van Jezus bewees dat alles wat de kerk inzake de geloofspraktijk propageerde ook daadwerkelijk juist was. Als zodanig vormde dit inzicht een belangrijk speerpunt van de katholieke hervormingsbeweging, zoals die rond 1550 gestalte kreeg.⁴⁴ In dat geestelijke klimaat lieten Arend van den Gruythuis (1480-1545) en zijn vrouw Betta Ingen (1498-1552) zich samen met hun kinderen afbeelden op een devotioneel familieportret, dat kwam te hangen aan één van de koorzuilen van de Sint-Eusebiuskerk te Arnhem.⁴⁵ De heilige Johannes de Evangelist verschijnt daarop prominent in beeld, samen met de heilige Barbara, die een boek en pennenvaar in haar handen houdt. Dit tafereel kent een niet-traditionele samenhang, waarmee wellicht een modernere betekenis van de gekozen heiligen voor het voetlicht werd gebracht.

De Erasmiaanse gezindheid spreekt het meest uit een epitaaf voor Joost Sasbout en zijn vrouw Catharina van der Meer, die in dezelfde periode, omstreeks 1550, eveneens in de Sint-Eusebiuskerk werd aangebracht.⁴⁶ [Afbeelding 22] De centrale voorstelling verbeeldt de geboorte van Christus, maar dan zonder heiligenfiguren. In plaats daarvan is gekozen voor de tekst *Caro fennum* ('Alle vlees is hooi'), gebaseerd op Jesaja 40, 6. Ook de woorden *Homo bulla* ('De mens is een zeepbel') verschijnen prominent in beeld; ze zijn afkomstig

42 Welsh, *The Cult of St. Anne*, 37.

43 Sander Bentinck en zijn vrouw gaven in 1522 een uitkering aan de Sint-Walburgkerk te Arnhem, zie: GA, Archief van het Huis Ruurlo, inv.nr. 377. Kanunniken van dit kapittel stonden in verbinding met de landsheer en de Agnieten te Arnhem en gaven gezamenlijk met hen vorm aan een intellectueel offensief om het belang van de ritus bij zowel geestelijken als leken in beeld te brengen, zie: '3.3. De circulatie van nieuwe ideeën'.

44 Zie: '4.4. Humanistische beeldtaal'; Van Eck, 'Margaret of Parmas gift of a window', 82-83.

45 *Medieval Memoria Online*, 'Memorial painting with the devotional portraits of the Van den Gruythuis-Van Ingen family', ID 506.

46 Brink, 'Ontworpen voor de eeuwigheid'.

Afbeelding 21. Memorietafel met de heilige Anna-te-Drieën en de devotionele portretten van Sander Bentinck tot Berencamp en Johanna van Zuylen van Nyvelt, c. 1500-1525. Olieverf op paneel, trant van Jacob Cornelisz van Oostsanen. 97 X 71 cm. Privécollectie L.E.M. barones van Wassenaer-Crocini. Kasteel Nederhemert. (Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie).

uit Erasmus' *Adagia*.⁴⁷ Beide inscripties flankeren twee figuren van overleden personen, zichtbaar op de horizontale cartouche, onder de centrale voorstelling. Sasbout en Van der Meer kozen voor een traditionele Jezusafbeelding, maar dan uitgevoerd op een eigentijdse manier, met elementen uit het humanistische gedachtegoed. Rond het midden van de zestiende eeuw vormde dit een substantieel onderdeel van de religieuze mentaliteit van de Veluwse adel.

Edelen gaven op persoonlijke manieren uiting aan eigentijdse gedachten over leven en dood. Daarmee verhieven zij zich boven hun niet-adellijke ondergeschikten, maar bleven ze tegelijkertijd loyaal aan de katholieke traditie, zoals de kerk die voorstond. Reyner van Aller (+1550) liet in zijn testament uit 1549 vastleggen dat het Sacramentsgilde uit Putten op elke donderdag in de quateremperperiode brood, spek en boter moest uitdelen aan de armen – 'als die heylighe Sacraments Misse ut is'.⁴⁸ Daarmee volgde hij de richtlijnen van zijn landsheer, waarin stond dat zondagen en quateremperdagen in ere gehouden moesten worden.⁴⁹ Naast het huldigen van traditionele overtuigingen bestond er ruimte voor een meer eigentijdse manier van denken over het leven, zoals blijkt uit een drietal humanistisch-Latijnse teksten, geschreven door leden van de adellijke familie Van Arnhem, of één van hun verwanten. In een anoniem grafgedicht voor Zeger van Arnhem (1502-1557) valt te lezen dat hij zich bij leven een ware leerling van de kerk had betoond.⁵⁰ In een 'meditatie over leven en dood bij het overlijden van de jongeman Joseph van Arnhem Jzn' wordt Joseph van Arnhem (1509-1586) betiteld als 'zeer beroemd zowel door de adel van zijn geslacht als door de glans van zijn deugd en opmerkelijke geleerdheid'.⁵¹ Een zekere Andreas maakte voor zijn beschermheer (*maecenas*) Carel van Arnhem (1551-1621) een driedubbel naamdicht (*acrostichon*). De verticale kapitalen maken samen de tekst: '[I] Aan Karel van Arnhem, zijn vererenswaardige heer, [II] wenst Andreas alle voorspoed van God [III] en van onze bewaarder Jezus Christus'.⁵² Uit al deze teksten spreekt een humanistische vernuftigheid, die doorwerkte in het spreken over transcendente zaken. Veluwse edelen stonden dus open voor religieuze vernieuwing in humanistische geest, maar lieten het opkomende godsdienstconflict doelbewust aan zich voorbij gaan. Radicaliteit was ongewenst.

47 Erasmus, *Adagia*, II, 3, 48.

48 GA, Archief van de Kelnarij van Putten, inv.nr. 315. Reyner was een zoon van Reyner van Aller tot Oldenaller, gerichtsmann van de Veluwe, zie: GRV, 29.

49 Zie: '2.4. Katholieke hervorming, 1543-1566'.

50 GA, Archief van het Huis Kernhem, inv.nr. 724.

51 GA, Archief van het Huis Kernhem, inv.nr. 724. De latijnse tekst luidt: 'Meditatio vitae & mortis ad obitum generis nobilitate non minus quam virtutis & infignis doctrinae splendore clarissimi juvenis-viri Josephi ab Arnhem Joh. fil.'. Met dank aan Koen Goudriaan voor de vertaling.

52 GA, Archief van het Huis Kernhem, inv.nr. 724. De Latijnse tekst luidt: '[I] Carolo ab Arnhem domino suo colendo [II] prospera omnia Andreas optat a Deo [III] et a servatore nostro Iesu Christo'. Met dank aan Koen Goudriaan voor de vertaling.

Afbeelding 22. Epitaf voor Joost Sasbout en Catharina van der Meer in de Sint-Eusebiuskerk te Arnhem, c. 1550. Sculptuur, door Colijn de Nole (1544-1601). (Foto van G.Th. Delemarre, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, nr. 61.510).

Schepenen die zich langs de randen van de Veluwe Ridderschap bewogen, legden meer uitgesproken ideeën aan de dag. Arent toe Boecop was één van hen. Hij bleef loyaal aan het Habsburgse gezag en greep volop mogelijkheden aan om religieuze misstanden bij het Hof aan te kaarten.⁵³ Hij rekende zich tot een groep van katholieke vernieuwers die veel waarde hechtten aan het leergezag van de kerk en het belang van de ritus. Tot dezelfde kring behoorde Wijnand Hacfort (+1563), schepen van Arnhem maar ook edelman, die in 1557 het huis Ter Horst bij Loenen aankocht en liet renoveren.⁵⁴ In datzelfde jaar gaf hij Arent van Tricht (+1570) de opdracht om een schoorsteenfries [Afbeelding 23] te maken met daarop een voorstelling van *Jezus en de Overspelige Vrouw*, dat wellicht moest komen te staan in de ontvangstzaal van de te renoveren havezate, maar zolang werd opgeslagen in Wijnand's huis aan de Koningsstraat in Arnhem, tegenover de Sint-Eusebiuskerk.⁵⁵

Van Tricht maakte gebruik van een eigentijdse, schriftmatige iconografie, die moest dienen om Wijnand's positie inzake de voortschrijdende religiewist duidelijk te maken. Het tafereel valt uiteen in twee delen. Voor de kijker links – dus heraldisch rechts: de goede kant – staat Jezus afgebeeld, schrijvend in het zand. Op zijn rug rust de hand van Petrus, zonder de sleutels van de hemelpoort in zijn hand, maar met een boekwerk onder zijn arm. Voor de kijker rechts – dus heraldisch links: de slechte kant – staat de overspelige vrouw afgebeeld, bij de armen gegrepen door farizeeërs, die ruggensteun ontvangen van Luther, Zwingli en Calvijn. De eveneens afgebeelde Filips II keert zich van hen af, daartoe aangezet door Petrus Canisius (1521-1597), de Nijmeegse jezuïet die deelnam aan het Concilie van Trente en doceerde aan de universiteit van Keulen, een contrareformatorisch bolwerk. Wijnand Hacfort liet zich aan de kant van Filips en Canisius uitbeelden en bewees daarmee overtuigd te zijn van de noodzaak van een hervorming in de geest van Trente.

53 Zie: '3.4. De bezwaren van Arent toe Boecop'.

54 GRV, 130. Van Wijnand is niet bekend of hij was geadmitteerd om Ridderschapsvergaderingen te bezoeken. Zijn zoon Gerrit verscheen vanaf 1579 op Ridderschapsvergaderingen. Zijn naam werd in 1586 bijgeschreven in het ridderboek, zie: GRV, 130. Een zus van Wijnand, Eefken, was zuster in het klooster van Bethanië bij Arnhem. In 1561 droeg Wijnand zorg voor de overdracht van nagelaten familiegoederen aan Eefke. De goederen kwamen ten goede aan het vrouwenklooster, zie: GA, Archief van het Huis Ter Horst, inv.nr. 625.

55 De Kool, 'De schouw van kasteel Ter Horst'. Thans bevindt de schouw zich in Huis Ter Horst te Loenen.

Afbeelding 23. Schoorsteenfries in kasteel Ter Horst te Loenen, 1557. Zandsteen, door Arnt van Tricht (†1570). 65 X 259 cm. (Foto van G.Th. Delemarre, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, nr. 56.250).

6.4. Twijfelende edelen na de Beeldenstorm

Toen in september 1566 de Beeldenstorm uitbrak, bleek dat een aantal edelen positief stond tegenover het nieuwe geloof, of op z'n minst zich erin had verdiept. Deze riddermatigen behoorden zonder uitzondering tot de oude adel en manoeuvreerden tussen het oude katholieke geloof en nieuwe religieuze opvattingen. Toch maakten ze geen definitieve religieus keuze. Eén van hen was Cornelis van Wees (1530-1577).⁵⁶ Deze edelman werd in 1553 beleend met de havezate Nergena bij Bennekom. Daarnaast was hij actief als schepen van Arnhem.⁵⁷ Ook bemoeide hij zich met het religieuze leven in de stad Wageningen. Zo had hij in 1544 het collatierecht op de Sint-Antonius Maarschalkvicarie in de parochiekerk van de stad overgenomen van de magistraat.⁵⁸ Maar zijn kerkelijke invloed in de stad reikte nog verder. Gemachtigd door zijn onmondige neef Cornelis van Sallandt (1545-1615) trad Cornelis op als plaatsvervangend collator van de Sint-Catharinavicarie. In die hoedanigheid zette hij Albert Gedessen af als vicaris. Albert had zich wellicht niet gehouden aan de verboden op het samenleven met een huisvrouw en het bezoeken van een herberg, zoals verwoord in de stichtingsbrief.⁵⁹

In 1568 werd duidelijk dat Cornelis van Wees niet alleen het oude geloof verdedigde, maar ook sympathie koesterde voor mensen die de nieuwe gods-

56 Cornelis was een zoon van Christoffel van Wees en Cunera van Sallandt. Hij trouwde met Maria Hincart, dochter van Willem Hincart en Adriana van Scherpenzeel, zie: GRV, 74.

57 GRV, 74.

58 Zie: Bijlage I.

59 Driessen, 'Rumor in de kerk van Wageningen'; De Weerd, 'Adellijke beschermers', 40-42.

dienst een warm hart toedroegen. In zijn hoedanigheid als schepen van Arnhem nam hij, samen met magistraatslid Jan van Ringelburch, het initiatief om getuigen te horen die hadden gezien hoe raadsheer Amelis van Amstel van Mynden een aantal hervormingsgezinden op straat had bedreigd.⁶⁰ Door deze actie kwam Cornelis in een kwaad daglicht te staan, zonder dat duidelijk was of hij ook zelf neigde naar het nieuwe geloof. Magistraatsleden zagen zich nu eenmaal genooddaakt om de stedelijke vrede te bewaren. Zij waren alles behalve religieuze scherpshijpers. Toch leidde het optreden van Cornelis in 1568 tot zijn afzetting als magistraatslid van Arnhem. Jan van Ringelburch trof hetzelfde lot, net als Carel van Gelre (1540-1601), Jacob van Ommeren en Diederick van Voorst. Lange tijd bleef onduidelijk of deze afgezette schepenen zich ook daadwerkelijk hadden aangesloten bij een hervormingsgezinde factie. In het geval van Jan van Ringelburch lag dat nog het meest voor de hand. Het had er alle schijn van dat zijn vrouw naar Emmerik was gevlucht en daar toetrad tot de plaatselijke gereformeerde gemeente.⁶¹

Cornelis weigerde dezelfde keus te maken als zijn Arnhemse raadsheren, die waren afgezet en zich weldra meldden in het kamp van de politieke opstandelingen.⁶² Na zijn ontheffing trok Van Wees zich terug op zijn havezate en had geen omgang meer met militante edelen. Toch wisten de gewestelijke autoriteiten hem te vinden toen de Veluwe in 1572 werd geteisterd door geuzeninvalen. Stadhouders Karel van Brimeu stuurde Cornelis op weg naar de parochiekerk van Ede. Daar moest hij al het kerkzilver in beslag nemen, opbergen, en beveiligen.⁶³ De manschappen van graaf Willem IV van den Bergh waren er immers op uit om zoveel mogelijk liturgisch vaatwerk in handen te krijgen en kapot te slaan.⁶⁴ Waar kwam dit plotselinge vertrouwen van de stadhouder in Cornelis vandaan? Het kon zo zijn dat in de directe omgeving van Ede geen enkele andere edelman bereid was om het kerkzilver tijdelijk onder te brengen. Toch lag het meest voor de hand dat Van Wees na zijn uitschieter in 1568 simpelweg in het gareel was gebleven en definitief had gekozen voor trouw aan het katholieke geloof.

Zo'n anderhalf jaar na het uitbreken van de Beeldenstorm in Elburg en Harderwijk ging raadsheer Dionysius van Wesenhagen, in opdracht van de hertog van Alva, op zoek naar rebellen en hervormingsgezinden op het Veluwse platteland.

60 Flament, 'Stukken'.

61 Archief der Evangelischen Kirchengemeinde Emmerich, nr. A 1,1, fol. 120re (1583). De vermelding van de vrouw van Jan van Ringelburch als lidmaat van de gereformeerde gemeente van Emmerik stamt uit 1583, maar gezien de aard van de bron mag niet worden uitgesloten dat zij al eerder tot de gemeente is toegetreden. Met dank aan Inge Schipper voor de bronverwijzingen naar de lidmaten van de gereformeerde gemeente van Emmerik.

62 Carel van Gelre onderhield in 1578 directe correspondentie met Jan van Nassau, onder andere over het innen van kloostergoederen, zie: GA, Archief van J.A.G.C. Trosée, inv.nr. 1, nr. 302, 312. Jacob van Ommeren fungeerde in 1578 als boodschapper en onderhandelaar van Jan van Nassau, zie: GA, Archief van J.A.G.C. Trosée, inv.nr. 1, nrs. 472 en 504.

63 GA, AHGZ, inv.nr. 663, nrs. 2852 en 2853.

64 GA, AHGZ, inv.nr. 991, nr. 3370*.

Enmaal aangekomen in Bennekom werd hem door de plaatselijke pastoor een opzienbarend verhaal verteld over Johan toe Boecop († c. 1571).⁶⁵ Deze heer van Harsselo stond volgens de priester bekend als een verachter van de kerk. Zo zou hij hebben geweigerd om de sacramenten te ontvangen.⁶⁶ Het was duidelijk dat Johan verwant was aan een aantal verdachte personen, zoals zijn zwager Ernst Witte. Ernst had tijdens de troebelen van 1566 een dubieuze rol gespeeld door hagepredikers binnen Harderwijk te halen en met hen te eten. Om die reden bestempelden de autoriteiten Witte als oproermaker. Op last van de hertog van Alva werden zijn goederen in beslag genomen, waarop hij besloot om de stad te ontvluchten.⁶⁷ Witte trok de grens over naar Emmerik, werd daar lid van de gereformeerde gemeente en zou in de vroege jaren 1570 worden gekozen tot diaken en in 1577 tot ouderling.⁶⁸ Naast zijn betrekking met Ernst Witte was het ook mogelijk dat Johan via zijn dochters in contact kwam met militante standgenoten. Anna en Margriet toe Boecop traden in het huwelijk met respectievelijk Wijnand van Sallandt en Derck van Dorth tot Rosendaal.⁶⁹ Beiden behoorden tot de kring rondom Jan van Nassau.⁷⁰ Deden religieuze nieuwigheden op Harsselo al langere tijd de ronde? In zijn testament betoonde Johan zich in ieder geval een katholiek met een christocentrische inslag. Hij beval zijn dode lichaam in de handen van 'Jesu Christo, ierer heijll und salich maecker'.⁷¹

De vrouw van Albert van Arnhem (1507-1558) moet al langere tijd geïnteresseerd zijn geweest in het nieuwe geloof, maar maakte rond 1570 een definitieve religiekeus. Clara van Arnhem was een dochter van Johan van der Dilft tot Borgvliet en Jenne van Oudart, en dus afkomstig uit Brabant. Halverwege de zestiende eeuw trouwde Clara met de Veluwe edelman Albert van Arnhem. Het paar bevond zich afwisselend op de Veluwe en in Vlaanderen. Albert zou in 1558 overlijden in de zuidelijke Nederlanden.⁷² Zijn bezittingen moeten vervolgens in handen van zijn vrouw zijn gekomen, maar zij verdween al snel uit beeld. In 1572 kwam aan het licht dat ze naar het Duitse Gogh was gevlucht. Toen Clara het niet eens kon worden met de predikant van de gereformeerde gemeente in de stad, benoemde ze op eigen initiatief een gereformeerde voor-

65 Johan was een zoon van Arent toe Boecop tot Harsselo en Gerberich van Lennep. Hij trouwde in 1557 met Elisabeth van Arnhem, dochter van Zeger van Arnhem en Anna Bentinck, zie: GRV, 55.

66 RAB, Raad van Beroerten, inv.nr. 135, fol. 119re. Jan toe Boecop is hoogstwaarschijnlijk dezelfde als Johan toe Boecop.

67 SAH, OAH, inv.nr. 807, verklaringen aangaande de bezittingen van gebannen personen, 1569; RAB, Raad van Beroerten, inv.nr. 374.

68 Archiv der Evangelischen Kirchengemeinde Emmerich, nr. A 1,1, fol. 10vo (1574), fol. 61re-61vo (1577), fol. 102vo, fol. 109vo (1578), fol. 110vo (1578).

69 Beide huwelijken werden gesloten na de dood van Johan, zie: GRV, 188, 246.

70 Hofman, 'De Beeldenstorm te Heerde'. Wijnand van Sallandt werd in 1618 geadmitteerd in de Ridderschap van Veluwe, zie: GRV, 246. Een jaar eerder had het Kwartier van Veluwe besloten dat het lidmaatschap van de gereformeerde kerk een vereiste werd voor toelating tot de Ridderschap, zie: Keverling Buisman, 'Adel en Ridderschap in transitie', 87.

71 GA, Archief van het Huis Rosendaal, inv.nr. 1142, fol. 2re.

72 Albert van Arnhem stond vermeld op de eerste riddercedul, maar werd op de tweede vermeld als uitlandig. In 1555 stond zijn naam weer op de cedullen, zie: GRV, 11.

ganger en stelde de diensten in haar huis open voor toehoorders. Daarmee etaleerde ze haar adellijke verhevenheid. De consistorieleden van Gogh konden niet anders dan lijdzaam toezien hoe twee gemeenten van dezelfde religieuze signatuur tegenover elkaar kwamen te staan.⁷³ Intussen drong op de Veluwe het besef door dat enkele ondergeschikten van Clara het nieuwe geloof omarmden. De pastoor van Bennekom vertelde in 1568 tegen Dionysius van Wesenhagen dat gezinsleden van Gerrit Jansen, ‘wonende op het guedt van den erffgename van Albert van Arnhem’, de ceremonieën en sacramenten van de heilige kerk minachtten.⁷⁴ Uit niets blijkt dat Clara correspondeerde met Gerrit Jansen en zijn vrouw uit Bennekom. Toch geeft het te denken dat de familie gebruik maakte van haar goederen en formeel haar bescherming genoot. Dit roept wellicht vragen op over het verleden van Clara en haar man Albert. Had deze Veluwse edelman al niet veel eerder interesse getoond in de nieuwe leer?

Edellieden als Van Wees, Toe Boecop en Van Arnhem droegen een zweem van religieuze nieuwlichterij met zich mee. Toch liet de godsdienstige overtuiging van deze edellieden zich maar moeilijk omschrijven. Dit paste bij hun verheven status als edelman. Zij onderscheidden zich op alle terreinen van hun ondergeschikten, en dus ook in religieus opzicht. Edelen gaven sturing aan het kerkelijke leven in hun domeinen, maar hechtten meer waarde aan deugd en waarheid dan aan godsdienstige orde en zuiverheid.⁷⁵ Ze bedienden zich van een Erasmiaanse toonzetting en kozen geen partij. In de jaren 1550 en 1560 was dit om nog een extra reden profijtelijk. De godsdienstpolitiek van het Habsburgse gezag was stringent. Het Hof wierp zich op als beschermer van het oude katholieke geloof. Na de Beeldenstorm werd dit alleen nog maar erger. Raadsheren gingen samenwerken met de hertog van Alva en grepen elk gerucht aan om rebellen en religieuze nieuwlichters voor het gerecht te slepen. Voor hervormingsgezinden was geen plaats, ook al hadden edelen en stadsraden lange tijd hun best gedaan om de bandbreedte van de godsdienst zo ruim mogelijk te houden.

De drastisch toegenomen godsdienstige veelkleurigheid raakte gepolariseerd door de toenemende strijd tussen opstandige ingezetenen en landsheerlijke autoriteiten. Hoewel ze zich lange tijd afzijdig hadden gehouden, kozen edelen in de jaren 1570 steeds vaker partij voor de militante factie. Eén van hen was Joseph van Arnhem.⁷⁶ In 1562 werd hij beleend met Hirnen, maar verbleef als-

73 Clara van der Dilt is dezelfde als de vrouw Van Arnhem die genoemd wordt bij Van Booma, zie: GA, ORAA, inv.nr. 404, fol. 37vo-38re; Van Booma, *Communio clandestina*. III, 62, 79. Over de predikant van haar huisgemeente en het conflict met de gereformeerde gemeente van Gogh, zie: Van Booma, *Communio clandestina*, I, 177-178 (1572), 179 (1572) en 224 (1577).

74 RAB, Raad van Beroerten, inv.nr. 315, fol. 108vo-109vo.

75 GA, Archief van het Huis Kernhem, inv.nr. 738, brief van Paul van Arnhem aan Carel van Arnhem tot Kernhem, 5 juli 1606.

76 Joseph was een zoon van Johan van Arnhem en Aleyd van Bommel tot Kernhem. Hij trouwde met Jacoba van Spelde tot Hulshorst, een dochter van Gerrit (de Jonge) van Spelde en Frieda van Wijnbergen, zie: GRV, 12.

nog vaak in Harderwijk.⁷⁷ In religieus opzicht huldigde Joseph aanvankelijk een middenpositie. Terwijl een aantal familieleden van zijn vrouw Jacoba meededen aan de Beeldenstorm in de stad, besloot Van Arnhem om, in zijn hoedanigheid als lid van de raad van gemeenslieden, bij de magistraat te pleiten voor restauratie van de parochiekerk en het toestaan van klokgelui.⁷⁸ Maar in 1577 begon Joseph zijn loyaliteit te verleggen. In opdracht van de bannerheren, Ridderschap en steden van Gelre en Zutphen werd hij tot drost van Harderwijk benoemd, een functie die voorheen werd bekleed door de koningsgezinde en fel katholieke Otto van de Sande.⁷⁹ Joseph bleek bereid om stelling te nemen tegen de koning van Spanje, maar moet ook in religieus opzicht een nieuwe weg hebben ingeslagen. Zo maakte hij zich openbaar als criticaster van de pastoor van Harderwijk. In een brief aan zijn 'neven, swaeghers en goede frunden' schreef Joseph dat Rutger van Baer gearresteerd moest worden, precies zoals stadhouder Jan van Nassau dat verlangde. De pastoor van Harderwijk werd er namelijk van verdacht dat hij ciboriën en kelken uit de parochiekerk had gestolen.⁸⁰ Uit het naschrift op de brief bleek opnieuw dat Joseph de Opstand tegen de Filips II steunde en het nieuwe geloof had omarmd. Hij vond het noodzakelijk dat Sweder van Hoeckelum (+1592), Wilt van Broeckhuysen (1520-1605), Jacob van Brienen (1550-1619), Brant van Delen en Hendrik van Brienen tot Byssel (+1603) naar de eerstvolgende Gelderse Landdag zouden komen. Zij moesten ervoor zorgen dat 'guede patriotte und religions verwanten' niet overstemd zouden worden.⁸¹

De familiegroep van Joseph van Arnhem bestond voor een groot deel uit militante edelen. Zo waren er zijn twee zonen, Johan van Arnhem (1543-1607) en Paul van Arnhem. Door de gedeputeerden van Gelre en Zutphen werden ze in de decembermaand van 1577 aangewezen als plaatsvervangers van hun vader, die in het buitenland verbleef en zijn functie van drost niet kon vervullen. Beide broers kregen opdracht om Otto van de Sande buiten de stad te houden.⁸² Enkele jaren later raakten ze verbonden aan het Hof, dat inmiddels bestond uit gereformeerde raadsheren. Na dienst te hebben gedaan als richter van Arnhem en Veluwezoom, werd Johan in 1600 benoemd tot raadsheer en landrentmeester.⁸³ Paul liet zich kennen als de meest overtuigde protestant onder al zijn verwanten. Hij deed dienst als ouderling van Harderwijk en onder-

77 GRV, 12.

78 Het gaat hier om Gerrit, Reinier en Helmich van Spuelde, zie: SAH, OAH, inv.nr. 807, verklaringen aangaande de bezittingen van gebannen personen, 1569; RAB, Raad van Beroerten, inv.nr. 374; Van Hasselt, *Stukken*, I, 285; De Weerd, 'Adellijke beschermers', 36. De broers Van Spuelde werden in 1568 door Johan Urd en Andries Ruyst aangemerkt als voorvluchtig, zie: Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming*, bijl. 27, nr. 16, cclxvii, cclxxii en cclxxvii.

79 GA, AHGZ, inv.nr. 2008.

80 SAH, OAH, inv.nr. 1980, stuk 2, fol. 84re; inv.nr. 809; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 1321 en 1322, 480.

81 SAH, OAH, inv.nr. 809; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 1322, 480.

82 SAH, OAH, inv.nr. 130; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 1305, 474.

83 GA, OAA, inv.nr. 1172; GRV, 133.

hield nauwe banden met het Hof om de gereformeerde kerkopbouw vorm te geven.⁸⁴ Zijn neef Carel van Arnhem kon tot dezelfde kring worden gerekend, maar liet zich kennen als een meer humanistisch gevormde edelman, die zich in verhullende bewoordingen zal hebben uitgesproken voor de nieuwe religie.⁸⁵ Hij werd in 1580 door het Hof gemachtigd om oorlogszaken te regelen, samen met Carel van Gelre en Herman van der Hell (1541-1613). Enkele jaren later begon Carel als heer van Kernhem bij Ede zich te mengen in de procedure om een gereformeerde predikant voor het dorp benoemd te krijgen.⁸⁶

Zodra het ging over de Opstand tegen de landsheer, werd al gauw de naam van Carel van Gelre genoemd. Deze voormalige schepen van Arnhem was in 1568 op last van de hertog van Alva afgezet, maar in 1577 dook hij weer op in de buurt van Arnhem.⁸⁷ Hij was ook de man die zijn naam zette onder de brief die Joseph van Arnhem schreef aan alle patriotten en religieverwanten, met de oproep om zich te verenigen. Bovendien stond ook Carel in contact met militante edelen. Zijn zwagers Goossen van Varick tot Wijenrade (1535-1623) en Alexander Bentinck tot Aller waren militant en bovendien gereformeerd.⁸⁸ Zo deed Goossen dienst als eerste ouderling van de gereformeerde gemeente in Arnhem, de kerk waar Alexander op de lidmatenlijst stond, en werd hij benoemd tot rekenmeester van het Hof.⁸⁹ Ook Otto van Delen tot Hage behoorde tot dezelfde entourage als beide heren. In 1579 benoemde Jan van Nassau hem tot schepen van Arnhem. Daarnaast stelde Otto zijn havezate open voor ondergeschikten van de nieuwe stadhouder. Eén van de mannen die er verbleef was Jacob van Ommeren, die in 1568 samen met Carel van Gelre was afgezet als schepen van Arnhem.⁹⁰

6.5. Patriotten en religieverwanten tijdens de overgang

Hiervoor werd al duidelijk dat in de late jaren 1570 zich een min of meer vastomlijnde groep van edelen begon te vormen: patriotten en religieverwanten,

84 CAG, 758-760, 788, 812, 822; GRV, 144.

85 GA, Archief van het Huis Kernhem, 724, 'Acrostichis trigemina ad generosum ac verè nobilem D. Carolum ab Arnem'. Carel was een zoon van Zegez van Arnhem tot Kernhem en Agnes van stepraedt, zie: GRV, 113.

86 GA, AHGZ, inv.nr. 4429 nr. 994; inv.nr. 682, nr. 5985; inv.nr. 1000, nr. 5911; GA, Archief van het Huis Kernhem, inv.nr. 738, brief van Paul van Arnhem aan Carel van Arnhem tot Kernhem, 5 juli 1606.

87 Carel was een zoon van Karel (bastaard) van Gelre tot Spankeren en de Gelderse Toren. Hij trouwde met Maria van Buckhorst, zie: GRV, 86.

88 Carels zus Geertruid trouwde met Goossen van Varick tot Wijenrade, zie: GRV, 23. Een zus van Carels vrouw Maria van Buckhorst trouwde met Alexander Bentinck tot Aller, zie: GRV, 139.

89 d'Ablaing van Giessenburg, *De Ridderschap van het Kwartier van Nijmegen*, 6; CAG art. 2, 710; CAG art. 2, 726. Alexander Bentinck bezocht, samen met Carel van Gelre en enkele soldaten, de gereformeerde begrafenis van Goossen van Wamel, zie: Janssen en Van Manen, *Johannes Fontanus*, 57.

90 GRV, 53; GA, Archief van J.A.G.C. Trosée, inv.nr. 1, nr. 504.

die zichzelf ook als zodanig omschreven.⁹¹ Veel van hen behoorden tot families die nog niet heel lang tot de adel werden gerekend, hoewel sommigen duidelijk behoorden tot de oude Veluwse adel. Eén van de voormannen bleek Ernst Witte.⁹² Zoals reeds duidelijk werd, had Ernst tijdens de troebelen van 1566 een meer dan dubieuze rol gespeeld. Hij had contact gehad met hagepredikers, maar ontkende tegenover de autoriteiten elke betrokkenheid bij de Beeldenstorm. Toch was Ernst verdacht gebleven. Op last van de hertog van Alva waren zijn bezittingen in Harderwijk geconfisqueerd, waarna hij in het voorjaar van 1568 de stad ontvluchtte. Sindsdien werd zijn naam in één adem genoemd met die van militante edelen, die waren overgegaan tot het nieuwe geloof. Ook groeide het vermoeden dat Ernst in contact stond met politieke opstandelingen.

De ontsnapping van Ernst Witte uit Harderwijk was bepaald geen eenmansactie geweest. Samen met zijn raadsgezellen Sweder van Hoeckelum, Gerrit van Dompelaar (+1614) en Brant van Delen vluchtte hij naar Otterlo. Daar vonden de heren onderdak bij Wijnant van Delen tot Laar (1523-1573).⁹³ De belangrijkste reden voor Ernst om Harderwijk te ontvluchten, was zijn vermeende deelname aan de troebelen van 1566. Meerdere Harderwijkers hadden aan de openbare aanklagers uit Arnhem verteld dat ze Witte voortdurend hadden zien overleggen met beeldenstormers en hagepredikers. Bovendien bleek uit de getuigenis van de gearresteerde stadssecretaris Daniël Rensen dat Ernst één van de drijvende krachten was geweest achter het ontwerp voor een religievrede, dat op initiatief van het Antwerpse consistorie werd gemaakt.⁹⁴ Over de andere drie vluchtelingen deden heel andere verhalen de ronde. Toch konden ook zij met recht worden bestempeld als critici van het katholieke geloof. Zo weigerde Sweder van Hoeckelum in het vroege voorjaar van 1568 gehoor te geven aan het bevel van de nieuw benoemde schepenen om het Sint-Laurentiusaltaar te herstellen.⁹⁵ Over Brant van Delen ging het gerucht dat hij naar de preek van een hageprediker had staan luisteren en nadien met de man had gegeten en psalmen had gezongen.⁹⁶

De vlucht van Ernst Witte stopte niet in Otterlo, maar leidde over de grens naar Emmerik. Daar ontmoette hij in de jaren 1570 meerdere familieleden, zoals zijn vrouw Geertruid en zijn zus Magdalena Witte.⁹⁷ Ook Ernsts nich-

91 GA, Archief van het Huis Kernhem, inv.nr. 738, brief van Paul van Arnhem aan Carel van Arnhem tot Kernhem, 5 juli 1606.

92 Ernst was een zoon van Hendrik Witte en Johanna van Wijnbergen. Hij trouwde met Geertrui toe Boecop, een zus van Johan toe Boecop tot Harsselo, zie: GRV, 137.

93 GRV, 137.

94 GA, AHGZ, inv.nr. 2368, verklaring van Daniël Rensen, 'Den XI Augusti XVc LXVII en volgens den XII Augusti', fol. 8re; Van Hasselt, *Stukken*, II, 104.

95 SAH, OAH, inv.nr. 805; Berends, *Oud-Archief*, reg.nr. 1128, 411.

96 Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming*, bijl. 27, nr. 21, ccxcix.

97 Archiv der Evangelischen Kirchengemeinde Emmerich, nr. A 1,1, fol. 10vo (1574, de vrouw van Ernst Witte); fol. 11re (1574, Magdalena Witte); fol. 102vo (Magdalena Witte); 110vo (1578, Magdalena Witte).

ten Gerhardina van Brien en Johanna van Haersolte waren naar de Kleefse stad gegaan, net als Rutger van Haersolte, de man van Johanna.⁹⁸ De Harderwijker kring in Emmerik bestond verder uit 'joffer van Hoemen' en haar zus, maar mogelijk verbleef ook Elisabeth van der Lawick (1516-1583), de vrouw van Sweder van Hoeckelum, samen met haar dochter in de stad en bezochten ze de bijeenkomsten van de gereformeerden.⁹⁹ De Harderwijker vluchtelingen kenden elkaar van geloofsgesprekken die ze in hun stad van herkomst hadden gevoerd.¹⁰⁰ Ook vanuit Elburg en Arnhem waren hervormingsgezinden naar Emmerik gekomen. Een van de ouderlingen in de vluchtelingengemeente was Andries van Arler.¹⁰¹ Als ondergeschikte van Willem IV van den Bergh had hij er in 1572 voor gezorgd dat het buitgemaakte kerkzilver werd opgeslagen en beveiligd. Ook trok hij naar Wezel om vuurwapens te kopen voor de geuzentropen.¹⁰² Op de lidmatenlijst prijkte verder nog de naam van Rutger Tulleken – een voormalig schepen van Arnhem die samen met zijn vrouw en dochter naar Emmerik was gevlucht. Wellicht verbleef ook de vrouw van Jan van Ringelburch in de Kleefse stad.¹⁰³

In ballingschap raakte het belijden van het gereformeerde geloof in veel gevallen vervlochten met de bereidheid om in opstand te komen tegen het Spaanse gezag. Dit bleek bij de omzetting van de Harderwijker magistraat in 1578. De nieuw benoemde stadsheer Jan van Nassau schreef een brief aan de stadsraad van Harderwijk, die even daarvoor was vernieuwd. Hij spoorde de magistratsleden aan om Ernst Witte, Wolf van Ommeren en Brant van Delen terug naar Harderwijk te halen, om als schepen dienst te gaan doen. De stadsraad, met

98 Archiv der Evangelischen Kirchengemeinde Emmerich, nr. A 1,1, fol. 10vo (Gerhardina van Brien en haar dochter); fol. 102vo (Gerhardina van Brien); fol. 109vo (1578, Gerhardina van Brien); fol. 110vo (1578, Gerhardina van Brien); fol. 10vo (1574, Rutger van Haersolte en Johanna van Haersolte); fol. 110ve (1578, Johanna van Haersolte). Wolter van Brien, de man van Gerhardina van Brien, werd in 1559 vermoedelijk ingeschreven als student te Wittenberg, zie: Schultz Jacobi, 'Naamlijst van Nederlanders', nr. 289, 31.

99 Archiv der Evangelischen Kirchengemeinde Emmerich, nr. A 1,1, fol. 11re (1574); fol. 102vo ('joffer van Hoemen'); fol. 11re (1574, Elisabeth van Hoeckelum met haar dochter); fol. 102vo (Elisabeth van Hoeckelum).

100 Uit de bekentenis van de in 1568 gearresteerde stadssecretaris Daniël Rensen bleek dat hervormingsgezinden uit Harderwijk – waaronder Gerhardina van Brien of Johanna van Haersolte, dochters van Johan van Wijnbergen – troostbrieven ontvingen van een gereformeerde predikant die in het Duitse Rijk verbleef, zie: GA, AHGZ, inv.nr. 2368, verklaring van Daniël Rensen, 'Den XI Augusti XVc LXVII en volgens den XII Augusti', fol. 2re-2vo; Van Hasselt, *Stukken*, II, 90. Ook nodigden Sweder van Hoeckelum en de weduwe van Willem van Hoemen gereformeerde predikanten uit in hun huizen. Daarbij waren ook hervormingsgezinden als Ernst Witte, Gerrit Maurissen en Reinier Wolfs aanwezig, zie: GA, AHGZ, inv.nr. 2368, verklaring van Daniël Rensen, 'Den XI Augusti XVc LXVII en volgens den XII Augusti', fol. 3vo-4re; Van Hasselt, *Stukken*, II, 94.

101 Archiv der Evangelischen Kirchengemeinde Emmerich, nr. A 1,1, fol. 10re (Andries van Arler met zijn vrouw); fol. 102re; fol. 109vo (1578); fol. 110vo (1578).

102 GA, AHGZ, inv.nr. 991, nr. 3370*; SAE, OAE, inv.nr. 1648.

103 Archiv der Evangelischen Kirchengemeinde Emmerich, nr. A 1,1, fol. 11vo (Rutger Tulleken, met zijn vrouw en dochter); fol. 103re; fol. 109vo; fol. 110vo (1578). Johan van Wijnbergen uit Elburg verbleef te Keulen, zie: Janssen en Van Toorenenbergen, *Handelingen*, 69.

Sweder van Hoeckelum in de gelederen, gaf daaraan gehoor.¹⁰⁴ De schepenen die na de Beeldenstorm in de verdachtenbank terecht waren gekomen, gingen dus samen de nieuwe bestuurlijke elite vormen. De stadsraad van Harderwijk werd gecompleteerd door Wilt van Broeckhuysen, Jacob van Brienen en Hendrik van Brienen (+1620).¹⁰⁵ Ook zij hingen het gereformeerde geloof aan en waren bereid om in actie te komen tegen de Spaanse landsheer. Zo hadden verschillende getuigen Wilt in 1566 zien stormen in de Onze Lieve Vrouwekerk van Harderwijk. Bovendien gingen er een jaar later geruchten dat hij samen met Wolf van Ommeren mannen had geronseld voor het geuzenleger.¹⁰⁶ Ook Jacob en Hendrik van Brienen raakten betrokken bij de machtsovername van Jan van Nassau. Beiden werden lid van de gereformeerde kerk.¹⁰⁷

De nieuwe elite van Gelre bestond niet uit alleen maar edelen. In het kielzog van Jan van Nassau kwamen ook veel leden van de gegoede burgerij op het pluche terecht. Eén van hen was Hendrik van Essen (1539-1599), van oorsprong een Zwollenaar, maar door zijn huwelijk met Evermoet Voet was hij in Harderwijk terechtgekomen.¹⁰⁸ In 1572 vluchtte hij naar Bremen, omdat de bezetting van de stad door troepen van Willem IV van den Bergh op niets was uitgelopen. Twee jaren later ontving Hendrik een brief van zijn neef Johan Camphuysen, kapitein in het leger van de opstandelingen. Johan maakte daarin een expliciete verbinding tussen de politieke opstand en het geloof in God. Zo riep hij Hendrik op om 'Gode lof' te geven voor het gunstige verloop van de strijd tegen de Spaanse landsheer.¹⁰⁹ Ook nu bleek dat het nieuwe geloof en de Opstand hand in hand gingen, juist bij burgers zoals Hendrik. Na de omzetting van het Hof van Gelre haalden de nieuw benoemde raadsheren Van Essen naar de Veluwe, om dienst te gaan doen als schepenen van Harderwijk. Enkele jaren later werd hij samen met Johan van Arnhem geëngementiseerd tot de Unie van Utrecht.¹¹⁰

Hendriks benoeming tot magistraatslid van Harderwijk lag voor de hand, vanwege zijn huwelijk met Evermoet Voet. Bovendien had Hendriks schoonvader een voorname rol gespeeld bij de Beeldenstorm van 1566. Johan Voet leefde in onmin met zijn pastoor, bezocht de preek van Jan Arentsz in de Broeren-

104 SAH, OAH, inv.nr. 1990; Berends, Oud-Archief, II, reg.nr. 1314, 477; reg.nr. 1318, 479.

105 Wilt was een zoon van Willem van Broeckhuysen en Margaretha van Spuelde. Hij trouwde met Johanna van Delen, een dochter van Otto van Delen tot Hage, die in 1579 door Jan van Nassau werd benoemd tot schepenen van Arnhem, zie: GRV, 83 (Wilt van Broeckhuysen), 59 (Otto van Delen).

106 Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming*, bijl. 27, nr. 16, cclxxiii; GA, AHGZ, inv.nr. 989, nrs. 2837, 2855, 2856 en 2915*.

107 Jacob was een zoon van Hendrik van Brienen en Andrea van Harderwijk, zie: GRV, 122. Hendrik was een zoon van Johan van Brienen tot Byssel en Dirrica van Rossem. Hij deed dienst als kapitein in het leger van de opstandelingen, zie: GRV, 142.

108 Hendrik was een zoon van de Zwolse schepenen Lucas van Essen en Helena Spaen van Camphuysen, zie: GRV, 147. Evermoet was een dochter van de Harderwijker schepenen Johan Voet en Lucie van Spuelde.

109 GA, Archief van het Huis Vanenburg, inv.nr. 149.

110 GRV, 147.

kerk en bazuinde nadien rond dat er ‘overlandse troepen’ in aantocht waren.¹¹¹ Hendriks zwagers waren ook van verdacht allooi. Zij vertrokken met haast uit de stad, net als hun broer Gerrit, die naar Wittenberg vluchtte.¹¹² De goederen van Dirck en Gerlach Voet werden verbeurdverklaard. Hendrik was dus terecht gekomen in een hervormingsgezinde schoonfamilie. Toen in 1584 de oorlogsdreiging in alle hevig toenam, zag hij zich genoodzaakt om het Veluwse Kwartier te ontvluchten. Ditmaal kwam Hendrik terecht in Emden, net als Bremen een plaats waar gereformeerden een aanzienlijke minderheid vormden. Na een korte periode in het buitenland keerde hij terug in Gelre en kreeg hij een benoeming als rentmeester van geestelijke goederen. In die hoedanigheid moest hij kloostergoederen in beslag nemen. Zijn inspanningen werden in 1607 beloond met een benoeming tot raadsheer.¹¹³

Al eerder hadden hervormingsgezinde, niet-adellijke schepenen uit kleinere landsteden de boventoon gevoerd bij de religieuze ongeregeldheden in de jaren 1560. In Elburg ging het vooral om twee zonen van Henrick Franckens, een voormalig burgemeester uit Elburg. Lambert en Frank Franckens raakten uit vrije wil betrokken bij de troebelen. Lambert trok in september 1566 als stedegezant naar de Gelderse Landdag in Nijmegen en zag buiten de stad een hageprediker optreden. Eenmaal terug in Elburg liet hij zich lovend uit over de nieuwe leer die hij de predikant had horen verkondigen. Meteen stapte hij naar het huis van pastoor Dorre en beval hem met dreigende woorden dat er geen zielmis meer gelezen mocht worden.¹¹⁴ Enkele dagen later zag de hofdienaar Berend van Voorst hoe Frank Franckens de sacristie van de parochiekerk binnendrong, daar hostiekastjes kapotsloeg en koorkappen in stukken scheurde.¹¹⁵ Dat juist deze twee broers zo fanatiek tekeer gingen, zal weinigen hebben bevreemd. Al in 1546 was hun vader door raadsheren van het Hof uit de stadsraad gezet op verdenking van ketterij.¹¹⁶ De acties van beide broers leidden in 1568 tot een gerechtelijk onderzoek, uitgevoerd door Dionysius van Wesenhagen.¹¹⁷

Naast de broers Franckens had ook Johan van Wijnbergen kosten noch moeite gespaard om het nieuwe geloof te verspreiden. Hij was degene geweest die per schip de hageprediker Jan Arentsz van Elburg naar Harderwijk had gebracht. Toen ook hij in 1568 door de hertog van Alva werd verbannen, vluchtte Johan naar Heidelberg. Daar liet hij zich inschrijven aan de universiteit, waar ook Johannes Fontanus, Gerlach van der Capellen, Gerhard Voet en Everard

111 Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming*, bijl. 27, nr. 16, cclxv (verhoor Walter Bussaltd); nr. 21, ccx (verhoor Johan Voet).

112 Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming*, bijl. 27, nr. 26, cccxvi-cccxxvii.

113 Maris, *Inleiding*, nr. 48, 170.

114 Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming*, bijl. 28, nr. 5, cccxxiv-cccxxvi, bijl. 14, nr. 7b, cxl-cxli.

115 Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming*, bijl. 28, nr. 5, cccxxiv-cccxxvii.

116 Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming*, bijl. 14, nr. 7b, cxl, cxli.

117 Hille RAB, Raad van Beroerten, inv.nr. 135, fol. 468re-515re.

van Reyd colleges liepen.¹¹⁸ In de vroege jaren 1570 prijkte zijn naam op de lidmatenlijst van de gereformeerde vluchtelingengemeente van Keulen, waar hij in 1574 tot ouderling werd verkozen.¹¹⁹ Een terugkeer naar zijn geboortegrond zat er voor Johan niet in, omdat hij door het Spaanse gezag werd betiteld als notoire oproerkraaijer en dus werd uitgesloten van het Generaal Pardon van 1574.¹²⁰ Pas nadat Jan van Nassau tot stadhouder was benoemd, durfde Van Wijnbergen het aan om terug te keren naar Elburg. Niet lang daarna benoemden de raadsheeren van het Hof hem tot afgevaardigde ter Generaliteit.¹²¹ De geschiedenis van Andries van Arler leek op die van Johan. Ook hij had zich als vluchteling aangesloten bij een gereformeerde gemeente buiten het gewest. Na de politieke overgang van 1578 schoof de Staatse legerleider Diederik Sonoy hem naar voren als kandidaat-richter voor Doesburg.¹²² Militanten werden dus geselecteerd op basis van hun geloof en bereidwilligheid om in opstand te komen tegen de landsheer. De teruggekeerde magistratsleden begonnen zich vervolgens niet alleen in hun plaats van herkomst, maar juist ook in het hele Kwartier van Veluwe verdienstelijk te maken. Zo kwam de Elburger Hendrik van Corler in actie tegen de bisschop van Deventer en de pastoor van Arnhem.¹²³ De nieuwe machthebbers waren niet gebonden aan hun geboortegrond alleen, maar lieten zich overal in den lande gelden.

6.6. Een middengroep van edelen

De gewijzigde politieke verhoudingen deed niet elke Veluwse edelman besluiten om zich te vervoegen bij de patriotten en religieverwanten. Velen wilden, net als in Holland, binnen de katholieke kerk blijven en weigerden een vastomlijnde keus te maken.¹²⁴ Zij bewogen zich tussen twee uitersten, met aan de ene kant militante edelen die aansluiting zochten bij het nieuwe gezag, en aan de andere kant de bezitters van heerlijkheden die hun uitzonderlijke machtspositie gebruikten om het oude geloof te verdedigen. Zowel patriotten als sommige heren van heerlijkheden schuwden de radicaliteit niet. Een grote middengroep van – veelal gevestigde – edelen deed dat wel. Veel van hen waren volwaardig lid van de Ridderschap en zochten naar manieren om hun verheven positie binnen de christelijke gemeenschap te onderstrepen, maar keerden zich af van militante acties. Toch zaten deze middenfiguren in een lastig parket. Het ontbrak hen aan autonomie. Ook behoorden ze niet tot de entourage van Jan van

118 Van de Wal, 'Nederlanders', nr. 70 of nr. 81, 68 (Van Wijnbergen); nr. 82, 69 (Van der Capellen); nr. 105, 69 (Voet); nr. 115, 70 (Van Reyd).

119 Janssen en Toorenenbergen, *Handelingen*, 69.

120 Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming*, bijl. 33, nr. 3, ccclxvi.

121 Van Hasselt, *Stukken*, II, 307; SAE, OAE, inv.nr. 764.

122 GA, Archief van J.A.G.C. Trosée, inv.nr. 1, nr. 449.

123 GA, Archief van J.A.G.C. Trosée, inv.nr. 1, nrs. 246, 363, 480, 515 en 610.

124 Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 165-166.

Nassau. Veel edellieden konden dus niet anders dan zich behoedzaam gedragen. Een beredeneerde keuze lag daaraan ten grondslag. Na de machtswisseling van 1578 werd meer dan ooit duidelijk dat gereformeerde strijdlust en de drang naar politieke onafhankelijkheid met elkaar werden verweven. Trouw blijven aan het Spaanse gezag bleek riskant, maar al te stellig vasthouden aan het oude geloof deed evengoed de wenkbrauwen fronsen. Uiteindelijk begrepen gevestigde edelen heel goed dat ook zij zich in religieuze zin moesten uitspreken om iets van hun wereldlijke en religieuze macht en invloed in handen te kunnen houden.

Anna van Middachten tot Middachten (geb. 1540) behoorde tot deze middengroep van gevestigde edelen. Na de dood van haar broer in 1578 kreeg zij kasteel Middachten in bezit.¹²⁵ Anna's ouders hadden altijd de ruimte genomen om in religieuze zin eigen keuzes te maken, ook als dat problemen kon opleveren. Zo hadden ze in de jaren 1540 onderdak geboden aan de rondtrekkende monnik Gerardus Golt, die van verdacht allooi bleek te zijn. Arent toe Boecop berichtte in 1544 dat Golt de ware wezensverandering van brood en wijn in het lichaam en bloed van de Heer had geloochend door op een spottende manier het gebakken brood uit handen van de Ellecomse pastoor te grijpen, die op dat moment de stervenscommunie bediende aan de jongste dochter van de kasteelheer.¹²⁶ Dit betekende nog niet dat het hele gezin van Hendrick van Middachten hervormingsgezind zou zijn of uiteindelijk koos voor het nieuwe geloof. Twee van Hendriks dochters trouwden namelijk met zonen van Daem Schellart van Obbendorf, de heer van Doorwerth die het katholieke geloof in zijn gebied beschermde.¹²⁷

De religieuze opstelling van Anna van Middachten bleek ruimhartig te zijn. Soms werkte ze nauw samen met gereformeerde kerkleiders, maar ze nam nooit helemaal afstand van het oude geloof. Op de Gelderse synodevergadering van 1579 werd al duidelijk dat Anna interesse had in de gereformeerde godsdienst. Het moderamen ontving bericht dat de adellijke vrouw haar kasteel wilde openstellen voor gereformeerde kerkdiensten.¹²⁸ In 1595 ging ze zich bemoeien met de predikantsbenoeming voor Dieren en Ellecom door eigenhandig een nieuwe predikant aan te stellen. In een brief aan Johannes Fontanus rechtvaardigde ze haar keuze door te schrijven dat ze de zielzorger met genoegen had beluisterd.¹²⁹ Drie jaar later werd op kasteel Middachten een classisvergadering gehouden.¹³⁰ Toch weigerde de kasteelvrouw om teveel toe te geven aan de dominantie van de gereformeerden. Anna werkte aan een eigen religieus profiel. Zo bleef ze op haar kasteel onderdak bieden aan een kapelaan. Ook volgde ze

125 Anna was een dochter van Hendrick van Middachten en Margriet van Visbeeck, zie: GRV, 4.

126 GA, AHGZ, inv.nr. 4524, nr. 1544-9, fol. 2re.

127 GRV, 88, 4.

128 APPS, art. 9, 2.

129 GA, AHGZ, inv.nr. 1005, nr. 7746.

130 APPS, art. 9; GA, AHGZ, inv.nr. 1005, nr. 7746; CAG, 633.

parochianen van Ellecom in hun keuze voor een nieuwe zielzorger en weigerde ontslag te verlenen aan een schoolmeester en kostler – die volgens de gereformeerden ‘der reine lehr affgonstich’ waren.¹³¹

Het religieuze profiel van Rijckwijn van Essen tot Zwanenburg (1528-1600) bleek veel minder duidelijk. Rijckwijn werd in de jaren 1550 beleend met Zwanenburg en deed dienst als dijkgraaf van de Veluwe.¹³² Alles wijst erop dat hij op religieus vlak een middenpositie huldigde. Aan de ene kant werkte Rijckwijn nauw samen met patriotten en religieverwanten, maar aan de andere kant gaf hij zijn oude geloof niet op. Vanouds ging hij om met mr. Peter van Appeldoorn tot Duistervoorde en Hendrik van Isendoorn à Blois (1529-1594), twee edellieden die uiteindelijk het katholieke geloof trouw zouden blijven.¹³³ Toen de oorlogsdreiging toenam, begon Rijckwijn samen te werken met opstandige edelen als Wolter van Boinenberg gen. Honstein en Herman van der Hell.¹³⁴ Samen bewaakten ze de overgang van de IJssel tegen invallen van Spaanse troepen.¹³⁵ Het adellijke netwerk van Rijckwijn bleek dus veelkleurig te zijn. Tegelijk weigerde hij om op kerkelijk gebied een definitieve keus te maken. Hij positioneerde zichzelf nadrukkelijk als bezitter van de kerk te Vorchten, maar ondernam geen militante acties.¹³⁶

Van eenzelfde hoedanigheid was Pelgrim van den Gruythuys tot Brachelen (1537-1590).¹³⁷ Bij de wetsverzetting van Arnhem in 1568 bleek dat stadhouder Karel van Brimeu de Veluwse edelman betrouwbaar en katholiek genoeg vond om hem opnieuw tot magistraatslid te benoemen. Toch ontving Pelgrim in de zomer van 1578 geloofsbrief van Jan van Nassau. De nieuw benoemde stadhouder gaf hem de opdracht om de proviandvoorraad van de stadhoudelijke gevechtstroepen op orde te brengen.¹³⁸ Nu kon het zo zijn dat Pelgrim, als richter van Arnhem en Velwezooim, de aangewezen persoon was om zulke zaken te regelen, maar de nauwe samenwerking met Jan van Nassau was opvallend. De stadhouder kon immers worden gezien als één van de leiders in de Opstand tegen de Spaanse koning en had bovendien een uitgesproken gereformeerd profiel. Toch moet het voor Pelgrim nooit een probleem zijn geweest om zijn oude geloof trouw te blijven. Op zijn sterfbed in 1590 kreeg hij bezoek van

131 CAG, art. 15, 631; CAG, art. 12, 643; CAG, art. 18, 631.

132 Rijckwijn was een zoon van Hendrik van Essen tot Zwanenburg en Vorchten en Barbara van den Padevoirt, zie: GRV, 4.

133 GA, AHGZ, inv.nr. 661, nr. 2521.

134 Herman was een zoon van Johan van der Hell tot Hogenboerel en Swedera van Wenckum. Hij trouwde met achtereenvolgens Jacoba Vaeck en Agnes van Broeckhuysen, zie: GRV, 111. In 1581 trad hij op als burgemeester van Hattem, zie: GA, AHGZ, inv.nr. 995, nr. 4731. Wolter kreeg samen met Hendrik van Isendoorn opdracht van Jan van Nassau om alle goederen van inwoners van Deventer te confisqueren 1578, zie: GA, Archief van J.A.G.C. Trosée, inv.nr. 1, nr. 214.

135 GA, AHGZ, inv.nr. 671, nr. 4067.

136 Zie: Bijlage I.

137 Pelgrim was zoon van Arend van den Gruythuys en Betta van Ingen. Hij trouwde met achtereenvolgens Elisabeth van Bemmelen en Christina van der Hoeve, zie: GRV, 96.

138 GA, Archief van J.A.G.C. Trosée, inv.nr. 1, nrs. 7, 8 en 316.

Johannes Fontanus, de eerste predikant van de stad Arnhem. Fontanus sprak lovende woorden over Pelgrim. Hoewel de edelman niet gereformeerd was geworden, hadden Fontanus en de zijnen toch geen last van hem gehad.¹³⁹

De bannerheren van Gelre raakten tijdens de Opstand hun verheven plaats in de Gelderse Landdag kwijt. De meesten van hen ontpopten zich als Spaansgezinde edellieden. Daarvoor was in het Gelderse al heel snel geen plaats meer.¹⁴⁰ Lage edelen en voormalig magistraatsleden gingen leiding geven aan de Opstand tegen koning Filips II en schilderden hun tegenstrevers af als Spaansgezind en bovendien overtuigd katholiek.¹⁴¹ Maar klopte dat beeld? Hendrick Bentinck tot Leeuwenberg gaf gereformeerde edelen veel redenen om zo te denken.¹⁴² Aanvankelijk deed Hendrik dienst als richter van Arnhem en de Veluwezoom, maar in 1572 werd hij door de hertog van Alva benoemd tot landdrost van de Over-Veluwe. Hij kreeg opdracht om beslag te leggen op de goederen van uitlandige rebellen.¹⁴³ Onder Jan van Nassau's bewind bleef Hendrik trouw zijn taken uitvoeren, maar vanuit het kamp van de opstandelingen rezen de nodige bedenkingen. De landdrost bleek namelijk traag in het opvolgen van bevelen. Zo gaf hij in 1579 aan Wolter van Boinenberg gen. Honstein en Derck van Dorth opdracht om in Heerde geld in te zamelen voor het weren van opstandige Schotse milities. Maar toen Wolter en Derck daaraan gehoor wilden geven, ontvingen ze plotseling het bericht dat de Schotten al de Veluwe waren binnengekomen.¹⁴⁴ Ook had Jan van Nassau de landdrost al eens moeten aanmanen om voldoende voetvolk naar het beleg van Kampen te sturen. Hij mocht daarin niet nalatig zijn.¹⁴⁵ Uiteindelijk bleek Hendrik een onbetrouwbare partner voor patriottische edelen en werd hij uit zijn ambt ontheven.

Hetzelfde lot trof Frederik van Zuylen van Nyvelt.¹⁴⁶ Ook hij was in de jaren 1570 door de hertog van Alva tot landdrost benoemd, maar dan van de Neder-Veluwe.¹⁴⁷ Na de politieke overgang van 1578 kreeg Frederik de opdracht om in Nijkerk de kapitaalzetting te innen. Daarmee kon de voortzetting van de gewapende strijd tegen de Spaanse troepen worden betaald. Maar Frederik negeerde dit bevel. Het leverde hem een reprimande op van Johann Philipp van

139 Van Loenen, 'Pelgrum van den Gruithuis'.

140 Keverling Buisman, 'Adel en Ridderschap in transitie', 73-74

141 Duerloo en De Frenne, 'Het verdeelde huis', 3-5.

142 Hendrik was een zoon van Johan Bentinck tot Leeuwenberg en Hendrina Averenck. Hij trouwde met achtereenvolgens Elisabeth van Scherpenzeel, Ermgard van Anstel en Sophia van Moerbeek, zie: GRV, 71.

143 GRV, 71. Het landdrostambt van de Veluwe was destijds opgedeeld in twee delen: Over-Veluwe en Neder-Veluwe.

144 GA, AHGZ, invnr. 666, nr. 3361.

145 GA, Archief van J.A.G.C. Trosée, inv.nr. 1, nr. 39.

146 Frederik was een zoon van Jacob van Zuylen van Nyvelt tot Hoevelaken en Gerestein en Theodora van Duvenvoorde. Hij trouwde met achtereenvolgens een bastaarddochter van de graaf van Meurs, Antonia de Voogd van Rijnevelt en Wilhelmina van Amstel van Mijnden, zie: GRV, 87.

147 GRV, 87.

Hohensaxen, de formele plaatsvervanger van Jan van Nassau. Uiteindelijk werd ook Frederik uit zijn ambt ontheven.¹⁴⁸ Net als Frederik bleek ook Peter van Appeldoorn tot Duistervoorde niet in staat om tegenover patriottische edelen de schijn van Spaansgezindheid van zich af te schudden.¹⁴⁹ Peter was in 1561 door de landvoogdes benoemd tot raadsheer van het Hof en raakte vijf jaren later betrokken bij het gerechtelijke onderzoek naar de Beeldenstorm in Harderwijk. De intensiteit waarmee hij eertijds Veluwse edelen had aangevallen op hun vermeende rebellie en hervormingsgezindheid zorgde ervoor dat Peter na de politieke overgang geen admisie meer kreeg om Ridderschapsvergaderingen te bezoeken.¹⁵⁰

Edellieden zoals Hendrick Bentinck, Frederik van Zuylen van Nyvelt en Peter van Appeldoorn stonden bekend als onbetrouwbare partners in de strijd tegen de landsheer. Ook bleven zij zonder uitzondering katholiek. Maar waren edelen die zich aansloten bij de beweging van Jan van Nassau automatisch militant en gereformeerd? Daar leek het niet op, zoals het optreden van Gijsbert van Meeckeren tot Westenburg duidelijk maakte.¹⁵¹ Gijsbert voerde in de jaren 1580 correspondentie met de politieke leiders van de opstand en had omgang met militante edelen. In 1582 deed hij samen met Henrick van Steenbergen tot Nijenbeek (+1581) en Herman van Twickelo bij Hohensaxen het verzoek om rondtrekkend krijgsvolk van de Veluwe te weren.¹⁵² In 1586 volgde een vergelijkbare brief aan de Staten-Generaal. Ook deze keer zette Gijsbert zijn naam eronder, net als Pelgrim van den Gruythuys en Anna van Middachten.¹⁵³ In beide gevallen liet hij zich simpelweg kennen als adellijke beschermer van de christelijke gemeenschap in zijn gebied. Ook in religieus opzicht was Gijsbert niet bepaald militant te noemen, of het moest blijken uit een reprimande van de raadsheren van het Hof uit 1582, die Gijsbert ervan beschuldigden dat hij op de landerijen van het voormalig klooster Monnikhuizen zomaar eiken had gekapt.¹⁵⁴ Ook Henrick van Steenbergen kan worden betiteld als opstandeling. Het Hof nodigde hem immers uit op een conferentie met de drie Gelderse hoofdsteden, waar besproken zou worden hoe de vijand bestreden kon worden.¹⁵⁵ Maar ook van Hendrik was niet duidelijk welk geloof hij aanhing.

De heren die behoorden tot de middengroep waren niet direct militant te noemen. Ze maakten omtrekkende bewegingen in de richting van politieke en re-

148 GA, Archief van J.A.G.C. Trosée, inv.nr. 1, nrs. 551, 646, 659, 681, 687 en 690. Voor de reactie van Frederik op zijn ontheffing, zie: GA, Archief van J.A.C.G. Trosée, inv.nr. 1, nr. 750.

149 Peter was een zoon van Reinier van Appeldoorn tot Duistervoorde en Maria van Essen. Hij trouwde met Geertruid Caelsack, zie: GRV, 140.

150 GRV, 140.

151 Gijsbert was een zoon van Gijsbert van Meeckeren tot Westenburg en Anna Noording. Hij trouwde met Elisabeth van Brackell, zie: GRV, 108.

152 GA, AHGZ, inv.nr. 996, nr. 4941.

153 GA, AHGZ, inv.nr. 680, nr. 5621.

154 GA, AHGZ, inv.nr. 996, nr. 4941.

155 GA, AHGZ, inv.nr. 647, nr. 1299.

ligieuze *hardliners*, maar kozen niet definitief voor of tegen het nieuwe geloof. Het ging hen vooral om de bevestiging van adellijke heerschappij binnen een nieuwe religieuze orde. Dit kwam naar voren in het optreden van Hendrik van Isendoorn à Blois, al bleek hij uiteindelijk een dubbelleven te leiden.¹⁵⁶ In 1560 werd Hendrik beleend met kasteel De Cannenburg bij Vaassen, waarna hij een poging deed om De Cannenburg tot hoge heerlijkheid te verheffen. Zo voegde hij à Blois toe aan zijn familienaam, om de vermeende afkomst van de Franse graven Van Blois te onderstrepen, maar het Hof negeerde zijn aanvraag.¹⁵⁷ Na de machtswisseling in 1578 startte Hendrik een intensieve correspondentie met stadhouder Jan van Nassau.¹⁵⁸ Met de nieuwe stadhouder ontwikkelde hij een vertrouwensrelatie. Hendrik ontving de opdracht om in verschillende plaatsen op de Veluwe geld te innen voor het onderhoud van de stadhouderlijke troepen. Ook kreeg hij toegang tot de schans bij Deventer, waar de troepen van Sonoy en Hegeman waren gelegerd. Na de inname van de stad moest Hendrik, samen met zijn oomzegger Wolter van Boinenberg gen. Honstein, de nodige goederen confisqueren. Uiteindelijk werd Hendrik zelfs benoemd tot aanvoerder van enkele regimenten uit het leger van de stadhouder.¹⁵⁹ Al die tijd moet Hendrik heimelijk katholiek zijn gebleven, gezien zijn vriendschappelijke correspondenties met Aegidius de Monte en Gerhard van Groesbeek (1517-1580), prins-bisschop van Luik.¹⁶⁰ In ieder geval koos hij niet openlijk voor het gereformeerde geloof, iets wat veel andere militanten wel deden. Uiteindelijk kwam Hendrik in een lastig parket, maar niet vanwege zijn heimelijke keus om katholiek te blijven. In 1590 werd de Vaassense kasteelheer door de Raad van State beschuldigd van landverraad, omdat zijn kasteel diende als opslagplaats voor proviand, bedoeld voor de Spaanse vijand.¹⁶¹ Niet lang daarna trok Hendrik zich terug op De Cannenburg en liet zich kennen als pleitbezorger van de katholieke religie. Hij zorgde er hoogstpersoonlijk voor dat de Trentse geloofsregels in zijn domein werden doorgevoerd.¹⁶²

Johan van Scherpenzeel (1552-1619) beschikte over een uitzonderingspositie.¹⁶³ Door de gewijzigde politieke verhoudingen was hij als heer van de dagelijkse heerlijkheid Scherpenzeel niet meer leenroerig aan de landsheer –

156 Hendrik was een zoon van Johan van Isendoorn tot Isendoorn en Margriet van Rossem. Hij trouwde met Sophia van Stommel tot Stockem, zie: GRV, 77.

157 GA, AHGZ, inv.nr. 656, nr. 1604; vgl. Martens van Sevenhoven, 'De hooge heerlijkheid Vaassen'.

158 Hendrik onderhield voorheen ook correspondentie met stadhouder Karel van Brimeu, zie: GA, Archief van het Huis De Cannenburg, inv.nr. 102, brief Van Brimeu aan Hendrik, 7 juli 1562.

159 GA, Archief van J.A.C.G. Trosée, inv.nr. 1, nrs. 71 en 121.

160 GA, Archief van het Huis De Cannenburg, inv.nr. 102, brief van Aegidius de Monte aan Hendrik, 29 februari 1573; inv.nr. 102, brief van Gerhard van Groesbeek aan Hendrik, 4 juli 1577.

161 GA, AHGZ, inv.nr. 999, nr. 5830; inv.nr. 1001, nr. 6430; inv.nr. 686, nr. 6457. Over de invasie van kasteel De Cannenburg, zie: Hardonk, 'De invasie'.

162 CAG, art. 5, 757; CAG, art. 8, 759; GA, AHGZ, inv. 1007, nr. 8558; inv. 1008, nr. 8468; inv. 1007, nr. 8825; CAG, art. 12, 841.

163 Johan was een zoon van Willem van Scherpenzeel en Haze van Zuylen van Nyvelt. Hij trouwde met Aleyd van Arnhem, zie: GRV, 136

althans, in de praktijk. Hoewel de leenband formeel bleef bestaan, werd Johan primair eigenaar van zijn ambachtsheerlijkheid en bijbehorende rechten.¹⁶⁴ Dit gaf hem de mogelijkheid om autonoom op te treden. Johan liet het Hof weten dat zijn ondergeschikten de oude pastoor als predikant wilden hebben. De raadsheren zagen niets in dit voorstel, maar moesten lijdzaam toezien hoe Johan contact zocht met kanselier Elbertus Leoninus, hem voorstelde om de Scherpenzeelse pastoor te laten optreden als ‘tussenpaap’, en met goedkeuring van de hoogste ambtenaar de *status quo* wist te handhaven.¹⁶⁵ Vervolgens dwong Johan de nieuw benoemde predikant om in een misgewaad te preken.¹⁶⁶ Op die manier kon het Hof hem er niet van beschuldigen een dwarsligger te zijn, maar zette de heer wel degelijk het kerkelijke en religieuze leven naar zijn hand.

6.7. Protestantse edelen

In de jaren 1590 werd het bestuurlijke leven in het Kwartier van Veluwe gedomineerd door gereformeerde machthebbers, met Arnhem en Harderwijk als belangrijkste centra. Daar woonde en werkte een groot aantal protestantse edelen, die ook nog eens onderling contact onderhielden. Hun politieke invloed werkte door in het kerkelijke leven. In de grote Veluwse steden kwam de gereformeerde kerkopbouw goed van de grond. Er was sprake van een geordend kerkelijk leven, waaraan meerdere predikanten leiding gaven. In de kleinere landsteden lagen de verhoudingen niet veel anders. Ook daar kwam de gereformeerde dominantie openbaar. Tegelijkertijd werd op die plekken ook voorzichtig duidelijk dat de religieuze orde binnen een plaatselijke christelijke gemeenschap niet zomaar veranderd kon worden. De geloofspraktijk van parochianen was in voorgaande decennia los komen te staan van bovengewestelijke, kerkelijke instituties, zoals de burgers van Wageningen hadden laten zien, door traditioneel religieuze rituelen op een nieuwe manier te handhaven.¹⁶⁷

In omliggende dorpen kwamen soortgelijke signalen naar boven. Eggerik Ripperda, drost van Salland, deed in 1581 bij Johannes Fontanus zijn beklag over Veluwse dorpspastoors, die mensen uit Salland de IJssel lieten overvaren om samen met hen ‘die alde misbruicken van messen en thohoeren, van biechten und anderen’ uit te voeren.¹⁶⁸ Gereformeerde kerkleiders wilden vanzelfsprekend aan die toestand een einde maken, maar waren in de praktijk afhankelijk van lokale machthebbers. Een groep protestantse edellieden bleek hulpvaardig. Zij hadden in het verleden de nodige moeite moeten doen om hun adellijke status bevestigd te krijgen. Ze kregen lang niet altijd een uitnodiging

164 Vgl. Nobel, ‘Heerlijkheden in Holland’, 37.

165 GA, AHGZ, inv.nr. 1006, nr. 8122.

166 CAG, art. 8, 642.

167 Zie: ‘1.7. Een katholiek buitengebied’.

168 GA, AHGZ, inv.nr. 670, nr. 3921.

voor Ridderschapsvergaderingen. In sommigen gevallen wilde de aankoop van een versterkt huis ook maar niet vlotten. Voor deze edelen bood de gereformeerde kerkbouw, zoals Johannes Fontanus dat voor ogen stond, een uitkomst. Protestantse edelen en hun verwanten zochten contact met het Hof en de classes om een gereformeerde kerkstructuur in de steigers te zetten. Deze kerkelijke macht en invloed vormde een opstap naar nog meer adellijke dominantie in het sociale domein.

Buiten de Veluwse steden openbaarden de ambtsjonkers van Nijkerk zich als protestantse edelen. De kerkelijke overgang in de vesting bleek onlosmakelijk verbonden met de namen van Herman van der Hell en Casijn van der Hell (1557-1601).¹⁶⁹ De beide broers hadden zich in 1578 al laten kennen als sympathisanten van Jan van Nassau. Casijn kreeg van de stadhouder de opdracht om onder de inwoners van Nijkerk geld op te halen voor onderhoud van het stadhouderlijke leger.¹⁷⁰ In dezelfde periode gaf Herman leiding aan de wetsverzet in Hattem. In 1580 werd hij gevangen genomen door Spaanse soldaten, die door een list van de Hattermer drost Willem van Montfoort binnen de stadsmuren wisten te komen.¹⁷¹ Zowel bij Herman als bij Casijn moet de politieke strijd lustigheid hand in hand zijn gegaan met interesse voor de nieuwe godsdienst. Zo trad Casijn in het huwelijk met Geertruid van Wijnbergen, die omstreeks 1568 de stad Harderwijk had moeten ontvluchten vanwege haar belangstelling voor de nieuwe leer en zich vervolgens had aangesloten bij de gereformeerde gemeente van Emmerik. Daar ontmoette Geertruid verschillende andere hervormingsgezinden, die ze kende vanuit haar geboortestad.¹⁷²

In de jaren 1580 zochten de broers Van der Hell naar een manier om hun politieke optredens meer cachet te geven. Het laten aanwassen van hun adellijke statuus bood uitkomst. Herman beschikte al over het versterkte huis Hoogeboerel, op de dunbevolkte Midden Veluwe, maar dat bood weinig perspectief. Casijn kocht in 1581 het Holthuys bij Nijkerk. Dat verschafte hem wellicht meer kansen. Binnen de grenzen van het schoutambt Nijkerk bevonden zich een behoorlijk aantal versterkte huizen. Het bezit van zo'n havezate onderstreepte de verheven status van een geërfde, niet in de laatste plaats binnen het religieuze domein. Bovendien bleek de bevolking van Nijkerk ontvankelijk te

169 Herman en Casijn waren zonen van Johan van der Hell tot Hogenboerel en Swedera van Wenckum, zie: GRV, 111, 148.

170 GA, Archief van J.A.C.G. Trosée, inv.nr. 1, nr. 551.

171 GA, Archief van J.A.C.G. Trosée, inv.nr. 1, nr. 551; GA, AHGZ, inv.nr. 995, nr. 4731.

172 Archiv der Evangelischen Kirchengemeinde Emmerich, nr. A 1,1, fol. 11re (1574); fol. 102vo. Daar wordt gesproken over een 'joffer Van Hoemen'. Dit wijst op Geertruid van Wijnbergen, die in 1560 trouwde met Willem van Hoemen (1545-1571), zie: SAH, ORAH, inv.nr. 136, fol. 3vo. Zij ontving in 1566 in het geheim gereformeerde predikanten in haar huis. Daarbij waren Sweder van Hoeckelum en Ernst Witte ook aanwezig, zie: GA, AHGZ, inv.nr. 2368, verklaring van Daniël Rensen, 'Den XI Augusti Xvc LXVII en volgens den XII Augusti', fol. 3vo-4re; Van Hasselt, *Stukken*, II, 94. Dat Geertruid de stad ontvluchtte kan blijken uit het visitatieverslag van de Deventer bisschop Aegidius de Monte. Die schreef in 1571 dat de vicarie van Sint-Laurentius – waarvan de weduwe van Willem van Hoemen, Geertruid dus, collatrix was – werd betwist, zie: AVD, 14.

zijn voor het nieuwe geloof.¹⁷³ Enkele jaren later besloten beide broers dan ook om samen het versterkte huis Hell bij Nijkerk over te nemen. Door deze manoeuvre kregen Herman en Casijn aanzienlijk meer inspraak in het openbare leven in het schoutambt. Toen in 1585 de predikant van Nijkerk door geweld om het leven kwam en de kansel leeg dreigde te blijven, gingen de broers Van der Hell actief op zoek naar een nieuwe zielzorger. Ze kwamen uit bij de voormalige pastoor van Nijkerk, Everhardus Swaer. Hij bleek bereid om 'den kerspelsluyden te predicken ende te ermaenen met den hilligen Evangelio sunder eenige ceremoniën te gebruycken'.¹⁷⁴ Met deze diplomatieke oplossing hadden Herman en Casijn niet alleen gezorgd voor continuïteit in de zielzorg, maar zichzelf ook in beeld gebracht als adellijke hoeders van de gevestigde, plaatselijke christelijke gemeenschap.

In de jaren 1590 groeide Nijkerk uit tot een gereformeerd bolwerk. Dit was niet alleen de verdienste van Herman en Casijn van der Hell, maar ook van andere jonkers in het schoutambt. Samen zorgden ze voor consolidatie van een ordelijk kerkelijk leven in gereformeerde zin. In het geval van Willem Bentinck was dat opvallend.¹⁷⁵ Deze broer van de Spaansgezinde landdrost Hendrick Bentinck had lange tijd dienst gedaan als rentmeester van de Veluwe en gold als betrouwbare steunpilaar van het Habsburgse gezag. Na de wetsverzetting van Harderwijk in 1568 benoemde stadhouder Karel van Brimeu Willem tot magistraatslid, een positie die was voorbehouden aan overtuigde katholieken.¹⁷⁶ Na 1578 bleef van Willems Spaansgezindheid en trouw aan het katholieke geloof maar weinig over. Samen met ambtsjonker Ernst van Oldebarneveldt was hij voorstander van een herschikking van kloostergoederen. Willem en Ernst vonden dat de landerijen ten goede moesten komen aan de nieuwe predikant.¹⁷⁷ De jonkers Steven van Delen en Dirck van Oldebarneveldt moeten dit initiatief hebben toegejuicht. Zij waren druk doende om onder de inwoners van Nijkerk geld te innen om de gewapende strijd tegen de Spaanse koning te kunnen betalen.¹⁷⁸

In andere Veluwse dorpen moesten protestantse edelen aanzienlijk meer moeite doen om de gereformeerde orde ingang te laten vinden. Dit bleek wel uit het optreden van Hendrik van Brienen.¹⁷⁹ Net als zijn broer Jacob woonde Hendrik in Harderwijk. Beide broers deden dienst als raadsheren van het Hof.¹⁸⁰ In 1597 kocht Hendrik de havezate Sinderen bij Voorst en mocht daarom optreden als ambtsjonker in het schoutambt. Toch kon hij als overtuigd gerefor-

173 Beernink, 'De reformatie te Nykerk', 138-139.

174 GA, AHGZ, inv.nr. 1000, nr. 6074.

175 Willem was een zoon van Johan Bentinck tot Leeuwenberg en Hendrina Averenck, zie: GRV, 75.

176 SAH, OAH, inv.nr. 1990, fol. 34re.

177 Beernink, 'De reformatie te Nykerk', 142-144.

178 GA, Archief van J.A.C.G. Trosée, inv.nr. 1, nr. 551; Beernink, 'De reformatie te Nykerk', 145-146.

179 Hendrik was een zoon van Hendrik van Brienen en Andrea van Harderwijk, zie: GRV, 99.

180 GRV, 99.

meerd edelman maar weinig uitrichten. Het kerkelijke en religieuze leven werd vooral gedomineerd door de katholieke heren van Hacforts Veenhuys, De Poll, Nijenbeek en Duistervoorde. Zij benoemden predikanten, maar frustrerden evengoed de gereformeerde kerkopbouw door op hun versterkte huizen misvieringen te houden en kinderen te laten dopen door rondtrekkende priesters. Hendrik kon niets anders dan zich bezighouden met zijn werk als raadsheer in de Raad van State. In die hoedanigheid hield hij toezicht op gereformeerde classes.¹⁸¹ Hendrik was dus vooral actief in de hogere regionen van de macht en liet zijn schoutambt voor wat het was. Niet elke gereformeerde edelman liet zich uit het veld slaan door de dominantie van katholieke jonkers in het schoutambt Voorst. Als heer van Holthuys bij Twello maakte de al genoemde Casijn van der Hell zich in 1595 sterk voor de benoeming van Johannes Wedaeus tot predikant van Brummen, zodat Wolter de Bruyn, naar zijn wens, kon doorschuiven naar Voorthuizen of Wilp.¹⁸² In 1597 trad Casijn op als bemiddelaar in een tractementskwestie tussen de inwoners van Terwolde en hun predikant Henricus Hollingerus van Straatsburg.¹⁸³ Hoewel de traditionele geloofspraktijken in de regio rondom Voorst tot op zekere hoogte werden beschermd door katholieke edelen, deden protestantse standgenoten wel degelijk pogingen om het gereformeerde geloof ingang te laten vinden.

In het schoutambt Epe bleek Gerrit van Dompelaar succesvol in het bieden van tegenwicht aan de katholieke heer van De Cannenburg.¹⁸⁴ Gerrit was overtuigd gereformeerd. Dat was al duidelijk geworden in 1568, toen hij vanwege de troebelen Harderwijk moest ontvluchten en samen met Ernst Witte, Sweder van Hoeckelum en Brant van Delen vluchtte naar de havezate Laar bij Otterlo. Ook Gerrit had in 1577 graag gebruik gemaakt van het politieke *momentum* om toegang te krijgen tot de Ridderschap, maar hij was niet in zijn opzet geslaagd. Ondanks het feit dat hij de havezate Quickborn bij Epe in bezit had, kon hij zijn adellijke afkomst onvoldoende bewijzen en kreeg dus geen uitnodiging voor de standenvergaderingen.¹⁸⁵ In 1588 deed hij opnieuw een poging, en deze keer met succes. De Veluwse Ridderschap liet bij monde van het Hof weten dat Van Dompelaar definitief in de adelstand was verheven.¹⁸⁶ Maar vanwege de dominantie van de toen nog patriottische Hendrik van Isendoorn in het schoutambt zag Gerrit zich genoodzaakt om op andere manieren zijn verheven status te onderstrepen. Een benoeming tot ouderling in de plaatselijke gereformeerde gemeente bood daarvoor een goede mogelijkheid.¹⁸⁷ In zijn hoedanigheid als kerkleider kon Gerrit tegenwicht bieden aan de katholieke missieactiviteiten die vanuit kasteel De Cannenburg werden ondernomen.

181 CAG, art. 2, 636.

182 GA, AHGZ, inv.nr. 933, nr. 7434.

183 GA, AHGZ, inv.nr. 934, nr. 7839.

184 Gerrit was een zoon van Johan van Dompelaar en Gesa Voet, zie: GRV, 141.

185 AVG 141.

186 GA, AHGZ, inv.nr. 999, nr. 5756.

187 Vgl. CAG, art. 2, 865.

In het schoutambt Barneveld groeide Floris Hacfort uit tot steunpilaar van de gereformeerde machthebbers en kerkleiders. Floris kwam in 1579 in het bezit van de havezate Schaffelaar, vermoedelijk omdat de krachten van zijn vader Johan afnamen.¹⁸⁸ In die tijd stond Floris al bekend als sympathisant van de nieuwe stadhouder Jan van Nassau. Samen met de Nijkerker jonkers Herman van der Hell en Steven van Delen zorgde hij immers voor de nodige financiële middelen om de gewapende strijd tegen de Spaanse koning te kunnen betalen.¹⁸⁹ Daarnaast had Floris ook het gereformeerde geloof omarmd en wilde hij de opbouw van de gereformeerde kerk in zijn ambtsgebied vooruithelpen. Zo gaf hij in 1580 uit eigen beweging zijn patronaatsrecht op de parochiekerk van Barneveld uit handen aan de raadsheren van het Hof.¹⁹⁰ Hierdoor werd het mogelijk om een nieuwe predikant te benoemen en de Trentse invloeden van de laatste pastoor ongedaan te maken.¹⁹¹ In 1595 bleek zijn hulp opnieuw nodig. Ditmaal om de predikant van Elspeet van de nodige financiële middelen te voorzien.¹⁹² Net als zijn standgenoten Hendrik van Brienens, Casijn van der Hell en Gerrit van Domselaar kon ook Floris Hacfort worden betiteld als protestantse edelman, een voorvechter van de gereformeerde zaak.

Het viel op dat een groot deel van de protestantse edelen met moeite toegang wist te krijgen tot Ridderschapsvergaderingen, of druk doende waren om een havezate aan te kopen. Vooral het bezitten van een versterkt huis werd belangrijk gevonden. In 1591 stelde de Veluwse Ridderschap vast dat niet alleen adellijke afkomst, maar ook het bezit van een kasteel of havezate een voorwaarde werd om een uitnodiging voor de standenvergaderingen te kunnen krijgen.¹⁹³ Daarnaast kon de wereldlijke macht en invloed van een edelman aanzienlijk worden vergroot door een eventueel lidmaatschap van de gereformeerde kerk, maar dat alleen gaf niet de doorslag. Zo hadden de Hattermer schepenen Diederick van Appeldoorn (+1615) en Herman van Keppel (+1615) meegeholpen bij de inbeslagneming van de kloostergoederen van Klaarwater en Hulsbergen, maar beide heren moesten aanzienlijke moeite doen om een licentie te krijgen voor Landdagen en Kwartiersvergaderingen.¹⁹⁴ Voor de Wageningse burgemeester Jordan van Lawick gold hetzelfde.¹⁹⁵ Hij werd in 1581 door het Hof gemachtigd om beslag te leggen op de pastoriegoederen in de stad

188 Floris was een zoon van Johan Hacfort en Geertruid van Domselaar, zie: GRV, 132.

189 GA, Archief van J.A.C.G. Trosée, inv.nr. 1, nr. 551.

190 Zie: Bijlage I.

191 Zie: Bijlage I; *APPS*, art. 24, 9.

192 GA, AHGZ, inv.nr. 1005, nr. 7718.

193 Keverling Buisman, 'Adel en Ridderschap in transitie', 80.

194 Diederick was een zoon van Zweer van Appeldoorn tot De Poll en Seyntje Gabels. Hij trouwde met Henrica van Herwaarden en gold als schepen van Hattem, zie: GRV, 159; GA, AHGZ, inv.nr. 997, nrs. 5145, 5150, 5195 en 5200. Herman was een zoon van Joachim van Keppel tot Woelbeek en Engela van Loen. Hij trouwde met Gese Blackebijl en gold als rentmeester van Veluwe, zie: GRV, 165; GA, AHGZ, inv.nr. 685, nrs. 6382a en 6382b.

195 Jordan was een zoon van Lumen van Lawick en Grietje Hillebrants. Hij trouwde met Anna van Hoeckelum, dochter van Sweder van Hoeckelum, zie: GRV, 169.

en werd aan het einde van de zestiende eeuw benoemd tot ouderling in de gereformeerde gemeente ter plaatse.¹⁹⁶ Maar om aangeschreven te worden voor Ridderschapsvergaderingen had Jorden de hulp nodig van een aantal andere jonkers. Zij wisten hun standgenoten ervan te overtuigen dat Van Lawick tot de juiste adellijke stam behoorde.¹⁹⁷ De omarming van het gereformeerde geloof was in de jaren 1570 en 1580 profijtelijk gebleken, maar voor het verkrijgen van een plaats in de Ridderschap was het lidmaatschap van de gereformeerde kerk nog niet genoeg.

6.8. Katholieke edelen

In de voorgaande paragraaf werd duidelijk dat gereformeerde machthebbers in de jaren 1590 het bestuurlijke leven in het Kwartier van Veluwe domineerden. Toch maakten veel Veluwse edellieden in deze periode nog geen definitieve keuze voor de opstand en de gereformeerde kerk. In veel gevallen kon dat ook helemaal niet. Het religieuze domein bleek namelijk verbrokken. Zo had Jan van Nassau in 1578 bepaald dat de bisschoppelijke rechten werden opgeheven. De opengevallen collatierechten op parochiekerken vervielen daardoor automatisch aan het Hof. Op die manier werd de autoriteit van de bisschop definitief afgezworen en de katholieke kerkstructuur in Gelre ontmanteld. Dit speelde protestantse edelen in de kaart. Zij hadden in het kielzog van Jan van Nassau in steden de macht gegrepen en bouwden sindsdien gestaag aan een nieuwe orde voor het kerkelijke en religieuze leven in het Kwartier. Maar ook dat proces verliep niet vlekkeloos. Spaanse invallen frustreerden de gereformeerde kerkopbouw, net zoals het zo'n tien jaren daarvoor het sociale leven van veel kerspellingen had platgelegd. De Veluwse edelen bevonden zich dus in een uitzonderlijke situatie. Zij probeerden hun verheven positie vast te houden en zo mogelijk uit te breiden, maar met het kiezen van één specifieke geloofsovertuiging konden edelen in de Ridderschap zich ook in de vingers snijden. Bovendien paste het niet bij hun verheven stand.

Dit probleem ging niet op voor de heren van heerlijkheden. Na het afzetten van landsheer Filips II kwam de macht te liggen bij de soevereine staten. Dit betekende ook een verandering van leenband. Heren waren in formele zin nog steeds leenroerig aan de Spaanse koning, maar in de praktijk konden ze autonoom optreden, ook in religieus opzicht.¹⁹⁸ Dit bleek uit het handelen van Daem Schellart van Obbendorf tot Gürzenich, Schinnen, Geijsteren en Flodorp (1530-1602). Vanouds beschikte hij over veel wereldlijke macht in het Kwartier van Veluwe. Door zijn huwelijk met Walravia van Voorst in 1558

196 GA, AHGZ, inv.nr. 996, nr. 4832; CAG, art. 2, 636; CAG, art. 2, 641; CAG, art. 26, 660; CAG, art. 2, 670; CAG, art. 20, 675.

197 GRV, 169.

198 Nobel, 'Heerlijkheden in Holland', 37.

was hij in bezit gekomen van de hoge heerlijkheid Doorwerth. Ook had hij de beschikking gekregen over Rosande, hoewel de heerlijkheidsstatus van dat rechtsgebied werd betwist.¹⁹⁹ Ook in kerkelijk opzicht groeide de macht en invloed van de kasteelheer. Zo mocht hij de pastoors van Heelsum en Voorst in het ambt voordragen, voerde hij heerschappij over de kapellen van Wolfheze en De Harten, werd hij benoemd tot rentmeester van de Prümse goederen op de Veluwe, en kreeg hij de beschikking over een viertal memoriestichtingen in de parochiekerken van Arnhem en Oosterbeek.²⁰⁰

Dat de eigenaar van Doorwerth nagenoeg autonoom kon optreden in kerkelijke en religieuze zaken was al ver voor de politieke overgang gebleken, toen Walravia in 1556 eigenhandig een nieuwe pastoor voor Heelsum benoemde. Zij ging daarmee voorbij aan het kerkelijke recht van de bisschop van Utrecht.²⁰¹ De verheven status van de bezitter van een hoge heerlijkheid gold dus niet alleen in het wereldlijke domein, maar ook in het kerkelijke. Na de politieke overgang van 1578 werd de machtsbasis van Daem drastisch beperkt. De Doorwerthse kasteelheer zag zich genoodzaakt om afstand te doen van al zijn macht en invloed buiten zijn hoge heerlijkheid. Door de gedeeltelijke ontmanteling van de 'kerkelijke kaart' van de Veluwe verloor de kapel van De Harten haar kerkrechtelijke status. De raadsheren van het Hof claimden het patronaatsrecht op de parochiekerk van Voorst. Rondtrekkende milities verwoestten de kapel van Wolfheze. Alleen de kerk van Heelsum bleef in bezit van Daem, omdat deze lag binnen de limieten van zijn heerlijkheid. De collatierechten op vicarieën in Arnhem en Oosterbeek kon de kasteelheer eveneens behouden, maar de vergaande, religieuze invloed die het onder de katholieke bedeling opleverde ging goedeels verloren. Zielmissen werden door de gereformeerden immers verboden. In korte tijd verloor Daem dus een aanzienlijk deel van zijn kerkelijke macht. Alleen zijn bevoegdheden als leenheer van de Prümse goederen hoefde hij niet op te geven. De abdij lag buiten het gewest en was niet aan het Gelderse landrecht gebonden.²⁰²

Ondanks het verlies van fors veel kerkelijke invloed bleef de Doorwerthse kasteelheer de machthebber in zijn heerlijkheid. Daar maakte hij simpelweg aanspraak op zijn landsheerlijke immuniteit. Vervolgens koos Daem voor een stil protest. Hij trok zich terug op één van zijn kastelen en liet de officiële correspondentie met gewestelijke autoriteiten over aan zijn ondergeschikten. Toch bleef de zielzorg voor het gezin van de kasteelheer gewaarborgd. In de huiskapel op Doorwerth had sinds 1415 een draagbaar altaar gestaan en werden eucharistievieringen gehouden. Binnen de nieuwe politieke en kerkelijke orde werd die religieuze praktijk voortgezet.²⁰³ Ook binnen de grenzen van de hoge

199 Maris, 'De lijst van bannerheerlijkheden', 145.

200 Zie: Bijlage I; GA, Archief van de Leenkamer Klarenbeek, inv.nr. 5.

201 Oltmans, 'De kerken te Wolfhezen en te Heelsem', 54; vgl. De Weerd, 'Adellijke beschermers', 44.

202 Bijlage I; GA, 0410 Leenkamer Klarenbeek, inv.nr. 5. Het leenboek loopt door tot 1599.

203 Oltmans, 'De kerken te Wolfhezen en te Heelsem', 52, 54.

heerlijkheid bleef de katholieke godsdienst intact. Zo weigerde de pastoor van Heelsum gehoor te geven aan het bevel van de classis om zijn preken te stoppen en vlijtig kerkelijke vergaderingen te bezoeken.²⁰⁴ Dit bleef lange tijd zo doorgaan, ook onder de heerschappij van Daems opvolger. Johan Schellart van Obbendorf (1560-1611) stond bekend als vurig pleitbezorger van het oude geloof. Kinderen uit Heelsum en Wolfheze werden in 1613 nog altijd op de katholieke manier gedoopt.²⁰⁵ Bovendien klaagden de gereformeerden dat ‘die oudeluden aldaer leven ende sterven sonder lehrengen, onrichtingen ende vertroestingen van Godes Heiligen Woort’.²⁰⁶ De classis wilde een einde maken aan deze situatie door de kerk van Heelsum samen te voegen met die van Renkum. Deze maatregel sorteerde weinig effect. Doorwerth bleef een katholieke enclave.²⁰⁷

Net als de heer van een hoge heerlijkheden kon ook de bezitter van een dagelijkse heerlijkheid tegenover de autoriteiten een harde vuist maken. Op de Veluwe waren de heren van Scherpenzeel en Hoevelaken in het bezit van een ambachtsheerlijkheid. Ze benoemden de plaatselijke pastoor en beschikten over een memoriestichting.²⁰⁸ De kerkelijke machtsbasis was dus niet heel breed, maar groot genoeg om het religieuze leven binnen de lokale gemeenschap vergaand te beïnvloeden. Aan het begin van de jaren 1580 kwamen Scherpenzeel en Hoevelaken in handen van respectievelijk Johan van Scherpenzeel en Jacob van Zuylen van Nyvelt (1558-1626). Toen de raadsheren van het Hof in 1594 de Arnhemse predikant Johannes Fontanus naar beide heerlijkheden stuurden om de ‘afgoderij’ een halt toe te roepen, reageerden de heren van Scherpenzeel en Hoevelaken heel verschillend. We zagen al eerder dat Johan diplomatieke banden aanknoopte met kanselier Leoninus en de religieuze *status quo* wist te handhaven. Jacob, op zijn beurt, liet simpelweg niets van zich horen, maar weigerde intussen wel om de naar het dorp gestuurde predikant aan te nemen.²⁰⁹ Toen het Hof, na de nodige inspanning, een predikant op de Hoevelakense preekstoel wist te krijgen, weigerde de heer van Hoevelaken om de vicarie-altaren te laten afbreken. Hij zette zijn verzet dus in stilte voort en legde zijn ondergeschikten niets in de weg om hun kinderen op de katholieke manier te laten dopen en heiligendagen te vieren.²¹⁰

Rond de eeuwwisseling werd duidelijk dat een aantal Veluwse edelen geen afscheid wilde nemen van het oude katholieke geloof. Zij trokken zich in veel gevallen terug op hun versterkte huizen en nodigden rondtrekkende priesters uit om doopplechtigheden uit te voeren en eucharistievieringen te leiden. Op plekken waar meerdere katholieke edelen in elkaars buurt woonden, lag het

204 CAG, art. 3, 630; CAG, art. 7, 637.

205 CAG, art. 15, 697; CAG, art. 7, 705.

206 CAG, art. 4, 731.

207 Geraerts, *Patrons of the Old Faith*, appendix B, 270.

208 Zie: Bijlage I.

209 GA, AHGZ, inv.nr. 1005, nrs. 7508, 7562 en 7655.

210 GA, AHGZ, inv.nr. 1005, nrs. 7508, 7562, 7655; GAC, art. 15, 672.

voor de hand dat ze de handen ineen sloegen met edelen die geen duidelijke religieus hadden gemaakt. Door gezamenlijk op te treden als ambtsjonkers probeerden ze het kerkelijke en religieuze leven naar hun hand te zetten. Geleidelijk ontstonden er katholieke enclaves, waarbinnen het religieuze leven zich centreerde rondom heilige plekken en rituelen, die al eeuwenlang werden gehandhaafd. Al vrij snel na de politieke overgang bleek dit het geval te zijn in Putten. Zoals in voorgaande hoofdstukken meermalen beschreven, woonde binnen het dorp sinds mensenheugenis een kellenaar. Hij benoemde de pastoors van Putten en Voorthuizen. Na de politieke overgang van 1578 bleef die situatie onveranderd, omdat de moederabdij, waartoe de kelnarij behoorde, in Paderborn lag en immuniteit genoot.²¹¹ De pastoor van Putten, een Leuvens alumnus, kon gewoon doorgaan met het verlenen van zielzorg en hoefde officieel geen verantwoording af te leggen aan het Hof.

In de omgeving van Putten waren dus twee katholieke kerkdienaren actief: een pastoor, Wilhelmus de Weze, en een kellenaar, Johan Meschede. Beiden werden ze ook nog eens gesteund door de abt van een benedictijner klooster ver over de grens. Deze uitzonderlijke situatie maakte het voor de Puttense edelman Elbert van Voorst (1558-1611) gemakkelijker om tegenwicht te bieden aan de raadsheren in Arnhem.²¹² In 1589 had Elbert als heer van Schoonderbeek bij Putten al eens bezwaar gemaakt tegen het innen van belastingen in zijn schoutambt.²¹³ Daarmee betoonde hij zich een beschermer van zijn ondergeschikten. Maar in 1597 ging Elbert nog een stap verder. Hij weigerde geld te geven aan de waarnemende predikanten uit Harderwijk – die in Putten hadden gepreekt, omdat daar nog geen predikant was benoemd. Volgens het Hof moest de jonker opdraaien voor de gemaakte onkosten, maar Elbert wees op het feit dat zijn schoutambt onder zware lasten gebukt ging. Bovendien stelde hij dat onvoldoende geld beschikbaar was voor bekostiging van de preekbeurten van de Harderwijker predikanten.²¹⁴ Deze actie leek niet direct ingegeven door Elberts keus voor het katholieke geloof, maar de kellenaar en rondtrekkende pastoor hadden er wel voordeel van.

Elbert van Voorst stond in nauw contact met zijn schoonzoon Marten van Isendoorn à Blois (+1633), die in 1598 trouwde met zijn dochter Anna. Samen met Marten betrok ze kasteel De Cannenburg, dat Marten na de dood van zijn vader in handen had gekregen. De verheven status van de heer van De Cannenburg binnen het dorp Vaassen moet groot zijn geweest. Rond de eeuwwisseling had de kasteelheer beslag weten te leggen op alle vicarieën in de parochiekerk. Bovendien maakte hij aanspraak op de predikantsbenoeming, maar gebruikte

211 Zie: Bijlage I.

212 Elbert was een zoon van Reinier van Voorst tot Dorenborg en Catharina van Honnepel. Hij trouwde met Johanna van Arnhem, een zus van Carel van Arnhem tot Kernhem, zie: GRV, 65.

213 GA, AHGZ, inv.nr. 1000, nrs. 5841 en 5875.

214 GA, AHGZ, inv.nr. 1006, nrs. 8250, 8299 en 8314.

dat recht om de plaatselijke pastoor in het zadel te houden.²¹⁵ Deze situatie was een doorn in het oog van de gereformeerden, maar toen de pastoor van Vaassen in 1610 overleed zagen zij hun kans schoon. Op een kerkvergadering in Harderwijk werd vastgesteld dat het collatierechten in handen waren van de classis en het Hof. Met haast werd een nieuwe predikant naar Vaassen gestuurd.²¹⁶ Marten had intussen de hoop opgegeven dat hij het religieuze leven in het dorp opnieuw naar zijn hand kon zetten. Hij trok zich terug op zijn kasteel, liet een huiskapel inrichten en nodigde een jezuïet uit om er de traditionele ritens uit te voeren.²¹⁷

Tot het adellijke netwerk van Marten van Isendoorn behoorden de broers Johan van Steenbergen tot Nijenbeek (1540-1622) en Willem van Steenbergen tot Duistervoorde (1550-1630).²¹⁸ Willem had aanvankelijk dienst gedaan in het Spaanse leger, maar keerde in 1594 op voorspraak van zijn broer Johan terug naar de Veluwe en werd in genade aangenomen.²¹⁹ Zowel Johan als Willem hoefde maar weinig moeite te doen om toegelaten te worden op de Ridderschapsvergaderingen, maar bleven beiden katholiek.²²⁰ Dit werd duidelijk op een classisvergadering in 1606. Een aantal aanwezigen uitten hun zorgen over het feit dat op Duistervoorde en Nijenbeek 'jonge kinderen gedoopt end andere afgoderie bedreven wort'.²²¹ Nadat de classis kennis had genomen van dit bericht volgde een rapportage aan de Gelderse synode. Daar werd duidelijk dat het ging om 'afgoddische papistische doopen, heerdoopen, throuwen, missen ende diergelicke Roomsche exercitien'.²²² De havezaten van Johan en Willem werden dus gebruikt als steunpunten voor de katholieke zielzorg in de regio.

Niet veel later kwamen bij de classis de nodige berichten binnen over ambtsjonkers uit Voorst die weigerden om fatsoenlijk geld te geven aan predikanten. Zo klaagde de predikant van Twello in 1600 dat de jonkers, schout en kerkmeesters hem zijn vicarie-inkomsten hadden afgenomen.²²³ Prompt een jaar later vroegen de ambtsjonkers om goedkeuring voor de benoeming van een voormalige pastoor tot predikant.²²⁴ Ook de predikanten van Terwolde en Wilp kregen door de edelen onvoldoende geld uitgekeerd en kwamen in finan-

215 Zie: Bijlage I.

216 CAG, art. 10, 852.

217 Geraerts, *Patrons of the Old Faith*, appendix B, 270.

218 Anna van Steenbergen trouwde in 1623 met Marten van Isendoorn, zie: GRV, 134. Johan en Willem waren zonen van Karel van Steenbergen tot Nijenbeek en Geertruid van Renesse, zie: GRV, 176, 206. Willem trouwde met Dorothea van Appeldoorn, een dochter van Peter van Appeldoorn en Geertruid Caelsack, zie: GRV, 206.

219 GA, AHGZ, inv.nr. 1005, nr. 7589.

220 Zowel Johan als Willem compareerde tot 1619 onafgebroken op Ridderschapsvergadering, zie: GRV, 176, 206.

221 CAG, art. 14, 669; CAG, art. 6, 670.

222 APPS, art. 34, 148.

223 CAG, art. 15, 640.

224 CAG, art. 11, 643.

ciële problemen.²²⁵ De ambtsjonkers hielden zich niet alleen bezig met de benoeming en salariëring van predikanten, maar bepaalden ook wie tot koster en schoolmeester werden aangesteld. Vaak waren dit mensen die het gereformeerde geloof niet direct omarmden. Zo weigerde de schoolmeester van Voorst de classicale vergaderingen te bezoeken, terwijl die van Twello en Wilp de gereformeerde leer wel respecteerden maar nooit een kerkdienst bijwoonden.²²⁶ De kosteres van Terwolde was volgens de gereformeerden een ‘papist’ en moest worden afgezet.²²⁷ Haar opvolger bleek ook verdacht, omdat hij geen zuiver leven leidde. Toch werd hij niet afgezet.²²⁸ Wel werd duidelijk dat de ambtsjonkers van Voorst telkens weer verzeild raakten in conflicten met predikanten, kosters en schoolmeesters. Zij kwamen in veel gevallen lijnrecht tegenover de gereformeerden te staan.

De ambtsjonkers van Voorst waren bijna allemaal katholiek te noemen. Naast Johan en Willem van Steenbergenging het dan vooral om Wijnand Hacfort tot Hacforts Veenhuys. Samen domineerden ze het openbare bestuur in het schoutambt.²²⁹ Net als de broers Van Steenbergenging was ook Wijnand bereid om het oude geloof te verdedigen. Hij kwam ter sprake op de classisvergadering van 1606. Predikanten en ouderlingen spraken daar over de ‘afgoderie’ die in het schoutambt werd bedreven, ‘alssmede oeck in Winolt Hacvortz huiss’, waar kinderen op een paapse manier zouden zijn gedoopt.²³⁰ De religiekeus van de vierde ambtsjonker, Peter van Appeldoorn tot De Poll (+1626), was veel minder duidelijk. Toch werkte hij intensief samen met de andere drie ambtsjonkers om de adellijke dominantie in de regio uit te breiden, ook op kerkelijk vlak. Zo schreef hij samen met Johan van Steenbergenging in 1600 een brief aan het Hof waarin hij Johan van Lengel aanprees en de raadsheren adviseerde om hem te benoemen tot koster van Hall, een dorp in het nabijgelegen schoutambt Brummen.²³¹

De katholieke en gereformeerde ambtsjonkers verschilden dan wel in hun religiekeuze, maar toch stelden beide groepen vergelijkbare eisen aan een zielzorger. Dat was wellicht ook de reden dat de katholieke jonkers zich in 1608 moeiteloos konden aansluiten bij de benoeming van Hermannus Keckius tot predikant van Voorst. In de benoemingsbrief stond namelijk geschreven dat de zielzorger zich moest inzetten om:

225 CAG, art. 8, 646; CAG, art. 6, 648; CAG, art. 20, 655; CAG, art. 20, 659; CAG, art. 22, 659; CAG, art. 9, 665; CAG, art. 13, 682.

226 CAG, art. 4, 645; De Weerd, ‘Adellijke beschermers’, 49.

227 CAG, art. 13, 640.

228 CAG, art 10, 651.

229 De bezitters van Sinderen, Voorstonden en Hunderen begonnen pas rond 1650 enige invloed te krijgen, zie: Van Veen, ‘Het ambt Voorst’, 382-383.

230 CAG, art. 14, 669.

231 GA, AHGZ, inv.nr. 1008, nr. 8774.

Godts woort suyver ende reyn die ondersaten toe leeren und synen dienst getrouwelicken toe verwaren [en] die crancken visitieren und in oer uuterste noot mit Gods woort toe vermanen ende toe troosten, geliick een godtfruchtich, eerlick predicant toestiet ende behoort to doin.²³²

De heren van Duistervoorde, Hacforts Veenhuys, Nijenbeek en De Poll hechten niet alleen waarde aan een correcte uitvoering van de godsdienst, maar vonden ook dat een predikant zichtbaar en bereikbaar moest zijn voor parochianen en de zieken trouw moest bezoeken. De ambtsjonkers hechtten waarde aan deugden als zuiverheid, reinheid, godvruchtigheid en eerlijkheid. Het paste bij de adel om op deze manier over predikanten te spreken. Zo stelde de gereformeerde edelman Paul van Arnhem vergelijkbare eisen aan het optreden van een predikant. In een brief aan zijn neef Carel van Arnhem tot Kernhem, die op het punt stond een nieuwe zielzorger voor Ede te benoemen, liet Paul weten dat de man welsprekend, hoofs en 'iveryg in de religy' moest zijn.²³³ Edelen, van welke religieuze snit dan ook, legden dus vergelijkbare eisen op tafel. Bovendien was een religieus verschil geen reden om een onderlinge vriendschap en eenheid te verbreken. Zo onderhield Paul van Arnhem vriendschappelijke banden met Carels halfzus Geertruid, mater van het Agnietenklooster in Arnhem, die in 1597 in verzet was gekomen tegen de opgelegde protestantisering van haar klooster.²³⁴

Het religieuze leven in het schoutambt Voorst bleef in hoge mate traditioneel. Hoe vaak het Hof de ambtsjonkers ook vermaande om in te grijpen, telkens weer kwamen verhalen naar boven over rondtrekkende priesters en het houden van heiligendagen. Zo was er een priester uit Wilp, die in 1593 op afspraak van de jonkers en parochianen tot zielzorger was benoemd. Veel gelovigen uit de buurt kwamen naar het IJsseldorp om misvieringen mee te maken en kinderen te laten dopen.²³⁵ Toen de priester na vijf jaar eindelijk door het Hof kon worden afgezet, ging hij op verzoek van de inwoners van Wilp gewoon door met het uitvoeren van heilige handelingen.²³⁶ In 1600 bleek dat veel gelovigen hun toevlucht namen tot een tovenaars uit Twello en haar vroegen om het oplossen van hun praktische problemen.²³⁷ In 1603 bereikte de classis het bericht dat in een gebedskapel bij Voorst de feestdag van de heilige Jacobus was gevierd en drie jaren later bleek dat de schout van Voorst zijn huis had opengesteld voor 'messpappen' uit de regio.²³⁸ Veel brieven die over deze misstanden

232 Van Veen, 'Het ambt Voorst', 382-383.

233 GA, Archief van het Huis Kernhem, inv.nr. 738, brief van Paul van Arnhem aan Carel van Arnhem tot Kernhem, 5 juli 1606.

234 Reinders, *De mug en de kaars*, 123-124.

235 GA, AHGZ, inv.nr. 931, nr. 7012; inv.nr. 933, nr. 7413; inv.nr. 1005, nr. 7805; inv.nr. 1006, nrs. 7987 en 8245; *APPS*, 53.

236 GA, AHGZ, inv.nr. 8276.

237 GA, AHGZ, inv.nr. 1008, nrs. 8840 en 8843.

238 CAG, art. 25, 656; CAG, art. 14, 669.

werden geschreven waren gericht aan de jonkers van Voorst. En hoewel zij soms hun goede wil betoonden, veranderde er aan de situatie maar weinig.

Collatierechten op vicarieën vormden de nieuwe machtsbasis voor Veluwse edelen op het platteland. Onder de gereformeerde bedeling konden edellieden het bezit van een geestelijke stichting niet aanwenden om zielenpriesters te benoemen, maar opvallend genoeg stelde het hen wel in staat om leidend te zijn in de vormgeving van het kerkelijke leven, vooral door de benoeming van predikanten en het verstrekken van studiebeurzen aan personen uit hun lokale netwerk. Het Hof propageerde immers de inzet van vicarieën voor 'godsdienstig gebruik' (*ad pios usus*).²³⁹ Edelen maakten van deze speelruimte gebruik door met behulp van rechten op vicarieën hun kerkelijke invloed te beschermen. Collatierechten op pastorieën en die op vicarieën waren in kerkrechtelijke zin twee verschillende dingen, maar al onder de regering van Karel van Gelre was duidelijk geworden dat religieuze inspraak niet persé afhankelijk hoefde te zijn van het al of niet bezitten van het recht om een pastoorsvoordracht te doen. De landsheer had eertijds in Beekbergen, Epe en Ermelo zijn recht om een vicaris in het ambt voor te dragen gebruikt als opstap voor meer kerkelijke bevoegdheden.²⁴⁰ Dit kwam de kerkelijke autoriteiten goed van pas. Prelaten kregen maar moeilijk toegang tot het plaatselijke *corpus christianum* en vertrouwden voor de benoeming van een geschikte pastoor of priester op lokale inlichtingen. Edellieden, met de landsheer voorop, bleken de aangewezen personen om die informatie te verstrekken. Wereldlijke en kerkelijke macht en invloed lagen dus in elkaars verlengde. Die situatie veranderde niet na de politieke en kerkelijke overgang van 1578, maar onderging door toedoen de adel een opvallende gedaanteverwisseling.

Direct na de alteratie begonnen edellieden aanspraak te maken op de collatierechten van memoriestichtingen, zelfs als die van oorsprong toekwamen aan niet-adellijke rechtspersonen. Het politieke en kerkelijke machtsvacuüm dat na de benoeming van Jan van Nassau in 1578 ontstond, gaf hen daartoe de mogelijkheid. Zo maakten Willem van Ruytenborch en Wijnant van Broeckhuysen in 1593 beiden aanspraak op de Sint-Antoniusvicarie in de kerk van Wilp, die eertijds ter begeving had gestaan van de Spaanse koning en de abdis van het stift Ter Hunnepe bij Deventer.²⁴¹ Marten van Isendoorn à Blois tot De Cannenburg claimde een jaar later het collatierecht op de Heilige Geestvicarie in de kerk van Vaassen, die vanouds in handen was geweest van zijn – kort daarvoor overleden – vader.²⁴² In 1595 bracht Reinier van Essen tot Zwanenburg zich bij het Hof in beeld als rechtmatige eigenaar van de benoemingsrechten op de kapel van Vees-

239 Maris, *De reformatie*, 35.

240 GA, AGHG, inv.nr. 1700, nrs. 339 (Epe, oude nummering), 502 (Beekbergen, oude nummering) en 908 (Ermelo, oude nummering).

241 Zie: Bijlage I.

242 Zie: Bijlage I.

sen, terwijl deze instelling sinds mensenheugenis toebehoorde aan de geërfden van Heerde.²⁴³ In alle gevallen was haast geboden. Als een geestelijke stichting openviel wegens overlijden van de bezitter, moest een collator binnen zes weken een nieuwe vicaris in het ambt voordragen. Gebeurde dit niet, dan werd de instelling door het Hof uit hoofde van vervallen recht (*ex jure devoluto*) aan een ander persoon overgedragen, vaak aan een theologiestudent uit één van de nabijgelegen steden.²⁴⁴ Op zo'n moment ging de stichting verloren voor het plaatselijke *corpus christianum*. Edellieden wisten dit in veel gevallen te voorkomen, door de collatierechten met succes voor hun adellijke netwerk te behouden. Parochianen van lager stand slaagden daarin veel minder vaak.²⁴⁵

6.9. Conclusie

De gewijzigde politieke omstandigheden versterkten, net als in omliggende gewesten, de formele positie van edellieden.²⁴⁶ Tegelijkertijd keerden de Veluwe riddermatigen niet 'in zichzelf', maar namen ze hun verantwoordelijkheid om de vitaliteit van het gevestigde *corpus christianum* te onderhouden en haar religieuze en morele basis te garanderen.²⁴⁷ Daarbij vielen de nodige regionale verschillen te bespeuren. In Arnhem en Harderwijk kwamen vertrouwelingen van Jan van Nassau in de raad terecht. Veel van hen waren geen lid van de Ridderchap geweest, een fenomeen dat ook in Holland kon worden waargenomen.²⁴⁸ Toch werden beide steden bolwerken van het nieuwe geloof, waar patriotten en religieverwanten het voor het zeggen hadden. De landsteden Elburg, Hattem en Wageningen stonden eveneens bekend als gereformeerde vestingen, net als Nijkerk. Ook dit viel hoofdzakelijk op het conto van protestantse edelen te schrijven. De religieuze mentaliteit van patriotten en religieverwanten sloot aan op de bereidheid van plaatselijke parochianen om het nieuwe geloof te omarmen.

Buiten de genoemde gereformeerde *hotspots* bleek de situatie heel anders te zijn. Daar ontpopten ambtsjonkers zich als adellijke beschermers van de christelijke gemeenschap. Zij gebruikten kerkelijke rechten om hun machtsbasis uit te breiden en te legitimeren. Tegelijkertijd zochten ze, net als hun standgenoten in de Veluwe steden, aansluiting bij sociaal geaccepteerde vormen van religie, hoe rijkgeschakeerd die ook konden zijn. In de dorpen vormde traditionele re-

243 Zie: Bijlage I.

244 WVR, 10; vgl. '5.5 Laverende voorgangers'.

245 Zie bijvoorbeeld: WVR, 93 (Sint-Clemensvicarie te Rheden); WVR, 96 (Sint-Antoniusvicarie te Terwolde); WVR, 104 (Sint-Antoniusvicarie en Sint-Sebastianvicarie te Twello); WVR, 107 (Sint-Antoniusvicarie te Voorst); WVR, 113 (Sint-Nereusvicarie te Wilp); vgl. De Weerd, 'Adellijke beschermers', 39.

246 Nobel, 'Heerlijkheden in Holland', 37-38.

247 De Weerd, 'Adellijke beschermers', 53.

248 Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 167.

ligie dus de maat der dingen. Huldigden veel riddermatigen om die reden een middenpositie? Hoe dan ook, zij verzoenden zich met de nieuwe gereformeerde orde, die hen door het Hof werd opgelegd. Tegelijkertijd weigerden ze zich te wringen in een confessioneel keurslijf. Hetzelfde patroon valt te ontdekken in het optreden van protestantse edelen. Zij werkten samen met gereformeerde kerkleiders, maar hun adellijke profiel bleef tegelijkertijd daarvan onderscheiden. In beide gevallen werd het patronaatsrecht aangegrepen om een eigen kerkelijke koers te varen, zoals dat ook door standgenoten in Holland en Utrecht werd gedaan.²⁴⁹

De Veluwse adel laveerde tussen traditie en confessie, maar gebruikte de religieuze revolutie vooral om hun adellijke positie te versterken. Van ingekeerdheid, zoals in Holland, was dan ook geen sprake.²⁵⁰ Evenmin van oppositie tegen opgelegde vormen van vroomheid, zoals in aangrenzen Duitse regio's.²⁵¹ De riddermatigen in het Kwartier van Arnhem lieten zich veeleer kennen als vredelievend. Zij hielden rekening met verschillende belangen, maar weigerden concessies te doen aan hun aristocratische profiel. Dit werkte door in het religieuze domein.²⁵² Vanouds namen edellieden het initiatief om memoriestichtingen in het leven te roepen, maar zal aan dat gebruik in het eerste kwart van de zestiende eeuw op de Veluwe geen einde zijn gekomen, zoals in bijvoorbeeld Friesland het geval was?²⁵³ Bronnenschaarste maakt het onmogelijk om dat vast te stellen, maar duidelijk is wel dat het aantal nieuwe memoriestichtingen tussen 1500 en 1525 daalde, en dan vooral in de steden. Deze tendens liep parallel aan de opkomst van een 'Erasmiaanse overtuiging', vooral ook onder edellieden. De gehechtheid aan de ritus ging gelijk op met schriftmatige verwijzingen en christocentrisme, maar dan wel in uitgesproken humanistische vormen. Dit versterkte de verhevenheid van de Veluwse adel in het religieuze domein. Dit betekende echter geen duidelijke breuk met de kerk. Een humanistische gezindheid kon een steunpilaar zijn voor het katholicisme. Tegelijkertijd kwam deze nieuwe, religieuze oriëntatie op gelijke hoogte te staan met het hele idee achter *memoria*, om niet te zeggen dat de dodengedachtenis voorzichtig haar zeggingskracht verloor. Ondanks de omarming van eigentijdse religieuze denkbepelden bleven veel Veluwse riddermatigen zichzelf zien als ware volgelingen van de kerk. Radicaliteit was ongewenst. Op dit punt speelde ook het verwantschapsidee een rol. Met het oog op, bijvoorbeeld, de herverdeling van goederen mocht de religietwist adellijke netwerken niet uiteen drijven.²⁵⁴ De sociale en religieuze mentaliteit van de Veluwse adel was in de zestiende eeuw aan het schuiven gegaan, maar de adel als verheven stand bleef binnen de nieuwe orde

249 Duke, *Reformation and Revolt*, 253.

250 Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 153-154.

251 Asch, *Nobility in Transition*, 69, 103; Gillner, *Freie Herren*, 455.

252 Geraerts, *Catholic Nobility*, 188.

253 Mol, 'Friezen en het hiernamaals', 213-214.

254 Vgl. Geraerts, *Patrons of the Old Faith*, 69-70, 126-128.

evengoed optreden als een min of meer coherente groep. Op de lange duur heerste continuïteit. De leden van de Ridderschap in het Kwartier van Arnhem bleken succesvol in het zich schikken in de nieuwe verhoudingen, maar wisten, in tegenstelling tot hun standgenoten in bijvoorbeeld Holland en andere delen van Gelre, hun politieke, sociale en religieuze prestige aanzienlijk te vergroten.²⁵⁵ De Veluwse adel koos doorlopend voor een strategische opstelling in politiek en religieus opzicht. Van isolationisme, ingekeerdheid of passiviteit was geen sprake.

²⁵⁵ Vgl. Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 194, 196-197; Potjer, 'De reformatie in de Nederbetuwe', 50-51.

7. Slotbeschouwing

7.1. Inleiding

In deze studie ging het om de vraag op welke punten, en in welke mate, de wereldlijke en kerkelijke veranderingen beïnvloed werden door en zichtbaar werden in lokale sociale gemeenschappen. In hoeverre en waarom was de sacrale ruimte van de Veluwe, en het religieuze leven van de Veluwse bevolking, rond 1600 werkelijk anders dan rond 1500? De confessioneel gekleurde benadering van kerkhistorici als Cornelis Hille Ris Lambers en Lodewijk Rogier werd nadrukkelijk overstegen door een contextuele analyse, met aandacht voor politieke en sociale variatie, materialiteit en ruimte, en de continuïteit van de lange zestiende eeuw. Deze toepassing van historiografische uitdagingen op het Veluwse reformatieproces leidde tot twee algemene en vier thematische hoofdstukken, waarin telkens een aspect van het integrale proces van machtswisseling en religieuze verandering centraal stond.

In deze slotbeschouwing komen alle uitkomsten samen en wordt het zestiende-eeuwse reformatieproces op de Veluwe beschreven aan de hand van vijf karakteristieken. In de eerste plaats de vorming van een gewestelijke orde van het geloofsleven, waarbinnen inwendige, religieuze vernieuwingen zich aandienden ('7.2. De opkomst van een revitaliseringsproces'). Vervolgens de opkomst van vernieuwingsbewegingen, die in enkele fundamentele opzichten parallel liepen aan elkaar ('7.3. Parallellen in vernieuwingstendenzen'). Ten derde de invloed van onvoorziene gebeurtenissen zoals de Beeldenstorm en de geuzeninval op de polarisatie van het religieuze conflict ('7.4. Onontkoombare polarisatie'), gevolgd door de politieke en kerkelijke overgang onder Jan van Nassau ('7.5. Herstel van politiek en religieus evenwicht'). Tenslotte het gedeeltelijke succes van de gedwongen protestantisering en de lokale differentiatie van hervormingsprocessen ('7.6. Onvoorspelbare reformaties in veelvoud'). De titel van de laatste paragraaf wijst niet alleen op de fase van gereformeerde hervorming, maar vormt tegelijkertijd een begripsmatige samenvatting van het integrale reformatieproces, zoals zich dat tussen 1500 en 1600 in het Kwartier van Arnhem voltrok.

De opzet van deze slotbeschouwing doet denken aan die van hoofdstuk 2 ('Onvoorziene reformaties'). Inderdaad wordt op deze plaats de niet-teleologische benadering hernomen. Tegelijkertijd krijgt het blikveld een aanzienlijke verbreding. De resultaten uit voorgaande hoofdstukken worden samengebonden en leiden tot een meer algemene procesbeschrijving, waarbij voortdurend vergelijkingen worden gemaakt met de situatie in andere regio's. Ook worden winstpunten ten opzichte van de bestaande literatuur over de Reformatie benoemd. De resultaten van deze studie naar het Veluwe reformatieproces worden voornamelijk in verbinding gebracht met de ideeën van Lodewijk Rogier, Juliaan Woltjer en Judith Pollmann. De slotbeschouwing wordt afgerond met het formuleren van suggesties voor vervolgonderzoek.

7.2. De opkomst van een revitaliseringsproces

Aan het begin van de zestiende eeuw vertoonden de Veluwe kerk en vroomheid vergelijkbare structuren als in andere delen van Europa en de Noordelijke Nederlanden. Het parochienetwerk was relatief dun bezet, vergelijkbaar met dat in Groningen en Drenthe, en plaatselijke devoties waren gehecht aan topografische herkenningspunten in het Veluwe landschap. De regionale geloofspraktijk was gecentreerd rondom de symbolen van de gekruisigde Christus en de rouwende Moeder Gods, maar tegelijkertijd verbonden met elementen uit de populaire vroomheid. Uniek voor de Veluwe was de nauwe betrokkenheid van hertog Karel van Gelre bij het kerkelijke domein. Vooral in de periode 1510-1530 kwam een substantieel deel van de collatierechten op parochiekerken en memoriestichtingen in handen van de landsheer. Tegelijkertijd hield Karel persoonlijk toezicht op het functioneren van de geestelijkheid in zijn gebied en propageerde hij een religieuze herinneringscultuur die het Gelderse territorium van een noodzakelijke samenhang moest voorzien. Met deze maatregelen werd de macht en invloed van kerkelijke prelaten uit bijvoorbeeld Utrecht beperkt en kreeg een gewestelijke orde van het godsdienstige leven vorm.

Het autonome optreden van de Gelderse landsheer paste bij de vanouds sterk regionale vormgeving van religie. Op de Veluwe werkzame zielzorgers waren vaak afkomstig uit het Kwartier van Arnhem, of uit daaraan verwante cultuurgebieden. Bijna zonder uitzondering bleven zij hun leven lang op de Veluwe actief. Deze situatie was niet uniek. Arnoud-Jan Bijsterveld trok vergelijkbare conclusies voor Noord-Brabant, net als Otto Roemeling voor Friesland, Groningen en Drenthe. Ook in die delen van de Nederlanden was de geestelijkheid regionaal geworteld. Voornamelijk in het eerste kwart van de zestiende eeuw raakte de streeksgewijze oriëntatie van pastoors en priesters op de Veluwe verbonden aan de verhoging van de religieuze interesse onder geëngageerde parochianen in het Kwartier. Leken voelden zich in toenemende mate

verantwoordelijk voor de kwaliteit van het godsdienstige leven. Magistraten, Veluwse edelen en andere geërfden brachten zichzelf in beeld als kerkelijke belangengroepen en namen het initiatief om de kerkelijke zielzorgpraktijk te controleren en te helpen inrichten, door bijvoorbeeld de stichting van vicarieën en het voordragen van priesters in het ambt. Deze observatie sluit aan bij die van Judith Pollmann in haar *Catholic Identity and the Revolt of the Netherlands*, waarin ze liet zien dat bij de katholieke identiteitsvorming vanaf 1520 zich verantwoordelijk voelende leken de leiding namen.

Veluwse ingezetenen toonden voortdurend hun bereidheid om verantwoordelijkheid te dragen voor de inrichting van de katholieke godsdienst, bij uitstek het samenbindende element in het Veluwse *corpus christianum*. Tegen deze achtergrond ontstond een inwendig, religieus revitaliseringsproces. Vanuit stadsscholen begon in de jaren 1520 en 1530 de circulatie van nieuwe ideeën. Docenten propageerden het zelf lezen van de Schrift en gaven les in de brontalen van de Bijbel. Deze humanistische oriëntatie straalde af op de christelijke gemeenschap als geheel. Traktaten van bijvoorbeeld Maarten Luther gingen van hand tot hand en op straat vonden discussies plaats over het nieuwe geloof. Landsheer Karel van Gelre beoordeelde dit als een vorm van ketterij en stelde zich ten doel om daaraan een einde te maken. Vanuit het Arnhemse katholieke milieu schoof hij hoogopgeleide priesters naar voren die de oude religie moesten verdedigen tegenover aanhangers van nieuwe geloofsopvattingen.

Dit beeld staat haaks op het confessioneel georiënteerde verhaal dat Cornelis Hille Ris Lambers vertelde in zijn *Kerkhervorming op de Veluwe*. Volgens hem was de hervorming, van welke aard dan ook, in het midden van de zestiende eeuw nog weinig gevorderd. De opkomst van een revitaliseringsproces bewijst het tegendeel. Maar dit betekende nog niet dat rond 1520 een beslissende breuk werd geslagen met een lange, middeleeuwse traditie, zoals het in de geschiedschrijving over de Reformatie nogal eens is voorgesteld. De historische werkelijkheid bleek veelkleuriger te zijn. Binnen bepaalde netwerken begonnen gangbare opvattingen over kerk en vroomheid te verschuiven, maar een overduidelijk afscheid van de traditie was het niet. Aan zowel de linker- als de rechterkant van het religieuze spectrum vigeerden nieuwe ideeën. In Veluwse steden waren het de burgers en magistraten die waarde hechtten aan het optreden van een goed gekwalificeerde zielzorger. Dit idee kwam voort uit een humanistische manier van denken, maar kon onmogelijk worden betiteld als ketterij. Stadsschooldocenten toonden interesse in de nieuwe religie, maar bleven tegelijkertijd vol overtuiging katholiek. Zo kunnen de lectoren van de Latijnse school in Harderwijk zonder uitzondering worden gerekend tot het katholieke middenkader, wiens leden de Bijbel onderzochten maar tegenover aanhangers van nieuwe geloofsopvattingen ook de kerkelijke traditie verdedigden.

In tegenstelling tot de conclusies van Judith Pollman laat de situatie in het Kwartier van Arnhem zien dat pastoors en priesters, evengoed als hun paro-

chianen, nauw betrokken waren bij de revitalisatie van de katholieke kerk en vroomheid. Dit vormde een belangrijk verschil met andere regio's in de Noordelijke Nederlanden. Veluwse zielzorgers waren gehecht aan de kerkelijke traditie als duurzame bron van autoriteit. Daarom propageerden zij de nauwkeurige uitvoering van liturgische rituelen in parochiekerken en bestreden vormen van ontaarde volksreligiositeit. Hiermee toonden zij hun bereidwilligheid om de vernieuwing van kerk en religie zelf aan te pakken en van binnenuit vorm te geven. Dit impliceert een hoog opleidingsniveau. Was de Veluwse geestelijkheid dan toch intellectueler dan gedacht? Op het eerste oog bleef hun scholingsgraad duidelijk achter bij die van de clerus in Noord-Brabant en Friesland, waar soms bijna de helft van de priesters aan een universiteit ingeschreven had gestaan. Veluwse priesters konden in veel gevallen niet bogen op een academische studie, maar ontwikkelden toch een nieuw, beredeneerd besef van heiligheid van religieuze rituelen.

Halverwege de zestiende eeuw ontstond dus een hervormingsgezind middenkader van traditioneel-georiënteerde pastoors, priesters en parochianen. Zij bevonden zich tegenover kerkgangers met een bovenmatige interesse in nieuwe geloofsopvattingen. Beide stromingen vertoonden interne variaties, maar deelden een katholieke afkomst en maakten volwaardig onderdeel uit van het Veluwse *corpus christianum*. Evenwel ging de religieuze mentaliteit van een groeiende groep gelovigen aan het schuiven. Parochianen ter linkerzijde van het godsdienstige spectrum waren in mindere mate gehecht aan liturgische rituelen en verkenden religieuze dwarsstraten. Zij voerden geen radicale oppositie tegen de gevestigde kerk, maar gaven uiting aan een steeds algemener wordende opinie binnen de christenheid. Het sentiment verschoof in de richting van persoonlijke spiritualiteit. De affiniteit met materiële devotie werd minder vanzelfsprekend. Op dit punt kwam de dialectische relatie tussen mystiek en belichaamde vroomheid onder druk te staan. Dit inzicht vult de leemte die Caroline Walker Bynum achterliet. In haar *Christian Materiality* bracht ze de paradoxale verhouding tussen materialiteit en spiritualiteit in beeld, maar beschreef niet hoe progressieve (en later protestantiserende) parochianen reageerden op dit fenomeen. De Veluwse casus maakt aannemelijk dat de voortschrijdende spiritualisering een voedingsbodem creëerde voor de-sacralisering van de katholieke vroomheid, zoals die uiteindelijk openbaar zou komen.

De versterkte aandacht voor persoonlijke spiritualiteit maakte vooralsnog geen einde aan de paradoxale verhouding tussen spirituele vroomheid en de materiële orde van het geloofsleven. Toch ontstond er aanzienlijk meer ruimte voor religieuze vernieuwing, vooral in de regio rondom Harderwijk. Daar gaven priesters en parochianen uiting aan het kerende sentiment door de geloofspraktijk tegen het licht te houden. Gaandeweg kwamen zij tot nieuwe inzichten. Dit kon hen problemen opleveren met landsheerlijke autoriteiten, zoals het Gelderse Hof, dat elk gerucht van godsdienstige wanorde of religieuze

nieuwlichterij aangreep om een strafzaak te beginnen. Desondanks verzandden interne geloofsdiscussies niet in een simpele tegenstelling tussen traditioneel en modern. Daarvoor waren gelovigen teveel gehecht aan hun christelijke gemeenschap. Binnen de gevestigde kerk werden intellectuele aanvallen op de geloofspraktijk afgewisseld met meer basale vormen van religiekritiek, maar religieuze radicaliteit bleef ver te zoeken.

7.3. Parallellen in vernieuwingstendenzen

In zijn *Friesland in hervormingstijd* wees Juliaan Woltjer op het probleem dat historische bronnen het vaker niet dan wel toelaten om het bestaan van verschillende facties aan te tonen, of zelfs maar aannemelijk te maken. Dit weerhield hem er niet van om met betrekking tot het gewest Friesland vier geloofsgroepen te onderscheiden, van rechts naar links: de contrareformatoren, de traditionelen, de protestantiserenden en de protestanten. De spreekwoordelijke grenzen van deze partijen waren vloeiend en bij vlagen onzichtbaar. Woltjers analyse is voor de religiegeschiedenis van de Nederlanden van groot belang gebleken. Evenwel kan zijn analyse op basis van deze studie naar het reformatieproces in het Kwartier van Arnhem nog verder uiteengezet en verduidelijkt worden. Binnen het Veluwe *corpus christianum* voltrok zich rond het midden van de zestiende eeuw een geleidelijke scheiding der geesten. Dit proces van sluipende separatie bleef grotendeels onder de oppervlakte, omdat de inwendige vernieuwingsbewegingen, ondanks de vele variaties, in enkele fundamentele opzichten parallel liepen aan elkaar. Dit maakt duidelijk waarom het tussen verschillende groepen van gelovigen lange tijd goed kon gaan.

In de eerste plaats werd de autoriteit van de Bijbel boven die van de kerkelijke traditie verheven. De gewelfschilderingen in de Onze Lieve Vrouwekerk van Harderwijk maken dit treffend duidelijk. Het beeldprogramma is op humanistische leest geschoeid en etaleert niet alleen het verlossingswerk van Christus als Heer, maar ook het belang van de Schrift, en die van de kerkelijke traditie als domein van de Geest, noodzakelijkerwijs ook in deze volgorde. Heiligen hebben in het beeldprogramma geen zelfstandige plek, maar worden ingepast in de schriftmatige structuur ervan. Het zevende werk van barmhartigheid (*de doden begraven*) is achterwege gelaten, omdat het niet in de Bijbel wordt genoemd. De Harderwijker beeldtaal genoot goedkeuring van traditioneel-georiënteerde katholieken, maar ook van hen die religieuze verandering wensten. Maar bovenal vormt het kunstproject een katholieke hervormingsagenda, met als doel om traditie en moderniteit met elkaar te verenigen. Op meerdere plekken ontstonden soortgelijke initiatieven. Zo liet de magistraat van Elburg een triptiek maken waarin de goddelijkheid van Christus duidelijk naar voren moest komen. In dezelfde periode maakten de johannieters van 's-Heerenloo de keuze voor een

afbeelding van Jezus als het paaslam op hun huisaltaar. Zij etaleerden daarmee de eenheid van het Oude en het Nieuwe Testament.

Naast het groeiende belang van de Schrift nam ook het christocentrisme toe. Zowel traditionelere als modernere gelovigen benadrukten het eenmalige verlossingswerk van Christus aan het kruis op Golgotha. Ook dit element valt te ontdekken in de hiervoor genoemde devotionele kunstobjecten. In de Onze Lieve Vrouwekerk van Harderwijk wordt de kruisdood van Jezus afgebeeld op de middelste koorgewelven, omgeven door afbeeldingen over het offeren van Izak door zijn vader Abraham op de berg Moria. Tegelijkertijd vormt de kruisiging het centrale thema in zowel de opdracht voor de Elburgse triptiek als het huisaltaar van de johannieters van 's-Heerenloo. In beide gevallen wordt het lijden van de Heer benadrukt. Bovendien kennen beide voorwerpen een schriftmatige opzet. Het huisaltaar bevat zelfs het paaslam, en dus niet de hostie als verwijzing naar de leer van de transsubstantiatie. Deze religieuze uitingsvormen vertonen overlap met de uitlatingen van priesters die zich aan de andere kant van het religieuze spectrum bevonden en expliciet de verandering van brood en wijn in het lichaam en bloed van de Heer loochenden. Ook zij stelden Christus centraal, maar dan op een meer spirituele en persoonlijke manier, door nadrukkelijk de noodzaak van de verlossing van zonde te onderstrepen. Tussen beide uitersten bevond zich een veelkleurig speelveld. Er waren parochianen die speelden met de gedachte dat Christus in de hemel was en niet op aarde. Sommige priesters onderstreepten het verlossingswerk van de Heer en leverden kritiek op kerkelijke geboden. Toch bleef een substantieel deel van de gelovigen gehecht aan de uitvoering van de heilige mis. De persoon van Christus kwam centraal te staan, maar liturgische rituelen werden niet altijd geminacht.

Een laatste overeenkomst heeft betrekking op de positie van priesters. De noodzaak van een hoogopgeleide clerus werd breed erkend. De oorsprong daarvan lag in de eerste decennia van de zestiende eeuw, toen stadsscholen uitgroeiden tot centra van vernieuwing. Aanvankelijk stonden stedelijke onderwijsinstituten in een kwaad daglicht, maar rond 1550 raakten hun humanistische lesprogramma's vermengd met de religieuze agenda van katholieken. De noodzaak van goede scholing werd door belangengroepen over de volle breedte van het religieuze spectrum gedragen. Dit werkte door in de samenstelling van de Veluwe clerus. In toenemende mate werden priesters in het ambt voordragen die hadden gestudeerd aan een universiteit, of die bij kerkelijke en wereldlijke autoriteiten een goede reputatie genoten. Met name het Hof toonde belangstelling voor hoogopgeleide geestelijken, die een centrale rol moesten vervullen in het hervormen van de katholieke godsdienst, zoals de Habsburgse landsheer dat voor ogen stond. Indien mogelijk kozen de raadsheren, in nauw overleg met Brussel, voor deugdelijke priesters, ook al kon zo'n benoeming indruisen tegen de wensen van plaatselijke parochianen. Toch formuleerden ook zij hun eisen. Zeker stadsraden koesterden de nodige verwachtingen van uni-

versitair geschoolde kerkfunctionarissen. Op het eerste oog speelde dit sentiment op het platteland een minder grote rol. Kerspellieden wensten in de eerste plaats een betrouwbare zielzorger, maar omdat het Habsburgse gezag in veel gevallen bevoegd was om de pastoorsvoordracht te doen, kwam van die wens weinig terecht. Op plaatsen waar parochianen een priester in het ambt mochten voordragen werd de toevlucht genomen tot hoogopgeleide, maar vooral vrouwenwekkende priesters.

7.4. Onontkoombare polarisatie

De inwendige tegenstellingen op het gebied van kerk en religie kwamen bloot te liggen door twee onvoorziene gebeurtenissen. De Beeldenstorm van 1566 en de geuzeninvallen van 1572 zorgden ervoor dat de religietwist, die tot dan toe nauwelijks aan de oppervlakte was verschenen, in snel tempo politiseerde. Dit leidde tot scherpe tegenstellingen binnen de christelijke gemeenschap. In de kern ging het conflict over de betekenis van de eucharistie. Met elkaar contrasterende ideeën over de ware wezensverandering van brood en wijn in het lichaam en bloed van Christus gingen al langer rond, maar kwamen in september 1566 met elkaar in botsing. Geruchten over het optreden van hagepredikers en beeldenstormers in regio's rondom de Veluwe werden in Elburg en Harderwijk opgepakt en leidden aldaar tot een Beeldenstorm. Het interne verzet tegen de transsubstantiatieleer en tegen het functioneren van gevestigde zielzorgers speelde daarin een belangrijke rol. In omliggende dorpen begonnen priesters en parochianen hun sluimerende twijfel over de ware wezensverandering van de Heer eveneens openlijk uit te spreken. Politieke leiders probeerden ook ditmaal de gegroeide tegenstellingen bij elkaar te brengen. Zo toonden meerdere leden van de Harderwijker stadsraad interesse in de nieuwe religie. Tegelijkertijd beschermden zij burgers die de oude religie waren toegedaan.

Ondanks interne pacificatiestrategieën groeiden de inwendige, religieuze tegenstellingen uit elkaar. De onderlinge afstand tussen verschillende geloofsopvattingen werd onoverbrugbaar. Het Hof speelde daarin een beslissende rol. Sinds 1544 maakte het bestuurscollege gebruik van zijn bevoegdheid om gevallen van goddelijke majesteitsschennis aanhangig te maken. In de praktijk kwam het erop neer dat raadsheren de oude godsdienst verdedigden, zonder dat ze over precieze theologische kennis beschikten. Elke religieuze uiting die neigde naar het nieuwe geloof werd als verdacht aangemerkt. Meer dan in andere delen van de Noordelijke Nederlanden had het Gelderse Hof dus de hand in het oplopen van de religieuze spanning. Juliaan Woltjer beschreef hoe in het Friesland van de vroege jaren 1560 de druk juist van de ketel ging, niet omdat de Friezen zo volgzzaam waren, maar omdat de vertegenwoordigers van koning Filips II diens politiek niet uitvoerden. In dezelfde periode opereerden ook de ambtena-

ren van het Hof van Holland in een grijs gebied door het beleid van de vorst uit te voeren, maar tegelijkertijd rekening te houden met de wensen van hun ondergeschikten. In Gelre schaarden de raadsheren zich volledig achter het beleid van Brussel, niet in de laatste plaats omdat de meesten van hen op voorspraak van de landvoogdes en de voorzitter van de Geheime Raad waren aangesteld.

In het najaar van 1566 zette het Hof zijn harde beleidslijn voort. Op bevel van de stadhouder begonnen de Gelderse raadsheren met een gerechtelijk onderzoek naar de gebeurtenissen die in Elburg, Harderwijk en Hattem hadden plaatsgevonden. Daarbij schonken zij expliciete aandacht aan de religieuze agenda van opstandige parochianen. Het initiatief voor het voeren van criminele processen lag dus bij de Gelderse raadsheren, maar de rechtsgang werd vanuit Brussel met interesse gevolgd. Na afronding van de rechtszaken door het Hof grepen de landsheerlijke autoriteiten in. De goederen van de inmiddels gevluchte militanten werden geconfisqueerd. Vanaf dat moment gingen de ontwikkelingen in Gelre gelijk lopen met die in andere Noord-Nederlandse gewesten. Het religieuze conflict onderging daarmee een ruimtelijke schaalvergroting. Brussel besloot om overal in de Habsburgse Nederlanden een stringente religiepolitiek te voeren. Het verzet daartegen werd al even breed georganiseerd. Onder leiding van Willem van Oranje penetreerden opstandige geuzen in vijandelijk gebied.

Ondanks de geografische spreiding van de opstand tegen koning Filips II formuleerden Veluwse parochianen een zelfstandig antwoord op de Beeldenstorm. Specifieke vormen van materiële devotie werden weer met verve uitgedragen. In steden kwamen burgers aan de macht die vasthielden aan de oorspronkelijke opvattingen van de gevestigde kerk. Op het platteland vigeerden vergelijkbare sentimenten, hoewel dorpelingen meer constant gehecht waren geweest aan traditioneel religieuze rituelen – in tegenstelling tot burgers uit Veluwse steden. Over de volle breedte van de samenleving won de traditionele vroomheid aan populariteit, met de gekruisigde Jezus en de rouwende Moeder Gods als symbolen van katholieke herleving. Dit maskeerde een dieperliggende onzekerheid. De voortdurende religietwist had het kerkelijke bouwwerk van eucharistische vroomheid aan het wankelen gebracht. Daarop neigden gelovigen naar duurzame, vertrouwde vormen van religie. Dit hervormingsinitiatief werd geleid door priesters en parochianen die niet alleen gehecht waren aan de oude religie, maar ook het beleid van het Hof en de landsheer steunden. Deze observatie komt slechts voor een deel overeen met het beeld dat bijvoorbeeld Eamon Duffy in zijn *The Stripping of the Altars* voor Engeland schetste. De religieuze herleving op de Veluwe was ingebed in een langlopend, katholiek hervormingsproces, dat niet zozeer Trents maar vooral Erasmiaans aandeed. Bestaande vormen van vroomheid, door Duffy ‘traditionele religie’ genoemd, maakten daarvan onderdeel uit, maar waren op initiatief van leken al eerder ge-revitaliseerd.

De politisering van het religieuze conflict sloeg een blijvende breuk in het Veluwe *corpus christianum*. Kerk en religie werden door de autoriteiten strakker georganiseerd. Voor afwijkende, maar marginale meningen was geen plaats. Sympathisanten van de nieuwe religie waren het Kwartier van Arnhem ontvlucht en troffen elkaar over de grens in Emmerik. Maar op afstand konden zij weinig uitrichten. Dit veranderde in 1572, toen graaf Willem IV van den Bergh met een geuzenleger de Veluwe binnenviel. Ingezetenen die zich bij het leger van de bannerheer aansloten, kregen de mogelijkheid om de katholieke orde van het geloofsleven te verstoren en in sommige gevallen zelfs omver te werpen. De gecoördineerde rebellenacties dienden dus niet alleen een politiek, maar ook een religieus doel. Parochiekerken werden aangevallen en dienaren van de graaf van Bergh dwongen Veluwse kerkmeesters om het misgerie in te leveren. In Elburg, Ermelo en Nijkerk konden de geuzen rekenen op de sympathie van een substantieel deel van de bevolking. Op andere plaatsen raakte de katholieke herleving in een stroomversnelling door het houden van processies en het inkopen van nieuw misgerie. Toch maakte het grootste deel van de christelijke gemeenschap geen keus voor het katholieke of gereformeerde kamp. Wel zochten traditioneel-georiënteerde kerspellen naar zelfstandige manieren om hun religieuze leven te beschermen. Van dorpspastoors werd verlangd dat ze kerkelijke overgangsrituelen op verantwoordelijke wijze verrichtten. Interventies door de contrareformatorische bisschop van Deventer hadden een averechts effect.

Verskillende symptomen wijzen op een behoorlijke omvang van de katholieke vernieuwingsbeweging, die bovendien een activistische uitstraling had. Onder leiding van een hervormingsgezind middenkader en met steun van het Gelderse Hof werden parochiekerken hersteld en collectieve Mariadevoties gerevitaliseerd. In steden werden katholieke heropvoedingsinstituten ingericht. Dergelijke initiatieven bemoedigden een hervorming in de geest van Trente, al verloren priesters en parochianen de waarde van oude tradities niet uit het oog. Dit beeld contrasteert met dat voor Friesland, waar volgens Juliaan Wolter de weerstand van de katholieken 'zo ongelofelijk klein' moet zijn geweest. Ook sluit het niet aan bij de observatie van Judith Pollmann, die stelde dat katholieken in de Nederlanden weliswaar aanstoot namen aan de Beeldenstorm, maar zich vervolgens niet actief inzetten om het oude geloof te beschermen. Veel Veluwse parochianen, zelfs die uit onmiskenbaar traditioneel-georiënteerde dorpen op grote afstand van Arnhem en Harderwijk, kwamen in het geweer tegen de protestantisering, zoals de prins van Oranje en zijn dienaren daaraan gestalte wilden geven.

7.5. Herstel van politiek en religieus evenwicht

De levensvatbaarheid van de inwendige, religieuze vernieuwingen, die zich rond het midden van de zestiende eeuw hadden geopenbaard, werd door de gebeurtenissen van 1566 en 1572 volledig teniet gedaan. Aanvankelijk leek een nieuwe katholieke orde in de maak, maar uiteindelijk sloeg dat proces alsnog om in de richting van protestantisering. Een belangrijke oorzaak was het ontstaan van een machtsvacuüm in 1577. Gevestigde instituties verloren hun grip op de Veluwse parochianen. Bisschop Aegidius de Monte stierf een plotselinge dood. Stadhouders Gilles van Berlaymont liep over van Staatse naar Spaanse zijde. Tegelijkertijd kozen de Gelderse Staten voor de Opstand en dus tegen Habsburg, maar nog niet voor het protestantisme. Het hervormingsoffensief van het katholieke middenkader, dat zich na de Beeldenstorm en de geuzeninvallen met steun van het Hof had ingezet om de oude religie te beschermen, verloor draagvlak. In het Kwartier van Arnhem heerste een gezagscrisis. Geen enkele autoriteit genoot de volwaardige steun van de Veluwse ingezetenen. Het katholieke hervormingsproces kon onmogelijk meer tot een goed einde worden gebracht.

Te midden van de politieke en kerkelijke verwarring nam de adel het initiatief. In hun zoektocht naar een nieuwe stadhouder neigden de Gelderse Staten nadrukkelijk naar de kant van landvoogd Matthias van Oostenrijk. Diens beslissing om de gereformeerde Jan van Nassau in 1578 tot stadhouder te benoemen werd door de Landdag eensgezind ondersteund, al konden de Geldersen weinig anders doen om hun autonomie te waarborgen. De aanstelling van de graaf uit Dillenburg betekende een politieke beleidswissel. Op last van de stadhouder ontmantelde de Landdag het bisschoppelijke recht. Ook zetten de Staten de pro-Habsburgse raadsheren van het Hof uit hun ambt en verleenden goedkeuring aan Matthias' voorstel voor een religievrede. Deze politieke wending met kerkelijke consequenties leidde in het Kwartier van Arnhem tot meer speelruimte voor lokaal georiënteerde edellieden. Gesterkt door het groeiende anti-Habsburgse sentiment keerden patriotten en religieverwanten, die het Kwartier in 1568 waren ontvlucht, terug naar de Veluwe. Op voorspraak van Jan van Nassau kregen zij bestuurlijke verantwoordelijkheid in handen. Het waren dus de leden van een kleine, inheemse elite die hun macht en invloed gebruikten om een gereformeerde orde van het religieuze leven op te bouwen.

Net als in Holland sloten de protestantse machthebbers aan bij de bestaande structuur van de gevestigde kerk op de Veluwe, zoals die in de eerste helft van de zestiende eeuw haar definitieve gestalte had gekregen. Het oude parochienetwerk bleef intact. Kloosters en buurtschapkapellen werden ontmanteld, maar dorpskerken niet. Bovendien kregen Veluwse pastoors en priesters de kans om over te stappen van de oude naar de nieuwe religie. Dit bood hen een uitgelezen mogelijkheid om een toekomst als zielzorger veilig te stellen.

Deze gerichtheid op kerken en kerkdienaren door gereformeerde machthebbers is veelzeggend. Het nieuwe gezag beschouwde bestaande parochiekerken en nog altijd actieve zielzorgers als de twee belangrijkste ingrediënten voor het opbouwen van een gereformeerde kerkstructuur. De organisatie daarvan moest niet hiërarchisch maar presbyteriaal van opzet zijn. In overeenstemming met de visie van de reformator Johannes Calvijn stond Christus aan het hoofd van de kerk, maar moest het instituut vooral in steden en dorpen gestalte krijgen. Daar hoorde een regionale overlegstructuur bij. Gereformeerde classes vormden de spil in het kerkelijke leven en stonden onder leiding van gekwalificeerde predikanten uit Veluwe steden.

In zijn *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland* schreef Lodewijk Rogier dat de protestantisering van Gelre, en die van de Veluwe in het bijzonder, een dwingender karakter droeg dan in omliggende gewesten. Als verklaring wees Rogier op de corruptie binnen het katholicisme, de steun van burgerlijke overheden voor de nieuwe religie, en een langdurig hiaat in de zielzorg. Uiteindelijk gaf volgens hem de politieke dwingelandij tijdens het stadhouderschap van Jan van Nassau de doorslag. Deze studie naar de reformatie op de Veluwe laat zien dat het katholicisme er volstrekt niet was aangetast en dat de zielzorg in de meeste plaatsen onafgebroken werd uitgevoerd. De door Rogier genoemde voorwaarden hebben dus geen betrekking op de situatie in het Kwartier van Arnhem. Tegelijkertijd moet duidelijk zijn dat Rogiers protestantiseringsmodel, waartegen voor andere gewesten het nodige is ingebracht, voor de Veluwe in zekere zin wel opgaat, vooral voor de jaren tussen 1572 en 1580, vanwege het machtsvacuüm. In genoemde periode ontbrak het de inwendige, katholieke vernieuwingsbeweging niet alleen aan consensus en cohesie, maar vooral ook aan politieke steun en kerkelijke daadkracht. Dit vormde de voedingsbodem voor een gereformeerde hervorming, geheel in lijn met de stringente religiepolitiek van Karel van Gelre en later het Hof.

Inderdaad droeg de protestantisering van de Veluwe een dwingend karakter, maar niet uitsluitend in politieke zin. De gereformeerde hervorming steunde op de machtsaanspraak van een inheemse elite, waarvan een deel in 1578 tot raadsheer van het Hof werd benoemd. Ondertussen kreeg het hervormingsinitiatief door toedoen van vooral uitheemse predikanten een Heidelbergse karakter, met de Heidelbergse Catechismus uit 1563 als richtsnoer. Deze confessionele oriëntatie bepaalde de kerkelijke examinaties van 1583 en 1592. De Schrift werd verheven boven de traditie. Het verlossingswerk van Christus moest centraal staan in de prediking. Zielzorgers dienden zich te houden aan vastgestelde bepalingen over godsdienst en geloofspraktijk. Soortgelijke punten werden eertijds ook door katholieke vernieuwers gepropageerd, maar kregen onder de heerschappij van het gereformeerde gezag een veel striktere invulling. De zeven sacramenten werden afgeschaft. Alleen de kinderdoop en de maaltijd van de Heer konden blijven bestaan, zij het in aangepaste vorm. Bovendien werd de

transsubstantiatieeler ontkracht. Jezus was niet meer op een stoffelijke manier op aarde, maar door de Heilige Geest verbonden aan zijn gelovigen. De theologische positionering van de gereformeerde kerkleiders liet weinig ruimte voor nuance. Met steun van het Hof werden priesters gedwongen de kerkleer te accepteren of de zielzorg te stoppen.

De protestantisering van de Veluwe pakte uit in het voordeel van het gereformeerde gezag. De basis voor dat succes werd onder andere gelegd door de bereidwilligheid van leken om verantwoordelijkheid te dragen voor de kwaliteit van het religieuze leven. Dit fenomeen strekte zich uit over politieke en confessionele breuklijnen heen en beperkte zich dus niet tot katholieke identiteitsvorming in de zestiende eeuw, zoals Judith Pollmann daarover schreef. Zowel voor als na de politieke en kerkelijke overgang van 1578 vormden Veluwse leken de drijvende kracht achter de professionalisering van de geestelijke stand. Het functioneren van ‘papistische papen’ en laverende voorgangers vanaf 1592 moet in dat licht worden begrepen. Gesteund door katholieke edelen en traditioneel-georiënteerde parochianen ging een deel van de priesters door met het verlenen van katholieke zielzorg. Een meerderheid van de Veluwse geestelijkheid toonde bereidheid om de nieuwe leer te accepteren, maar kon niet voldoen aan de hoge eisen van gereformeerde kerkleiders uit Arnhem en Harderwijk. Aan die situatie kwam een einde in 1599, toen de Veluwse Staten het initiatief namen tot oprichting van een Gymnasium Illustre, bedoeld om de opleiding van predikanten op een acceptabel niveau te brengen. Deze maatregel had succes. Onder leiding van een tweede generatie hoogopgeleide dorpspredikanten kon het kerkelijke en religieuze leven op het Veluwse platteland worden gestroomlijnd.

Processen van gereformeerde kerkopbouw in Holland, Utrecht en Drenthe vertoonden vergelijkbare trekken met die op de Veluwe. Toch verschilden de uitkomsten. De politieke en kerkelijke nabijheid van de gereformeerde raadsheren van het Hof maakte in het Kwartier van Arnhem het grootste verschil. Dit paste bij de vanouds sterk regionale vormgeving van de religie op de Veluwe. Al sinds het begin van de zestiende eeuw hadden Veluwse pastoors en priesters een onafhankelijkheid ontwikkeld ten opzichte van elke hogere kerkelijke bestuursmacht, net als in Friesland. Tegelijkertijd droeg de kerkelijke bemoeienis van de Gelderse hertog, en na hem die van de Habsburgse raadsheren, een dwingender karakter. Meer dan in omliggende gewesten claimden de landsheer en zijn dienaren de collatierechten op parochiekerken, kapellen en vicarieën. Na de alteratie van 1578 bleef deze situatie bestaan. Het politieke bestel was dusdanig ingericht dat voorgangers veel minder autonoom konden optreden dan in bijvoorbeeld Holland en Utrecht, waar zielzorgers bepalend waren voor het welslagen van de protestantse reformatie, of het falen daarvan. De gereformeerde kerkopbouw verliep op de Veluwe dus hetzelfde als in andere Noordelijke Nederlandse regio's, maar de impact ervan was veel groter.

7.6. Onvoorspelbare reformaties in veelvoud

Dit onderzoek naar het Veluwse reformatieproces vertoont dus gelijkenissen met Rogiers idee van protestantisering, zeker voor de periode 1572-1580. Een inheemse elite gaf leiding aan een gereformeerde hervorming. Zij werd daarin gesteund door politieke machthebbers en predikanten van buitenaf. Toch moet het beeld van de protestantisering van de Veluwe worden genuanceerd. In tweeërlei opzicht slaagde dit proces maar half. Zo waren er geografische verschillen in de resultaten van gereformeerde confessionalisering. Met name de noordoostelijke helft van de Veluwe werd succesvol onderworpen aan een protestantisering. In de dorpen rondom Harderwijk konden de gereformeerden consistories oprichtten. Op de Neder-Veluwse classisvergadering van 1600 verklaarden verschillende predikanten dat hun parochianen regelmatig naar de kerk kwamen. Ook groeide het aantal lidmaten. Een tegenovergestelde ontwikkeling ontvouwde zich in de dorpen rondom Arnhem. Daar bleef de kerkgang zover achter dat een aantal parochies moesten worden samengevoegd en worden bediend door één predikant. Dit opmerkelijke verschil met de regio rondom Harderwijk had in eerste instantie te maken met de dominantie van katholieke edelen in de Rijn- en IJsselstreek. Zij positioneerden zichzelf als adellijke verdedigers van de oude godsdienst en stelden hun havezaten open voor religieuze bijeenkomsten met een traditioneel-religieus karakter.

Het defensieve optreden van katholieke heren bleek nauw verbonden met de oriëntatie van lokale parochianen. In religieus opzicht vormde de plaatselijke christelijke gemeenschap de maat der dingen. De protestantisering kende dus niet alleen plaatselijke verschillen, maar bleek ook in kwalitatieve zin slechts ten dele succesvol. De gereformeerde dominantie bereikte namelijk niet de haarvaten van de samenleving. Traditionele parochianen namen het religieuze heft in handen en weigerden om militante facties te volgen. Dit blijkt vooral uit de omgang met sacrale landschappen. Gereformeerde machthebbers waren vanaf 1572 maar vooral na 1578 op vrijwel alle plaatsen succesvol in het claimen van het liturgische 'centrum' (de parochiekerk). Toch kregen zij geen grip op de religieuze 'periferie' (het landschap). Parochianen organiseerden er katholieke evenementen met een traditioneel karakter, waarbij elementen uit de populaire vroomheid een rol speelden. Het buitengebied groeide daardoor uit tot het domein van een katholieke herleving, gefundeerd in duurzame vormen van vroomheid. In het laatste kwart van de zestiende eeuw liepen processen van de-sacralisering en re-sacralisering dus parallel aan elkaar. Enerzijds zorgde het Hof voor een grondige herschikking van de materiële orde van het geloofsleven, zoals bijvoorbeeld Nicola Whyte dat voor Norfolk in kaart heeft gebracht. Anderzijds kwam in sacrale landschappen een katholiek revitalisatieproces openbaar, waarbij bestaande, collectief-religieuze patronen en rituelen werden hernomen en nieuwe, gedifferentieerde betekenissen kregen opgelegd,

zoals Alexandra Walsham dat in *The Reformation of the Landscape* schetste voor delen van Groot-Brittannië en Ierland.

Variaties in protestantisering, de dominantie van de adel, en het belang van sacrale landschappen voor de katholieke herleving vormen facetten van een meer algemeen proces. Reformaties verliepen niet rechtlijnig maar sprongsgewijs en konden per plaats verschillende resultaten opleveren. Onvoorziene, impactrijke gebeurtenissen speelden daarin een sleutelrol, omdat ze reeds in gang gezette ontwikkelingen konden versnellen en zorgden voor uiteendrijving van inwendige, tot dan toe bedekte tegenstellingen. Deze observatie nuanceert het generieke beeld van gemeenschapshervormingen, zoals dat door Peter Blickle in zijn *Gemeindereformation* is beschreven. In Duitse dorpen ging 'de gewone man' zich nadrukkelijk bezighouden met de handhaving van religieuze en morele voorschriften voor zielzorgers. Hierdoor ontstonden in het Heilige Roomse Rijk gelijkvormige ideeën over de noodzaak van kerkhervorming en kerkelijke reorganisatie. Deze fundamentele, coöperatieve consensus beperkte zich niet tot het platteland, maar deed ook opgeld in Duitse rijkssteden, zoals Bernd Moeller al eerder liet zien in zijn *Reichsstadt und Reformation*. De Veluwe situatie geeft daarentegen zicht op een andere tendens. In het Kwartier van Arnhem ontwikkelden zich meerdere hervormingsinitiatieven, die overeenkomsten vertoonden, maar ook onderling van elkaar verschilden en soms openlijk conflicteerden. Mensen met een politieke of sociale tussenpositie, zoals stadssecretarissen, hofdienaren, schoolmeesters en priesters, vervulden daarbij een scharnierfunctie. Zij zorgden voor de introductie en circulatie van nieuwe religieuze ideeën of namen de leiding bij de verdediging van de oude godsdienst.

Op de Veluwe voltrok zich vanaf 1500 een inwendig, katholiek vernieuwingsproces. Die ontwikkelingsgang leek uit te lopen op een nieuwe katholieke orde, maar sloeg door de gebeurtenissen van 1566 en 1572 alsnog om in protestantisering. Deze uitkomst stond zo'n vijftig jaar eerder helemaal nog niet vast. De routes richting 'Leuven' en 'Heidelberg' liepen in enkele fundamentele opzichten lange tijd parallel. De autoriteit van de Schrift, het christocentrisme en de noodzaak van een hoogopgeleide clerus verenigden beide bewegingen. De sluimerende scheiding der geesten bleef lange tijd onzichtbaar, maar kwam bloot te liggen door de Beeldenstorm en de geuzeninval. De toenemende radicaliteit van het katholieke middenkader en het Habsburgse gezag zorgden voor politisering van het religieuze conflict. Uiteindelijk bleek de machtsovername van Jan van Nassau beslissend. Politieke opstand en religietwist smolten samen en leidden tot een proces van protestantisering, dat succesvol bleek te zijn, maar in verschillende gradaties, en lang niet overal. Het Veluwe reformatieproces was in hoge mate onregelmatig, onberekenbaar en bovendien zeer lokaal gedifferentieerd.

Gedurende de zestiende eeuw speelde zowel Arnhem als Harderwijk een hoofdrol, zij het op verschillende manieren. In Harderwijk kwam de religieuze

vernieuwing al vroeg aan het licht en won daar in de loop der tijd aan kracht. Uiteindelijk bleek de stad ook in politiek opzicht een belangrijke rol te spelen. De nieuwe elite werd voor een groot deel gerekruteerd uit de kring van Harderwijker edelen en magistratsleden. Ook vormde de magistraat van de stad na 1577 voor het Hof een belangrijke bondgenoot in de strijd tegen de Habsburgse landsheer en die tegen de oude religie. Dit gold in zekere zin voor de hele regio rondom Harderwijk. Militanten kwamen vooral uit dit deel van de Veluwe. De protestantisering was er succesvol, zowel in geografisch als in kwalitatief opzicht. Arnhem kende een heel andere oriëntatie. Die stad mocht zich verheugen in de aanwezigheid van hertogelijke raden en later in die van de Habsburgse raadsheren van het Hof. Arnhem was niet voor niets Veluwes eerste stad en vormde het politieke machtscentrum. Dit drukte een stempel op het religieuze klimaat ter plaatse. Voor een vernieuwingsbeweging als in Harderwijk was geen ruimte. De burgerlijke en intellectuele elites van Arnhem doorliepen een ander proces van religieuze vernieuwing en behielden een traditionele gezindheid.

Op zoek naar een verklaring voor de verschillen tussen Arnhem en Harderwijk ligt het voor de hand om te wijzen op de dominantie van een gereformeerde elite na 1578. Toch gaf dit niet de doorslag. Het antwoord schuilt in tegenovergestelde hoek. Al vroeg in de zestiende eeuw richtte Harderwijk zich op steden als Deventer, Zwolle en Rostock: humanistische centra bij uitstek. Arnhem concentreerde zich echter als vanouds op Keulen, de wereldstad die geen protestantse reformatie meemaakte. Nu dient zich opnieuw de vraag aan: Is de Veluwe geprotestantiseerd? Het antwoord luidt bevestigend als het gaat over de regio rondom Harderwijk. Het antwoord klinkt ontkennend als het gaat over de regio rondom Arnhem. Maar in deze studie is vooral duidelijk geworden dat het Veluwse reformatieproces zich kenmerkte door een hoge mate van onvoorspelbaarheid en lokale variatie. De veerkracht van Veluwse heren, priesters en parochianen, de leden van de gevestigde christelijke gemeenschap, speelde daarin een grote rol. Dit inzicht is van belang om de godsdienstige kaart van het Kwartier, zoals die voor de navolgende eeuwen is geschetst, te begrijpen.

De synergie tussen materie en devotie, tussen landschap en reformatie, vormde een belangrijk onderdeel van deze studie. Daarmee zijn we terug bij de wezenlijke veelzijdigheid van religie en de interdisciplinariteit van religiehistorisch onderzoek. In dit boek wordt het idee van 'onvoorspelbare reformaties in veelvoud' naar voren gebracht, als verwijzing naar de creatieve veerkracht van de christelijke gemeenschap in de zestiende eeuw. Dit perspectief kan helpen om historische verschijnselen uit de zeventiende eeuw, of zelfs nog later, te verklaren. Met het weerstandsvermogen van de Arnhemse gemeenschap in het achterhoofd hoeft het immers niet vreemd te zijn dat in 1619 zoveel predikanten uit de Rijnstad werden afgezet vanwege hun remonstrantse opvattingen. Vanuit dezelfde gedachte mag het niet opvallend heten dat veel Veluwse edellieden vanaf 1622 hun havezaten openstelden voor katholieke missionarissen

die namens de Hollandse Missie het katholieke geloof in het Kwartier van Arnhem in stand probeerden te houden. En misschien kunnen zelfs de orthodox-protestantse, respectievelijk bevindelijk-gereformeerde profileringsbewegingen op de Veluwe in de negentiende en twintigste eeuw, als onderdeel van het vormingsproces van de Nederlandse 'Biblebelt', vanuit deze invalshoek worden verklaard. Vervolgonderzoek zal moeten uitwijzen of er inderdaad een directe lijn loopt vanuit de zestiende eeuw naar later tijd, of dat elke historische situatie op zichzelf staande fenomenen te zien geeft.

Samenvatting

Deze studie gaat over het zestiende-eeuwse reformatieproces in het Kwartier van Arnhem, kortweg Veluwe genoemd. Dit rechtsgebied vormde een onderdeel van het hertogdom Gelre en daarmee van het Heilige Roomse Rijk. Ondanks een complexe bestuursstructuur en een levendig particularisme groeide Gelre, met de Veluwe als eerste Kwartier, onder de regering van Karel van Gelre (1492-1538) en Willem V van Kleef (1538-1543) uit tot een politieke gemeenschap met een eigen politieke identiteit. Door de verovering van Gelre door Karel V van Habsburg in 1543 werd het gewest onderdeel van de Bourgondische Nederlanden onder dezelfde gemeenschappelijke landsheer. Het nieuw opgerichte Hof van Gelre werd het centrale bestuursorgaan. Dit college bestond uit een stadhouder, een kanselier en minimaal zes raadsheren. De Gelderse Landdag, een vergadering van de Staten van de vier Kwartieren, moest verantwoording afleggen aan de stadhouder, die op zijn beurt ondergeschikt was aan de landvoogdes in Brussel. In 1578 kozen de Gelderse Staten de gereformeerde Jan van Nassau als hun nieuwe stadhouder en sloten zij zich aan bij de opstand tegen landsheer Filips II, koning van Spanje.

De historiografie van de Gelderse reformatie, en die van de Veluwe in het bijzonder, draagt het stempel van Lodewijk Rogiers protestantiseringstheorie. Onder sterke overheidsinvloed, meer dan in andere opstandige gewesten, zou de inheemse bevolking tot het protestantisme zijn overgegaan. Rogiers rooms-katholiek gekleurde, eenzijdige benadering wordt in deze studie oversteegen door een contextuele analyse, met aandacht voor politieke en sociale variatie, voor materiële en ruimtelijke aspecten van het geloofsleven, en voor de continuïteit van de lange zestiende eeuw. Vanuit deze doelstelling is een scala van bronnen onderzocht. In tegenstelling tot het archief van het Hof van Gelre bevat het hertogelijke archief weinig bruikbaar materiaal. Voor de periode tot 1543 zijn rechterlijke archieven van Veluwse rechtsdistricten en de verschillende Veluwse steden gebruikt, net als archieven van bisdommen, kloosters en kapittels, en archieven van adellijke families. De periode vanaf 1543 wordt in beeld gebracht aan de hand van correspondenties van het Hof, criminele procesdossiers, landsheerlijke stukken over de Beeldenstorm en de geuzeninvalen,

gereformeerde synodeverslagen en classicale acta. Nieuw is de benutting van cartografisch materiaal, devotie kunstobjecten en iconografieën.

Deze studie wordt vergezeld door een inventarisatie van de wereldlijke en kerkelijke orde van de Veluwe in de zestiende eeuw. Per parochie is beschreven welke kerkelijke instellingen waren gefundeerd, wie beschikten over de daaraan verbonden collatierechten, en welke pastoors en priesters aan de instellingen waren verbonden. Dit overzicht is hoofdzakelijk bedoeld ter structurering van de vele brongegevens, conform het uitgangspunt van deze studie om het onderzoek naar het Veluwse reformatieproces te beschrijven over de politieke en confessionele breuklijnen tijdens de zestiende eeuw heen.

In het inleidende hoofdstuk wordt ingegaan op ontwikkelingen in het internationale reformatie-onderzoek, die aandacht vragen voor de pluriformiteit van de religieuze hervormingsbeweging, de onvoorspelbaarheid van politieke veranderingen, de betekenis van ruimtelijke en materiële condities voor religieuze praktijken, en de rol van verschillende sociale groepen. De toepassing van deze historiografische uitdagingen op het Veluwse reformatieproces leidt tot twee algemene en vier thematische hoofdstukken, waarin telkens een aspect van het integrale proces van machtswisseling en religieuze verandering centraal staat.

Hoofdstuk 1 ('De sacrale infrastructuur') brengt de ruimtelijke organisatie van het geloofsleven op de Veluwe in beeld. Aan de hand van topografische kaarten, aangevuld met archeologische gegevens, toponiemen, bisschoppelijke oorkondes, gereformeerde synodeverslagen en classisnotulen wordt de sacrale geografie van de Veluwe geanalyseerd. Hieruit blijkt dat het klooster- en kerkenlandschap op de Veluwe aan het begin van de zestiende eeuw relatief dun bezet was. Vooral in de steden van het Kwartier en langs de dichtbevolkte randen van de regio stonden kerken, kapellen en kloosters. Tegelijkertijd werd de religieuze ervaring beïnvloed door landschappelijke buitengebieden. Op plekken buiten dorpen en steden bleven markeringen uit de pre-christelijke periode zichtbaar, al domineerde de christelijke orde van tijd en ruimte. Na de politieke en kerkelijke overgang van 1578 waren gereformeerde machthebbers succesvol in het aanpassen van kerkinterieurs, maar niet in het desacraliseren van het buitengebied. In de context van repressie groeiden aloude, sacrale locaties in het landschap uit tot hotspots van het clandestiene katholicisme.

Hoofdstuk 2 ('Onvoorziene reformaties') beschrijft het verloop van het Veluwse reformatieproces op niet-teleologische wijze. In de eerste helft van de zestiende eeuw toonden leken steeds vaker bereidheid om verantwoordelijkheid te dragen voor de kwaliteit van eredienst en devotie. De Gelderse hertog Karel van Gelre speelde in dat proces een sturende rol, die na 1543 werd overgenomen door het Hof van Gelre. Door zich actief te bemoeien met de benoemingen van pastoors en priesters gaf het bestuurscollege vorm en inhoud aan een katholieke hervorming van bovenaf. Die ontwikkeling werd verstoord

door de Beeldenstorm van 1566. Hierdoor verschenen interne religieuze variaties aan de oppervlakte. Aanhangers van nieuwe geloofsopvattingen kwamen te staan tegenover een middengroep van katholieken, die uiteindelijk zorgden voor een katholieke herleving. Door de benoeming van Jan van Nassau tot stadhouder werd dit proces in 1578 tamelijk abrupt omgebogen in de richting van een gereformeerde hervorming. De ontmanteling van het kerkelijk recht stelde de protestantse raadsheren van het Hof van Gelre in staat om uitheemse predikanten voor de Veluwe te benoemen. Maar door kering van het oorlogstij in 1583 kon de gereformeerde kerkopbouw pas na de definitieve machtswisseling van 1591 worden voltooid.

Hoofdstuk 3 ('Relativering van de liturgie') analyseert conflicten rondom het heilig Sacrament aan de hand van criminele procesdossiers, zoals aangelegd door dienaren van Karel van Gelre en na 1543 door de raadsheren van het Hof van Gelre. Veluwse priesters en parochianen leefden in een periode waarin het met de godsdienst nog alle kanten op kon gaan. Twee elementen vielen daarin onafgebroken te herkennen. In de eerste plaats: de toenemende twijfel over de ware wezensverandering van brood en wijn in het lichaam en bloed van Christus. Het besef groeide dat er een fysieke afstand bestond tussen hemel en aarde, die alleen door de Heilige Geest kon worden overbrugd. In de tweede plaats: de voortdurende worsteling met zekerheid en autoriteit op het gebied van kerk en godsdienst. Nieuwe visies op materialiteit en spiritualiteit raakten verbonden met de vraag naar de betekenis van liturgische rituelen. Beide ontwikkelingen zorgden voor variaties in religieuze opvattingen die als reactie op het ingrijpen van het Hof van Gelre uitkristalliseerden tot contrasten.

Hoofdstuk 4 ('Een katholieke hervormingsagenda') gebruikt de iconografie van de gewelfschilderingen in de Onze Lieve Vrouwekerk van Harderwijk uit 1561-1562 om de hervormingsagenda van de bedenkers en opdrachtgevers ervan te ontleiden. In het Harderwijker beeldprogramma ging het belang van de Schrift samen met de bevestiging van de autoriteit van de katholieke kerk, met Christus aan het hoofd. Het merendeel van de Harderwijker magistraatsleden deelde in dit christocentrisme en het verheffen van de autoriteit van de Bijbel boven die van de traditie. De hervormingsagenda van de bedenkers en opdrachtgevers ademde dus een bijbels-humanistische geest. Als zodanig sloot de iconografie aan bij een hervorming in tridentijnse geest, al konden ook parochianen die sympathiseerden met een hervorming in calvinistische geest ermee uit de voeten. De religieuze accentverschillen tussen beide sluimerende hervormingsstromingen verschenen door de Beeldenstorm van 1566 aan de oppervlakte en raakten verder van elkaar verwijderd.

Hoofdstuk 5 ('Professionalisering van de geestelijke stand') bestudeert het functioneren van pastoors, priesters en predikanten als sleutelfiguren binnen het *corpus christianum*. Met behulp van studentenmatrikels, correspondenties van het Hof van Gelre, het visitatieverslag van de bisschop van Deventer,

en gereformeerde synodeverslagen en classicale acta wordt het profiel van de geestelijke stand gedurende de zestiende eeuw in beeld gebracht. Zich verantwoordelijk voelende leken – zowel raadsheren, stadsbestuurders als parochianen – wilden de kwaliteit van eredienst en devotie garanderen door de noodzaak van een hoogopgeleide clerus te benadrukken. Na de politieke en kerkelijke overgang van 1578 werd deze ontwikkeling doorgezet. Nieuw benoemde raadsheren en gereformeerde kerkleiders hanteerden een strakke, kerkpolitieke lijn om voormalige priesters te transformeren tot dorpspredikanten met een uitgesproken protestants profiel. Het optreden van ‘papistische papen’ en laverende voorgangers maakte evenwel duidelijk dat niet zozeer het confessionele kader, maar vooral de dienstverlening aan de gevestigde christelijke gemeenschap de maat der dingen was.

Hoofdstuk 6 (‘De vorming van een nieuwe elite’) geeft een groepsbiografie van de Veluwse adel in reformatietijd. Met behulp van de prosopografische methode worden edelen die expliciet religieuze activiteiten ontplooiden ingedeeld in vijf verschillende categorieën: twijfelende edelen na de Beeldenstorm, patriotten en religieverwanten tijdens de overgang, een middengroep van edelen, protestantse edelen en katholieke edelen. De invloed van de Veluwse adel blijkt van doorslaggevend belang te zijn geweest voor de confessionele orde in het Kwartier van Arnhem rond 1600. Een inheemse elite van patriotten en religieverwanten gaf leiding aan een gereformeerde hervorming. Tegelijkertijd verdedigden edelen op het platteland traditionele, geaccepteerde vormen van religie. Zij laveerden tussen traditie en nieuwe confessie. Toch deelden alle leden van de Veluwse adel in een afkeur van radicaliteit en trouw aan hun aristocratische profiel. Dit hing samen met Erasmiaanse overtuigingen onder edellieden inzake religie. Op humanistische wijze beleden zij het belang van de ritus, de autoriteit van de Bijbel en de godheid van Christus. In het publieke domein koos de adel als geheel voor een actieve, strategische opstelling, die vooral zichtbaar werd bij het geleidelijk overnemen of claimen van patronaatsrechten op Veluwse kerken. Op die manier vergrootten zij hun politieke, sociale en religieuze prestige.

In de slotbeschouwing wordt het integrale proces van machtswisseling en religieuze verandering op de Veluwe beschreven aan de hand van vijf karakteristieken. Tijdens de regeringsperiode van Karel van Gelre vormde zich een gewestelijke orde van het geloofsleven. De godsdienstpolitiek van de hertog ging gelijk op met een toenemende bereidheid onder magistraten, edelen en parochianen om zorg te dragen voor de kwaliteit van de katholieke zielzorg. Tegen deze achtergrond ontstonden inwendige, religieuze vernieuwingen met een versterkte aandacht voor persoonlijke spiritualiteit, overigens zonder van de kerkelijke traditie te vervreemden (‘De opkomst van een revitaliseringsproces’). Rond het midden van de zestiende eeuw voltrok zich langzamerhand een scheiding

der geesten. Evenwel verscheen de variatie in geloofsopvattingen niet nadrukkelijk aan de oppervlakte, omdat de verschillende vernieuwingsbewegingen in enkele fundamentele opzichten parallel liepen aan elkaar. De aanhangers van verschillende geloofsopvattingen verhieven de autoriteit van de Bijbel boven die van de traditie, waren christocentrisch in hun denken, en benadrukten het belang van een hoogopgeleide clerus ('Parallellen in vernieuwingstendenzen').

Het Veluwse vernieuwingproces leek aanvankelijk uit te lopen op een vernieuwde katholieke orde, maar sloeg door de Beeldenstorm van 1566 en de geuzeninval van 1572 alsnog om in protestantisering. Het Hof van Gelre speelde daarin onbedoeld een beslissende rol door het onderliggende, religieuze conflict te politiseren. De raadsheren veroordeelden de religieuze agenda van protestantiserende parochianen en gaven steun aan een katholieke minderheid die de godsdienst wilde hervormen in de geest van Trente. De polarisatie nam daardoor toe ('Onontkoombare polarisatie'). Mede door de schaalvergroting van de opstand tegen de Spaanse landsheer leidde dit tot een machtsvacuüm in het Kwartier van Arnhem. Bestaande wereldlijke en kerkelijke instituties verloren hun grip op gelovigen. De inmiddels anti-Habsburgse, maar niet protestantiserende Gelderse Staten maakten in 1578 van de gelegenheid gebruik om de benoeming van Jan van Nassau tot stadhouder te steunen. Diens aantreden zorgde voor een politieke beleidswissel met religieuze gevolgen. Onder leiding van nieuw benoemde raadsheren van het Hof van Gelre voltrok zich een gereformeerd hervormingsproces ('Herstel van politiek en religieus evenwicht').

De protestantisering van de Veluwe was slechts ten dele succesvol. Twee redenen lagen daaraan ten grondslag. In de eerste plaats de dominantie van de Veluwse adel. Zowel protestantse als katholieke edelen gebruikten de gewijzigde kerkelijke omstandigheden om hun wereldlijke machtspositie te versterken. In de tweede plaats de regionale gerichtheid van Harderwijk en Arnhem respectievelijk op het Lutherse Hanzegebied en het katholiek gebleven Keulen. Beide steden speelden een hoofdrol in de langlopende, religieuze hervormingsprocessen, maar waren elk georiënteerd op verschillende steden en gebieden buiten het Kwartier. Dit maakt iets duidelijk over het Veluwse reformatieproces als geheel. De inwendige, katholieke hervorming sloeg door de evenementen van 1566 en 1572 om in protestantisering. Deze uitkomst stond van tevoren alerminst vast. De routes richting een hervorming in tridentijnse geest en die in calvinistische geest liepen in fundamentele opzichten parallel aan elkaar. Door samensmelting van politieke opstand en religietwist kon een nieuwe, gereformeerde orde worden ingericht. Dat proces kende voor de protestantse elite een goede afloop, maar in verschillende gradaties en lang niet overal. De reformatie op de Veluwe had vooral een onregelmatig en onberekenbaar verloop en was bovendien lokaal gedifferentieerd. ('Onvoorspelbare reformaties in veelvoud').

Een vergelijking met andere regio's laat zien dat er geen aanleiding is om de Veluwse kerk en vroomheid als afwijkend van het Europese patroon te ken-

schetsen. Net als elders was het parochienetwerk relatief dun bezet en vormden populaire devotionele elementen een substantieel onderdeel van de regionale geloofspraktijk. Bovendien waren ook ingezetenen van het Kwartier van Arnhem bereid om verantwoordelijkheid te dragen voor de inrichting van hun godsdienst. Uniek voor de Veluwe was de presentie van de hertog, en na 1543 het Hof van Gelre, in het kerkelijke domein. Dit paste bij de vanouds sterk regionale vormgeving van religie. Meer dan in andere delen van de Noordelijke Nederlanden voerden de gewestelijke autoriteiten een stringente religiepolitiek, gericht op de verdediging van de katholieke religie. Tegelijkertijd namen priesters en parochianen de revitalisatie van kerk en devotie zelf ter hand, met verschillende vernieuwingstendenzen tot gevolg. Mede door onvoorziene omstandigheden, zoals de Beeldenstorm en de geuzeninval, sorteerde dat initiatief geen duurzaam effect. Door het dwingende optreden van het Hof van Gelre kwam er verwijdering tussen enerzijds het traditionele middenkader en anderzijds de gewestelijke en kerkelijke autoriteiten. De daaropvolgende machtsovername door een protestantse elite leidde meer dan elders tot een dwingende protestantisering, zoals Rogier terecht stelde. Evenwel is zijn these beperkt en alleen geldig voor de laatste fase van het Veluwse reformatieproces. Het stadium van gereformeerde hervorming volgde op een veel genuanceerder en bovendien onregelmatig verlopen ontwikkelingsgang.

Summary

This study is about the sixteenth-century reformation process in the Quarter of Arnhem, shortly called Veluwe. This jurisdiction formed a part of the duchy of Guelders and, as a consequence, of the Holy Roman Empire. Despite a complex governing structure and a vivid particularism, Guelders grew into a political community with its own political identity under the rule of Charles of Guelders (1492-1538) and William V of Cleves (1538-1543), the Veluwe being its first Quarter. Because of the conquest of Guelders by Charles V of Habsburg in 1543, the district became part of the Burgundian Netherlands under the same common ruler. The newly erected Court of Guelders became the central body of government. This assembly consisted of a stadtholder, a chancellor and a minimum of six councillors. The Convention of Guelders, an assembly of the States of the four Quarters, was to give account to the stadtholder, who in turn was subordinate to the governess in Brussels. In 1578 the States of Guelders chose the reformed John of Nassau as their new stadtholder and joined the uprising against the sovereign Philip II, king of Spain.

The historiography of the reformation of Guelders, and of the Veluwe in particular, is marked by the stamp of Lodewijk Rogier's theory of protestantisation: more so than in other rebellious districts, the native population was said to have converted to Protestantism under strong governmental influence. Rogier's roman-catholic infused and rather one-sided approach is transcended in this study by a contextual analysis, with attention for political and social variation, for material and spatial aspects of religious life and for the continuity of the long sixteenth century. Working from this objective a variety of sources has been researched. Contrary to the archive of the Court of Guelders, the ducal archives contained little useful material. For the period until 1543 the archives of judicial districts in the Veluwe have been used as well as archives from several cities in the Veluwe, and archives of bishoprics, monasteries and collegiate chapters, and archives of noble families. The period from 1543 onwards is mapped by means of correspondences of the Courts, criminal process files, sovereign documents about the iconoclastic fury and the Beggar's raids and records of Reformed synods and classes. A novelty is the usage of cartographic

material, devotional objects of art and iconographs.

This study is accompanied by an inventory of the secular and ecclesiastical order of the Veluwe in the sixteenth century. For each parish a description is given which ecclesiastical establishments were founded, who had the collation rights at their disposal, and which (parish) priests were connected to the establishments. This survey is mainly aimed at structuring the many source data, in alignment with the point of departure of this study, namely to describe the research into the reformation process in the Veluwe across the political and confessional lines of break during the sixteenth century.

In the introductory chapter, the developments in the international reformation research field that focus on the multiformity of the religious reformation movements will be assessed, as well as the unpredictability of political changes, the meaning of spatial and material conditions for religious practices, and the role of various social groups. The application of these historiographical challenges on the reformation process in the Veluwe leads to two general and four thematic chapters, in each of which an aspect of the integral process of regional power shift and religious change will be centralised.

Chapter 1 ('The sacral infrastructure') pictures the spatial organisation of religious life in the Veluwe. With the use of topographical maps, supplemented with archaeological data, toponyms, episcopal charters, reports of the Reformed synod and classes meetings, the sacral geography of the Veluwe is analysed. From this it appears that the monastic- and ecclesiastic landscape in the Veluwe at the beginning of the sixteenth century was sparsely populated. Especially in the towns of the district and across the more densely populated fringes of the region there were churches, chapels and monasteries. At the same time the religious experience was influenced by outer areas of the landscape. In places outside villages and towns the markings of the pre-Christian era remained visible, even though the Christian order of time and space was dominant. After the political and ecclesiastical transition of 1578 the reformed rulers were successful in adapting the church interiors, but not in desacralizing the outer areas. In the context of repression the old, sacred locations in the landscape grew into hotspots of clandestine Catholicism.

Chapter 2 ('Unforeseen reformations') describes the course of the reformation process in the Veluwe in a non-teleological way. During the first half of the sixteenth century lay people showed an increasing willingness to bear responsibility for the quality of worship and devotion. The Duke of Guelders, Charles, played a directive role in that process, which was taken over in 1543 by the Court of Guelders. By actively interfering in the appointing of (parish) priests the board of governors gave form and body to a catholic reformation from the top. This development was disrupted by the iconoclastic fury of 1566. Because of this, internal religious variations emerged at the surface. Support-

ers of the new religious beliefs now found themselves in opposition to a middle group of Catholics, who in the end caused a Catholic revival. Because of the appointment of John of Nassau as stadtholder in 1578 this process was turned rather abruptly in the direction of a protestant reformation. The dismantling of canon law allowed the protestant councillors of the Court of Guelders to appoint foreign pastors for the Veluwe. However, through a turn in the tide of war in 1583, Reformed church building could only be completed after the definitive change of power in 1591

Chapter 3 ('Reappraisal of the liturgy') analyses conflicts revolving around the holy Sacrament by means of records of criminal processes, as laid-out by servants of Charles of Guelders and, after 1543, the councillors of the Court of Guelders. Priests and parishioners in the Veluwe lived in a period in which religion could take any course. Two elements were continually recognisable. The first was the increasing doubt about the real substantial change of bread and wine into the body and blood of Christ. From this, there emerged a growing sense of a distance between heaven and earth which could only be bridged by the Holy Ghost. The second element was the continuous wrestling with assurance and authority in matters of church and religion. New views on materiality and spirituality became connected with the emerging question of the significance of liturgical rituals. Both developments caused variations in religious outlooks which, in response to the interference of the Court of Guelders, crystallised into contrasts.

Chapter 4 ('A catholic reformation agenda') uses the iconography of the vault paintings in the Church of Our Lady in Harderwijk from 1561-1562 to dissect the reformation agenda of the devisors and initiators of these paintings. In the Harderwijker image programme, the importance of Scripture merged with the affirmation of the authority of the Catholic church, with Christs as its head. The majority of the Harderwijk magistrates shared this centralising of Christ and to raise the authority of Scripture above that of the tradition. The reformation agenda of the initiators and benefactors thus breathed a spirit of biblical humanism. As such, the iconography matched with a reformation in the Tridentine spirit, though parishioners sympathising with a reformation in the spirit of Calvin could also render such a thing acceptable. The religious differences in emphasis between both slumbering reformation currents appeared at the surface as a result of the Iconoclastic fury of 1566 and drifted further apart.

Chapter 5 ('Professionalising the clergy') studies the functioning of (parish) priests and preachers as key figures within the corpus christianum. With the help of student lists, correspondences of the Court of Guelders, the visitation report of the bishop of Deventer and reformed church records a profile of the spiritual order (estate) is visualised. The laypersons who felt responsible – councillors, city rulers and parishioners alike –, wanted to guarantee quali-

ty in worship and devotion by emphasising the importance of highly educated clerics. After the political and ecclesiastical transition of 1578 this development was continued. Newly appointed councillors and reformed church leaders maintained a tight line in matters of church policies to transform former priests into village preachers with a distinctly protestant profile. The behaviour of ‘popish papists’ and ministers steering a middle course made it clear, however, that it was not so much the confessional frame, but rather the service to the established Christian community, that was the measure of things.

Chapter 6 (‘The formation of a new elite’) provides a collective biography of the nobility in the Veluwe during the Reformation era. With the help of the prosopographic method nobles who engaged in explicitly religious activities are divided into five different categories: doubting nobility after the Iconoclastic Fury, patriots and protestants in the transition period, a middle-group of nobles, protestant nobility and catholic nobility. The influence of the Veluwe nobility appears to have been of decisive importance for the confessional order in the Quarter of Arnhem around 1600. A native elite of patriots and Calvinists led a protestant reformation. At the same time, nobles in the countryside defended traditional, accepted forms of religion. They sought a middle road between tradition and new confession. Yet, all nobles shared an aversion to radical practices and were loyal to their aristocratic profile. This is closely connected to the Erasmian convictions among the aristocracy with regard to religion. In a humanistic way they confessed to the importance of the rite, the authority of the Bible and the godhead of Christ. In the public domain, the nobility as a whole chose for an active, strategic attitude which became especially visible in the gradual overtaking, or claiming, of rights of patronage of the Veluwe churches. Through this they increased their political, social and religious prestige.

In the concluding observations the integral process of the regional change of power and religious change in the Veluwe is described by means of five characteristics. During the reign of Charles of Guelders a regional order of religious life took form. The religious politics of the duke went up equally with an increasing willingness under magistrates, nobles and parishioners to take care of the quality of Catholic pastoral care for the soul. Against this background internal, religious renewals took place with a strengthened attention to personal spirituality without, however, alienation from the traditions of the church (‘The rise of a revitalising process’). Around mid-sixteenth century, a separation of spirits gradually unfolded. Nevertheless, the variation in religious beliefs did not particularly surface, because the various reform movements knew a parallel course in some fundamental aspects. The adherents of the different beliefs all raised the authority of Scripture above that of the tradition, were Christocentric in their thinking, and stressed the importance of a highly educated clergy (‘Parallels in renewal tendencies’).

The processes of renewal in the Veluwe appeared to result in a renewed catholic order, but was reversed, through the Iconoclastic Fury of 1566 and the Beggars' raids of 1572, into a protestantisation. The Court of Guelders played, unintendedly, a decisive role by making the underlying religious conflicts a political affair. The counsellors condemned the religious agenda of the protestant-minded parishioners and gave support to a catholic minority who wanted to reform the religion in the spirit of Trente. Polarisation increased as a consequence of this ('Inevitably polarisation'). Partly due to the scaling-up of the revolt against the Spanish sovereign this caused a power vacuum in the Quarter of Arnhem. Existing secular and ecclesiastical lost their grip on the believers. The States of Guelders, meanwhile anti-Habsburg but not in the process of becoming protestant, seized their opportunity in 1578 to support the appointment of John of Nassau as stadtholder. His taking up of office caused a political policy switch with religious consequences. Under the leadership of newly appointed councillors in the Court of Guelders, a process of Reformed renewal ('Restoration of political and religious balance').

The protestantisation of the Veluwe was only partly successful for two reasons: In the first place, it was because of the dominance of the Veluwe nobility; Both protestant and catholic nobility used the changed ecclesiastical circumstances to reinforce their worldly position of power. Secondly, the regional focus of Harderwijk and Arnhem, respectively on the Lutheran Hanseatic area and the Catholic city of Cologne. Both towns played a main role in the long lasting, religious reformation processes but were each oriented towards different cities. This makes clear an aspect of the reformation process in the Veluwe as a whole. The inner, catholic reformation turned, through the events of 1566 and 1572, into a protestant one. This outcome was by no means certain beforehand. In fundamental ways, the routes towards a reformation in the Tridentine spirit and the Calvinistic spirit progressed as a parallel process. Through a merging of a political uprising and a religious conflict a new, Reformed order could be arranged. That process usually ended well for the protestant elite, but in different gradations and certainly not everywhere. The reformation process in the Veluwe had an irregular and incalculable course and was locally differentiated on top of that ('Multiple and unpredictable reformations').

A comparison with other regions demonstrates that there is no reason to characterise church and piety in the Veluwe as somehow diverging from the European pattern. As elsewhere, the parochial network was relatively sparsely occupied and popular devotional elements made up a substantial part of the regional practice of faith. Moreover, inhabitants of the Quarter of Arnhem were prepared to bear responsibility for the design of their religion. Unique in the Veluwe was the presence of the duke, and after 1543 the Court of Guelders, in the church domain. This fitted the traditionally strong regional design of religion. More so than in other parts of the Northern Netherlands, the provincial au-

thorities carried out a more stringent political regime in matters of religion, directed towards the defence of the Catholic religion. Simultaneously, priests and parishioners took the revitalisation of church and devotion in hand which led to various tendencies of renewal. Also, through unforeseen circumstances, such as the Iconoclastic Fury and the Beggar's raids, this did not lead to a sustainable effect. Through the forceful attitude of the Court of Guelders an estrangement occurred between the traditional parishioners on the one hand, and the provincial and ecclesiastical authorities on the other. The following assumption of power by a protestant elite led, more than elsewhere, to a more forceful protestantisation, as Roger rightly stated. Nonetheless, his thesis is limited and only valid for the final stage of the reformation process in the Veluwe. The stadium of Protestant reformation followed a much more nuanced as well as irregular course of development.

Bijlage I. Proeve van een wereldlijke en kerkelijke ordening van de Veluwe (c. 1500-c. 1600)

Verantwoording

Voor deze bijlage is de wereldlijke indeling van het Kwartier van Veluwe als uitgangspunt genomen. Dit is een pragmatische keuze, omdat de zestiende-eeuwse grenzen van Veluwse rechtsdistricten, zogenaamde ambten, volledig overeen kwamen met parochiesgrenzen. Elk ambt omvatte dus één of meerdere parochies in hun geheel.¹ Tegelijkertijd zijn er twee dieperliggende redenen om zo te werk te gaan. Ten eerste groeide in de zestiende eeuw de dominantie van wereldlijke machthebbers in Gelre. Dit ging in veel gevallen ten koste van de macht en invloed van katholieke kerkleiders. Dit werd het meest duidelijk bij de inrichting van collatorschappen op kerkelijke instellingen, die voor een groot deel in handen waren van niet-kerkelijke belangengroepen. Ten tweede leidde de politieke overgang van 1578 ertoe dat de bestaande Veluwse parochies werden opgenomen in een overkoepelende gereformeerde kerkstructuur, waarbij de ambtsindeling als uitgangspunt werd genomen. De oude kerkelijke indeling werd daardoor in overeenstemming gebracht met de wereldlijke indeling, die uiteindelijk dominant bleek.

Het Kwartier van Veluwe bestond uit meerdere rechtsdistricten: de stemhebbende steden, het landdrostambt Veluwe en het richterambt Arnhem en Veluwezoom.² De steden Arnhem, Elburg, Harderwijk, Hattem (met het schoutambt Hattem) en Wageningen legden zelf verantwoording af aan de landsheer en stuurden een eigengekozen afvaardiging naar Kwartiersvergaderingen en Landdagen. Het landdrostambt Veluwe stond onder leiding van een landdrost en was opgedeeld in de volgende schoutambten, richterambten en dagelijkse heerlijkheden:

-
- 1 Alleen in het geval van Lathum viel de parochiegrens niet samen met de grens van het schoutambt, in dit geval die van Rheden. Aan deze situatie kwam in 1541 een einde met de verheffing van de kapel van Lathum tot parochiekerk, zie: MUL, 449. Overigens is Lathum een uitzonderingsgeval, omdat het dorp deel uitmaakte van de bannerheerlijkheid Bahr en dus viel onder jurisdictie van de bannerheer, en niet onder die van de richter van Arnhem en Veluwezoom.
 - 2 Megens, 'Geografische indeling', xvii-xl.

Het schoutambt Apeldoorn met de kerspels Apeldoorn en Beekbergen.
 Het schoutambt Barneveld met de kerspels Barneveld, Elspeet, Garderen,
 Kootwijk en Voorthuizen.
 Het schoutambt Doornspijk met de kerspels Doornspijk en Oosterwolde.
 Het schoutambt Ede met de kerspels Ede, Bennekom, Lunteren en Otterlo.
 Het schoutambt Epe met de kerspels Epe, Oene en Vaassen.
 Het schoutambt Ermelo met de kerspels Ermelo en Nunspeet.
 Het schoutambt Heerde met de kerspels Heerde, Veessen en Vorchten.
 Het schoutambt Nijkerk met het kerspel Nijkerk.
 Het schoutambt Putten met het kerspel Putten.
 Het schoutambt Voorst met de kerspels Voorst, Terwolde, Twello en Wilp.
 Het richterambt Nijbroek met het kerspel Nijbroek.
 Het richterambt Oldebroek met het kerspel Oldebroek.
 De dagelijkse heerlijkheid Hoevelaken met het kerspel Hoevelaken.
 De dagelijkse heerlijkheid Scherpenzeel met het kerspel Scherpenzeel.

Het richterambt van Arnhem en Veluwezoom stond onder leiding van een richter en was opgedeeld in de volgende schoutambten en heerlijkheden:

Het schoutambt Brummen met de kerspels Brummen en Hall.
 Het schoutambt Oosterbeek met het kerspel Oosterbeek.³
 Het schoutambt Renkum met het kerspel Renkum.
 Het schoutambt Rheden met de kerspels Dieren, Ellecom en Spankeren.
 Het schoutambt Velp met het kerspel Velp.⁴
 De heerlijkheid Doorwerth met het kerspel Wolfheze, later Heelsum.
 De heerlijkheid Rozendaal.⁵
 De heerlijkheid Rosande.⁶

Het Kwartier van Veluwe viel niet volledig samen met het dekenaat van Veluwe.⁷ De kerspels Driel, Lathum, Opheusden, Randwijk en Rhenen vielen onder jurisdictie van de Veluwse landdeken, maar behoorden in wereldlijke zin tot het Sticht Utrecht of het gewest Gelre. In deze bijlage zijn de plaatsen die buiten het Kwartier van Veluwe vielen buiten beschouwing gelaten.

Parochies

In deze bijlage wordt elk rechtsdistrict onderverdeeld in kerspels, ook wel parochies genoemd. De parochie was een afgebakend gebied waarbinnen een

3 Het schoutambt Oosterbeek werd in 1573 opgenomen in het schoutambt Renkum, zie: Megens, 'Geografische indeling', xxxix, noot 42.

4 Het schoutambt Oosterbeek werd in 1573 opgenomen in het schoutambt Renkum, zie: Megens, 'Geografische indeling', xxxix, noot 43.

5 De heerlijkheid Rozendaal lag in het kerspel Velp.

6 De heerlijkheid Rosande lag in het kerspel Oosterbeek.

7 Vgl. Joosting en Muller (eds.), *Bronnen*, II.

gemeenschap van gelovigen leefde. Alle inwoners van een parochie waren ook lidmaat van de katholieke kerk.⁸ De parochianen waren voor hun zielenheil aangewezen op de permanent dienstdoende pastoor – de *persona*, het hoofd van de parochiekerk. Bovendien was een gelovige verplicht om op zon- en feestdagen de mis bezoeken, zijn kinderen te laten dopen, het huwelijk te laten zegenen in de kerk, minstens één keer per jaar (veelal met Pasen) de eucharistie te ontvangen en zichzelf vanuit de parochiekerk te laten begraven.⁹ In steden en enkele buurtschappen stonden naast de parochiekerk ook nog een aantal kerken of kappen. In deze ‘bijgebouwen’ werd ook de mis bediend en ontvingen de gelovigen zielzorg. De begrafenis diende altijd vanuit de parochiekerk plaats te vinden.

Van elke parochiekerk wordt als eerste de patroonheilige genoemd, gevolgd door de oudste vermelding van de kerk in schriftelijke bronnen. In sommige gevallen heeft archeologisch onderzoek uitgewezen dat het godsgebouw ouder moet zijn geweest dan vanuit de schriftelijke bronnen valt op te maken. Deze gegevens worden in voetnoten vermeld. Een tweetal parochiekerken gold in de zestiende eeuw als filiaalkerk van een andere Veluwse parochiekerk. Filiaalkerken waren zelfstandige parochies die veelal onder jurisdictie van de pastoor van een nabijgelegen parochiekerk vielen. Dit had implicaties voor onder andere de benoeming van zielzorgers en vicarissen, en ook voor het beheer van de kerkfabriek. Gegevens daarover worden weergegeven onder de noemer *Succursaal*. Dit is alleen gedaan als in zestiende eeuw sprake was van een moeder-dochterrelatie tussen kerken.

Hiërarchie

In deze bijlage wordt voor elke parochie aangegeven tot welk (aarts)bisdom, aartsdiakonaat en dekenaat het behoorde. Een (aarts)bisdom werd geleid door een (aarts)bisschop. Hij beschikte over de rechten om parochies en kapittels goed te keuren, synodes te organiseren, pauselijke besluiten door te voeren en geestelijke en kerkelijke goederen in te wijden. Ook diende de bisschop het vormsel toe. Op regionaal en plaatselijk niveau had hij echter geen recht om pastoors en andere zielzorgers te benoemen.¹⁰ De bisschop werd in zijn werkzaamheden bijgestaan door twee assistenten. De wijbisschop hielp de bisschop bij het bisschoppelijke bestuur. De vicaris-generaal stond de bisschop bij in het dagelijkse geestelijke bestuur.¹¹ Voor de bisschoppelijke herindeling van 1559 viel de Veluwe in zijn geheel onder jurisdictie van de bisschop van Utrecht. Daarna werd het oostelijke gedeelte van het Kwartier ingedeeld bij het bisdom van Deventer. Het westelijke gedeelte viel onder de heerschappij van de aartsbisschop van Utrecht. Deze scheiding werd pas definitief nadat Aegidius

8 Duke, *Reformation and Revolt*, 246; Bijsterveld, ‘Organisatie en instellingen’, 94-95.

9 Bijsterveld, ‘Organisatie en instellingen’, 94-95.

10 Bijsterveld, ‘Organisatie en instellingen’, 84-88.

11 Voor een uitgebreide verhandeling over de wijbisschop en de vicaris-generaal in het bisdom Utrecht zie: Kuys, *Kerkelijke organisatie* 121-127.

de Monte in 1570 tot bisschop van Deventer kon worden benoemd en door de Spaanse landsheer in zijn rechten en plichten werd erkend.¹²

Een bisdom was opgedeeld in meerdere aartsdiakonaten. Aan het hoofd van een aartsdiakonaat stond een aartsdiaken. Hij hielp de bisschop bij het besturen van een gedeelte van het (aarts)bisdom. De aartsdiaken was bevoorrecht op drie terrein. Als eerste beschikte hij over het benoemingsrecht op beneficia – een geestelijk ambt (*officium*) met daaraan verbonden inkomsten uit een vastgesteld vermogen. Daarnaast voerde hij visitaties uit en belegde regionale synodes, samen met de deken van een landdekenaat. Ook had hij het recht om statuten of ordinanties uit te vaardigen over de bediening van de sacramenten, het gedrag van geestelijken en over financieel-administratieve kwesties.¹³ Voor de bisschoppelijke herindeling van 1559 behoorde de Veluwe in zijn geheel tot het aartsdiakonaat van Sint-Pieter. Na de herindeling werd het oostelijke gedeelte van het Kwartier bij een Deventer' aartsdiakonaat getrokken, al blijft schimmig hoe dat precies was geregeld. In 1565 bevestigde raadsheer Peter van Appeldoorn tegenover de kanselier van Gelderland dat Wilp, Twello, Terwolde en Nijbroek onder de aartsdiaken van Deventer ressorteerden.¹⁴ Op basis hiervan kan het vermoeden worden uitgesproken dat deze aartsdiaken ook werkzaam was in het oostelijke deel van de Veluwe.¹⁵ Het westelijke deel van de Veluwe bleef behoren tot het aartsdiakonaat van Sint-Pieter.

Ieder aartsdiakonaat was opgedeeld in meerdere dekenaten. Een deken (niet te verwarren met de deken van een seculier kapittel) was veelal een uit het dekenaat afkomstige pastoor en werd benoemd voor het leven. De aartsdiaken had de laatste stem in de benoeming van de deken.¹⁶ In het bisdom Luik hadden ook de pastoors en vicarissen een stem in de benoeming, maar wel pas nadat ze bijeen waren geroepen door de aartsdiaken.¹⁷ Mogelijk is dit op de Veluwe ook het geval geweest.¹⁸ De deken van een landdekenaat bezat veelal het benoemingsrecht op pastoors en beneficianten in de parochies binnen zijn rechtsgebied. Daarnaast voerde hij aartsdiakonale besluiten door, hield hij toezicht op de geestelijkheid en de kerkelijke toestanden in zijn dekenaat, en kon hij de pastoors bijeen roepen.¹⁹ Ondanks de bisschoppelijke herindeling van 1559 – waarbij het dekenaat van Veluwe werd verdeeld onder Utrecht en Deventer – bleef de deken van Veluwe tot omstreeks 1570 het oude dekenaat bedienen.²⁰

12 Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, I, 316-317.

13 Bijsterveld, 'Tussen twee werelden', 167-168; Bijsterveld, 'Organisatie en instellingen', 84-91; Kuys, *Kerkelijke organisatie*, 134-147.

14 GA, AHGZ, inv.nr. 657, nr. 1762.

15 Vgl. Lindeborn, *Historia*, 19-20. Lindeborn beschrijft de functie van aartsdiaken van Deventer, maar beschrijft niet de grenzen van dit aartsdiakonaat.

16 Kuys, *Kerkelijke organisatie*, 148.

17 Bijsterveld, 'Organisatie en instellingen', 91-94.

18 Vgl. Van Rootselaar, 'Kerkelijke toestanden', 139-160; Van Veen, 'Kerkelijke toestanden', 264-280.

19 Kuys, *Kerkelijke organisatie*, 148; Bijsterveld, 'Organisatie en instellingen', 91-94.

20 In 1570 verzocht de deken van de Veluwe de pastoor van Doornspijk om een aantal inwoners uit Oosterwolde voor hem te dagen, zie: SAE, OAE, inv.nr. 1486.

In 1573 bemoeide de bisschop van Deventer zich met de benoeming van een nieuwe deken van de Veluwe, terwijl de vorige nog steeds in leven was en vermoedelijk het westelijke deel van het oude dekenaat onder zijn hoede had genomen.²¹ Niet veel later zal het oostelijke deel van het dekenaat zijn verdeeld onder de dekenaten van Deventer, Doesburg, Harderwijk en Hattem.²² De Veluwse pastoors die ressorteerden onder Deventer negeerden die indeling en verenigden zich in het ‘Decania Velua.’²³

In 1578 trok de nieuwe gereformeerde overheid de bisschoppelijke rechten naar zich toe. Dit had gevolgen voor de kerkelijke organisatie – die opnieuw moest worden opgebouwd. De raadsheren en kerkleiders lieten de wereldlijke en kerkelijke grenzen het liefst samenvallen. Dit betekende dat Gelderland één synode kreeg, die in 1579 voor het eerst bijeenkwam.²⁴ De synode werd in 1592 opgesplitst in meerdere classes. Elke classis vormde een vergadering van een aantal gereformeerde kerken uit een specifieke regio. De Veluwe werd opgedeeld in twee classes: die van de Neder-Veluwe en de Over-Veluwe. Op lokaal niveau werden gereformeerde gemeentes gevormd. Een gemeente had dezelfde structuur als de parochie. Alleen waren niet alle inwoners ook lidmaat van de gereformeerde gemeente, zoals dat onder de katholieke bedeling wel het geval was geweest. Bovendien werd de kerkfabriek gescheiden van de kerkelijke gemeente. Een predikant moest de doop bedienen en huwelijken inzegenen, maar het begraven van doden gebeurde onder verantwoordelijkheid van de kerkmeesters.²⁵ In dit overzicht is per parochie aangegeven tot welke gereformeerde classis de lokale kerk behoorde.

Collators

In deze bijlage wordt voor elke parochie aangegeven welke persoon of instelling mocht optreden als collator van de kerk. De collator beschikte over het recht om bij de bisschop, aartsdiaken of deken een kandidaat-priester ter benoeming voor te dragen.²⁶ Dit recht kon toebehoren aan zowel kerkelijke als niet-kerkelijke personen of instellingen. De collator kon vergaande invloed uitoefenen op het religieuze leven in een stad of dorp. Dit bleek alleen al uit het traject waarbij een altaris voor een vicarie werd geselecteerd, voorgedragen en bevestigd. Een kandidaat-priester moest allereerst de beschikking krijgen over een beneficium – een kerkelijk ambt (*officium*) met hieraan verbonden inkomsten uit een gereserveerd vermogen.²⁷ Hij moest hiervoor onder de aandacht komen van de col-

21 GA, Archief van de Kelnarij van Putten, inv.nr. 8, nr. 2; Damen, ‘De kellenarij’, 309.

22 Lindeborn, *Historia*.

23 GA, Archief van de Kelnarij van Putten, inv.nr. 8.

24 Ravensbergen, ‘Inleiding’, xviii-xx. De nationale synode van Dordrecht (1578) bepaalde aanvankelijk dat Gelderland twee synodes zou krijgen. Door oorlogshandelingen werd dit aantal uiteindelijk teruggebracht tot één.

25 Duke, *Reformation and Revolt*, 258; Van Deursen, ‘Kerk of parochie?’, 534.

26 Abels, *Ovittius’ metamorphosen*, 103-104.

27 Abels, *Ovittius’ metamorphosen*, 103-104; Bijsterveld, ‘Organisatie en instellingen’, 94-97.

lator, die immers het beneficium kon toekennen. Sociale netwerken speelden daarin een grote rol.²⁸

De kandidaat moest vervolgens binnen een jaar de lagere en hogere wijdingen ontvangen, en kunnen voldoen aan alle canonieke eisen, zoals leeftijd (minimaal 25 jaar), celibatair bestaan, een verklaring van goed gedrag en voldoende kennis. Was aan die voorwaarden voldaan, dan werden de wijdingsplechtigheden uitgevoerd. De lagere wijdingen tot ostiarius (koster), lector ('degene die leest'), exorcist (duivelbezweerder) en acoliet (bevoegd tot het uitvoeren van liturgische handelingen) werden vaak gelijktijdig ontvangen. De hogere wijdingen tot subdiaken, diaken en priester namen enkele weken in beslag. Tussen de wijding tot subdiaken en diaken zat gemiddeld een maand, tussen de wijding tot diaken en priester gemiddeld zeven tot acht weken.²⁹ Wanneer de priesterwijding voltooid was, werd de geestelijke schriftelijk voorgedragen aan de parochianen (*proclamatio*) om vervolgens, bij geen bezwaren, te worden bevestigd als priester (*institutio*).³⁰ In al deze stadia van aspirant tot geestelijke nam de collator een belangrijke plaats in. Hij bepaalde immers wie als kandidaat werd voorgedragen. Bovendien werden in de praktijk maar weinig bezwaren ingediend.

Na de politieke en kerkelijke overgang van 1578 bleef het collatierrecht intact. De bezitter van het recht was bevoegd om een predikant in het ambt voor te dragen. Het uiteindelijke benoemingsrecht lag in handen van het Hof of de gereformeerde classis. Omdat collatierrechten van tijd tot tijd konden overgaan op een andere bezitter is per parochie weergegeven welke rechtspersonen als collators hebben opgetreden, vanaf het begin van de kerkstichting tot aan circa 1600. Indien relevant wordt ook de tussenkomst van een andere kerkelijke belangenpartij vermeld.

Kapellen

In deze bijlage wordt voor elke parochie aangegeven welke kapellen er naast een parochiekerk aanwezig waren.³¹ Eenduidigheid is daarin maar moeilijk aan te brengen. Er bestonden namelijk verschillende kapellen met elk hun eigen canoniek-rechtelijke positie. Als eerste waren er de kloosterkapellen. Deze gebedsruimtes waren primair bedoeld voor kloosterlingen, maar konden in de zestiende eeuw ook bezocht worden door leken. Soms verleenden monniken ook zielzorg. Zo namen de franciscanen van Harderwijk in de parochiekerk regelmatig de biecht af en voerden elke week een mis uit.³² Naast de gebedsruimtes voor kloosters waren er de gasthuiskapellen. Gasthuizen waren opvangcentra voor reizigers, maar de verplegende broeders en zusters specialiseerden zich

28 Bijsterveld, 'Organisatie en instellingen', 99.

29 Bijsterveld, 'Organisatie en instellingen', 99.

30 Kuys, *Kerkelijke organisatie*, 171-172.

31 In de bijlage zijn uitsluitend de kapellen opgenomen die als kerkelijke instelling buiten een parochiekerk waren te vinden. Binnenkerkse kapellen worden niet in het overzicht opgenomen.

32 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 179re; Berends, Oud-Archief, II, reg.nr. 63, 28-29.

in de zestiende eeuw voornamelijk op het gebied van ziekenzorg. Ieder gasthuis was in het bezit van een altaar en werd dus bediend door een kapelaan. Soms werd de gasthuiskapel vrijgemaakt van de parochie en mocht het zelfstandig zielzorg aanbieden. Dit was bijvoorbeeld in Elburg het geval.³³

Naast kloosterkapellen en gasthuiskapellen waren er de broederschapskapellen. Vanouds was een broederschap een vereniging van vrome geestelijken, onderworpen aan het kerkelijke recht. Zij kwamen samen om een specifieke heilige te vereren. Vanaf de veertiende eeuw konden ook vrome leken tot zulke verenigingen toetreden. Een broederschap beschikte in sommige gevallen over een kapel, binnen of buiten een parochiekerk, waar vaak specifieke vormen van devotie ten uitvoer werden gebracht.³⁴ Tot slot waren er kapellen, gebouwd voor de inwoners van buurtschappen. Deze instellingen konden worden gezien als bidplaatsen van mindere rang. Ze werden bediend door een kapelaan met een beneficium, maar zonder zielenlast.³⁵ In steden konden kapelaans ook aan de parochiedienst zijn verbonden, zij het indirect. Hij moest namelijk deelnemen aan de dagelijkse getijden in de parochiekerk en op zondag met de pastoor het officie zingen.³⁶ In deze bijlage worden kloosterkapellen, gasthuiskapellen, broederschapskapellen en kapellen met een beneficium van elkaar onderscheiden. Als geen uitsluitel kan worden gegeven over de kerkrechtelijke status van een kapel, wordt de betreffende instelling onder de noemer *Kapel* vermeld. De namen van kapelaans worden bij de betreffende instelling vermeld. Binnenkerkse kapellen zijn niet in de bijlage opgenomen.

Vicarieën en officia

In deze bijlage wordt voor elke parochie aangegeven welke vicarieën er waren opgericht. Een vicarie was een instelling (*beneficium*) bij een altaar. Daar werden zielmissen opgedragen aan specifieke mensen of groepen.³⁷ Door deze missen was levenslange voorbede voor de stichters gegarandeerd, zowel in dit leven alsook erna. Familie en bekenden, maar ook de religieuze gemeenschap, profiteerden hiervan. Een vicarie kon geïnstalleerd worden in een eigen kapel maar ook in de parochiekerk. De priesterfunctie kon vervuld worden door de pastoor, maar vaak werd een aparte vicaris, of een waarnemer, als priester aangesteld.³⁸ Deze altaris diende minimaal één mis per week en maximaal één mis per dag te bedienen. Bovendien moest hij na iedere mis het graf van de collator bezoeken.³⁹

33 Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 139.

34 Nolet en Boeren, *Kerkelijke instellingen*, 343-344. Vermoedelijk beschikte niet elke broederschap over een eigen kapel. In deze bijlage zijn alleen die broederschapskapellen opgenomen waarvan het bestaan met zekerheid is vast te stellen.

35 Nolet en Boeren, *Kerkelijke instellingen*, 340.

36 Nolet en Boeren, *Kerkelijke instellingen*, 341.

37 Speetjens, 'The founder', 195.

38 Een vicaris was altijd een altaris, maar een altaris was niet altijd een vicaris. Er functioneerden veel altaargeestelijken die geen beneficie hadden maar zich *ad hoc* lieten inhuren.

39 Speetjens, 'The founder', 197-200.

Het beneficium werd vaak toegekend aan een familielid, of aan een bekende van de collator. Het bood een goed toekomstperspectief.⁴⁰ Vicarieën waren niet altijd verbonden aan specifieke altaren, maar konden ook aan een bestaand altaar worden toegevoegd. Bovendien waren er twee soorten vicarieën: een vicarie, of een dienst (*officium*). Bij de eerste kon de priester niet vervangen worden, bij de tweede wel.⁴¹ Hoewel bisschoppen en aartsdiakens zeggenschap behielden over de benoeming en het ontslag van een vicaris, werden de priesters in het ambt voorgedragen door de collator, vaak een leek.⁴² In dit overzicht worden vicarieën en officia van elkaar onderscheiden. Ook worden de namen van collators en altaristen bij de betreffende instelling vermeld. Bij voldoende gegevens worden memoriestichtingen die in andere godshuizen waren gesticht apart vermeld.⁴³

Vice-cureiten, pastoors en predikanten

In deze bijlage wordt voor elke parochie aangegeven welke geestelijken er tussen 1500 en 1600 actief zijn geweest. Daarbij gaat het om zowel katholieke als gereformeerde zielzorgers. De zielzorg binnen een parochie werd aanvankelijk vormgegeven door drie groepen geestelijken. Allereerst waren er de pastoors-beneficianten. Zij bezaten een geestelijk ambt met vastgestelde inkomsten. Dit pastoorsofficium bestond uit het verlenen van zielzorg en de pastorale bediening.⁴⁴ Ten tweede waren er de pastoors-waarnemers. Een pastoor kon zijn taken uitbesteden aan een vicaris tegen een vaste, levenslange betaling. Ook kon de pastoor een vervanger of waarnemer (*vice-cureit*) aanwijzen die wel een ambt bezat maar niet over een beneficium beschikte. Hij kreeg zijn vergoeding direct van de pastoor. Zowel pastoors als pastoor-waarnemers verleenden zielzorg. Dit bestond primair uit het bedienen van de eucharistie. Daarnaast droeg de kerk ook zorg voor de doop, het huwelijk en de begrafenis van parochianen. Verder moesten zielzorgers hun parochianen bij te staan in ziekte, gevaarlijke situaties en sterven.⁴⁵ De derde groep van geestelijken waren de bedienaars van altaren, de zogenaamde altaristen, ook wel vicarissen genoemd.⁴⁶ Zij verleenden geen zielzorg, maar waren indirect wel aan de parochiedienst verbonden, door bijvoorbeeld het zingen van de dagelijkse getijden.

Binnen de gereformeerde kerkstructuur werden gemeentes bediend door predikanten. In de steden ging het vooral om nieuw benoemde voorgangers. Zij waren als predikers actief geweest in het buitenland, of hadden aan een protestantse universiteit hun opleiding genoten. In de dorpen traden veel voormalige

40 Frijhoff, 'Johan Wier en Jacob Vallick', 26.

41 Speetjens, 'The founder', 198-199.

42 Speetjens, 'The founder', 201-202.

43 Voor elke kloosterkapel, gasthuiskapel, broederschapkapel en overige kapellen mag worden verondersteld dat er minimaal één altaar aanwezig is geweest die werd bediend door een altarist.

44 Bijsterveld, 'Tussen twee werelden', 94-97.

45 Van Deursen, 'Kerk of parochie?', 531-537; Duke, *Reformation and Revolt*, 264; W. Frijhoff, 'Johan Wier en Jacob Vallick', 27, 32.

46 Bijsterveld, 'Tussen twee werelden', 94-97.

priesters op als predikant, nadat ze op de classis een kerkelijk examen hadden afgelegd. In een aantal gevallen maakte de laatste pastoor de overstap naar de nieuwe kerk en ging dienstdoen als predikant. Om die reden worden in deze bijlage de namen van vice-cureiten, pastoors en predikanten onder elkaar weergegeven.

Verklaring van afkortingen en tekens

o.v.	= oudste vermelding (jaartal)
g.v.	= geen vermelding
c.	= circa (jaartal)
<	= voor (jaartal)
>	= (jaartal) na
[...]	= bij benadering

Stemhebbende steden

Arnhem

Sint-Martinus (o.v. 893⁴⁷); Sint-Eusebius (herwijding; o.v. 1453⁴⁸)

Hiërarchie

(Aarts)bisdom	Utrecht
Aartsdiakonaat	Sint-Pieter
Dekenaat	Veluwe
Classis	Over-Veluwe

Collators

Abdij van Prüm (893⁴⁹); kerkenraad, na handopening magistraat (1579⁵⁰)

Kapittelkerk

▪ Sint-Walburgkerk⁵¹ (o.v. 1362⁵²)

Collators: proost van het Sint-Walburgkapittel (<1465⁵³); deken van het Sint-Walburgkapittel (1465⁵⁴); landsheer (1535⁵⁵)

47 OGZ, nr. 66.

48 VHU, 146.

49 OGZ, nr. 770. In 1255 bevestigde de Utrechtse bisschop dat de parochiekerk van Arnhem mocht worden bediend door een monnik uit Prüm, zie: GA, OAA, inv.nr. 4405.

50 BAC, 65.

51 De bisschop van Utrecht bepaalde in 1315 dat de kapittelkerk los kwam te staan van de parochie. Om conflicten te voorkomen werd vastgesteld dat voor de verhouding tussen de kapittelkerk en de Arnhemse parochiekerk de regels zouden worden gehanteerd, zoals die in de stad Utrecht tussen de parochiekerk en de kapittelkerken golden, zie: Kuys, *Repertorium*, 274. De hertog van Gelre bepaalde in 1535 dat de proost, deken en kanunniken van het Sint-Walburgkapittel uitsluitend voor de landsheer en zijn raden in rechten betrokken te mogen worden, zie: Maris, 'Toekenning van Forum Privilegium'.

52 Kuys, *Repertorium*, 277.

53 Kuys, *Repertorium*, 281.

54 Kuys, *Repertorium*, 281. In de praktijk behield de proost het collatierecht, zie: Maris, 'Eenige bijzonderheden', 20.

55 GA, AGHG, inv.nr. 1691, fol. 4re.

Kloosterkerken en -kapel

- Sint-Janskerk⁵⁶ (o.v. 1300⁵⁷)

Collators: commandeur van de johannieters te Arnhem (1398⁵⁸)

Kapelaans: onbekend⁵⁹

- Minderbroederkerk (c. 1453⁶⁰)

Collators: [gardiaan van de franciscanen te Arnhem]

- Agnietenkapel⁶¹ (c. 1459⁶²)

Collators: [prior(in) van de regularissen van Sint-Agnes en Paulus te Arnhem]

Kapelaans: onbekend

Gasthuiskapellen

- Kapel van het Sint-Catharinagasthuis⁶³ (o.v. 1246⁶⁴)

Collators: abt van Prüm en magistraat (1255⁶⁵); pastoor en magistraat (1436⁶⁶);
magistraat (1453⁶⁷); Catharina van Gelre (recht van oblatie, 1465⁶⁸)

Kapelaans: onbekend

- Kapel van het Sint-Petrusgasthuis (o.v. 1401⁶⁹)

Collators: huismeesters van het Sint-Petrusgasthuis (1419⁷⁰)

Kapelaans: onbekend

- Kapel van het gasthuis van de regularissen van Bethanië (c. 1430⁷¹)

Collators: [prior(in) van de regularissen van Bethanië te Arnhem]

Kapelaans: onbekend

56 De pastoor van Arnhem deponeerde in 1553 bij het Hof een klacht over de johannieters van Arnhem, die inbreuk zouden maken op zijn jurisdictie, door zielzorg te verlenen aan Arnhemse parochianen, zie: Van Veen, 'Klacht van den pastoor'.

57 GA, Archief van de Commanderie van Sint-Jan te Arnhem, inv.nr. 361.

58 Vgl. GA, Archief van de Commanderie van Sint-Jan te Arnhem, inv.nr. 394.

59 De kerk van de commanderie werd in 1407 bediend door een kapelaan, zie: GA, Archief van de Commanderie van Sint-Jan te Arnhem, inv.nr. 56.

60 Vgl. Goudriaan, *Kloosterlijst*, IDNR A55.

61 In 1452 hadden de zusters een geschil met de pastoor, over het verlenen van zielzorg vanuit de kapel van het klooster, zie: GA, OAA, inv.nr. 6096. In 1526 speelde dit conflict opnieuw en werd vastgesteld dat de pastoor een aandeel zou krijgen in begraaf- en offergelden en een jaarlijkse uitkering tegemoet kon zien, zie: GA, OAA, inv.nr. 1327.

62 Vgl. Goudriaan, *Kloosterlijst*, IDNR A53.

63 Het gasthuis genoot immuniteit ten opzichte van de drost van Veluwe en Veluwezoom, zoals bevestigd in 1530 door hertog Karel van Gelre, zie: GA, AGHG, inv.nr. 1690, fol. 2re-2vo.

64 OGZ, nr. 668.

65 OGZ, nr. 767.

66 GA, Archieven van de gasthuizen en gilden in Arnhem, inv.nr. 486.

67 GA, Archieven van de gasthuizen en gilden in Arnhem, inv.nr. 544, p. 42.

68 GA, Archieven van de gasthuizen en gilden in Arnhem, inv.nr. 544, p. 45 en 46.

69 GA, Archieven van de gasthuizen en gilden in Arnhem, inv.nr. 23, f. 1ro.

70 Vgl. GA, Archieven van de gasthuizen en gilden in Arnhem, inv.nr. 181.

71 Goudriaan, *Kloosterlijst*, IDNR A52.

Broederschapskapellen

- Kapel van het Sint-Nicolaasgasthuis⁷² (o.v. 1352⁷³)

Collators: huismeesters van de Sint-Nicolaibroederschap (1365⁷⁴) (1526⁷⁵)

Kapelaans: onbekend

- Kapel van het Sint-Antoniusgasthuis (o.v. 1427⁷⁶)

Collators: huismeesters van de Sint-Antoniusbroederschap (1519⁷⁷)

Kapelaans: onbekend

- Emmaüskapel (o.v. 1523⁷⁸)

Collators: huismeesters van de Sint-Corneliusbroederschap (1523⁷⁹)

Kapelaans: onbekend

Vicarieën en officia in de parochiekerk

- Vicarie van Sint-Stefanus, *alias Sint-Antonius Belijder, alias Sint-Fabianus en Sint-Sebastiaan* (g.v.)

Collators: Gerrit van Arnhem tot Presikhaaf (<1503⁸⁰); Adolf van Ruytenborch de oude (1511⁸¹); Diederik van Ruytenborch (1603⁸²)

Altaristen: Reinier Simonsz (1561⁸³) (1583⁸⁴) (1603⁸⁵)

- Vicarie van Sint-Simon en Sint-Judas (g.v.)

Collators: Gerrit van Arnhem tot Presikhaaf (<1503⁸⁶); Adolf van Ruytenborch de oude (1511⁸⁷); Diederik van Ruytenborch (1603⁸⁸)

Altaristen: Koenraad van Ratingen (1583⁸⁹); Reinier Simonsz (1603⁹⁰)

72 In 1399 kwamen de pastoor van Arnhem en de huismeesters van de Sint-Nicolaibroederschap overeen dat er in de kapel alleen een mis gelezen zou worden op op Sint-Nicolaasdag, of als er in het gasthuis kerkwijdingsdag of altaarwijdingsdag werd gevierd, zie: GA, Archief van de Sint-Nicolaibroederschap te Arnhem 1, inv.nr. 868.

73 GA, Archief van de Sint-Nicolaibroederschap te Arnhem 1, inv.nr. 103, fol. 1vo. De kapel was gelegen aan de Rijnpoort, zie: GA, Archief van het burgerweeshuis te Arnhem, inv.nr. 502.

74 GA, Archief van de Sint-Nicolaibroederschap te Arnhem 1, inv.nr. 87.

75 GA, Archief van de Sint-Nicolaibroederschap te Arnhem 1, inv.nr. 104, fol. 22vo.

76 GA, Archieven van de gasthuizen en gilden in Arnhem, inv.nr. 485 en 486. De kapel was gelegen buiten de Velperpoort, zie: GA, Archief van het burgerweeshuis te Arnhem, inv.nr. 532.

77 GA, Archieven van de gasthuizen en gilden in Arnhem, inv.nr. 487.

78 GA, Archief van het burgerweeshuis te Arnhem, inv.nr. 409. De kapel was gelegen aan de Sint-Jansbeek buiten de stad, zie: inv.nr. 432.

79 Vgl. GA, Archief van het burgerweeshuis te Arnhem, inv.nr. 409.

80 Maris, 'De vicarieën', 161.

81 Maris, 'De vicarieën', 161.

82 Maris, 'De vicarieën', 162.

83 Maris, 'De vicarieën', 162, 163.

84 GA, OAA, inv.nr. 6100, nr. 114b.

85 Maris, 'De vicarieën', 162.

86 Maris, 'De vicarieën', 161.

87 Maris, 'De vicarieën', 161.

88 Maris, 'De vicarieën', 162.

89 GA, OAA, inv.nr. 6100, nr. 114b; vgl. Maris, 'De vicarieën', 162.

90 Maris, 'De vicarieën', 162.

- Vicarie van Sint-Salvator, *alias H. Kruis* (o.v. 1356⁹¹)
Collators: Gerrit van Arnhem tot Presikhaaf (<1503⁹²); Adolf van Ruytenborch de oude (1511⁹³); Diederik van Ruytenborch (1603⁹⁴)
Altaristen: Otto de Vrede (1583⁹⁵); Reinier Simonsz (1603⁹⁶)
- Vicarie van Sint-Antonius (belijder) (o.v. 1394⁹⁷)
Collators: Pelgrim van den Gruythuys (<1590⁹⁸); Anna, Otto en Lutgert van den Gruythuys (1602⁹⁹)
Altaristen: Jacob van Wagensfeld¹⁰⁰ (1602¹⁰¹)
- Vicarie van Sint-Petrus en Paulus (apostelen) (dubbelstichting met nr. 6¹⁰², g.v.)
Collators: pastoor van Arnhem (1554¹⁰³)
Altaristen: Johan Visscher (1530¹⁰⁴); Jan Teetz (<1547¹⁰⁵); Evert van Oever (1549¹⁰⁶); Nicolaas Dattelen (1554¹⁰⁷); Carolus Gallus (de Haan) (1554-1559¹⁰⁸); Henrick van den Sande Johansz (1559¹⁰⁹)
- Vicarie van Sint-Nicolaas (bisschop) (dubbelstichting met nr. 5¹¹⁰, g.v.)
Collators: pastoor van Arnhem (1554¹¹¹)
Altaristen: Herman Bodelinck (1530¹¹²); Nicolaas Dattelen (1554¹¹³); Bernd van Hern (1554¹¹⁴)
- Officium van de Zielbroederschap (o.v. 1420¹¹⁵)
Collators: provisoren van de Zielbroederschap (c. 1450¹¹⁶); weeshuismeesters van het burgerweeshuis (1590¹¹⁷)
Altaristen: onbekend
- Vicarie van Sint-Petrus en Paulus, *alias Onze Lieve Vrouwe en Sint-Petrus en Sint-Paulus* (o.v. 1374¹¹⁸)

91 Maris, 'De vicarieën', 155.

92 Maris, 'De vicarieën', 161.

93 Maris, 'De vicarieën', 161.

94 Maris, 'De vicarieën', 162.

95 GA, OAA, inv.nr. 6100, nr. 114b; vgl. Maris, 'De vicarieën', 162.

96 Maris, 'De vicarieën', 162.

97 Maris, 'De vicarieën', 150.

98 Vgl. Maris, 'De vicarieën', 163-164.

99 Maris, 'De vicarieën', 163-164.

100 Jacob van Wagensfeld gold in 1580 als kanunnik van het Sint-Walburgkapittel te Arnhem, zie: Van Veen, 'Het kapittel van St. Walburg', 143.

101 Maris, 'De vicarieën', 163-164.

102 Maris, 'De pastoors', 169-170.

103 Maris, 'De vicarieën', 164-165.

104 Maris, 'De pastoors', 170.

105 WVR, 21.

106 GA, AHGZ, inv.nr. 4917, nr. 1549-10. De vicarie werd betwist door Gijsbert van Groll.

107 Maris, 'De vicarieën', 164-165.

108 Maris, 'De vicarieën', 165.

109 Maris, 'De vicarieën', 165.

110 Maris, 'De pastoors', 169-170.

111 Maris, 'De vicarieën', 164-165.

112 Maris, 'De pastoors', 170.

113 Maris, 'De vicarieën', 164-165.

114 Maris, 'De vicarieën', 165.

115 Maris, 'De vicarieën', 166.

116 Vgl. Maris, 'De vicarieën', 166.

117 Maris, 'De vicarieën', 166-167.

118 Maris, 'De vicarieën', 167.

- Collators: Angnese Vaeck (1451¹¹⁹); Wessel van Waldenborch (1503^{>120}); Herman van Waldenborch Wesselsz (1563¹²¹); Engelbert van Waldenborch (1563¹²²); Herman van Waldenburch (1607¹²³)
- Altaristen: Jacobus Vaick (1503¹²⁴); Wilhelmus van Waldenborch (1503¹²⁵); Arnoldus van Camphuysen (1553¹²⁶); Henrick van Camphuysen (1553¹²⁷); Johan van Houthem (van Holte) (1568¹²⁸)
- Vicarie van het vergulde H. Kruis (g.v.)
- Collators: landsheer (1492¹²⁹) (1522¹³⁰) (1560¹³¹); stadhouder (c. 1560/67¹³²)
- Altaristen: Wilhelmus van Casteren (1492¹³³); Nicolaus Blanckert (1522¹³⁴); Wilhelmus Potouwe (Tourout) (1522¹³⁵); Carolus Boetsel (< c. 1560/67¹³⁶); Bernhard Kempinck (c. 1560/67-1601¹³⁷)
- Vicarie van Sint-Maria Magdalena, *alias H. Kruis, alias Camphuysensvicarie* (o.v. 1396¹³⁸)
- Collators: Agnes van Camphuysen Gijsbertsdochter tot Kortenhove (1564-1593^{>139})
- Altaristen: Elbert Smullinck (1598¹⁴⁰)
- Vicarie van Sint-Catharina, mogelijk *alias Henrick van Mekerens vicarie*, mogelijk *alias vicarie van Stoutenborchs zoon*¹⁴¹ (o.v. c. 1360¹⁴²)
- Collators: Cornelis ten Herenhove (1602¹⁴³)
- Altaristen: Henrick van Mekerens (1583¹⁴⁴)
- Vicarie van Sint-Jacobus, *alias Kyvitsvicarie, alias Leyendeckersvicarie* (g.v.)
- Collators: Egbert van Hoemen (1549¹⁴⁵); Arndt Leyendecker (1602¹⁴⁶)

119 Maris, 'De vicarieën', 167.

120 Maris, 'De vicarieën', 167.

121 Maris, 'De vicarieën', 167.

122 Maris, 'De vicarieën', 167.

123 Maris, 'De vicarieën', 168-169.

124 Maris, 'De vicarieën', 167.

125 Maris, 'De vicarieën', 167; HER, 209.

126 Maris, 'De vicarieën', 167; HER, 209.

127 Maris, 'De vicarieën', 167.

128 Maris, 'De vicarieën', 167.

129 Maris, 'De vicarieën', 146.

130 Maris, 'De vicarieën', 146; GA, AGHG, inv.nr. 1689, fol. 44re-44vo.

131 Maris, 'De vicarieën', 169; EREG, fol. 94vo.

132 Maris, 'De vicarieën', 169.

133 Maris, 'De vicarieën', 146.

134 Maris, 'De vicarieën', 146.

135 Maris, 'De vicarieën', 146; GA, AGHG, inv.nr. 1689, fol. 44re-44vo.

136 Maris, 'De vicarieën', 169.

137 Maris, 'De vicarieën', 169.

138 Maris, 'De vicarieën', 169.

139 Maris, 'De vicarieën', 170.

140 Maris, 'De vicarieën', 170.

141 Maris, 'De vicarieën', 170.

142 Maris, 'De vicarieën', 150.

143 Maris, 'De vicarieën', 170.

144 GA, OAA, inv.nr. 6100, nr. 144b. Henrick van Mekerens was absent toen een lijst van vicarissen van de Sint-Eusebiuskerk van Arnhem werd opgemaakt.

145 Maris, 'De vicarieën', 171. Het collatierecht werd betwist door Henricus Kyvit enerzijds en Derick Verheyen en Johan Verstraten anderzijds, zie: GA, AHGZ, inv.nr. 4917, nr. 1549-7.

146 Maris, 'De vicarieën', 170-171.

- Altaristen: Herman van Hoemen (1549¹⁴⁷) (1583¹⁴⁸); Jacob van Lengel (c. 1602¹⁴⁹)
- Vicarie van Sint-Agatha of Margaretha (g.v.¹⁵⁰)
- Collators: onbekend
- Altaristen: onbekend
- Vicarie van Sint-Barbara (o.v. 1396¹⁵¹)
- Collators: Walravia van Voorst tot Doorwerth (1563¹⁵²); Daem Schellart van Ob-
bendorp tot Doorwerth (1563¹⁵³)
- Altaristen: onbekend
- Vicarie van Sint-Margaretha (o.v. 1396¹⁵⁴)
- Collators: Walravia van Voorst tot Doorwerth (1563¹⁵⁵); Daem Schellart van Ob-
bendorp tot Doorwerth (1563¹⁵⁶)
- Altaristen: onbekend
- Vicarie van Sint-Andreas, *alias Onze Lieve Vrouwe en Sint-Andreas* (o.v. 1357¹⁵⁷)
- Collators: magistraat (1357¹⁵⁸)
- Altaristen: Henrick Tegnagel (1514¹⁵⁹); Hendrick Bentinck (1549¹⁶⁰); Willem
Sluysken (1550¹⁶¹); Engelbertus van der Burcht (1556¹⁶²); Adriaen van
Holt (1571¹⁶³) (1602¹⁶⁴)
- Vicarie van Sint-Nicolaas (g.v.)
- Collators: Gerardus van Eem tot Gerner (1478¹⁶⁵); Pouwel van der Cuyt (1589¹⁶⁶);
Barbara van Camphuysen (1591¹⁶⁷); magistraat (1591¹⁶⁸)
- Altaristen: Antonis Gaertsz (1593¹⁶⁹)

147 Maris, 'De vicarieën', 171.

148 GA, OAA, inv.nr. 6100, nr. 114b.

149 Maris, 'De vicarieën', 171.

150 Maris, 'De vicarieën', 172.

151 Maris, 'De vicarieën', 172.

152 Maris, 'De vicarieën', 172.

153 Maris, 'De vicarieën', 172.

154 Maris, 'De vicarieën', 172.

155 Maris, 'De vicarieën', 172.

156 Maris, 'De vicarieën', 172.

157 Maris, 'De vicarieën', 172.

158 Maris, 'De vicarieën', 173.

159 Maris, 'De vicarieën', 175.

160 Maris, 'De vicarieën', 175.

161 Grijpink, 'Kerkelijk register', 159.

162 Maris, 'De vicarieën', 175. Engelbertus van der Burcht was namens het consistorie van Arnhem aan-
wezig op de synode van 1583 te Doesburg, zie: GA, AHGZ, inv.nr. 2343, nr. 186.

163 Maris, 'De vicarieën', 150.

164 Maris, 'De vicarieën', 175.

165 Maris, 'De vicarieën', 150.

166 Maris, 'De vicarieën', 175.

167 Maris, 'De vicarieën', 175.

168 Maris, 'De vicarieën', 175.

169 Maris, 'De vicarieën', 175.

- Vicarie van Sint-Johannes de Evangelist en Sint-Catharina (o.v. <1431¹⁷⁰)
Collators: Carcelis van Aller tot Watergoor (1520¹⁷¹); Henrica van Aller tot Watergoor (1520¹⁷²); Gielis van Riemsdijk (c. 1550¹⁷³); Adriaan van Furstenberg tot Watergoor (1559¹⁷⁴)
Altaristen: onbekend
- Vicarie van Sint-Laurentius¹⁷⁵ (g.v.)
Collators: Johan Gruter Arntsz tot Pley (1484¹⁷⁶)
Altaristen: Sybert van Amstel (1484¹⁷⁷)
- Officium op het altaar van Sint-Laurentius (o.v. 1398¹⁷⁸)
Collators: Johannes van Buerse (c. 1483¹⁷⁹); Jorrien van Buerse (<1617¹⁸⁰)
Altaristen: onbekend
- Vicarie van Sint-Laurentius (martelaar) (g.v.)
Collators: Willem van Wylich tot Rosouw (1574¹⁸¹); Werner van Pallandt tot Selhem (1574¹⁸²)
Altaristen: Bernhardus Bernhardusz (1574¹⁸³); Wilhelmus van Aldenhoeven (1574¹⁸⁴)
- Vicarie van Sint-Jodocus¹⁸⁵ (g.v.)
Collators: Geertruyd van Wylich tot Rosouw (1573¹⁸⁶); Werner van Pallandt tot Selhem (1573¹⁸⁷)
Altaristen: Henricus van Manen (1573¹⁸⁸); Theodericus Hoeffsmit (1573-c. 1579¹⁸⁹)
- Vicarie van Sint-Laurentius (martelaar), *alias H. Maria, alias Wynand Riddervicarie* (o.v. 1359¹⁹⁰)
Collators: Hendrik van Doornik (< c. 1501); Agnes van Doornik tot Doornik (1501>); Dirk van Stepraedt tot Doddendaal en Ewijk (< c. 1534/39); Hendrik van Stepraedt (<1554); Reiner van Stepraedt tot Doornik en Doddendaal (1564¹⁹¹)

170 Maris, 'De vicarieën', 175. De oudste vermelding betreft een reconstructie op basis van een sententie van het Hof van Mechelen uit 1476.

171 Maris, 'De vicarieën', 176.

172 Maris, 'De vicarieën', 176.

173 Maris, 'De vicarieën', 176.

174 Maris, 'De vicarieën', 176.

175 Maris, 'De vicarieën', 153. De vicarie was gesitueerd in de sacristie.

176 Maris, 'De vicarieën', 151.

177 Maris, 'De vicarieën', 151.

178 Maris, 'De vicarieën', 153.

179 Maris, 'De vicarieën', 151.

180 Maris, 'De vicarieën', 153. In 1617 werd de vicarie door de magistraat geconfedereerd.

181 Maris, 'De vicarieën', 151.

182 Maris, 'De vicarieën', 151. Het collatorschap werd uitgeoefend door Werner als voogd over de onmondige kinderen van Willem van Wylich tot Rosouw.

183 Maris, 'De vicarieën', 151.

184 Maris, 'De vicarieën', 151.

185 Maris, 'De vicarieën', 151.

186 Maris, 'De vicarieën', 151.

187 Maris, 'De vicarieën', 151.

188 Maris, 'De vicarieën', 151.

189 Maris, 'De vicarieën', 151.

190 Maris, 'De vicarieën', 152.

191 Maris, 'De vicarieën', 152. Het collatorschap werd uitgeoefend door Peter van Stepraedt als voogd van Reinier.

- Altaristen: Floris Hoyemaicker (1564¹⁹²); Jacobus Worm Jansz (1564¹⁹³)
- Vicarie van Onze Lieve Vrouwe (o.v. 1413¹⁹⁴)
- Collators: Johan de Gruter Dircksz en Henrick Bothuus (beurtelings, 1413¹⁹⁵)
- Vicarie van Sint-Odolphus (g.v.)
- Collators: Pauwel Verkuyl (1564¹⁹⁶)
- Altaristen: Dirck Huyswierdt (1564¹⁹⁷); Dirck Verkuyl (1564¹⁹⁸); Hendrick van Vliemen (c. 1580¹⁹⁹)
- Vicarie van Sint-Anna (g.v.)
- Collators: huismeesters van de Sint-Annabroederschap (1527²⁰⁰)
- Altaristen: Gijsbert van Lunenburch (1527²⁰¹)

Vicarie in de kapel van het Sint-Catharinagasthuis

- Vicarie van H. Maria en Sint-Nicolaas (o.v. 1398²⁰²)
- Collators: abt van Prüm en magistraat (1255²⁰³); pastoor en magistraat (1436²⁰⁴); magistraat (1453²⁰⁵); Catharina van Gelre (recht van oblatie, 1465²⁰⁶)
- Altaristen: Hendrick Tengnagel (1533²⁰⁷); Herman Mus (1533²⁰⁸)

Vicarie in de kapel van het Sint-Nicolaasgasthuis

- Vicarie (o.v. 1526²⁰⁹)
- Collators: [huismeesters van de Sint-Nicolaibroederschap²¹⁰]
- Altaristen: onbekend

Vicarieën in de Walburgkerk

- Vicarie van Onze Lieve Vrouwe en Sint-Catharina (g.v.²¹¹)
- Collators: geslacht Ploegh²¹²; geslacht Camphuysen²¹³; geslacht Van Rouwenoord²¹⁴; geslacht Van Kervenheim²¹⁵

192 Maris, 'De vicarieën', 152.

193 Maris, 'De vicarieën', 152.

194 Maris, 'De vicarieën', 153.

195 Maris, 'De vicarieën', 153.

196 Maris, 'De vicarieën', 153, noot 4.

197 Maris, 'De vicarieën', 153, noot 4.

198 Maris, 'De vicarieën', 153, noot 4.

199 Maris, 'De vicarieën', 153.

200 GA, Archief van het burgerweeshuis te Arnhem, inv.nr. 420.

201 GA, Archief van het burgerweeshuis te Arnhem, inv.nr. 420.

202 GA, Archieven van de gasthuizen en gilden in Arnhem, inv.nr. 544, fol. 33 en p. 35.

203 OGZ, nr. 767.

204 GA, Archieven van de gasthuizen en gilden in Arnhem, inv.nr. 486.

205 GA, Archieven van de gasthuizen en gilden in Arnhem, inv.nr. 544, fol. 42.

206 GA, Archieven van de gasthuizen en gilden in Arnhem, inv.nr. 544, fol. 45 en 46.

207 GA, Archieven van de gasthuizen en gilden in Arnhem, inv.nr. 544, fol. 50.

208 GA, Archieven van de gasthuizen en gilden in Arnhem, inv.nr. 544, fol. 50.

209 GA, Archief van de Sint-Nicolaibroederschap te Arnhem 1, inv.nr. 104, fol. 22vo.

210 Vgl. GA, Archief van de Sint-Nicolaibroederschap te Arnhem 1, inv.nr. 104, fol. 22vo.

211 Wijnaendts van Resandt vermeld nog een vicarie van Sint-Catharina, maar geeft daarbij aan dat dit mogelijk dezelfde fundatie betreft als de hierboven genoemde vicarie, zie: WVR, 25.

212 WVR, 24.

213 WVR, 24.

214 WVR, 24.

215 WVR, 24.

- Altaristen: Engelbert van Rodenburch (1500²¹⁶); Henricus Godefridi (<1590²¹⁷); Albert Gruter (<1590²¹⁸); Bernt Massinck (1592-1613²¹⁹)
- Vicarie van Sint-Anna (o.v. 1557²²⁰)
- Collators: geslacht Poeyten²²¹
- Altaristen: onbekend
- Vicarie van Sint-Catharina (g.v.)
- Collators: heer van Doddendaal en geslacht Boeckhorst²²²; geslacht Stepraedt en geslacht Bentinck²²³
- Altaristen: Reinier van Ratingen Jordensz²²⁴ (c. 1582²²⁵)
- Vicarie van H. Maria en de Allerheiligsten (o.v. 1386²²⁶)
- Collators: heer van Isselsteyn (<1582²²⁷)
- Altaristen: Gijsbert van Brienen (<1582²²⁸)
- Vicarie van Sint-Fabianus en Sint-Sebastiaan (g.v.)
- Collators: deken en kapittel van Sint-Walburg²²⁹
- Altaristen: onbekend
- Vicarie van Sint-Laurentius, *alias Jacob Wormvicarie* (g.v.)
- Collators: geslacht Van Stepraedt (1516²³⁰) (1564^{>231})
- Altaristen: Floris Hoetmaker (1564²³²); Jacobus Worm (1564²³³); Dirck van Heerdt Adamsz (1615²³⁴)
- Vicarie van Sint-Andreas en Sint-Wernfridus (o.v. 1476²³⁵)
- Collators: Henrick van Stepraedt en Willem van Boeckhorst (1550²³⁶) (1564²³⁷)
- Altaristen: Willem Sluysken (1550²³⁸)

216 WVR, 24.

217 WVR, 24.

218 WVR, 24.

219 WVR, 24.

220 WVR, 25. De aan deze fundatie verbonden vicaris behoorde als 'supernumerarius' buiten de groep van twaalfkoorgezellen ('chorisocii'), zie: Maris, 'Eenige bijzonderheden', 21.

221 WVR, 25.

222 WVR, 25.

223 WVR, 25. De fundatie behoorde volgens Wijnaendts van Resandt voor tweederde deel toe aan het geslacht Stepraedt en voor eenderde deel aan het geslacht Bentinck.

224 Reinier Jordensz gold in 1580 als vicaris van het Sint-Walburgkapittel te Arnhem, zie: Van Veen, 'Het kapittel van St. Walburg', 143.

225 WVR, 25.

226 WVR, 25.

227 WVR, 25.

228 WVR, 25.

229 Maris, 'Eenige bijzonderheden', 21.

230 WVR, 25.

231 WVR, 25.

232 WVR, 26.

233 WVR, 26.

234 WVR, 26.

235 WVR, 26.

236 WVR, 26.

237 WVR, 26.

238 GA, Archief van het Huis Vornholz, inv.nr. 1217.

- Vicarie van Sint-Nicolaas (o.v. c. 1350²³⁹)
Collators: deken en kapittel van Sint-Walburg²⁴⁰
Altaristen: Jasper van Delen (<1553-c. 1582²⁴¹)
- Vicarie van Rutger Albertsz (g.v.²⁴²)
Collators: deken en kapittel van Sint-Walburg
Altaristen: Rutger Albertsz (<1602²⁴³)
- Vicarie van Paul Sluysken (g.v.²⁴⁴)
Collators: deken en kapittel van Sint-Walburg
Altaristen: Paul Sluysken (<1602²⁴⁵)
- Vicarie van Wessel Crommentuin (g.v.²⁴⁶)
Collators: deken en kapittel van Sint-Walburg
Altaristen: Wessel Crommentuin (<1602²⁴⁷)
- Vicarie van Herman van Senden (g.v.²⁴⁸)
Collators: deken en kapittel van Sint-Walburg
Altaristen: Herman van Senden (<1602²⁴⁹)
- Vicarie van Henrick Antonisz (g.v.²⁵⁰)
Collators: deken en kapittel van Sint-Walburg
Altaristen: Henrick Antonisz (1602²⁵¹)

Vicarie in de kapel van het Sint-Antoniusgasthuis

- Vicarie van Sint-Antonius²⁵² (g.v.²⁵³)
Collators: [huismeesters van de Sint-Antoniusbroederschap²⁵⁴]
Altaristen: onbekend

*Vice-cureiten*²⁵⁵

Peter van den Bosch (1501²⁵⁶)

239 De vicarie werd gesticht door Johan Bierwisch, vermoedelijk schepen van Arnhem (c. 1300-c.1360) vgl. WVR, 26.

240 WVR, 26.

241 WVR, 26.

242 Maris, 'Eenige bijzonderheden', 40. Deze fundatie behoorde toe tot één van de vijf koorgezellen.

243 Maris, 'Eenige bijzonderheden', 39.

244 Maris, 'Eenige bijzonderheden', 40. Deze fundatie behoorde toe tot één van de vijf koorgezellen.

245 Maris, 'Eenige bijzonderheden', 39.

246 Maris, 'Eenige bijzonderheden', 40. Deze fundatie behoorde toe tot één van de vijf koorgezellen.

247 Maris, 'Eenige bijzonderheden', 39.

248 Maris, 'Eenige bijzonderheden', 40. Deze fundatie behoorde toe tot één van de vijf koorgezellen.

249 Maris, 'Eenige bijzonderheden', 39.

250 Maris, 'Eenige bijzonderheden', 41. Deze fundatie behoorde toe tot één van de vijf koorgezellen.

251 Maris, 'Eenige bijzonderheden', 39.

252 Mogelijk was in de kapel van het Sint-Antoniusgasthuis nog een fundatie opgericht, hoewel daarvan geen naam bekend is, zie: GA, Archieven van de gasthuizen en gilden in Arnhem, inv.nr. 489.

253 WVR, 27.

254 Vgl. GA, Archieven van de gasthuizen en gilden in Arnhem, inv.nr. 487.

255 Kapelaans waren, zij het indirect, verbonden aan de parochiedienst, vgl. Nolet en Boeren, *Kerkelijke instellingen*, 341. Vermoedelijk droeg die verbondenheid in Arnhem een ander karakter en traden kapelaans ook op als vice-cureiten. In de bronnen worden kapelaans namelijk ook waarnemers genoemd, en deden sommigen van hen dienst als over-kapelaans. In een stuk uit 1556 werd door het Hof bevestigd dat de pastoor van Arnhem een kapelaan en een onderkapelaan moest onderhouden, zie: GA, AHGZ, inv.nr. 2363. Om die reden zijn in deze bijlage de namen van kapelaans (waarvan niet bekend is of ze verbonden waren aan een kapel, zoals per plaats weergegeven) onder *Vice-cureiten* opgenomen.

256 GA, OAA, inv.nr. 1277.

Sybert van Amstel (1503²⁵⁷)
 Heer Arnoldus (1529²⁵⁸)
 Antonius Foeckinck (1547²⁵⁹)
 Henrick van Wanckum (over-kapelaan, 1554²⁶⁰)
 Dirck van Grol (1554²⁶¹) (1558²⁶²)
 Johan van Loendersloot (van Wageningen) (1556²⁶³) (1561²⁶⁴)
 Johan van Esseren (<1563²⁶⁵)
 Johan van Houthem (van Holte) (1568²⁶⁶)
 Henrick van Essen (1570²⁶⁷)
 Arnoldus Sybenus (van Bitterswijck) (1571²⁶⁸) (1573²⁶⁹)
 Henricus Sevenhoven (1592²⁷⁰)

Pastors

Gadert (Godefridus) van Nuynhem (1484-1515²⁷¹)
 Everhardt van Aer (Everhardus de Aeren) (1516-1518²⁷²)
 Robert van Hillesem (1518-1529²⁷³)
 Jasper van Hersell (1529-1547²⁷⁴)
 Georgius à Prumia (Jorgen van Prumen) (1548-1591²⁷⁵)

Predikanten

Johannes Fontanus (1578-1615²⁷⁶)
 Jacobus Eldenius (1579/80-1595²⁷⁷)
 Hermannus Phrygio (1590-1599²⁷⁸)

257 Van Veen, 'Roomsch-Katholieke geestelijken', 2.

258 Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming*, bijl. 6, nr. 2, xciv; Kist en Mol, *Kerkhistorisch archief*, III, 115.

259 Maris, 'De pastoors', 170. Foeckinck deed dienst als waarnemer toen Hermannus Stummel – de beoogde opvolger van pastoor Jasper van Hersell – niet door het Hof werd geïnstitueerd vanwege herhaaldelijke afvalligheid.

260 GA, OAA, inv.nr. 6093.

261 GA, AHGZ, inv.nr. 4525, nr. 1554-5.

262 GA, AGR, inv.nr. 1718, fol. 122re.

263 GA, AHGZ, inv.nr. 4525, nr. 1556-2.

264 GA, AHGZ, inv.nr. 1070, nrs. 2611, 2613 en 2619; GA, AHGZ, inv.nr. 4526, nr. 1561-8.

265 GA, AHGZ, inv.nr. 656, nr. 1562; inv.nr. 1070, nr. 2750.

266 Maris, 'De vicarieën', 168. Johan van Houthem was kapelaan van de raadskapel in de parochiekerk te Arnhem.

267 RAB, Raad van Beroerten, inv.nr. 353, fol. 76re.

268 GA, OAA, inv.nr. 6094.

269 GA, AHGZ, inv.nr. 1073, nr. 3639.

270 Van Lommel, 'Berigten', 92-93.

271 Maris, 'De pastoors', 168.

272 Maris, 'De pastoors', 168-169; GA, AGHG, inv.nr. 1888. Van Veen vermeldt ook nog Bernardus Goeswini als vice-cureit (1517-1518), zie: Van Veen, 'Roomsch-Katholieke geestelijken', *AAU* 57, 2.

273 Maris, 'De pastoors', 169.

274 Maris, 'De pastoors', 169. Voorafgaand aan de benoeming en institutie van Van Hersell werd Nicolaus de Bellomonte als aspirant-pastoor gepresenteerd aan de aartsdiaken van Sint-Pieter te Utrecht, maar vermoedelijk niet geïnstitueerd.

275 Maris, 'De pastoors', 169.

276 RAV, 919.

277 RAV, 919.

278 RAV, 919.

Georgius Bucherus (1595-1598²⁷⁹)
 Jacobus Burschetus (1598-1609²⁸⁰)
 Jacobus Bruno (1599-1608²⁸¹)

Harderwijk

Sint-Nicolaas (o.v. 1250²⁸²); Onze Lieve Vrouwe (c. 1415²⁸³)

Hiërarchie

Bisdommen Utrecht (<1559); Deventer (1559>)
 Aartsdiakonaten Sint-Pieter (<1559); Deventer (1559>)
 Dekenaar Veluwe (<1559); Hattem (1559>)
 Classis Neder-Veluwe

Collators

College van kanunniken van het Sint-Mariëkapittel te Utrecht (1250²⁸⁴); kerkenraad, na handopening magistraat (1579²⁸⁵)

Kloosterkerken en -kapel

- Minderbroederkerk (ov. 1442²⁸⁶)

Collators: [gardiaan van de franciscanen te Harderwijk]

Kapelaans: onbekend

- Grauwe Zusterskerk (o.v. 1494²⁸⁷)

Collators: [prior(in) van de tertiariessen van Sint-Clara te Harderwijk]

Kapelaans: onbekend

- Kapel van het Sint-Catharinaklooster (o.v. 1502²⁸⁸)

Collators: [prior(in) van de tertiariessen van Sint-Catharina te Harderwijk]

Kapelaans: onbekend

279 RAV, 919.

280 RAV, 919.

281 RAV, 919.

282 OGZ, nr. 721.

283 De bouw van de Onze Lieve Vrouweparochie werd begonnen in 1415, zie: SAH, OAH, inv.nr. 530; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 133 en 134, 56-57. Berends vermoedt dat reeds in 1399 het besluit werd genomen tot de bouw van een nieuwe parochiekerk, zie: Berends, *Oud-Archief*, I, 176-177. In 1423 is sprake van een nieuwe parochiekerk, ter vervanging van de Sint-Nicolaasparochie buiten de stad, zie: SAH, OAH, inv.nr. 1983, fol. 129vo; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 147, 62. Prins-Schimmel oppert dat de nieuwe parochiekerk een voortzetting was van een oratorium, na 1344 gebouwd in opdracht van de Sint-Jorisbroederschap, zie: Prins-Schimmel, *De grote of Onze Lieve Vrouwekerk*, 21, 23. Dit is onwaarschijnlijk, omdat de gildemeesters in 1410 – toen de bouw van de nieuwe parochiekerk in volle gang was – opnieuw een contract sloten met een kapelaan om in de Sint-Joriskapel dienst te doen, zie: SAH, OAH, inv.nr. 1737; Berends, *Oud-Archief*, II, reg. 131, 55-56. Bovendien werd in 1439 nog gesproken over de Sint-Joriskapel, in onderscheid met de nieuwe parochiekerk, zie: SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 5vo; Berends, *Oud-Archief*, II, reg. 195, 80. Het oratorium uit 1344 moet dus de Sint-Joriskapel zijn geweest, of een voorganger ervan.

284 OGZ, nr. 721.

285 BAC, 72. Het collatierecht werd in 1580 nog betwist door de kapittelheren van Sint-Marie te Utrecht, zie: GA, AHGZ, inv.nr. 994, nr. 4413.

286 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 13vo; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 225, 90-91. In 1399 kregen de minderbroeders het recht om een kerkhof in te richten, zie: SAH, OAH, inv.nr. 1044; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 117, 50.

287 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 92vo; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 474, 186.

288 SAH, OAH, inv.nr. 1061.

Gasthuiskapel

- Kapel van het H. Geestgasthuis²⁸⁹ (o.v. 1336²⁹⁰)

Collators: priesters, kanunniken en cureiten van de parochiekerk (<1408²⁹¹); magistraat (1408²⁹²)

Kapelaans: onbekend

Broederschapskapel

- Sint-Joriskapel (o.v. 1344²⁹³)

Collators: huismeesters van de Sint-Jorisbroederschap (1410²⁹⁴)

Kapelaans: heer Reyner (1521²⁹⁵); Rutger van Baer (1560²⁹⁶)

Kapel met beneficium

- Nicolaaskapel (o.v. 1444²⁹⁷)

Collators: magistraat (1519²⁹⁸)

Kapelaans: Wouter Wolfs (1519²⁹⁹); Reyner Woltersz (1519³⁰⁰)

Kapel

- Jeruzalemkapel (o.v. 1588³⁰¹)

Collators: onbekend

Kapelaans: onbekend

Vicarieën en officia in de parochiekerk

- Vicarie van Sint-Antonius (o.v. 1440³⁰²)

Collators: magistraat (1449³⁰³) (1455³⁰⁴) (1546³⁰⁵)

Altaristen: Abraham Brinck (1546³⁰⁶)

289 In 1336 bepaalde graaf Reinoud II van Gelre, als arbiter in het geschil tussen enerzijds het kapittel van Sint-Marie te Utrecht en de priesters van de parochiekerk van Harderwijk en anderzijds de schepenen en burgers van Harderwijk, dat de priesters van het gasthuis zich in het opdragen van de mis moesten beperken, opdat de priesters van de parochiekerk niet zouden worden benadeeld, zie: SAH, OAH, inv.nr. 912, nr. 66; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 50, 23-24.

290 SAH, OAH, inv.nr. 912; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 50, 23-24.

291 SAH, OAH, inv.nr. 913; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 129, 55.

292 SAH, OAH, inv.nr. 913; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 129, 55.

293 SAH, OAH, inv.nr. 1736; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 57, 26.

294 SAH, OAH, inv.nr. 1737; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 131, 55-56.

295 Van Doorninck, 'Het St. Joris gilde', 16.

296 Van Doorninck, 'Het St. Joris gilde' 58.

297 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 17re; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 238, 95-96. De Sint-Nicolaaskapel (de voormalige parochiekerk van Harderwijk) werd in 1524 afgebroken. De wekelijkse mis, die er toen nog werd opgedragen, werd verplaatst naar de kapel van het Sint-Jorisgasthuis, zie: SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 119re.

298 SAH, OAH, inv.nr. 857; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 570, 219.

299 SAH, OAH, inv.nr. 857; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 570, 219.

300 SAH, OAH, inv.nr. 857; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 570, 219.

301 SAH, OAH, inv.nr. 474, fol. 234re; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 1468, 533. De status van deze kapel is onduidelijk. Mogelijk betrof het een gebedskapel.

302 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 8vo en inv.nr. 861; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 201 en 203, 82 en 83.

303 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 26re; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 263, 104-105.

304 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 38vo; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 309, 122.

305 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 139re; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 840, 312.

306 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 139re; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 840, 312.

- Vicarie van Sint-Maria Magdalena (en Sint-Jacobus) (o.v. 1435³⁰⁷)
Collators: magistraat³⁰⁸
Altaristen: onbekend
- Officium van Henrick Coecken, *alias Coeckenvicarie, alias Peter Herbertszoondienst* (o.v. 1453³⁰⁹)
Collators: magistraat (1453³¹⁰); Peter Herbertsz (1552³¹¹) (1565³¹²); magistraat (1565³¹³)
Altaristen: onbekend
- Officium van Johan van Brienen op het H. Drievuldigheidsaltaar (o.v. 1494³¹⁴)
Collators: Johan van Brienen (1494³¹⁵)
Altaristen: onbekend
- Goltsmitsvicarie, *alias Snellekensvicarie* (o.v. 1494³¹⁶)
Collators: bloedverwanten van Claes Willemsz Goltsmit (bij ontstentenis de pater van het Fraterhuis en daarna de magistraat, 1494³¹⁷); Reyner Stevensz van Amersfoort (1515³¹⁸) (1516³¹⁹); de pater van het Fraterhuis en de pater van het Agnietenconvent (1534³²⁰)
Altaristen: Arent Pilgrimsz (1515³²¹); Peter Petersz van Apeldoorn (1515³²²); Arent Pilgrimsz (1534³²³); Willem Wenbesz (1534³²⁴); Aelt van Hollick of Hollick van Hollick (1534^{>325})
- Vicarie van Sint-Crispinus en Crispinianus (en Sint-Barbara), *alias Schoenmakersaltaar, alias Dageraetsvicarie* (o.v. 1445³²⁶)
Collators: mannelijke nakomelingen van Peter Lubbertsen en Trude Stockmans en de gildemeesters van het schoenmakers- of Sint-Crispinusgilde (1445³²⁷); Marijs Lubbertsz (1524³²⁸); Willem Dageraet (1524³²⁹) (1527³³⁰); Willem Nagge en Marie Dageraet (1565³³¹)

307 SAH, OAH, inv.nr. 473, fol. 27re; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 173, 72-73.

308 Berends, *Oud-Archief*, I, 178.

309 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 34vo en 35re; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 294 en 295, 117.

310 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 34vo en 35re; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 294, 117.

311 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 156vo; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 927, 341-342.

312 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 155vo; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 1062, 387.

313 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 155vo; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 1062, 387.

314 SAH, OAH, inv.nr. 865; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 470, 184.

315 SAH, OAH, inv.nr. 865; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 470, 184.

316 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 92re; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 471, 184-185.

317 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 92re; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 471, 184-185.

318 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 101re; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 540, 209;

319 SAH, OAH, inv.nr. 867; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 546, 210-211.

320 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 129re; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 674, 255.

321 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 101re; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 540, 209; Arent Pilgrimsz was overleden in 1515 en moet niet worden verward met de Arent Pilgrimsz die in 1535 werd genoemd.

322 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 101re; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 540, 209.

323 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 129re; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 674, 255.

324 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 129re; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 675, 255.

325 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 129re; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 674 en 675, 255.

326 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 18re en f. 105ro; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 247, 248 en 249, 99-100.

327 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 105re; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 249, 99-100.

328 SAH, OAH, inv.nr. 872; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 597, 228-229.

329 SAH, OAH, inv.nr. 872; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 597, 228-229.

330 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 122re; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 614, 234-235.

331 SAH, OAH, inv.nr. 136, fol. 296re.

Altaristen: onbekend

- Officium van Evertje Dop op het altaar van de Vier Gekroonden en Sint-Thomas (o.v. 1492³³²)

Collators: erfgenamen van Evertje Dop en de gildemeesters van het bijhouwers- of Sint-Willibrordsgilde (1492³³³)

Altaristen: onbekend

- Vicarie van Onze Lieve Vrouwe onder het kruis (of Ter Nooth en Sint-Theobald), *alias Heer Abelsvicarie* (c. 1441-1479³³⁴)

Collators: Gerlof Voet (1463³³⁵); Dirck Voet (1522³³⁶); Gerrit Voet en Gerlof Voet (1526³³⁷); Jan Voet Gerlofsz (1568³³⁸) (1569³³⁹) (1572, maar absent³⁴⁰) (1593³⁴¹); Gerrit Voet sr. en Jan Voet (1602³⁴²); Christoffel Voet Gerhardsz (1608³⁴³)

Altaristen: Dirck Voet (1513³⁴⁴); Jacob Herbetsz (1526³⁴⁵); Abel Goertse (Godfriedsz) (1569³⁴⁶) (1571³⁴⁷) (c. 1572³⁴⁸) (1593³⁴⁹); Christoffel Voet (1602³⁵⁰)

- Vicarie van Sint-Laurentius (en Sint-Stevens) (o.v. 1440³⁵¹)

Collators: bloedverwanten van Aalt van Hierden of Jan van Brienen en bloedverwanten van Evermoet (vrouw van Goert van Wyert, samen de stichters van de vicarie) (1459³⁵²); Jan van Hierden (1504³⁵³); Willem van Hierden (1529³⁵⁴); Aalt van Wijnbergen (1529³⁵⁵); Aalt van Wijnbergen en Roelof van Lennep (1531³⁵⁶); Aalt van Hierden (1559³⁵⁷); Claesgen van Wijnbergen (1559³⁵⁸); Geertruid van Wijnbergen (1571³⁵⁹)

332 SAH, OAH, inv.nr. 873; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 461, 181. In 1497 stichtte Evertje Dop nog een mis op hetzelfde altaar, zie: SAH, OAH, inv.nr. 873; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 482, 189

333 SAH, OAH, inv.nr. 873; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 461, 181.

334 Berends, *Oud-Archief*, I, 182.

335 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 52vo.

336 SAH, ORAH, inv.nr. 132, fol. 346vo. Het collatierecht van Dirck werd betwist door Gerrit Voet.

337 SAH, ORAH, inv.nr. 133, fol. 61re.

338 SAH, OAH, inv.nr. 805; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 1129, 1130 en 1131, 412.

339 SAH, OAH, inv.nr. 875; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 1147, 418-419.

340 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 159re. Het collatorschap werd waargenomen door zijn broer Gerrit Voet de Oude.

341 SAH, OAH, inv.nr. 1398.

342 SAH, OAH, 163, fol. 103re en 104re; GA, AHGZ, inv.nr. 5023, nr. 1602-10.

343 Berends, *Oud-Archief*, I, 182.

344 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 35re.

345 SAH, ORAH, inv.nr. 133, fol. 61re.

346 SAH, OAH, inv.nr. 1398; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 1147, 418-419.

347 AVD, 13.

348 SAH, OAH, inv.nr. 895. De priester verklaarde dat hij tijdens de laatste troebelen de vicarie naar gewoonte had bediend.

349 Berends, *Oud-Archief*, I, 182.

350 Berends, *Oud-Archief*, I, 182.

351 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 8vo en inv.nr. 861; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 201, 82.

352 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 43vo en 46re; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 338, 133-134.

353 SAH, ORAH, inv.nr. 132, fol. 92re.

354 SAH, OAH, inv.nr. 878; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 628, 239.

355 SAH, OAH, inv.nr. 878; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 628, 239.

356 SAH, OAH, inv.nr. 879; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 648, 246-247.

357 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 150re; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 970, 357.

358 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 150re-150vo; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 970 en 971, 357.

359 AVD, 15.

- Altaristen: Willem van Hierden (1510³⁶⁰); Wolter van Hierden (1531³⁶¹); de zoon van Sweder van Hoeckelum (1568³⁶²); Rijkwijn van der Sande (1571³⁶³)
- Vicarie van Sint-Margaretha, *alias Wolffsensvicarie* (g.v.)
- Collators: Nelle van Biler (1497³⁶⁴); Wolf Wolfsz en Arent Ricksz (1506³⁶⁵); Heer Ruederick (1522³⁶⁶); Wolter Wolffs (1593³⁶⁷); Herman van der Hell of de kinderen van Wolter Wolffs (1605-1613³⁶⁸)
- Altaristen: Helmich van Delen (1497³⁶⁹) (1506³⁷⁰); Johannes Wolfius (1571³⁷¹)
- Vicarie van Sint-Agatha, *alias Verlaersofficium* (o.v. 1495³⁷²)
- Collators: nakomelingen van Wolff Wolbertsz Verlaer en zijn vrouw Griete (1495³⁷³); Geurt Verlaer en zijn zonen Wolbert en Cornelis (1530³⁷⁴); magistraat (1530³⁷⁵); Margaretha Verlaer of de magistraat (1574³⁷⁶); magistraat (1574³⁷⁷) (1587³⁷⁸)
- Altaristen: Arnt Verlaer (1529³⁷⁹); geen dienaar (1571³⁸⁰); Willem Jansz (c. 1572³⁸¹)
- Vicarie van Sint-Catharina en Sint-Antonius, *alias Apostelenaltaar* (o.v. 1423³⁸²)
- Collators: Bessel Melisz (en na zijn overlijden diens vrouw Bertruid of haar erfgenamen, 1423³⁸³); Zywert van Wijnbergen (1498³⁸⁴); Griete van Wijnbergen (wed. van Zywert) en haar dochter Engele (1520³⁸⁵) (1521³⁸⁶); Tide van

360 SAH, ORAH, inv.nr. 132, fol. 164vo.

361 SAH, OAH, inv.nr. 879; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 648, 246-247.

362 SAH, OAH, inv.nr. 805; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 1128, 411.

363 AVD, 15.

364 SAH, ORAH, inv.nr. 132, fol. 4re.

365 SAH, ORAH, inv.nr. 132, fol. 121vo.

366 SAH, ORAH, inv.nr. 132, fol. 357re.

367 SAH, OAH, inv.nr. 1398.

368 SAH, OAH, inv.nr. 1398.

369 SAH, ORAH, inv.nr. 132, fol. 4re.

370 SAH, ORAH, inv.nr. 132, fol. 121vo.

371 AVD, 14-15.

372 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 125vo; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 478, 187-188.

373 Berends, *Oud-Archief*, I, 187.

374 Berends, *Oud-Archief*, I, 187.

375 Berends, *Oud-Archief*, I, 187.

376 SAH, OAH, inv.nr. 895; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 1232, 1233 en 1238, 449-450, 451. De officiaal van Deventer verklaarde dat de magistraat het collatierecht bezat, maar gelijktijdig deed Margaretha Verlaer een voordracht voor de vicarie van Sint-Agatha. Zij verklaarde dat ze in tijden van troebelen de beneficie altijd had laten vervullen.

377 SAH, OAH, inv.nr. 895; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 1232, 1233 en 1238, 449-450, 451.

378 Berends, *Oud-Archief*, I, 187.

379 GA, Archief van Huis Ter Schuur, inv.nr. 142.

380 AVD, 16.

381 SAH, OAH, inv.nr. 895. De priester verklaarde dat hij voor en na de laatste troebelen een jaar lang de vicarie had bediend.

382 SAH, OAH, inv.nr. 1983, fol. 129vo en 130re; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 147, 62.

383 SAH, OAH, inv.nr. 1983, fol. 129vo en 130re; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 177, 62.

384 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 88re; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 483, 190.

385 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 114re; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 572, 219-220.

386 SAH, OAH, inv.nr. 1983, fol. 128re; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 579, 222.

- Wijnbergen (1521³⁸⁷) (1523³⁸⁸); Sweder van Wijnbergen (1581³⁸⁹); Aelt van Wijnbergen (1581³⁹⁰)
- Altaristen: Gerlof Hase (1498³⁹¹); Henrick Gijsbertsz (1522³⁹²); Henrick van Byler (1530³⁹³); Tide van Wijnbergen (1571³⁹⁴) (1581³⁹⁵); Hademan van Wijnbergen (1581³⁹⁶); Reyner van Rensen (1581³⁹⁷)
- Vicarie van Sint-Johannes Baptista, Sint-Steven en Sint-Christoffel (o.v. 1437 of 1457³⁹⁸)
- Collators: magistraat (1457^{>399})
- Altaristen: onbekend
- Officium van Jan Vleyshouwer en zijn vrouw Wichmoet op het altaar van Sint-Johannes Baptista, Sint-Steven en Sint-Christoffel (o.v. 1437 of 1457⁴⁰⁰)
- Collators: onbekend
- Altaristen: onbekend
- Vicarie van Sint-Nicolaas (o.v. 1454⁴⁰¹)
- Collators: onbekend
- Altaristen: onbekend
- Vicarie van Sint-Anna (o.v. 1453⁴⁰²)
- Collators: Arent van Brienen (1503⁴⁰³); Johan Goerman (1554⁴⁰⁴); Johan van Brienen (1554⁴⁰⁵)
- Altaristen: Lubbert Bluet (1503⁴⁰⁶)
- Vicarie van Sint-Joris (o.v. 1443⁴⁰⁷)
- Collators: officiaal van Sint-Pieter te Utrecht (1569⁴⁰⁸)
- Altaristen: Heer Wilhelmus (1571⁴⁰⁹)

387 SAH, OAH, inv.nr. 1983, fol. 128re; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 579, 222.

388 SAH, OAH, inv.nr. 1983, fol. 128vo.

389 GA, AHGZ, inv.nr. 2342, nrs. 88 en 89. Vermoedelijk liet Tide zich in 1546 inschrijven aan de universiteit van Rostock, zie: *Die Matrikel der Universität Rostock*, II, 110.

390 GA, AHGZ, inv.nr. 2342, nr. 89.

391 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 88re; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 483, 190.

392 SAH, OAH, inv.nr. 132, fol. 355re.

393 HER, 112.

394 AVD, 14.

395 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 62re; GA, AHGZ, inv.nr. 2342, nrs. 88 en 89.

396 GA, AHGZ, inv.nr. 2342, nr. 89.

397 GA, AHGZ, inv.nr. 2342, nr. 89.

398 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 1ro (doorgehaald); Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 324, 127. Over de conflicterende datering van nrs. 13 en 14, zie: Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 324, onder 'N.B.', 127.

399 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 1re (doorgehaald); Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 324, 127.

400 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 1re; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 180, 75. Over de conflicterende datering van nrs. 13 en 14, zie: Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 324, onder 'N.B.', 127.

401 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 36vo; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 302, 119-120.

402 SAH, OAH, inv.nr. 1898; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 292, 116. Het altaar van Sint-Anna werd in 1571 ook genoemd door Aegidius de Monte, zie: AVD, 16.

403 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 90re.

404 SAH, OAH, inv.nr. 1898; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 933, 343-344.

405 SAH, OAH, inv.nr. 1898; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 933, 343-344.

406 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 90re.

407 SAH, OAH, inv.nr. 815; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 231, 93.

408 SAH, OAH, inv.nr. 805; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 1157, 423. In de brief staat geschreven dat de vicarie voorheen werd begeben door collators uit Nijkerk, die het echter in handen van de officiaal hadden gegeven.

409 AVD, 15. Aegidius de Monte heeft het Sint-Jorisofficium.

- Vicarie van Sint-Petrus en Sint-Paulus (o.v. 1454⁴¹⁰)
Collators: Hermannus Vorenberg (1571⁴¹¹)
Altaristen: Christiaan van Baer (1571⁴¹²)
- Vicarie van Sint-Severus (o.v. 1454⁴¹³)
Collators: gildemeesters van het Sint-Severusgilde (1515⁴¹⁴)
Altaristen: Peter Jansz (1515⁴¹⁵)
- Officium van het gilde van de binnenlandsvaarders op het altaar van Sint-Antonius (o.v. 1455⁴¹⁶)
Collators: onbekend
Altaristen: onbekend
- Officium van Nale van Biler op het altaar van Sint-Barbara (o.v. 1464⁴¹⁷)
Collators: erfgenamen van Nale van Biler (1464⁴¹⁸)
Altaristen: Joachim Wivelius (1571⁴¹⁹)
- Officium van Heyne Koeck de Oude en zijn vrouw Griete op het altaar van het snijdersgilde (o.v. 1465⁴²⁰)
Collators: onbekend
Altaristen: onbekend
- Vicarie van het H. Kruis (o.v. 1478⁴²¹)
Collators: Helmich van Delen, Wolf Wolfius en Wolker Henricksz (1504⁴²²)
Altaristen: onbekend
- Vicarie van het H. Sacrament (o.v. 1522⁴²³)
Collators: onbekend
Altaristen: onbekend
- Vicarie van Sint-Bartholomeus (g.v.)
Collators: Walter van Boynen (1571⁴²⁴)
Altaristen: Hessel Lanteick (1571⁴²⁵)

410 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 36vo en 37vo; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 302 en 303, 119-120.

411 AVD, 14.

412 AVD, 14.

413 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 36vo en 37vo; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 302 en 303, 119-120. Mogelijk behoorde deze vicarie tot het wolweversgilde, waaruit in 1526 het linnenweversgilde zou voortkomen. De wolwevers noemden zich naar hun schutspatroon Sint-Severus, de linnenwevers kozen Sint-Jacob als hun patroonheilige, zie: Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 260, 567 en 684, 103, 218 en 258.

414 SAH, ORAH, inv.nr. 132, fol. 250vo.

415 SAH, ORAH, inv.nr. 132, fol. 250vo.

416 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 38vo; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 309, 122.

417 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 53vo; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 356, 140-141.

418 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 53vo; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 356, 140-141.

419 AVD, 16. Aegidius de Monte heeft een officium op het altaar van Sint-Joris, en dus niet op het altaar van Sint-Barbara.

420 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 56vo; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 365, 144.

421 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 78vo; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 405, 158-159. Het altaar van het H. Kruis werd in 1571 ook genoemd door Aegidius de Monte, zie: AVD, 16.

422 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 89ro; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 505, 197. De genoemde collators waren mogelijk huismeeesters van het H. Kruisgilde te Harderwijk.

423 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 103vo; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 586*, 225. Mogelijk behoorde deze vicarie tot de H. Sacramentsbroederschap. Het altaar van het H. Sacrament werd in 1571 ook genoemd door Aegidius de Monte, zie: AVD, 16.

424 AVD, 14.

425 AVD, 14.

- Officium van het Sint-Quirinusgilde op het altaar van Sint-Severus (o.v. 1478⁴²⁶)
Collators: [huismeesters van het Sint-Quirinusgilde]
Altaristen: onbekend
- Goermansofficium op het altaar van Sint-Anna (o.v. 1485⁴²⁷)
Collators: Jan van Brienen en Arent van Brienen (1538⁴²⁸)
Altaristen: onbekend
- Officium van het Sint-Rochusgilde op het Apostelenaltaar (o.v. 1498⁴²⁹)
Collators: [huismeesters van het Sint-Rochusgilde]
Altaristen: Jan van Goch (1498⁴³⁰)
- Vicarie van Sint-Andreas (o.v. 1498⁴³¹)
Collators: commandeur van 's-Heerenloo (1580⁴³²)
Altaristen: onbekend
- Officium van Sint-Anna op het altaar van Sint-Andreas (o.v. 1498⁴³³)
Collators: Eefse van Spelde (1498⁴³⁴)
Altaristen: Wolter van Spelde (1498⁴³⁵)
- Officium van het Sint-Annagilde op het altaar van het H. Kruis (o.v. 1504⁴³⁶)
Collators: [huismeesters van het Sint-Annagilde]
Altaristen: onbekend
- Officium van Brant Arentsz en zijn vrouw Foeyse op het altaar van Sint-Severus (o.v. 1508⁴³⁷)
Collators: huismeesters van het Sint-Quirinusgilde (1508⁴³⁸)
- Officium van het kapittel van Sint-Marie te Utrecht (o.v. 1527⁴³⁹)
Collators: het kapittel van Sint-Marie te Utrecht (1527⁴⁴⁰)
Altaristen: Wilhelmus Henricksz (1527⁴⁴¹)

426 SAH, OAH, inv.nr. 798, tussen fol. 24re en 25re; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 406, 159.

427 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 67vo; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 438, 171-172.

428 SAH, ORAH, inv.nr. 133, fol. 365vo.

429 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 88ro; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 483, 190.

430 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 88vo; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 484 190. De pater van het Fraterhuis was Jan van Goch, die in 1516 dienst deed als vicaris van het kapittel van Oud-Munster te Utrecht, zie: Hofman, 'Mr. Jan van Goch', 217.

431 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 89ro; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 485, 190.

432 WVR, 64.

433 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 89re; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 485, 190.

434 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 89re; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 485, 190.

435 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 89re; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 485, 190.

436 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 89re; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 505, 197.

437 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 78re; Berends-*Oud-Archief*, II, reg.nr. 510, 199-200.

438 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 78re; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 510, 199-200. In het kerkenboek staat vermeld dat de zielmissen gehouden moeten worden op het Sint-Quirinusaltaar, maar omdat het Sint-Quirinusgilde haar zielmissen liet houden op het Sint-Severusaltaar is dat altaar als plaats van handeling aangehouden.

439 HUA, Archief van het kapittel van Sint-Marie, inv.nr. 487-2; SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 83re; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 615, 175.

440 HUA, Archief van het kapittel van Sint-Marie, inv.nr. 487-2; SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 83re; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 615, 175.

441 HUA, Archief van het kapittel van Sint-Marie, inv.nr. 487-2; SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 83re; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 615, 175.

- Officium van de Onze Lieve Vrouwe Armenpot (o.v. 1571⁴⁴²)
Collators: [huismeesters van de het Onze Lieve Vrouwe Armenpotsgilde]
Altaristen: onbekend

Vicarie en officia in de Sint-Nicolaaskapel

- Vicarie van de H. maagd Maria en Sint-Joris (o.v. 1386⁴⁴³)
Collators: magistraat (1386⁴⁴⁴) (1547⁴⁴⁵)
Altaristen: Reyner Woltersz (1544⁴⁴⁶); Gerardus van Wijnbergen (1544⁴⁴⁷); Werner van Oldebarneveldt (1547⁴⁴⁸); Nicolaas Jansen Schijn (1547⁴⁴⁹)
- Tonnemansofficium op het altaar van de H. maagd Maria en Sint-Joris (o.v. 1465⁴⁵⁰)
Collators: Zywert van Wijnbergen (1465⁴⁵¹); Griete van Wijnbergen (wed. van Zywert) en haar dochter Engele (1520⁴⁵²) (1521⁴⁵³); Tide van Wijnbergen (1521⁴⁵⁴); Sweer van Wijnbergen Tideszoon (1538⁴⁵⁵)
Altaristen: onbekend
- Officium van Marijs Zweersz, zijn vrouw Jennigje en zijn zus Griete ten Wilden op het altaar van de H. maagd Maria en Sint-Joris (o.v. 1510⁴⁵⁶)
Collators: onbekend
Altaristen: onbekend

Vicarie in het H. Geestgasthuis

- Vicarie (o.v. 1532⁴⁵⁷)
Collators: huismeesters van de Sint-Antoniusbroederschap (1532⁴⁵⁸)
Altaristen: Jan Sprynger (1503⁴⁵⁹); Burchard van den Bergh (1532⁴⁶⁰)

442 AVD, 16; mogelijk is dit dezelfde instelling als de Goltsmitsvicarie, omdat deze vicarie, conform de stichtingsbrief, in verbinding stond met de Armenpot, vgl. SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 92re; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 471, 184-185.

443 SAH, OAH, inv.nr. 853; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 107, 46; dit altaar werd na 1415 overgebracht naar de Sint-Joriskapel, zie: Berends, *Oud-Archief*, I, 175.

444 SAH, OAH, inv.nr. 853; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 107, 46.

445 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 143vo; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 936, 345.

446 SAH, OAH, inv.nr. 859; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 812, 303.

447 SAH, OAH, inv.nr. 859; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 812, 303. Vermoedelijk liet Gerardus zich in 1545 inschrijven aan de universiteit van Rostock, zie: *Die Matrikel der Universität Rostock*, II, 109.

448 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 143vo; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 936, 345.

449 SAH, OAH, inv.nr. 859; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 867, 321.

450 SAH, OAH, inv.nr. 57vo; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 360, 142; mogelijk is dit hetzelfde officium als het Toegeredragersofficium, vgl. SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 67vo; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 438, 171-172.

451 SAH, OAH, inv.nr. 57vo; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 360, 142.

452 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 114re; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 572, 219-220.

453 SAH, OAH, inv.nr. 1983, fol. 128re; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 579, 222.

454 SAH, OAH, inv.nr. 1983, fol. 128re; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 579, 222.

455 SAH, OAH, inv.nr. 1983, fol. 131vo.

456 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 99vo; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 514*, 200.

457 SAH, OAH, inv.nr. 1909, fol. 34re; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 666, 252-253.

458 SAH, OAH, inv.nr. 1909, fol. 34re; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 666, 252-253.

459 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 90re.

460 SAH, OAH, inv.nr. 1909, fol. 34re; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 666, 252-253. Tot lezers van de epistels en evangeliën werden aangesteld Derick van Roye en heer Johan.

Vicarie in de Grauwe Zusterskerk

- Vicarie (o.v. 1494⁴⁶¹)

Collators: Wilt Voet (1494⁴⁶²)Altaristen: Liefer Nagel (1494⁴⁶³)*Pastors*Claes Mathijsz (1503⁴⁶⁴) (1504⁴⁶⁵)Roetart Gael (1503⁴⁶⁶)Herman Gerritsz (1503⁴⁶⁷)Jacob van den Burch (1503⁴⁶⁸)Evert Yngelmansz (1506⁴⁶⁹)Johannes van Amsterdam (1508⁴⁷⁰) (1509⁴⁷¹)Gerrit Adriaensz (1511⁴⁷²) (1512⁴⁷³) (1513⁴⁷⁴) (1515⁴⁷⁵)Andries Henrickss van Zutphen (1510⁴⁷⁶) (1512⁴⁷⁷) (1514⁴⁷⁸) (1515⁴⁷⁹)Dirk van Keylen (van Keulen) (1520⁴⁸⁰) (1521⁴⁸¹) (1522⁴⁸²) (1523⁴⁸³) (1524⁴⁸⁴)(1525⁴⁸⁵) (1530⁴⁸⁶) (1532⁴⁸⁷)Hendrik van Groeningen (1521⁴⁸⁸) (1522⁴⁸⁹) (1524⁴⁹⁰) (1530⁴⁹¹) (1532⁴⁹²)

461 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 92vo; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 474, 186.

462 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 92vo; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 474, 186.

463 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 92vo; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 474, 186.

464 SAH, OAH, inv.nr. 809; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 500, 195.

465 SAH, ORAH, inv.nr. 132, fol. 92re.

466 SAH, OAH, inv.nr. 809; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 500, 195.

467 SAH, OAH, inv.nr. 809; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 500, 195.

468 SAH, OAH, inv.nr. 809; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 500, 195.

469 SAH, ORAH, inv.nr. 132, fol. 116re. In een brief uit 1503 wordt Evert Yngelmansz genoemd als kapelaan, zie: SAH, OAH, inv.nr. 809; Berends, *Oud-Archief*, II, reg. 500, 195.

470 SAH, OAH, inv.nr. 51, fol. 7re; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 513, 199.

471 SAH, ORAH, inv.nr. 132, fol. 146re.

472 Van Doorninck, 'Het St. Joris gilde', 16.

473 SAH, ORAH, inv.nr. 132, fol. 198vo.

474 SAH, ORAH, inv.nr. 132, fol. 215re.

475 SAH, ORAH, inv.nr. 132, fol. 244vo.

476 SAH, ORAH, inv.nr. 132, fol. 160vo.

477 SAH, ORAH, inv.nr. 132, fol. 185re.

478 SAH, ORAH, inv.nr. 132, fol. 219vo.

479 SAH, OAH, inv.nr. 815; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 543, 210.

480 SAH, ORAH, inv.nr. 132, fol. 320vo.

481 SAH, ORAH, inv.nr. 132, los stuk, gedateerd op 5 maart 1521.

482 SAH, OAH, inv.nr. 815; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 581 en 586, 223 en 224; SAH, ORAH, inv. nr. 132, fol. 356vo.

483 SAH, ORAH, inv.nr. 132, fol. 368re.

484 SAH, OAH, inv.nr. 815; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 600, 229-230.

485 SAH, ORAH, inv.nr. 133, fol. 54vo.

486 SAH, OAH, inv.nr. 815; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 639, 243.

487 SAH, OAH, inv.nr. 809 en 1980, stuk 2, fol. 30re; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 662, 251.

488 Van Doorninck, 'Het St. Joris gilde', 16.

489 SAH, OAH, inv.nr. 815; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 581 en 586, 223 en 224.

490 SAH, OAH, inv.nr. 815; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 600, 229-230.

491 SAH, OAH, inv.nr. 815; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 639, 243.

492 SAH, OAH, inv.nr. 809 en 1980, stuk 2, fol. 30re; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 662, 251.

Burchard van den Bergh (1532⁴⁹³)
 Gerrit Brinck (1537⁴⁹⁴) (1541⁴⁹⁵)
 Arent Houderp (1541⁴⁹⁶)
 Koenraad van Renckum (1543⁴⁹⁷)
 Nicolaas Jansen (Schijn) (1543⁴⁹⁸) (1545⁴⁹⁹) (1547⁵⁰⁰) (1548⁵⁰¹) (1549⁵⁰²) (1550⁵⁰³)
 (1551⁵⁰⁴) (1554⁵⁰⁵) (1558⁵⁰⁶)
 Johan Seneker (1545⁵⁰⁷)
 Rutger van Baer (1558⁵⁰⁸) (1560⁵⁰⁹) (1562⁵¹⁰) (1564⁵¹¹) (1566⁵¹²) (1567⁵¹³) (1568⁵¹⁴)
 (1569⁵¹⁵) (1573⁵¹⁶) (1574⁵¹⁷) (1576⁵¹⁸) (1578⁵¹⁹)

Predikanten

Otto van Heteren (1577⁵²⁰) (1580⁵²¹) (1583⁵²²) (1585⁵²³) (1590⁵²⁴) (+1591⁵²⁵)

-
- 493 SAH, OAH, inv.nr. 809, 1980, stuk 2, fol. 30re en 1981, fol. 111vo; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 662 en 664, 251 en 252.
- 494 SAH, OAH, inv.nr. 1172, nr. 3, fol. 1re; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 689, 260.
- 495 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 135re; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 750, 281; genoemd als waarnemer.
- 496 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 135re; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 750, 281; genoemd als waarnemer.
- 497 SAH, OAH, inv.nr. 809; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 784 en 809, 293, 302.
- 498 GA, AHGZ, inv.nr. 4524, nr. 1544-9, inlichtingen van Arent toe Boecop aan Herman Knoppert, 14 december 1543, fol. 1vo.
- 499 SAH, OAH, inv.nr. 811 en 809; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 826, 827 en 828, 307-308 en 308.
- 500 SAH, OAH, inv.nr. 809 en 812; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 850, 856 en 864, 315, 317 en 320.
- 501 SAH, OAH, inv.nr. 809; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 881, 326.
- 502 GA, AHGZ, inv.nr. 984, nr. 670; J.S. van Veen, 'Magistraat tegen pastoor (1549)', *BMG* 14 (1911) 231-232.
- 503 SAH, OAH, inv.nr. 899 en 896; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 905 en 917, 334 en 338.
- 504 SAH, OAH, inv.nr. 815; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 918, 339.
- 505 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 143re; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 934*, 344.
- 506 SAH, OAH, inv.nr. 813; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 991, 364.
- 507 SAH, OAH, inv.nr. 810; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 833, 310.
- 508 SAH, OAH, inv.nr. 813; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 991, 364. Het kapittel presenteerde eerst Henrick van Meppen, vicaris uit Deventer, als pastoor, zie: Berends, *Oud-Archief*, II, 364, reg.nr. 991, onder 'N.B.'
- 509 SAH, OAH, inv.nr. 815; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 1003, 368.
- 510 SAH, OAH, inv.nr. 809; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 1028, 376.
- 511 GA, AHGZ, inv.nr. 4526, nr. 1563-6, missive van Rutger van Baer aan de kanselier, 24 juni 1563.
- 512 SAH, OAH, inv.nr. 805; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 1078 en 1080, 392-393 en 393-394. In beide brieven staat vermeld dat Rutger van Baer reeds (voor twee jaren) was ontslagen.
- 513 SAH, ORAH, inv.nr. 137, fol. 97vo-98re; OAH, inv.nr. 805; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 1116, 407. In de brief staat vermeld dat Rutger van Baer op last van de landvoogdes weer is aangenomen.
- 514 SAH, ORAH, inv.nr. 137, fol. 128re en 137vo.
- 515 SAH, OAH, inv.nr. 805; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 1156, 422.
- 516 GA, Archief van de Kelnarij van Putten, inv.nr. 8, nr. 1.
- 517 SAH, OAH, inv.nr. 798, fol. 140vo en 895; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 1216 en 1234, 444 en 450.
- 518 SAH, ORAH, inv.nr. 138, fol. 171re.
- 519 SAH, OAH, inv.nr. 809; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 1320 en 1323, 479-480 en 480-481.
- 520 GA, AHGZ, inv.nr. 997, nr. 5181*.
- 521 APPS, 10, 16. De weduwe en kinderen van Otto van Heteren woonden na zijn dood (voor mei 1592) in Harderwijk, zie: GA, AHGZ, inv.nr. 688, nr. 6821.
- 522 SAH, OAH, inv.nr. 823; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 1390, 505.
- 523 SAH, OAH, inv.nr. 823; Berends, *Oud-Archief*, II, reg.nr. 1415, 513-514.
- 524 GA, AHGZ, inv.nr. 1001, nr. 6284.
- 525 GA, AHGZ, inv.nr. 1002, nr. 6595a. De weduwe en kinderen van Otto van Heteren bleven na diens dood in Harderwijk woonachtig, zie: GA, AHGZ, inv.nr. 688, nr. 6821.

Hendrick Dibbetz (1578-1584⁵²⁶)
 Henricus Heiningius (1583-1592⁵²⁷)
 Johannes Gerobulus (1588⁵²⁸) (1590⁵²⁹)
 Johannes Caesarius (1591-1597⁵³⁰)
 Wilhelmus Wirtzfeldius (1592-1602⁵³¹)
 Ellardus van Mehen (1598-1639⁵³²)
 Johannes Rhodius (1604-1647⁵³³)

Elburg

Sint-Nicolaas (o.v. 1358⁵³⁴); Sint-Nicolaas en Maria Magdalena⁵³⁵ (c. 1397⁵³⁶)

Succursaal

Dochterkerk van Doornspijk (<1565⁵³⁷); gedeelde pastoorsplaats (<1565⁵³⁸)

Hiërarchie

Bisdommen	Utrecht (<1559); Deventer (1559>)
Aartsdiakonaten	Sint-Pieter (<1559); Deventer (1559>)
Dekenaat	Veluwe (<1559); Hattem (1559>)
Classis	Neder-Veluwe

Collators

Abt van Werden, in leen gegeven aan de pastoor van Doornspijk, maar tussenkomst van het Hof (1555⁵³⁹); landsheer en de abt van Werden (1560⁵⁴⁰); kerkenraad, na handopening magistraat (1579⁵⁴¹)

Kloosterkapel

- Agnietenkapel (o.v. 1425⁵⁴²)

Collators: [prior(in) van de tertiariissen van Sint-Agnes]

Kapelaans: onbekend

526 RAV, 923.

527 RAV, 923.

528 GA, AHGZ, 999, nr. 5711.

529 GA, AHGZ, inv.nr. 1001, nr. 6263.

530 RAV, 923.

531 RAV, 923. In 1592 werd Wirtzfeldius door de magistraat betiteld als derde predikant, zie: GA, AHGZ, inv.nr. 1003, nr. 6984.

532 RAV, 923.

533 RAV, 923.

534 SAE, OAE, inv.nr. 1477.

535 AVD, 12; MUL, 443; Kok, *Proeve*, 180. Kok heeft alleen Sint-Nicolaas.

536 SAE, OAE, inv.nr. 401 en 1487; Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 25-26.

537 SAE, OAE, inv.nr. 1485; AVD, 10.

538 SAE, OAE, inv.nr. 1485; Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 44; Van Veen, 'Bijdrage tot de kennis der verhouding'; Van Veen, 'Zijn Doornspijk en Elburg'.

539 GA, AHGZ, inv.nr. 986, nrs. 1388 en 1389. Na zijn dood in 1555 gaf de pastoor van Doornspijk het collatierecht – met toestemming van de officiële collator – in handen van de pastoors van Hattem en Epe.

540 EREG, fol. 96vo.

541 BAC, 72.

542 SAE, OAE, inv.nr. 1293.

Gasthuiskapel

- Kapel van het H. Geestgasthuis⁵⁴³ (o.v. 1365⁵⁴⁴)

Collators: magistraat (1365⁵⁴⁵) (1545⁵⁴⁶)

Kapelaans: Dirck Dorre (Schene) (1545⁵⁴⁷)

Broederschapskapel

- Kapel van het Sint-Antoniusgasthuis (c. 1397⁵⁴⁸)

Collators: [huismeesters van de Sint-Antoniusbroederschap⁵⁴⁹]

Kapelaans: onbekend

Vicarieën en officia in de parochiekerk

- Vicarie van Sint-Petrus en Sint-Paulus (o.v. 1453⁵⁵⁰)

Collators: Gert Johanz en zijn vrouw Bette (1453⁵⁵¹); Jacob Uten Eng (1551⁵⁵²) (1553⁵⁵³); pastoor en schepenen (1597⁵⁵⁴)

Altaristen: Jan Crachts (zonder institutie, 1543⁵⁵⁵); Jan Wolf Reeffsz (1543⁵⁵⁶); Paul Wolf Reeffsz (1551⁵⁵⁷); Jan Wolf Reeffsz (1553⁵⁵⁸); Johannes ten Uitslag (1575⁵⁵⁹); Martinus Bentinck (1575⁵⁶⁰)

- Vicarie van Sint-Johannes de Doper en Sint-Johannes de Evangelist (o.v. 1401⁵⁶¹)

543 Het gasthuis van Elburg werd vrijgemaakt van de parochie en de kapelaan mocht zielzorg verlenen, zie: Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 139.

544 SAE, OAE, inv.nr. 1479. Het is niet bekend of de kapel na de verplaatsing van de stad ook is verplaatst.

545 SAE, OAE, inv.nr. 1479; Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 143.

546 Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming*, bijl. 14, nr. 6, cxxxviii-cxxxix.

547 Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming*, bijl. 14, nr. 6, cxxxviii-cxxxix.

548 Westerink stelt dat na de wijding van de nieuwe parochiekerk de kapel buiten de stad Sint-Antonius als patroon kreeg toebedeeld, zie: Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 26. Dit wordt mogelijk bevestigd door bronnen uit het Oud Rechterlijk Archief van Elburg, waarin wordt gesproken over 'sente Anthonysgilde op ten olden kerchof' of 'sunte Anthonisgilde staende op den alden kerckhoff', hoewel daaruit een expliciete verbinding met de Sint-Antoniusbroederschap spreekt, zie: SAE, ORAE, inv.nr. 116, fol. 90re, 124re, 152re, 211re, 228re, 239re, 26re; inv.nr. 117, 96re, 100re, 101re, 127re; Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 235. Als patroon is – in navolging van Westerink – gekozen voor Sint-Antonius, hoewel de bewijsvoering niet sluitend is.

549 SAE, ORAE, inv.nr. 116, fol. 90re, 124ro, 152re, 211re, 228re, 239re, 26re; inv.nr. 117, 96re, 100re, 101re, 127re; Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 235.

550 SAE, OAE, inv.nr. 1375; Van Veen, 'Stichtingsbrief der St. Peter en Paulsvicarie'; Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 66-68.

551 SAE, OAE, inv.nr. 1375. Na het overlijden van beide stichters kwam het collatierecht toe aan de oudste mannelijke bloedverwant van Gert Johanz en zijn vrouw Bette.

552 HER, 164. De bisschoppelijk vicaris Uten Eng maakte gebruik van het collatierecht 'uit hoofde van vervallen recht'.

553 HER, 213. De bisschoppelijk vicaris Uten Eng maakte gebruik van het collatierecht 'uit hoofde van vervallen recht'.

554 Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 108.

555 GA, AHGZ, inv.nr. 1069, nr. 2432; inv.nr. 4940, nr. 1559-3.

556 GA, AHGZ, inv.nr. 1069, nr. 2432; inv.nr. 4940, nr. 1559-3. De inkomsten uit de vicarie werden – na proces voor het Hof – op verzoek van Henrick Gerritsz Cracht in bewaring gehouden, zie: GA, AHGZ, inv.nr. 4940, nr. 1559-3; Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 74.

557 HER, 164.

558 HER, 164.

559 AVD, 11.

560 AVD, 10.

561 SAE, OAE, inv.nr. 1372; Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 74.

- Collators: Johannes Hoghenap (1401⁵⁶²); pastoor en schepenen (1401^{>563}) (1597⁵⁶⁴)
- Altaristen: Dirck Dorre (1575⁵⁶⁵); Hendrick Hegeman (1604⁵⁶⁶)
- Vicarie van Sint-Jacobus de Apostel, *alias Luttickenvicarie* (o.v. 1481⁵⁶⁷)
- Collators: Bernard Luttick en Hendrick Luttick en (1481⁵⁶⁸); prior van Hulsbergen, prior van de Agnieten en de magistraat (1561⁵⁶⁹)
- Altaristen: Bernard Luttick en Hendrick Luttick en (1481⁵⁷⁰); Herman Luttick en (1561⁵⁷¹); Bernard Luttick en (1561⁵⁷²) (1575⁵⁷³); Jan Luttick en (1605⁵⁷⁴); Nicolaas Luttick en (1605⁵⁷⁵)
- Vicarie van Sint-Hieronymus (o.v. 1468⁵⁷⁶)⁵⁷⁷
- Collators: pater van Hulsbergen (1559⁵⁷⁸); landsheer en de pater van Hulsbergen (1560⁵⁷⁹); pater van Hulsbergen en de schepenen (1597⁵⁸⁰)
- Altaristen: Arnt Dillinck (1500⁵⁸¹); Arnt toe Boecop (1513⁵⁸²); Johan Boese (1513⁵⁸³); Bernardus Veghe (<1559⁵⁸⁴); Gerrit Loefs (<1561⁵⁸⁵); Coenraedt Quandt (1565⁵⁸⁶); Lubbert Berendsz (1565⁵⁸⁷) (1575⁵⁸⁸); Henrick Wachtendonck (1575⁵⁸⁹); Arnoldus Gerardsz (1575⁵⁹⁰)

562 SAE, OAE, inv.nr. 1372.

563 SAE, OAE, inv.nr. 1372.

564 Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 108.

565 AVD, 10.

566 Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 109.

567 SAE, OAE, inv.nr. 1363; Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 94; Schoengen, 'De vicarie van den heiligen apostel Jacobus'; Van de Ven, 'De St. Jacobs- of Lutlike-vicarie'.

568 SAE, OAE, inv.nr. 1363; Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 97.

569 SAE, OAE, inv.nr. 1366; Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 98-99. Prior van Hulsbergen was Gerardus Wachtendonck en prior van de Agnieten was Arnoldus Doesburch.

570 SAE, OAE, inv.nr. 1363; Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 96.

571 SAE, OAE, inv.nr. 1366; Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 98.

572 SAE, OAE, inv.nr. 1366; Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 98.

573 AVD, 10; volgens Westerink bleef Bernard vicaris tot zijn dood in 1596, zie: Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 99.

574 Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 115

575 SAE, OAE, inv.nr. 1463; Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 115.

576 GA, AHGZ, inv.nr. 4942, nr. 1560-5; Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 77.

577 In het procesdossier uit 1560 worden – zonder jaartallen – nog de volgende priester genoemd: Gerit van Tyhe, Johan van Tyhe, Cracht Crachtsz, en Henrick Dubbeltsz, zie: GA, AHGZ, inv.nr. 4942, nr. 1560-5; Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 80.

578 GA, AHGZ, inv.nr. 4942, nr. 1560-5. Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 80; pater in 1559 was Gerardus Wachtendonck.

579 EREG, fol. 96vo.

580 SAE, OAE, inv.nr. 1460; Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 110.

581 SAE, ORAE, inv.nr. 116, fol. 195re; GA, AHGZ, inv.nr. 4942, nr. 1560-5; Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 79.

582 SAE, ORAE, inv.nr. 116, fol. 261re; Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 79.

583 SAE, ORAE, inv.nr. 116, fol. 261re; Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 79. Vermoedelijk liet Johan zich in 1564 inschrijven aan de universiteit van Rostock, zie: *Die Matrikel der Universität Rostock*, II, 153.

584 GA, 0317 Archief van het Convent Hulsbergen, inv.nr. 44.

585 GA, 0317 Archief van het Convent Hulsbergen, inv.nr. 50.

586 GA, 0317 Archief van het Convent Hulsbergen, inv.nr. 56.

587 SAE, OAE, inv.nr. 1361; Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 81.

588 AVD, 11.

589 AVD, 11.

590 AVD, 11. Arnoldus Gerardsz is later toegevoegd ter vervanging van Henrick Wachtendonck, naar aanleiding van een proces voor het Hof, zie: GA, AHGZ, inv.nr. 4942, nr. 1560-5.

- Vicarie van Sint-Antonius (o.v. 1449⁵⁹¹)
Collators: Gerrit Reynersz (1449); Lubberich Reynersz (1461⁵⁹²); pastoor en de magistraat (1541⁵⁹³)
Altaristen: Reyner van Huven (1503⁵⁹⁴); Henricus Backer (1541⁵⁹⁵); Johannes Bigge (1541⁵⁹⁶); Andries ten Bleke (1555⁵⁹⁷); Wilhelmus Nagge (1575⁵⁹⁸)
- Vicarie van Sint-Catharina (o.v. 1445⁵⁹⁹)
Collators: kerkmeesters en schepenen (1597⁶⁰⁰)
Altaristen: Gerardus Hannegraef (1572⁶⁰¹)
- Vicarie van het schipludengilde, *alias de H. Kruismemorie* (g.v. 602)
Collators: [gildemeesters van het Schipludengilde⁶⁰³]
Altaristen: onbekend
- Officium van Sint-Sebastiaan (o.v. 1516⁶⁰⁴)
Collators: prior van Hulsbergen, prior van de Agnieten en de oudste bloedverwant van Egbert en Lambert Bigge (1516⁶⁰⁵); prior van de Agnieten en de oudste bloedverwant van Egbert en Lambert Bigge (1597⁶⁰⁶)
Altaristen: Henrick Bigge (1516⁶⁰⁷) (1575⁶⁰⁸); Herman Nicolaasz (1575⁶⁰⁹)
- Vicarie van Sint-Joris (o.v. 1500⁶¹⁰)
Collators: [gildemeesters van de Sint-Jorisbroederschap⁶¹¹]
Altaristen: onbekend
- Vicarie van Onze Lieve Vrouwe (o.v. 1472⁶¹²)
Collators: [gildemeesters van de Onze Lieve Vrouwebroederschap⁶¹³]
Altaristen: onbekend
- Officium van Sint-Anna (o.v. 1575⁶¹⁴)
Collators: [gildemeesters van de Sint-Annabroederschap⁶¹⁵]
Altaristen: onbekend

591 SAE, ORAE, inv.nr. 114, fol. 17re; Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 81.

592 SAE, ORAE, inv.nr. 114, fol. 140re; Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 83.

593 SAE, OAE, inv.nr. 1358; Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 83.

594 SAE, OAE, inv.nr. 1301, fol. 14re. Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 83.

595 SAE, OAE, inv.nr. 1358; Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 83.

596 SAE, OAE, inv.nr. 1358; Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 83.

597 SAE, OAH, inv.nr. 1359; Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 84.

598 AVD, 11. Nagge was tevens pastoor in Doornspijk.

599 SAE, OAE, inv.nr. 1352; Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 85-86.

600 Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 113.

601 AVD, 10.

602 Aegidius de Monte noemt het officium van H. Kruis, zie: AVD, 11.

603 Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 246, 251.

604 SAE, OAE, inv.nr. 1376; Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 87.

605 SAE, OAE, inv.nr. 1376; Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 88.

606 Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 114.

607 SAE, OAE, inv.nr. 1376; Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 88.

608 AVD, 11. Henrick Bigge is in 1571 overleden.

609 AVD, 11.

610 SAE, ORAE, inv.nr. 116, fol. 7re; Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 233. Aegidius de Monte heeft het officium van Sint-Joris, zie: AVD, 11.

611 Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 233.

612 SAE, ORAE, inv.nr. 116, fol. 6re; Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 227. Aegidius de Monte heeft het officium van Onze Lieve Vrouwe, zie: AVD, 11.

613 Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 227.

614 AVD, 11.

615 Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 250.

- Vicarie van Sint-Antonius (o.v. 1575⁶¹⁶)
Collators: [gildemeesters van de Sint-Antoniusbroederschap⁶¹⁷]
Altaristen: onbekend
- Officium van het H. Sacrament (o.v. 1472⁶¹⁸)
Collators: [gildemeesters van de H. Sacramentbroederschap⁶¹⁹]
Altaristen: onbekend
- Officium van Johan Momme de Oude (o.v. 1500⁶²⁰)
Collators: onbekend
Altaristen: Peter Herbertsz en zijn broer (1500⁶²¹)
- Officium van Gerrit van Holte en zijn vrouw (o.v. 1500⁶²²)
Collators: schepenen (1500⁶²³)
Altaristen: onbekend
- Officium van Hille Maes (o.v. 1500⁶²⁴)
Collators: schepenen (1500⁶²⁵)
Altaristen: onbekend

Vice-cureiten

- Aernt van Collen (1539⁶²⁶)
Dirck Dorre (Schene) (<1542⁶²⁷)
Frederick van Daels (1542⁶²⁸)
Dirck Dorre (Schene) (1544⁶²⁹) (1561⁶³⁰)

Pastors

- Augustinus Nagge (1541⁶³¹)
Evert Hueghen (1550⁶³²)

616 AVD, 11. Westerink meent dat er in de parochiekerk twee stichtingen van Sint-Antonius waren gevestigd, plus nog een Sint-Antoniusstichting in de kapel buiten de stad, vgl. Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 85, 235.

617 Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 231.

618 SAE, ORAE, inv.nr. 116, fol. 3re. In elk geval in 1493, wanneer een donatie wordt gedaan aan de memorie van het H. Sacrament, zie: SAE, ORAE, inv.nr. 116, fol. 147re. Aegidius de Monte heeft het officium van het H. Sacrament, zie: AVD, 11.

619 Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 235-236.

620 SAE, ORAE, inv.nr. 116, fol. 194re; Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 103-104.

621 SAE, ORAE, inv.nr. 116, fol. 194re; Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 103-104.

622 SAE, ORAE, inv.nr. 116, fol. 71re; Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 104.

623 SAE, ORAE, inv.nr. 116, fol. 71re; Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 104.

624 SAE, ORAE, inv.nr. 116, fol. 192re; Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 104.

625 SAE, ORAE, inv.nr. 116, fol. 192ro; Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 104.

626 SAE, OAE, inv.nr. 120.

627 GA, AHGZ, inv.nr. 4524, nr. 1544-9, inlichtingen van Arent toe Boecop aan Herman Knoppert, 14 december 1543, fol. 1re.

628 Van Veen, 'Kettersche prediking'; vgl. SAE, OAE, inv.nr. 122, missive van Johan Bloemendal aan die van Elburg, 29 april 1541.

629 GA, AHGZ, inv.nr. 4524, nr. 1544-9, getuigenissen van Doornspijkers en Elburgers aangaande vice-cureit Dirck Dorre, 12 maart 1544, fol. 2re-2vo en 4re.

630 GA, Archief van het Convent Hulsbergen, inv.nr. 50.

631 SAE, OAE, inv.nr. 1358.

632 Van Veen, 'Roomsch-Katholieke geestelijken', *AAU* 57, 7.

Goossen van Hueckelom (1550⁶³³) (1553⁶³⁴) (+1555⁶³⁵)
 Jacob Peters (1563⁶³⁶) (1565⁶³⁷)
 Dirck Dorre (1568⁶³⁸) (1569⁶³⁹) (1570⁶⁴⁰) (1575⁶⁴¹)

Predikanten

Jacobus Weddaeus (1579⁶⁴²) (1580⁶⁴³) (+ <1590⁶⁴⁴)
 Bartoldus Schuringa (1583⁶⁴⁵)
 Walravius Synapius (1587⁶⁴⁶) (1588⁶⁴⁷)
 Johannes Nuckius (waarnemer, 1588⁶⁴⁸)
 Winandus Johannis Neranus (1589-1620⁶⁴⁹)

Hattem

Heilige Kruis⁶⁵⁰ (o.v. 1176⁶⁵¹); Sint-Andreas en Catharina⁶⁵² (c. 1395⁶⁵³)

Hiërarchie

Bisdommen	Utrecht (<1559); Deventer (1559>)
Aartsdiakonaten	Sint-Pieter (<1559); Deventer (1559>)
Dekenaar	Veluwe (<1559); Hattem (1559>)
Classis	Neder-Veluwe

Collators

Proost van het Sint-Pieterskapittel te Utrecht (1176⁶⁵⁴); landsheer en de proost van het kapittel van Sint-Pieter te Utrecht (1560⁶⁵⁵); kerkenraad, na handopening magistraat (1579⁶⁵⁶)

633 GA, AHGZ, inv.nr. 985, nr. 991.

634 SAE, OAE, inv.nr. 1482.

635 GA, AHGZ, inv.nr. 986, nr. 1375.

636 GA, AHGZ, inv.nr. 988, nr. 2501.

637 SAE, OAE, inv.nr. 1485.

638 RAB, Raad van Beroerten, inv.nr. 135, fol. 571re.

639 SAE, OAE, inv.nr. 1361.

640 GA, 0317 Archief van het Convent Hulsbergen, inv.nr. 72.

641 AVD, 10.

642 APPS, 3.

643 APPS, 10, 16.

644 GA, AHGZ, inv.nr. 1001, nr. 6284.

645 GA, AHGZ, inv.nr. 2343, nrs. 178 en 186.

646 SAE, OAE, inv.nr. 1472.

647 GA, AHGZ, inv.nr. 999, nrs. 5665 en 5669.

648 GA, AHGZ, inv.nr. 680, nr. 5654.

649 RAV, 922.

650 De oudste vermelding van het patrocinium Heilig Kruis is afkomstig uit 1394, zie: SEHH, OAHat, inv.nr. 30, fol. 9re; v. D., 'Kerkelijke geschiedenis van Hattem', 545b.

651 SEHH, OAHat, inv.nr. 30, fol. 7re; OGZ nr. 339.

652 De oudste vermelding van het patrocinium Sint-Andreas en Sint-Catharina is afkomstig uit 1407, zie: SEHH, OAHat, inv.nr. 801a, fol. 1re; inv.nr. 30, fol. 7vo; Hoefler, *Bijlagen*, bijl. 12, 53-54.

653 SEHH, OAHat, inv.nr. 30, fol. 27re; Hoefler, *Bijlagen*, bijl. 8, 48. De oorspronkelijke kapel – die omstreeks 1395 tot parochiekerk werd gewijd – wordt voor het eerst genoemd in een oorkonde van Reinoud, graaf van Gelre, uit 1307, zie: Hoefler, *Bijlagen*, bijl. 5, 44-46.

654 OGZ, nr. 339.

655 EREG, fol. 96re; GA, AHGZ, inv.nr. 4908, nr. 1544-14; Van Veen, 'Geschild over de pastorie'.

656 BAC, 72.

Gasthuiskapel

- Kapel van het H. Geestgasthuis⁶⁵⁷ (o.v. 1350⁶⁵⁸)
Collators: pastoor (1350⁶⁵⁹); magistraat (1593⁶⁶⁰)
Kapelaans: Gijsbert Busch (1556⁶⁶¹); Peter Hermensz (1571⁶⁶²) (c. 1580⁶⁶³)

Broederschapskapellen

- Kapel van het Sint-Antoniusgasthuis (o.v. 1439⁶⁶⁴)
Collators: [huismeesters van de Sint-Antoniusbroederschap]
Kapelaans: onbekend
- Sint-Joriskapel^{665 666} (o.v. 1411⁶⁶⁷)
Collators: Johan Bentinck (1536⁶⁶⁸); Adolph Bentinck (<1548⁶⁶⁹); de erfgenamen van Adolph Bentinck (<1553⁶⁷⁰); Catharina Hacfort (1553⁶⁷¹) (1593⁶⁷²); Philips Bentinck tot Obbicht en de erfgenamen van Sander bentinck (1595⁶⁷³); Karel Bentinck en Willem Bentinck (1609⁶⁷⁴)
Kapelaans: Werner Buyter (1536⁶⁷⁵) (1540⁶⁷⁶)

Kapel met beneficium

- Kapel op de Dikke Tinne (o.v. 1407⁶⁷⁷)
Collators: landsheer (1407⁶⁷⁸) (1560⁶⁷⁹)

657 De pastoor mocht in het gasthuis geen zielmsn opdragen. De kapelaan moest, samen met de pastoor, bepaalde heiligendagen vieren in de parochiekerk, zie: SEHH, OAHat, inv.nr. 801a, fol. 1re; inv.nr. 30, fol. 9vo; Hoefler, *Bijlagen*, bijl. 7, 47.

658 SEHH, OAHat, inv.nr. 30, fol. 23re; Hoefler, *Bijlagen*, bijl. 6, 46-47. In de kapel stond de vicarie van de H. Geest, ter bediening van een vicaris.

659 SEHH, OAHat, inv.nr. 30, fol. 23re; Hoefler, *Bijlagen*, bijl. 6, 46-47.

660 Hoefler, *Aantekeningen*, 70.

661 GA, AHGZ, inv.nr. 986, nrs. 1674, 1681, 1689, 1690 en 1691.

662 AVD, 8.

663 Hoefler, *Aantekeningen*, 80.

664 VHD2, 468; Hoefler, *Aantekeningen*, 69-70. In de kapel stond de vicarie van Sint-Antonius, ter bediening van een vicaris.

665 Bij de Sint-Joriskapel stond een oudemannenhuis. De kapelaan mocht alleen aan de bewoners van dit huis zielzorg verlenen, zie: Hoefler, *Aantekeningen*, 61.

666 Vermoedelijk stonden in de Sint-Joriskapel twee vicarieën: één ter ere van Sint-Joris en één ter ere van Sint-Maria Magdalena, zie: Hoefler, *Aantekeningen*, 62, 71.

667 SEHH, OAHat, inv.nr. 1442 en 30, fol. 41vo; Hoefler, *Bijlagen*, bijl. 14, 51-55. In de kapel stond de vicarie van Sint-Joris, ter bediening van een vicaris.

668 Hoefler, *Aantekeningen*, 71.

669 Hoefler, *Aantekeningen*, 71.

670 Hoefler, *Aantekeningen*, 71.

671 Hoefler, *Aantekeningen*, 71.

672 GA, AHGZ, inv.nr. 1004, nr. 7260. De magistraat betwistte het collatierecht van Catharina.

673 Hoefler, *Aantekeningen*, 71.

674 Hoefler, *Aantekeningen*, 72.

675 Hoefler, *Bijlagen*, bijl. 2, 36.

676 Hoefler, *Bijlagen*, bijl. 2, 37.

677 SEHH, OAHat, inv.nr. 1440; Hoefler, *Bijlagen*, bijl. 11, 51-53. In de kapel stond de vicarie van Sint-Johannes de Evangelist, ter bediening van een vicaris.

678 SEHH, OAHat, inv.nr. 1440; Hoefler, *Bijlagen*, bijl. 11, 51-53; WVR 68.

679 EREG, fol. 96vo.

Kapelaans: Dirck Topken (1507⁶⁸⁰) (1509⁶⁸¹) (+1515⁶⁸²); Alard Willemsz (1534⁶⁸³) (1535⁶⁸⁴) (1536⁶⁸⁵) (1539⁶⁸⁶) (1541⁶⁸⁷) (1544⁶⁸⁸)

Vicarieën en officium in de parochiekerk

▪ Vicarie van het H. Kruis (o.v. 1407⁶⁸⁹)

Collators: magistraat en Johan Bentinck (1451⁶⁹⁰)

Altaristen: Dirck Topken (1507⁶⁹¹) (1509⁶⁹²) (+1515⁶⁹³); Henrick van Duffelt (1525⁶⁹⁴); Herman van Herwerden (1518⁶⁹⁵) (1523⁶⁹⁶) (1525⁶⁹⁷) (1535⁶⁹⁸); Rutger van Besten (1529⁶⁹⁹); Willem van Laar (1533⁷⁰⁰) (1545⁷⁰¹) (1557⁷⁰²) (1563⁷⁰³) (1566⁷⁰⁴); Hendrick Evertsz (1534⁷⁰⁵); Jacob van Ems (1533⁷⁰⁶) (1537⁷⁰⁷) (1541⁷⁰⁸) (1544⁷⁰⁹) (1545⁷¹⁰) (1549⁷¹¹) (1553⁷¹²); Hendrick Bentinck (1571⁷¹³); Peter Hermensz (1571⁷¹⁴) (1575⁷¹⁵) (1601⁷¹⁶)

680 Hoefer, *Bijlagen*, bijl. 2, 31.

681 Hoefer, *Bijlagen*, bijl. 2, 31.

682 Hoefer, *Bijlagen*, bijl. 2, 31.

683 Hoefer, *Bijlagen*, bijl. 2, 36.

684 Hoefer, *Bijlagen*, bijl. 2, 36.

685 Hoefer, *Bijlagen*, bijl. 2, 36.

686 Hoefer, *Bijlagen*, bijl. 2I, 37.

687 Hoefer, *Bijlagen*, bijl. 2, 37.

688 *Geldersche Volksalmanak* 57 (1891), 67, noot 1; Hoefer, *Aantekeningen*, 70.

689 SEHH, OAHat, inv.nr. 801a, fol. 1re; inv.nr. 30, fol. 7vo; Hoefer, *Bijlagen*, bijl. 12, 53-54.

690 SEHH, OAHat, inv.nr. 1443. Sinds 1451 waren aan de vicarie twee beneficia verbonden.

691 Hoefer, *Bijlagen*, bijl. 2, 31.

692 Hoefer, *Bijlagen*, bijl. 2, 31.

693 Hoefer, *Bijlagen*, bijl. 2, 31.

694 SEHH, OAHat, inv.nr. 1, f. 6vo-7ro; Hoefer, *Bijlagen*, XLIV, 110-112.

695 Hoefer, *Bijlagen*, bijl. 2, 32-33.

696 Hoefer, *Bijlagen*, bijl. 2, 34.

697 SEHH, OAHat, inv.nr. 1, fol. 6vo-7re; Hoefer, *Bijlagen*, XLIV, 110-112.

698 Hoefer, *Bijlagen*, bijl. 2, 32.

699 Hoefer, *Bijlagen*, bijl. 2, 35.

700 Hoefer, *Bijlagen*, bijl. 2, 35.

701 Hoefer, *Bijlagen*, bijl. 2, 38.

702 Hoefer, *Bijlagen*, bijl. 2, 40.

703 Hoefer, *Bijlagen*, bijl. 2, 40.

704 Hoefer, *Bijlagen*, bijl. 2, 40.

705 Hoefer, *Aantekeningen*, 78.

706 Hoefer, *Bijlagen*, bijl. 2, 35.

707 Hoefer, *Bijlagen*, bijl. 2, 37.

708 Hoefer, *Bijlagen*, bijl. 2, 37.

709 Hoefer, *Bijlagen*, bijl. 2, 37.

710 Hoefer, *Bijlagen*, bijl. 2, 38.

711 Hoefer, *Bijlagen*, bijl. 2, 39.

712 Hoefer, *Bijlagen*, bijl. 2, 40.

713 AVD, 8.

714 AVD, 8.

715 Hoefer, *Bijlagen*, bijl. 2, 41.

716 Hoefer, *Aantekeningen*, 79.

- Vicarie van Onze Lieve Vrouwe (o.v. 1423⁷¹⁷)
Collators: onbekend
Altaristen: Jacobus Wemboldsz (1532⁷¹⁸)
- Vicarie van het H. Sacrament (o.v. 1423⁷¹⁹)
Collators: onbekend
Altaristen: Johannes Rudolfsz ter Stege (+1525⁷²⁰); Henrick Wichersz (1525⁷²¹);
Jacobus Wemboldsz (1525⁷²²) (1532⁷²³); Wessel Andreesz (1569⁷²⁴)
(1570⁷²⁵) (1571⁷²⁶) (1572⁷²⁷) (1575⁷²⁸); zoon van Johan van de Sande
(1571⁷²⁹); Timan ten Berghe (1571⁷³⁰)
- Officium van Bartoldus van Oldeneel op het H. Sacramentsaltaar (1536⁷³¹)
Collators: de oudste bloedverwant van Bartoldus van Oldeneel (1536^{>732})
Altaristen: onbekend
- Vicarie van Sint-Anna (o.v. 1503⁷³³)
Collators: Lubbert (Bartold) van Oldeneel (1503⁷³⁴) (1517⁷³⁵); Egbert van Olde-
neel (1509⁷³⁶); Gerrit Rengers (1593⁷³⁷)
Altaristen: Bartold van Oldeneel (1509⁷³⁸); heer Rengers (1571⁷³⁹)
- Vicarie van Sint-Johannes de Evangelist en Sint-Johannes de Doper (o.v. 1527⁷⁴⁰)
Collators: onbekend
Altaristen: Berend de Hase (1527⁷⁴¹)

717 SEHH, OAHat, inv.nr. 1, fol. 1vo en inv.nr. 30, fol. 8vo; Hoefler, *Bijlagen*, bijl. 15a, 59. Aegidius de Monte schreef in 1571 dat de vicarie van Onze Lieve Vrouwe was ondergebracht bij die van het H. Sacrament, zie: AVD, 8.

718 Hoefler, *Bijlagen*, bijl. 2, 35.

719 SEHH, OAHat, inv.nr. 30, fol. 59vo; Hoefler, *Bijlagen*, bijl. 15b, 59-60. Aegidius de Monte schreef in 1571 dat de vicarie van Onze Lieve Vrouwe was ondergebracht bij die van het H. Sacrament, zie: AVD, 8.

720 SEHH, OAHat, inv.nr. 1, fol. 6vo-7re; Hoefler, *Bijlagen*, bijl. 44, 110-112.

721 SEHH, OAHat, inv.nr. 1, fol. 6vo-7re; Hoefler, *Bijlagen*, bijl. 44, 110-112.

722 SEHH, OAHat, inv.nr. 1, fol. 6vo-7re; Hoefler, *Bijlagen*, bijl. 44, 110-112.

723 Hoefler, *Bijlagen*, bijl. 2, 40.

724 Hoefler, *Bijlagen*, bijl. 2, 40.

725 Hoefler, *Bijlagen*, bijl. 2, 40.

726 AVD, 8.

727 Hoefler, *Bijlagen*, bijl. 2, 41.

728 Hoefler, *Bijlagen*, bijl. 2, 41.

729 AVD, 8.

730 AVD, 8.

731 Hoefler, *Aantekeningen*, 81, noot 2.

732 Hoefler, *Aantekeningen*, 81, noot 2.

733 Hoefler, *Bijlagen*, bijl. 34, 89-90.

734 Hoefler, *Bijlagen*, bijl. 34, 89-90.

735 Hoefler, *Bijlagen*, bijl. 2, 32.

736 Hoefler, *Bijlagen*, bijl. 34, 91-94.

737 Hoefler, *Aantekeningen*, 83.

738 Hoefler, *Bijlagen*, bijl. 34, 91-94.

739 AVD, 8.

740 Hoefler, *Bijlagen*, bijl. 45, 112-113. De vicarie wordt niet genoemd door Aegidius de Monte.

741 Hoefler, *Bijlagen*, bijl. 45, 112-113.

Vicarie in de kapel van het Sint-Antoniusgasthuis

- Vicarie van Sint-Antonius (o.v. 1541⁷⁴²)

Collators: onbekend

Altaristen: Gerrit die Greve (1541⁷⁴³)*Pastors*Radbodus de Hase (1498⁷⁴⁴) (1518⁷⁴⁵) (1522⁷⁴⁶)Berend de Hase (1533⁷⁴⁷) (1543⁷⁴⁸) (1556⁷⁴⁹) (1557⁷⁵⁰)Gerrit Bartels (1557⁷⁵¹) (1566⁷⁵²) (1573⁷⁵³) (1579⁷⁵⁴)*Predikanten*Johannes Sanderus (1580-1603⁷⁵⁵)Johannes Urbanus (1604-1624⁷⁵⁶)**Wageningen**Sint-Johannes de Doper⁷⁵⁷ (o.v. 1280⁷⁵⁸)*Hiërarchie*

(Aarts)bisdom Utrecht

Aartsdiakonaat Sint-Pieter

Dekenaat Veluwe

Classis Over-Veluwe

742 Hoefer, *Aantekeningen*, 73.

743 Hoefer, *Aantekeningen*, 73.

744 SEHH, OAHat, inv.nr. 30, fol. 71re.

745 SEHH, OAHat, inv.nr. 801a, fol. 6re; inv.nr. 30, fol. 13re; inv.nr. 801a, fol. 3vo; Hoefer, *Bijlagen*, bijl. 36 en 37, 98-99 en 102-104.

746 SEHH, OAHat, inv.nr. 30, fol. 99re; Hoefer, *Bijlagen*, bijl. 39, 104-106.

747 SEHH, OAHat, inv.nr. 1437; Hoefer, *Bijlagen*, bijl. 47, 115-117.

748 GA, AHGZ, inv.nr. 4524, nr. 1544-9, inlichtingen van Arent toe Boecop aan Herman Knoppert, 14 december 1543, fol. 1vo.

749 GA, AHGZ, inv.nr. 1068, nrs. 2206 en 2207; GA, AGR, inv.nr. 1706, fol. 63re.

750 GA, AHGZ, inv.nr. 653, nr. 1112.

751 GA, AHGZ, inv.nr. 653, nr. 1112.

752 GA, AHGZ, inv.nr. 989, nr. 2662.

753 GA, Archief van de Kelnarij van Putten, inv.nr. 8, nr. 1.

754 GA, AHGZ, inv.nr. 666, nr. 3419 b.

755 RAV, 923.

756 RAV, 923.

757 VHU, 128.

758 OGZ, nr. 1019. De nederzetting Wageningen wordt reeds genoemd in 777 (OGZ, nr. 11), 838 (OGZ nr. 33), 1125 (Muller en Bouman, *Oorkondenboek van het Sticht*, I, nr. 319) en bij de verkrijging van stadsrechten in 1263 (OGZ, nr. 862). Voor verplaatsing van de stad, voor 1263, moet de parochiekerk van Wageningen op de Westberg (*Oud-Wageningen*) hebben gelegen. De Sint-Janskapel zou daarvan een overblijfsel zijn geweest. Archeologisch onderzoek naar de fundamenten van de kapel wijzen op een hoge ouderdom (c. 1100), zie: Maris en Driessen, 'Bijlage II', XXXIII. Palmboom veronderstelt dat Wageningen een jonge stichting van de Utrechtse bisschop is geweest, die in de elfde eeuw zou zijn geïncorporeerd in het bezit van het Sint-Janskapittel te Utrecht, zie: Palmboom, *Het kapittel van Sint-Jan*, 156.

Collators

College van kanunniken van het Sint-Janskapittel te Utrecht (1280⁷⁵⁹); landsheer (1560⁷⁶⁰); kerkenraad, na handopening magistraat (1579⁷⁶¹)

Gasthuiskapel

▪ Kapel van het Sint-Nicolaasgasthuis (g.v.)

Collators: [huismeesters van het Sint-Nicolaasgilde⁷⁶²]; magistraat (1580⁷⁶³)

Kapelaans: onbekend

Kapel

▪ Kapel van Sint-Johannes de Doper, *alias Sint-Janskapel op de Westberg* (o.v. 1280⁷⁶⁴)

Collators: onbekend

Kapelaans: onbekend

Vicarieën en officium in de parochiekerk

▪ Vicarie van Sint-Petrus of het H. Kruis (o.v. 1449⁷⁶⁵)

Collators: richter en burgemeesters⁷⁶⁶

Altaristen: onbekend

▪ Vicarie van Sint-Christoffel (g.v.⁷⁶⁷)

Collators: magistraat⁷⁶⁸

Altaristen: Engelbert Sassenstyn (1519⁷⁶⁹)

▪ Vicarie van de Tienduizend Martelaren (g.v.)

Collators: richter en burgemeesters⁷⁷⁰

Altaristen: Claes Berents van Wageningen (c. 1590⁷⁷¹)

▪ Vicarie van Sint-Catharina, *alias Sallandtsvicarie* (c. 1556-1559⁷⁷²)

Collators: Cornelis van Wees als momber van Cornelis van Sallandt (1558⁷⁷³) (1563⁷⁷⁴); Cornelis van Sallandt (1580⁷⁷⁵)

Altaristen: Albert van Suermondt (Gedessen) (1558⁷⁷⁶); Jan Gedessen (1563⁷⁷⁷)

759 OGZ, nr. 1019.

760 EREG, fol. 96re. Het ligt voor de hand dat de landsheer dit patronaatsrecht moest delen met het kapittel van Sint-Jan te Utrecht.

761 BAC, 66-67.

762 Vgl. Driessen, 'Uit de kerkelijke geschiedenis', 52.

763 GA, AHGZ, inv.nr. 2342, nr. 26.

764 OGZ, nr. 1019.

765 Driessen, 'Uit de kerkelijke geschiedenis', 48.

766 Driessen, 'Uit de kerkelijke geschiedenis', 48.

767 Driessen, 'Uit de kerkelijke geschiedenis', 48.

768 Driessen, 'Uit de kerkelijke geschiedenis', 48.

769 SAW, Archief der Nederlands Hervormde Gemeente, Kerkvoogdij, inv.nr. 222 (niet meer aanwezig); vgl. reg.nr. 9.

770 Driessen, 'Uit de kerkelijke geschiedenis', 48.

771 SAW, Archief der Nederlands Hervormde Gemeente, Kerkvoogdij, inv.nr. 243a; vgl. Driessen, 'Uit de kerkelijke geschiedenis', 48.

772 Driessen, 'Uit de kerkelijke geschiedenis', 48; vgl. Driessen, 'Rumor', 63-71.

773 Driessen, 'Rumor in de kerk', 63.

774 Driessen, 'Rumor in de kerk', 63.

775 GA, AHGZ, inv.nr. 2342, nr. 26.

776 SAW, ORAW, inv.nr. 18, fol. 37vo; Driessen, 'Rumor', 63.

777 SAW, ORAW, inv.nr. 19, fol. 190re; Driessen, 'Rumor', 69-71.

- Vicarie van Sint-Maria Magdalena (o.v. 1541⁷⁷⁸)
Collators: Sweer van Brakel (1541⁷⁷⁹)
Altaristen: onbekend
- Vicarie van Sint-Rochus, *alias de vicarie van Onze Lieve Vrouwe* (g.v.)
Collators: Gerrit van Ingen Nulant en Hessel van der Lawick (1581⁷⁸⁰); Willem van Ingen Nulant tot Valburg (1610⁷⁸¹)
Altaristen: Johan van Ingen Nulant (1611⁷⁸²)
- Vicarie van Sint-Antonius Maarschalk, *alias de vicarie van Sint-Antonius op het Doksaal* (o.v. 1521⁷⁸³)
Collators: magistraat (1521⁷⁸⁴) (1544⁷⁸⁵); Cornelis van Wees (1544⁷⁸⁶); Antonis van Wees (1610⁷⁸⁷)
Altaristen: Antonius Gerardsz Schoelre (1521⁷⁸⁸); Balthasar van Wees (1580⁷⁸⁹); Cornelis van Wees Marcusz (1611⁷⁹⁰)
- Vicarie van Sint-Antonius (g.v.)
Collators: huismeesters van het schuttersgilde van Sint-Antonius⁷⁹¹
Altaristen: Thonis Vosse (<1580⁷⁹²)
- Vicarie van Sint-Joris (o.v. 1518⁷⁹³)
Collators: huismeesters van het schuttersgilde van Sint-Joris⁷⁹⁴
Altaristen: Henrick van Hulsbeck (1531⁷⁹⁵)
- Vicarie van Sint-Barbara (g.v.)
Collators: huismeesters van het Sint-Barbaragilde⁷⁹⁶
Altaristen: onbekend
- Vicarie van Sint-Anna (o.v. 1509⁷⁹⁷)
Collators: [Jacob van Heelsem en Nyclaes Kreeft (1509⁷⁹⁸)]; Antonis Kreeft (1560⁷⁹⁹)
Altaristen: Engel Gerrits (1509⁸⁰⁰)

778 SAW, Archief der Nederlands Hervormde Gemeente, Kerkvoogdij, inv.nr. 227a; Driessen, 'Uit de kerkelijke geschiedenis', 49.

779 SAW, Archief der Nederlands Hervormde Gemeente, Kerkvoogdij, inv.nr. 227a; Driessen, 'Uit de kerkelijke geschiedenis', 49.

780 GA, AHGZ, inv.nr. 2342, nr. 26.

781 WVR, 110.

782 WVR, 110.

783 GA, Archief van het Huis Hoekelum, inv.nr. 539; Driessen, 'Begifting', 640-647.

784 WVR, 109.

785 Driessen, 'Uit de kerkelijke geschiedenis', 50.

786 Driessen, 'Uit de kerkelijke geschiedenis', 50.

787 WVR, 109.

788 WVR, 109.

789 GA, AHGZ, inv.nr. 2342, nrs. 26 en 27.

790 WVR, 109.

791 Driessen, 'Uit de kerkelijke geschiedenis', 50, 62.

792 GA, AHGZ, inv.nr. 2342, nr. 26.

793 Kleinhoonte, 'Een Wageningsche wilsbeschikking'.

794 Driessen, 'Uit de kerkelijke geschiedenis', 50, 62.

795 SAW, OAW, inv.nr. 1366.

796 Driessen, 'Uit de kerkelijke geschiedenis', 50, 62.

797 Driessen, 'Uit de kerkelijke geschiedenis', 50.

798 Vgl. Driessen, 'Uit de kerkelijke geschiedenis', 50.

799 WVR, 110.

800 WVR, 110.

- Officium van Johan Geurtsz op het Sint-Jorisaltaar (o.v. 1518⁸⁰¹)

Collators: onbekend

Altaristen: onbekend

Pastors

Sweder van Rumeler (1507⁸⁰²)

Heer Gerardus (1533⁸⁰³)

Gerrit Trant (1533⁸⁰⁴) (1553⁸⁰⁵) (1555⁸⁰⁶)

Adriaan Adriaansz Cock (1558) (1568⁸⁰⁷) (1575⁸⁰⁸) (1577)

Jacob van Westendorp (1577) (1580⁸⁰⁹) (1581⁸¹⁰)

Predikanten

Wilhelmus Varickius (1578⁸¹¹) (1579⁸¹²) (1580⁸¹³) (1581⁸¹⁴) (1586⁸¹⁵) (1587⁸¹⁶)

Andreas Oosterbeeck (1587⁸¹⁷) (1588⁸¹⁸) (1589⁸¹⁹) (1590⁸²⁰)

Simon Johannes Philaeus (1591-1595⁸²¹)

Johannes Plettenberg (1596-1620⁸²²)

Landdrostambt Veluwe Schoutambt Apeldoorn

Apeldoorn

Onze Lieve Vrouwe⁸²³ (o.v. 1243⁸²⁴)

Hiërarchie:

Bisdommen Utrecht (<1559); Deventer (1559>)

Aartsdiakonaten Sint-Pieter (<1559); Deventer (1559>)

801 Kleinhoonte, 'Een Wageningsche wilsbeschikking', 350-352.

802 Driessen, 'Uit de kerkelijke geschiedenis', 55.

803 Driessen, 'Uit de kerkelijke geschiedenis', 55.

804 Driessen, 'Uit de kerkelijke geschiedenis', 55.

805 GA, AHGZ, inv.nr. 985, nr. 1204; inv.nr. 1067, nr. 1832.

806 SAW, Archief der Nederlands Hervormde Gemeente, Kerkvoogdij, inv.nr. 230 (niet meer aanwezig); vgl. reg.nr. 24.

807 GA, Archief van het Kapittel van Sint-Walburg, inv.nr. 5, fol. 24re; GA, AHGZ, inv.nr. 990, nr. 3162.

808 GA, Archief van het Huis Hemmen, inv.nr. 58, na fol. 34re.

809 GA, AHGZ, inv.nr. 994, nrs. 4504, 4513 en 4514.

810 GA, AHGZ, inv.nr. 995, nr. 4557; inv.nr. 996, nrs. 4832 en 4860.

811 Driessen, 'Uit de kerkelijke geschiedenis', 55.

812 APPS, 4.

813 GA, AHGZ, inv.nr. 994, nr. 4224.

814 GA, AHGZ, inv.nr. 996, nr. 4914.

815 GA, AHGZ, inv.nr. 998, nr. 5295.

816 GA, AHGZ, inv.nr. 999, nr. 5586.

817 GA, AHGZ, inv.nr. 998, nr. 5511.

818 GA, AHGZ, inv.nr. 999, nr. 5511.

819 GA, AHGZ, inv.nr. 1000, nr. 6066.

820 GA, AHGZ, inv.nr. 1001, nr. 6289.

821 RAV, 928.

822 RAV, 928.

823 GA, Archief van het Huis Vornholz, inv.nr. 1228; Mars, 'De patroon', 209-220.

824 OGZ, nr. 636.

Dekenaar Veluwe (<1559); Harderwijk (1559>
 Classis Over-Veluwe

Collators:

College van kanunniken van het Sint-Mariëkapittel te Utrecht (1255⁸²⁵); landsheer, maar betwist door het Sint-Mariëkapittel te Utrecht, met steun van de bisschop van Utrecht (1527⁸²⁶); landsheer en de kapittelheren van het kapittel van Sint-Mariëkapittel te Utrecht (1560⁸²⁷); Hof van Gelre en Zutphen (1580⁸²⁸) (1593⁸²⁹)

Broederschapskapel

▪ Kapel van het Sint-Antoniusgasthuis (o.v. 1467⁸³⁰)

Collators: huismeesters van de Sint-Antoniusbroederschap (1571⁸³¹)

Kapelaans: Johannes Willemsz van Telght (1571⁸³²) (1595⁸³³)

Kapel

▪ Kapel te Broekland (o.v. 1595⁸³⁴)

Collators: onbekend

Kapelaans: onbekend

Vicarieën en officium in de parochiekerk

▪ Vicarie van Onze Lieve Vrouwe Compassionis, *alias Heer Jacobsvicarie* (o.v. 1485⁸³⁵)

Collators: Gijsbert Huyscamp (<1554⁸³⁶); Jan Roelofsz (de Oude) Huyscamp (1595⁸³⁷); huisarmen van Apeldoorn (1613⁸³⁸)

Altaristen: Wilhelmus Telgius (1551⁸³⁹); Laurens Willems (1552⁸⁴⁰); Jacob Gijsbertsz Huyscamp (1552-1575⁸⁴¹)

▪ Vicarie van Sint-Catharina (g.v.)

Collators: pastoor en kerkmeesters (1571⁸⁴²); pastoor en kerkmeesters (1593⁸⁴³)

Altaristen: Arnold Willems (1571⁸⁴⁴); Cornelis Voet (1595⁸⁴⁵)

825 OGZ, nr. 778; MUL, 447.

826 Hortensius, *Montfortii secessionum civilium Ultraiectinarum*, 84; HER, 104; vgl. Pontanus, *Historiae Gelricae*, 729.

827 GA, AGR, inv.nr. 102.

828 GA, AHGZ, inv.nr. 995, nr. 4634.

829 Van Veen, 'Opgaven', 323.

830 GA, Archief van het Huis Vornholz, inv.nr. 1239.

831 AVD, 22.

832 AVD, 21.

833 WVR, 19.

834 GA, AHGZ, inv.nr. 2391.

835 WVR, 19.

836 WVR, 19.

837 WVR, 19; Van Veen, 'Opgaven', 322-323.

838 WVR, 19.

839 HER, 167.

840 WVR, 19.

841 WVR, 19; vgl. GA, Archief van het Huis Vornholz, inv.nrs. 1243 en 1245. De vicarie werd betwist door Everhard Egbertsz, zie: GA, Archief van het Huis Vornholz, inv.nr. 1244.

842 AVD, 21.

843 Van Veen, 'Opgaven', 323.

844 AVD, 21.

845 WVR, 19.

- Vicarie van Sint-Antonius, *alias Capella S. Anthonii* (g.v.)
Collators: huismeesters van de Sint-Antoniusbroederschap (1571⁸⁴⁶); pastoor en kerkmeesters (1593⁸⁴⁷); predikant en kerkmeesters (1609⁸⁴⁸)
- Altaristen: Johannes Willemsz van Telght (1571⁸⁴⁹) (1595⁸⁵⁰)
- Officium van Sint-Anna (o.v. 1550⁸⁵¹)
Collators: Johannes Willemsz van Telght (1571⁸⁵²); Johan Buytenhuys (1609⁸⁵³); Frerick Reyners (1626⁸⁵⁴)
- Altaristen: Gerrit Bartels (1550⁸⁵⁵) (1593⁸⁵⁶)
- Vicarie van Sint-Hubert (o.v. 1523⁸⁵⁷)
Collators: Phillips van Varick (1571⁸⁵⁸); heer van Het Loo (1596⁸⁵⁹)
- Altaristen: Evert Reijners (1571⁸⁶⁰)

Pastors

Heer Nicolaas (1526⁸⁶¹)
Herman Boenink (1544⁸⁶²) (1547⁸⁶³)
Jacob de Groot (1547⁸⁶⁴)
Cornelis Voet (1568⁸⁶⁵) (1573⁸⁶⁶) (1594⁸⁶⁷) (1595⁸⁶⁸) (1598⁸⁶⁹)

Predikanten

Theodorus Jacobi (1595-1597⁸⁷⁰)
Gerardus Verstegen (waarnemer, 1597⁸⁷¹)
Georgius Bucherus (1598-1601⁸⁷²)
Balthasar Hermanni (Arminius) Hydoraeus (van de Water) (1602-1616⁸⁷³)

846 AVD, 22.

847 Van Veen, 'Opgaven', 323.

848 AVD, 21-22.

849 AVD, 21.

850 WVR, 19.

851 WVR, 19.

852 AVD, 21.

853 WVR, 19-20.

854 WVR, 20.

855 WVR, 20.

856 Van Veen, 'Opgaven', 323.

857 Van Veen, 'Stichting van eene gezongen mis'. De Monte geeft 'Officium S. Huberti', zie: AVD, 21.

858 AVD, 21.

859 Van Veen, 'Opgaven', 323.

860 AVD, 21.

861 HER, 341. Op de rekening van de ontvanger van het Cathedraticum (assum) uit 1526 staat vermeld: 'D. Nicolaus, pastor S. Jacobi ecclesie in Trajecto'.

862 GA, ORAV, inv.nr. 28, ongefolieerd, 3 juli 1544 te Apeldoorn.

863 GA, AHGZ, inv.nr. 650, nr. 280.

864 GA, AHGZ, inv.nr. 650, nr. 280.

865 RAB, Raad van Beroerten, inv.nr. 135, fol. 334vo.

866 GA, 0324 Archief van de Kelnarij van Putten, inv.nr. 8, nr. 1.

867 GA, AHGZ, inv.nr. 1005, nr. 7658.

868 GA, AHGZ, inv.nr. 1005, nr. 7763.

869 CAG, 630.

870 GA, AHGZ, inv.nr. 2391; GA, AHGZ, inv.nr. 1005, nr. 7777; inv.nr. 1006, nr. 8183.

871 GA, AHGZ, inv.nr. 1006, nr. 8190.

872 RAV, 932.

873 RAV, 938.

BeekbergenSint-Stefanus en Sint-Sebastiaan⁸⁷⁴ (o.v. 1243⁸⁷⁵)*Hiërarchie*

Bisdommen Utrecht (<1559); Deventer (>1559)
 Aartsdiakonaten Sint-Pieter (<1559); Deventer (>1559)
 Dekanaten Veluwe (<1559); Harderwijk (>1559)
 Classis Over-Veluwe – gecombineerd met Loenen

Collators

College van kanunniken van het Sint-Mariëkapittel te Utrecht (1255⁸⁷⁶); landsheer (1528⁸⁷⁷); Sint-Pieterkapittel te Utrecht en de landsheer (1560⁸⁷⁸); landsheer (1571⁸⁷⁹) (1573⁸⁸⁰); Hof van Gelre en Zutphen (1598⁸⁸¹)

Kapel met beneficium

- Kapel te Loenen (g.v.)

Collators: onbekend

Kapelaans: onbekend

Vicarieën in de parochiekerk

- Vicarie van Onze Lieve Vrouwe (o.v. 1458⁸⁸²)

Collators: pastoor, holtrichter en de geërfden in de Liendermark (1458⁸⁸³) (1571⁸⁸⁴); kerkmeesters en andere geërfden, met approbatie van de proost van het Sint-Lebuinuskapittel te Deventer (1610⁸⁸⁵)

Altaristen: Henrick van der Hell (1547⁸⁸⁶); Berend Copius (van Borcken) (1571⁸⁸⁷); Johan Everts (1574⁸⁸⁸)

- Vicarie van Sint-Anna (g.v.)

Collators: onbekend

Altaristen: Berend Copius (van Borcken) (1571⁸⁸⁹)

- Vicarie van Sint-Catharina (g.v.)

Collators: kerkmeesters (<1622⁸⁹⁰)Altaristen: Dirck Willems (<1570⁸⁹¹); Egidius Hoppencamp (1571⁸⁹²)

874 AVD, 22; VHD2, 394.

875 OGZ, nr. 636.

876 OGZ, nr. 778; MUL, 447.

877 GA, AGHG, inv.nr. 1700, nr. 502 (oude nummering).

878 GA, AGR, inv.nr. 102.

879 AVD, 22.

880 GA, AHGZ, inv.nr. 2373.

881 GA, AHGZ, inv.nr. 1007, nr. 8505.

882 WVR, 19.

883 WVR, 29.

884 AVD, 22.

885 WVR, 29.

886 GA, AHGZ, inv.nr. 983, nr. 204.

887 AVD, 22.

888 AVD, 22, noot 4.

889 AVD, 23.

890 WVR, 30.

891 AVD, 22.

892 AVD, 22, noot 6.

- Vicarie van Sint-Antonius (g.v.)
Collators: Philips van Varick (c. 1622⁸⁹³)
Altaristen: onbekend

Pastors

Henrick van Emmerick (<1508⁸⁹⁴)
Jacob Pey (1529⁸⁹⁵)
Berend Copius (van Borcken) (1557⁸⁹⁶) (1558⁸⁹⁷) (1564⁸⁹⁸) (1571⁸⁹⁹) (1573⁹⁰⁰)
Jacobus Worm (1573⁹⁰¹) (1574⁹⁰²)
Willem Peynsen (1580⁹⁰³)

Predikanten

Johannes van Eill (1582⁹⁰⁴)
Henrick Woltersz (1583⁹⁰⁵)
Henricus Essenius (1598⁹⁰⁶) (1600⁹⁰⁷) (1601⁹⁰⁸) (1602⁹⁰⁹) (1603⁹¹⁰)
Georgius Bucherus (waarnemer, 1598⁹¹¹)
Balthasar Hermanni (Arminius) Hydoraeus (van de Water) (waarnemer, 1603-1605⁹¹²)
Johannes Drielandus (1605-1618⁹¹³)

Schoutambt Barneveld

Barneveld

Sint-Odolphus⁹¹⁴ (g.v.⁹¹⁵)

893 WVR, 30.

894 Van Veen, 'Roomsch-Katholieke geestelijken', *AAU* 57, 3.

895 Van Veen, 'Roomsch-Katholieke geestelijken', *AAU* 40, 312.

896 GA, AHGZ, inv.nr. 986, nr. 1823.

897 GA, ORAV, inv.nr. 43, fol. 110re.

898 GA, AHGZ, inv.nr. 988, nr. 2628.

899 AVD, 22.

900 GA, AHGZ, inv.nr. 2373.

901 GA, AHGZ, inv.nr. 2373.

902 GA, AHGZ, inv.nr. 992, nr. 3629.

903 Van Veen, 'Roomsch-Katholieke geestelijken', *AAU* 57, 3.

904 GA, AHGZ, inv.nr. 2342, nr. 173. Na zijn vertrek begeerden de huislieden van Beekbergen de Voort-
huizer pastoor Henrick Woltersz als predikant, zie: GA, AHGZ, inv.nr. 2342, nr. 177.

905 GA, AHGZ, inv.nr. 2343, nr. 196.

906 CAG, 630, 633.

907 CAG, 639.

908 CAG, 643.

909 CAG, 647.

910 CAG, 652.

911 GA, AHGZ, inv.nr. 1007, nr. 8505.

912 CAG, 652; vgl. RAV 938.

913 RAV, 934.

914 VHU, 133.

915 Zeiler verwijst naar een pauselijke bul uit 1307 en baseert zich daarvoor op het *Bullarium Trajectense* van Brom (Brom, *Bullarium Trajectense*), maar deze vermelding is foutief, vgl. Zeiler, 'Kerkpatrocinia en parochievorming', 107.

Hiërarchie

(Aarts)bisdom	Utrecht
Aartsdiakonaat	Sint-Pieter
Dekenaat	Veluwe
Classis	Over-Veluwe (1592 ⁹¹⁶); Neder-Veluwe (1592 ^{>917})

Collators

[Heer van Schaffelaar (1581⁹¹⁸)]; Hof van Gelre en Zutphen (1581⁹¹⁹)

Vicarieën in de parochiekerk

- Vicarie van het H. Kruis (g.v.)

Collators: [het geslacht Van Cooth⁹²⁰]; Jochem Lubbertsen van der Meden (<1553); huislieden van Barneveld (1553)

Altaristen: onbekend

- Vicarie van Sint-Antonius en Sint-Sebastiaan (g.v.)

Collators: erfgenamen van Hendrick van Dompeler en Joost van Esveld (1593⁹²¹); Lennart Bentinck (1561⁹²²)

Altaristen: onbekend

- Vicarie van Onze Lieve Vrouwe (g.v.⁹²³)

Collators: onbekend

Altaristen: onbekend

- Vicarie van Sint-Anna (g.v.⁹²⁴)

Collators: onbekend

Altaristen: onbekend

- Vicarie van Ricolt Huijgens (o.v. 1555⁹²⁵)

Collators: onbekend

Altaristen: Ricolt Huijgens (c. 1546-1577⁹²⁶); heer Hartger (1551⁹²⁷); Lubbert Reijners (c. 1546-1577⁹²⁸); Joachim van Meechen (1558⁹²⁹) (1564⁹³⁰); Jo-han Huijgen (1594⁹³¹); Regnerus Wijncopius (1595⁹³²)

916 Ravensbergen, 'Inleiding classes Gelderland', xxv.

917 APPS, 34.

918 Vgl. GA, AHGZ, inv.nr. 995, nr. 4631.

919 GA, AHGZ, inv.nr. 995, nr. 4631.

920 Van Soest, 'Barneveld en Achteveld', 183.

921 Van Soest, 'Barneveld en Achteveld', 183.

922 GA, AHGZ, inv.nr. 987, nr. 2073. De vicarie werd betwist door Andreas Jacobs van Tiel.

923 Van Soest, 'Barneveld en Achteveld', 182.

924 Van Soest, 'Barneveld en Achteveld', 182.

925 Van Soest, 'Barneveld en Achteveld', 183.

926 Van Soest, 'Barneveld en Achteveld', 183.

927 Van Soest, 'Barneveld en Achteveld', 183.

928 Van Soest, 'Barneveld en Achteveld', 183.

929 Van Soest, 'Barneveld en Achteveld', 184.

930 Van Soest, 'Barneveld en Achteveld', 184.

931 GA, AHGZ, inv.nr. 1005, nr. 7673.

932 GA, AHGZ, inv.nr. 1005, nr. 7802.

Pastors

Breunis Lubberts (1500⁹³³)
 Arend Vonck (†1546⁹³⁴)
 Bronis Lubbertsz van Wessel (1546⁹³⁵)
 Hendrick van Hulsen (1548⁹³⁶)
 Hendrick Pauw (1556⁹³⁷)
 Andreas Jacobs van Tiel (1561⁹³⁸) (1562⁹³⁹) (1564⁹⁴⁰) (1568⁹⁴¹) (1581⁹⁴²)
 Regnerus Wijncopius (1583⁹⁴³)

Predikanten

Marten Zeis (1581⁹⁴⁴)
 Wilhelmus Poppins (waarnemer, 1581⁹⁴⁵)
 Regnerus Wijncopius (1592-1603⁹⁴⁶)
 Antonius Weddaeus (1604-1615⁹⁴⁷)

Elspeet

Sint-Antonius⁹⁴⁸ (o.v. 1395⁹⁴⁹)

Succursaal

Dochterkerk van Ermelo⁹⁵⁰

Hiërarchie

Bisdommen	Utrecht (<1559); Deventer (1559>)
Aartsdiakonaten	Sint-Pieter (<1559); Deventer (1559>)
Dekenaat	Veluwe (<1559); Harderwijk (1559>)
Classis	Neder-Veluwe

933 GA, Archief van de Kelnarij van Putten, inv.nr. 223; Van Schouwen, *De kelnarij van Putten*, bijl. L.

934 Van Soest, 'Barneveld en Achteveld', 184-185.

935 Van Soest, 'Barneveld en Achteveld', 185.

936 GA, AHGZ, inv.nr. 2359; Van Veen, 'Ketttersche geestelijken', 406.

937 GA, ORAA, inv.nr. 397, fol. 38re.

938 GA, AHGZ, inv.nr. 987, nr. 2073.

939 GA, AHGZ, inv.nr. 988, nr. 2211.

940 GA, AHGZ, inv.nr. 988, nr. 2525*.

941 RAB, Raad van Beroerten, inv.nr. 135, fol. 138re.

942 GA, AHGZ, inv.nr. 995, nr. 4631.

943 Beermink, 'De reformatie te Nykerk', 34.

944 GA, AHGZ, inv.nr. 995, nr. 4631; APPS, 26.

945 GA, AHGZ, inv.nr. 996, nr. 4874.

946 RAV, 920.

947 RAV, 920.

948 MUL, 443.

949 RRE, 100.

950 Broer, *Uniek in de stad*, 330-331.

Collators

Abt van de Sint-Paulusabdij te Utrecht, maar in leen gegeven aan de pastoor van Ermelo (15^e eeuw⁹⁵¹) (1571⁹⁵²); Hof van Gelre en Zutphen (1594⁹⁵³); tussenkomst van ambtsjonkers (1595⁹⁵⁴)

Vicarie en officium in de parochiekerk

▪ Vicarie van Sint-Antonius (g.v.⁹⁵⁵)

Collators: ambtsjonkers, schout, kerkmeesters en andere geërfden⁹⁵⁶

Altaristen: Gerard Dircksz (1571⁹⁵⁷)

▪ Officium van Sint-Catharina (g.v.⁹⁵⁸)

Collators: onbekend

Altaristen: onbekend

Pastors

Herman Gerbrandsz (†1502⁹⁵⁹)

Goossen van Rees (†1527⁹⁶⁰)

Evert Gerritsz (1527⁹⁶¹)

Arnoldus Onraet (1552⁹⁶²)

Georgius van Cooth (1552⁹⁶³) (1555⁹⁶⁴)

Antonis Jansz (1563⁹⁶⁵) (1565⁹⁶⁶) (1568⁹⁶⁷) (1571⁹⁶⁸) (1573⁹⁶⁹)

Elbert Willemsz (1583⁹⁷⁰) (1585⁹⁷¹) (1589⁹⁷²) (1592⁹⁷³) (+1594⁹⁷⁴)

Predikanten

Derck Valck (onrechtmatig, 1594⁹⁷⁵)

Johannes Anthonii (1594-1597⁹⁷⁶)

951 Broer, *Uniek in de stad*, 331, noot 1.

952 AVD, 17.

953 GA, AHGZ, inv.nr. 1005, nr. 7683.

954 GA, AHGZ, inv.nr. 1005, nr. 7718.

955 AVD, 17.

956 WVR, 52.

957 AVD, 17. Aegidius de Monte heeft pastoor Antonis Johannesz als vicaris, maar Gerard Dircksz als feitelijke bedienaar.

958 AVD, 17.

959 SAH, ORAH, inv.nr. 132, fol. 64re.

960 Grijpink, 'Kerkelijk register', *BBH* 39, 195-196; HER, 85.

961 Grijpink, 'Kerkelijk register', *BBH* 39, 195-196.

962 Grijpink, 'Kerkelijk register', *BBH* 39, 196; HER, 184.

963 Grijpink, 'Kerkelijk register', *BBH* 39, 196; HER, 184.

964 GA, AHGZ, inv.nr. 986, nr. 1600.

965 SAH, ORAH, inv.nr. 136, fol. 230re.

966 SAH, ORAH, inv.nr. 137, fol. 85re.

967 RAB, Raad van Beroerten, inv.nr. 135, fol. 159re.

968 AVD, 16.

969 GA, Archief van de Kelnarij van Putten, inv.nr. 8, nr. 1.

970 GA, AHGZ, inv.nr. 2343, nr. 194; G. Beernink, 'De reformatie te Nykerk', 34.

971 SAH, ORAH, inv.nr. 139, fol. 90vo.

972 SAH, ORAH, inv.nr. 139, fol. 291re.

973 CAG, 760.

974 GA, AHGZ, inv.nr. 1005, nr. 7690.

975 GA, AHGZ, inv.nr. 1005, nrs. 7657, 7664 en 7672.

976 RAV, 922.

Johannes Hesselius (1598-1612⁹⁷⁷)

Garderen

Gangulphus⁹⁷⁸ (o.v. 1276-1281⁹⁷⁹)

Hiërarchie

Bisdommen Utrecht (<1559); Deventer (1559>
Aartsdiakonaten Sint-Pieter (<1559); Deventer (1559>
Dekenaat Veluwe (<1559); Harderwijk (1559>
Classis Neder-Veluwe – gecombineerd met Kootwijk

Collators

Bernt van Presikhaaf (1558⁹⁸⁰); Cornelis ten Herenhove (1571⁹⁸¹); Hof van Gelre en Zutphen (1593⁹⁸²) (1594⁹⁸³), maar tussenkomst van ambtsjonkers (1611⁹⁸⁴)

Kapel

- Kapel te Kootwijk (g.v.⁹⁸⁵)

Collators: onbekend

Kapelaans: onbekend

Vicarie en officium in de parochiekerk

- Vicarie van Onze Lieve Vrouwe (g.v.)

Collators: Evert Huijgen (1593⁹⁸⁶)

Altaristen: Henricus Godefridi (1571⁹⁸⁷); Johan Evertsz Huijgen (1590⁹⁸⁸); Henrick van Diem (1590⁹⁸⁹);

- Officium van Sint-Antonius (g.v.⁹⁹⁰)

Collators: onbekend

Altaristen: onbekend

Vice-cureiten

Jan Gerritsz Verstege (1544⁹⁹¹) (1550⁹⁹²)

977 RAV, 922.

978 AVD, 19.

979 OGZ, nr. 972.

980 Van Veen, 'De pastorie van Garderen', 325-326.

981 GA, AHGZ, inv.nr. 1072, nr. 3410; AVD 19. Volgens De Monte had Cornelis ten Herenhove het collatierecht verkregen door aankoop.

982 GA, AHGZ, inv.nr. 2343, nr. 241.

983 GA, AHGZ, inv.nr. 932, nr. 7204.

984 RAV, 859.

985 Glazema dateert de kapel van Kootwijk op de elfde eeuw, zie: Glazema, 'Oudheidkundige onderzoekingen', 103-105.

986 GA, AHGZ, inv.nr. 2343, nr. 244.

987 AVD, 20.

988 HUA, Archief van het kapittel van Sint-Pieter te Utrecht, inv.nr. 797, ongefolieerd; WVR, 57.

989 HUA, Archief van het kapittel van Sint-Pieter te Utrecht, inv.nr. 797, ongefolieerd; WVR, 57.

990 AVD, 20. Aegidius de Monte stelt dat de stichting nagenoeg niets bezat en de overgebleven inkomsten ten goede moesten komen aan reparatie van de parochiekerk.

991 Cramer en Pijper, *Bibliotheca reformatoria Neerlandica*, IV, 125.

992 GA, AHGZ, inv.nr. 642, nr. 121.

Brant Gijsbertsz (1557⁹⁹³)
 Elbert Willemsz (1558⁹⁹⁴) (1568⁹⁹⁵) (1570⁹⁹⁶)

Pastors

Dirck Arentsz (1499⁹⁹⁷) (1503⁹⁹⁸) (1512⁹⁹⁹)
 Johan van Broeckhuysen (van Presikhaaf) (1553¹⁰⁰⁰) (+1556¹⁰⁰¹)
 Elbert Willemsz (1571¹⁰⁰²) (1572¹⁰⁰³) (1578¹⁰⁰⁴)

Predikanten

Gerardus Verstegen (1593-1594¹⁰⁰⁵)
 Hendrick Dibbetz (waarnemer, 1594¹⁰⁰⁶)
 Timannus Alberti (1594-1604¹⁰⁰⁷)

Kootwijk

(o.v. 1526¹⁰⁰⁸)

Hiërarchie

(Aarts)bisdom	Utrecht
Aartsdiakonaat	Sint-Pieter
Dekenaat	Veluwe
Classis	Neder-Veluwe – gecombineerd met Garderen

Collators

[Bernt van Presikhaaf (1549¹⁰⁰⁹)] ; Hof van Gelre en Zutphen (1593¹⁰¹⁰) (1594¹⁰¹¹),
 maar tussenkomst van ambtsjonkers (1611¹⁰¹²)

Pastors

Dirck Heymansz (<1549¹⁰¹³)

993 GA, AHGZ, inv.nr. 986, nr. 1817.

994 Van Veen, 'De pastorie van Garderen', 325-326.

995 RAB, Raad van Beroerten, inv.nr. 135, fol. 152vo.

996 GA, AHGZ, inv.nr. 1072, nr. 3400.

997 SAH, ORAH, inv.nr. 132, fol. 38re.

998 SAH, ORAH, inv.nr. 132, fol. 76vo.

999 SAH, ORAH, inv.nr. 132, fol. 182re.

1000 GA, AHGZ, inv.nr. 985, nr. 1360.

1001 GA, ORAA, inv.nr. 397, fol. 28-Are.

1002 AVD, 20.

1003 GA, AHGZ, inv.nr. 991, nrs. 3363* en 3366.

1004 SAH, ORAH, inv.nr. 139, fol. 90vo.

1005 RAV, 922.

1006 GA, AHGZ, inv.nr. 932, nr. 7206.

1007 RAV, 922.

1008 HER, 341.

1009 Vgl. GA, OAA, inv.nr. 6383.

1010 GA, AHGZ, inv.nr. 2343, nr. 241.

1011 GA, AHGZ, inv.nr. 932, nr. 7204.

1012 RAV, 859.

1013 GA, OAA, inv.nr. 6383; HER, 135.

Evert Egbertsz van Apeldoorn (1549¹⁰¹⁴) (1568¹⁰¹⁵)
 Theodorus Stephani (Dirck Stevensz) (1573¹⁰¹⁶)
 Jacobus Worm (1583¹⁰¹⁷)

Predikanten

Gerardus Verstegen (1593-1594¹⁰¹⁸)
 Hendrick Dibbetz (waarnemer, 1594¹⁰¹⁹)
 Timannus Alberti (1594-1604¹⁰²⁰)

Voorthuizen

Sint-Gertrudis¹⁰²¹ (o.v. 1031¹⁰²²)

Hiërarchie

(Aarts)bisdome	Utrecht
Aartsdiakonaat	Sint-Pieter
Dekenaat	Veluwe
Classis	Neder-Veluwe

Collators

Abt van Abdinkhof te Paderborn (1183¹⁰²³) (1557¹⁰²⁴); kellenaar van Putten (1593¹⁰²⁵), maar tussenkomst Hof van Gelre en Zutphen (1593¹⁰²⁶)

Vicarieën in de parochiekerk

- Vicarie van Onze Lieve Vrouwe (o.v. 1383¹⁰²⁷)
- Collators: Aart Franckesz en Aart van Corler (1559¹⁰²⁸); Henrick van Corler (1582¹⁰²⁹)
- Altaristen: Aalt Claesz van Voorthuizen (<1550¹⁰³⁰) (1559¹⁰³¹); Aalt Claesz van Voorthuizen of Henrick van Vanevelt (1582¹⁰³²)

1014 GA, OAA, inv.nr. 6383; HER, 135.

1015 RAB, Raad van Beroerten, inv.nr. 135, fol. 162re.

1016 GA, 0324 Archief van de Kelnarij van Putten, inv.nr. 8, nr. 1. De naam van Theodorus Stephani is doorgehaald.

1017 Beernink, 'De reformatie te Nykerk', 34.

1018 RAV, 922.

1019 GA, AHGZ, inv.nr. 932, nr. 7206.

1020 RAV, 922.

1021 Joosting en Muller, *Bronnen*, I, 158; MUL, 440.

1022 OGZ, nr. 157.

1023 OGZ, nrs. 288 en 362.

1024 GA, Archief van de Kelnarij te Putten, inv.nr. 319.

1025 GA, AHGZ, inv.nr. 1004, nr. 7239. Het collatierecht op de kerk van Voorthuizen bleef ongewijzigd vanaf de stichting van de parochiekerk, zie: MUL, 441.

1026 GA, AHGZ, inv.nr. 1004, nr. 7244.

1027 WVR, 107.

1028 WVR, 107.

1029 WVR, 107.

1030 Damen, 'De kellenarij', 308.

1031 WVR, 107.

1032 GA, AHGZ, inv.nr. 4996, nr. 1583-16; WVR 107.

- Vicarie van Sint-Antonius (g.v.)
Collators: geërfden van Voorthuizen (g.v.¹⁰³³)
Altaristen: onbekend
- Vicarie van Sint-Cornelius (g.v.)
Collators: onbekend
Altaristen: Dirck Jacobs (<1586¹⁰³⁴); Henrick Wolters (1586¹⁰³⁵)

Pastors

Heer Everhard (1512¹⁰³⁶)
Franco van Esvelt (1529¹⁰³⁷)
Arnoldus van Venlo (1537-1539¹⁰³⁸)
Johannes Clusser (1557¹⁰³⁹)
Henrick Woltersz (1568¹⁰⁴⁰) (1583¹⁰⁴¹) (1591¹⁰⁴²) (1592¹⁰⁴³) (+1593¹⁰⁴⁴)

Predikanten

Johannes Lontius (1593-1594¹⁰⁴⁵)
Gualtherus de Bruyn (1595-1615¹⁰⁴⁶)

Schoutambt Doorspijk

Doornspijk

Sint-Ludgerus¹⁰⁴⁷ (o.v. 1276-1281¹⁰⁴⁸)

Succursaal

Moederkerk van Doornspijk (<1565¹⁰⁴⁹); gedeelde pastoorsplaats (<1565¹⁰⁵⁰)

Hiërarchie

Bisdommen	Utrecht; Deventer
Aartsdiakonaten	Sint-Pieter (<1559); Deventer (1559>)
Dekenaat	Veluwe (<1559); Hattem (1559>)
Classis	Neder-Veluwe

1033 WVR, 108.

1034 HUA, Archief van het kapittel van Sint-Pieter te Utrecht, inv.nr. 797, ongefolieerd; WVR, 108.

1035 HUA, Archief van het kapittel van Sint-Pieter te Utrecht, inv.nr. 797, ongefolieerd; WVR, 108.

1036 GA, Archief van de Kelnarij te Putten, inv.nr. 9; Damen, 'De kellenarij', 308.

1037 Van Veen, 'Stukken betreffende de kerken'.

1038 Damen, 'De kellenarij', 285.

1039 GA, Archief van de Kelnarij te Putten, inv.nr. 319; Van Veen, 'Stukken betreffende de kerken', 318, bijl. V.

1040 RAB, Raad van Beroerten, inv.nr. 135, fol. 146vo.

1041 GA, AHGZ, inv.nr. 2343, nr. 196. Henrick Woltersz ontving naar eigen zeggen een beroep van de huislieden van Beekbergen.

1042 GA, AHGZ, inv.nr. 1002, nr. 6768.

1043 CAG, 757; APPS, 32.

1044 GA, AHGZ, inv.nr. 1004, nr. 7239.

1045 RAV, 928.

1046 RAV, 928.

1047 MUL, 443; Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 10.

1048 OGZ, nr. 972.

1049 SAE, OAE, inv.nr. 1485; AVD 10.

1050 Westerink, *Elburg en Doornspijk*, 44; Van Veen, 'Bijdrage tot de kennis der verhouding', 341-346.

Collators

[Abt van Werden (11^e eeuw¹⁰⁵¹)]; abt van werden, in leen gegeven aan de pastoor van Doornspijk, maar tussenkomst van het Hof (1555¹⁰⁵²); landsheer en de abt van Werden (1560¹⁰⁵³) (1566¹⁰⁵⁴) (1575¹⁰⁵⁵); Hof van Gelre en Zutphen, maar tussenkomst huislieden (1592¹⁰⁵⁶)

Vicarie en officium in de parochiekerk

- Vicarie van Onze Lieve Vrouwe (g.v.)

Collators: Willem van Haften of schout, kerk- en gildemeesters (1566¹⁰⁵⁷); Arndt van Holte (1582¹⁰⁵⁸); geslacht Van Holte (1605¹⁰⁵⁹)

Altaristen: heer Judocus (1575¹⁰⁶⁰); Henrick Hubertsz (1575¹⁰⁶¹); Cornelis ten Holte (1582¹⁰⁶²); Joost Henricksen (<1592¹⁰⁶³); Gerrit van Holte (1605¹⁰⁶⁴)

- Officium van Onze Lieve Vrouwe (g.v.¹⁰⁶⁵)

Collators: onbekend

Altaristen: onbekend

Pastors

Augustinus Nagge (1541¹⁰⁶⁶)

Evert Hueghen (<1550¹⁰⁶⁷)

Goossen van Hueckelom (1550¹⁰⁶⁸) (1553¹⁰⁶⁹) (1554¹⁰⁷⁰)

Jacob Peters (1554¹⁰⁷¹) (1563¹⁰⁷²) (1565¹⁰⁷³) (1566¹⁰⁷⁴)

Egbert van Hueckel (1568¹⁰⁷⁵)

1051 Vgl. OGZ, nr. 152.

1052 GA, AHGZ, inv.nr. 986, nrs. 1388 en 1389. Na zijn dood in 1555 gaf de pastoor van Doornspijk het collatierecht – met toestemming van de officiële collator – in handen van de pastoors van Hattem en Epe.

1053 EREG, fol. 95vo.

1054 GA, AHGZ, inv.nr. 658, nr. 1963.

1055 AVD, 12.

1056 GA, AHGZ, inv.nr. 1003, nrs. 6925, 6927 en 6928.

1057 GA, AHGZ, inv.nr. 989, nr. 2695.

1058 GA, AHGZ, inv.nr. 2342, nr. 172 en 176. Arndt vroeg bij het Hof om uitstel van collatie namens zijn broer, die gevangen zat op kasteel Blijenbeek.

1059 WVR, 45.

1060 AVD, 12.

1061 AVD, 12.

1062 GA, AHGZ, inv.nr. 986, nrs. 1388 en 1389.

1063 CAG, 753.

1064 WVR, 45.

1065 AVD, 12.

1066 SAE, OAE, inv.nr. 1358.

1067 Van Veen, 'Roomsch-Katholieke geestelijken', AAU 57, 7.

1068 GA, AHGZ, inv.nr. 985, nr. 991; GA, AHGZ, inv.nr. 4920, nr. 1550-52.

1069 SAE, OAE, inv.nr. 1482.

1070 HER, 234. Goossen van Hueckelom overleed voor 12 januari 1555, zie: GA, AHGZ, inv.nr. 986, nr. 1375.

1071 HER, 234.

1072 GA, AHGZ, inv.nr. 988, nr. 2501.

1073 SAE, OAE, inv.nr. 1485.

1074 GA, AHGZ, inv.nr. 658, nrs. 1963 en 1964.

1075 RAB, Raad van Beroerten, inv.nr. 135, fol. 241vo.

Wilhelmus Nagge (1573¹⁰⁷⁶) (1575¹⁰⁷⁷)
 Johannes ten Uitslag (<1592¹⁰⁷⁸) (1592¹⁰⁷⁹) (1593¹⁰⁸⁰)

Predikant

Wessel Johannis (van Groningen) (1593-1607¹⁰⁸¹)

Oosterwolde

Sint-Nicolaas¹⁰⁸² (o.v. 1395¹⁰⁸³)

Hiërarchie

Bisdommen	Utrecht; Deventer
Aartsdiakonaten	Sint-Pieter (<1559); Deventer (1559>)
Dekenaar	Veluwe (<1559); Hattem (1559>)
Classis	Neder-Veluwe

Collators

Landsheer, maar in leen gegeven aan de kerspellieden van Oosterwolde (1468¹⁰⁸⁴); abt van Werden, maar tussenkomst van het Hof (1555¹⁰⁸⁵) (1566¹⁰⁸⁶); abt van Werden (1575¹⁰⁸⁷); Hof van Gelre en Zutphen, maar tussenkomst kerspellieden (1592¹⁰⁸⁸)

Vicarieën in de parochiekerk

- Vicarie van Sint-Antonius (g.v.¹⁰⁸⁹)

Collators: geslacht Foeckinck (1574¹⁰⁹⁰) (1575¹⁰⁹¹); geslacht De Baecke tot Backenhagen (<1620¹⁰⁹²)

Altaristen: Johannes Foeckinck (1574¹⁰⁹³) (1575¹⁰⁹⁴); [Johannes Nuckius (1592¹⁰⁹⁵)]

- Vicarie van Onze Lieve Vrouwe (g.v.¹⁰⁹⁶)

Collators: onbekend

Altaristen: onbekend

1076 GA, Archief van de Kelnarij van Putten, inv.nr. 8, nr. 1.

1077 AVD 12.

1078 GA, AHGZ, inv.nr. 1003, nr. 6925.

1079 CAG, 753.

1080 GA, AHGZ, inv.nr. 1004, nr. 7165.

1081 RAV, 921.

1082 AVD, 175; VHD1, 478; MUL, 444

1083 RRE, 100; MUL, 444.

1084 Van Veen, 'De collatie van de kerk'.

1085 GA, AHGZ, inv.nr. 986, nrs. 1388 en 1389.

1086 GA, AHGZ, inv.nr. 658, nr. 1963.

1087 AVD, 176.

1088 GA, AHGZ, inv.nr. 1003, nr. 6927.

1089 AVD, 176.

1090 AVD, 176.

1091 AVD, 176.

1092 WVR, 88-89.

1093 AVD, 176.

1094 AVD, 176.

1095 CAG, 753.

1096 AVD, 176. Aegidius de Monte stelt dat aan het altaar van Onze Lieve Vrouwe geen stichting meer was verbonden.

*Vice-cureit*Richout Meinards (+1550¹⁰⁹⁷)*Pastors*Alard van Hattem (1527¹⁰⁹⁸)Goossen van Hueckelom (waarnemer, 1555¹⁰⁹⁹)Johannes van Wyhe (1554¹¹⁰⁰) (1566¹¹⁰¹)Dirck Dorre (waarnemer, 1570¹¹⁰²)Ludolf Waeninck (1573¹¹⁰³) (1574¹¹⁰⁴)Andreas Oosterbeeck (1574¹¹⁰⁵) (1575¹¹⁰⁶)Johannes ten Uitslag (1576¹¹⁰⁷) (1592¹¹⁰⁸)*Predikant*Johannes Nuckius (1601-1617¹¹⁰⁹)**Schoutambt Ede****Ede**Sint-Johannes de Doper¹¹¹⁰ (o.v. 1216¹¹¹¹)*Hiërarchie*

(Aarts)bisdom	Utrecht
Aartsdiakonaat	Sint-Pieter
Dekenaat	Veluwe

1097 GA, AHGZ, inv.nr. 985, nr. 847; inv.nr. 1066, nr. 1182.

1098 Van Veen, 'Roomsch-Katholieke geestelijken', *AAU* 44, 120.

1099 HER, 234; vgl. GA, AHGZ, inv.nr. 986, nr. 1375. In de brief vraagt het Hof om inlichtingen aangaande de collatie van de kerken van Elburg, Doornspijk en Oosterwolde, hetgeen erop wijst dat ze alle drie werden bediend door Goossen van Hueckelom. Dit wordt bevestigd vanuit de rekening van de bisschoppelijke vicaris over 1554-1555, waarin Goossen van Hueckelom als pastoor van Doornspijk en Oosterwolde wordt opgevolgd door twee verschillende pastors, zie: HER, 234.

1100 HER, 234.

1101 GA, AHGZ, inv.nr. 658, nrs. 1963 en 1964. Het optreden van Johannes van Wyhe te Oosterwolde in 1566 kan worden betwist, omdat zijn naam niet wordt vermeld in de genoemde brieven uit het archief van het Hof. Omdat bekend is dat Van Wyhe in 1554 werd benoemd tot pastoor, en er geen gegevens bekend zijn over een eventuele andere pastoor die in het ambt zou zijn voorgedragen, gaan we er vanuit dat Van Wyhe ook in 1566 heeft opgetreden als pastoor van Oosterwolde.

1102 SAE, OAE, inv.nr. 1486.

1103 GA, Archief van de Kelnarij van Putten, inv.nr. 8, nr. 1.

1104 AVD, 176.

1105 AVD, 176.

1106 AVD, 176.

1107 GA, AHGZ, inv.nr. 993, nr. 3898. De aanstelling van Johannes ten Uitslag werd betwist door Andreas Oosterbeeck.

1108 GA, AHGZ, inv.nr. 1003, nr. 6927.

1109 RAV, 926. Johannes Nuckius was een voormalig vicaris uit Oosterwolde. Hij bezocht in 1592 de examinatie van pastors te Harderwijk, zie: *CAG*, 753.

1110 Hoogveld, 'Korte bijdrage', 96; Van Schaik, *Belasting, bevolking en bezit*, 302; *MUL*, 440.

1111 Muller en Bouman, *Oorkondenboek van het sticht*, I, nr. 626; vgl. *OGZ*, nr. 445. In een oorkonde uit 838 wordt de *Heoa eaccliesiam dedicatam* genoemd, waarbij het toponiem *Heoa (Heda)* een verbastering van Ede zou kunnen zijn, zie: *OGZ*, nr. 33; *Gysseling, Toponymisch Woordenboek*, I, 319.

Classis Over-Veluwe

Collators

College van kanunniken van het Sint-Janskapittel te Utrecht (1216¹¹¹²); landsheer en de proost van het kapittel van Sint-Pieter te Utrecht (1560¹¹¹³) (1558¹¹¹⁴); Hof van Gelre en Zutphen, maar tussenkomst heer van Kernhem (1589¹¹¹⁵)

Kapel met beneficium

- Kapel van Sint-Antonijs te Lunteren (o.v. 1470¹¹¹⁶)

Collators: pastoor van Ede (1470¹¹¹⁷)

Kapelaans: Sander Pannekoek (1470¹¹¹⁸)

Kapel

- Kapel te Manen (o.v. 1550¹¹¹⁹)

Collators: onbekend

Kapelaans: onbekend

Vicarieën in de parochiekerk

- Vicarie van Onze Lieve Vrouwe (o.v. 1425¹¹²⁰)

Collators: geslacht Van Heuckelom tot Heuckelom (1425¹¹²¹); geslacht Van Arnhem tot Kernhem (1607¹¹²²)

Altaristen: Johan van Ommeren (<1503¹¹²³); Anthony Willems (1593¹¹²⁴)

- Vicarie van Sint-Nicolaas (o.v. 1473¹¹²⁵)

Collators: geslacht Van Arnhem tot Kernhem (1473¹¹²⁶)

Altaristen: onbekend

- Vicarie van het H. Kruis (o.v. c. 1500¹¹²⁷)

Collators: geslacht Van Arnhem tot Kernhem (c. 1500¹¹²⁸)

Altaristen: onbekend

1112 Muller en Bouman, *Oorkondenboek van het sticht*, I, nr. 626.

1113 EREG, fol. 95re. Het collatierecht van de proost van het kapittel van Sint-Pieter (tevens aartsdiaken) wordt betwist door Maris, die – op basis van analyse van het tiendrecht in Ede – het kapittel van Sint-Jan als rechtmatige collator ziet, zie: Maris, 'Over de tienden in Bennekom', 222.

1114 GA, AHGZ, inv.nr. 654, nrs. 1245, 1246, 1249, 1249b en 1300. In de brieven staat niets over een eventueel gedeeld collatierecht van landsheer en kapittel. Over de verklaring van Johan Arntsz, zie: Van Veen, 'Johan Arntss'.

1115 GA, AHGZ, inv.nr. 1000, nr. 5911.

1116 Van Veen, 'De stichting van het kerspel', 352-353.

1117 Van Veen, 'De stichting van het kerspel', 352-353.

1118 Van Veen, 'De stichting van het kerspel', 352-353.

1119 GA, AHGZ, inv.nr. 4919, nr. 1550-15. De status van deze kapel is onduidelijk. Mogelijk betrof het een gebedskapel.

1120 GA, Archief van het Huis Kernhem, inv.nr. 943.

1121 GA, Archief van het Huis Kernhem, inv.nr. 943.

1122 GA, Archief van het Huis Kernhem, inv.nr. 936.

1123 HUA, Archief van het kapittel van Sint-Pieter te Utrecht, inv.nr. 797, ongefolieerd; WVR 48.

1124 HUA, Archief van het kapittel van Sint-Pieter te Utrecht, inv.nr. 797, ongefolieerd; WVR 48.

1125 GA, Archief van het Huis Kernhem, inv.nr. 814, 807 en 943.

1126 GA, Archief van het Huis Kernhem, inv.nr. 943.

1127 GA, Archief van het Huis Kernhem, inv.nr. 943.

1128 GA, Archief van het Huis Kernhem, inv.nr. 943.

- Vicarie van Sint-Barbara (o.v. 1504¹¹²⁹)
Collators: geslacht Van Arnhem tot Kernhem (1504¹¹³⁰)
Altaristen: Brandolf Brantsz van Ham (1504¹¹³¹); Teunis Evertsz (1561¹¹³²)
- Vicarie van Sint-Johannes de Doper (o.v. 1510¹¹³³)
Collators: geslacht Van Arnhem tot Kernhem (1510¹¹³⁴)
Altaristen: onbekend
- Vicarie van Sint-Barbara en Sint-Sebastiaan (o.v. 1522¹¹³⁵)
Collators: geslacht Van Arnhem tot Kernhem (1522¹¹³⁶)
Altaristen: onbekend

Pastors

Johan van Groise (1504¹¹³⁷)
 Johan van Kemenade (1522¹¹³⁸)
 Derrick van Woerd (1544¹¹³⁹)
 Johan Arntsz (1558¹¹⁴⁰) (1559¹¹⁴¹) (1566¹¹⁴²) (1568¹¹⁴³)
 Mathias van Ghestel (1572¹¹⁴⁴)
 Lambert Brinck (Lambertus Brunckius) (1580¹¹⁴⁵)

Predikanten

Lambertus Brunckius (1583¹¹⁴⁶) (1585¹¹⁴⁷) (1589¹¹⁴⁸)
 Petrus Sonnius (1593-1605¹¹⁴⁹)

Bennekom

Sint-Alexander¹¹⁵⁰ (o.v. 1348-1357¹¹⁵¹)

-
- 1129 GA, Archief van het Huis Kernhem, inv.nr. 820, 940 en 943; Hoogveld, 'Korte bijdrage', 95-101.
 1130 GA, Archief van het Huis Kernhem, inv.nr. 943.
 1131 GA, Archief van het Huis Kernhem, inv.nr. 943.
 1132 GA, Archief van het Huis Kernhem, inv.nr. 822.
 1133 GA, Archief van het Huis Kernhem, inv.nr. 813, 823, 943 en 824.
 1134 GA, Archief van het Huis Kernhem, inv.nr. 943.
 1135 GA, Archief van het Huis Kernhem, inv.nr. 821 en 943.
 1136 GA, Archief van het Huis Kernhem, inv.nr. 943.
 1137 GA, Archief van het Huis Kernhem, inv.nr. 943, fundatiebrief van de vicarie van Sint-Barbara, 1504.
 1138 GA, Archief van het Huis Kernhem, inv.nr. 943, fundatiebrief van de vicarie van Sint-Sebastiaan, 1522.
 1139 Van Veen, 'Roomsche-Katholieke geestelijken', AAU 44, 110.
 1140 GA, AHGZ, inv.nr. 654, nr. 1249.
 1141 GA, AHGZ, inv.nr. 654, nr. 1300.
 1142 GA, AHGZ, inv.nr. 989, nrs. 2720 en 2722.
 1143 RAB, Raad van Beroerten, inv.nr. 135, fol. 95vo.
 1144 GA, AHGZ, inv.nr. 645, nr. 775.
 1145 GA, AHGZ, inv.nr. 994, nr. 4177. In de bron wordt Lambert Brinck 'kerckendienaer' genoemd. Mogelijk is Brinck dezelfde als Bornius Borni, die in 1583 in Doesburg aanwezig was bij de examinatie van pastors, zie: Beernink, 'De reformatie te Nykerk', 34.
 1146 GA, AHGZ, inv.nr. 2343, nr. 186.
 1147 GA, AHGZ, inv.nr. 997, nrs. 5210 en 5215.
 1148 GA, AHGZ, inv.nr. 682, nr. 5985; inv.nr. 1000, nrs. 5911 en 6029.
 1149 RAV, 921.
 1150 Maris, 'Over de tienden', 224.
 1151 Maris, 'Over de tienden', 224.

Hiërarchie

(Aarts)bisdom	Utrecht
Aartsdiakonaat	Sint-Pieter
Dekenaat	Veluwe
Classis	Over-Veluwe

Collators

[Heren van Doorwerth en Rosande (15^e eeuw¹¹⁵²)]; Hof van Gelre en Zutpen (1583¹¹⁵³) (1585¹¹⁵⁴), maar tussenkomst heer van Harsselo (1596¹¹⁵⁵)

Vicarieën in de parochiekerk

▪ Vicarie van Onze Lieve Vrouwe (o.v. 1463¹¹⁵⁶)

Collators: Randolph van Heuckelom (1463¹¹⁵⁷); erfgenamen van Randolph van Heuckelom (1463^{>1158})

Altaristen: onbekend

▪ Vicarie van Sint-Antonius (o.v. 1510¹¹⁵⁹)

Collators: heer van Harsselo en het geslacht Van der Stege (1510¹¹⁶⁰)

Altaristen: Gerhard Roist (1510¹¹⁶¹)

▪ Vicarie van Sint-Anna, *alias Heer Geurtsvicarie* (g.v.¹¹⁶²)

Collators: Gerrit Rouwenoort (c. 1580¹¹⁶³)

Altaristen: Nicolaas Jansz (1610¹¹⁶⁴)

Pastors

Gerrit Roest (1537¹¹⁶⁵)

Adriaan Henricksz van Renes (1549¹¹⁶⁶) (1550¹¹⁶⁷) (1568¹¹⁶⁸)

Arent van Bitterswijck (1575¹¹⁶⁹)

Heer Cornelius (1581¹¹⁷⁰)

Predikanten

Lambertus Brunckius (waarnemer, 1581¹¹⁷¹)

1152 Maris, 'Over de tienden', 234-244; Palmboom, *Het kapittel van Sint-Jan*, 149.

1153 GA, AHGZ, inv.nr. 2343, nr. 198a.

1154 GA, AHGZ, inv.nr. 997, nr. 5088.

1155 GA, AHGZ, inv.nr. 1006, nr. 8010.

1156 Van Veen, 'Stichting van een beneficium.'

1157 Van Veen, 'Stichting van een beneficium.'

1158 Van Veen, 'Stichting van een beneficium.'

1159 WVR, 32.

1160 WVR, 32.

1161 WVR, 32.

1162 GA, AHGZ, inv.nr. 1005, nr. 7867; WVR, 32.

1163 WVR, 32.

1164 WVR, 33.

1165 GA, Archief van het Huis Hoekelum, inv.nr. 51.

1166 GA, AHGZ, inv.nr. 984, nrs. 672, 676 en 689.

1167 GA, AHGZ, inv.nr. 985, nr. 842.

1168 RAB, Raad van Beroerten, inv.nr. 135, fol. 108vo.

1169 Van Veen, 'Roomsche-Katholieke geestelijken', *AAU* 57, 4.

1170 GA, AHGZ, inv.nr. 2342, nr. 93. In de brief wordt Cornelius 'gewesen cappelaen van Bennichum' genoemd.

1171 GA, AHGZ, inv.nr. 2342, nr. 93.

Andreas Berckius (1583¹¹⁷²) (1585¹¹⁷³)
 Gijsbert Stevensz (1585¹¹⁷⁴)
 Lenigovius (1596¹¹⁷⁵)
 Antonius Weddaeus (1599-1604¹¹⁷⁶)

Lunteren

Sint-Antonius¹¹⁷⁷ (o.v. 1566¹¹⁷⁸)

Hiërarchie

(Aarts)bisdom	Utrecht
Aartsdiakonaat	Sint-Pieter
Dekenaat	Veluwe
Classis	Over-Veluwe – ook gecombineerd met Otterlo

Collators

Drost, kerkmeesters en kerspellieden (1566¹¹⁷⁹) (1580¹¹⁸⁰), maar tussenkomst van het Hof van Gelre en Zutphen (1584¹¹⁸¹) (1599¹¹⁸²)

Pastoor

Arndt Henricksz (<1580¹¹⁸³)

Predikanten

Henricus Deckerus (1580¹¹⁸⁴)
 Johannes van Eill (1581¹¹⁸⁵) (<1582¹¹⁸⁶)
 Fredericus Tatz (1583¹¹⁸⁷)
 Petrus Sonnius (waarnemer, 1599¹¹⁸⁸)

1172 GA, AHGZ, inv.nr. 2343, nr. 198a.

1173 GA, AHGZ, inv.nr. 997, nr. 5088. In de brief wordt Berckius beschreven als 'gewesen predicant van Bennekom'.

1174 GA, AHGZ, inv.nr. 997, nr. 5088.

1175 GA, AHGZ, inv.nr. 1006, nrs. 8010 en 8016. Mogelijk is Lenigovius dezelfde als Johannes Lemhovius, predikant te Elst (1590) en Asperen (1597), zie: Van Lieburg, *Repertorium*, onder 'Lemhovius (Lemhoorn); Johannes'

1176 RAV, 920.

1177 Kok, *Proeve*, 208, 211.

1178 GA, AHGZ, inv.nr. 4957, nr. 1566-23; GA, AHGZ, inv.nr. 658, nr. 1840; inv.nr. 989, nrs. 2671, 2699, 2720, 2721 en 2722; Van Veen, 'De stichting van het kerspel'.

1179 Van Veen, 'De stichting van het kerspel', 358. De parochiekerk van Lunteren ontstond in 1566 uit die van Ede, zie: GA, AHGZ, inv.nr. 4957, nr. 1566-23; GA, AHGZ, inv.nr. 658, nr. 1840; inv.nr. 989, nrs. 2671, 2699, 2720, 2721 en 2722; vgl. Van Veen, 'De stichting van het kerspel'.

1180 GA, AHGZ, inv.nr. 994, nr. 4286.

1181 GA, AHGZ, inv.nr. 996, nr. 5017.

1182 GA, AHGZ, inv.nr. 1007, nr. 8744.

1183 GA, AHGZ, inv.nr. 994, nrs. 4177 en 4294; inv.nr. 2342, nr. 25.

1184 GA, AHGZ, inv.nr. 994, nr. 4286.

1185 GA, AHGZ, inv.nr. 996, nr. 4892.

1186 GA, AHGZ, inv.nr. 2342, nr. 177; inv.nr. 996, nr. 5017; Johannes van Eill werd in 1563 door dr. Burchard van den Bergh geëxamineerd en deed vervolgens dienst als pastoor van Meteren, zie: GA, AHGZ, inv.nr. 988, nr. 2365.

1187 GA, AHGZ, inv.nr. 996, nr. 5017.

1188 GA, AHGZ, inv.nr. 1007, nrs. 8744 en 8745.

Johannes Fabricius (1601-1606¹¹⁸⁹)

Otterlo

Sint-Jacobus¹¹⁹⁰ (o.v. 1395¹¹⁹¹)

Hiërarchie

(Aarts)bisdom	Utrecht
Aartsdiakonaat	Sint-Pieter
Dekenaat	Veluwe
Classis	Over-Veluwe

Collators

Landsheer (1560¹¹⁹²), maar in leen gegeven aan het geslacht van Delen tot Laar (1560¹¹⁹³) (1593¹¹⁹⁴)

Vicarie in de parochiekerk

▪ Vicarie van Sint-Antonius (c. 1450¹¹⁹⁵)

Collators: Wijnant van Delen tot Laar (1558¹¹⁹⁶)

Altaristen: Zweer van Delen (1558¹¹⁹⁷); Henricus Johannis (1583¹¹⁹⁸)

Pastors

Roelof van Rodenborch (1537¹¹⁹⁹) (1549¹²⁰⁰)

Dirck Hermansz van Garderen (1549¹²⁰¹) (1562¹²⁰²) (1563¹²⁰³) (1568¹²⁰⁴)

Andreas Oosterbeek (1583¹²⁰⁵)

Predikanten

Petrus Sonnius (1592-1593¹²⁰⁶)

1189 RAV, 925.

1190 Grijpink, 'Kerkelijk register', *BBH* 40, 149.

1191 *RRE*, 100.

1192 *ERE*G, fol. 95re.

1193 Op de index van landsheerlijke rechten staat onder Otterlo 'pastorye to Delen' vermeld. Dit impliceert een leenconstructie, zie: *ERE*G, fol. 95re. Dit wordt bevestigd door een lijst van renten behorende tot de pastorie, kosterij, de kerk en de Sint-Antoniusvicarie te Otterlo, behorende tot het Huis Laar, zie: *GA*, Archief van het Huis Laar, inv.nr. 311.

1194 *GA*, *AHGZ*, inv.nr. 1004, nr. 7413. Brandt van Delen tot Harskamp trad op als collator, mogelijk als mombler van de onmondige kinderen van Evert van Delen tot Laar, die in 1586 was overleden, vgl. *GRV*, 114, 224.

1195 *GA*, Archief van het Huis Laar, inv.nr. 311.

1196 *GA*, *AHGZ*, inv.nr. 986, nr. 1843*.

1197 *GA*, *AHGZ*, inv.nr. 986, nr. 1843*.

1198 Beernink, 'De reformatie te Nykerk', 34.

1199 Van Veen, 'Roomsche-Katholieke geestelijken', *AAU* 44, 120.

1200 Grijpink, 'Kerkelijk register', *BBH* 40, 149; *HER* 134. In een procesdossier uit 1551 wordt Roelof van Rodenborch als voormalig pastoor van Otterlo aangeduid, zie: *GA*, *AHGZ*, inv.nr. 4922, nr. 1551-12.

1201 Grijpink, 'Kerkelijk register', *BBH* 40, 149; *HER*, 134.

1202 *GA*, *AHGZ*, inv.nr. 2820.

1203 *GA*, *AHGZ*, inv.nr. 917, nrs. 2832 en 2835.

1204 *RAB*, Raad van Beroerten, inv.nr. 135, fol. 115vo.

1205 Beernink, 'De reformatie te Nykerk', 34.

1206 *RAV*, 926.

Jacobus Waalwijn (1597-1602¹²⁰⁷)

Schoutambt Epe

Epe

Sint-Martinus¹²⁰⁸ (o.v. 1176¹²⁰⁹)

Hierarchie

Bisdommen	Utrecht (<1559); Deventer (1559>)
Aartsdiakonaten	Sint-Pieter (<1559); Deventer (1559>)
Dekenaat	Veluwe (<1559); Hattem (1559>)
Classis	Neder-Veluwe

Collators

Proost van het Sint-Pieterskapittel te Utrecht (1176¹²¹⁰); landsheer, maar betwist door de proost van het Sint-Pieterskapittel te Utrecht (1544¹²¹¹); landsheer (1560¹²¹²) (1575¹²¹³); Hof van Gelre en Zutphen (1581¹²¹⁴), maar tussenkomst van ambtsjonkers (1598¹²¹⁵)

Vicarieën en officium in de parochiekerk

- Vicarie van Sint-Catharina (g.v.)
- Collators: heer van Keppel (1575¹²¹⁶); Joachim van Keppel (<1582¹²¹⁷); Frederick van Pallandt tot Keppel (1595¹²¹⁸)
- Altaristen: Johannes Gerritsz van Deventer (1575¹²¹⁹); Angelus Ottonis (1595¹²²⁰)
- Vicarie van Onze Lieve Vrouwe (g.v.)
- Collators: Gerrit van Dompseleer (1575¹²²¹)
- Altaristen: Andreas Ottonis (1575¹²²²)
- Vicarie van Sint-Antonius (g.v.)
- Collators: huismeesters van de Sint-Antoniusbroederschap en de pastoor (1575¹²²³)

1207 RAV, 926.

1208 AVD, 147.

1209 OGZ, nr. 339.

1210 OGZ, nr. 339.

1211 GA, AHGZ, inv.nr. 4908, nr. 1544-14; J.S. van Veen, 'Geschil over de pastorie', 108-111, 113-117.

1212 EREG, fol. 95vo.

1213 AVD, 148.

1214 GA, AHGZ, inv.nr. 995, nr. 4634.

1215 GA, AHGZ, inv.nr. 1007, nr. 8462.

1216 AVD, 148.

1217 GA, AHGZ, inv.nr. 2342, nr. 123. Dirk en Herman van Keppel, twee zonen van Joachim, maakten aanspraak op het collatierecht.

1218 GA, AHGZ, inv.nr. 1005, nr. 7724.

1219 AVD, 148.

1220 GA, AHGZ, inv.nr. 1005, nr. 7724.

1221 AVD, 148.

1222 AVD, 148.

1223 AVD, 148.

- Altaristen: Gerrit van Heuckelom (1555¹²²⁴) (1575¹²²⁵)
- Vicarie van het H. Kruis (g.v.)
- Collators: pastoor en kerkmeesters (1502¹²²⁶) (1575¹²²⁷); Caspar Backhuys (1595¹²²⁸)
- Altaristen: Egbertus Wennerusz (1502¹²²⁹); Gerardus Dibboldusz (1502¹²³⁰); Andreas Ottonis (1575¹²³¹)
- Officium van Sint-Martinus (g.v.)
- Collators: landsheer (1528¹²³²)
- Altaristen: Andreas Venraedt (1575¹²³³)

Pastors

- Ludolphus Coehuys (1502¹²³⁴)
- Johan ten Holte (1527¹²³⁵) (1534¹²³⁶)
- Pauwels van Beckem (+1535¹²³⁷)
- Jan Nicolai van Zwolle (1535¹²³⁸)
- Gerrit van Leesten (1544¹²³⁹) (1550¹²⁴⁰) (1555¹²⁴¹) (1566¹²⁴²)
- Johan ten Holte (1573¹²⁴³) (1574¹²⁴⁴) (1575¹²⁴⁵)
- Ludolphus Pieck (1592¹²⁴⁶) (1594¹²⁴⁷) (1596¹²⁴⁸) (1597¹²⁴⁹) (1598¹²⁵⁰)

-
- 1224 GA, AHGZ, inv.nr. 985, nr. 937.
- 1225 AVD, 148. In het tweede handschrift van de visitatie is de naam 'Gerardus Hoeckell' doorgestreep en vervangen door 'Hetbelini'.
- 1226 GA, Archief van het Huis De Cannenburg, inv.nr. 555.
- 1227 AVD, 148.
- 1228 GA, AHGZ, inv.nr. 1005, nr. 7784.
- 1229 GA, Archief van het Huis De Cannenburg, inv.nr. 555.
- 1230 GA, Archief van het Huis De Cannenburg, inv.nr. 555.
- 1231 AVD, 148.
- 1232 GA, AGHG, inv.nr. 1700, nr. 339 (oude nummering). In de brief wordt geen melding gemaakt van het Sint-Martinusofficium, maar omdat de andere instellingen in bezit waren van andere kerkelijke belangengroepen – die het niet zullen hebben opgegeven – is het aannemelijk dat de landsheer gebruik maakte van zijn presentatierecht op de voornoemde instelling.
- 1233 AVD, 149.
- 1234 GA, Archief van het Huis De Cannenburg, inv.nr. 555.
- 1235 GA, Archief van het Huis Middachten, inv.nr. 834.
- 1236 GA, Archief van het Huis Middachten, inv.nr. 863.
- 1237 GA, AHGZ, inv.nr. 4908, nr. 1544-14; Van Veen, 'Geschil over de pastorie', 108-111.
- 1238 GA, AHGZ, inv.nr. 4908, nr. 1544-14; Van Veen, 'Geschil over de pastorie', 137.
- 1239 GA, AHGZ, inv.nr. 983, nr. 34. Gerrit van Leesten procedeerde tegen Thomas Parceels, die eveneens aanspraak meende te maken op de pastoorsplaats, zie: GA, AHGZ, inv.nr. 4908, nr. 1544-14.
- 1240 GA, AHGZ, inv.nr. 985, nr. 937.
- 1241 GA, AHGZ, inv.nr. 1068, nrs. 1986 en 2014.
- 1242 GA, AHGZ, inv.nr. 658, nr. 1963.
- 1243 GA, Archief van de Kelnarij van Putten, inv.nr. 8, nr. 1. De naam van Johan ten Holte is doorgehaald.
- 1244 GA, AHGZ, inv.nr. 992, nr. 3658.
- 1245 AVD, 148; GA, AHGZ, inv.nr. 993, nr. 3692.
- 1246 CAG, 753, 760.
- 1247 CAG, 767.
- 1248 CAG, 777.
- 1249 CAG, 785.
- 1250 CAG, 788; GA, AHGZ, inv.nr. 1007, nrs. 8496 en 8502.

Predikanten

Paulus Anthonii van Wilke (1582¹²⁵¹) (1583¹²⁵²) (<1584¹²⁵³)
 Johannes Voskuyl (1598-1604¹²⁵⁴)

Oene

Sint-Dionysius¹²⁵⁵ (o.v. 1176¹²⁵⁶)

Hierarchie

Bisdommen Utrecht (<1559); Deventer (1559>
 Aartsdiakonaten Sint-Pieter (<1559); Deventer (1559>
 Dekenaat Veluwe (<1559); Hattem (1559>
 Classis Neder-Veluwe

Collators

College van kanunniken van het Sint-Mariëkapittel te Utrecht (1255¹²⁵⁷); landsheer en college van kanunniken van het Sint-Mariëkapittel te Utrecht (1560¹²⁵⁸); college van kanunniken van het Sint-Mariëkapittel (1575¹²⁵⁹); Hof van Gelre en Zutphen (1581¹²⁶⁰)

Vicarie en officia in de parochiekerk

▪ Vicarie van Sint-Joris (g.v.)

Collators: Franciscus van Hulsen (1575¹²⁶¹);

Altaristen: Wolter Gerritsz (1552¹²⁶²); Bernard Koesveld (1552¹²⁶³); Arnoldus Dormensz (1575¹²⁶⁴)

▪ Officium van Onze Lieve Vrouwe (g.v.)

Collators: Franciscus van Hulsen (1575¹²⁶⁵)

Altaristen: Arnoldus Dormensz (1575¹²⁶⁶)

▪ Officium van Sint-Antonius (g.v.)

Collators: pastoor en kerkmeesters (1575¹²⁶⁷)

Altaristen: Franciscus Winter (1575¹²⁶⁸)

1251 GA, AHGZ, inv.nr. 996, nr. 4954.

1252 GA, AHGZ, inv.nr. 2343, nrs. 186 en 198f.

1253 GA, AHGZ, inv.nr. 997, nr. 5053.

1254 RAV, 922.

1255 AVD, 149.

1256 OGZ, nr. 339.

1257 OGZ, nr. 778.

1258 EREG, fol. 95vo. Aegidius de Monte noemt in 1575 het kapittel van Sint-Marie als enige collator, zie: AVD, 149.

1259 AVD, 149.

1260 GA, AHGZ, inv.nr. 995, nr. 4634.

1261 AVD, 150.

1262 HER, 184.

1263 HER, 184.

1264 AVD, 149.

1265 AVD, 150.

1266 AVD, 150.

1267 AVD, 150.

1268 AVD, 150.

*Pastors*Alard Willemsz van Hattem (1544¹²⁶⁹) (1550¹²⁷⁰)Lambert Hendricksz van Vaesen (Lambertus Henrici) (1568¹²⁷¹) (1573¹²⁷²) (1575¹²⁷³)
(1581¹²⁷⁴)Bartholomeus ter Cluse (1592¹²⁷⁵) (1594¹²⁷⁶) (1596¹²⁷⁷)*Predikanten*Johan Ketteler (1599-1599¹²⁷⁸)Thomas à Dingslagen (1599-1623¹²⁷⁹)**Vaassen**Sint-Ursula¹²⁸⁰ (o.v. 891¹²⁸¹)*Hiërarchie*

Bisdommen Utrecht (<1559); Deventer (1559>)

Aartsdiakonaten Sint-Pieter (<1559); Deventer (1559>)

Dekenaar Veluwe (<1559); Hattem (1559>)

Classis Neder-Veluwe

Collators

Proost van het Sint-Pieterskapittel te Utrecht (1176¹²⁸²); landsheer en het college van kanniken van het Sint-Mariëkapittel te Utrecht (1560¹²⁸³); landsheer en de paus, maar namens de landsheer uitgevoerd door de aartsdiaken van Deventer (1571¹²⁸⁴); Hof van Gelre en Zutphen, maar tussenkomst heer De Cannenburg (1598¹²⁸⁵) (1611¹²⁸⁶)

Vicarieën in de parochiekerk

- Vicarie van Sint-Anna (o.v. 1502¹²⁸⁷)

Collators: pastoor en kerkmeesters (1502¹²⁸⁸); kerkmeesters en andere geërfden (1518¹²⁸⁹); pastoor en kerspellingen (1571¹²⁹⁰)

1269 Van Veen, 'Rooms-Katholieke geestelijken', *AAU* 44, 119.

1270 Van Veen, 'Rooms-Katholieke geestelijken', *AAU* 44, 119.

1271 GA, AHGZ, inv.nr. 990, nr. 3010; RAB, Raad van Beroerten, inv.nr. 135, fol. 281 vo.

1272 GA, Archief van de Kelnarij van Putten, inv.nr. 8, nr. 1.

1273 AVD, 149.

1274 GA, AHGZ, inv.nr. 995, nr. 4650.

1275 CAG, 753, 754, 760.

1276 CAG, 767.

1277 CAG, 777.

1278 RAV, 925.

1279 RAV, 925.

1280 AVD, 172.

1281 OGZ, nr. 65.

1282 OGZ, nr. 339.

1283 EREG, fol. 95vo.

1284 AVD, 172.

1285 CAG, 631.

1286 CAG, 852.

1287 GA, Archief van het Huis De Cannenburg, inv.nr. 48.

1288 GA, Archief van het Huis De Cannenburg, inv.nr. 48.

1289 GA, Archief van het Huis De Cannenburg, inv.nr. 60.

1290 AVD, 173.

- Altaristen: heer Theodoricus (1518¹²⁹¹); Johan ten Holte (1518¹²⁹²) (1538¹²⁹³); Willem Johansz (1571¹²⁹⁴); Johan ten Holte (1571¹²⁹⁵)
- Vicarie van het H. Kruis (o.v. 1502¹²⁹⁶)
- Collators: erfgenamen van Johan ten Holte (1571¹²⁹⁷)
- Altaristen: Willem Jansz (1538¹²⁹⁸); Peregrinus Jansz van Heerde (1571¹²⁹⁹)
- Vicarie van de H. Geest (o.v. 1457¹³⁰⁰)
- Collators: Hendrik van Isendoorn à Blois tot De Cannenburg (1571¹³⁰¹); Marten van Isendoorn à Blois tot Stockum en De Cannenburg (1594¹³⁰²)
- Altaristen: Peregrinus Jansz van Heerde (1571¹³⁰³)

Pastors

- Johannes ten Holte (1538¹³⁰⁴) (<1554¹³⁰⁵)
- Johan ten Holte (1554¹³⁰⁶) (1568¹³⁰⁷)
- Willem Jansz (1571¹³⁰⁸) (1573¹³⁰⁹)
- Peregrinus Jansz van Heerde (1583¹³¹⁰) (1592¹³¹¹) (1596¹³¹²) (1597¹³¹³) (1598¹³¹⁴) (1599¹³¹⁵) (1600¹³¹⁶) (1601¹³¹⁷) (1602¹³¹⁸) (1603¹³¹⁹) (1604¹³²⁰) (1605¹³²¹) (1610¹³²²)

-
- 1291 GA, Archief van het Huis De Cannenburg, inv.nr. 60.
- 1292 GA, Archief van het Huis De Cannenburg, inv.nr. 60 en 373.
- 1293 GA, Archief van het Huis De Cannenburg, inv.nr. 369.
- 1294 AVD, 173.
- 1295 AVD, 173.
- 1296 GA, Archief van het Huis De Cannenburg, inv.nr. 555.
- 1297 AVD, 173. Johan ten Holte was de voormalig pastoor van Vaassen (reeds overleden in 1571) en moet niet worden verward met Johan ten Holte, de pastoor van Epe. De pastoor stelt dat aan hem en de kerkmeesters het collatierecht tijdelijk toekomt.
- 1298 GA, Archief van het Huis De Cannenburg, inv.nr. 369.
- 1299 AVD, 172.
- 1300 GA, Archief van het Huis De Cannenburg, inv.nr. 27 en 372.
- 1301 AVD, 172.
- 1302 GA, AHGZ, inv.nr. 279b.
- 1303 AVD, 172.
- 1304 GA, Archief van het Huis De Cannenburg, inv.nr. 369.
- 1305 HER, 234.
- 1306 HER, 234.
- 1307 Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming*, bijl. 32, ccclxii.
- 1308 AVD, 172.
- 1309 GA, Archief van de Kelnarij van Putten, inv.nr. 8, nr. 1. De naam van Willem Jansz is doorgehaald.
- 1310 GA, AHGZ, inv.nr. 2343, nr. 186.
- 1311 CAG, 753, 754, 759; APPS, 32.
- 1312 CAG, 777.
- 1313 CAG, 785, 788, 789.
- 1314 CAG, 631.
- 1315 CAG, 793; APPS, 77.
- 1316 CAG, 797; APPS, 89.
- 1317 CAG, 807; APPS, 99.
- 1318 CAG, 810.
- 1319 CAG, 815; APPS, 114.
- 1320 CAG, 661; APPS, 126.
- 1321 APPS, 134.
- 1322 CAG, 681.

*Predikant*Hermannus Goddaeus (1610-1634¹³²³)

Schoutambt Ermelo

ErmeloSint-Nicolaas¹³²⁴ (o.v. 1028¹³²⁵)*Succursaal*Moederkerk van Elspeek¹³²⁶*Hiërarchie*

Bisdommen	Utrecht (<1559); Deventer (1559>)
Aartsdiakonaten	Sint-Pieter (<1559); Deventer (1559>)
Dekenaat	Veluwe (<1559); Harderwijk (1559>)
Classis	Neder-Veluwe

Collators

Abt van de Sint-Paulusabdij te Utrecht (1028¹³²⁷); landsheer en de abt van de Sint-Paulusabdij te Utrecht (1560¹³²⁸); Hof van Gelre en Zutphen (1581¹³²⁹), maar tussenkomst ambtsjonkers (1605¹³³⁰)

Kapel

- Kapel te Staverden (o.v. 1295¹³³¹)
- Collators: Reinoud I van Gelre (1295¹³³²)
 Kapelaans: onbekend

Vicarie en officium in de parochiekerk

- Vicarie van Sint-Catharina (g.v.)
- Collators: landsheer (1528¹³³³); landsheer en de abt van de Sint-Paulusabdij te Utrecht (1560¹³³⁴) (1571¹³³⁵); pastoor en kerspellieden (1593¹³³⁶)

1323 RAV, 928.

1324 Maris, 'Aantekeningen', 64; Zeiler twijfelt tussen Sint-Antonius en Sint-Paulus, zie: Zeiler, 'Kerkpatrocinia', 105.

1325 OGZ, nr. 155.

1326 Broer, *Uniek in de stad*, 330-331.

1327 OGZ, nr. 155.

1328 EREG, fol. 95vo.

1329 GA, AHGZ, inv.nr. 995, nr. 4560.

1330 CAG, 822.

1331 Nijhoff, *Gedenkwaardigheden*, I, nr. 49, 51-52.

1332 Nijhoff, *Gedenkwaardigheden*, I, nr. 49, 51-52.

1333 GA, AGHG, inv.nr. 1700, nr. 908 (oude nummering).

1334 EREG, fol. 95vo.

1335 AVD, 19.

1336 GA, AHGZ, inv.nr. 1004, nr. 7421.

Altaristen: Antonius van Rensen (<1571¹³³⁷) (1576¹³³⁸) (1581¹³³⁹) (1592¹³⁴⁰)
(1593¹³⁴¹) (1595¹³⁴²); Rutger van Baer (1571¹³⁴³)

▪ Officium van Sint-Nicolaas (g.v.)

Collators: onbekend

Altaristen: Johan Willemsz van Zwolle (1571¹³⁴⁴)

Pastors

Johan Momme (1498¹³⁴⁵)

Boudewijn Johansz (<1548¹³⁴⁶)

Reyner Ottensz (1549¹³⁴⁷)

Willem Doorninck (<1552¹³⁴⁸)

Wolter Stevensz van Cooth (1552¹³⁴⁹)

Georgius van Cooth (1568¹³⁵⁰) (1571¹³⁵¹) (1573¹³⁵²) (1574¹³⁵³) (1581¹³⁵⁴) (1585¹³⁵⁵)
(1587¹³⁵⁶) (1588¹³⁵⁷)

Predikanten

Georgius van Cooth (1592-1599¹³⁵⁸)

Wemmarus Stipelius (1600-1604¹³⁵⁹)

Nunspeet

Sint-Antonius¹³⁶⁰ (o.v. 1395¹³⁶¹)

Hiërarchie

Bisdommen Utrecht (<1559); Deventer (1559>)

Aartsdiakonaten Sint-Pieter (<1559); Deventer (1559>)

1337 AVD, 19.

1338 GA, AHGZ, inv.nr. 1006, nr. 8201.

1339 GA, AHGZ, inv.nr. 995, nr. 4643.

1340 GA, AHGZ, inv.nr. 1003, nr. 6868.

1341 GA, AHGZ, inv.nr. 1004, nr. 7421. De aanstelling van de vicaris werd betwist door Elbertus Richardi Proot.

1342 GA, AHGZ, inv.nr. 1005, nr. 7825.

1343 AVD, 19.

1344 AVD, 19.

1345 SAH, ORAH, inv.nr. 132, fol. 22vo.

1346 Grijpink, 'Kerkelijk register', BBH 39, 198.

1347 Grijpink, 'Kerkelijk register', BBH 39, 198.

1348 Grijpink, 'Kerkelijk register', BBH 39, 198; HER 184. Grijpink heeft 1554-1555.

1349 Grijpink, 'Kerkelijk register', BBH 39, 198; HER 184; SAH, ORAH, inv.nr. 135, fol. 119re.

1350 RAB, Raad van Beroerten, inv.nr. 135, fol. 228vo.

1351 AVD, 18.

1352 GA, 0324 Archief van de Kelnarij van Putten, inv.nr. 8, nr. 1.

1353 SAH, ORAH, inv.nr. 138, fol. 66vo.

1354 GA, AHGZ, inv.nr. 995, nr. 4749.

1355 SAH, ORAH, inv.nr. 139, fol. 101re.

1356 GA, AHGZ, inv.nr. 998, nrs. 5328 en 5359. Jurrien van Cooth pleegde een manslag op een zekere Arndt Hendricksz.

1357 GA, AHGZ, inv.nr. 999, nrs. 5618 en 5670.

1358 RAV, 922.

1359 RAV, 922.

1360 VHD1, 380; Kok, *Proeve*, 208, 211.

1361 RRE, 100.

Dekenaar Veluwe (<1559); Harderwijk (1559>
 Classis Neder-Veluwe

Collators

Abt van de Sint-Paulusabdij te Utrecht, maar in leen gegeven aan de pastoor van Ermelo (15^e eeuw¹³⁶²) (1581¹³⁶³); Hof van Gelre en Zutphen (1581¹³⁶⁴), maar tussenkomst huislieden (1581¹³⁶⁵) en ambtsjonkers (1602¹³⁶⁶)

Vicarie en officia in de parochiekerk

- Vicarie van Sint-Antonius (g.v.)

Collators: onbekend

Altaristen: [Everhardus Peregrini (1548¹³⁶⁷)]; Antonius van Leesten (1571¹³⁶⁸)

- Officium van het H. Kruis op het Sint-Antoniusaltaar (g.v.)

Collators: onbekend

Altaristen: Antonius van Leesten (1571¹³⁶⁹)

- Officium van Onze Lieve Vrouwe op het Sint-Antoniusaltaar (g.v.)

Collators: onbekend

Altaristen: Antonius van Leesten (1571¹³⁷⁰)

Pastors

Heer Peter (1508¹³⁷¹)

Wolter Stevensz van Cooth (1552¹³⁷²)

Johannes Keteler (1552¹³⁷³)

Henrick van Cooth (van Leesten) (1559¹³⁷⁴) (1571¹³⁷⁵) (1573¹³⁷⁶)

Joost Peters (Batens) (1581¹³⁷⁷)

Henrick Hermansz (Staempaerth; Vredensis) (1581¹³⁷⁸) (1583¹³⁷⁹) (<1593¹³⁸⁰)

Johannes Wilhelmi (1592¹³⁸¹)

1362 Broer, *Uniek in de stad*, 331, noot 1.

1363 GA, AHGZ, inv.nr. 995, nr. 4749. Het Hof zette de pastoor van Nunspeet af na beëindiging van een crimineel proces. De pastoor van Ermelo werd bevolen om de afgezette pastoor het restant van zijn stipendium te betalen. Intussen begerden de huislieden van Nunspeet een nieuwe pastoor, zie: GA, AHGZ, inv.nr. 2342, nr. 119.

1364 GA, AHGZ, inv.nr. 995, nr. 4730.

1365 GA, AHGZ, inv.nr. 2342, nrs. 119 en 121.

1366 CAG, 812.

1367 GA, AHGZ, inv.nr. 2359; Van Veen, 'Kettersche geestelijken', 406.

1368 AVD, 13

1369 AVD, 13.

1370 AVD, 13.

1371 SAH, ORAH, inv.nr. 132, fol. 144vo.

1372 Grijpink, 'Kerkelijk register', *BBH* 40, 141; HER 184.

1373 Grijpink, 'Kerkelijk register', *BBH* 40, 141; HER 184.

1374 SAH, ORAH, inv.nr. 135, fol. 488vo.

1375 AVD, 13.

1376 GA, Archief van de Kelnarij van Putten, inv.nr. 8, nr. 1.

1377 GA, AHGZ, inv.nr. 4994, nr. 1581-11; inv.nr. 995, nr. 4730.

1378 GA, AHGZ, inv.nr. 2342, nrs. 119 en 121.

1379 GA, AHGZ, inv.nr. 996, nr. 4983.

1380 GA, AHGZ, inv.nr. 1004, nr. 7239.

1381 CAG, 753.

Predikant

Tilmannus Mylius (1593-1616¹³⁸²)

Schoutambt Heerde

Heerde

Sint-Johannes de Doper¹³⁸³ (o.v. 1176¹³⁸⁴)

Hiërarchie

Bisdommen Utrecht (<1559); Deventer (1559>
 Aartsdiakonaten Sint-Pieter (<1559); Deventer (1559>
 Dekenaar Veluwe (<1559); Hattem (1559>
 Classis Neder-Veluwe – tot 1612 gecombineerd met Vorchten¹³⁸⁵

Collators

Proost van het Sint-Pieterskapittel te Utrecht (1176¹³⁸⁶); landsheer (1560¹³⁸⁷) (1575¹³⁸⁸), maar tussenkomst kerkmeesters en kerspellingen (1556¹³⁸⁹); Hof van Gelre en Zutphen (1581¹³⁹⁰), maar tussenkomst ambtsjonkers (1581¹³⁹¹)

Kapel met beneficium

▪ Kapel van Sint-Ethelwoldus te Veessen (o.v. 1176¹³⁹²)
 Collators: geërfden van Veessen (1575¹³⁹³); Reinier van Essen tot Zwanenburg (1595¹³⁹⁴); geërfden van Veessen (1599¹³⁹⁵);
 Kapelaans: Gijsbert Johansz (1575¹³⁹⁶)

Vicarieën en officium in de parochiekerk

▪ Vicarie van Sint-Catharina (g.v.)
 Collators: geslacht Bentinck (1575¹³⁹⁷)
 Altaristen: Dyrmarus Daniels (1575¹³⁹⁸)

1382 RAV, 925.

1383 AVD, 146.

1384 OGZ, nr. 339.

1385 In 1612 werd Henricus Visbach benoemd tot predikant van Vorchten, zie: RAV, 928.

1386 OGZ, nr. 339.

1387 EREG, fol. 95vo. De landsheer moet het collatierecht rond 1500 hebben overgenomen van de proost van het kapittel van Sint-Pieter te Utrecht, zie: Van Veen, 'Geschild over de pastorie', 108-144.

1388 AVD, 146.

1389 GA, AHGZ, inv.nr. 653, nr. 1079.

1390 GA, AHGZ, inv.nr. 995, nr. 4634.

1391 GA, AHGZ, inv.nr. 996, nr. 4876.

1392 OGZ, nr. 339.

1393 AVD, 146.

1394 GA, AHGZ, inv.nr. 1005, nr. 7501.

1395 GA, AHGZ, inv.nr. 1007, nrs. 8611 en 8634.

1396 AVD, 146.

1397 AVD, 146.

1398 AVD, 146.

▪ Vicarie van Sint-Antonius (g.v.)

Collators: geslacht Van Haaften (1575¹³⁹⁹)

Altaristen: Otto Ripperbrant (1575¹⁴⁰⁰)

▪ Officium van Onze Lieve Vrouwe (g.v.)

Collators: Johannes Kockert, Dirck Jacobsz en Goossen ten Starte (1575¹⁴⁰¹)

Altaristen: Johannes van Hattem (1575)

Pastors

Johan Assinck (1506¹⁴⁰²)

Gerrit van Heuckelom (+1526¹⁴⁰³)

Henrick Daniels (1526-1533¹⁴⁰⁴)

Theodoricus Kockert (1548¹⁴⁰⁵)

Peter van Bommel (1556¹⁴⁰⁶) (1568¹⁴⁰⁷) (1573¹⁴⁰⁸) (1575¹⁴⁰⁹) (1578¹⁴¹⁰)

Johannes Cleeffken (1592¹⁴¹¹)

Predikanten

Johan Berendsz Strydholt (1581¹⁴¹²) (1583¹⁴¹³) (1584¹⁴¹⁴) (1585¹⁴¹⁵)

Stephanus (1586¹⁴¹⁶)

Johan Berendsz Strydholt (1592¹⁴¹⁷) (1593¹⁴¹⁸)

Wesselus Matthei Salingensis (1594-1595¹⁴¹⁹)

Andreas Kaffenberg (1597¹⁴²⁰)

Jacobus Schoonhovius (1597-1626¹⁴²¹)

Vorchten

Sint-Johannes de Doper¹⁴²² (o.v. 1176¹⁴²³)

1399 AVD, 147.

1400 AVD, 147.

1401 AVD, 147.

1402 Van Veen, 'Rooms-Katholieke geestelijken', *AAU* 57, 17.

1403 Van Veen, 'Rooms-Katholieke geestelijken', *AAU* 40, 114.

1404 Van Veen, 'Rooms-Katholieke geestelijken', *AAU* 40, 114.

1405 GA, AHGZ, inv.nr. 984, nr. 349.

1406 GA, AHGZ, inv.nr. 653, nr. 1079. Voordat Peter van Bommel werd benoemd, wees de landsheer Reynerus van Ratingen af vanwege onbekwaamheid, zie: GA, AHGZ, inv.nr. 653, nr. 1075*.

1407 RAB, Raad van Beroerten, inv.nr. 135, fol. 262vo.

1408 GA, Archief van de Kelnarij van Putten, inv.nr. 8, nr. 1.

1409 AVD, 146.

1410 Hofman, 'De Beeldenstorm', 134-139.

1411 CAG, 753.

1412 GA, AHGZ, inv.nr. 996, nrs. 4876 en 4890.

1413 GA, AHGZ, inv.nr. 996, nr. 5016.

1414 GA, AHGZ, inv.nr. 996, nr. 5053.

1415 GA, AHGZ, inv.nr. 997, nr. 5124.

1416 GA, AHGZ, inv.nr. 998, nr. 5224.

1417 GA, AHGZ, inv.nr. 1003, nr. 6899.

1418 GA, AHGZ, inv.nr. 1004, nr. 7190.

1419 RAV, 923.

1420 GA, AHGZ, inv.nr. 1006, nr. 8264. De classis wilde voorkomen dat Kaffenberg definitief tot predikant van Heerde werd benoemd. zie: GA, AHGZ, inv.nr. 1006, nr. 8185.

1421 RAV, 923.

1422 AVD, 145.

1423 OGZ, nr. 339.

Hiërarchie

Bisdommen	Utrecht (<1559); Deventer (1559>)
Aartsdiakonaten	Sint-Pieter (<1559); Deventer (1559>)
Dekenaat	Veluwe (<1559); Hattem (1559>)
Classis	Neder-Veluwe – tot 1612 gecombineerd met Heerde ¹⁴²⁴

Collators

Proost van het Sint-Pieterskapittel te Utrecht (1176¹⁴²⁵); landsheer (1560¹⁴²⁶) (1571¹⁴²⁷); Hof van Gelre en Zutphen (1581¹⁴²⁸), maar tussenkomst dijkgraaf (1594¹⁴²⁹)

Vicarie en officium in de parochiekerk

- Vicarie van Sint-Catharina (o.v. 1447¹⁴³⁰)

Collators: Hendrik van Essen tot Zwanenburg en zijn vrouw Marie (<1447¹⁴³¹); Rijckwijn van Essen tot Zwanenburg (1571¹⁴³²); Rijckwijn van Essen tot Zwanenburg (1622¹⁴³³)

Altaristen: Hugo Jansz van Vaessen (1559¹⁴³⁴); Johannes Kruysse (1571¹⁴³⁵)

- Officium van Onze Lieve Vrouwe op het Sint-Catharina-altaar (o.v. 1447¹⁴³⁶)

Collators: onbekend¹⁴³⁷

Altaristen: onbekend

Pastors

Dirck Dorre (1559¹⁴³⁸)

[Hugo Jansz van Vaessen (1560¹⁴³⁹)]

Evert Egbertsz (1571¹⁴⁴⁰)

Heer Berend (waarnemer, 1581¹⁴⁴¹)

1424 In 1612 werd Henricus Visbach benoemd tot predikant van Vorchten, zie: RAV, 928.

1425 OGZ nr. 339.

1426 EREG, fol. 95vo.

1427 AVD, 145.

1428 GA, AHGZ, inv.nr. 995, nr. 4634.

1429 GA, AHGZ, inv.nr. 1005, nr. 7501.

1430 VHD2, 479.

1431 VHD2, 479.

1432 AVD, 145.

1433 WVR, 108.

1434 GA, AHGZ, inv.nr. 654, nr. 1296.

1435 AVD, 145.

1436 VHD2, 479.

1437 Het officium van Onze Lieve Vrouwe werd gesticht door Gerarda, de huisvrouw van Johan Voet, en Egbert ter Beck in 1447, op voorwaarde dat de stichting ter begeving van de collators van de vicarie van Sint-Catharina zou staan, zie: VHD2, 479. Omdat het officium door Aegidius de Monte niet wordt genoemd, zijn in dit overzicht de collators niet opgenomen.

1438 GA, AHGZ, inv.nr. 654, nr. 1296.

1439 GA, AHGZ, inv.nr. 654, nr. 1296; inv.nr. 655, nrs. 1373b en 1373c. Het is onduidelijk of de door Dirck Dorre en Hugo Jansz van Vaessen voorgestelde permutatie ook daadwerkelijk doorgang heeft gevonden.

1440 AVD, 145.

1441 GA, AHGZ, inv.nr. 996, nr. 4903. Berend was een voormalig monnik uit Hulsbergen die zich doorgaans in Vorchten ophield.

*Predikanten*Wesselus Matthei Salingensis (waarnemer, 1594¹⁴⁴²)[Andreas Kaffenberg (waarnemer, 1597¹⁴⁴³)]Jacobus Schoonhovius (waarnemer, 1598¹⁴⁴⁴) (waarnemer, 1599¹⁴⁴⁵)**Schoutambt Nijkerk**

NijkerkSint-Catharina¹⁴⁴⁶ (o.v. 1333-1334¹⁴⁴⁷)*Hiërarchie*

(Aarts)bisdom Utrecht

Aartsdiakonaat Sint-Pieter

Dekenaat Veluwe

Classis Neder-Veluwe

*Collators*Landsheer en de abt van Abdinkhof (1560¹⁴⁴⁸); Hof van Gelre en Zutphen (1583¹⁴⁴⁹),
maar tussenkomst ambtsjonkers (1589¹⁴⁵⁰) (1592¹⁴⁵¹)*Gasthuiskapel*

- Gasthuiskapel (o.v. 1436¹⁴⁵²)

Collators: gasthuismeesters (1436¹⁴⁵³)

Kapelaans: onbekend

Vicarieën in de parochiekerk

- Vicarie van Sint-Nicolaas (o.v. 1353¹⁴⁵⁴)

Collators: onbekend

Altaristen: Simon van Nyenhuys (Nannonis) (1527¹⁴⁵⁵); Johannes Anthonii (1527¹⁴⁵⁶)

1442 GA, AHGZ, inv.nr. 1005, nrs. 7501 en 7502.

1443 In 1597 was Andreas Kaffenberg predikant van Heerde. Op basis van een brief van de kerkmeesters van Vorchten uit 1599, waarin staat dat de predikanten van Heerde tot dan toe ook in Vorchten bediening hebben gedaan, mogen we aannemen dat Andreas Kaffenberg (die op op aanraden van de classis niet definitief werd benoemd tot predikant van Heerde) ook heeft waargenomen in Vochten, zie: GA, AHGZ, inv.nr. 1007, nr. 8635.

1444 GA, AHGZ, inv.nr. 1007, nr. 8527.

1445 GA, AHGZ, inv.nr. 1007, nr. 8635.

1446 Kok, *Proeve*, 107.1447 Hagoort, *De Gelderse zeepolder Arkemheen*, 217; Van Lieburg, *Heilig Nijkerk*, 19

1448 EREG, fol. 95re-95vo.

1449 GA, AHGZ, inv.nr. 996, nr. 4989.

1450 GA, AHGZ, inv.nr. 1000, nrs. 6074 en 6093.

1451 GA, AHGZ, inv.nr. 1003, nr. 7033.

1452 Beernink, 'De reformatie te Nykerk', bijl. 4, 131-132.

1453 Beernink, 'De reformatie te Nykerk', bijl. 4, 131-132.

1454 Brom, *Bullarium Trajectense*, II, nr. 1471 en 1472, 53.

1455 HER, 85.

1456 HER, 85.

- Vicarie van het H. Kruis (g.v.)
Collators: geslacht Van Oldebarneveldt¹⁴⁵⁷; Ernst van Oldebarneveldt (1608¹⁴⁵⁸); Frederik Jacobsz Vlugh (1608¹⁴⁵⁹); geslachten Van Oldebarneveldt en Vlugh (1616¹⁴⁶⁰)
Altaristen: Casijn Nicolaasz van Oldebarneveldt (1610¹⁴⁶¹); Willem Frederiksz Vlugh (1610¹⁴⁶²)
- Vicarie van Sint-Anna en Sint-Catharina (o.v. 1554¹⁴⁶³)
Collators: Gerrit Elbertsz van der Nijkerk en Gerrit Elbertsz (1554¹⁴⁶⁴); Elbertje Elbertsdr. Gerrits (1582¹⁴⁶⁵); Elbert Ricksz Proot (1593¹⁴⁶⁶) (1596¹⁴⁶⁷)
Altaristen: Elbert Ricksz (1554¹⁴⁶⁸); Hollick van Hollick (<1581¹⁴⁶⁹); Elbert Rickesen Proot (1582¹⁴⁷⁰); Lambertus Elberts (1592¹⁴⁷¹)
- Vicarie van Onze Lieve Vrouwe, *alias Onze Lieve Vrouwe in de Sonne* (g.v.)
Collators: pastoor en kerkmeesters¹⁴⁷²; Goossen van Corler (1611¹⁴⁷³)
Altaristen: Joachim van Corler (1591¹⁴⁷⁴); Boldewijn van Corler (1599¹⁴⁷⁵)
- Vicarie van Sint-Antonius (g.v.)
Collators: pastoor, gildemeesters en geërfden (g.v.¹⁴⁷⁶)
Altaristen: Lambert Elberts (1592¹⁴⁷⁷)
- Vicarie van Sint-Severus (g.v.)
Collators: Gijsbert van Twiller (1608¹⁴⁷⁸)
Altaristen: Everhardus Swaer (1597¹⁴⁷⁹); Nicolaas Hendricksz Meijntsen (1597¹⁴⁸⁰)

*Pastors*Gerrit Egbertsz (1525¹⁴⁸¹)Johannes Anthonii (1526¹⁴⁸²)

1457 Beernink, 'De reformatie te Nykerk', 113.

1458 Beernink, 'De reformatie te Nykerk', 113.

1459 Beernink, 'De reformatie te Nykerk', 113.

1460 WVR, 84.

1461 HUA, Archief van het kapittel van Sint-Pieter te Utrecht, inv.nr. 797, ongefolioerd; WVR 84.

1462 HUA, Archief van het kapittel van Sint-Pieter te Utrecht, inv.nr. 797, ongefolioerd; WVR 84.

1463 Grijpink, 'Kerkelijk register', *BBH* 40, 143.1464 Grijpink, 'Kerkelijk register', *BBH* 40, 143; *HER* 239. Gerrit van Nijkerk was de abt van de Sint-Paulusabdij te Utrecht.

1465 WVR 84. Elbertje was de weduwe van Rick Proot.

1466 GA, AHGZ, inv.nr. 1004, nrs. 7421 en 7436; inv.nr. 2343, nr. 246. De vicarie werd voor het Hof betwist door de ambtsjonkers, kerkmeesters, gildemeesters en kerspellieden van Nijkerk.

1467 GA, AHGZ, inv.nr. 5010, nr. 1596-11.

1468 Grijpink, 'Kerkelijk register', *BBH* 40, 143; *HER* 239.

1469 WVR, 84.

1470 WVR, 84.

1471 CAG, 753.

1472 Beernink, 'Het onderwijs te Nijkerk', 117.

1473 WVR, 84.

1474 Beernink, 'De reformatie te Nykerk', 114.

1475 Beernink, 'De reformatie te Nykerk', 114.

1476 WVR, 85.

1477 CAG, 753.

1478 GA, AHGZ, inv.nr. 5035, nr. 1608-14.

1479 WVR, 83.

1480 HUA, Archief van het kapittel van Sint-Pieter te Utrecht, inv.nr. 797, ongefolioerd; WVR, 83.

1481 SAH, ORAH, inv.nr. 133, fol. 56vo.

1482 Grijpink, 'Kerkelijk register', *BBH* 40, 143.

Herman van Nyenhuis (Nannonis) (1549¹⁴⁸³)
 Everhardus Swaer (1563¹⁴⁸⁴) (1568¹⁴⁸⁵) (1569¹⁴⁸⁶) (1570¹⁴⁸⁷) (1573¹⁴⁸⁸) (1578¹⁴⁸⁹)
 (1580¹⁴⁹⁰) (1588¹⁴⁹¹) (1589¹⁴⁹²) (1593¹⁴⁹³) (1600¹⁴⁹⁴)

Predikanten

Rutger van Siburg (1583¹⁴⁹⁵)
 Johannes Switterius (1594-1633¹⁴⁹⁶)

Schoutambt Putten

Putten

Sint-Pancratius¹⁴⁹⁷ (o.v. 1031¹⁴⁹⁸)

Hiërarchie

Bisdommen	Utrecht (<1559); Deventer (1559>)
Aartsdiakonaten	Sint-Pieter (<1559); Deventer (1559>)
Dekenaar	Veluwe (<1559); Harderwijk (1559>)
Classis	Neder-Veluwe

Collators

Abt van Abdinkhof te Paderborn (1031¹⁴⁹⁹), maar in leen gegeven aan de kellenaar van Putten (1571¹⁵⁰⁰) (1593¹⁵⁰¹) (1596¹⁵⁰²)

Vicarieën en officia in de parochiekerk

- Vicarie van Sint-Andreas de Apostel (g.v.)

Collators: abt van Abdinkhof te Paderborn (1571¹⁵⁰³); Carel Bentinck tot Beren-

-
- 1483 GA, AHGZ, inv.nr. 984, nr. 587; Grijpink, 'Kerkelijk register', *BBH* 40, 143.
 1484 GA, AHGZ, inv.nr. 988, nr. 2383.
 1485 Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming*, bijl. 32, ccclviii.
 1486 GA, AHGZ, inv.nr. 1071, nr. 3185.
 1487 GA, AHGZ, inv.nr. 991, nr. 3228; GA, Archief van het Convent Hulsbergen, inv.nr. 15, nr. 1.
 1488 GA, AHGZ, inv.nr. 992, nr. 3613.
 1489 GA, AHGZ, inv.nr. 4529, nr. 1578-1.
 1490 GA, ORAV, inv.nr. 310, fol. 25re. Van 1581 tot 1587 deed Swaer dienst als plaatsvervangend kellenaar van Putten, zie: Damen, 'De kellenarij', 256.
 1491 GA, AHGZ, inv.nr. 999, nr. 5596.
 1492 GA, AHGZ, inv.nr. 1000, nrs. 6071, 6074 en 6076.
 1493 GA, AHGZ, inv.nr. 1004, nrs. 7278 en 7347.
 1494 APPS, 80.
 1495 GA, AHGZ, inv.nr. 996, nr. 4989; inv.nr. 2343, nr. 187.
 1496 RAV, 925.
 1497 Kok, *Proeve*, 145-146.
 1498 OGZ, nr. 157.
 1499 OGZ, nr. 157.
 1500 AVD, 17. Deze leenconstructie komt voor in 1593, maar moet al langer hebben gegolden, zie: GA, AHGZ, inv.nr. 1004, nr. 7239.
 1501 GA, AHGZ, inv.nr. 1004, nrs. 7239 en 7310.
 1502 Gemeentearchief Putten, Archief van de Heilige Maria Zuiveringsparochie, inv.nr. 5.
 1503 AVD, 17. Het collatierecht werd volgens Aegidius de Monte betwist door Willem Bentinck tot Berencamp.

- camp (1609¹⁵⁰⁴)
 Altaristen: Alard van Delen (1516¹⁵⁰⁵); Gerard van Hueckelom (1516¹⁵⁰⁶); Ismarus Egberts (1571¹⁵⁰⁷)
- Vicarie van Onze Lieve Vrouwe (o.v. 1452¹⁵⁰⁸)
- Collators: pastoor, kerkmeesters en procurators van Onze Lieve Vrouwevicarie (1426¹⁵⁰⁹);
- Altaristen: Everhardus Swaer (1571¹⁵¹⁰) (1573¹⁵¹¹)
- Officium van het H. Kruis (o.v. 1510¹⁵¹²)
- Collators: Katharina van Scherpenzeel, weduwe van Reinier van Arler (1510¹⁵¹³)
- Altaristen: heer Jacobus (1571¹⁵¹⁴)
- Officium van Sint-Antonius (g.v.)
- Collators: onbekend
- Altaristen: Goossen Crachtighusen (1571¹⁵¹⁵)
- Officium van het H. Sacrament (g.v.¹⁵¹⁶)
- Collators: onbekend
- Altaristen: onbekend

Pastors

- Johan van Rietberg (1500¹⁵¹⁷)
 Dirck van Roermond (1536¹⁵¹⁸)
 Andreas van Liesborn (1550¹⁵¹⁹)
 Johan van Coblenz (1550¹⁵²⁰) (+1552¹⁵²¹)
 Andreas van Liesborn (1557¹⁵²²)
 Dirck Stevensz (1568¹⁵²³)
 Bruno Fabritius (1571¹⁵²⁴) (1573¹⁵²⁵)
 Caspar van Venlo (1580¹⁵²⁶)

1504 WVR, 91.

1505 WVR, 91.

1506 WVR, 91.

1507 AVD, 17.

1508 GA, Archief van de Kelnarij van Putten, inv.nr. 311; J.S. van Veen, 'Stichting der O. L. V. vicarie in de kerk te Putten', *AAU* 39 (1913) 326-328.

1509 GA, Archief van de Kelnarij van Putten, inv.nr. 311.

1510 AVD, 18.

1511 GA, AHGZ, inv.nr. 992, nr. 3613.

1512 De Vries, 'Veluwsche geslachten', 5.

1513 De Vries, 'Veluwsche geslachten', 5.

1514 AVD, 18.

1515 AVD, 18; vgl. Damen, 'De kellenarij', 308.

1516 Het officium wordt genoemd door Van Heussen, zie: VHD2, 389, maar niet door Aegidius de Monte.

1517 GA, Archief van de Kelnarij van Putten, inv.nr. 294, fol. 23vo.

1518 GA, Archief van de Kelnarij van Putten, inv.nr. 119.

1519 GA, Archief van de Kelnarij van Putten, inv.nr. 180.

1520 GA, AHGZ, inv.nr. 1066, nr. 1284.

1521 Damen, 'De kellenarij', 287.

1522 GA, AHGZ, inv.nr. 986, nr. 1682.

1523 RAB, Raad van Beroerten, inv.nr. 135, fol. 215vo.

1524 AVD, 17.

1525 GA, 0324 Archief van de Kelnarij van Putten, inv.nr. 8, nr. 1.

1526 Damen, 'De kellenarij', 289.

Wilhelmus van Wees (1583¹⁵²⁷) (1592¹⁵²⁸) (1594¹⁵²⁹) (1595¹⁵³⁰) (1596¹⁵³¹) (1599¹⁵³²)
(1605¹⁵³³) (1608¹⁵³⁴) (1609¹⁵³⁵) (1610¹⁵³⁶)

Predikant

Petrus Kintzius (1598-1618¹⁵³⁷)

Schoutambt Voorst

Voorst

Sint-Trinitas¹⁵³⁸ (o.v. 893¹⁵³⁹)

Hiërarchie

Bisdommen Utrecht (<1559); Deventer (1559>)
Aartsdiakonaten Sint-Pieter (<1559); Deventer (1559>)
Dekenaat Veluwe (<1559); Doesburg (1559>)
Classis Over-Veluwe

Collators

Abt van Prüm (893¹⁵⁴⁰); landsheer en de abt van Prüm (1560¹⁵⁴¹); landsheer en de heer van Doorwerth (1572¹⁵⁴²); Hof van Gelre en Zutphen, maar tussenkomst ambtsjonkers (1594¹⁵⁴³)

Vicarieën en officium in de parochiekerk

▪ Vicarie van het H. Kruis (o.v. 1484¹⁵⁴⁴)

Collators: Joost van Hemert tot Sinderen (1503¹⁵⁴⁵); Anna van Flodorp, weduwe van Joost van Hemert (1520¹⁵⁴⁶); Maria van Wittenhorst (1562¹⁵⁴⁷); Ka-

1527 GA, AHGZ, inv.nr. 2343, nr. 190.

1528 CAG, 753, 757.

1529 CAG, 764, 767.

1530 CAG, 775.

1531 CAG, 777, 782.

1532 GA, AHGZ, inv.nr. 1007, nr. 8714; APPS, 80.

1533 APPS, 137; CAG, 823.

1534 APPS, 169; CAG, 842.

1535 CAG, 845.

1536 CAG, 851.

1537 RAV, 926. Petrus Kintzius deed in 1597 dienst als waarnemer, zie: GA, AHGZ, inv.nr. 1006, nr. 8125 en 8249. De diensten werden eveneens waargenomen door predikanten uit Harderwijk en Voorthuizen, zie: GA, AHGZ, inv.nr. 1006, nr. 8250.

1538 AVD, 157.

1539 OGZ, nr. 66.

1540 OGZ, nr. 66.

1541 EREG, fol. 95vo.

1542 AVD, 157. De heer van Doorwerth trad sinds 1568 op als leenheer namens de abdj Prüm, zie: GA, Leenkamer Klarenbeek, inv.nr. 5.

1543 GA, AHGZ, inv.nr. 1005, nr. 7489; De Weerd, 'Adellijke beschermers', 49-50.

1544 Van Veen, 'Een en ander'. De vicarie werd gesticht door Joost van Hemert tot Sinderen.

1545 WVR, 106.

1546 WVR, 106.

1547 GA, AHGZ, inv.nr. 988, nr. 2315; WVR 106. Het collatierecht werd betwist door Frederick Torck tot Sinderen, zie: GA, AHGZ, inv.nr. 916, nr. 2801.

- rel van Steenberg tot Nijenbeek (1566¹⁵⁴⁸); Karel van Steenberg tot Nijenbeek (1572¹⁵⁴⁹)
- Altaristen: Dirck van Aalten (1503¹⁵⁵⁰); Herman Hissinck (1503¹⁵⁵¹); Jan van Venray (van der Poel) (1503¹⁵⁵²) (1539¹⁵⁵³); Jasper Willems (1562¹⁵⁵⁴); Peter van Steenberg (1566¹⁵⁵⁵) (1572¹⁵⁵⁶)
- Vicarie van de Elfduizend Heilige Maagden (g.v.)
- Collators: Maria van Wittenhorst tot Sinderen (1572¹⁵⁵⁷)
- Altaristen: Robert Staal (1572¹⁵⁵⁸)
- Vicarie van Onze Lieve Vrouwe (g.v.)
- Collators: Karel van Steenberg tot Nijenbeek (1547¹⁵⁵⁹) (1572¹⁵⁶⁰)
- Altaristen: Henrickus ten Slick (1547¹⁵⁶¹); Ahasverus van Zuylen (1547¹⁵⁶²); Daniël Swaven (1572¹⁵⁶³)
- Vicarie van Sint-Antonius, *alias de vicarie van Sint-Petrus en Sint-Paulus* (g.v.¹⁵⁶⁴)
- Collators: pastoor en kerkmeesters (waarnemend, 1572¹⁵⁶⁵)
- Altaristen: Henricus Hessenius van Arnhem (1572¹⁵⁶⁶)
- Officium van Sint-Anna op het Sint-Antoniusaltaar (g.v.)
- Collators: pastoor en communicanten (1572¹⁵⁶⁷)
- Altaristen: onbekend

Vice-cureiten[de zoon van Berend van Meurs (1546¹⁵⁶⁸)]Karel van Schevickhaven (1562¹⁵⁶⁹)Dirck van Grol (1563¹⁵⁷⁰)

1548 GA, AHGZ, inv.nr. 4956, nr. 1566-3.

1549 AVD, 157. Het collatierecht werd betwist door Gerardus Staal, zie: GA, AHGZ, inv.nr. 1073, nr. 3672.

1550 WVR, 106.

1551 WVR, 106.

1552 WVR, 106.

1553 GA, Archief van de Heerlijkheid Nederhemert 1, inv.nr. 260.

1554 WVR, 106.

1555 GA, AHGZ, inv.nr. 4956, nr. 1566-3.

1556 AVD, 157.

1557 AVD, 158. Aegidius de Monte heeft als collatrix 'domina de Steynderen'.

1558 AVD, 158.

1559 GA, Archief van de Sint-Remigiuserk te Hengelo, inv.nr. 23.

1560 AVD, 158.

1561 GA, Archief van de Sint-Remigiuserk te Hengelo, inv.nr. 23.

1562 GA, Archief van de Sint-Remigiuserk te Hengelo, inv.nr. 23.

1563 AVD, 158. Aegidius de Monte heeft 'pastor in Hengel, prope Sellem'. De pastoor van Hengelo (Gld.) omstreeks 1572 was Daniël Swaven, zie: Van Veen, 'Rooms-Katholieke geestelijken', AAU 57, 18.

1564 HUA, Archief van het kapittel van Sint-Pieter te Utrecht, inv.nr. 797, ongefolieerd; WVR, 107.

1565 AVD, 157.

1566 AVD, 157.

1567 AVD, 158.

1568 GA, AHGZ, inv.nr. 905, nr. 266. De zoon van Berend van Meurs is waarschijnlijk nooit definitief benoemd tot vice-cureit, omdat de pastoor van Voorst de reeds toegezegde ambtsvoordracht terugtrok.

1569 GA, ORAA, inv.nr. 399, tussen f. 27vo en 28ro.

1570 Van Veen, 'Rooms-Katholieke geestelijken', AAU 57, 32, noot 2.

Henricus Poeyen van Walbeek (1572¹⁵⁷¹)

Pastors

Reinier van Steenberg (1513¹⁵⁷²)

Swavo Veecken (1537¹⁵⁷³)

Herman Koenraads (Huegh) van Elburg (1546¹⁵⁷⁴) (1562¹⁵⁷⁵)

Reinier Simons (1572¹⁵⁷⁶)

Predikanten

Johannes Lontius (1594-1598¹⁵⁷⁷)

Gerardus Verstegen (1598-1603¹⁵⁷⁸)

Terwolde

Sint-Cosmas en Damianus¹⁵⁷⁹ (o.v. 1320¹⁵⁸⁰)

Hiërarchie

Bisdommen Utrecht (<1559); Deventer (1559>)

Aartsdiakonaten Sint-Pieter (<1559); Deventer (1559>)

Dekenaar Veluwe (<1559); Deventer (1559>)

Classis Over-Veluwe

Collators

Landsheer en de proost van het Sint-Lebuïnskapittel te Deventer (1560¹⁵⁸¹); proost van het Sint-Lebuïnskapittel te Deventer (1571¹⁵⁸²); Hof van Gelre en Zutphen (1581¹⁵⁸³), maar betwist door magistraat van Deventer (1592-1593¹⁵⁸⁴) en tussenkomst ambtsjonkers (1601¹⁵⁸⁵)

1571 AVD, 157.

1572 Van Veen, 'Roomsche-Katholieke geestelijken', *AAU* 57, 32.

1573 Van Veen, 'Roomsche-Katholieke geestelijken', *AAU* 44, 125.

1574 GA, AHGZ, inv.nr. 905, nr. 266.

1575 GA, ORAA, inv.nr. 399, fol. 3re; GA, AHGZ, inv.nr. 988, nr. 2315.

1576 AVD, 157. Aegidius de Monte heeft ook Daniël Swaven, niet residerend. Deze komt gelijktijdig voor als pastoor van Hengelo (Gld.), zie: Van Veen, 'Roomsche-Katholieke geestelijken', *AAU* 57, 18. Reinier Simons gold in 1583 als vicaris van de Sint-Eusebiuskerk van Arnhem, zie: GA, OAA, inv.nr. 6100, nr. 114b.

1577 RAV, 928. Johannes Lontius deed in 1593 dienst als waarnemer, zie: GA, AHGZ, inv.nr. 1004, nr. 7363. Mogelijk is dit dezelfde persoon als heer Egbertus, die enkele maanden eerder als predikant van Voorst wordt aangeduid, zie: GA, AHGZ, inv.nr. 1004, nr. 7162.

1578 RAV, 928.

1579 AVD, 142.

1580 Berkelbach van der Sprenkel, *Regesten van oorkonden*, nr. 446, 179. Kok stelt dat de oorkonde mogelijk ouder is, zie: Kok, *Proeve*, 61.

1581 EREG, fol. 96re.

1582 AVD, 142.

1583 GA, AHGZ, inv.nr. 995, nr. 4634.

1584 Stadsarchief Deventer, Archief van de schepenen en raad van de stad Deventer (periode Republiek), inv.nr. 72.

1585 CAG, 646; De Weerd, 'Adellijke beschermers', 49.

Vicarieën in de parochiekerk

- Vicarie van Sint-Catharina (g.v.)
Collators: Rudolf van Twyckel (1571¹⁵⁸⁶)
Altaristen: Wijnand van Twyckel (1571¹⁵⁸⁷)
- Vicarie van Sint-Antonius (g.v.)
Collators: Jan Troost (1571¹⁵⁸⁸)
Altaristen: Joannes Fontanus (van de Bron) (1571¹⁵⁸⁹)

Pastors

Jacob Alberts (1548¹⁵⁹⁰)
Jacob Verheiden (1571¹⁵⁹¹) (1582¹⁵⁹²) (1590¹⁵⁹³) (1591¹⁵⁹⁴) (1592¹⁵⁹⁵)

Predikanten

Gerardus van Keppel (waarnemer, 1594-1597¹⁵⁹⁶)
Henrick Hollingerus (van Straatsburch) (1597¹⁵⁹⁷)
Johan Lessinck (1597¹⁵⁹⁸)
Martinus Cuyper (onrechtmatig, 1598¹⁵⁹⁹)
Johannes Arnoldus Rodingensus (1598-1599¹⁶⁰⁰)
Johannes Drielandus (1599-1605¹⁶⁰¹)

Twello

Onze Lieve Vrouwe¹⁶⁰² (o.v. 1395¹⁶⁰³)

Hiërarchie

Bisdommen	Utrecht (<1559); Deventer (1559>)
Aartsdiakonaten	Sint-Pieter (<1559); Deventer (1559>)
Dekenaat	Veluwe (<1559); Deventer (1559>)
Classis	Over-Veluwe

1586 AVD, 143.

1587 AVD, 143.

1588 AVD, 142.

1589 AVD, 142.

1590 GA, AHGZ, inv.nr. 1065, nr. 832; inv.nr. 984, nr. 490; inv.nr. 2359; Van Veen, 'Ketttersche geestelijken', 406.

1591 AVD, 146.

1592 GA, AHGZ, inv.nr. 4529, nr. 1582-2.

1593 GA, AHGZ, inv.nr. 1001, nr. 6354.

1594 GA, AHGZ, inv.nr. 1002, nr. 6548.

1595 GA, AHGZ, inv.nr. 1003, nr. 7054.

1596 GA, AHGZ, inv.nr. 1006, nr. 8091; RAV, 927.

1597 GA, AHGZ, inv.nr. 1006, nrs. 8103 en 8212; RAV, 927.

1598 GA, AHGZ, inv.nr. 1006, nr. 8226.

1599 GA, AHGZ, inv.nr. 1007, nr. 8424.

1600 GA, AHGZ, inv.nr. 1007, nrs. 8547 en 8752. Ravensbergen heeft 1599-1599, zie: RAV, 927.

1601 GA, AHGZ, inv.nr. 1007, nrs. 8752 en 8757. Ravensbergen heeft 1601-1605, zie: RAV, 927.

1602 AVD, 155.

1603 RRE, 100.

Collators

Landsheer en de proost van het Sint-Lebuiuskapittel te Deventer (1560¹⁶⁰⁴) (1571¹⁶⁰⁵); Hof van Gelre en Zutphen (1581¹⁶⁰⁶), maar betwist door magistraat van Deventer (1592-1593¹⁶⁰⁷) en tussenkomst ambtsjonkers (1600¹⁶⁰⁸)

Vicarieën in de parochiekerk

▪ Vicarie van Sint-Antonius (g.v.)

Collators: Henrick van der Heyden (1571¹⁶⁰⁹)

Altaristen: Wessel Martinsz (1571¹⁶¹⁰); Lubbert van der Heyden (<1617¹⁶¹¹)

▪ Vicarie van Sint-Sebastiaan (g.v.)

Collators: pastoor (waarnemend, 1571¹⁶¹²)

Altaristen: Bernard van Ruytenberch (1571¹⁶¹³)

Pastors

Andreas van Steenre (1523¹⁶¹⁴)

Johan Kerstens (1526¹⁶¹⁵) (1542¹⁶¹⁶)

Dirck van Wesyck (1547¹⁶¹⁷)

Gregorius Claesz (1559¹⁶¹⁸)

Jorrien Wyersz (1568¹⁶¹⁹) (1571¹⁶²⁰)

Predikant

Gerhardus van Keppel (1592-1601¹⁶²¹)

Wilp

Sint-Lebuius¹⁶²² (o.v. 1236¹⁶²³)

Hiërarchie

Bisdommen Utrecht (<1559); Deventer (1559>)

Aartsdiakonaten Sint-Pieter (<1559); Deventer (1559>)

Dekenaar Veluwe (<1559); Deventer (1559>)

1604 EREG, fol. 96re.

1605 AVD, 155.

1606 GA, AHGZ, inv.nr. 995, nr. 4634.

1607 Stadsarchief Deventer, Archief van de schepenen en raad van de stad Deventer (periode Republiek), inv.nr. 72.

1608 CAG, 640; De Weerd, 'Adellijke beschermers', 49.

1609 AVD, 155.

1610 AVD, 155.

1611 WVR, 104.

1612 AVD, 155.

1613 AVD, 155.

1614 Van Veen, 'Rooms-Katholieke geestelijken', AAU 57, 30.

1615 Van Veen, 'Rooms-Katholieke geestelijken', AAU 44, 123.

1616 Van Veen, 'Rooms-Katholieke geestelijken', AAU 40, 318.

1617 Van Veen, 'Rooms-Katholieke geestelijken', AAU 57, 30.

1618 GA, AHGZ, inv.nr. 654, nr. 1339.

1619 RAB, Raad van Beroerten, inv.nr. 135, fol. 311re.

1620 AVD, 155.

1621 RAV, 928.

1622 AVD, 23.

1623 OGZ, nr. 590.

Classis Over-Veluwe

Collators

Landsheer en de proost van het Sint-Lebuïnuskapittel te Deventer (1560¹⁶²⁴) (1565¹⁶²⁵); landsheer (1571¹⁶²⁶); Hof van Gelre en Zutphen (1581¹⁶²⁷), maar betwist door magistraat van Deventer (1592-1593¹⁶²⁸) en tussenkomst ambtsjonkers (1605¹⁶²⁹)

Kapel met beneficium

- Kapel van Sint-Petrus en Paulus te Aerde (o.v. 1376¹⁶³⁰)

Collators: onbekend

Kapelaans: onbekend

Vicarieën en officium in de parochiekerk

- Vicarie van Onze Lieve Vrouwe (o.v. 1494¹⁶³¹)

Collators: Evertje ten Goy, weduwe van Gijsbert van Meeckeren, en de abdis van het stift Ter Hunnepe (1571¹⁶³²)

Altaristen: Johan van de Water (1494¹⁶³³); Walraven van Wyhe (1501¹⁶³⁴); Johannes Cleeffken (1563¹⁶³⁵) (1564¹⁶³⁶) (1571¹⁶³⁷)

- Vicarie van Sint-Antonius (g.v.)

Collators: landsheer en abdis van het stift Ter Hunnepe (1560¹⁶³⁸); abdis van het stift Ter Hunnepe (1571¹⁶³⁹); Willem van Ruytenborch of Wijnant van Broeckhuysen (1593¹⁶⁴⁰)

Altaristen: Johannes Cleeffken (1571¹⁶⁴¹) (1593¹⁶⁴²)

- Officium van Sint-Nereus van Rome (g.v.)

Collators: heer van Doorwerth (1571¹⁶⁴³)

Altaristen: onbekend

1624 EREG, fol. 96re.

1625 Van Veen, 'Een proces', 139-140.

1626 AVD, 23.

1627 GA, AHGZ, inv.nr. 995, nr. 4634. In 1553 en 1555 trad de proost van het Sint-Lebuïnuskapittel te Deventer op als collator, zie: GA, AHGZ, inv.nr. 985, nr. 1140 (1553); inv.nr. 1068, nr. 1877 (1555).

1628 Stadsarchief Deventer, Archief van de schepenen en raad van de stad Deventer (periode Republiek), inv.nr. 72.

1629 CAG, 664; De Weerd, 'Adellijke beschermers', 49.

1630 J.S. van Veen, 'Twee onbekende kapellen', *AAU* 30 (1905) 159-160.

1631 Van Veen, 'De vicarie van O.L. Vrouw'. De vicarie werd gesticht door Herman ten Goy en zijn vrouw Evertje van Oye.

1632 AVD, 24. Aegidius de Monte heeft 'Frouw van Meeckeren'.

1633 Van Veen, 'De vicarie van O.L. Vrouw', 156-160.

1634 WVR, 112.

1635 GA, AHGZ, inv.nr. 988, nr. 2493 en 2509.

1636 GA, AHGZ, inv.nr. 4951, nr. 1564-3.

1637 AVD, 24.

1638 EREG, fol. 96re.

1639 AVD, 23.

1640 GA, AHGZ, inv.nr. 1004, nr. 7435.

1641 AVD, 23.

1642 GA, AHGZ, inv.nr. 1004, nr. 7435.

1643 WVR, 113.

Vice-cureiten

Reyner van Keppel (<1553¹⁶⁴⁴)

Lucas Bisterwech van der Nyenborch (1553¹⁶⁴⁵) (1561¹⁶⁴⁶)

Pastors

Hendrick Scait (1503¹⁶⁴⁷)

Thomas Noyden (1552¹⁶⁴⁸)

Lucas Bisterwech van der Nyenborch (+1565¹⁶⁴⁹)

Engelbert Verreyken (1565¹⁶⁵⁰)

Ludolphus Pieck (1566¹⁶⁵¹) (1571¹⁶⁵²)

Johannes Cleeffken (1593¹⁶⁵³) (1595¹⁶⁵⁴) (1596¹⁶⁵⁵) (1597¹⁶⁵⁶)

Predikanten

Georgius ter Mollen (1598-1599¹⁶⁵⁷)

Godschalcus Altius (1602-1605¹⁶⁵⁸)

Richterambt Nijbroek

Nijbroek

Sint-Joris¹⁶⁵⁹ (o.v. 1339¹⁶⁶⁰)

Hiërarchie

Bisdommen Utrecht (<1559); Deventer (1559>)

Aartsdiakonaten Sint-Pieter (<1559); Deventer (1559>)

Dekenaar Veluwe (<1559); Deventer (1559>)

Classis Over-Veluwe

1644 GA, AHGZ, inv.nr. 985, nr. 1165.

1645 GA, AHGZ, inv.nr. 985, nr. 1140.

1646 Dumber en Deventer (eds.), *Uit kerkelijk en wereldlijk Deventer*, I, 330.

1647 Van Veen, 'Roomsche-Katholieke geestelijken', *AAU* 57, 35.

1648 GA, AHGZ, inv.nr. 1067, nrs. 1571 en 1583.

1649 Van Veen, 'Een proces', 139. Bisterwech van der Nyenborch heet daar de 'dictae ecclesiae rectoris et ultimi eiusdem possessoris'.

1650 Hofman, 'Over de kerk van Wilp'. De pastorie werd betwist door Johannes van Wyhe, zie: Van Veen, 'Een proces', 143-150.

1651 GA, AHGZ, inv.nr. 4957, nr. 1566-17. De pastorie werd betwist door Michael Visbeeck; vgl. Van Veen, 'Een proces', 150-152.

1652 AVD, 23.

1653 GA, AHGZ, inv.nr. 931, nr. 7012.

1654 GA, AHGZ, inv.nr. 933, nr. 7413; inv.nr. 1005, nr. 7805.

1655 GA, AHGZ, inv.nr. 1006, nr. 7987.

1656 GA, AHGZ, inv.nr. 1006, nrs. 8245, 8276 en 8278.

1657 RAV, 929.

1658 RAV, 929.

1659 AVD, 143.

1660 VHD1, 348.

Collators

Landsheer (1560¹⁶⁶¹) (1571¹⁶⁶²); Hof van Gelre en Zutphen (1581¹⁶⁶³) (1591¹⁶⁶⁴),
 maar betwist door Jacob Verheiden (1592¹⁶⁶⁵)

Vicarieën in de parochiekerk

▪ Vicarie van Sint-Agatha (g.v.)

Collators: pastoor (1571¹⁶⁶⁶)

Altaristen: Johan Godertsz (1557¹⁶⁶⁷) (1571¹⁶⁶⁸)

▪ Vicarie van Sint-Catharina (g.v.)

Collators: prior van het klooster Monnikhuizen te Arnhem en de pastoor (1571¹⁶⁶⁹)

Altaristen: Everhardus Hoestinck (1571¹⁶⁷⁰)

Pastors

Roelof van Langen (1512¹⁶⁷¹) (1521¹⁶⁷²)

Reyner van Keppel (1547¹⁶⁷³) (1552¹⁶⁷⁴) (1557¹⁶⁷⁵) (1568¹⁶⁷⁶) (1571¹⁶⁷⁷)

Jacob Verheiden (waarnemer, 1590¹⁶⁷⁸)

Predikanten

Andreas Berckius (1581¹⁶⁷⁹)

Petrus Harritius (1583¹⁶⁸⁰)

Johannes Anthonii (1591-1594¹⁶⁸¹)

Carolus Gallus (1595-1616¹⁶⁸²)

1661 EREG, fol. 96re.

1662 AVD, 143.

1663 GA, AHGZ, inv.nr. 995, nr. 4634; inv.nr. 2343, nr. 181.

1664 GA, AHGZ, inv.nr. 1002, nr. 6691.

1665 GA, AHGZ, inv.nr. 2412. Jacob Verheiden, pastoor van Terwolde, claimde dat de kerk van Nijbroek een dochterkerk van die van Terwolde was, en dat hij derhalve als collator mocht optreden.

1666 AVD, 1444.

1667 GA, AHGZ, inv.nr. 986, nr. 1764.

1668 AVD, 144.

1669 AVD, 143.

1670 AVD, 143.

1671 GA, Archief van het klooster Clarenwater bij Hattem, inv.nr. 32.

1672 GA, AGHG, inv.nr. 1689, fol. 38vo.

1673 GA, AHGZ, inv.nr. 983, nr. 223.

1674 GA, AHGZ, inv.nr. 1067, nr. 1571.

1675 GA, AHGZ, inv.nr. 985, nr. 1165.

1676 RAB, Raad van Beroerten, inv.nr. 135, fol. 305re. De pastoor werd door Dionysius van Wesenhagen niet verhoord vanwege een pestuitbraak.

1677 AVD, 143.

1678 GA, AHGZ, inv.nr. 1001, nr. 6354.

1679 GA, AHGZ, inv.nr. 2342, nr. 120.

1680 GA, AHGZ, inv.nr. 2343, nrs 181 en 186.

1681 RAV, 925.

1682 RAV, 925.

Richterambt Oldebroek

Oldebroek

Sint-Lambertus¹⁶⁸³ (o.v. 1395¹⁶⁸⁴)

Succursaal

Dochterkerk van Doornspijk¹⁶⁸⁵

Hiërarchie

Bisdommen	Utrecht (<1559); Deventer (1559>)
Aartsdiakonaten	Sint-Pieter (<1559); Deventer (1559>)
Dekenaar	Veluwe (<1559); Hattem (1559>)
Classis	Neder-Veluwe

Collators

Landsheer (1560¹⁶⁸⁶) (1575¹⁶⁸⁷); Hof van Gelre en Zutphen (1581¹⁶⁸⁸), maar tussenkomst kerspellieden (1594¹⁶⁸⁹)

Vicarieën in de parochiekerk

- Vicarie van Onze Lieve Vrouwe (g.v.)

Collators: richter en kerkmeesters (1575¹⁶⁹⁰); pastoor, richter en kerkmeesters (1593¹⁶⁹¹)

Altaristen: Henrick Cornelisz (1575¹⁶⁹²)

- Vicarie van Sint-Anna (g.v.)

Collators: pastoor, richter en kerkmeesters (1593¹⁶⁹³)

Altaristen: onbekend

- Vicarie van Sint-Antonius (g.v.)

Collators: richter en kerkmeesters (1575¹⁶⁹⁴); pastoor, richter en kerkmeesters (1593¹⁶⁹⁵)

Altaristen: heer Timannus (1575¹⁶⁹⁶)

Pastors

Peter van Suchtelen (1550¹⁶⁹⁷)

1683 MUL, 444, 445

1684 RRE, 100.

1685 SAE, OAE, inv.nr. 1485; AVD 10; MUL, 444, 445.

1686 EREG, fol. 95vo.

1687 AVD, 9.

1688 GA, AHGZ, inv.nr. 995, nrs. 4655, 4659 en 4660.

1689 GA, AHGZ, inv.nr. 1005, nrs. 7648 en 7654.

1690 AVD, 9.

1691 GA, AHGZ, inv.nr. 1004, nr. 7373.

1692 AVD, 9.

1693 GA, AHGZ, inv.nr. 1004, nr. 7373.

1694 AVD, 9.

1695 GA, AHGZ, inv.nr. 1004, nr. 7373.

1696 AVD, 9.

1697 Grijpink, 'Kerkelijk register', BBH 40, 144; HER, 157-158.

Henrick Hermansz (Staempaerth; Vredensis) (1550¹⁶⁹⁸) (1566¹⁶⁹⁹) (1568¹⁷⁰⁰)
(1571¹⁷⁰¹) (1573¹⁷⁰²) (1575¹⁷⁰³) (1579¹⁷⁰⁴) (1581¹⁷⁰⁵)

Predikanten

Petrus Harritius (1581¹⁷⁰⁶)

Timannus Alberti (1591¹⁷⁰⁷) (1592¹⁷⁰⁸) (1593¹⁷⁰⁹) (1594¹⁷¹⁰)

Gosuinus Dorre (1594-1601¹⁷¹¹)

Dagelijkse Heerlijkheid Hoevelaken

Hoevelaken

Onze Lieve Vrouwe¹⁷¹² (o.v. 1294¹⁷¹³)

Hiërarchie

(Aarts)bisdom Utrecht

Aartsdiakonaat Sint-Pieter

Dekenaat Veluwe

Classis Over-Veluwe

Collators

Landsheer en de abt van de Sint-Paulusabdij te Utrecht (1560¹⁷¹⁴), maar presentatierecht heer van Hoevelaken (16^e eeuw¹⁷¹⁵); Hof van Gelre en Zutphen, maar tussenkomst heer van Hoevelaken (1594¹⁷¹⁶)

Vicarieën in de parochiekerk

- Vicarie van Onze Lieve Vrouwe ([vanaf 1552 samengevoegd met de vicarie van Sint-Antonius¹⁷¹⁷] g.v.)

1698 Grijpink, 'Kerkelijk register', *BBH* 40, 144; HER, 157-158.

1699 GA, AHGZ, inv.nr. 989, nr. 2685.

1700 RAB, Raad van Beroerten, inv.nr. 135, fol. 256vo.

1701 AVD, 9.

1702 GA, Archief van de Kelnarij van Putten, inv.nr. 8, nr. 1.

1703 AVD, 9.

1704 SAE, OAE, inv.nr. 1499.

1705 GA, AHGZ, inv.nr. 995, nr. 4655. De pastoor zou zijn aangesteld door Aegidius de Monte.

1706 GA, AHGZ, inv.nr. 995, nrs. 4659 en 4660.

1707 GA, AHGZ, inv.nr. 1002, nr. 6581 en 6601; RAV, 926.

1708 GA, AHGZ, inv.nr. 1003, nrs. 6919* en 6936.

1709 GA, AHGZ, inv.nr. 1004, nr. 7220.

1710 GA, AHGZ, inv.nr. 1005, nr. 7510.

1711 RAV, 926. Dorre kwam uit Elburg en had meer dan 25 jaar dienst gedaan als predikant in Oost-Friesland, zie: GA, AHGZ, inv.nr. 1005, nr. 7648.

1712 GA, AHGZ, inv.nr. 4913, nr. 1547-47; vgl. Van Veen, 'Hoevelaken en Scherpenzeel', 48, noot 2.

1713 Muller en Bouman, *Oorkondenboek van het sticht*, V, nr. 2614.

1714 EREG, fol. 96re.

1715 MUL, 381.

1716 GA, AHGZ, inv.nr. 1004, nrs. 7548 en 7655.

1717 HER, 190. In 1557 en 1560 wordt de Sint-Antoniusvicarie als zelfstandige stichting vermeld, zie: GA, AHGZ, inv.nr. 4936, nr. 1557-15; EREG, fol. 96re.

- Collators: heer van Hoevelaken (g.v.¹⁷¹⁸)
 Altaristen: Henrick Albertsz van Horsevoert (1549¹⁷¹⁹) (1552¹⁷²⁰); Heer Simon (1574¹⁷²¹); Petrus Jansz Osseweyer (1574¹⁷²²)
- Vicarie van Sint-Antonius ([vanaf 1552 samengevoegd met de vicarie van Onze Lieve Vrouwe¹⁷²³] g.v.)
- Collators: landsheer en de abt van de Sint-Paulusabdij te Utrecht (1560¹⁷²⁴)
 Altaristen: Hollick van Hollick (Hellichius van Hellik) (1557¹⁷²⁵)

Pastors

- Hessel Cosinsz (1528¹⁷²⁶)
 Ysbrand van Essen (1551¹⁷²⁷)
 Hollick van Hollick (Hellichius van Hellik) (1551¹⁷²⁸) (1560¹⁷²⁹) (1568¹⁷³⁰)
 Johan Anthonis van Sleydrecht (1593¹⁷³¹) (1594¹⁷³²) (1598¹⁷³³) (1599¹⁷³⁴)

Predikant

- Adriaen Vossius (1594-1601¹⁷³⁵)

Dagelijkse Heerlijkheid Scherpenzeel

Scherpenzeel

Sint-Antonius¹⁷³⁶ (o.v. 1387¹⁷³⁷)

Hiërarchie

(Aarts)bisdome	Utrecht
Aartsdiakonaat	Sint-Pieter
Dekenaat	Veluwe

1718 WVR, 73.

1719 Grijpink, 'Kerkelijk register', *BBH* 39, 434; HER 142; GA, AHGZ, inv.nr. 985, nr. 914; inv.nr. 1066, nr. 1207. De aanstelling van de vicaris werd betwist door Wouter Reynerz van Nijkerk.

1720 HER, 190.

1721 Exalto, *Hemels Hoevelaken*, 82.

1722 Exalto, *Hemels Hoevelaken*, 82.

1723 HER, 190. In 1557 en 1560 wordt de Sint-Antoniusvicarie als zelfstandige stichting vermeld, zie: GA, AHGZ, inv.nr. 4936, nr. 1557-15; EREG, fol. 96re.

1724 EREG, fol. 96re.

1725 GA, AHGZ, inv.nr. 4936, nr. 1557-15. De aanstelling van de vicaris werd betwist door Henrick Albertsz.

1726 SAH, ORAH, inv.nr. 133, fol. 96re.

1727 Grijpink, 'Kerkelijk register', *BBH* 39, 435; HER, 160.

1728 Grijpink, 'Kerkelijk register', *BBH* 39, 435; HER, 160.

1729 SAH, ORAH, inv.nr. 136, fol. 29vo.

1730 RAB, Raad van Beroerten, inv.nr. 135, fol. 173vo.

1731 GA, AHGZ, inv.nr. 2343, nr. 243.

1732 GA, AHGZ, inv.nr. 1005, nrs. 7508, 7548 en 7559.

1733 CAG, art. 28, 792.

1734 APPS, art. 8, 75.

1735 RAV, 924.

1736 Van Veen, 'Hoevelaken en Scherpenzeel', 317; Van Schaik, *Belasting, bevolking en bezit*, 303; MUL, 381.

1737 Broer, *Uniek in de stad*, 274, noot 1.

Classis Over-Veluwe

Collators

Abt van de Sint-Paulusabdij te Utrecht, maar in leen gegeven aan heer van Scherpenzeel (1544¹⁷³⁸) (1558¹⁷³⁹); Hof van Gelre en Zutphen, maar tussenkomst heer van Scherpenzeel (1597¹⁷⁴⁰)

Vicarieën en officium in de parochiekerk

- Vicarie van Sint-Barbara (o.v. 1434¹⁷⁴¹)

Collators: geslacht Van Scherpenzeel (g.v.¹⁷⁴²)

Altaristen: Gijsbert van Ebbenhorst (1529¹⁷⁴³); Eelis Willemsz Snack (1570¹⁷⁴⁴)

- Vicarie van Sint-Anna (g.v.)

Collators: [procurators van de Sint-Annabroederschap¹⁷⁴⁵]

Altaristen: Jan van Rijn (1507¹⁷⁴⁶); Steven Joosten (1507¹⁷⁴⁷); Derck Ottenz van Scherpenzeel (1526¹⁷⁴⁸); heer Harmen (1533¹⁷⁴⁹); Adriaen van Triest (g.v.¹⁷⁵⁰); Jan van Bommel (1549¹⁷⁵¹); Henrick Jansz Mom (1549¹⁷⁵²); Evert Henricksz van Barneveld (1559¹⁷⁵³); Antonis Jansz van Bommel (1566¹⁷⁵⁴)

- Officium van Onze Lieve Vrouwe op het Sint-Barbara-altaar (o.v. 1473¹⁷⁵⁵)

Collators: onbekend

Altaristen: onbekend

Pastors

Johan Maessen (1482¹⁷⁵⁶)

Steven van Omeren (1533¹⁷⁵⁷)

Derck Ottensz van Scherpenzeel (1533¹⁷⁵⁸)

1738 HUA, Archief van de Paulusabdij te Utrecht, inv.nr. 30, fol. 382vo; Van Woudenberg, *Geschiedenis*, 21.

1739 Vgl. Van Veen, 'Hoevelaken en Scherpenzeel', 317-320.

1740 GA, AHGZ, inv.nr. 1006, nr. 8122.

1741 Maris, *Repertorium*, I, nr. 357, 332.

1742 Maris, *Repertorium*, I, nr. 357, 332.

1743 GA, Archief van het Huis Enghuizen, inv.nr. 275-11, nr. 2, art. 64; Van Woudenberg, *Geschiedenis*, 19.

1744 Van Woudenberg, *Geschiedenis*, 23.

1745 GA, Archief van het Huis Enghuizen, inv.nr. 275-11, nr. 16, T; Van Woudenberg, *Geschiedenis*, 23.

1746 Van Woudenberg, *Geschiedenis*, 20.

1747 HUA, Archief van het Domkapittel, inv.nr. 2464-36, f. 101ro; Van Woudenberg, *Geschiedenis*, 20.

1748 Van Woudenberg, *Geschiedenis*, 20.

1749 GA, Archief van het Huis Enghuizen, inv.nr. 275-11, nr. 16, T; Van Woudenberg, *Geschiedenis*, 23.

1750 GA, Archief van het Huis Enghuizen, inv.nr. 275-11, nr. 16, T; Van Woudenberg, *Geschiedenis*, 24.

1751 HUA, Archief van het Domkapittel, inv.nr. 2464-76, fol. 54re; Van Woudenberg, *Geschiedenis*, 24.

1752 HUA, Archief van het Domkapittel, inv.nr. 2464-76, fol. 54re; Van Woudenberg, *Geschiedenis*, 24.

1753 HUA, Archief van het Domkapittel, inv.nr. 2464-87, fol. 335vo; Van Woudenberg, *Geschiedenis*, 24.

1754 HUA, Archief van het Domkapittel, inv.nr. 2464-94, fol. 471re; Van Woudenberg, *Geschiedenis*, 24.

1755 GA, Archief van het Huis Scherpenzeel, inv.nr. 107; Van Woudenberg, *Geschiedenis*, 18.

1756 GA, Archief van het Huis Scherpenzeel, inv.nr. 107; Van Woudenberg, *Geschiedenis*, 18.

1757 HUA, Archief van het Domkapittel, inv.nr. 2464-60, fol. 93vo; Van Woudenberg, *Geschiedenis*, 20.

1758 HUA, Archief van het Domkapittel, inv.nr. 2464-60, fol. 93vo; Van Woudenberg, *Geschiedenis*, 20.

Wijnand Jansz (1544¹⁷⁵⁹)
 Jan Brandsz (1544¹⁷⁶⁰) (+1558¹⁷⁶¹)
 Georgius van Cooth (1558¹⁷⁶²)
 Henrick Jansz Mom (1559¹⁷⁶³) (1568¹⁷⁶⁴) (1592¹⁷⁶⁵)

Predikanten

Carolus Gallus (1594-1595¹⁷⁶⁶)
 Henricus Mommius (1597-1599¹⁷⁶⁷)
 Johannes Fabricius (1600-1601¹⁷⁶⁸)

**Richterambt Arnhem en Veluwezoom
 Schoutambt Brummen**

Brummen

Sint-Pancratius¹⁷⁶⁹ (o.v. 1276-1281¹⁷⁷⁰)

Hiërarchie

Bisdommen	Utrecht (<1559); Deventer (1559>)
Aartsdiakonaten	Sint-Pieter (<1559); Deventer (1559>)
Dekenaat	Veluwe (<1559); Doesburg (1559>)
Classis	Over-Veluwe – gecombineerd met Hall

Collators

Landsheer en de abdis van het Stift Elten (1560¹⁷⁷¹); abdis van het Stift Elten (1571¹⁷⁷²); Hof van Gelre en Zutphen, maar tussenkomst ambtsjonkers (1596¹⁷⁷³) (1597¹⁷⁷⁴)

-
- 1759 HUA, Archief van het Domkapittel, inv.nr. 2464-70, fol. 281vo; Van Woudenberg, *Geschiedenis*, 21.
 1760 GA, Archief van het Huis Enghuizen, rode nrs. 13 ad 32, fol. 1re; HUA, Archief van het Domkapittel, inv.nr. 2464-71, fol. 294re; Van Woudenberg, *Geschiedenis*, 21.
 1761 HUA, Archief van het Domkapittel, inv.nr. 2464-85, fol. 286re; GA, Archief van het Huis Enghuizen, inv.nr. 275, nr. 1; Van Woudenberg, *Geschiedenis*, 21-22.
 1762 GA, Archief van het Huis Enghuizen, inv.nr. 275, nr. 1; HUA, Archief van het Domkapittel, inv.nr. 2464-85, fol. 286re; Van Woudenberg, *Geschiedenis*, 24.
 1763 HUA, Archief van het Domkapittel, inv.nr. 2464-87, fol. 335re; Van Woudenberg, *Geschiedenis*, 25-26.
 1764 RAB, Raad van Beroerten, inv.nr. 135, fol. 166re.
 1765 APPS, 32.
 1766 RAV, 927.
 1767 RAV, 927.
 1768 RAV, 927.
 1769 AVD, 170.
 1770 OGZ, nr. 972.
 1771 EREG, fol. 95re. De bevoegdheid van het Hof van Gelre als plaatsvervangend collator namens de landsheer bleek in 1564, zie: GA, AHGZ, inv.nr. 988, nr. 2550.
 1772 AVD, 170.
 1773 GA, AHGZ, inv.nr. 1006, nr. 8054.
 1774 GA, AHGZ, inv.nr. 1006, nr. 8212.

Kapel met beneficium

- Kapel te Rhienderen (g.v.¹⁷⁷⁵)

Collators: onbekend

Kapelaans: onbekend

*Vicarieën en in de parochiekerk*¹⁷⁷⁶

- Vicarie van Onze Lieve Vrouwe (o.v. 1532¹⁷⁷⁷)

Collators: landsheer (o.v. 1532¹⁷⁷⁸); proost van het Sint-Walburgkapittel te Zutphen (1538¹⁷⁷⁹); pastoor en kerkmeeesters (1571¹⁷⁸⁰)

Altaristen: Otto van Scherpenzeel (1538¹⁷⁸¹); Johan van Scherpenzeel (1538¹⁷⁸²); Johannes Schetter (1571¹⁷⁸³) (1577¹⁷⁸⁴)

- Vicarie van de Twaalf Apostelen (g.v.)

Collators: proost van het Sint-Walburgkapittel te Zutphen (1489¹⁷⁸⁵)

Altaristen: onbekend

Vice-cureiten

Evert Holscher (1535¹⁷⁸⁶)

Albert van Oerschoot (1550¹⁷⁸⁷) (1562¹⁷⁸⁸)

Pastors

Johannes Harderwick (1548¹⁷⁸⁹)

Willem Antonisz (1564¹⁷⁹⁰)

Gualtherus de Bruyn (1571¹⁷⁹¹) (1573¹⁷⁹²)

Predikanten

Gualtherus de Bruyn (1592-1595¹⁷⁹³)

Johannes Wedaeus (1595/96-1602¹⁷⁹⁴)

1775 MUL, 448.

1776 Aegidius de Monte heeft naast de vicarie van Onze Lieve Vrouwe: 'Sunt in eadem ecclesia tria consecrata altaria et unum non consecratum', zie: AVD, 170.

1777 GA, AGHG, inv.nr. 1690, fol. 110re.

1778 GA, AGHG, inv.nr. 1690, fol. 110re.

1779 WVR, 36.

1780 AVD, 170.

1781 WVR, 35-36.

1782 WVR, 36.

1783 AVD, 170; GA, AHGZ, inv.nr. 4967, nr. 1571-4. De vicarie werd betwist door de executeurs van Johan van Scherpenzeel.

1784 GA, AHGZ, inv.nr. 2342, nr. 1.

1785 VHD2, 462.

1786 Van Veen, 'Roomsche-Katholieke geestelijken', AAU 44, 108.

1787 Van Veen, 'Roomsche-Katholieke geestelijken', AAU 44, 108.

1788 Van Veen, 'Roomsche-Katholieke geestelijken', AAU 44, 108.

1789 GA, AHGZ, inv.nr. 2359; Van Veen, 'Ketterische geestelijken', 406. Johannes Harderwick was een franciscaan uit Deventer, maar trad zonder dispensatie op als pastoor van Brummen. Het Hof sprak hem daarop aan, zie: GA, AHGZ, inv.nr. 984, nr. 349.

1790 GA, AHGZ, inv.nr. 988, nr. 2550.

1791 AVD, 170.

1792 GA, Archief van de Kelnarij van Putten, inv.nr. 8, nr. 1.

1793 RAV, 921.

1794 RAV, 921.

HallSint-Ludgerus¹⁷⁹⁵ (o.v. 1395¹⁷⁹⁶)*Hiërarchie*

Bisdommen Utrecht (<1559); Deventer (1559>)
 Aartsdiakonaten Sint-Pieter (<1559); Deventer (1559>)
 Dekenaat Veluwe (<1559); Doesburg (1559>)
 Classis Over-Veluwe – gecombineerd met Brummen

Collators

[Abt van Werden (12^e eeuw¹⁷⁹⁷)]; landsheer en de abt van Werden (1554¹⁷⁹⁸)
 (1560¹⁷⁹⁹); landsheer (1572¹⁸⁰⁰); Hof van Gelre en Zutphen, maar tussenkomst
 ambtsjonkers (1596¹⁸⁰¹) (1597¹⁸⁰²)

Vicarie in de parochiekerk

- Vicarie van Onze Lieve Vrouwe (g.v.)

Collators: Maria van Hoya, weduwe van Joost van Bronckhorst (1562¹⁸⁰³)Altaristen: Johan de Hoeverer (1562¹⁸⁰⁴) (1572¹⁸⁰⁵)*Pastors*Bartoldus Scut (van Bronckhorst) (1529¹⁸⁰⁶) (1548¹⁸⁰⁷) (†1554¹⁸⁰⁸)Dirck van Grol (1554¹⁸⁰⁹) (1562¹⁸¹⁰)Egbertus Heerdinck (1562¹⁸¹¹) (†1570)Johannes van Ugchelen (1572¹⁸¹²)Albert van Weze (1572¹⁸¹³) (1574¹⁸¹⁴)

1795 AVD, 159.

1796 RRE, 100.

1797 OGZ, nr. 199. In de betreffende oorkonde worden de bezittingen van de abdij te Werden in de omgeving van Hall genoemd, maar is geen sprake van een kerk.

1798 In 1554 schreef het Hof van Gelre aan de regentes dat de abt van Werden, die een pastoorsvoordracht had gedaan, onvoldoende kon bewijzen dat hij als collator de voorrang moest krijgen boven de landsheer als collator; zie: GA, AHGZ, inv.nr. 652, nr. 914.

1799 EREG, fol. 95re.

1800 AVD, 159.

1801 GA, AHGZ, inv.nr. 1006, nr. 8054.

1802 GA, AHGZ, inv.nr. 1006, nr. 8212.

1803 GA, AHGZ, inv.nr. 988, nr. 2329. Maria van Hoya verzocht het Hof om Johan van Hoeverer te verbieden zich de inkomsten van de vicarie van Onze Lieve Vrouwe in de kerk van Brummen toe te eigenen.

1804 GA, AHGZ, inv.nr. 988, nr. 2329. Johan van Hoeverer bezat de vicarie mogelijk onrechtmatig.

1805 AVD, 159.

1806 Van Veen, 'Roomsch-Katholieke geestelijken', AAU 57, 14, noot 1.

1807 GA, AHGZ, inv.nr. 2359; Van Veen, 'Kettersche geestelijken', 406.

1808 GA, AHGZ, inv.nr. 652, nr. 899.

1809 GA, AHGZ, inv.nr. 65, nr. 919.

1810 GA, AHGZ, inv.nr. 988, nr. 2342.

1811 GA, AHGZ, inv.nr. 4504, fol. 16re-17re.

1812 AVD, 159, noot 4; vgl. Van Veen, 'Roomsch-Katholieke geestelijken', AAU 57, 14.

1813 AVD, 159.

1814 GA, AHGZ, inv.nr. 1073, nrs. 3840 en 3844.

Predikanten

Gualtherus de Bruyn (1592-1595¹⁸¹⁵)

Johannes Wedaeus (1595/96-1602¹⁸¹⁶)

Schoutambt Renkum

Renkum

[Onze Lieve Vrouwe¹⁸¹⁷] (o.v. 970¹⁸¹⁸)

Hiërarchie

(Aarts)bisdom Utrecht

Aartsdiakonaat Sint-Pieter

Dekenaat Veluwe

Classis Over-Veluwe – ook gecombineerd met Doorwerth, Heelsum, Oosterbeek

Collators

Abdis van het Stift Elten (970¹⁸¹⁹); abt van Abdinkhof te Paderborn (1031¹⁸²⁰) (1146¹⁸²¹) (1183¹⁸²²); landsheer en de abt van Abdinkhof te Paderborn (1560¹⁸²³); Hof van Gelre en Zutphen (1599¹⁸²⁴)

Kapel met beneficium

- Kapel te Harten (g.v.)

Collators: heer van Doorwerth¹⁸²⁵

Kapelaans: onbekend

Vicarieën in de parochiekerk

- Vicarie van Sint-Anna (g.v.)

Collators: Arnt van Brienens (<1612¹⁸²⁶)

Altaristen: Gerrit Trant (1553¹⁸²⁷); Johan Rutgers (1553¹⁸²⁸)

- Vicarie van Sint-Jan in de Onze Lieve Vrouwekapel (o.v. 1399¹⁸²⁹)

Collators: onbekend

1815 RAV, 921.

1816 RAV, 921.

1817 GA, AGR, inv.nr. 2083a; Tersteeg en Margry, 'Renkum, O.L. Vrouw van Renkum'. In 1405 werd gesproken over 'die selve onser liever vrouwen Cappelle tot Redinchem', maar in latere bronnen wordt daarmee de bedevaartkapel (als onderdeel van het regularissenklooster) bedoeld.

1818 OGZ, nr. 104.

1819 OGZ, nr. 104.

1820 OGZ, nr. 157.

1821 OGZ, nr. 288.

1822 OGZ, nr. 362.

1823 EREG, fol. 95re.

1824 GA, AHGZ, inv.nr. 1007, nr. 8662.

1825 Van Schaik, *Belasting, bevolking en bezit*, 303; WVR 66. In de kapel was een vicarie gesticht ter ere van Sint-Willibrord.

1826 WVR, 92.

1827 HER, 209.

1828 HER, 209.

1829 Hofman, 'Renkum', 2. De vicarie werd gesticht door hertog Willem III van Gulik.

Altaristen: onbekend

▪ Vicarie van Sint-Catharina in de Onze Lieve Vrouwekapel (o.v. 1399¹⁸³⁰)

Collators: onbekend

Altaristen: onbekend

*Vice-cureiten*¹⁸³¹

Reinanus Henrici (1548¹⁸³²)

Gijsbert van Eck (1548¹⁸³³)

Reyner van der Bruggen (1548¹⁸³⁴)

Pastors

Henrick van Bern (1517¹⁸³⁵)

Johan Back (+1545¹⁸³⁶)

Arndt van den Broick (1545¹⁸³⁷) (1546¹⁸³⁸) (1547¹⁸³⁹) (1550¹⁸⁴⁰)

Dirck Foyer (1555¹⁸⁴¹) (1569¹⁸⁴²)

Claes Berents van Wageningen (1574¹⁸⁴³)

Predikanten

Cornelius Fransz Polletz (1593-1598¹⁸⁴⁴)

Hubertus Arnoldi Heynsbergen (1598-1606¹⁸⁴⁵)

Oosterbeek

Sint-Bernulphus¹⁸⁴⁶ (o.v. 1276-1281¹⁸⁴⁷)

1830 Hofman, 'Renkum', 2. De vicarie werd gesticht door hertog Willem III van Gulik.

1831 Van Veen geeft de namen van Henrici, Van Eck en Van der Bruggen, maar zegt niet te weten hoe dit zich verhoudt tot de vermelding van Arndt van den Broick als pastoor van Renkum tussen 1545 en c. 1555, zie: Van Veen, 'Rooms-Katholieke geestelijken', *AAU* 57, 28, noot 3. In een brief uit 1550 beveelt het Hof dat de vice-cureit van Renkum de pastorie moet ontruimen ten behoeve van pastoor Arndt van den Broick, zie: GA, AHGZ, inv.nr. 985, nr. 876. Dit zou betekenen dat Renkum werd bediend door een vice-cureit, maar dat de pastoor vanaf 1550 moest resideren. Vergelijk in dit verband ook de vermelding van Reinanus Henrici als ketterse geestelijke in 1548, zie: GA, AHGZ, inv.nr. 2359; Van Veen, 'Kettische geestelijken', 406.

1832 GA, AHGZ, inv.nr. 2359; Van Veen, 'Kettische geestelijken', 406. Henrici werd door inquisiteur Grouwel bestempeld als ketters.

1833 Van Veen, 'Rooms-Katholieke geestelijken', *AAU* 57, 28.

1834 GA, ORAV, inv.nr. 35, ongefolieerd, 22 mei 1548 te Renkum.

1835 Van Veen, 'Rooms-Katholieke geestelijken', *AAU* 57, 28.

1836 Van Veen, 'Rooms-Katholieke geestelijken', *AAU* 44, 121, noot 2.

1837 Van Veen, 'Rooms-Katholieke geestelijken', *AAU* 44, 121, noot 2.

1838 GA, AHGZ, inv.nr. 1064, nr. 486. De pastorie werd betwist door Johan Taetz en Henrick Sluter, zie: Van Veen, 'Rooms-Katholieke geestelijken', *AAU* 57, 28 en GA, AHGZ, inv.nr. 1064, nr. 486.

1839 Van Veen, 'Rooms-Katholieke geestelijken', *AAU* 57, 28.

1840 GA, AHGZ, inv.nr. 985, nr. 876.

1841 Van Veen, 'Rooms-Katholieke geestelijken', *AAU* 57, 28.

1842 Van Veen, 'Rooms-Katholieke geestelijken', *AAU* 57, 28.

1843 GA, AHGZ, inv.nr. 645, nr. 944.

1844 RAV, 927.

1845 RAV, 927.

1846 VHU, 144.

1847 OGZ, nr. 972.

Hiërarchie

(Aarts)bisdom	Utrecht
Aartsdiakonaat	Sint-Pieter
Dekenaat	Veluwe
Classis	Over-Veluwe – ook gecombineerd met Renkum, Doorwerth, Heelsum

Collators

Proost van het Sint-Pieterskapittel te Utrecht (14^e eeuw¹⁸⁴⁸); heer van Baer (1485¹⁸⁴⁹); Hof van Gelre en Zutphen (1599¹⁸⁵⁰)

Vicarieën in de parochiekerk

- Vicarie van Sint-Anna (g.v.)

Collators: erfgenamen van Frederik van Voorst tot Doorwerth en Walravia van Haaften (1535¹⁸⁵¹)

Altaristen: Willem van den Kerckhoff (1535¹⁸⁵²); Hendrick Vaights van Gladbach (1535¹⁸⁵³)

- Vicarie van Onze Lieve Vrouwe (o.v. 1416¹⁸⁵⁴)

Collators: heer van Doorwerth (g.v.¹⁸⁵⁵)

Altaristen: onbekend

Vice-cureiten

Goert Mynten van Gennep (1539¹⁸⁵⁶)

Arnt van Heerde (1547¹⁸⁵⁷)

Pastors

Goessen Lubbertsz (1549¹⁸⁵⁸)

Herman Henricksz (1563¹⁸⁵⁹)

Henricus van Manen (1570¹⁸⁶⁰)

Predikanten

Cornelius Franz Polletz (1593-1598¹⁸⁶¹)

1848 Broer, *Uniek in de stad*, 338.

1849 GA, AHGZ, inv.nr. 5503, nr. 1668-13. In het procesdossier bevinden zich twee charters uit 1485 waaruit het collatorschap van Johan III graaf van Egmond en Baer blijkt. In 1547 recommandeerde de kanselier van het Hof de vice-cureit als pastoor voor Herwen, zie: GA, AHGZ, inv.nr. 650, nr. 295. Toch had de landsheer de pastorie van Oosterbeek niet in bezit, want op de index van 1560 staat Oosterbeek niet vermeld.

1850 GA, AHGZ, inv.nr. 1007, nr. 8662.

1851 WVR, 87-88.

1852 WVR, 88.

1853 GA, Archief van het Huis Middachten, inv.nr. 498.

1854 WVR, 88. De vicarie werd gesticht door Jutta van Asperen, weduwe van Robert van Doorwerth.

1855 WVR, 88.

1856 Van Veen, 'Roomsche-Katholieke geestelijken', *AAU* 57, 25.

1857 GA, AHGZ, inv.nr. 650, nr. 295.

1858 Van Veen, 'Roomsche-Katholieke geestelijken', *AAU* 44, 119.

1859 Van Veen, 'Roomsche-Katholieke geestelijken', *AAU* 57, 25.

1860 Van Veen, 'Roomsche-Katholieke geestelijken', *AAU* 57, 25.

1861 RAV, 927.

Hubertus Arnoldi Heynsbergen (1598-1606¹⁸⁶²)

Schoutambt Rheden

Rheden

Sint-Mauritius¹⁸⁶³ (o.v. 1028¹⁸⁶⁴)

Hiërarchie

(Aarts)bisdom	Utrecht
Aartsdiakonaat	Sint-Pieter
Dekenaar	Veluwe
Classis	Over-Veluwe – ook gecombineerd met Velp, Rosendaal ¹⁸⁶⁵

Collators

Abt van de Sint-Paulusabdij te Utrecht (11^e eeuw¹⁸⁶⁶); landsheer en de abt van de Sint-Paulusabdij te Utrecht (1560¹⁸⁶⁷); Hof van Gelre en Zutphen, maar tussenkomst ambtsjonkers (1598¹⁸⁶⁸)

Kapel met beneficium

- Kapel van Onze Lieve Vrouwe te Lathum (<1541¹⁸⁶⁹)

Collators: [heer van Baer (1594¹⁸⁷⁰)]

Kapelaan: onbekend

Vicarieën in de parochiekerk

- Vicarie van Sint-Anna en Onze Lieve Vrouwe (g.v.)

Collators: Diederick van Bronckhorst-Batenburg tot Anholt en Baer (1620¹⁸⁷¹)

Altaristen: onbekend

- Vicarie van Sint-Clemens (o.v. 1362¹⁸⁷²)

Collators: geërfden van Driel (1593¹⁸⁷³)

Altaristen: Engelbert van den Spijker (1575¹⁸⁷⁴); Johan van Heerdt (1593¹⁸⁷⁵)

- Vicarie van Sint-Eisabeth (g.v.)

Collators: onbekend

Altaristen: Sybert van Amstel (<1580¹⁸⁷⁶)

1862 RAV, 927.

1863 Maris, 'Aantekeningen', 64.

1864 OGZ, nr. 155.

1865 RAV, 927.

1866 OGZ, nr. 155.

1867 EREG, fol. 95re.

1868 GA, AHGZ, inv.nr. 1007, nr. 8562.

1869 MUL, 449. In 1541 is Lathum een zelfstandige parochie.

1870 MUL, 449. Onder Rheden viel een kapel op kasteel Baer. Toen de kapel in 1494 afbrandde, werd de dienst overgebracht naar de kapel van Lathum.

1871 WVR, 93.

1872 GA, AHGZ, inv.nr. 1555, f. 39ro; Van Veen, 'Twee stichtingsbrieven'.

1873 WVR, 93.

1874 GA, AHGZ, inv.nr. 825, nr. 7373.

1875 WVR, 93.

1876 WVR, 93.

Pastors

Rutger Boeve (1501¹⁸⁷⁷) (1515¹⁸⁷⁸)

Cornelis Ruyter (1550¹⁸⁷⁹)

Anthonis van Myngeden (1561¹⁸⁸⁰)

Predikanten

Petrus Kintzius (1583-1598¹⁸⁸¹)

Ahasverus Hermanni Holtzbergen (1598-1607¹⁸⁸²)

Dieren

Onze Lieve Vrouwe¹⁸⁸³ (o.v. 1526¹⁸⁸⁴)

Hiërarchie

Bisdommen Utrecht (<1559); Deventer (1559>)

Aartsdiakonaten Sint-Pieter (<1559); Deventer (1559>)

Dekenaat Veluwe (<1559); Doesburg (1559>)

Classis Over-Veluwe – ook gecombineerd met Spankeren, Ellecom, Middachten

Collators

Commandeur van de Duitse Orde te Dieren (1571¹⁸⁸⁵); commandeur van de Duitse Orde te Dieren, maar tussenkomst vrouwe van Middachten (1595¹⁸⁸⁶)

Pastors

Franciscus van Gorinchem (1501¹⁸⁸⁷)

Johan Worm (1541¹⁸⁸⁸)

Rodolph de Wanoe (Wanroy) van Apeldoorn (1578¹⁸⁸⁹)

Predikant

Leonardus Holtzbergen (1597-1601¹⁸⁹⁰)

Ellecom

Sint-Nicolaas¹⁸⁹¹ (o.v. 1127-1131¹⁸⁹²)

1877 GA, Archief van het Huis Middachten, inv.nr. 494.

1878 GA, Archief van het Huis Middachten, inv.nr. 141.

1879 GA, AHGZ, inv.nr. 908, nr. 1046.

1880 GA, AHGZ, inv.nr. 987, nr. 2125.

1881 GA, AHGZ, inv.nr. 2343, nr. 186; inv.nr. 832, nr. 9542; inv.nr. 1002, nr. 6712; RAV 927.

1882 RAV, 927.

1883 MUL, 448.

1884 HER, 340.

1885 AVD, 172.

1886 GA, AHGZ, inv.nr. 1005, nrs. 7743, 7746 en 7793.

1887 Van Veen, 'Roomsche-Katholieke geestelijken', AAU 44, 109.

1888 Van Veen, 'Roomsche-Katholieke geestelijken', AAU 44, 109.

1889 GA, ORAA, inv.nr. 402, fol. 367vo; vgl. Van Veen, 'Roomsche-Katholieke geestelijken', AAU 44, 109.

1890 RAV, 927.

1891 AVD, 171; VHD2, 456; MUL, 448

1892 GA, Archief van het Huis Middachten, inv.nr. 489; OGZ, nr. 246.

Hiërarchie

Bisdommen	Utrecht (<1559); Deventer (1559>)
Aartsdiakonaten	Sint-Pieter (<1559); Deventer (1559>)
Dekenaat	Veluwe (<1559); Doesburg (1559>)
Classis	Over-Veluwe – ook gecombineerd met Spankeren, Dieren, Middachten ¹⁸⁹³

Collators

Proost van het Sint-Walburgskapittel te Zutphen (12^e eeuw¹⁸⁹⁴); landsheer en de proost van het Sint-Walburgskapittel te Zutphen (1560¹⁸⁹⁵); proost van het Sint-Walburgskapittel te Zutphen (1571¹⁸⁹⁶); Hof van Gelre en Zutphen (1580¹⁸⁹⁷), maar betwist door proost van het Sint-Walburgskapittel te Zutphen (1590/91¹⁸⁹⁸) en tussenkomst vrouwe van Middachten (1595¹⁸⁹⁹)

Kapel met beneficium

- Kapel op Middachten (o.v. 1375¹⁹⁰⁰)

Collators: Arend van Middachten (1479¹⁹⁰¹); Arend van Middachten en Belia van Wilp (1499¹⁹⁰²); Hendrick van Middachten (1545¹⁹⁰³); Anna van Middachten (1600¹⁹⁰⁴)

Kapelaans: Ludolphus ten Post van Doesburg (1502¹⁹⁰⁵); Jacob Mess (1543¹⁹⁰⁶); Gerardus Golt van Zwolle (1543¹⁹⁰⁷) (1545¹⁹⁰⁸); Arnoldus Rover van Arnhem (1571¹⁹⁰⁹); Johan Hendricksz (1590¹⁹¹⁰); heer Butgen (1600¹⁹¹¹)

Vicarieën en officium in de parochiekerk

- Vicarie van Sint-Nicolaas (o.v. 1385¹⁹¹²)

Collators: Everhardus van Middachten (1385¹⁹¹³); Karel van Middachten (1555¹⁹¹⁴)

1893 RAV, 927.

1894 OGZ, nr. 246.

1895 EREG, fol. 95re.

1896 AVD, 171.

1897 GA, AHGZ, inv.nr. 994, nr. 4460. De commandeur van Dieren was verplicht bij te dragen aan het traktement van de predikant, zie: GA, AHGZ, inv.nr. 1005, nrs. 7743 en 7793; vgl. GA, AHGZ, inv.nr. 1326, fol. 70vo; GA, Archief van het Huis Middachten, inv.nr. 504, nr. 20.

1898 GA, AHGZ, inv.nr. 1001, nr. 6225; inv.nr. 1002, nr. 6742.

1899 GA, AHGZ, inv.nr. 1005, nr. 7746.

1900 GA, Archief van het Huis Middachten, inv.nr. 476. In de kapel was een vicarie gesticht ter ere van Onze Lieve Vrouwe, Sint-Jacobus de Meerdere, Sint-Joris en Sint-Catharina.

1901 GA, Archief van het Huis Middachten, inv.nr. 482 en 483.

1902 GA, Archief van het Huis Middachten, inv.nr. 484.

1903 GA, Archief van het Huis Middachten, inv.nr. 485.

1904 GA, Archief van het Huis Middachten, inv.nr. 488.

1905 Vgl. GA, Archief van het Huis Middachten, inv.nr. 496.

1906 GA, Archief van het Huis Middachten, inv.nr. 485.

1907 GA, AHGZ, inv.nr. 4524, nr. 1544-9, f. 2ro.

1908 GA, Archief van het Huis Middachten, inv.nr. 485.

1909 AVD, 171.

1910 GA, AHGZ, inv.nr. 1001, nr. 6225.

1911 GA, Archief van het Huis Middachten, inv.nr. 484.

1912 GA, Archief van het Huis Middachten, inv.nr. 491.

1913 GA, Archief van het Huis Middachten, inv.nr. 491.

1914 GA, Archief van het Huis Middachten, inv.nr. 486, 497 en 498. Karel van Middachten trad op als mombler namens de onmondige kinderen van zijn broer Hendrick van Middachten.

Altaristen: Jacob Mess (+1555¹⁹¹⁵); Arnoldus Rover van Arnhem (1555¹⁹¹⁶) (1571¹⁹¹⁷)

- Vicarie van Onze Lieve Vrouwe, Sint-Jacobus de Meerdere, Sint-Joris en Sint-Catharina (o.v. 1446¹⁹¹⁸)

Collators: Hendrick van Middachten (1446¹⁹¹⁹); erfgenamen van Hendrick van Middachten (1446^{>1920})

Altaristen: onbekend¹⁹²¹

- Officium van Sint-Anna (o.v. 1502¹⁹²²)

Collators: Arend van Middachten en Belia van Wilp (1502¹⁹²³)

Altaristen: Ludolphus ten Post van Doesburg (1502¹⁹²⁴)

Vice-cureit

Reyner van der Burch (1556¹⁹²⁵)

Pastors

Evert Koecken van Harderwijk (1499¹⁹²⁶)

Johan Visscher (1500¹⁹²⁷)

Wolter Hugens (1547¹⁹²⁸) (1548¹⁹²⁹)

Franciscus de Aerscot (1553¹⁹³⁰)

Johan ten Koer (1553¹⁹³¹)

Henrick ten Koer (1556¹⁹³²) (1558¹⁹³³)

Johan Boin (1563¹⁹³⁴) (+1570¹⁹³⁵)

Anthonis van der Burch (1571¹⁹³⁶) (1575¹⁹³⁷) (1580¹⁹³⁸) (1583¹⁹³⁹)

1915 GA, Archief van het Huis Middachten, inv.nr. 497 en 498.

1916 GA, Archief van het Huis Middachten, inv.nr. 486, 497 en 498. Arnoldus Rover ontving in 1553 de wijdingen tot subdiaken, diaken en priester, zie: GA, Archief van het Huis Middachten, inv.nr. 487.

1917 GA, Archief van het Huis Middachten, inv.nr. 499; *AVD*, 171.

1918 GA, Archief van het Huis Middachten, inv.nr. 494. Deze stichting bezat dezelfde patroonheiligen als de vicarie in de kapel op Middachten, zie: GA, Archief van het Huis Middachten, inv.nr. 476.

1919 GA, Archief van het Huis Middachten, inv.nr. 494.

1920 GA, Archief van het Huis Middachten, inv.nr. 494.

1921 Het is goed mogelijk dat de wekelijkse zielmis werd gelezen door de kapelaan van Middachten. De eerste vicaris in 1446 was namelijk Frederick Davenijt, kapelaan op Middachten, zie: GA, Archief van het Huis Middachten, inv.nr. 494.

1922 GA, Archief van het Huis Middachten, inv.nr. 496.

1923 GA, Archief van het Huis Middachten, inv.nr. 496.

1924 GA, Archief van het Huis Middachten, inv.nr. 496.

1925 GA, AHGZ, inv.nr. 986, nr. 1612.

1926 GA, Archief van het Huis Middachten, inv.nr. 484.

1927 Van Veen, 'Roomsche-Katholieke geestelijken', *AAU* 57, 9.

1928 GA, AHGZ, inv.nr. 1064, nr. 630.

1929 GA, AHGZ, inv.nr. 984, nr. 362.

1930 HER, 209.

1931 HER, 209.

1932 GA, AHGZ, inv.nr. 986, nr. 1612.

1933 GA, Archief van het Huis Middachten, inv.nr. 502, fol. 5re.

1934 GA, AHGZ, inv.nr. 988, nr. 2491.

1935 GA, AHGZ, inv.nr. 920, nr. 3958.

1936 GA, AHGZ, inv.nr. 921, nr. 3990; *AVD*, 171.

1937 GA, AHGZ, inv.nr. 993, nr. 3799.

1938 GA, AHGZ, inv.nr. 994, nr. 4460.

1939 GA, AHGZ, inv.nr. 674, nr. 4716. Anthonis van der Burch werd in Arnhem gevangengezet.

*Predikanten*Rodolph de Wanoe (Wanroy) van Apeldoorn (waarnemer, 1580¹⁹⁴⁰)Johan Henricksz (1590¹⁹⁴¹)Leonardus Holtzbergen (1597-1601¹⁹⁴²)**Spankeren**Sint-Petrus¹⁹⁴³ (o.v. 1307¹⁹⁴⁴)*Hiërarchie*

Bisdommen Utrecht (<1559); Deventer (1559>)

Aartsdiakonaten Sint-Pieter (<1559); Deventer (1559>)

Dekenaar Veluwe (<1559); Doesburg (1559>)

Classis Over-Veluwe – ook gecombineerd met Ellecom, Dieren, Middachten

Collators

Commandeur van de johannieters te Arnhem (1307¹⁹⁴⁵); commandeur van de johannieters te Arnhem (1571¹⁹⁴⁶); Hof van Gelre en Zutphen (1583¹⁹⁴⁷), maar tussenkomst vrouwe van Middachten (1595¹⁹⁴⁸)

*Vice-cureit*Jacob Overbeeck (1557¹⁹⁴⁹) (1562¹⁹⁵⁰) (1563¹⁹⁵¹)*Pastors*Johan van Hekeren (†1513¹⁹⁵²)Anthonius van Lichtenhorst (1513¹⁹⁵³) (1544¹⁹⁵⁴)Johan Beltgen (1548¹⁹⁵⁵) (1550¹⁹⁵⁶) (1552¹⁹⁵⁷)Henricus Gladbach (1552¹⁹⁵⁸) (1555¹⁹⁵⁹)Willem van Heteren (1555¹⁹⁶⁰)

1940 GA, AHGZ, inv.nr. 994, nr. 4460.

1941 GA, AHGZ, inv.nr. 1001, nr. 6225; inv.nr. 2343, nr. 200. De proost van het Sint-Walburgskapittel te Zutphen presenteerde Albert Huyghen, vgl. GA, AHGZ, inv.nr. 1002, nr. 6742.

1942 RAV, 927.

1943 AVD, 170; VHD2, 461; MUL, 448

1944 Nijhoff, *Gedenkwaardigheden*, I nr. 89, 96.

1945 Nijhoff, *Gedenkwaardigheden*, I, nr. 89, 96.

1946 AVD, 171.

1947 Maris, *De reformatie*, 334. De commandeur van Dieren was in 1595 verplicht bij te dragen aan het traktement van de predikant, zie: GA, AHGZ, inv.nr. 1005, nrs. 7743 en 7793.

1948 GA, AHGZ, inv.nr. 1005, nr. 7746.

1949 GA, AHGZ, inv.nr. 914, nr. 2155.

1950 GA, AHGZ, inv.nr. 4526, nr. 1562-7.

1951 GA, AHGZ, inv.nr. 988, nr. 2491.

1952 GA, Archief van de Commanderie van Sint-Jan te Arnhem, inv.nr. 476.

1953 GA, Archief van de Commanderie van Sint-Jan te Arnhem, inv.nr. 476.

1954 GA, Archief van de Commanderie van Sint-Jan te Arnhem, inv.nr. 477.

1955 GA, Archief van de Commanderie van Sint-Jan te Arnhem, inv.nr. 478.

1956 GA, Archief van de Commanderie van Sint-Jan te Arnhem, inv.nr. 478.

1957 GA, Archief van de Commanderie van Sint-Jan te Arnhem, inv.nr. 479.

1958 GA, Archief van de Commanderie van Sint-Jan te Arnhem, inv.nr. 479.

1959 GA, Archief van het Huis Middachten, inv.nr. 498.

1960 GA, Archief van de Commanderie van Sint-Jan te Arnhem, inv.nr. 480.

Remigius Top van Borcken (1563¹⁹⁶¹) (1566¹⁹⁶²) (1567¹⁹⁶³) (1571¹⁹⁶⁴) (1573¹⁹⁶⁵)

Predikant

Leonardus Holtbergen (1597-1601¹⁹⁶⁶)

Velp

Sint-Vincentius¹⁹⁶⁷ (o.v. 1327¹⁹⁶⁸)

Hiërarchie

(Aarts)bisdom	Utrecht
Aartsdiakonaat	Sint-Pieter
Dekenaat	Veluwe
Classis	Over-Veluwe – ook gecombineerd met Rheden, Rosendaal

Collators

[Abdis van het Stift Elten (12^e eeuw¹⁹⁶⁹)]; heer van Baer, verpand aan de heer van Wisch (c. 1500¹⁹⁷⁰) (1558¹⁹⁷¹), maar betwist door Karel van Gelre (c.1532¹⁹⁷²); Hof van Gelre en Zutphen (1580¹⁹⁷³), maar tussenkomst ambtsjonkers (1598¹⁹⁷⁴)

Kapellen met beneficium

- Kapel op Overhagen (g.v.)
Collators: [Gijsbert van Wisch (1522¹⁹⁷⁵)]; [Ermgard van Wisch (1558¹⁹⁷⁶)]
Kapelaans: Gijsbert van Groll (1525¹⁹⁷⁷); [Henrick Fayert (1559¹⁹⁷⁸)]
- Kapel op Rosendaal (o.v. 1388¹⁹⁷⁹)
Collators: [heer van Rosendaal]

1961 GA, Archief van de Commanderie van Sint-Jan te Arnhem, inv.nr. 481.
 1962 GA, Archief van de familie Van Rhemen, inv.nr. 1061.
 1963 GA, Archief van de Commanderie van Sint-Jan te Arnhem, inv.nr. 473.
 1964 AVD, 170.
 1965 GA, Archief van de Kelnarij van Putten, inv.nr. 8, nr. 1. De naam van Remigius Top van Borcken is doorgehaald.
 1966 RAV, 927.
 1967 VHU, 241.
 1968 Brom, *Bullarium Trajectense*, I, 316, nr. 710.
 1969 VHU, 241.
 1970 GA, AHGZ, inv.nr. 4919, nr. 1550-20; Van Veen, 'Pastoors van Velp', 321; Van Veen, 'Rooms-katholieke geestelijken', *AAU* 57, 31, noot 1. Gijsbert van Wisch was tot zijn dood in 1525 heer van Overhagen. Vanaf 1525 was zijn neef Joachim van Wisch heer van Overhagen. Het collatierecht werd bij afwezigheid van Joachim (wegens rebellie tegen de landsheer) overgenomen door hertog Karel van Gelre, zie: Van Veen, 'Pastoors van Velp', 322-323.
 1971 GA, Archief van de Heerlijkheid Wisch, inv.nr. 98.
 1972 Van Veen, 'Pastoors van Velp', 323.
 1973 GA, AHGZ, inv.nr. 994, nr. 4459.
 1974 GA, AHGZ, inv.nr. 1007, nr. 8562.
 1975 Vgl. GA, Archief van de Heerlijkheid Wisch, inv.nr. 99; WVR, 90-91.
 1976 Vgl. GA, Archief van de Heerlijkheid Wisch, inv.nr. 98; WVR, 90-91.
 1977 WVR, 91.
 1978 GA, AHGZ, inv.nr. 816, nr. 3957. Henrick Fayert wordt kapelaan te Velp genoemd.
 1979 Joosting en Muller, *Bronnen*, I, 334-335; MUL, 449.

Kapelaans: Peter van den Bosch (1502¹⁹⁸⁰); Rutger Rutgersz van Diegden (1502¹⁹⁸¹);
Roelof Morinck (1504¹⁹⁸²)

Vicarie in de parochiekerk

▪ Vicarie van Onze Lieve Vrouwe (o.v. 1522¹⁹⁸³)

Collators: Gijsbert van Wisch (1522¹⁹⁸⁴)

Altaristen: Herman van Groene (1522¹⁹⁸⁵); Johan Boegynck (1522¹⁹⁸⁶); Bernd van
Hern (1574¹⁹⁸⁷)

Vice-cureit

Philippus Philippi (1539¹⁹⁸⁸)

Pastors

Henrico Schut (1499¹⁹⁸⁹)

Johan Onkruyt (c. 1500¹⁹⁹⁰)

Diederick van Monnickhusen (c. 1500¹⁹⁹¹)

Henrick van Doern (c. 1500¹⁹⁹²)

Johannes Vredis (van Kernebeek) (+1532¹⁹⁹³)

Willem Bongart (1532¹⁹⁹⁴)

Gijsbert van Groll (1539¹⁹⁹⁵) (1549¹⁹⁹⁶) (1550¹⁹⁹⁷) (1551¹⁹⁹⁸) (1552¹⁹⁹⁹) (1553²⁰⁰⁰)
(1557²⁰⁰¹) (1559²⁰⁰²) (1560²⁰⁰³)

1980 Van Veen, 'Roomsche-Katholieke geestelijken', *AAU* 57, 28.

1981 Van Veen, 'Roomsche-Katholieke geestelijken', *AAU* 57, 28.

1982 Van Veen, 'Roomsche-Katholieke geestelijken', *AAU* 57, 28.

1983 GA, Archief van de Heerlijkheid Wisch, inv.nr. 99.

1984 GA, Archief van de Heerlijkheid Wisch, inv.nr. 99.

1985 GA, Archief van de Heerlijkheid Wisch, inv.nr. 99.

1986 GA, Archief van de Heerlijkheid Wisch, inv.nr. 99.

1987 GA, AHGZ, inv.nr. 923, nr. 4685.

1988 Van Veen, 'Roomsche-Katholieke geestelijken', *AAU* 44, 124.

1989 GA, Archief van het Huis Middachten, inv.nr. 484.

1990 Van Veen, 'Roomsche-Katholieke geestelijken', *AAU* 57, 31, noot 1.

1991 GA, AHGZ, inv.nr. 4919, nr. 1550-20; Van Veen, 'Pastors van Velp', 321-324; vgl. Van Veen, 'Roomsche-Katholieke geestelijken', *AAU* 44, 124.

1992 GA, AHGZ, inv.nr. 4919, nr. 1550-20; Van Veen, 'Pastors van Velp', 321-324; vgl. Van Veen, 'Roomsche-Katholieke geestelijken', *AAU* 44, 124.

1993 GA, AHGZ, inv.nr. 4919, nr. 1550-20; Van Veen, 'Pastors van Velp', 321-324; vgl. Van Veen, 'Roomsche-Katholieke geestelijken', *AAU* 44, 124.

1994 GA, AHGZ, inv.nr. 4919, nr. 1550-20; Van Veen, 'Pastors van Velp', 321-324; vgl. Van Veen, 'Roomsche-Katholieke geestelijken', *AAU* 44, 124.

1995 GA, AHGZ, inv.nr. 4919, nr. 1550-20; Van Veen, 'Pastors van Velp', 321-324; vgl. Van Veen, 'Roomsche-Katholieke geestelijken', *AAU* 44, 124.

1996 GA, AHGZ, inv.nr. 984, nrs. 675 en 699.

1997 GA, AHGZ, inv.nr. 985, nrs. 842 en 847.

1998 GA, Archief van het kapittel van Sint-Walburg te Arnhem, inv.nr. 57.

1999 GA, AHGZ, inv.nr. 1066, nr. 1305.

2000 GA, AHGZ, inv.nr. 1067, nrs. 1677 en 1813.

2001 GA, AHGZ, inv.nr. 986, nr. 1770.

2002 GA, AHGZ, inv.nr. 1067, nr. 2446.

2003 GA, ORAA, inv.nr. 397, fol. 291vo, fol. 293re-293vo, fol. 294vo.

Dirck Worm²⁰⁰⁴ (1561²⁰⁰⁵)

Predikanten

Johannes Fontanus (waarnemer, 1580²⁰⁰⁶)

Johannes Drielandus (1598-1601²⁰⁰⁷)

Hoge Heerlijkheid Doorwerth

Wolfheze, later Heelsum

(o.v. 1461²⁰⁰⁸)

Hiërarchie

(Aarts)bisdom Utrecht

Aartsdiakonaat Sint-Pieter

Dekenaat Veluwe

Classis Over-Veluwe – ook gecombineerd met Doorwerth, Renkum, Oosterbeek

Collator

Heer van Doorwerth (c. 1550²⁰⁰⁹) (1613²⁰¹⁰)

Kapellen met beneficium

▪ Kapel op Doorwerth (o.v. 1415²⁰¹¹)

Collators: Robert van Doorwerth en zijn vrouw Jutte van Asperen (1415²⁰¹²)

Kapelaans: onbekend

▪ Kapel te Heelsum (tot c. 1517²⁰¹³)

Collators: [heer van Doorwerth (g.v.²⁰¹⁴)]

Kapelaans: onbekend

▪ Kapel te Wolfheze (vanaf c. 1517 tot c. 1585²⁰¹⁵)

Collators: [heer van Doorwerth (g.v.²⁰¹⁶)]

Kapelaans: onbekend

2004 Dirck Worm gold in 1580 als vicaris van het Sint-Walburgkapittel te Arnhem, zie: Van Veen, 'Het kapittel van St. Walburg', 143.

2005 GA, ORAA, inv.nr. 398, fol. 71vo.

2006 GA, AHGZ, inv.nr. 994, nr. 4459.

2007 RAV, 928.

2008 Oltmans, 'De kerken te Wolfhezen en te Heelsem', 51-52.

2009 Oltmans, 'De kerken te Wolfhezen en te Heelsem' 53. Het collatierecht van de heer van Doorwerth werd betwist door de bisschop van Utrecht.

2010 CAG, 697.

2011 Oltmans, 'De kerken te Wolfhezen en te Heelsem' 53.

2012 Oltmans, 'De kerken te Wolfhezen en te Heelsem' 51-52.

2013 Joosting en Muller, *Bronnen*, I, 227; MUL, 438-439. Omstreeks 1517 werd de kapel van Heelsum tot parochiekerk gewijd.

2014 Oltmans, 'De kerken te Wolfhezen en te Heelsem' 51-52.

2015 Joosting en Muller, *Bronnen*, I, 227; MUL, 438-439. Omstreeks 1517 werd de parochiekerk van Wolfheze tot kapel gewijd. Omstreeks 1585 werd de kapel verwoest, zie: Oltmans, 'De kerken te Wolfhezen en te Heelsem' 54.

2016 Oltmans, 'De kerken te Wolfhezen en te Heelsem' 53.

*Pastors*²⁰¹⁷

Gysbert van Lynden (+1501²⁰¹⁸)

Willem van den Kerckhoff (1517²⁰¹⁹)

Gerardus Rotten (1548²⁰²⁰)

Karel van Schevickhaven (1555²⁰²¹)

Johan Rutgers (1556²⁰²²)

Arnt Henricksz (Arnoldus Henrici) (1598²⁰²³) (1601²⁰²⁴)

2017 In 1617 deed de classis Over-Veluwe een poging om de kerken van Renkum en Heelsum samen te voegen, zie: CAG, 731. Om deze reden is geen predikantenlijst van Heelsum opgenomen.

2018 Van Veen, 'Roomsch-Katholieke geestelijken', AAU 57, 17.

2019 GA, Diverse charters/diverse aanwinsten, inv.nr. 1579.

2020 GA, AHGZ, inv.nr. 2359; Van Veen, 'Kettersche geestelijken', 406.

2021 HER, 240.

2022 Van Veen, 'Roomsch-Katholieke geestelijken', AAU 57, 17; Oltmans, 'De kerken te Wolfhezen en te Heelsem' 53-54. De pastorie van Heelsum werd betwist door Karel van Schevickhaven.

2023 CAG, 630, 632.

2024 CAG, 645.

Lijst van afkortingen

- AAU *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*
- AGHG Archief van de graven en hertogen van Gelre, graven van Zutphen
- AGR Archief van de Gelderse Rekenkamer
- AHGZ Archief van het Hof van Gelre en Zutphen
- APPS *Acta der provinciale en particuliere synoden, IV Gelderland 1579-1620*, J. Reitsma en S.D. van Veen (eds.) (Groningen, 1895).
- AVD *Acta Visitationis Diocesis Daventriensis ab Aegidio de Monte*, R.E. Hattink (ed.) (Zwolle, 1888).
- BAC W.A. Bachiene, *Kerkelyke geographie der Vereenigde Nederlanden* (Amsterdam, 1768).
- BBH *Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom Haarlem*
- BMG *Bijdragen en Mededelingen Gelre*
- CAG *Classicale Acta 1573-1620, IX Provinciale synode Gelderland*, C. Ravensbergen (ed.) (2 dln.; Den Haag, 2012).
- EREG Gelders Archief, Archief van de Gelderse Rekenkamer, inv.nr. 102, 'Eerste register, gehouden in de camere van den rekeningen tot Arnhem, beginnende prima Julii anno 1560', fol. 94vo-96vo.
- GA Gelders Archief
- GRV W.J. d'Ablaing van Giessenburg, *De Ridderschap van Veluwe of geschiedenis der Veluwe jonkers* ('s-Gravenhage, 1859).
- HER *Rekeningen van het bisdom Utrecht 1378-1573*, II, K. Heeringa (ed.) (Utrecht, 1932).
- HUA Het Utrechts Archief
- MUL S. Muller Hzn, 'De indeeling van het bisdom', in: J.G.C. Joosting en S. Muller Hzn., *Bronnen voor de geschiedenis der kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht in de middeleeuwen*, II ('s-Gravenhage, 1915).
- NAK *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis*
- OAA Oud Archief Arnhem
- OAE Oud Archief Elburg
- OAH Oud Archief Harderwijk
- OAHat Oud Archief Hattem
- OAW Oud Archief Wageningen
- ORAA Oud Rechterlijk Archief Arnhem
- ORAE Oud Rechterlijk Archief Elburg
- ORAH Oud Rechterlijk Archief Harderwijk
- ORAV Oud Rechterlijk Archief van Veluwe en Veluwezoom
- ORAW Oud Rechterlijk Archief Wageningen

- OGZ L.A.J.W. baron Sloet, *Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen tot op den slag van Woeringen op 5 juni 1288*, I ('s-Gravenhage, 1872).
- RAB Rijksarchief Brussel
- RAV C. Ravensbergen, 'Bijlage 1: gemeenten in de classes Nijmegen, Tiel/Bommel, Tiel, Bommel, Zutphen, Over-Veluwe (Arnhem) en Neder-Veluwe (Harderwijk) 1592-1620' en 'Bijlage 2: predikanten in de classes Nijmegen, Tiel/Bommel, Tiel, Bommel, Zutphen, Over-Veluwe (Arnhem) en Neder-Veluwe (Harderwijk) 1592-1620', in: C. Ravensbergen (ed.), *Classicale Acta 1573-1620*, IX *Provinciale synode Gelderland* (Den Haag, 2012) 919-929 en 930-948.
- RRE *Recepta de Reportacionibus Ecclesiarum*, voorkomend in de jaarlijkse rekeningen van de Domfabriek (1395-1554/64), J.G.C. Joosting en S. Muller Hzn. (eds.), *Bronnen voor de geschiedenis der kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht in de middeleeuwen*, I ('s-Gravenhage, 1906) 40-103.
- SAE Stadsarchief Elburg
- SAH Stadsarchief Harderwijk
- SAW Stadsarchief Wageningen
- SEHH Streekarchivariaat Epe, Hattem en Heerde
- VHD1 H.F. van Heussen en H. van Rijn, *Oudheden en gestichten van het bisdom van Deventer*, I (Leiden, 1725).
- VHD2 H.F. van Heussen en H. van Rijn, *Oudheden en gestichten van het bisdom van Deventer*, II (Leiden, 1725).
- VHU H.F. van Heussen en H. van Rijn, *Historie ofte beschrijving van 't Utrechtse bisdom*, III (Leiden, 1719).
- WVR W. Wijnaendts van Resandt, *De vicarieën in Gelderland* (Amsterdam, 1943).

Bronnen en literatuur

Archieven

Archiv der Evangelischen Kirche im Rheinland

Archiv der Evangelischen Kirchengemeinde Emmerich

Gelders Archief

Burgerweeshuis te Arnhem (2090)

Collectie plattegronden (0963)

Commanderij van Sint-Jan te Arnhem (0306)

Convent Sint-Hiëronymusberg of Hulsbergen bij Hattem (0317)

Diverse charters/diverse aanwinsten (0510)

Gasthuizen en gilden in Arnhem (2001)

Gelderse Rekenkamer (0012)

Graven en hertogen van Gelre, graven van Zutphen (0001)

Handschriften Rijksarchief in Gelderland (0508)

Heerlijkheid Nederhemert 1 (0417)

Heerlijkheid Wisch (0443)

Heren en graven van Culemborg (0370)

Hervormde Gemeente te Arnhem, Kerkvoogdij 1369-1824 (2225)

Hof van Gelre en Zutphen (0124)

Huis De Cannenburg (0407)

Huis Enghuizen (0389)

Huis Hemmen (0401)

Huis Hoekelum (0404)

Huis Kernhem (0614)

Huis Laar (0583)

Huis Middachten (0522)

Huis Rosendael (0525)

Huis Ruurlo (0894)

Huis Scherpenzeel (0430)

Huis Ter Horst (0405)

Huis Ter Schuur (0434)

Huis Vanenburg (0539)

Huis Vornholz (1172)

J.A.G.C. Trosée (0620)

Kaartenverzameling Rijksarchief in Gelderland (0509)

Kapittel van Sint-Walburg te Arnhem (0307)

Kelnarij van Putten (0324)

Klooster Clarenwater bij Hattem (0318)

Leenkamer Klarenbeek (0410)

Oud Rechterlijk Archief Veluwe en Veluwezoom (0203)

Oud Archief Arnhem (2000)

Oud Rechterlijk Archief Arnhem (2003)

Sint-Remigiuskerk te Hengelo (0848)

St. Nicolaibroederschap te Arnhem 1 (2072)

Sweder van Kervenheim (0500)

Gemeentearchief Putten

Heilige Maria Zuiveringsparochie

Gemeentearchief Wageningen

Oud Archief Wageningen (001)

Oud Rechterlijk Archief Wageningen (004)

Nederlands Hervormde Gemeente, Kerkvoogdij (2225)

Het Utrechts Archief

Balije van Utrecht van de Johanniterorde (1)

Domkapittel te Utrecht (216)

Hof van Utrecht (239-1)

Kapittel van Sint-Marie te Utrecht (221)

Kapittel van Sint-Pieter te Utrecht (220)

Oud Archief Ridderlijke Duitse Orde Balije van Utrecht

Paulusabdij te Utrecht (85-1)

<i>Koninklijke Bibliotheek Brussel</i> Atlas Bruxellensis [sGrooten, Christiaan]	<i>Streekarchief Epe, Hattem en Heerde</i> Oud Archief Hattem
<i>Rijksarchief Brussel</i> Raad van Beroerten	<i>Streekarchivariaat Noordwest-Veluwe</i> Nederlands Hervormde Kerk te Harderwijk (5049)
<i>Stadsarchief Deventer</i> Archief van de schepenen en raad van de stad Deventer (periode Republiek)	Oud Archief Elburg (1001) Oud Rechterlijk Archief Elburg (1003) Oud Archief Harderwijk (5001) Oud Rechterlijk Archief Harderwijk (5003)
<i>Stadsarchief Kampen</i> Oud Archief Kampen	

(Gepubliceerde) Primaire Bronnen

- Aarsen, A., 'Joannes Anastasius Veluanus. Een bijdrage tot de geschiedenis der reformatie op de Veluwe en een bladzijde uit een oud boek', *Geldersche Volksalmanak* 46 (1880) 114-125.
- Acta der provinciale en particuliere synoden, IV Gelderland 1579-1620*, J. Reitsma en S.D. van Veen (eds.) (Groningen, 1895).
- Acta Visitationis Diocesis Daventriensis ab Aegidio de Monte*, R.E. Hattink (ed.) (Zwolle, 1888).
- Acquoy, J.G.R., en H.C. Rogge, 'Oorkonde, betrekking hebbende op het S. Hieronymus-klooster te Hulsbergen bij Hattem', *NAK* 2 (1887) 285.
- Anspach, J., 'Ellardus à Mehen en de Veluwsche Kwartierschool', *De Navorscher* 30 (1880) 119-125
- Anspach, J., 'Joh. Fontanus. Een kerkelijk levensbeeld uit de dagen der Geldersche reformatie', *De Navorscher* 31 (1881) 185-197, 253-262.
- Balan, Petrus, *Monumenta saeculi XVI* (Innsbrück, 1885).
- Beernink, G., 'Het onderwijs te Nijkerk na de Hervorming (1593-1630)', *BMG* 10 (1907) 101-118.
- Beernink, G., 'De reformatie te Nykerk (1578-1628)', *BMG* 15 (1912) 1-156.
- Beke, J. de, *Croniken van den stichte van Utrecht ende van Hollant*, H. Bruch (ed.) (Den Haag, 1982)
- Blécourt, A.S., en N. Japikse (eds.), *Klein plakkaatboek van Nederland. Verzameling van ordonnantiën en plakkatzen betreffende regeeringsvorm, kerk en rechtspraak (14e eeuw tot 1749)* (Groningen en Den Haag, 1919).
- Bockmühl, P., 'Johannes Anastasius Veluanus', in: *Monatshefte für Rheinische Kirchengeschichte* 1 (1907) 115-126 en 172-180
- Bockmühl, P., 'Auf den Spuren des Johannes Anastasius', in: *Monatshefte für Rheinische Kirchengeschichte* 1 (1907) 360-366.
- Bockmühl, P., *Eine wiedergefundene schrift des Johannes Anastasius Veluanus* (Odenkirchen, 1910).

- Bockmühl, P., 'Johannes Anastasius und Gerardus Verstegus', *NAK* 9 (1912) 301-307.
- Bockmühl, 'Die Grabschrift des Gerardus Verstegus, alias: Johannes Anastasius?', *Monatshefte für Rheinische Kirchengeschichte* 6 (1912) 33-38, 83-90, 110-126 en 181-187.
- Booma, J.G.J., *Communio clandestina. Archivalien der Konsistorien der heimlichen niederländischen reformierten Flüchtlingsgemeinden in Goch und Gennep im Herzogtum Kleve 1570-c. 1610*, (3 dln.; Amsterdam, 2011).
- Brom, G., *Bullarium Trajectense. Romanorum Pontificum diplomata quotquot olim usque ad Urbanum Papam VI (an. 1378) in veterem Episcopatum Trajectensem destinata repe-riuntur* (2 dln.; 's-Gravenhage, 1891-1896).
- Classicale Acta 1573-1620, IX Provinciale synode Gelderland*, C. Ravensbergen (ed.) (2 dln.; Den Haag, 2012).
- Cramer, S., en F. Pijper (eds.), *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica*, IX ('s-Gravenhage, 1912).
- De correspondentie van Desiderius Erasmus*, IX, J. Bedaux (ed.) (Rotterdam, 2011).
- Desiderii Erasmi Roterodami Opera omnia*, V, J. Leclerc (ed.) (Leiden, 1962).
- Die Matrikel der Universität Köln*, I, H. Keussen (ed.) (Bonn, 1892).
- Die Matrikel der Universität Köln*, II, H. Keussen (ed.) (Bonn, 1919).
- Die Matrikel der Universität Köln*, IV, H. Keussen (ed.) (Düsseldorf, 1981).
- Die Matrikel der Universität Rostock*, II, A. Hofmeister (ed.) (Rostock, 1891).
- Driessen, H.L., "'Ten Heijligen Cruijs" bij Wageningen', *BMG* 38 (1935) 131-137.
- Driessen, H.L., 'Een bedevaart te Lunteren in 1647', *BMG* 39 (1936) 106.
- Driessen, H.L., 'Begiftiging van de kerk van Wageningen door Jorien van Weze in 1521', *AAU* 61 (1937) 644-646.
- Driessen, H.L., 'Uit de kerkelijke geschiedenis van Wageningen', *BMG* 40 (1937) 45-92.
- Driessen, H.L., 'Rumor in de kerk van Wageningen in 1558', *AAU* 62 (1938) 63-71.
- Dumbar, K., en W. Deventer (eds.), *Uit kerkelijk en wereldlijk Deventer*, I (Deventer, 1732).
- D., v., 'Kerkelijke geschiedenis van Hattem', *De Navorscher* 22 (1872) 545b-548.
- Erasmus, Desiderius, *Adagia quaecumque ad hanc diem exierunt*, II (Venetië, 1578).
- Erasmus, Desiderius, *Paraphrase on the Gospel of Matthew*, D. Simpson, ed. (Toronto, Buffalo en Londen, 2008).
- Flament, A.J.A., 'Stukken betreffende de godsdiensttroebelen in Gelderland (1566)', *BMG* 11 (1908) 433-445.
- Francisci Sonnius ad Vigiliam Zuichemum epistolae*, P. F. X. de Ram (ed.) (Brussel, 1850).
- Grijpink, P.M., 'Kerkelijk register op de rekeningen van de Vicaris-Generaal van het bisdom Utrecht', *BBH* 39 (1920) 144-212.
- Grijpink, P.M., 'Kerkelijk register op de rekeningen van de Vicaris-Generaal van het bisdom Utrecht', *BBH* 40 (1921) 134-215.
- Groneman, H.J.H., 'Een oudheid uit het klooster Sint Jansdal of 's-Heerenloo bij Har-derwijk', *BMG* 4 (1901) 69-72.
- Groot Geldersch Placaet-Boeck*, W. van Loon (ed.) (2 dln.; Goor, 1701).

- Haasloop Werner, H.G., 'Testament van heer Goessen van Huecklum, priester en pastoor te Doornwpyk, van het jaar 1553. Eene bijdrage tot de geschiedenis van het geestelijk celibaat', *Nieuw Archief voor Kerkelijke Geschiedenis inzonderheid van Nederland* 2 (1854) 252-255.
- Hasselt, G. van, *Kronijk van Arnhem* (Arnhem, 1790)
- Hasselt, G. van, *Stukken voor de vaderlandsche historie* (4 dln.; Arnhem en Amsterdam, 1792-1793).
- Hasselt, G. van, *Geldersche Oudheden*, I (Arnhem, 1806).
- Hasselt, G. van, *Geldersch Maandwerk* (2 dln.; Arnhem, 1807).
- Hasselt, G. van, 'Jan van Garderen', in: G. van Hasselt, *Geldersch maandwerk voor 't jaar 1807*, I (Arnhem, 1807).
- Heel, P.D. van, 'Het St. Agnietenklooster der Tertiarissen te Elburg', *AAU* 62 (1938) 73-128.
- Hensen, A.H.L., 'Hendrick Berck, de laatste baliër der Sint Jansheeren te Utrecht', *AAU* 35 (1909) 1-77.
- Herengoederen op de Veluwe*, I, E. de Jonge en B.J. van den Enk (eds.) (Barneveld, 1990).
- Heussen, H.F. van, *Kerkelijke historie en outheden der Zeven Verenigde Provinciën*, II (Leiden, 1726).
- Heussen, H.F. van, en H. van Rijn, *Historie ofte beschryving van 't Utrechtse bisdom*, III (Leiden, 1719).
- Heussen, H.F. van, en H. van Rijn, *Oudheden en gestichten van het bisdom van Deventer* (2 dln.; Leiden, 1725).
- Hille Ris Lambers, C.H., *De kerkhervorming op de Veluwe 1523-1578. Bijdrage tot de geschiedenis van het protestantisme in Noord-Nederland* (Barneveld, 1890).
- Hille Ris Lambers, C.H., 'Bijdrage tot de kennis der hervorming in Gelderland en in een deel van de tegenwoordige provincie Limburg (Overkwartier) omstreeks 1565', *Archief voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* 4 (1893) 171-185
- Hoefler, F.A., *Aanteekeningen betreffende de kerk van Hattem* (Arnhem, 1900).
- Hoefler, F.A., *Aanteekeningen betreffende de kerk van Hattem (Bijlagen)* (Arnhem, 1900).
- Hoefler, F.A., 'Levering van kerkboeken', *BMG* 12 (1909) 246.
- Hoefler, F.A., 'Een onuitgegeven brief van dr. Maarten Luther', *NAK* 7 (1910) 203-206.
- Hoefler, F.A., 'Verkoop van gewijd vaatwerk', *Verslagen en mededeelingen van de Vereniging voor Overijssels Regt en Geschiedenis* 39 (1922) 204-207.
- Hoefler, F.A., en J.S. van Veen, 'De commanderieën der orde van St. Jan in Gelderland', *BMG* 13 (1910) 277-332.
- Hoevenaars, F.W., 'Bijdrage tot de geschiedenis van de abdij Mariënweerd', *AAU* 23 (1896) 282-369.
- Hofman, J.H., 'De Beeldenstorm te Heerde', *AAU* 2 (1875), 134-139.
- Hofman, J.A., 'Mr. Jan van Goch. Bisschoppelijk vikarus te Utrecht', *AAU* 6 (1879) 215-217.
- Hofman, J.H., 'Scheeve verhouding', *BMG* 3 (1900) 241.
- Hofman, J.H., 'Over de kerk van Wilp op de Veluwe', *AAU* 27 (1901) 185-186.

- Hofman, J.H., 'Renkum', *AAU* 31 (1906) 1-66.
- Hoogland, A.J.J., 'De Dominicanen te Utrecht', *AAU* 8 (1880) 188-211.
- Hoogveld, W.J.M., 'Korte bijdrage tot de kerkelijke geschiedenis van Ede', *AAU* 23 (1896) 94-100.
- Hortensius, Lambertus, *Montfortii secessionum civilium Ultraiectinarum et bellorum ab anno XXIV. supra M.CCCCC usque ad Translationem Episcopatus ad Burgundos*, A. Buchelius (ed.) (Utrecht, 1642).
- Hulsebos, G., 'De handelingen van de eerste classicale bijeenkomst van de classis Over-Veluwe, gehouden te Harderwijk, den 15den juli 1592', *NAK* 15 (1919) 133-149.
- Janssen, A.E.M., en J.A.M.M. Janssen, 'Enkele notities uit de correspondentie van Johannes Fontanus 1545-1615, predikant te Arnhem', *BMG* 71 (1980) 81-99.
- Janssen, H.Q. en J.J. van Toorenenbergen, *Handelingen van den kerkeraad der Nederlandsche gemeente te Keulen, 1571-1591* (Utrecht, 1881).
- Joannis Calvini opera quae supersunt omnia*, XIX, E. Cunitz, J. Baum en E.W.E. Reuss (eds.) (Braunschweig, 1895).
- Keizer, G., 'Uit den overgangstijd binnen het resort van de Neder-Veluwsche clasis', *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 26 (1925-1926) 249-268, 364-376; *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 27 (1926-1927) 468-477; *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 28 (1927-1928) 309-320 en 362-377.
- Keussen, H., 'Die Stiftung Joh. van Hueven von Arnhem', *BMG* 35 (1931) 175-178.
- Kist, N.C., en H.J. Royaards, *Archief voor kerkelijke geschiedenis, inzonderheid van Nederland*, V (Leiden, 1834).
- Kist, N.C., en W. Moll, *Kerkhistorisch Archief*, (4 dln.; Amsterdam, 1857-1866).
- Kleijntjens, J., 'Bouwstoffen voor de kerkelijke geschiedenis in Gelderland, 1567-1648', *AAU* 40 (1914) 261-283.
- Kleijntjens, J., 'Bijdrage tot den Beeldenstorm. Instructie voor Godert Pannekoek, 1567', *De Navorscher* 84 (1935) 193-197.
- Kleinhoonte, J.J., 'Een Wageningsche wilsbeschikking van 1518', *BMG* 39 (1936) 350-352.
- Knippenbergh, J. van, *Historia ecclesiastica ducatus Geldriae* (Brussel, 1719).
- Lethmaet, Herman, *De instauranda religione libri IX* (Basel, [c. 1544]).
- Lindeboom, J., 'Joannes Anastasius Veluanus (Jan Gerritsz. Versteghe)', *NAK* 9 (1912) 213-220.
- Lindeborn, J., *Historia sive notitia episcopatus Daventriensis* (Keulen 1670).
- Maris, A.J., 'Toekenning van Forum Privilegiatum aan het kapittel van Arnhem door hertog Karel in 1535', *BMG* 38 (1935) 142-143.
- Maris, A.J., 'Eenige bijzonderheden aangaande de St. Walburgskerk te Arnhem', *BMG* 40 (1937) 19-42.
- Martens van Sevenhoven, A.H., 'De hooge heerlijkheid Vaassen' *BMG* 22 (1919) 51-59.
- Matricule de l'Université de Louvain*, III, A. Schillings (ed.) (Brussel, 1958-1962)
- Matricule de l'Université de Louvain*, IV, A. Schillings (ed.) (Brussel 1961-1966).

- Medieval Memoria Online. Commemoration of the dead in the Netherlands until 1580*, T. van Bueren, R. de Weijert e.a. (eds.) (Utrecht, 2019).
- Meester, G.A. de, 'Het St. Jansdal of 's Heeren Loo', *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* 6 (1848), 93-105.
- Moll, W., 'Twee aantekeningen op de verhandeling over Joh. Anastasius Veluanus', in: N.C. Kist en W. Moll, *Kerkhistorisch Archief*, I (Amsterdam, 1855) 207-209.
- Muller Fz., S., en A.C. Bouman, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, I (Utrecht, 1920).
- Nauta, D., en J.P. van Dooren (eds.), *De Nationale Synode van Dordrecht 1578. Gereformeerden uit de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden bijeen* (Amsterdam, 1978).
- Nieuwenhuizen, A.F., 'Leven en werken van Joannes Mahusius, bisschop van Deventer'. *AAU* 9 (1881) 123-132.
- Nijhoff, I.A., *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland. Door onuitgegevene oorkonden opgehelderd en bevestigd* (6 dln.; Arnhem, 1833-1875).
- Nijhoff, I.A., 'Vervolging der hervormingsgezinden in Gelderland. Aantekeningen in de rekenboeken der stad Arnhem over de Jaren 1526 en 1527', *Kerkhistorisch archief*, II (Amsterdam, 1859) 275-276
- Oltmans, A., 'De kerken te Wolfhezen en te Heelsem in het kerspel Wolfhezen', *BMG* 26 (1923) 51-60.
- Pighius, Albertus, *Hierarchiae ecclesiasticae assertio* (Keulen, 1538).
- Pijper, F., 'Iohannes Anastasius Veluanus', *NAK* 9 (1912) 355-371.
- Pijper, F., *Leerstellige en stichtelijke geschriften van Ioann. Anastasius Veluanus e.a.* (Bibliotheca Reformatoria Neerlandica, IV; 's-Gravenhage, 1906).
- Pontanus, J.I., *Historiae Gelricae libri XIV* (Harderwijk, 1639).
- Recepta de Reportacionibus Ecclesiarum*, voorkomend in de jaarlijkse rekeningen van de Domfabriek (1395-1554/64), in: J.G.C. Joosting en S. Muller Hzn. (eds.), *Bronnen voor de geschiedenis der kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht in de middeleeuwen*, I ('s-Gravenhage, 1906) 40-103.
- Rekeningen van het bisdom Utrecht 1378-1573*, II, K. Heeringa (ed.) (Utrecht, 1932).
- Rootselaar, W.F.N. van, 'Kerkelijke toestanden op de Veluwe, omstreeks 1550-1576', *AAU* 26 (1900) 139-160
- Rutgers, F.L., *Acta van de Nederlandsche Synoden der zestiende eeuw* ('s-Gravenhage, 1889).
- Schoengen, M., 'De vicarie van den heiligen apostel Jacobus of Lutteke-vicarie te Elburg', *AAU* 54 (1930) 50-69.
- Slichtenhorst, A. van, *XIV boeken van de Gelderse geschiedenissen van 't begin af vervolghd tot aen de afzweeringh des koninck van Spanien* (Arnhem, 1653-1654).
- Sloet, L.A.J.W. baron, *Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen tot op den slag van Woeringen op 5 juni 1288*, I ('s-Gravenhage, 1872).
- Sloet, L.A.J.W. baron, 'Eene wonderdoende pijp van den rechterarm der H. Moeder Anna te Hattem', *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* 2:8 (1875) 44-57.

- Sloet, J.J.S., baron, 'Een instructie voor een richter in het Nijbroek', *BMG* 7 (1904) 369-372.
- Soest, H.W. van, 'Barneveld en Achteveld', *AAU* 35 (1909) 177-221.
- Veen, J.S. van, 'In de dagen van strijd (1578)', *BMG* 3 (1900) 242.
- Veen, J.S. van, 'De stichting van het kerspel Lunteren en hare gevolgen', *AAU* 29 (1903) 351-390.
- Veen, J.S. van, 'Besluiten der synode van het landdekenaat Veluwe Ao. 1556', *AAU* 30 (1905) 148-156.
- Veen, J.S. van, 'Twee onbekende kapellen', *AAU* 30 (1905) 159-160.
- Veen, J.S. van, 'Johan Arntss, pastoor van Ede', *AAU* 31 (1906) 147-150.
- Veen, J.S. van, 'Bijdrage tot de geschiedenis der Harderwijksche school', *BMG* 9 (1906) 271-277.
- Veen, J.S. van, 'Kettische geestelijken op de Veluwe in 1548', *NAK* 6 (1906) 406-407.
- Veen, J.S. van, 'Rapport van het Hof van Gelderland over ketterij te Harderwijk in 1548', *NAK* 5 (1908) 228-235.
- Veen, J.S., 'Mededeeling over de gevangenschap van Johannes Anastasius Veluanus te Hattem', *NAK* 6 (1909) 371-372.
- Veen, J.S. van, 'Het ambt Voorst onder het bestuur der jonkers', *BMG* 13 (1910) 353-418.
- Veen, J.S. van, 'Een proces over de pastorie van Wilp', *AAU* 37 (1911) 126-152.
- Veen, J.S. van, 'Stichting van een beneficium in de kerk te Bennekom', *AAU* 37 (1911) 153-155.
- Veen, J.S. van, 'Stukken betreffende de kerken van Voorthuizen en Putten', *AAU* 37 (1911) 317-218.
- Veen, J.S. van, 'Magistraat tegen pastoor (1549)', *BMG* 14 (1911) 231-232.
- Veen, J.S. van, 'Recht der vorsten van Gelre en Zutphen op het begeven van plaatsen in kloosters', *BMG* 14 (1911) 260.
- Veen, J.S. van, 'Arnhem in den tijd van overgang (1578-1590)', *BMG* 15 (1912) 247-360.
- Veen, J.S. van, 'Uit den tijd van overgang', *NAK* 9 (1912) 82-114.
- Veen, J.S. van, 'Opgaven betreffende vicarieën in de kerspelkerk te Apeldoorn', *AAU* 39 (1913) 322-323.
- Veen, J.S. van, 'Stichting der O. L. V. vicarie in de kerk te Putten', *AAU* 39 (1913) 326-328.
- Veen, J.S. van, 'Twee stichtingsbrieven van vicarieën', *AAU* 39 (1913) 349-351.
- Veen, J.S. van, 'Uit den tijd van overgang', *NAK* 10 (1913) 34-62.
- Veen, J.S. van, 'Roomsche-Katholieke geestelijken in Gelderland', *AAU* 40 (1914) 311-322; *AAU* 44 (1919) 105-156; *AAU* 57 (1933) 1-61.
- Veen, J.S. van, 'Kettische prediking te Elburg in 1542', *BMG* 19 (1916) 33.
- Veen, J.S. van, 'Klacht van den pastoor van Arnhem over inbreuk op zijne bevoegdheid', *AAU* 43 (1917) 124-126.
- Veen, J.S. van, 'Verplichtingen van de vicarissen der St. Eusebiuskerk te Arnhem', *AAU* 43 (1917) 254-256.

- Veen, J.S. van, 'Hoevelaken en Scherpenzeel', *BMG* 21 (1918) 47-50.
- Veen, J.S. van, 'Duivelbanner in 1600', *BMG* 21 (1918) 174.
- Veen, J.S. van, 'De Geldersche kerkelijke rekenkamer', *NAK* 15 (1919) 234-238.
- Veen, J.S. van, 'Pastoors van Velp in de eerste helft der zestiende eeuw', *AAU* 45 (1920) 321-324.
- Veen, J.S. van, 'Bijdrage tot de kennis der verhouding op kerkelijk gebied tussen elburg en Doornspyk', *AAU* 45 (1920) 341-346.
- Veen, J.S. van, 'Lunteren bedevaartsplaats?', *AAU* 45 (1920) 351.
- Veen, J.S. van, 'Geschild over de pastorie te Epe in verband met het recht van collatie (1544)', *AAU* 46 (1921) 108-143.
- Veen, J.S. van, 'De collatie van het kerkmeester- en het kosterambt te Nybroek vóór de Hervorming', *AAU* 46 (1921) 153-154.
- Veen, J.S. van, 'De vicarie van O.L. Vrouw in de kerk te Wilp', *AAU* 46 (1921) 156-160.
- Veen, J.S. van, 'Zijn Doornspyk en Elburg in 1565 op kerkelijk gebied van elkander gescheiden?', *AAU* 46 (1921) 160-166.
- Veen, J.S. van, 'Herwijding van de kerk te Harderwijk (1568)', *AAU* 46 (1921) 170-172.
- Veen, J.S. van, 'Een en ander over de H. Kruis-vicarie te Voorst', *AAU* 46 (1921) 188-192.
- Veen, J.S. van, 'Losse blaadjes uit de kerkgeschiedenis der Veluwe (1592-1650)', *BMG* 25 (1922) 89-131.
- Veen, J.S. van, 'De pastorie van Garderen in 1571 en 1572', *AAU* 48 (1923) 321-328.
- Veen, J.S. van, 'Fundatie der vicarie van St. Anna en St. Catharina in de kerk te Nykerk', *AAU* 48 (1923) 334-341.
- Veen, J.S. van, 'Een geëxcommuniceerde monnik als pastoor van Terwolde', *AAU* 48 (1923) 342-343.
- Veen, J.S. van, 'De stichting van het klooster Klarewater bij Hattem', *AAU* 49 (1924) 110-118.
- Veen, J.S. van, 'Kerkelijke toestanden op de Veluwe omstreeks het midden der zestiende eeuw', *AAU* 49 (1924) 264-280.
- Veen, J.S. van, 'Lunteren bedevaartsplaats?', *AAU* 49 (1924) 294-295.
- Veen, J.S. van, 'Stichting van eene gezongen mis in de kerk te Apeldoorn door hertog Karel van Gelre', *AAU* 52 (1926) 224.
- Veen, J.S. van, 'De collatie van de kerk te Oosterwolde (gem. Doornspyk)', *AAU* 52 (1926) 300-301.
- Veen, J.S. van, 'Stichtingsbrief der St. Peter en Paulsvicarie in de parochiekerk te Elburg', *AAU* 53 (1929) 188-193.
- Veen, J.S. van, 'De veroordeeling en terechtstelling van Tryude Kapaps', *BMG* 36 (1933) 94.
- Veen, J.S. van, 'Verandering van den magistraat van Wageningen in 1579', *BMG* 40 (1937) 131.
- Velthuisen, B.P., 'Aanteekeningen op Lindeborn's *Historia Episcopatus Daventriensis*', *AAU* 16 (1888), 12-45, en *AAU* 17 (1889) 106-123.

- Veluanus, Johannes Anastasius, 'Der Leken Wechwyser', in: S. Cramer en F. Pijper, *Bibliotheca reformatoria Neerlandica*, IV ('s-Gravenhage, 1906) 123-376.
- Ven, A.J. van de, 'Een Arnheemsche studiebeurs', *BMG* 30 (1927) 39-60.
- Ven, A.J. van de, 'Nog een Arnheemsche studiebeurs', *BMG* 33 (1930) 157-162.
- Ven, A.J. van de, 'De St. Jacobs- of Luttike-vicarie te Elburg', *NAK* 23 (1930) 1-28.
- Verbeek jr., D., 'Oorkonden, betrekking hebbende op het S. Hieronymusklooster Hulsbergen bij Hattem', *Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis* 2 (1887) 280-286.
- Vos, K., 'Martelaars uit Gelderland (1550)', *NAK* 10 (1913).
- Wal, J. van de, 'Nederlanders, en personen, die later met Nederland in betrekking stonden, studenten te Heidelberg en te Geneve, sedert het begin der kerkhervorming', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* V (1865) 59-183.

Secundaire Literatuur

- Aa, A.J. van der, 'Veluanus (Johannes)', *Biografisch Woordenboek der Nederlanden*, I (Haarlem, 1852) 278-280.
- Aa, A.J. van der, 'Lethmaet (Herman)', *Biografisch Woordenboek der Nederlanden*, XI (Haarlem, 1865) 363-364.
- Abels, P.H.A.M., en J.G.J. van Booma, 'Tussen rooms-katholiek en Utrechts-gereformeerd. Het eigen karakter van het Utrechtse reformatieproces', in: H. ten Boom (ed.), *Utrechters Entre-Deux. Stad en stichting in de eeuw van de reformatie, 1520-1620* (Delft, 1992) 193-230.
- Abels, P.H.A.M., *OVittius' metamorphosen. De onnavolgbare gedaantewisselingen van een (zielen) dokter in de Reformatietijd* (Delft 2003).
- d'Ablaing van Giessenburg, W.J., *De Ridderschap van Veluwe of geschiedenis der Veluwe jonkers* ('s-Gravenhage, 1859).
- d'Ablaing van Giessenburg, W.J., *Bannerheeren en Ridderschap van Zutphen, van den aanvang der beroerten in de XVIe eeuw, tot het jaar 1795* ('s-Gravenhage, 1877).
- d'Ablaing van Giessenburg, W.J., *De Ridderschap van het Kwartier van Nijmegen* (Den Haag, 1899).
- Ammerman, N.T., 'Lived Religion as an Emerging Field. An Assessment of its Contours and Frontiers', *Nordic Journal of Religion and Society* 29:2 (2016) 83=99.
- Anspach, J., *De Veluwsche familie Tulleken en hare aanverwanten. Eene genealogisch-historische proeve* (z.p., 1882).
- Arblaster, P., 'The Southern Netherlands Connection. Networks of Support and Patronage', in: B. Kaplan e.a. (eds.), *Catholic Communities in Protestant States. Britain and the Netherlands c. 1570-1720* (Manchester en New York, 2009) 123-138.
- Asch, R.G., *Nobilities in Transition 1550-1700. Courtiers and Rebels in Britain and Europe* (Londen, 2003).
- Bachiene, W.A., *Kerkelyke geographie der Vereenigde Nederlanden* (Amsterdam, 1768).
- Bakker, P., *Kamper kronieken. Stedelijke geschiedschrijving in de Noordelijke Nederlanden (ca. 1450-1550)* (dissertatie VU; Amsterdam, 2020).

- Barrow, J., 'Urban Cemetery Location', in: S.R. Bassett (ed.), *Death in towns* (Leicester en New York, 1992) 78-100.
- Bartlett, R., *The Making of Europe. Conquest, Colonization and Cultural Change 950=1350* (Princeton, 1993).
- Bastiaanse, R., 'De Latijnse school te Hattem ca. 1598-1815', in: R. Bastiaanse, H. Bots en M. Evers (eds.), *Latijnse scholen in Gelderland ca. 1580-1815* (Zutphen, 1984) 308-322.
- Bastiaanse, R., en H. Bots, 'De Latijnse school te Wageningen 1640-1815', in: R. Bastiaanse, H. Bots en M. Evers (eds.), *Latijnse scholen in Gelderland ca. 1580-1815* (Zutphen, 1984) 296-307.
- Bauwens, M., 'Under Construction? The Catholic Community in Ghent after the Beeldenstorm', *Beeldenstorm. Iconoclasm in the Low Countries. Special Issue BMGN – Low Countries Historical Review* 131:1 (2016) 81-98.
- Bavel, B.J.P. van, *Transitie en continuïteit. De bezitsverhoudingen en de plattelands-economie in het westelijke gedeelte van het Gelderse rivierengebied, ca. 1300-ca. 1570* (Nijmegen, 1999).
- Beek, R. van, *Reliëf in tijd en ruimte. Interdisciplinair onderzoek naar bewoning en landschap van Oost-Nederland tussen vroege prehistorie en middeleeuwen* (Wageningen, 2009).
- Begheyn, P.J., 'De handschriften van het St.-Agnietenklooster te Arnhem', *Ons Geestelijk Erf* 45 (1971) 3-44.
- Begheyn, P.J., 'Is Reinalda van Eymeren, zuster in het St. Agnietenklooster te Arnhem, en oud-tante van Petrus Canisius, de schrijfster der Evangelische peerle?', *Ons Geestelijk Erf* 45 (1971) 339-375.
- Begheyn, P.J., 'De Iniqua censura van Maarten Donk en Frans Silverschoen', *Ons Geestelijk Erf* 47 (1973) 323-343.
- Begheyn, P.J., 'Nawerking van de Evangelische peerle. Gerard Tersteegen en zijn Kleine Perlenschnur', *Ons Geestelijk Erf* 49 (1975) 173-192.
- Begheyn, P.J., 'De verspreiding van de Evangelische Peerle', *Ons Geestelijk Erf* 51 (1977) 391-421.
- Begheyn, P.J., 'Die Evangelische Peerle', *Spiegel Historiae* 13 (1978) 29-33.
- Begheyn, P.J., 'Nieuwe gegevens betreffende de Evangelische Peerle', *Ons Geestelijk Erf* 58 (1984) 30-40.
- Begheyn, P.J., 'Die Evangelische Peerle; nieuwe gegevens over auteur en invloed', *Ons Geestelijk Erf* 63 (1989) 170-189.
- Begheyn, P.J., 'Reinalda van Eymeren 1463-1540, Mystiek schrijfster', J.A.E. Kuys (ed.), *Biografisch Woordenboek Gelderland, II, Bekende en onbekende mannen en vrouwen uit de Gelderse geschiedenis* (Hilversum, 2000) 28-30.
- Berends, P., *Het Oud-Archief der gemeente van Harderwijk* (2 dln.; Harderwijk, 1935).
- Bergsma, W., *Tussen Gideonsbende en publieke kerk. Een studie over het gereformeerd protestantisme in Friesland, 1580-1650* (Hilversum, 1999).
- Bergsma, W., 'Zij preekten voor doven'. *De reformatie in Drenthe* (Assen en Leeuwarden, 2002).

- Berkelbach van der Sprenkel, J.W., *Regesten van oorkonden betreffende de bisschoppen van Utrecht uit de jaren 1301-1340* (Utrecht, 1937).
- Berkvens, A.M.J.A., "In wesen sal het Tractaet van Venlo onderhouden worden", in: F. Keverling Buisman e.a. (eds.), *Verdrag en Tractaat van Venlo. Herdenkingsbundel, 1543-1993* (Hilversum, 1993) 153-170.
- Bijsterveld, A.J.A., 'Organisatie en instellingen van het bisdom Luik in Noord-Brabant', in: J.A.F.M. van Oudheusden e.a. (eds.), *Ziel en zaligheid in Noord-Brabant* (Delft 1993) 83-111.
- Bijsterveld, A.J.A., *Laverend tussen kerk en wereld. De pastoors in Noord-Brabant 1400-1570* (Amsterdam, 1993).
- Bijsterveld, A.J.A., 'Tussen twee werelden. Gedrag en loyaliteiten van parochiegeestelijken in Noord-Brabant, 1400-1570', in: M. Mostert, R.E. Kunzel en A.L.W. Demyttenaere, *Middeleeuwse cultuur. Verscheidenheid, spanning en verandering* (Hilversum, 1994) 163-192.
- Bijsterveld, A.J.A., 'Reform in the Parishes of Fifteenth- and Sixteenth-Century North-Brabant', in: B. Kümin (ed.), *Reformations Old and New. Essays on the Socio-Economic Impact of Religious Change c. 1470-1630* (Cambridge, 1996) 21-38.
- Billington, S., 'The Midsomer Solstice', *Folklore* 119:1 (2008) 41-57.
- Blair, J., *The Church in Anglo-Saxon Society* (Oxford, 2005).
- Bleumink, J.A., en J. Neefjes, *Erfgoedatlas gemeente Nunspeet. Veluws landschap, historie en bewoners* (Zwolle, 2015).
- Blick, S., en R. Tekippe (eds.), *Art and Architecture of Late Medieval Pilgrimage in Northern Europe and the British Isles* (Leiden en Boston, 2005).
- Blick, S., en L.D. Gelfand (eds.), *Push Me, Pull You* (Leiden en Boston, 2011).
- Blickle, P., *Gemeindereformation. Die Menschen des 16. Jahrhunderts auf dem Weg zum Heil* (München, 1985).
- Bloemendal, J., *Spiegel van het dagelijks leven? Latijnse school en toneel in de noordelijke Nederlanden in de zestiende en zeventiende eeuw* (Hilversum, 2003).
- Blom, J.C.H., en C.J. Misset, "Een onvervalschte Nederlandsche geest". Enkele historische kanttekeningen bij het concept van een nationaal-gereformeerde richting', in: J.C.H. Blom (ed.), *Burgerlijk en beheerst. Over Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam, 1996) 82-99.
- Bockmühl, P., 'Gerrit Dircksz Verstege', P.C. Molhuysen en P.J. Blok (eds.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, III (Leiden, 1914) 1301-1302.
- Bockmühl, P., 'Ludolfus Helmius Pithopoeus', P.C. Molhuysen en P.J. Blok (eds.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, IV (Leiden, 1918) 1075-1077.
- Boekholt, P.Th.F.M., en E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd* (Assen, 1987).
- Boer, W. de, en C. Göttler (eds.), *Religion and the Senses in Early Modern Europe* (Leiden en Boston, 2013).
- Boom, H. ten, *Reformatie in Rotterdam, 1530-1585* ('s-Gravenhage, 1987).

- Boom, H. ten, 'De mislukte protestantisering van het Land van Maas en Waal', in: S.E.M. van Doornmalen (ed.), *Geloven tussen de rivieren. Verkenningen in de Gelderse kerkgeschiedenis* (Delft, 1999) 105-126.
- Bornewasser, J.A., 'Geschiedbeoefening en katholieke geloofsovertuiging in verschuivend perspectief', in: P.A.M. Geurts en A.E.M. Janssen, *Geschiedschrijving in Nederland*, II ('s-Gravenhage, 1981) 229-248.
- Bornewasser, J.A., 'De katholieke historicus L.J. Rogier (1894-1974) en zijn trouw aan het Vaderland', *Trajecta* 4 (1995) 241-253.
- Braake, S. ter, *Met recht en rekenschap. De ambtenaren bij het Hof van Holland en de Haagse Rekenkamer in de Habsburgse tijd (1483-1558)* (Hilversum, 2007).
- Braake, S. ter, 'Opereren in een grijs gebied. De rol van de ambtenaren bij het Hof van Holland bij de kettervervolgving (1525-1560)', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 122 (2009) 306-317.
- Brandenburg, T., *Heilig familieleven. Verspreiding en waardering van de Historie van Sint-Anna in de stedelijke cultuur in de Nederlanden en het Rijnland aan het begin van de moderne tijd (15de-16de eeuw)* (Nijmegen, 1990).
- Brink, T., 'Ontworpen voor de eeuwigheid. De memoriesculptuur voor Joost Sasbout en Catharina van der Meer in de Eusebiuskerk te Arnhem', *Bulletin KNOB* 3 (2013) 152-165.
- Broer, C.J.C., *Uniek in de stad. De oudste geschiedenis van de kloostergemeenschap op de Hoehorst bij Amersfoort, sinds 1050 de St.-Paulusabdij in Utrecht. Haar plaats binnen de Vredeskerk en de ontwikkeling van haar goederenbezit (ca. 1000 - ca. 1200)* (Utrecht, 2000).
- Brondgeest, P.Q., *Bijdragen tot de geschiedenis van het gasthuis, het klooster en de balije van St. Catharina der Johanniter-ridders* (Hilversum, 1901).
- Brown, K.M., *Noble Power in Scotland from the Reformation to the Revolution* (Edinburgh, 2011).
- Brown, P. 'The Rise and Function of the Holy Man in Late Antiquity', *Journal of Roman Studies* 61 (1971) 80-101.
- Bruin, G. de, 'De geschiedschrijving over de Nederlandse Opstand', in: W. W. Mijnhardt (ed.), *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945* (Utrecht en Antwerpen, 1983) 48-82.
- Bueren, T. van, en W.C.M. Wüstefeld, *Leven na de dood. Gedenken in de late middeleeuwen* (Utrecht en Turnhout, 1999).
- Buuren, A.M.J. van, "'Want ander konsten sijn my te hoghe". De stadsschool in de Nederlanden in de late Middeleeuwen', in: R.E.V. Stuip en C. Vellekoop (eds.), *Scholing in de Middeleeuwen* (Hilversum, 1995) 221-238.
- Buylaert, F., 'Recensie over: Luc Duerloo en Liesbeth De Frenne, eds., Het verdeelde huis. De Nederlandse adel tussen opstand en reconciliatie. Maastricht: Shaker, 2012, 118 pp', *BMGN – Low Countries Historical Review* 130:2 (2015) review 22.
- Bynum, C.W., 'Seeing and Seeing Beyond. The Mass of St. Gregory in the Fifteenth Century', in: J. Hamburger en A. Bouché (eds.), *The Mind's Eye. Art and Theological Argument in the Middle Ages* (Princeton, 2006) 208-240.

- Bynum, C.W., *Christian Materiality. An Essay on Religion in Late Medieval Europe* (Brooklyn, 2011).
- Cannon, J., *Medieval Church Architecture* (Londen en Oxford, 2014).
- Chartier, R., *The Culture of Print. Power and the Uses of Print in Early Modern Europe* (Cambridge, 1989).
- Chiffolleau, J., 'Les processions parisiennes de 1412. Analyse d'un rituel flamboyant', *Revue Historique* 114 (1990) 37-76.
- Christian, W.A., *Local Religion in Sixteenth-Century Spain* (Princeton, 1981).
- Corbin, A., *Les cloches de la terre. Paysage sonore et culture sensible dans les campagnes au XIXe siècle* (Parijs, 1994).
- Cornet, I., en K. Schepers, 'Arnhem mystical sermons and sixteenth-century mystical culture', in: J. Arblaster en R. Faesen (eds.), *Mystical Anthropology. Authors from the Low Countries* (Londen, 2017) 134-136.
- Cornet, I., *The Arnhem Mystical Sermons* (Leiden en Boston, 2018).
- Cox, J.C., *The Sanctuaries and Sanctuary Seekers of Mediaeval England* (Londen, 1911).
- Cramer, S., en F. Pijper, *Bibliotheca reformatoria Neerlandica*, IV ('s-Gravenhage, 1906).
- Dalen, A.G. van, 'De protestantisering en recatholiseren tussen Rijn en Oude IJssel (omstreeks 1560-1660)', *AAU* 73 (1954-1955) 1-158.
- Daly, R.J., 'The Council of Trent', in: L. Palmer Wandel (ed.), *A Companion to the Eucharist in the Reformation* (Boston en Leiden, 2006) 159-183.
- Damen, C., 'De kellenarij van Putten op de Veluwe', *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland* 16 (1974) 237-329.
- Decavele, J., *De dageraad van de reformatie in Vlaanderen 1520-1565* (Brussel, 1975).
- De Frenne, L., 'Professions, prêtres et pensions. Les réfugiés catholiques anglais aux Pays-Bas méridionaux sous l'administration des archiducs Albert et Isabelle (1598-1621/1633)', in: C. Bruneel e.a. (eds.), *Les 'Trente Glorieuses'. Pays-Bas méridionaux et France septentrionale* (Brussel, 2010) 107-125.
- Dekker, C., 'De vorming van aartsdiakonaten in het diocees Utrecht in de tweede helft van de 11e en het eerste kwart van de 12e eeuw', *Geografisch Tijdschrift van het Koninklijk Aardrijkskundig Genootschap – Nieuwe Reeks* 11 (1977) 339-360.
- Dekker, C., e.a. (eds.), *Geschiedenis van de provincie Utrecht*, I (Utrecht, 1997).
- Dekoninck, R., *Ad imaginem. Statuts, fonctions et usages de l'image dans la littérature spirituelle jésuite du XVIIe siècle* (Genève, 2005).
- Demoed, E.J., 'De reformatie op de Veluwe', *De Hoeksteen. Tijdschrift voor Vaderlandse Kerkgeschiedenis* 7 (1978) 191-196.
- Demoed, E.J., 'De Veluwe tussen reformatie en hervormd zijn', *De Hoeksteen. Tijdschrift voor Vaderlandse Kerkgeschiedenis* 8 (1979) 56-63.
- Deursen, A.Th. van, 'Kerk of parochie? De kerkmeester en de dood ten tijde van de Republiek', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 89 (1976) 531-537.
- Deys, H.P., 'De reformatie in Rhenen', *Oud Rhenen* 17 (1988), 20-54.
- Dirkse, P., "'Moderate Durant". Wolter van Byler (1504-1560) kunstlievend balijer van het Utrechts Catharijneconvent, *Jaarboek Oud-Utrecht* (1996) 78-92.

- Dlabačová, A., en R. Hofman, 'Hoe past de Moderne Devotie in de laatmiddeleeuwse Nederlanden?', in: A. Dlabačová en R. Hofman (eds.), *De Moderne Devotie. Spiritualiteit en cultuur vanaf de late middeleeuwen* (Zwolle, 2018) 16-19.
- Dodewaard, J.A.E., *Maria's Eretitels. Een uitleg over de aanroepingen van de litanie van Loreto* (Bilthoven, 1958).
- Dolder-De Wit, H. van, 'Peter van Zuyren, een 16de-eeuwse abt als maecenas van kunst en wetenschap', *Tidings van Die Goude* 12 (Gouda, 1994) 92-95.
- Driel, M. van, en P.J. Margry, 'Oene, Sint Joris', *Databank Bedevaarten in Nederland* (Amsterdam, 1997).
- Duerloo, L., en L. De Frenne, 'Het verdeelde huis', in: Duerloo en De Frenne, *Het verdeelde huis. De Nederlandse adel tussen Opstand en reconciliatie* (Maastricht, 2011) 3-9.
- Duffy, E., *The Stripping of the Altars. Traditional Religion in England, c. 1400-c. 1580* (2e druk; New Haven, 2005).
- Dumoutet, E., *Le désir de voir l'hostie et les origines de la dévotion au saint-sacrement* (Parijs, 1926).
- Duke, A.C., *Reformation and Revolt in the Low Countries* (Londen, 1990).
- Duke, A.C., *Dissident Identities in the Early Modern Low Countries* (Farnham, 2009).
- Dupin, L.E., *A New History of New Ecclesiastical Writers* (Londen, 1710).
- Eck, X. van, en C. Coebergh-Surie, "'Behold, greater than Jonas is here." The Iconographic Program of the Stained-Glass Windows of Gouda, 1552-1572', *Simiolus. Netherlands Quarterly for the History of Art* 25:1 (1997) 5-44.
- Eck, X. van, E. Coebergh-Surie, en A. Gasten (eds.), *The Stained-Glass Windows in the Sint Janskerk at Gouda. II: The Works of Dirck and Wouter Crabeth* (Amsterdam, 2002).
- Eck, X. van, 'De Goudse glazen: een geheel?', in: Z. van Ruyven-Zeman, A.R. de Koomen en A.L.H. Hage (eds.), *De cartons van de Sint-Janskerk in Gouda* (Delft, 2011) 34-49.
- Eck, X. van, 'Margaret of Parmas gift of a window to Saint John's church in Gouda', *Simiolus. Netherlands Quarterly for the History of Art* 36:1 (2012) 66-84.
- Eijl, E.J.M., 'De theologische faculteit te Leuven in de XVe en XVIe eeuw. Organisatie en opleiding' in: Edmond J.M. van Eijl (red.), *Facultas S. Theologiae Lovaniensis 1432-1797* (Leuven, 1977) 69-153.
- Eisenstein, E.L., *The Printing Revolution* (Cambridge, 1983).
- Eisenstein, E.L., 'An Unacknowledged Revolution Revisited', *The American Historical Review* 107:1 (2002) 87-105.
- Engen, H. van, 'Het Kapittel van Utrecht. Vereniging van de derde orde', in: A. Dlabačová en R. Hofman (eds.), *De Moderne Devotie. Spiritualiteit en cultuur vanaf de late middeleeuwen* (Zwolle, 2018) 154-157.
- Eriksson, A.-C., 'Virgin, Mother, Queen, and Bride. Visual Representations of the Virgin Mary in Wall Paintings by Passionsmästaren of Gotland', in: J. Carlquist en V. Langum (eds.), *Words and Matter. The Virgin Mary in Medieval and Early Modern Parish Life* (Stockholm, 2015) 18-40.
- Erl, A., *Memory in Culture* (Basingstoke, 2011).
- Es, W.A. van, 'Het rijengrafveld Wageningen', *Palaeohistoria* 10 (1961) 183-316.

- Evers, M., 'Het Veluws beurzenstelsel. Een onderzoek naar de alumni van het Kwartier Veluwe (1590-1671)', *BMG* 75 (1984) 43-84.
- Exalto, J., *Hemels Hoevelaken. Religiegeschiedenis van een valleidorp* (Zoetermeer, 2013).
- Faber, D.J., *Memoria in Leiden in de late Middeleeuwen. Stichten en bespreken, samenwerken en betwisten* (Utrecht, 2018).
- Fabian, J., *Time and the Other. How Anthropology Makes Its Object* (New York, 1983).
- Flint, V.I.J., *The Rise of Magic in Early Medieval Europe* (Oxford, 1993).
- Fortescue, A., 'William Durandus', *The Catholic Encyclopedia*, III (New York, 1909).
- Foscati, A., *Saint Anthony's Fire from Antiquity to the Eighteenth Century* (Amsterdam, 2019).
- Freedberg, D., *The Power of Images. Studies in the History and Theory of Response* (Chicago, 1991).
- Frijhoff, W., 'Het Gelders Antichrist-tractaat (1524) en zijn auteur', *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 28:2 (1986) 192-217.
- Frijhoff, W., 'Johan Wier en Jacob Vallick. Medicus tegen pastoor?', in: W. de Blécourt, W. Frijhoff, en M. Gijswijt-Hofstra (eds.), *Grenzen van genezing. Gezondheid, ziekte en genezing in Nederland, zestiende tot begin twintigste eeuw* (Hilversum 1993) 17-45, aldaar 26.
- Frijhoff, W., 'De protestantse reformatie in de Nederkwartieren', in: M. Evers e.a. (eds.), *Het hertogdom Gelre. Geschiedenis, kunst en cultuur tussen Maas, Rijn en IJssel* (Utrecht, 2003) 362-373.
- Frijhoff, W., 'Was the Dutch Republic a Calvinist Community? The state, the confessions and culture in the early modern Netherlands', in: A. Holenstein, T. Maissen en M. Prak (eds.), *The republican alternative. The Netherlands and Switzerland compared* (Amsterdam, 2008) 99- 122.
- Fruin, R., *De Tachtigjarige Oorlog. Historische opstellen* ('s-Gravenhage, 1909).
- Fruytier, J., 'Gameren, Gerardus van', P.C. Molhuysen en P.J. Blok (eds.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, VIII (Leiden, 1930) 581-582.
- Gaens, T., 'Actieve ontginners of slimme investeerders? De kartuizers van Monnikhuizen bij Arnhem. Goederenbezit en watermanagement', *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 18 (2009) 1-9.
- Gail, A.J., 'Johann von Vlaten', in: P.G. Bietenholz en T.B. Deutscher (eds.), *Contemporaries of Erasmus. A biographical register of the renaissance and reformation*, I (Toronto, Buffalo en Londen, 2003) 415.
- Gazenbeek, J., 'Mededeeling aangaande de beteekenis en het verloop van oude, belangrijke wegen', *Comptes rendus du Congrès international de géographie, Amsterdam 1938, 18-28 juillet* (Leiden, 1938) 160-166.
- Geary, P.J., *Phantoms of remembrance, memory and oblivion at the end of the first millennium* (Princeton, 1994).
- Gelder, H.A.E. van, 'Nederland geprotestantiseerd?', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 81 (1968) 445- 464.
- Geraerts, J., *Patrons of the Old Faith. The Catholic Nobility in Utrecht and Guelders, c. 1580-1702* (Leiden en Boston, 2019).

- Geudeke, E., *De classis Edam 1572-1650. Opbouw van een nieuwe kerk in een verdeelde samenleving* (Gouda, 2010).
- Geurts, J.H.J., en J.A.E. Kuys, 'Kerkelijke en godsdienstige verhoudingen in Gelre vóór en ná 1543', in: F. Keverling Buisman e.a. (eds.), *Verdrag en Tractaat van Venlo. Herdenkingsbundel, 1543-1993* (Hilversum, 1993) 171-199.
- Geurts, P.A.M., en A.E.M. Janssen, 'Gelderland van 1566-1609', in: W.J. Alberts e.a. (eds.), *Geschiedenis van Gelderland 1492-1795*, II (Zutphen, 1975) 97-131.
- Geyl, P., 'De protestantisering van Noord-Nederland', *Leiding* 2 (1930) 113-123.
- Gielis, G., 'Een pleidooi voor klerikale herbronning. Ruard Tapper (1487-1559) en zijn ideeën over kerkhervorming', in: V. Soen en P. Knevel (eds.), *Religie, hervorming en controverse in de zestiende-eeuwse Nederlanden* (Maastricht, 2013) 21-36.
- Gielis, M., en G. Gielis, 'Adrian of Utrecht (1459-1523) as Professor at the University of Louvain and as a Leading Figure in the Church of the Netherlands', in: *Fragmenta. Journal of the Royal Netherlandish Institute in Rome* 4 (2010) 1-22.
- Gietman, C., *Republiek van adel. Eer in de Oost-Nederlandse adelscultuur (1555-1702)* (Utrecht, 2010).
- Gillner, B., *Freie Herren – Freie Religion. Der Adel des Oberstifts Münster zwischen konfessionellem Konflikt und staatlicher Verdichtung 1500 bis 1700* (Münster, 2011).
- Ginther, J.R., *The Westminster Handbook to Medieval Theology* (Louisville, 2009).
- Glazema, P., 'Oudheidkundige onderzoekingen in de provincie Gelderland gedurende de jaren 1946 tot en met 1950', *BMG* 51 (1951) 1-120.
- Goossens, A., *Les Inquisitions modernes dans les Pays-Bas meridionaux 1520-1633*, I *La législation* (Brussel, 1997).
- Goudriaan, K., 'Het einde van de Middeleeuwen ontdekt?', *Madoc* 8 (1994) 66-75.
- Goudriaan, K., 'Conclusion', in: P. Trio en M. De Smet (eds.), *Use and Abuse of Sacred Places in Late Medieval Towns* (Leuven, 2006) 209-225.
- Goudriaan, K., *Breekbaar erfgoed. De glazen in de Goudse Van der Vormkapel* (Delft, 2013).
- Goudriaan, K., *Het einde van de Middeleeuwen?* (afscheidsrede Vrije Universiteit; Amsterdam, 2015).
- Goudriaan, K., 'The New Devout and their Woman of Authority', in: K. Goudriaan, *Piety in Practice and Print. Essays on the Late Medieval Religious Landscape* (Hilversum, 2016) 96-111.
- Goudriaan, K., 'Beguines and the *Devotio Moderna* at the Turn of the Fifteenth Century', in: K. Goudriaan, *Piety in Practice and Print. Essays on the Late Medieval Religious Landscape* (Hilversum, 2016) 112-134.
- Goudriaan, K., 'The Regular Observance of Woman Converts of St Augustine', in: K. Goudriaan, *Piety in Practice and Print. Essays on the Late Medieval Religious Landscape* (Hilversum, 2016) 135-175.
- Goudriaan, K., *Herman Lethmaet en de Goudse Glazen. Manifest van een katholiek vernieuwer* (Delft, 2018).

- Goudriaan, K., *Kloosterlijst. Beknopt overzicht van de Nederlandse kloosters tot 1800* (Amsterdam, 2019).
- Göttler, C., *Last Things. Art and the Religious Imagination in the Age of Reform* (Turnhout, 2010).
- Groot, W. de, *The Seventh Window. The King's Window donated by Philips II and Mary Tudor to Sint Janskerk in Gouda (1557)* (Hilversum, 1997).
- Guillotet, H., 'Du role des cimitieres en Bretagne', *Memoires de la societe d'histoire et d'archeologie de Bretagne* 52 (1972-1974) 5-26.
- Gurevich, A.A., *Medieval Popular Culture. Problems of Belief and Perception* (Cambridge, 1988).
- Gurevich, A.A., 'From landscape to Individuality', *Archaeological Dialogues* 2:1 (1995) 28-30.
- Gysseling, M., *Topoëymisch Woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)*, I (Leuven, 1960).
- Haakma Wagenaar, W., 'De schilderijen en hun plaats in het gebouw', in A.J.J. Mekking (ed.), *De Grote of Lebuinuskerk te Deventer. De 'Dom' van het Oversticht veelzijdig bekeken* (Zutphen, 1992) 128-159.
- Haan, A.A.M. de, *Het wijsgerig onderwijs aan het Gymnasium Illustre en de hogeschool te Harderwijk, 1599-1811* (Harderwijk, 1960).
- Hageman, M., *Het kwade exempel van Gelre. De stad Nijmegen, de Beeldenstorm en de Raad van Beroerten, 1566-1568* (Nijmegen, 2005).
- Hagoort, W.J., *De Gelderse zeepolder Arkemheen. Namen van bouw-, hooi- en weilanden, boerderijen, beken en wegen gemeenten Nijkerk en Putten (806-2002)* (Zutphen, 2006).
- Hall, D., 'The sanctuary of St Cuthbert', in: G. Bonner, D. Rollason en C. Stancliffe (eds.), *St Cuthbert, His Cult and Community to AD 1200* (Wolfeboro, 1989) 426-427.
- Hamburger, J.F., 'Mysticism and Visuality', in: A. Hollywood en P.Z. Beckman (eds.), *Cambridge Companion to Christian Mysticism* (Cambridge, 2012) 277-293.
- Hamilton, S., en A. Spicer, *Defining the Holy. Sacred Space in Medieval and Early Modern Europe* (Farnham, 2005).
- Hanselaer, A.-K., en J. Deploige, "'Van groeter bannicheit hoers herten". De conditionering van de alledaagse gevoelswereld in vrouwelijke gemeenschappen uit de laatmiddeleeuwse Moderne Devotie', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 126 (2013) 480-499.
- Harline, C., 'Official Religion – Popular Religion in Recent Historiography of the Catholic Reformation', *Archiv für Reformationsgeschichte* 81 (1990) 239-262.
- Harten-Boers, H. van, e.a. (eds.), *The Stained-Glass Windows in the Sint-Janskerk at Gouda. I: The Glazing of the Clerestory of the Choir and the Former Monastic Church of the Regulars* (Amsterdam, 1997).
- Hascher-Burger, U., en G. Kouwenhoven, 'Maria tussen de akten. Drie devotiegezangen in een register uit Hattem', *Madoc* 14 (2000) 156-163.
- Heel, D. van, *De minderbroeder Aegidius de Monte, bisschop van Deventer (+1577)* (Rotterdam, 1935).

- Heel, D. van, 'Minderbroeders te Harderwijk', *Bijdragen voor de Geschiedenis van de Provincie der Minderbroeders in de Nederlanden* 18 (1955) 417-419.
- Hensen, A.H.L., 'Vairlenius, Hieronymus', P.C. Molhuysen en P.J. Blok (eds.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, III (Leiden, 1914) 1265-1266.
- Hoeck, F. van, *Schets van de geschiedenis der Jezuiten in Nederland* (Nijmegen, 1940).
- Hoff, B. van 't, 'Christiaan Sgroten's kaart van Gelderland c. 1564 (1601)', *BMG* 56 (1957) 212-220.
- Holwerda, J.H., *Een grafveld bij Putten* (Leiden, 1926).
- Hooft, A.J. van 't, *De theologie van Henrich Bullinger in betrekking tot de Nederlandsche reformatie* (Amsterdam, 1888).
- Hoogevest, T. van, 'Grote- of Onze Lieve Vrouwekerk te Harderwijk. Acht jaar restauratie van een belangrijk monument', *Publicatieband Stichting Oude Geldersche Kerken I* (Zutphen, 1990) 115-126.
- Hoogewerff, G.J., *De Noord-Nederlandsche schilderkunst* (5 dln.; 's-Gravenhage, 1936-1947)
- Hoorn, M. van, en D. van Drunen, 'De Latijnse school te Arnhem 1579-1815', in: R. Bastiaanse, H. Bots en M. Evers(eds.), *Latijnse scholen in Gelderland ca. 1580-1815* (Zutphen, 1984) 233-267.
- Hutton, R., *The Pagan Religions of the Ancient British Isles. Their Nature and Legacy* (Oxford, 1991).
- Hutton, R., *The Stations of the Sun. A History of the Ritual Year in Britain* (Oxford, 1996).
- Izbicki, T.M., *The Eucharist in Medieval Canon Law* (Cambridge, 2015).
- Jacquart, D., *La médecine médiévale dans le cadre parisien. XIVe-XVe siècle* (Parijs, 1998).
- Janssen, A.E.M., en K.G. van Manen, *Johannes Fontanus. Een Gelderse predikant in dienst van de orthodoxie (1545-1615)* (Nijmegen, 2015).
- Janssen, G.H., 'The Counter-Reformation of the Refugee. Exile and the Shaping of Catholic Militancy in the Dutch Revolt', *The Journal of Ecclesiastical History* 63:4 (2012) 671-692.
- Janssen, W., 'Ein niederrheinischer Fürstenhof um die Mitte des 14. Jahrhunderts', *Rheinische Vierteljahrsblätter* 34 (1970) 218-251.
- Johns, A., *The Nature of the Book. Print and Knowledge in the Making* (Chicago en Londen, 1998).
- Johns, A., 'How to Acknowledge a Revolution', *The American Historical Review* 107:1 (2002) 106-125.
- Jong, O.J. de, *De reformatie in Culemborg* (Assen, 1957).
- Jong, O.J. de, 'Kerkgeschiedenis, 1492-1795', in: W.J. Alberts e.a. (eds.), *Geschiedenis van Gelderland 1492-1795*, II (Zutphen, 1975) 331-384.
- Joosting, J.G.C., en S. Muller Hzn (eds.), *Bronnen voor de geschiedenis der kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht in de middeleeuwen* (7 dln.; 's-Gravenhage, 1906-1924).
- Jurkowlanec, G., *Sprawczosc rycin. Rzymska tworczość graficzna Tomasa Tretera i jej Europejskie oddziaływanie* (Krakau, 2017).

- Kaplan, B.J., *Divided by Faith. Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe* (Cambridge MA en Londen, 2007).
- Karant-Nunn, S., *The Reformation of Ritual. An Interpretation of Early Modern Germany* (Abingdon, 1997).
- Katajala-Peltomaa, S., en R.M. Toivo, *Lived Religion and the Long Reformation in Northern Europe c. 1300-1700* (Leiden en Boston, 2017).
- Keverling Buisman, F., 'De bestuurlijke organisatie van het gewest Gelre (1543-1795/1798)', in: O. Moorman van Kappen, F. Keverling Buisman en F.W.J. Scholten (eds.), *Van Hertogdom Gelre tot provincie Gelderland. Hoofdstukken uit de geschiedenis van bestuur en bestuursinrichting van Gelderland, 1339-1989* (Nijmegen 1990) 53-74.
- Keverling Buisman, 'Het Tractaat van Venlo, 12 september 1543. Inhoud, ratificatie en overlevering', in: F. Keverling Buisman e.a. (eds.), *Verdrag en Tractaat van Venlo. Herdenkingsbundel, 1543-1993* (Hilversum, 1993) 247-166.
- Keverling Buisman, F., 'De Vrede en het Tractaat van Venlo (1543). Gevolgen voor het bestuur van Gelre en Zutphen', in: J. Stinner en K.-H. Tekath (eds.), *Gelre, Geldern, Gelderland. Geschiedenis en cultuur van het hertogdom Gelre* (Geldern en Utrecht, 2001) 65-72.
- Keverling Buisman, F., 'Adel en Ridderschap in transitie. Van landsheerlijke naar soevereine stand, 1543-1612', in: C.O.A. Schimmelpenninck van der Oije e.a. (eds.), *Adel en Ridderschap in Gelderland. Tien eeuwen geschiedenis* (Zutphen, 2013) 53-95.
- Kilmartin, E.J., *The Eucharist in the West. History and Theology* (Collegeville, 1998).
- Kirschbaum, E. (ed.), *Lexikon der christlichen Ikonographie* (8 dln.; Rome, 1968-1994).
- Kjesrud, K., 'Conceptions of the Virgin Mary in Medieval Western Scandinavia', in: J. Carlquist en V. Langum (eds.), *Words and Matter. The Virgin Mary in Medieval and Early Modern Parish Life* (Stockholm, 2015) 87-103.
- Klaniczay, G., *Holy Rulers and Blessed Princesses. Dynastic Cults in Medieval Central Europe* (Cambridge, 2002).
- Klein, B., *Maps and the Writing of Space in Early Modern England and Ireland* (Basingstoke, 2001).
- Kok, D. de, 'Wanneer hebben de Minderbroeders van Harderwijk zich bij de Observanten aangesloten?', *Franciscaans Leven* 20 (1937) 183-187.
- Kok, H.J., *Proeve van een onderzoek van de patrocina in het middeleeuwse bisdom Utrecht* (Assen, 1958).
- Kolen, J.C.A., 'De kerstening van het landschap. De middeleeuwse landschapsgeschiedenis van Drenthe', *Trajecta* 15:4 (2007) 325-341.
- Kolks, Z., *Langs oude Gelderse kerken, IV Veluwe* (Utrecht, 1978).
- Kolks, Z., 'Romaanse kerktorens op de Veluwe', *Publicatieband van de Stichting Oude Gelderse Kerken III* (Zutphen, 1987) 101-120.
- Kool, C.C. de, 'De schouw van kasteel Ter Horst in Loenen Veluwe', *BMG* 103 (2012) 97-123.
- Kölker, A.J., 'Herman Lethmatius' "Over de vernieuwing van de godsdienst", in: W. Jappe Alberts, J.E.A.L. Struick en A.G. Weiler, *Postillen over kerk en maatschappij in de*

- vijftiende en zestiende eeuw (Utrecht en Nijmegen, 1964) 284-313.
- Kroesen, J.E.A., 'Voorreformatische koorhekkens in Nederland', *Jaarboek voor Liturgie-onderzoek* 21 (2005) 129-159.
- Kroesen, J.E.A., 'Pour veoir Dieu en passant. Het zien van de hostie in de late middeleeuwen', *Madoc* (2006) 200-208.
- Kroesen, J.E.A., en R. Steensma, *The Interior of the Medieval Village Church. Het middeleeuwse dorpskerkinterieur* (Leuven, Parijs en Dudley, 2004).
- Kroesen, J.E.A., 'Accommodating Calvinism. The Appropriation of Medieval Church Interiors for Protestant Worship in the Netherlands after the Reformation', in: J. Harasimowicz (ed.), *Protestantischer Kirchenbau der Frühen Neuzeit in Europa. Grundlagen und neue Forschungskonzepte* (Regensburg, 2015) 81-98.
- Kronenberg, J.A.F., *Maria's heerlijkheid in Nederland* (8 dln.; Amsterdam, 1904-1914).
- Kuiken, K., 'Anonieme Maagd', *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland* (Amsterdam, z.j.).
- Kuiken, K., *Rural Salvation Markets. Medieval Memoria in Dutch Village Parishes* (Groningen en Wageningen, 2019)
- Kuipers, G., *Hondsrug. Heuvels en hunebedden* (Haren, 1974).
- Kuuliala, J., R. Peake, en P. Räisänen-Schröder (eds.), *Lived Religion and Everyday Life in Early Modern Hagiographic Material* (Londen, 2019).
- Kuys, J., Leeuw, L. de, en V. Paquay, *De Tielse kroniek. Een geschiedenis van de Lage Landen van de Volksverhuizingen tot het midden van de vijftiende eeuw, met een vervolg over de jaren 1552-1566* (Hilversum, 1983).
- Kuys, J.A.E., Steenbergen, T., en J. Tersteeg, 'Lunteren, H. Antonius Abt', *Databank Bedevaarten in Nederland* (Amsterdam, 1997).
- Kuys, J.A.E., *Kerkelijke organisatie in het middeleeuwse bisdom Utrecht* (Nijmegen, 2004).
- Kuys, J.A.E., *Repertorium van collegiale kapittels in het middeleeuwse bisdom Utrecht* (Hilversum, 2004) 273-274.
- Kuys, J.A.E., 'Stedelijke zeggenschap over de pastoor in de late middeleeuwen', *Trajecta* 14:3 (2005) 285-308.
- Kwiatkowski, I., *Herrschaft zwischen Herrschaften. Die Herrschaft Anholt und die Familie von Bronckhorst-Batenburg. Ein Niederrheinisches Kleinterritorium im Spätmittelalter* (Bochum, 2006).
- Lagerwerf, H.P., 'Wageningen teruggevonden. Een verhaal rond de opgraving op de Westbergweg', *Oud Wageningen* 31:4 (2003) 89.
- Landtsheer, J. de, D. Sacré, en C. Coppens, *Justus Lipsius (1547-1606). Een geleerde en zijn Europese netwerk* (Leuven, 2006).
- Langen, G.J. de, en H. Mol, 'Church Foundation and Parish Formation in Frisia in the Tenth and Eleventh Centuries. A Planned Development?', *The Medieval Low Countries* 4 (2017) 1-55, aldaar 7-12.
- Le Blanc, P.M., 'De muur- en gewelsschilderingen in de kerk van Terwolde', *Publicatieband Stichting Oude Gelderse Kerken IV* (Zutphen, 1995) 193-204.
- Lenarduzzi, C., 'Grensoverschrijdende katholieke claims. De grenzen tussen publieke en private ruimte voor sacrale doeleinden in de zeventiende-eeuwse republiek', in: L.

- Geevers en V. Soen (eds.), *Nieuwe tijdingen. Over vroegmoderne geschiedenis* (Leuven, 2017) 105-128.
- Lewis, K.J., 'Pilgrimage and the Cult of St Katherine of Alexandria in Late Medieval England', in: J. Stopford (ed.), *Pilgrimage Explored* (Woodbridge, 1999) 145-160.
- Liebers, C., *Neolithische Megalithgräber in Volksleben und Volksglauben. Untersuchung historischer Quellen zur Volksüberlieferung, zum Denkmalschutz und zur Fremdenverkehrswerbung* (Frankfurt am Main, Bern en New York, 1986).
- Lieburg, F.A. van, *Repertorium van Nederlandse hervormde predikanten tot 1816* (2 dln.; Dordrecht, 1996).
- Lieburg, F.A. van, 'De Libanon blijft ruisen. Opwekkingen in Nederland in de gereformeerde traditie', in: J. Spaans (ed.), *Een golf van beroering. De omstreden religieuze opwekking in Nederland in het midden van de achttiende eeuw* (Hilversum, 2001) 15-38.
- Lieburg, F.A. van, 'Bevindelijk heidendom op de Veluwe? Constructies van een regionaal religieus verleden', *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* 10 (2007) 44-54.
- Lieburg, F.A. van, 'De bijbelgordel in Nederland', in: W. Bouwman e.a. (eds.), *Geloof in Nederland* 32 (Zwolle en Utrecht, 2009) 1001-1032.
- Lieburg, F.A. van, *Heilig Nijkerk. Religiegeschiedenis van een landstad* (Zoetermeer, 2013).
- Lipińska, A., *Moving Sculptures. Southern Netherlandish Alabasters from the 16th to 17th Centuries in Central and Northern Europe* (Leiden en Boston, 2015).
- Loenen, Th. D. van, 'Pelgrum van den Gruithuis 1537-1590. Een richter in overgangstijd', *Arnhem. De genoeglijkste* 15:1 (1995) 13-18.
- Lohuizen, G.S. van, 'De miskelk van 1574', *Ampt Epe* 46 (1979) 11-14.
- Looz-Corswarem, C. von, 'Gelre en zijn bureu Kleef, Gulik en Berg, van de late middeleeuwen tot 1543', in: M. Evers e.a. (eds.), *Het hertogdom Gelre. Geschiedenis, kunst en cultuur tussen Maas, Rijn en IJssel* (Utrecht, 2003) 127-133.
- Luebke, D.M., *Hometown Religion. Regimes of Coexistence in Early Modern Westphalia* (Charlottesville, 2016).
- Lutton, R., en E. Salter, 'Introduction', in: R. Lutton en E. Salter (eds.), *Pieties in Transition. Religious practices and Experiences, c. 1400-1640* (Aldershot, 2007) 2-4.
- MacCulloch, D., *Reformations. Europe's House Divided, 1490-1700* (Londen, 2003).
- Mann, M., *The Sources of Social Power, I* (Cambridge, 1986).
- Marnef, G., *Antwerpen in de tijd van de Reformatie. Ondergronds protestantisme in een handelsmetropool 1550-1577* (Antwerpen en Amsterdam, 1996).
- Marnef, G., en A.-L. van Bruaene, 'Civic Religion. Gemeenschap, identiteit en religieuze vernieuwing', in: A.-L. van Bruaene, B. Blondé en M. Boone (eds.), *Gouden eeuw. Stad en samenleving in de Lage Landen 1100-1600* (Gent, 2016) 165-206.
- Mars, K.H.M., 'De patroon van de oude Apeldoornse parochiekerk', *AAU* 73 (1954-1955) 209-220.
- Mars, K.H.M., 'De Latijnse school en het fraterhuis van Harderwijk', *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 16 (1974) 150-236.
- Mars, K.H.M., 'De Grote Kerk in Harderwijk', *Herderewich Kroniek* 3 (1976) 41-44.

- Mars, K.H.M., 'De Johanniters in het St. Jansdal of 'Heerenloo en in Harderwijk', *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 22 (1980) 154-178.
- Maris, A.J., *De reformatie der geestelijke goederen, in het bijzonder in het Kwartier van Nijmegen* ('s- Gravenhage, 1939).
- Maris, A.J., 'Aantekeningen betreffende de kerk en den hof der Utrechtse St. Paulusabdij te Rheden', *BMG* 53 (1953) 62-80.
- Maris, A.J., en H.L. Driessen, 'Bijlage II (De ruïne van de Middeleeuwse kerk op de Westberg bij Wageningen)', *BMG* 55 (1955-56) XXXIII.
- Maris, A.J., *Repertorium op de Stichtse leenprotocollen uit het landsheerlijke tijdvak*, I ('s- Gravenhage, 1956).
- Maris, A.J., 'De pastoors der oude of grote kerk te Arnhem', *BMG* 59 (1960) 151-175.
- Maris, A.J., 'De vicarieën in de grote of oude kerk te Arnhem', *BMG* 61 (1962-1964) 145-184.
- Maris, A.J., 'De lijst van bannerheerlijkheden en andere hoge heerlijkheden in Gelre en Zutphen van 1569', *BMG* 68 (1974-1975) 143-160.
- Maris, A.J., 'Over de tienden in Bennekom', in: C.H. Edelman en M.M. van Hoffen e.a. (eds.), *Een Veluws dorp. Een herinneringswerk voor ir. M.M. van Hoffen* (Arnhem, 1978) 221-258.
- Maris, A.J., en H.L. Driessen, *Het archief van het Hof van Gelre en Zutphen (1543-1795), het Hof van Justitie (1795-1802) en het Departementaal Gerechthof (1802-1811)*, I, A.J. Maris, *Inleiding. Een geschiedkundig overzicht* (Arnhem, 1978).
- McGinn, B., 'A Forgotten Classic of Late Medieval Women's Mysticism. The Evangelical Pearl', *Archa Verbi. Yearbook for the Study of Medieval Theology* 5 (2008) 97-121.
- Megens, R.W.A., 'Geografische indeling', in: G.J. Mentink, M.G. Spiertz R. Wiggers, *Gids voor de studie van reformatie en katholieke herleving in Gelderland 1500-1700. Bronnen aanwezig in het rijksarchief in Gelderland*, I (Utrecht, 1988) xix-xl.
- Meischke, 'De Grote- of Onze Lieve Vrouwekerk te Harderwijk', *Bulletin KNOB* 6:16 (1963) 13-42.
- Mens, P., 'De muur- en gewelfschilderingen in de hervormde kerk te Beekbergen', *Publicatieband III* (Zutphen, 1986) 71-94.
- Miedema, H., 'De ikonografie van de schilderingen in het koor van de grote kerk te Harderwijk', *Oud Holland* 94:4 (1980) 259-283.
- Mochizuki, M.M., *The Netherlandish Image after Iconoclasm, 1566-1672. Material Religion in the Dutch Golden Age* (Aldershot, 2008).
- Moeller, B., *Reichsstadt und Reformation* (Gütersloh, 1962).
- Mol, J.A., 'Friezen en het hiernamaals. Zieleheilsbeschikkingen ten gunste van kerken, kloosters en armen in testamenten uit Friesland tot 1580', in: J.A. Mol (ed.), *Zorgen voor zekerheid. Studies over Friese testamenten in de vijftiende en zestiende eeuw* (Leeuwarden, 1994) 175-214.
- Mol, J.A., 'Galgen in laatmiddeleeuws Friesland', *De Vrije Fries* 86 (2006) 95-140.
- Mol, J.A., *Vechten, bidden en verplegen. Opstellen over de ridderorden in de Noordelijke Nederlanden* (Hilversum 2011).

- Moorman van Kappen, O., 'Ter inleiding. De vrede van Venlo (1543). Keerpunt in de geschiedenis en sluitstuk van een consequent volgehouden politiek', in: F. Keverling Buisman e.a. (eds.), *Verdrag en Tractaat van Venlo. Herdenkingsbundel, 1543-1993* (Hilversum, 1993) 7-12.
- Morgan, V., 'The Cartographic Image of "The Country"', *Transactions of the Royal Historical Society*, 5^e serie, nr. 29 (1979) 129-154
- Morsink, G., *Joannes Anastasius Veluanus. Jan Gerritsz. Verstege, levensloop en ontwikkeling* (Kampen, 1986).
- Mostert, M., 'De kerstening van Holland (zevende tot twaalfde eeuw). Een bijdrage aan de middeleeuwse religieuze geschiedenis', *Holland* 25 (1993) 125-155.
- Mout, M.E.H.N., 'Limits and Debates. A comparative View of Dutch Toleration in the Sixteenth and early Seventeenth Centuries', in: C. Berkvens-Stevelinck, J. Israel en G.H.M. Posthumus Meyjes (eds.), *The Emergence of Tolerance in the Dutch Republic* (Leiden, 1997) 37-47.
- Mörke, O., 'Konfessionalisierung als politisch-soziales Strukturprinzip? Das Verhältnis von Religion und Staatsbildung in der Republik der Vereinigten Niederlande im 16. und 17. Jahrhundert', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 16 (1990) 31-60.
- Muller Hzn, S., 'De indeeling van het bisdom', in: J.G.C. Joosting en S. Muller Hzn., *Bronnen voor de geschiedenis der kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht in de middeleeuwen*, II ('s-Gravenhage, 1915).
- Mullett, M., *The Catholic Reformation* (Londen en New York, 1999).
- Nelson-Burnett, A., *Karlstadt and the Origins of the Eucharistic Controversy. A Study in the Circulation of Ideas* (Oxford, 2011).
- Nelson-Burnett, A., *Debating the Sacraments. Print and Authority in the Early Reformation* (Oxford, 2019).
- Nexon, D.H., *The Struggle for Power in Early Modern Europe. Religious Conflict, Dynastic Empires and International Change* (Princeton, 2009).
- Nierop, H.F.K. van, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw* (Amsterdam, 1990).
- Nissen, P., 'Arnhem, H. Eusebius', *Databank Bedevaarten in Nederland* (Amsterdam, 1997).
- Nobel, A., "'Elc liep met de zijnen inden hagh". Hollandse dorpsbestuurders en hun belangenbehartiging bij de gewestelijke staten, 1568-1700', in: L. Geevers en G. Vermeesch (eds.), *Politieke belangenbehartiging in de vroegmoderne Nederlanden. De rol van lobby, petitie, en officiële delegaties in de politieke besluitvorming* (Maastricht, 2014) 31-45.
- Nobel, A., "'Which of them do belong to the parish or not". The Changing Rural Parish in the Dutch Republic after the Reformation', in: A. Spicer (ed.), *Parish Churches in the Early Modern World* (Farnham, 2016) 179-198.
- Nobel, A., 'Heerlijkheden in Holland. Een historiografische en historische verkenning', in: F.W. Lantink en J. Temminck (eds.), *Heerlijkheden in Holland* (Hilversum, 2017) 15-52.

- Nolet, W., en P.C. Boeren, *Kerkelijke instellingen in de middeleeuwen* (Amsterdam, 1951).
- Noordzij, A., *Gelre. Dynastie, land en identiteit in de late middeleeuwen* (Hilversum, 2008) 250-251.
- Noordzij, A., 'De late middeleeuwen: ridderschap, vorst en territorium', in: C.O.A. Schimmelpenninck van der Oije e.a. (eds.), *Adel en Ridderschap in Gelderland. Tien eeuwen geschiedenis* (Zutphen, 2013) 29-52.
- Oexle, O.G., 'Memoria und Memorialbild', in: K. Schmidt en J. Wollasch (eds.), *Memoria, der geschichtliche Zeugniswert des liturgischen Gedankens im Mittelalter* (Munchen, 1984) 384-440.
- Olin, J., *The Catholic Reformation: Savonarola to Ignatius Loyola. Reform in the Church, 1495-1540* (New York, 1969).
- Oorthuys, G., *Anastasius' 'Wechwyser', Bullingers 'Huysboeck' en Calvyns 'Institutie' vergeleken in hun leer van God en mensch* (Leiden, 1919).
- Oostveen, J.W., *Velua Catholica* (2 dln.; Apeldoorn, 1950-1953).
- Ophof-Maass, L., 'De Latijnse school te Elburg 1578-1815', in: R. Bastiaanse, H. Bots en M. Evers (eds.), *Latijnse scholen in Gelderland ca. 1580-1815* (Zutphen, 1984) 323-337.
- Otten, D., *Oorsprong, betekenis en gebruik van veldnamen in de gemeente Elburg* (Elburg, 1999).
- Otter, J., 'Monumentale schilderijen in de Grote Kerk te Harderwijk 1561-1562, *Publicatieband Stichting Oude Geldersche Kerken I* (Zutphen, 1990) 127-138.
- Palmboom, E.N., *Het kapittel van Sint Jan te Utrecht. Een onderzoek naar verwerving, beheer en administratie van het oudste goederenbezit (elfde-veertiende eeuw)* (Hilversum, 1995).
- Palmer Wandel, L., 'The Body of Christ at Marburg, 1529', in: W.S. Melion, R. Falkenberg en T.M. Richardson (eds.), *Image and Imagination of the Religious Self in Late Medieval and Early Modern Europe* (Turnhout, 2007) 195-213.
- Pas, W. van de, 'Tussen centraal en lokaal gezag. De bestuurlijke organisatie van Gelre in transitie (1543-1581)', in: F. Keveling Buisman e.a. (eds.), *Verdrag en Tractaat van Venlo. Herdenkingsbundel, 1543-1993* (Hilversum, 1993) 121-152.
- Peachey, P.P., 'The Radical Reformation, Political Pluralism, and the Corpus Christianum', in: M. Lienhard (ed.), *The Origins and Characteristics of Anabaptism / Les Debuts et les Caracteristiques de l'Anabaptisme* (Den Haag, 1977) 10-26.
- Pelikan, P., *The Christian Tradition. A History of the Development of Doctrine, IV Reformation of Church and Dogma (1300-1700)* (Chicago, 1985).
- Pettegree, A., 'The Clergy and the Reformation. From "Develish Priesthood" to New Professional Elite', in: A. Pettegree (ed.), *The Reformation of the Parishes* (Manchester, 1993) 1-21.
- Pettegree, A., 'The Politics of Toleration in the Free Netherlands, 1572-1620', in: O.P. Grell en B. Scribner (eds.), *Tolerance and Intolerance in the European Reformation* (Cambridge, 1996) 182-198.
- Plamper, J., 'The History of Emotions. An Interview with William Reddy, Barbara Rosenwein, and Peter Stearns', *History and Theory* 49 (2010) 237-265.

- Piccard, G., *Die Wasserzeichenkartei Piccard im Hauptstaatsarchiv Stuttgart*. 17 Bände, IV (17 dln.; Stuttgart 1961-1997).
- Pol, F. van der, *De reformatie te Kampen in de zestiende eeuw* (Kampen, 1990).
- Poldermans, J.M., 'Kerken', in: C.M. Blommesteijn, H.A. Heidinga en H.H. van Regteren Altena (eds.), *De Veluwe. Archeologisch-historische verkenning van de bewoningsgeschiedenis tot 1200. Project middeleeuwse archeologie en middeleeuwse geschiedenis 1975-1976* (Amsterdam, 1977) 39-51.
- Pollmann, J., 'Off the Record. Problems in the Quantification of Calvinist Church Discipline', *Sixteenth Century Journal* 33 (2002) 423-438.
- Pollmann, J., en A. Spicer (eds.), *Public Opinion and Changing Identities in the Early Modern Netherlands. Essays in Honour of Alastair Duke* (Leiden en Boston, 2007).
- Pollmann, J., *Catholic Identity and the Revolt of the Netherlands 1520-1635* (Oxford, 2011).
- Portheine jr., H., *De H. Maria-, of O.L. Vrouwe- of Grootte Kerk te Harderwijk en hare geschiedenis* (z.p., 1894).
- Portheine jr., H., 'De St. Maria-, of O.L. Vrouwe- of Grootte Kerk te Harderwijk', *BMG* 2 (1899) 99-195.
- Post, R.R., *Eigenkerken en bisschoppelijk gezag in het diocees Utrecht tot de XIIIe eeuw* (Utrecht, 1928).
- Post, R.R., *Karel V' formula reformationis en haar toepassing in Nederland* (Amsterdam, 1947).
- Post, R.R., *Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de reformatie* (Amsterdam, 1954).
- Post, R.R., *The Modern Devotion. Confrontation with Reformation and Humanism* (Leiden, 1968).
- Potjer, M., 'De reformatie in de Nederbetuwe 1590-1620', in: S.E.M. van Doornmalen (ed.), *Geloven tussen de rivieren. Verkenningen in de Gelderse kerkgeschiedenis* (Delft, 1999) 31-72.
- Prins-Schimmel, M., *De Grote of Onze Lieve Vrouwekerk te Harderwijk. Geschiedenis en monumentale geschilderde decoratie* (Zutphen, 2014).
- Raedts, P., *De uitvinding van de Rooms-Katholieke Kerk* (Amsterdam, 2014).
- Rattue, J., *The Living Stream. Holy Wells in Historical Context* (Suffolk, 1995).
- Ravensbergen, C., 'Inleiding classes in Gelderland', in: C. Ravensbergen (ed.), *Classicale Acta 1573-1620, IX Provinciale synode Gelderland*, I (Den Haag, 2012) xiii-lxxxv.
- Ravensbergen, C., 'Bijlage 1: gemeenten in de classes Nijmegen, Tiel/Bommel, Tiel, Bommel, Zutphen, Over-Veluwe (Arnhem) en Neder-Veluwe (Harderwijk) 1592-1620' en 'Bijlage 2: predikanten in de classes Nijmegen, Tiel/Bommel, Tiel, Bommel, Zutphen, Over-Veluwe (Arnhem) en Neder-Veluwe (Harderwijk) 1592-1620', in: C. Ravensbergen (ed.), *Classicale Acta 1573-1620, IX Provinciale synode Gelderland* (Den Haag, 2012) 919-929 en 930-948.
- Réau, L., *Iconographie de l'Art Chrétien*, II-ii (Parijs, 1956).
- Reinders, S., 'Adellijke vriendschap en verwantschap rond 1600. De familie Van Arnhem', *BMG* 105 (2015) 135-169.

- Reinders, S., *De mug en de kaars. Vriendenboekjes van adellijke vrouwen, 1575-1640* (Nijmegen, 2017).
- Reinhard, W., 'Gegenreformation als Modernisierung? Prolegomena zu einer Theorie des konfessionellen Zeitalters', *Archiv für Reformationsgeschichte* 68 (1977) 226-251.
- Reinhard, W., 'Konfession und Konfessionalisierung in Europa', in: W. Reinhard (ed.), *Bekenntnis und Geschichte. Die Confessio Augustana im historischen Zusammenhang* (München, 1981) 165-189.
- Reinach, S., *Répertoire de la statuaire grecque et romaine* (7 dln.; Parijs, 1897-1924).
- Renes, H., 'Kruisen in het landschap', in: P. Nissen en K. Swinckels (eds.), *Monumenten van vroomheid. Kruisen, kapellen en vrijstaande heiligenbeelden in Limburg* (Zutphen, 2004) 159-265.
- Renes, J., 'Layered Landscapes. A Problematic Theme in Historic Landscape Research', in: J. Kolen, J. Renes en R. Hermans (eds.), *Landscape Biographies. Geographical, Historical and Archaeological Perspectives on the Production and Transmission of Landscapes* (Amsterdam, 2015) 403-421.
- Reu, M. de, 'De missionering. Het eerste contact van heidendom en christendom', in: L. Milis (ed.), *De Heidense Middeleeuwen* (Turnhout en Kampen, 1992) 19-46.
- Ridder-Symoens, H. de, 'Prosopografie en middeleeuwse geschiedenis: een onmogelijke mogelijkheid?', *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* (1991) 95-177.
- Ridder-Symoens, H. de, 'Rich Men, Poor Men. Social Stratification and Social Representation at the University (13th-16th Centuries)', in: W. Blockmans en A. Janse (eds.), *Showing Status. Representation of Social Positions in the Late Middle Ages* (Turnhout, 1999) 159-175.
- Rietbergen (ed.), R., *Sacrale macht. Religie en politiek in het vroegmoderne Europa* (Nijmegen, 2015)
- Roeck, F., 'De demonologische heks en de sage-heks', *Volkskunde* 82 (1982) 129-168.
- Roemeling, O.D.J., *Heiligen en heren. Studies over het parochiewezen in het Noorden van Nederland vóór 1600* (Leeuwarden, 2013).
- Roessingh, H.K., *Het Veluws kerkvolk geteld. De uitkomsten van de godsdienststellingen van 1809 in sociaalhistorisch perspectief* (Zutphen, 1978).
- Roessingh, H.K., 'Het Veluws inwonertal, 1526-1947', *AAG Bijdragen* 11 (1964) 79-150.
- Rogier, L.J., *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en de 17e eeuw*, I (Amsterdam, 1947) 538.
- Rogier, L.J., 'De protestantisering van het noorden', in: M. Cloet e.a. (ed.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, V (Bussum, 1980) 327-334.
- Rooden, P. van, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990* (Amsterdam, 1996).
- Roodenburg, H., *Onder censuur. De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam, 1578-1700* (Hilversum, 1990).
- Rooijackers, G., en Th. Van der Zee (eds.), *Religieuze volkscultuur. De spanning tussen de voorgeschreven orde en de geleefde praktijk* (Nijmegen, 1986).

- Rooze-Stouthamer, C., *Hervorming in Zeeland (ca. 1520-1572)* (Amsterdam, 1996).
- Rosenwein, B.H., 'Problems and Methods in the History of Emotions', *Passions in Context. International Journal for the History and Theory of Emotions* 1 (2010) 1-33.
- Rosser, G., 'Religious Practice on the Margins', in: J. Blair en C. Pryah (eds.), *Church Archeology. Research Directions for the Future* (York, 1996) 75-84.
- Roymans, N., 'The Cultural Biography of Urnfields and the Long-Term History of a Mythical Landscape', *Archaeological Dialogues* 2 (1995) 2-38.
- Roymans, N., 'De kerstening van het landschap. Een langetermijngeschiedenis van het Maas- Demer-Scheldegebied', *Trajecta* 15:4 (2007) 305-324.
- Rubin, M., *Corpus Christi. The Eucharist in Late Medieval Culture* (Cambridge, 1992).
- Rubin, M., *Emotion and Devotion. The Meaning of Mary in Medieval Religious Cultures* (Boedapest, 2012).
- Ruh, K., *Die niederländische Mystik des 14. bis 16. Jahrhunderts* (München, 1999).
- Ruyven-Zeman (ed.), Z. van, *The Stained-Glass Windows in the Sint Janskerk at Gouda. III: 1556-1604* (Amsterdam, 2000).
- Santing, C., "'Liberation from the Trivial Yoke". Dutch Renaissance Educators and their Cultural and Socio-Political Objectives', in: J.W. Drijvers en A.A. MacDonald (eds.), *Centres of Learning. Learning and Location in Pre-Modern Europe and the Near East* (Leiden, 1995) 315-328.
- Schaik, H.J.J. van, *Het ontstaan van de reformatie op de Noord-Veluwe* (Amersfoort, 1961).
- Schaik, R. van, *Belasting, bevolking en bezit in Gelre en Zutphen (1350-1550)* (Hilversum, 1987).
- Scheepsma, W., *The Limburg Sermons (ca. 1300). De oudste preken in het Nederlands* (Amsterdam, 2005).
- Scheerder, J., 'De werking van de inquisitie', in: M. Baelde (ed.), *Opstand en pacificatie in de Lage Landen. Bijdrage tot de studie van de Pacificatie van Gent* (Gent en 's-Gravenhage, 1976) 153-165.
- Schepers, K., 'De historische verankering van het Sanctoriale in de Arnhemse mystieke preken', *Ons Geestelijk Erf* 81 (2010) 64-100.
- Schepers, K., 'Wat zeggen de vroegste edities over de auteur van Die evangelische peerle?', *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 129:1 (2013) 26-54.
- Schiffer, P., 'De territoriale ontwikkeling van het graafschap en latere hertogdom Gelre', in: M. Evers e.a. (eds.), *Het hertogdom Gelre. Geschiedenis, kunst en cultuur tussen Maas, Rijn en IJssel* (Utrecht, 2003) 48-53.
- Schilder, K., 'Toe Boecop, een ook met Kampen verbonden geslacht', *Kamper Almanak* (1992) 120-168.
- Schiller, G., *Iconography of Christian Art. Christ's Incarnation. Childhood. Baptism. Temptation. Transfiguration. Works and miracles, II* (Londen, 1971).
- Schilling, H., *Religion, Political Culture and the Emergence of Early Modern Society* (Leiden, 1987).

- Schilling, H., 'Confessional Europe', in: T. Brady, H.A. Oberman en J.D. Tracy (eds.), *Handbook of European History 1400-1600. Late Middle Ages, Renaissance and Reformation*, II (Leiden, 1995) 641-681.
- Schmidt, H.R., *Konfessionalisierung im 16. Jahrhundert* (Oldenbourg, 1992).
- Schmidt, H.R., 'Sozialdisziplinierung? Ein Plädoyer für das Ende des Etatismus in der Konfessionalisierungsforschung', *Historische Zeitschrift* 265:3 (1997) 639-682.
- Scholtz, K. (ed.), *Monasticon Windesheimense, II Deutsches Sprachgebiet* (Brussel, 1977).
- Schouten, H.J., 'Aanvullingen en verbetering op de verhandeling van den heer H. Portheine jr. over de O.L.V. kerk te Harderwijk', *BMG* 3 (1900) 173-175.
- Schouwen, G.A. van, *De kelnarij van Putten. Onderzoek naar den rechtstoestand harer bezittingen* (Arnhem, 1909).
- Schrassert, J., *Hardervicum antiquum ofte beschrijvinge der stad Harderwyck* (2 dln.; Harderwijk, 1732).
- Schuler, C.M., 'The Seven Sorrows of te Virgin. Popular Culture and Cultic Imagery in Pre-Reformation Europe', *Simiolus. Netherlands Quarterly for the History of Art* 21:1-2 (1992) 5-28.
- Schulte, A.G., *Kerken in Gelderland* (Zutphen, 2000).
- Schultz Jacobi, J.C., 'Naamlijst van Nederlanders die van 1502 tot 1560 aan de hoogeschool te Wittenberg zijn ingeschreven', *Oud en Nieuw* (1862) 20-77.
- Schulze, W., 'Gerhard Oestreichs Begriff "Sozialdisziplinierung in der Frühen Neuzeit"', *Zeitschrift für historische Forschung* 14 (1987) 265-302.
- Smart, N., *Dimensions of the Sacred. An Anatomy of the World's Beliefs* (Berkeley en Los Angeles, 1996)
- Smit, E.J.Th.A.M.A., 'De reformatie in Tiel', in: S.E.M. van Doornmalen (ed.), *Geloven tussen de rivieren. Verkenningen in de Gelderse kerkgeschiedenis* (Delft, 1999) 73-88.
- Smith, B.R., *The Acoustic World of Early Modern England. Attending to the O-Factor* (Chicago en Londen, 1999).
- Scott, T., 'The Communal Reformation between Town and Country', in: H.R. Guggisberg en G.G. Krodel, *Reformation in Deutschland und Europa. Interpretationen und Debatten* (Gütersloh, 1993) 175-192.
- Scribner, R.W., *Popular Culture and Popular Movements in Reformation Germany* (Londen en Ronceverte, 1987).
- Sinninghe, J.R.W., *Gelders sagenboek* (Zutphen, 1975).
- Slicher van Bath, B., 'Studiën betreffende de agrarische geschiedenis van de Veluwe in de middeleeuwen', in: B. Slicher van Bath, *Bijdragen tot de agrarische geschiedenis* (Utrecht en Antwerpen, 1978) 195-267.
- Slicher van Bath, B., 'Hoven op de Veluwe', in: B. Slicher van Bath, *Bijdragen tot de agrarische geschiedenis* (Utrecht en Antwerpen, 1978) 268-303.
- Soen, V., en P. Knevel, 'Slingerbewegingen. Controverse en geschiedschrijving over religie in de zestiende-eeuwse Nederlanden', in: V. Soen en P. Knevel (eds.), *Religie, hervorming en controverse in de zestiende-eeuwse Nederlanden* (Maastricht, 2013) 3-19.

- Soen, V., 'The Beeldenstorm and the Spanish Habsburg Response (1566-1570)', *Beeldenstorm. Iconoclasm in the Low Countries. Special Issue BMGN – Low Countries Historical Review* 131:1 (2016) 99-120.
- Soen, V., en A.-L. van Bruaene, 'Sacrale ruimtes in de vroegmoderne Nederlanden', in: L. Geevers en V. Soen (eds.), *Nieuwe tijdingen. Over vroegmoderne geschiedenis* (Leuven, 2017) 7-27.
- Soen, V., B. De Ridder, A. Soetaert, W. Thomas, J. Verberckmoes, en S. Verreyken, 'How to do Transregional History. A Concept, Method and Tool for Early Modern Border Research', *Journal of Early Modern History* 21 (2017) 1-22.
- Spaans, J.W., *Haarlem na de Reformatie. Stedelijke cultuur en kerkelijk leven, 1577-1620* ('s-Gravenhage, 1989).
- Speakman Sutch, S., en A.-L. van Bruaene, 'The Seven Sorrows of the Virgin Mary. Devotional Communication and Politics in the Burgundian-Habsburg Low Countries, c. 1490-1520', *The Journal of Ecclesiastical History* 61 (2010) 252-279.
- Speetjens, A., 'A Quantitative Approach to Late Medieval Transformations of Piety in the Low Countries. Historiography and New Ideas', in: R. Lutton en E. Salter (eds.), *Pieties in Transition. Religious Practices and Experiences, c. 1400-1640* (Aldershot, 2007) 110-114.
- Speetjens, A., 'The founder, the chaplain and the ecclesiastical authorities' in: Rolf de Weijert e.a. (eds.), *Living Memoria. Studies in Medieval and Early Modern Memorial Culture* Hilversum 2011) 195-206.
- Spruyt, B.J., 'Hinne Rode (c. 1480-c. 1539). Het leven en de ontwikkeling van de dissidente rector van het Utrechtse fraterhuis', in H. ten Boom e.a. (eds.), *Utrechters entredeux. Stad en sticht in de eeuw van de reformatie 1520-1620* (Delft, 1992) 21-42.
- Spruyt, B.J., 'Cornelis Henricxzoen Hoen', in: *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, IV (Kampen, 1998) 203-205.
- Staats Evers, J.W., *Johannes Fontanus, Arnhem's eerste predikant (1577-1615) en zijn tijd* (Arnhem, 1882).
- Steenbergen, T., *Langs oude kerkepaden. Korte historie van rooms-katholiek Wageningen* (Wageningen, 1993).
- Stein-Wilkeshuis, M., 'Meester Ewolt. Deventer schilder in de zestiende eeuw', *Overijsselse Historische Bijdragen* 120 (2005) 39-60.
- Stenvert, R., *De grote of Sint-Leubuïnuskerk in Deventer* (Deventer, 1984).
- Sulman, A., *Geloven aan de zoom van de Veluwe. Een onderzoek naar de geschiedenis van de kerkelijke liggingen op de Noordwest-Veluwe in de negentiende eeuw* (Kampen, 2005).
- Suykerbuyk, R., *The Matter of Piety. Material Culture in Zoutleeuw's Church of Saint Leonard (c. 1450-1620)* (Leiden en Boston, 2020).
- Swanson, R.N., 'Before the Protestant Clergy. The Construction and Deconstruction of Medieval Priesthood', in: C.S. Dixon en L. Schorn-Schütte (eds.), *The Protestant Clergy of Early Modern Europe* (Basingstoke, 2003) 39-59.
- Taylor, J.W., 'Tree Worship', *Mankind Quarterly* 22:3 (1979) 79-142.

- Tenten, M.V.T., 'Van Nederkwartieren tot provincie. De algemene geschiedenis van Gelderland, 1578 tot heden', in: J. Stinner en K.-H. Tekath (eds.), *Gelre, Geldern, Gelderland. Geschiedenis en cultuur van het hertogdom Gelre* (Geldern en Utrecht, 2001) 95-98.
- Tentler, T.N., *Sin and Confession on the Eve of the Reformation* (Princeton, 1977).
- Tersteeg, J., en P.J. Margry, 'Renkum, O.L. Vrouw van Renkum (middeleeuwen: "Capelle")', *Databank Bedevaarten in Nederland* (Amsterdam, 1997).
- Tervoort, A.L., "Pro inchoacione librarie". A Close Look at Two Late-Medieval Schoolmasters and Their Books', in: K. Goudriaan, J.J. van Moolenbroek en A.L. Tervoort (eds.), *Education and learning in the Netherlands, 1400-1600. Essays in honour of Hilde De Ridder-Symoens* (Leiden, 2004) 133-153.
- Theuws, F., *De sleutel van Sint Servaas. Uitwisseling, religie, identiteit en centrale plaatsen in de vroege middeleeuwen* (Brussel en Rome, 2003).
- Theuws, F., en M.B. de Jong, 'Topographies of Power. Some Conclusions', in: F. Theuws, M.B. de Jong en C. van Rhijn (eds.), *Topographies of Power in the Early Middle Ages* (Leiden, Bosten en Keulen, 2001) 533-546.
- Tukker, C.A., *De classis Dordrecht van 1573 tot 1609. Bijdrage tot de kennis van in- en extern leven van de gereformeerde kerk in de periode van haar organiseren* (Leiden, 1965).
- Tracy, J.D., 'Heresy Law and Centralization under Mary of Hungary. Conflict Between the Council of Holland and the Central Government over the Enforcement of Charles V's placards', *Archiv Für Reformationsgeschichte – Archive for Reformation History* 73 (1982) 284-308.
- Verstegen, S.W., *Gegoede ingezetenen. Jonkers en geërfden op de Veluwe tijdens ancien regime, revolutie en restauratie (1650-1830)* (Amsterdam 1989).
- Verwijs, E., en J. Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek, via de Geïntegreerde Taalbank* ('s-Gravenhage, 1973).
- Vis, G.N.M., *Jan Arentsz de mandenmaker van Alkaar, voorman van de Hollandse reformatie* (Hilversum, 1992).
- Vlak, J.M., 'Een 100-dagen-aflaat voor de Cunerakerk. Verstrekt door kardinaal Nicolaas van Cusa in 1451', in: W.H. Strous (ed.), *Reformatie in Rhenen* (Rhenen, 2017) 9-20.
- Vocht, H. de, *History of the Foundation and the Rise of the Collegium Trilingue Lovaniense 1517-1550*, IV (Leuven, 1955).
- Vogels, F., 'Jonker Crispinus van Solsbrugge', P.C. Molhuysen en P.J. Blok (eds.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, VI (Leiden, 1924) 1248-1250.
- Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst*, IV, A. Oosthoek (ed.) (Utrecht, 1917).
- Vreekamp, H., *Zwijgen bij volle maan. Veluwse verkenning van Edda, evangelie en tora* (Zoetermeer, 2004).
- Vreekamp, H., *De tovenaer en de dominee. Over de verschijning van God* (Zoetermeer, 2010). Vreekamp, H., *Als Freyja zich laat zien. De code van het christendom* (Zoetermeer, 2013).
- Vries, W. de, 'Veluwsche geslachten uit de schoutambten van Putten en Nijkerk in de XVde en XVIde eeuw', *De Nederlandsche Leeuw* 61 (1943) 1-103.

- Vrolijk, M., *Recht door gratie. Gratie bij doodslagen en andere delicten in Vlaanderen, Holland en Zeeland (1531-1567)* (Hilversum, 2004).
- Waardt, H. de, 'Toveren en onttoveren. Achtergronden en ideeën van enkele bij toverij betrokken personen op de Veluwe in de zestiende eeuw', in: W. de Blécourt en M. Gijswijt-Hofstra (eds.), *Kwade mensen. Toverij in Nederland. Themanummer Volkskundig Bulletin* 12:1 (Amsterdam, 1986) 152-202.
- Waardt, H. de, 'In de grond een familiezaak. Veten en toverij in Nijkerk in 1550', in: M. Gijswijt-Hofstra en W. Frijhoff, *Nederland betoverd. Toverij en hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw* (Amsterdam, 1987) 26-39.
- Wagenaar, L.H., *De hervormer van Gelderland. Levensbeschrijving van Johannus Fontanus* (Kampen, 1898).
- Wall, H. de, 'Corpus Christianum', in: *Religion Past and Present Online* (2011, z.p.).
- Walsham, A., *The Reformation of the Landscape. Religion, Identity and Memory in Early Modern Britain and Ireland* (Oxford, 2011).
- Wartena, R., 'Ontginningen en "wüstungen" op de Veluwe in de veertiende eeuw', *BMG* 68 (1974-75) 1-50.
- Weckenbrock, O., 'Ritterschaft und Reformation. Einführung', in: O. Weckenbrock (ed.), *Ritterschaft und Reformation. Der niedere Adel im Mitteleuropa des 16. und 17. Jahrhunderts* (Göttingen, 2018) 1-18.
- Weerd, J. de, 'Adellijke beschermers van een christelijke gemeenschap. Veluwse edelen tussen machtswerking en religieuze verandering in de zestiende eeuw', *Virtus. Journal of Nobility Studies* 23 (2016) 33-56.
- Weerd, J. de, 'Betrouwbare zielzorgers. De Veluwse geestelijkheid in reformatietijd', *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* 19:3 (2016) 85-90.
- Weerd, J. de, 'Een sacraal landschap als leesbare tekst. De Reformatie op de Veluwe in de zestiende eeuw', *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* 21:1 (2018) 39-45.
- Weerd, J. de, 'Tussen vernieuwing en onthechting. Sacramentele conflicten in Gelre rond het midden van de zestiende eeuw', *BMG* 110 (2019) 57-90.
- Weerd, J. de, 'Karel van Gelre en de katholieke mystiek', *Virtus. Journal of Nobility Studies* 28 (2021) 99-110.
- Weiler, A.G., 'Het werk van professor Post. Een historiografische plaatsbepaling van het laatmiddeleeuwse Nederlandse katholicisme tussen protestantisme en humanisme', *Trajecta* 4 (1995) 226-240.
- Weiler, A.G., *Volgens de norm van de vroege kerk. De geschiedenis van de huizen van de broeders van het gemene leven in Nederland* (Nijmegen, 1997).
- Welsh, J., *The Cult of St. Anne in Medieval and Early Modern Europe* (Abingdon, 2017).
- Westerink, G., *Elburg en Doornspijk. Kerken en andere instellingen uit de Middeleeuwen met hare goederen* (Zutphen z.j. [1970]).
- Whyte, N., *Inhabiting the Landscape. Place, Custom and Memory, 1500-1800* (Oxford, 2009).
- Wichers, A.J., *De oude plattelandsbeschaving. Een sociologische bewustwording van de 'overherigheid'* (Wageningen, 1965).

- Wijnaendts van Resandt, W., *De vicarieën in Gelderland* (Amsterdam, 1943).
- Wijnaendts van Resandt, W., 'Van Arnhem. Een poging orde op zaken te stellen', *De Nederlandsche Leeuw* 113:1-3 (1996) 1-37.
- Willemsen, A., *Back to the Schoolyard. The Daily Practise of Medieval and Renaissance Education* (Turnhout, 2008).
- Wolffram, D.J., *Bezwaarden en verlichten. Verzuiling in een Gelderse provinciestad, Harderwijk 1850-1925* (Amsterdam, 1993).
- Wolgast, E., 'Die Formula reformationis', in: L. Schorn-Schütte (ed.), *Das Interim 1548/50. Herrschaftskrise und Glaubenskongflikt* (Gütersloh, 2005) 342-365.
- Woltjer, J.J., *Friesland in hervormingstijd* (Leiden, 1962).
- Woltjer, J.J., *Op weg naar tachtig jaar oorlog. Het verhaal van de eeuw waarin ons land ontstond. Over de voorgeschiedenis en de eerste fasen van de Nederlandse Opstand* (Amsterdam, 2011).
- Wouters, A.P.F., en P.H.A.M. Abels, *Nieuw en ongezien. Kerk en samenleving in de classis Delft en Delftland 1572-1621* (2 dln.; Delft, 1994).
- Wüst, M., 'Utraquisten', *Online-Lexikon zur Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa* (Oldenburg, 2014).
- Yates, N., *Liturgical Space. Christian Worship and Church Buildings in Western Europe 1500-2000* (Aldershot, 2008).
- Ypey, J., 'Die Funde aus dem frühmittelalterlichen Gräberfeld Huinerveld bei Putten im Museum Nairac in Barneveld', *Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 12-13 (1962- 1963) 99-152.
- Zeiler, A.H., 'Kerkpatrocinia en parochievorming op de Veluwe', in: C.M. Blommesteijn e.a. (eds.), *De Veluwe. Archeologisch-historische verkenning van de bewoningsgeschiedenis tot 1200. Project middeleeuwse archeologie en middeleeuwse geschiedenis 1975-1976* (Amsterdam, 1977) 89-111.
- Zeiler, F.D., 'Hattem, H. Anna', *Databank Bedevaarten in Nederland* (Amsterdam, 1997).
- Zellem, J. van, *Dit huis van hout en steen. Bouwhistorie en interieurgeschiedenis van de grote of Sint Maartenskerk te Epe* (Epe, 2010).
- Zemon Davies, N., 'The Sacred and the Body Social in Sixteenth-Century Lyon', *Past & Present* 90 (1981) 40-70.
- Zeven, A.C., en T. Steenbergen, 'De laatste processies van Wageningen-stad naar de vroegere parochiekerk op de Wageningse Westberg?', in: *Oud Wageningen* 25:1 (1997) 8-12.
- Zijlstra, S., *Om de ware gemeente en de oude gronden. Geschiedenis van de dopersen in de Nederlanden 1531-1675* (Hilversum en Leeuwarden, 2000).
- Zika, C., 'Hosts, Processions and Pilgrimages. Controlling the Sacred in Fifteenth-Century Germany', *Past & Present* 118 (1988) 25-64.
- Zweers, J.H.F., en E.J.Th.A.M.A. Smit, 'Reformatie en contrareformatie in Huissen. Een engel in Gelders vlees', in: S.E.M. van Doornmalen (ed.), *Geloven tussen de rivieren. Verkenningen in de Gelderse kerkgeschiedenis* (Delft, 1999) 89-104.

Lijst van afbeeldingen en tabellen

Afbeeldingen

- 1 *Gelriae cliviae iuliae nec non aliarum regionum adiacentium nova descriptio*, 1568. Gravure, door Jacob Bos, naar Jacob van Deventer.
- 2 De indeling van het Kwartier van Veluwe in streken, c. 1500.
- 3 Portret van Karel van Egmond, 1639. Ets en gravure, door Paul de Zetter.
- 4 Portret van Willem V, hertog van Gelre, Kleef, Gulik en Berg, 1540. Gravure, door Heinrich Aldegrever.
- 5 Kelk met zeslobbige voet waarop '1574', zeskantige stam. Zilver en goud, door anonieme maker.
- 6 Portret van Jan de Oude, graaf van Nassau, c. 1613-c. 1620. Olieverf op paneel, door Jan Antonisz. van Ravesteyn (atelier van).
- 7 Het koorhek in de Sint-Martinuskerk te Epe, c. 1525.
- 8 Portret van Wolter van Byler (1504-1560), 1555. Olieverf op paneel, trant van Anthonie Blocklandt.
- 9 Glas met spijziging hongerigen en spreuk 'moderata durant' van Johannierter Wouter van Bijler, 1556. Glasschildering, trant van Jan I van Zijl.
- 10 Het Laatste Oordeel, c. 1545. Olieverf op paneel, door Ernst Roelofsz. Maler.
- 11 De maaltijd van Ahasveros (links), het Laatste Avondmaal (midden), de Paschamaaltijd (rechts), 1570. Olieverf op paneel, door Jan Gerritsz. Deys.
- 12 Huisaltaar met het Laatste Avondmaal, c.1550. Albast met sporen van vergulding en polychromie (reliëfs). Eikenhout met gesso, vergulding, polychromie en albasten zuiltjes (lijst), door anonieme maker.
- 13 Plattegrond van het koor, het transept en de transeptarmen in de Onze Lieve Vrouwekerk van Harderwijk. (Kaart van Jan Hendrik Bosch).
- 14 De gewelven aan de oostkant van het koor in de Onze Lieve Vrouwekerk te Harderwijk, met daarop Christus tijdens het laatste oordeel, 1561-1562. Gewelfschildering, door Ewolt van Delft.
- 15 De gewelven aan de oostkant van het koor in de Onze Lieve Vrouwekerk te Harderwijk, met daarop de Moeder Gods en Johannes de Doper als voorsprekers tijdens het laatste oordeel, 1561-1562. Gewelfschildering, door Ewolt van Delft.
- 16 Twee gewelfaanzetten aan de noordzijde van het koor in de Onze Lieve Vrouwekerk te Harderwijk, met daarop een combinatie van twee wijze maagden en twee zaligsprekingen, 1561-1562. Gewelfschildering, door Ewolt van Delft.
- 17 De gewelven van het noordertransept in de Onze Lieve Vrouwekerk te Harderwijk, met daarop scènes uit de jeugdijaren van Jezus, 1561-1562. Gewelfschildering, door Ewolt van Delft.

- 18 De gewelven van het zuidertransept in de Onze Lieve Vrouwekerk te Harderwijk, met daarop scènes uit het openbare optreden van Jezus, 1561-1562. Gewelfschildering, door Ewolt van Delft.
- 19 De gewelven van de viering in de Onze Lieve Vrouwekerk te Harderwijk, met daarop de drie 'sleutelscènes', 1561-1562. Gewelfschildering, door Ewolt van Delft.
- 20 Oudste vermeldingen van memoriestichtingen, 1350-1578.
- 21 Memorietafel met de heilige Anna-te-Drieën en de devotionele portretten van Sander Bentinck tot Berencamp en Johanna van Zuylen van Nyvelt, c. 1500-1525. Olieverf op paneel, trant van Jacob Cornelisz van Oostsanen.
- 22 Epitaaf voor Joost Sasbout en Catharina van der Meer in de Sint-Eusebiuskerk te Arnhem, c. 1550. Sculptuur, door Colijn de Nole.
- 23 Schoorsteenfries in kasteel Ter Horst te Loenen, 1557. Zandsteen, door Arnt van Tricht.

Afbeeldingen (kleurkatern)

- K1. *Veluania, vel ut ab aliis dicitur, Velania cum omnibus oppidis, pagis et castellis*, 1557. Handgetekende kaart, door Christiaan sGrooten.
- K2. De Agnietenkapel van Arnhem, c. 1425-1450.
- K3. Sacrale topografie van Arnhem, c. 1500.
- K4. Sacrale topografie van Harderwijk, c. 1500.
- K5. Sacrale topografie van Hattem, c. 1500.
- K6. Sacrale topografie van Elburg, c. 1500.
- K7. Sacrale topografie van Wageningen, c. 1500.
- K8. Sacrale topografie van de Veluwe, c. 1500.
- K9. Tien percelen in het Koenenbosch tussen Oosterbeek en Wolfheze, 1569. Handgetekende kaart, door Thomas Witteroos.
- K10. Memoriekruis van Hermen en Geertje Holtman op de begraafplaats van de Sint-Nicolaaskerk te Ellecom, 1575. Basalt, door anonieme maker.
- K11. De toren van de Sint-Vincentiuskerk te Velp, c. 1500.
- K12. Christus als Man van Smarten in de Sint-Andreas en Catharinakerk te Hattem, c. 1500. Gewelfschildering, door anonieme maker.
- K13. Kerk en klooster van de franciscanen in Harderwijk, c. 1700. Pen en bruine inkt, bruin gewassen, door Jacobus Stellingwerff.
- K14. *Caerte van het landt in questie tussen het forstendom van Gelder ende het Oversticht* (fragment), 1570. Handgetekende kaart, door Thomas Witteroos.
- K15. De terugkeer van een Sint-Antoniusbedevaart, c. 1550. Olieverf op paneel, door Pieter Aertsen.
- K16. Buste voor de relieken van Sint-Eusebius, c. 1455. Zilver, door anonieme maker.
- K17. De limieten van de Hoge Heerlijkheid Doorwerth, 1616. Handgetekende kaart, door Bernardt Kempinck.
- K18. *Charte van het Swarte Hover Veen ghelegen in den Ampte van Eede*, 1572. Handgetekende kaart, door Thomas Witteroos.

- K19. Harderwijk en omgeving (fragment), c. 1559. Handgetekende kaart, door Jacob van Deventer.
- K20. Tien percelen in het Koenenbosch tussen Oosterbeek en Wolfheze, 1569. Handgetekende kaart, door Thomas Witteroos.
- K21. *Carthe vande situatie der Arkemeensche landeryen mit binnen dycken, sluysen, weteringen, straten*, 1609. Handgetekende kaart, door Bernardt Kempinck.
- K22. *Veluania, vel ut ab aliis dicitur, Velania cum omnibus oppidis, pagis et castellis* (fragment), 1557 Handgetekende kaart, door Christiaan sGrooten.
- K23. Landerijen en venen gelegen in de omgeving van Ede, c. 1550. Handgetekende kaart, door anonieme maker.
- K24. De Gelderse vallei, van de Grebbe tot Amersfoort, c. 1550. Handgetekende kaart, door anonieme maker.
- K25. Het zuidelijke deel van de Gelderse Vallei, 1550. Handgetekende kaart, door Johannes Stratius en Johannes Egedius.
- K26. De Renkumse Moeder Gods als Zetel der Wijsheid (*Sedes Sapientae*), c. 1350. Gepolychromeerd hout, door anonieme maker.
- K27. *De Mincken Kuyl en Die Meyberch*, 1568. Handgetekende kaart, door Thomas Witteroos.
- K28. Harderwijk en omgeving (fragment), c. 1559. Handgetekende kaart, door Jacob van Deventer.
- K29. Wageningen en omgeving, c. 1559. Handgetekende kaart, door Jacob van Deventer.
- K30. De Lunterse Sint-Antonius Abt, c. 1510-1545. Gepolychromeerd lindehout, door anonieme maker.
- K31. De dorpen Ede en Lunteren en omgeving, 1565. Handgetekende kaart, door anonieme maker.
- K32. Sporen van het sacrale landschap op de Veluwe, c. 1500.

Afbeeldingen (bladvulling)

- p. 14 *Oosterbeek bij Arnhem*. Pen en penseel in grijs, gravure, door Jacobus Stellingwerff.
- p. 34 *'t Convent te Wageningen*. Pen en penseel in grijs, gravure, door Jacobus Stellingwerff.
- p. 76 *'t Dorp Voorst, één uur van Zutphen*. Pen en penseel in grijs, gravure, door Jacobus Stellingwerff.
- p. 124 *Commanderij van 's-Heerenlo bij Harderwijk*. Pen en penseel in grijs, gravure, door Jacobus Stellingwerff.
- p. 162 *'t Klooster te Elburg*. Pen en penseel in grijs, gravure, door Jacobus Stellingwerff.
- p. 208 *De Kanselarij in Arnhem op de zijde te zien*. Pen en penseel in grijs, gravure, door Jacobus Stellingwerff.
- p. 242 *'t Klooster Mariendaal bij Arnhem*. Pen en penseel in grijs, gravure, door Jacobus Stellingwerff.

p. 290 *Ruïne van St. Jurrien klooster bij Harderwijk*. Pen en penseel in grijs, gravure, door Jacobus Stellingwerff.

Tabellen

- 1 Het aantal parochiekerken, kerken en kapellen in de Veluwse steden, c. 1500.
- 2 Het aantal parochiekerken, kapellen en huiskapellen op het Veluwse platteland, c. 1500.
- 3 Schematisch overzicht van verschillende stromingen binnen de Moderne Devotie – en daarmee in verband te brengen observantiebewegingen – en hun kloosters en conventen op de Veluwe in de zestiende eeuw.
- 4 Overzicht van het aantal patrocinia van parochiekerken, kerken en kapellen, c. 1500.
- 5 Aantallen van vicarieën en officia met Onze Lieve Vrouwe, Sint-Catharina, Sint-Antonius Abt of Sint-Anna als patroonheilige, c. 1500.
- 6 Indeling collatorschappen van vicarieën en officia, c. 1550.
- 7 Parochies in het bezit van de landsheer, c. 1560.
- 8 Kanselier en raadsheren van het Hof van Gelre en Zutphen op 7 september 1578 (*afzetting op last van Jan van Nassau*) en op 25 september 1578 (*verkiezing door Jan van Nassau*).
- 9 Gereformeerde predikanten op de Veluwe, 1577-1583.

Algemene index

De index is alfabetisch gerangschikt en bevat plaatsnamen (inclusief wereldlijke en kerkelijke instituties), geografische namen (inclusief veldnamen) en persoonsnamen (op familienaam en voornaam, soms voorzien van een functie). Een *cursief getal* betekent dat een vermelding in de voetnoten voorkomt. Voor gedetailleerde gegevens van kerken, kerkelijke instellingen, collatierechten en zielzorgers, zie Bijlage I.

A

- Aalten, Dirck van, priester 427
Acquoy 23
Achtervelt, Gerard Zegersz van 179, 179
Adriaensz, Gerrit, priester 377
Aer (ook: de Aeren), Everhardt (Everhardus)
van, priester 367
Aerde 42, 431
Aerscot, Franciscus de, priester 447
Aertsen, Pieter, kunstschilder 55, 79
Agricola, Rudolf, humanist 281
Alberti, Timannus, predikant 259, 400, 401,
435
Alberts, Jacob, priester 429
Alberts, Jacobus, priester 125
Albertsz, Rutger 366
Aldenhoeven, Wilhelmus van 363
Aller, Carcelis van, heer van Watergoor 363
Aller, Henrica van, vrouwe van Watergoor 363
Aller, Reyner van, heer van Oldenaller,
gerichtsman 284
Aller, Reyner van, schout 284
(heer) Altetus, priester 256
Altius, Godschalculus, predikant 432
Ambrosius van Milaan, kerkvader 232
Amerongen, Jacob Taets van, landcommandeur
145-146
Amersfoort 23, 38, 88, 102, 178, 179,
Amersfoort, Reyner Stevensz van 370
Amstel, Sybert van, priester 363, 367, 444
Amstel van Mynden, Amelis van, raadsheer 134,
142, 288
Amstel van Mijnden, Wilhelmina van, (vrouw
van Frederik van Zuylen van Nyvelt, heer van
Leeuwenberg) 300
Amsterdam, Johannes van, priester 377
Andreesz, Wessel, priester 387
Anstel, Ermgard van, (vrouw van Hendrik
Bentinck, heer van Leeuwenberg en
landdrost) 300
Anthonii, Johannes, priester en predikant 267,
398, 422, 423, 433
Antonisz, Henrick 366
Antonisz, Willem, priester 439
Antwerpen 111, 140
Apeldoorn 38, 38, 40, 42, 55, 58, 60, 61, 117,
118, 129, 146, 247, 252, 253, 256, 262, 263,
268, 350, 391-393, 393
Apeldoorn, Evert Egbertsz van, priester 401
Apeldoorn, Peter Petersz van, priester 370
Apherdianus, Petrus, humanist 244, 245, 245
Appeldoorn, Diederick van, schepen 307
Appeldoorn, Otto van, heer van Persingen,
raadsheer 143
Appeldoorn, Peter van, heer van Duistervoorde,
raadsheer 134, 142, 299, 301, 301, 312
Appeldoorn, Peter van, heer van De Poll 313
Appeldoorn, Reinier van, heer van
Duistervoorde 301
Appeldoorn, Zweer van, heer van De Poll 307
Appelman, Cornelis Jan Oliviersz 168
Arentsz, Dirck, priester 400
Arentsz, Jan, hagepreker 133, 234, 234, 235,
295, 296
Arkemheepolder 63
Arler, Andries van, ouderling 294, 294
Armsheim 235
Arnhem 17, 23, 26, 27, 38, 40, 40, 41, 42, 45,
59, 59, 62, 63, 67, 97, 100, 102, 110, 111, 117,
118, 119, 119, 120, 125, 127, 132, 135, 136,
141, 143, 148, 150, 157, 163, 165, 166, 167,
167, 178, 182, 185, 186, 203, 208, 242, 242,
243, 243, 244, 245, 248, 251, 252, 254, 255,
256, 258, 259, 260, 268, 269, 277, 282, 282,
285, 286, 287, 288, 292, 293, 294, 295, 297,
299, 300, 303, 309, 310, 311, 316, 323, 329,

- 332, 333, 334, 335, 341, 347, 349, 349, 350, 357-368, 357, 358, 359, 361, 362, 366, 367, 428, 447
- Arnhem, (franciscanen) 41, 50, 51, 138, 183, 184, 358
- Arnhem, (Gelderse Leenkamer) 26
- Arnhem, (Gelderse Rekenkamer) 26, 63, 128, 131, 145
- Arnhem, (Hof van Gelre en Zutphen) 26, 27, 28, 31, 43, 63, 99, 100, 101, 102, 102, 104, 108, 119, 120, 122, 123, 123, 125, 126, 127, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 137, 140, 142-143, 143, 144, 145, 146, 147, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 157, 168, 169, 176, 177, 183, 183, 184, 185, 186, 187, 189, 190, 209, 232, 233, 234, 236, 241, 246, 247, 248, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 262, 263, 264, 267, 268, 270, 274, 275, 276, 277, 286, 290, 291, 292, 295, 296, 297, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 326, 327, 328, 330, 331, 332, 333, 335, 337, 338, 339, 341, 342, 343, 344, 345, 347, 348, 354, 358, 366, 367, 379, 380, 381, 403, 403, 404, 405, 409, 418, 423, 438, 439, 440, 442, 443
- Arnhem, (johannieters) 41, 46, 46, 146, 247, 358, 358, 448
- Arnhem, (kanselarij) 24, 125, 129, 144, 168, 184, 186, 233, 275
- Arnhem, (kartuizers, Monnikhuizen) 39, 47, 48, 48, 51, 51, 136, 301, 433
- Arnhem, Kwartier (ook: Kwartier van Veluwe) 15, 23, 23, 28, 29, 30, 41, 60, 103, 108, 111, 150, 152, 248, 275, 276, 317, 318, 321, 322, 323, 325, 329, 330, 331, 332, 334, 336, 337, 340, 341, 342, 343, 346, 347
- Arnhem, (regularissen, Sint-Agnes en Sint-Paulus) 41, 50, 66, 164, 165, 166, 166, 167, 282, 314, 358
- Arnhem, (regularissen, Sint-Bethanië) 41, 49, 50, 130, 136, 286, 358
- Arnhem, (tertiarissen, Sint-Catharinagasthuis) 49, 50, 184, 281
- Arnhem, (kapittel, Sint-Walburg) 38, 41, 164, 165, 166, 186, 265, 282, 357, 357, 360, 364-366, 365, 451
- Arnhem, van, (familie) 406, 407
- Arnhem, Albert van 289, 289, 290
- Arnhem, Alberta van, zuster 165, 166
- Arnhem, Aleyd van, (vrouw van Johan van Scherpenzeel, heer van Scherpenzeel) 302
- Arnhem, Anna van, (vrouw van Anthony van Middachten) 166
- Arnhem, Carel van, heer van Kernhem 284, 292, 311, 314
- Arnhem, Clara van, (vrouw van Albert van Arnhem) 289, 290
- Arnhem, Elisabeth van, (vrouw van Johan toe Boecop, heer van Harssele) 289
- Arnhem, Geertruid van, mater 314
- Arnhem, Geertruid van, (vrouw van Goossen van Varick, heer van Wijenrade) 292
- Arnhem, Gerrit van, heer van Presikhaaf 359, 360
- Arnhem, Johan van, heer van Kernhem 165, 165, 279, 290
- Arnhem, Johan van, raadsheer 291, 295
- Arnhem, Johanna van, (vrouw van Elbert van Voorst) 311
- Arnhem, Joseph van, heer van Hirnen 284, 284, 290, 290, 291, 292
- Arnhem, Paul van, heer van Hulshorst 259, 291, 314
- Arnhem, Zeger van, heer van Kernhem 284, 289, 292
- Arnhemmer Enck 63
- (heer) Arnoldus, priester 367
- Arntsz, Evert 133
- Arntsz, Johan, priester 406, 407
- Asperen, Jutte van, (vrouw van Robert van Doorwerth) 451
- Assinck, Johan, priester 420
- Assisi, Franciscus van, heilige 51
- Augustinus, Aurelius, kerkvader 49, 182, 184
- Averenck, Hendrina, (vrouw van Johan Bentinck, heer van Leeuwenberg) 300, 305
- Aytta, Viglius van, raadsheer 127, 247
- B**
- Back, Johan, priester 442
- Backer, Henricus, priester 382
- Backhuys, Caspar 412
- Baecke tot Backenhage, de, (familie) 404
- Baer 279, 443, 443, 444, 444, 449
- Baer, Christiaan van, priester 374
- Baer, Rutger van, priester 133, 137, 186, 196, 207, 233, 234, 253, 291, 369, 378, 378, 417
- Bamberg, Michael Ernst van, drost 45

- Barneveld 40, 44, 48, 118, 146, 147, 148, 150, 248, 256, 269, 307, 350, 395-397
- Barneveld, Evert Henricksz van, priester 437
- Bartels, Gerrit, priester 247, 252, 388, 393
- Basel (Bazel) 155
- Bastens, Sebastiaan 253
- Battista de' Cavalieri, Giovanni, graveur 231
- Beckem, Pauwels van, priester 412
- Beekbergen 42, 45, 62, 64, 119, 129, 131, 148, 157, 252, 257, 262, 276, 315, 350, 394-395, 395, 402
- Beesd, (norbertijnen, Mariënweerd) 141, 196, 203, 204
- Beieren, Albrecht I van, hertog 135
- Beieren, Katharina van, hertogin van Gelre 59
- Beleth, Jean, theoloog en liturgist 54
- Beltgen, Johan, priester 247, 448
- Bemmel, Aleyd van, vrouwe van Kernhem, (vrouw van Johan van Arnhem, heer van Kernhem) 290
- Bemmel, Antonis Jansz van, priester 437
- Bemmel, Elisabeth van, (vrouw van Pelgrim van den Gruythuys, heer van Brachelen) 299
- Bemmel, Jan van, priester 437
- Bennekom 146, 148, 265, 279, 287, 289, 290, 350, 407-409, 409
- Bentinck, (familie) 365, 365, 419
- Bentinck, Adolph 385
- Bentinck, Adolph, (erfgenamen van) 385
- Bentinck, Alexander, heer van Aller 141, 141, 143, 292, 292
- Bentinck, Anna, (vrouw van Zeger van Arnhem) 289
- Bentinck, Carel, heer van Berencamp 424-425
- Bentinck, Hendrick, priester 362, 386
- Bentinck, Hendrick, heer van Leeuwenberg, richter en landdrost 63, 300, 301, 305
- Bentinck, Johan 386
- Bentinck, Johan, heer van Leeuwenberg 300, 305
- Bentinck, Johan, proost 166, 385
- Bentinck, Karel 385,
- Bentinck, Lennart 396
- Bentinck, Martinus, priester 380
- Bentinck, Philips, heer van Obbicht 385
- Bentinck, Sander, (erfgenamen van) 385
- Bentinck, Sander (de Bolde), schepen 165, 166, 281, 281
- Bentinck, Willem 385
- Bentinck, Willem Sanderszoon, richter 147, 147
- Bentinck, Willem, rentmeester en schepen 305
- Berck, Jacob van, raadsheer 142
- Berckius, Andreas, predikant 148, 409, 433 (heer) Berend, priester 421
- Berendsz, Lubbert, priester 381
- Berg 117, 123
- Berg, Adolf IV van, graaf van Berg 56
- Bergh, Burchard van den, kanunnik en deken 120, 163, 164, 164, 166, 167, 186, 208, 376, 378, 409
- Bergh, Gerrit van den 164
- Bergh, Mechteld van den, (vrouw van Frederik II van Bronckhorst-Borculo) 46
- Bergh, Willem IV van den, graaf van Bergh 136, 256, 288, 294, 295, 329
- Berghe, Timan ten, priester 387
- Berlaymont, Gilles van, stadhouder 119, 137, 140, 253, 330
- Bern, Henrick van, priester 442
- Bernhardusz, Bernhardus 363
- Bernold, bisschop 38
- Bertelli, Luca, graveur 231
- (vrouw) Bertruid, (vrouw van Bessel Melisz) 372
- (vrouw) Bette, (vrouw van Gert Johansz) 380
- Besten, Rutger van, priester 386
- Beylen, Clara 127, 127
- Blackebijl, Gese, (vrouw van Herman van Keppel) 307
- Blanckert, Nicolaus, priester 361
- Blankenheim, Frederik van, bisschop 56
- Bleke, Andries ten, priester 382
- Blocklandt van Montfoort, Anthonie, kunstschilder 199
- Bluet, Lubbert, priester 373
- Bigge, Bernard, priester 381
- Bigge, Egbert, (oudste bloedverwant van) 382
- Bigge, Henrick, priester 382, 382
- Bigge, Johannes, priester 382
- Bigge, Lambert, (oudste bloedverwant van) 382
- Biler, Nale van, (erfgenamen van) 374
- Biler, Nelle van, priester 372
- Bisterwech van der Nyenborch, Lucas, priester 432
- Bitterswijk, Arent van, priester 408
- Bodelinck, Herman, priester 360
- Boeckhorst, (familie) 365

- Boeckhorst, Willem van 365
 Boecop, Anna toe 289
 Boecop, Arent toe, heer van Harsselo 289
 Boecop, Arent toe, priester 381
 Boecop, Arent (de Jonge) toe, schepen 203
 Boecop, mr. Arent (de Oude) toe, schepen 120, 122, 124, 134, 156, 169-177, 186, 203, 232, 233, 234, 286, 298
 Boecop, Geertrui toe, (vrouw van Ernst Witte) 293
 Boecop, Margriet toe 289
 Boecop, Johan (ook: Jan) toe, heer van Harsselo 289, 289, 290, 293
 Boecop, Sweder toe, schepen 134, 203
 Boegynck, Johan, priester 450
 Boenink, Herman, priester 393
 Boese, Johan, priester 381
 Boetsel, Carolus, priester 361
 Boeve, Rutger, priester 445
 Boeymer, Frederik, raadsheer 254
 Boin, Johan, priester 447
 Boinenberg gen. Honstein, Wolter van 299, 300, 302
 Bommel, Peter van, priester 420, 420
 Bongart, Henrick, hofdienaar 100
 Bongart, Willem, priester 242, 243, 450
 Borselen, Jacob van, hofdienaar 178
 Bos, Jochum 61
 Bosch, Peter van den, priester 366, 450
 Bothuus, Henrick 364
 Bourgondië, Filips III (de Goede) van, hertog van Bourgondië 24
 Bovenkarspel 184
 Boxoort 63
 Boynen, Walter van 374
 Brabant 39, 107, 151, 156, 190, 234, 239, 240, 248, 248, 269, 289, 322, 324
 Brackell, Elisabeth van, (vrouw van Gijsbert van Meeckeren, heer van Westenburg) 301
 Brakel, Sweer van 390
 Breda, Johan van, stadssecretaris 201
 Brandsz, Jan, priester 438
 Bremen 295, 296
 Brevelt, Jan van, kunstsschilder 200, 200
 Brienen, Arent van 373, 375
 Brienen, Arnt van 441
 Brienen, Dirk van, kerkmeester 138
 Brienen, Gerhardina van, (vrouw van Wolter van Brienen) 294, 294
 Brienen, Gijsbert van 365
 Brienen, Hendrik van, heer van Byssel 291
 Brienen, Hendrik van, (broer van schepen Jacob van Brienen) schepen en heer van Sinderen 295, 295, 305, 305, 307
 Brienen, Hendrik van, (vader van Hendrik en Dirk van Brienen) 295, 305
 Brienen, Jacob van, schepen, (broer van schepen Hendrik van Brienen) 291, 295
 Brienen, Jan van 375
 Brienen, Jan van, (bloedverwanten van) 371
 Brienen, Johan van 370, 373
 Brienen, Johan van, heer van Byssel 295
 Brienen, Wolter van 294
 Brimeu, Karel van, stadhouder 134, 186, 231, 23, 33, 249, 288, 299, 302, 305
 Brinck, Abraham, priester 369
 Brinck, Gerrit, priester 378
 Brinck (ook: Brunckius), Lambert (ook: Lambertus), priester en predikant 407, 407
 Broeckhuijsen, Justus van, landmeter 61
 Broeckhuysen, Agnes van, (vrouw van Herman van der Hell, heer van Hogeboerel) 299
 Broeckhuysen, Wijnant van 315, 431
 Broeckhuysen, Willem van 295
 Broeckhuysen, Wilt van, schepen 291, 295, 295,
 Broekland 42, 262, 392
 Broick, Arndt van den, priester 442
 Bronckhorst, Joost van, schepen 135
 Bronckhorst-Batenburg, Diederick van, heer van Anholt en Baer 444
 Bronckhorst-Batenburg, Jacob van, heer van Batenburg 146
 Bronckhorst-Borculo, Frederik II van, heer van Borculo 46
 Bruggen, Reyner van der, priester 442
 Brummen 42, 130, 242, 250, 251, 264, 265, 265, 306, 313, 350, 438-439, 439, 440, 440
 Bruno, Jacobus, predikant 368
 Brussel 25, 26, 126, 127, 128, 134, 145, 168, 190, 247, 254, 257, 276, 326, 328, 337, 343
 Brussel, (Geheime Raad) 126, 127, 247, 269, 328
 Brussel, (Raad van State) 140, 246
 Bruyn, Gualtherus de, priester en predikant 401, 439, 441
 Bucer, Martin, theoloog 162
 Bucherus, Georgius, predikant 268, 368, 393
 Buerse, Johannes van 363

- Buerse, Jorrien van 363
 Buckhorst, Maria van, (vrouw van Carel van Gelre, schepen) 292
 Bullinger, Heinrich, theoloog 235
 Burch, Anthonis van der, priester 447, 447
 Burch, Jacob van den, priester 377
 Burch, Reyner van der, priester 447
 Burcht, Engelbertus van der, priester 362, 362
 Buren 23
 Burschetus, Jacobus, predikant 101, 368
 Busch, Gijsbert, priester 385
 Bussaltdt, Wolter 133
 (heer) Butgen, priester 446
 Buytenhuys, Johan 393
 Buyter, Werner, priester 385
 Byler, Henrick van, priester 373
 Byler, Wolter van, landcommandeur 196, 196, 197, 198, 199, 200, 200, 201, 207, 231
- C**
- Caelsack, Geertruid, (vrouw van Peter van Appeldoorn, heer van Duistervoorde) 301, 312
 Caesarius, Johannes, predikant 379
 Calvijn, Johannes, theoloog 235, 286, 331
 Camphuysen, (familie) 364
 Camphuysen, Agnes Gijsbertsdr. van, vrouwe van Kortenbove 361
 Camphuysen, Arnoldus van, priester 361
 Camphuysen, Barbara van 362
 Camphuysen, Henrick van, priester 361
 Camphuysen, Johan, Staats legerleider 295
 Canisius, Petrus, jezuïet 167, 286,
 Cano, Melchior, theoloog 188
 Capellen, Gerlach van der, raadsheer 254, 296
 Capellen, Arent van der, priester 265
 Casteren, Wilhelmus van, priester 361
 Castilië, Filips I (de Schone) van 57, 111, 112
 Chalon, René van, stadhouder 25, 124, 170
 Claesz, Gregorius, priester 430
 Cleeffken, Johannes, priester 259, 260, 263, 420, 431, 432
 Clemens VIII, paus 120
 Cluse, Bartholomeus ter, priester 263, 414
 Clusser, Johannes, priester 402
 Coblenz, Johan van, kellenaar en priester 425
 Cock, Adriaan Adriaansz, priester 391
 Cock, Henrick, student 268
 Coenenbosch 97
 Coehuys, Ludophus, priester 412
 Collen, Aernt van, priester 383
 Cooltuyn, Cornelis, rector 234
 Copius (ook: van Borcken), Berend, priester 252, 394, 395
 Cooth, Georgius van, priester en predikant 147, 266, 398, 417, 438
 Cooth (ook: Leesten), Henrick van, priester 418
 Cooth, Wolter Stevensz van, priester 417, 418
 Corler, Aart van 401
 Corler, Boldewijn van 423
 Corler, Goossen van 423
 Corler, Hendrik van 297
 Corler, Henrick van 401
 Corler, Joachim van 423
 Cornelisz, Henrick, priester 434
 (heer) Cornelius, priester 408
 Cosinsz, Hessel, priester 436
 Crabeth, Dirck, glazenier 199
 Crachtighusen, Goossen, priester 425
 Crachts, Jan, priester 177
 Cranenborch, Gerrit van, burgemeester 380
 Cranevelt, Josse van, momber 127, 142, 182
 Crommentuin, Wessel 366
 Culemborg 23, 195, 204, 205, 235
 Culemborg, (kapittel, Sint-Barbara) 195, 204
 Culemborg, Elisabeth van, vrouwe van Culemborg 195, 204
 Cusa, Nicolaas van, kardinaal 110
 Cuyt, Pouwel van der 362
 Cuyper, Martinus, predikant 429
- D**
- Daels, Frederick van, priester 383
 Dageraet, Marie 370
 Dageraet, Willem 370
 Daniels, Dyrmarus, priester 419
 Daniels, Henrick, priester 420
 Darth, Johan van, raadsheer 142
 Datheen, Petrus, theoloog 235
 Dattelen, Nicolaas, priester 360
 Deckerus, Henricus, predikant 409
 Delen, Alard van, priester 425
 Delen, Albert van, heer van Laar 279
 Delen, Brant van, schepen 291, 293, 294, 306
 Delen, Helmich van 374
 Delen, Helmich van, priester 372
 Delen, Jasper van, priester 366

- Delen, Johanna van, (vrouw van Wilt van Broeckhuysen, schepen) 295
- Delen, Otto van, heer van Hage 292, 295
- Delen, Steven van, ambtsjonker 305, 307
- Delen, Wijnant van, heer van Laar 293, 410
- Delen, Zweer van, priester 410
- Delft, Ewolt van, kunstschilder 207, 208, 212, 213, 214, 217, 218, 221
- Deventer 23, 118, 168, 179, 182, 183, 208, 244, 249, 250, 252, 269, 299, 302, 335, 378, 428, 430, 431
- Deventer, (aartsdiakonaat) 128, 352, 352, 368, 379, 384, 391, 394, 397, 399, 402, 404, 411, 413, 414, 416, 417, 419, 421, 424, 426, 428, 429, 430, 432, 434, 438, 440, 445, 446, 448
- Deventer, (bisdom) 128, 128, 241, 249, 329, 351, 368, 372, 379, 384, 391, 394, 397, 399, 402, 404, 411, 413, 414, 416, 417, 419, 421, 424, 426, 428, 429, 430, 432, 434, 438, 440, 445, 446, 448
- Deventer, (broeders van het gemene leven, Heer Florenshuis) 115
- Deventer, (dekenaat) 128, 352, 353, 428, 429, 430, 432
- Deventer, (franciscanen) 47, 126, 182, 183, 183, 439
- Deventer, (kapittel, Sint-Lebuïnus) 38, 208, 394, 428, 430, 431, 431
- Deventer, (cisterciënzerinnen, Ter Hunnepe) 315
- Deventer, Jacob van, cartograaf 25, 63, 83, 92, 93
- Deventer, Johan van, predikant 235
- Deventer, Johannes Gerritsz van, priester 411
- Deys, Jan Gerritsz, kunstschilder 205
- De Cannenburg 266, 302, 306, 311, 414
- De Harten 309
- De Mofl 60
- De Poll 306, 314
- De Voort 98, 99
- Dibbetz, Hendrick, predikant 254, 379, 400, 401
- Diboldusz, Gerardus, priester 412
- Didam 43
- Diegden, Rutger Rutgersz van, priester 450
- Diem, Henrick van, priester 399
- Diemer, Thomas, frater 183
- Dieren 47, 55, 56, 145, 242, 256, 298, 350, 445, 446, 448
- Dieren, (Duitse Orde) 46-47, 47, 146, 446, 448
- Diffelt, Henrick van, priester 386
- Dikke Tinne 41, 385
- Dilft, Johan van der, heer van Borgvliet 289
- Dillinck, Arnt, priester 381
- Dingslagen, Thomas à, rector en predikant 414
- Dircksz, Gerard, priester 398, 398
- Doern, Henrick van, priester 450
- Doesburch, Evert van, franciscaan 186, 233
- Doesburg 159, 256, 258, 259, 297, 362, 407
- Doesburg, (dekenaat) 128, 353, 426, 438, 440, 445, 446, 448
- Dompelaar, Geertruid van, (vrouw van Johan Hacfort) 307
- Dompelaar, Gerrit van, schepen en heer van Quickborn 293, 306, 307
- Dompelaar, Johan van 306
- Dompeler, Gerrit 411
- Dompeler, Hendrick van, (erfgenamen van) 396
- Doornik, Agnes van, vrouwe van Doornik 363
- Doornik, Hendrik van 363
- Doorninck, Willem, priester 417
- Doornspijk 39, 119, 120, 122, 129, 131, 176, 177, 256, 263, 350, 352, 379, 379, 382, 402-404, 403, 405, 434
- Doorwerth 42, 60, 62, 63, 81, 97, 117, 277, 279, 298, 309, 310, 350, 408, 426, 426, 431, 441, 443, 451, 451
- Doorwerth, Robert van 443, 451
- Dop, Evertje 371, 371
- Dop, Evertje, (erfgenamen van) 371
- Dormensz, Arnoldus, priester 413
- Dorre (ook: Schene), Dirck, priester 120, 122, 296, 380, 381, 383, 384, 405, 421, 421
- Dorre, Gosuinus, predikant 435, 435
- Dorth, Derck van, heer van Rosendaal 289, 300
- Draconites, Johann, theoloog 179
- Drenthe 33, 34, 41, 41, 46, 52, 59, 60, 62, 103, 117, 151, 152, 240, 240, 322, 332
- Drielanus, Johannes, predikant 395, 429, 451
- Duistervoorde 306, 312, 314
- Durandus, Wilhelmus, theoloog 170
- Duvenvoird, Theodora, (vrouw van Jacob van Zuylen van Nyvelt, heer van Hoevelaken en Gerestein) 300

- E**
- Ebbenhorst, Gijsbert van, priester 437
- Eck, Gijsbert van, priester 442
- Ede 38, 40, 42, 44, 54, 60, 61, 62, 64, 87, 95, 102, 124, 129, 137, 148, 165, 165, 256, 257, 279, 288, 292, 314, 350, 405-407, 409
- Eem tot Gerner, Gerardus van 362
- Egberts, Ismarus, priester 425
- Egbertsz (van Apeldoorn), Evert, priester 401, 421
- Egbertsz, Gerrit, priester 423
- Egmond, Adolf van, hertog van Gelre 130
- Egmond, Arnold van, hertog van Gelre 166
- Egmond, Joris van, bisschop 199, 200, 201
- Eill, Johannes van, predikant 148, 395, 409, 409
- Elberts, Lambertus 423
- Elbertsz, Gerrit 242, 242, 423
- Elburg 39, 40, 40, 41, 42, 44, 45, 52, 70, 98, 99, 112, 116, 118, 119, 120, 122, 124, 129, 130, 133, 134, 136, 137, 138, 143, 148, 156, 157, 169, 170, 172, 175, 176, 177, 177, 178, 203, 243, 250, 254, 255, 259, 263, 288, 294, 294, 296, 297, 316, 325, 326, 327, 328, 329, 349, 355, 379-384, 380, 405, 435
- Elburg, (tertiarissen, Sint-Agnes) 41, 49, 49, 50, 169
- Elburg, (H. Geestgasthuis) 41, 122, 380
- Eldenius, Jacobus, predikant 254, 367
- Ellecom 46, 48, 52, 74, 130, 137, 148, 159, 166, 169, 242, 243, 251, 256, 298, 299, 350, 445, 445-448, 448
- Elspeet 40, 54, 146, 147, 157, 251, 256, 258, 259, 261, 267, 307, 350, 397-399, 416
- Embresensis, Joannes, priester 123
- Emden 296,
- Emmerich (Emmerik) 288, 288, 289, 293, 294, 304, 329
- Emmerich, (broeders van het gemene leven) 115
- Emmerich, (kapittel, Sint-Maarten) 38
- Emmerick, Henrick van, priester 395
- Ems, Jacob van, priester 386
- Engelen, Arndt 234
- Epe 36, 61, 126, 129, 131, 137, 138, 146, 147, 148, 150, 157, 158, 257, 259, 269, 306, 315, 350, 379, 403, 411-413, 415
- Erasmus, Desiderius, humanist 201, 227, 228, 229, 230, 231, 244, 245, 281, 284
- Ermelo 37, 38, 42, 47, 52, 99, 129, 146, 147, 147, 149, 251, 252, 266, 266, 267, 269, 315, 329, 350, 397, 398, 416-417, 418, 418
- Ermelo, (johannieters, 's-Heerenloo) 47, 47, 48, 137, 196, 206, 207, 234, 245, 325, 326, 375
- Eschoten 63
- Essen, Lucas van, schepen 295
- Essen, Maria van, (vrouw van Reinier van Appeldoorn, heer van Duistervoorde) 301
- Essen, Hendrik van, heer van Zwanenburg 421
- Essen, Hendrik van, heer van Zwanenburg en Vorchten 299
- Essen, Hendrik van, schepen 295, 295
- Essen, Henrick van, priester 367
- Essen, Reinier van Essen, heer van Zwanenburg 315, 419
- Essen, Rijkswijn (de Jonge) van, heer van Zwanenburg 421
- Essen, Rijkswijn (de Oude) van, heer van Zwanenburg 299, 299, 421
- Essen, Ysbrand, priester 436
- Esseren, Johan van, priester 367
- Essenius, Henricus, predikant 395
- Esveld, Joost van, (erfgenamen van) 396
- Esvelt, Franco van, priester 402
- (heer) Everhard, priester 402
- (vrouw) Evermoet, (vrouw van Goert van Wyert) 371
- Everts, Johan, priester 394
- Evertsz, Evert 160
- Evertsz, Hendrick, priester 386
- Evertsz, Teunis, priester 407
- Eymeren, Fenne van 164
- Eymeren, Theodorica (ook: Reinalda) van, mystiek schrijfster 164, 164, 165
- F**
- Fabricius, Johannes, predikant 410, 438
- Fabritius, Bruno, priester 128, 425
- Farnese, Alexander, Spaans legerleider 146, 148
- Fayert, Henrick 449, 449
- Flodorp, Anna van, (vrouw van Joost van Hemert, heer van Sinderen) 426
- Foeckink, (familie) 404
- Foeckinck, Antonius, priester 367, 367
- Foeckinck, Johannes, priester 252, 404
- Fontanus, Johannes, predikant 17, 102, 148, 254, 255, 259, 260, 264, 265, 266, 270, 296, 298, 300, 303, 304, 310, 367. 451

- Fontanus (ook: van de Bron), Joannes, priester 252, 429
- Foyer, Dirck, priester 442
- Franckens, Frank, (zoon van Henrick Franckens) 296
- Franckens, Henrick, schepen 296
- Franckens, Lambert, (zoon van Henrick Franckens) 296
- Franckesz, Aart 401
- Frankrijk, Hendrik II van 185
- Frankrijk, Karel VI van 97
- Friesland 19, 34, 41, 41, 46, 52, 54, 59, 60, 62, 103, 107, 117, 117, 128, 129, 151, 152, 152, 155, 190, 200, 240, 240, 248, 248, 269, 270, 317, 322, 324, 325, 327, 329, 332
- Furstenberg, Adriaan van, heer van Watergoor 363
- G**
- Gabels, Seyntje, (vrouw van Zweder van Appeldoorn) 307
- Gael, Roetart, priester 377
- Gaertsz, Antonis 362
- Gallus (ook: De Haan), Carolus, priester en predikant 360, 433, 438
- Gameren, Hannardus van, rector 135
- Gansfort, Wessel, humanist 162
- Gardenen 16, 40, 59, 118, 126, 146, 165, 178, 179, 180, 246, 250, 251, 252, 267, 350, 399-400
- Gardenen, Dirck Hermansz van, priester 410
- Gedessen, Jan, priester 287, 389
- Geelkercken, Nicolaes van, cartograaf 100
- Geldern 39
- Gelderse Vallei 40, 43, 64, 88, 89, 118
- Gelre (ook: Gelre en Zutphen) 15, 15, 17, 22, 23, 23, 24, 39, 59, 61, 99, 111, 117, 120, 120, 123, 124, 125, 131, 134, 135, 140, 144, 145, 162, 168, 185, 188, 247, 254, 270, 276, 291, 292, 295, 296, 300, 308, 318, 328, 331, 337, 343, 349, 350
- Gelre, Anna van, vrouwe van Schoonderbeek 45
- Gelre, Carel van, schepen 288, 288, 292
- Gelre, Catharina van, regentes 281, 358, 364
- Gelre, Gerard I van, graaf van Gelre 39
- Gelre, Karel (bastaard) van, heer van Spankeren en de Gelderse Toren 292
- Gelre, Otto I van, graaf van Gelre 39
- Gelre, Reinoud I van, graaf van Gelre 384, 416
- Gelre, Reinoud II van, hertog van Gelre 39, 51, 369
- Gelre, Reinoud IV van, hertog van Gelre 56, 64
- Gelre (Egmond), Karel van, hertog van Gelre 111, 112, 114-115, 120, 120, 130, 130, 145, 150, 151, 157, 162, 163, 164, 166, 166, 167, 170, 208, 233, 242, 281, 315, 322, 323, 331, 337, 338, 339, 340, 344, 345, 346, 358, 449, 449
- Gendt, Bartholt van, heer van Loenen, raadsheer 142
- (heer) Gerardus, priester 391
- Gerardsz, Arnoldus, priester 381, 381
- Gerbrandsz, Herman, priester 398
- Gerobulus, Johannes, predikant 379
- Gerrits, Elbertje Elbertsdr. 423
- Gerrits, Engel, priester 390
- Gerrits, Mechteld 134
- Gerrits, Griete 122
- Gerritsz, Breunis 61
- Gerritsz, Evert, priester 398
- Gerritsz, Herman, priester 377
- Gerritsz, Wolter, priester 413
- Geurts, Katrijn, zuster 184
- Ghestel, Mathias van, priester 407
- Ghisi, Giorgio, graveur 207
- Ghogreff, Johann, humanist 179
- Gielissen, Johan, raadsheer 64, 97
- Gijsbertsz, Brant, priester 400
- Gijsbertsz, Henrick, priester 373
- Gladbach, Henricus, priester 448
- Goch (Gogh) 289, 290, 290
- Goch, Jan van, priester 375, 375
- Goddaeus, Hermannus, predikant 416
- Godefridi, Henricus, priester 365, 399
- Godertsz, Johan, priester 433
- Goer, Adolff van, heer van Caldenbroeck, raadsheer 142
- Goerman, Johan 373
- Goertse, Abel Godfriedsz, priester 371
- Golt (van Zwolle), Gerardus, priester 125, 298
- Goltsmit, Claes Willemsz, (bloedverwanten van) 370
- Gooiland 103
- Gorinchem, Franciscus van, priester 445
- Gouda 174, 193, 194, 199
- Goy, Evertje ten, (vrouw van Gijsbert (de Oude) van Meeckeren, heer van Westerborg) 431, 431

- Gramaye, Thomas, landrentmeester 129
 Gregorius I, kerkvader 204
 Greve, Gerrit die, priester 388
 Greven, Johan 136
 (vrouw) Griete, (vrouw van Wolff Wolbertsz Verlaer) 371
 Groene, Herman van, priester 450
 Groesbeek, Gerhard van, prins-bisschop 302
 Groise, Johan van, priester 407
 Grol, Dirck van, priester 247, 367, 427, 440
 Grol, Jan van, priester 171
 Groll, Gijsbert van, priester 360, 450
 Groeningen, Hendrik van, priester 163, 163, 164, 167, 167, 178, 232, 377
 Groningen 34, 41, 41, 46, 52, 54, 59, 60, 103, 117, 151, 240, 240, 322
 Groot, Jacob de, priester 117
 Grote, Geert, theoloog 51
 Grouwel, Berend, inquisiteur 125, 126, 209, 232, 245, 442
 Gruter, Albert, priester 365
 Gruter, Johan Arntsz, heer van Pley 363
 Gruter, Johan Dircksz de 364
 Gruythuys, Anna van den 360
 Gruythuys, Arend van den, heer van Brachelen 282, 299
 Gruythuys, Lutgert van den 360
 Gruythuys, Otto van den 360
 Gruythuys, Pelgrim van den, heer van Brachelen, richter 299, 299, 301, 360
- H**
- Haaften, Walravia van, (vrouw van Frederik van Voorst, heer van Doorwerth) 443
 Haaften, Willem van 403
 Hacfort, Catharina 385
 Hacfort, Eefken, zuster 286
 Hacfort, Floris, heer van Schaffelaar 307, 307
 Hacfort, Johan, heer van Schaffelaar 307
 Hacfort, Wijnand, heer van Hacforts Veenhuys 313
 Hacfort, Wijnand, heer van Ter Horst 286
 Hacforts Veenhuys 306, 314
 Haersolte, Johanna van, (vrouw van Rutger van Haersolte) 294, 294
 Haersolte, Rutger van 294
 Hall 46, 130, 247, 250, 253, 438, 440-441, 440
 Ham, Brandolf Brantsz van, priester 407
 Hannegraef, Gerardus, priester 382
 Hardenberg, Albertus, theoloog 235, 236
 Harderwick, Johannes, priester 439, 439
 Harderwijck, Andrea van, (vrouw van Hendrik van Brienen, moeder van Hendrik en Jacob van Brienen) 295, 305
 Harderwijk 14, 23, 26, 31, 38, 40, 40, 41, 42, 48, 52, 55, 56, 56, 63, 68, 83, 92, 99, 111, 118, 120, 122, 123, 123, 126, 133, 133, 134, 135, 137, 137, 138, 141, 147, 147, 148, 150, 150, 156, 160, 161, 162, 163, 164, 167, 168, 169, 170, 171, 173, 173, 174, 178, 179, 183, 186, 193, 194, 195, 196, 197, 200, 201, 203, 206, 207, 208-221, 222-231, 231-236, 231, 233, 237, 241, 243, 244, 245, 245, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 258, 259, 259, 261, 262, 265, 266, 267, 267, 268, 268, 269, 277, 288, 289, 291, 293, 294, 294, 295, 295, 296, 301, 303, 304, 305, 306, 311, 312, 316, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 332, 333, 334, 335, 339, 341, 345, 347, 349, 353, 368-379, 369, 374, 378, 405, 426
 Harderwijk, (broeders van het gemene leven, Sint-Gregoriushuis) 48
 Harderwijk, (dekenaat) 128, 392, 394, 397, 399, 416, 418, 424
 Harderwijk, (franciscanen) 47, 50, 51, 77, 186, 207, 354, 368
 Harderwijk, (H. Geestgasthuis) 41, 369
 Harderwijk, (regularissen, Sint-Agnes, alias Galilea) 49, 50
 Harderwijk, (tertiarissen, Sint-Catharina, alias Grauwe zusters) 49, 49, 50, 368
 Harderwijk, (tertiarissen, Sint-Clara) 49, 50, 169, 368
 (heer) Harmen, priester 437
 Harritius, Petrus, predikant 147, 148, 433, 435
 Harsselo 289, 408
 (heer) Hartger, priester 396
 Hase, Berend de, priester 127, 189, 189, 246, 387, 388
 Hase, Gerlof, priester 373
 Hase, Jasper de 189
 Hase, Radbodus de, priester 242, 388
 Hattem 26, 40, 40, 41, 42, 45, 62, 64, 69, 76, 114, 127, 129, 131, 135, 148, 157, 162, 163, 168, 169, 189, 242, 243, 246, 252, 254, 255, 259, 263, 299, 304, 307, 307, 316, 328, 349, 379, 384-388, 403

- Hattem, (benedictijner dubbelklooster, Klarwater) 50, 51, 51, 59, 78
- Hattem, (dekenaat) 128, 353, 368, 379, 384, 402, 404, 411, 413, 414, 419, 421, 434
- Hattem, (H. Geestgasthuis) 41, 385
- Hattem, Alard van, priester 405
- Hattem, Alard Willemsz van, priester 414
- Hattem, Johannes van, priester 420
- Heavenfield (Hexham) 63
- Heesum 42, 279, 309, 310, 350, 441, 443, 451-452, 451, 452
- Heelsem, Jacob van 390
- Heerde 48, 54, 115, 129, 138, 147, 148, 149, 250, 257, 259, 263, 263, 269, 300, 350, 419-420, 420, 422
- Heerde, (broeders van het gemene leven, Sint-Hieronymusberg, alias Hulsbergen) 48, 50, 115, 115, 170, 257, 381, 381, 421
- Heerde, Arnt van, priester 246, 443
- Heerde, Peregrinus Jansz van, priester 258, 260, 266, 269, 415
- Heerdinck, Egbertus, priester 440
- Heerdt, Dirck Adamsz van 365
- Heerdt, Johan van, priester 444
- Hegeman, Hendrick 381
- Hegeman, Wolter, Staats legerleider 302
- Hekeren, Johan van, priester 448
- Hell 305
- Hell, Casijn van der, heer van Holthuys 304, 304, 305, 306, 307
- Hell, Henrick van der, priester 394
- Hell, Herman van der, heer van Hogeboerel 292, 299, 299, 304, 304, 305, 307, 372
- Hell, Johan van der, heer van Hogenboerel 299, 304
- Heidelberg 141, 237, 260, 263, 266, 270, 296, 331, 334
- Heidelberg, (universiteit van) 141, 235, 254, 270, 296
- Heiloo 34
- Heiningius, Henricus, predikant 259, 379
- Hekeren, Jacob van, raadsheer 143
- Hemert, Joost van, heer van Sinderen 426, 426
- Hendricks, Gerardus 185
- Hendricksz, Johan, priester en predikant 446
- Hendricksen, Joost 403
- Henricksz, Arndt, priester 409
- Henricksz, Herman, priester 443
- Henricksz, Johan 208
- Henricksz, Johan, predikant 448
- Henricksz, Wilhelmus, priester 375
- Henricksz, Wolker 374
- Henricksz (ook: Henrici), Arnt (ook: Arnoldus), priester 452
- Henrici, Reinanus, priester 442, 442
- Herbertsz, Jacob, priester 371
- Herbertsz, Peter, priester 370, 383
- Herenhove, Cornelis ten 361, 399, 399
- Heresbach, Konrad, humanist 179
- Hermansz (ook: Staempaerth, of Vredensis), Henrick, priester 257, 418, 435
- Hermensz, Peter, priester 385, 386
- Hern, Bernd van, priester 360, 450
- Hersell, Jasper van, priester 367, 367
- 's-Hertogenbosch 197
- Herwaerden, Henrica van, (vrouw van Diederick van Appeldoorn) 307
- Herwen 245, 443
- Herwerden, Herman van, priester 386
- Herwijck, Steven van, medailleur 200
- Hesselius, Johannes, predikant 399
- Hessenius van Arnhem, Henricus, priester 427
- Heteren, Otto van, predikant 148, 235, 236, 254, 378, 378
- Heteren, Willem van, priester 448
- Hueckel, Egbert van, priester 403
- Heuckelom 279
- Heuckelom, van, (familie) 406
- Heuckelom, Gerard van, priester 425
- Heuckelom, Gerrit van, priester 420
- Heuckelom, Gerrit van, priester 412, 412
- Hueckelom, Goossen van, priester 122, 384, 403, 403, 405, 405
- Heuckelom, Randolph van 408
- Heuckelom, Randolph van, (erfgenamen van) 408
- Hueghen, Evert, priester 383, 403
- Heyden, Caspar van der, predikant 235
- Heyden, Henrick van der 430
- Heyden, Lubbert van der, priester 430
- Heynsbergen, Hubertus Arnoldi, predikant 442, 444
- Heymansz, Dirck, priester 400
- Het Loo 393
- Hierden, Aalt van 371
- Hierden, Aalt van, (bloedverwanten van) 371
- Hierden, Jan van 371
- Hierden, Willem van 371

- Hierden, Willem van, priester 372
 Hierden, Wolter van, priester 372
 Hierdinck, Egbert, priester 247
 Hiëronymus van Stridon, kerkvader 232
 Hillebrants, Grietje, (vrouw van Lumen van Lawick) 307
 Hillesem, Robert van, priester 367
 Hincart, Maria, (vrouw van Cornelis van Wees, heer van Nergena) 287
 Hincart, Willem 287
 Hissinck, Herman, priester 427
 Hoeckelum, Anna van, (vrouw van Jorden van Lawick) 307
 Hoeckelum, Sweder van, schepen 134, 236, 291, 293, 294, 294, 295, 304, 306, 307, 372
 Hoeffsmit, Theodericus, priester 363
 Hoemen, Egbert van 361
 Hoemen, Herman van, priester 362
 Hoemen, Willem van 294, 304
 Hoen, Cornelis, humanist 162
 Hoen van Kartijls, Johan, abt 204
 Hoestinck, Everhardus, priester 433
 Hoetmaker, Floris, priester 365
 Hoeve, Christina van der, (vrouw van Pelgrim van den Gruythuys, heer van Brachelen) 299
 Hoevelaken 39, 55, 56, 119, 130, 277, 279, 310, 350, 435-436
 Hoeverer, Johan de, priester 440, 440
 Hogeboerel 304
 Hoghenap, Johannes, priester 381
 Hohensax, Johann Philipp von, gouverneur 255, 300-301
 Hohorst 38
 Holland 15, 25, 34, 40, 133, 152, 152, 184, 186, 190, 234, 270, 275, 297, 316, 317, 318, 328, 330, 332
 Holland, Boudewijn van, bisschop 39
 Hollick (ook: Hellik), Aelt (ook: Hollick, of Hellichius) van, priester 370, 423, 436
 Hollingerus (van Straatsburch), Henrick, predikant 306, 429
 Holscher, Evert, priester 439
 Holt, Adriaen van, priester 362
 Holte, van, (familie) 403
 Holte, Arndt van 403
 Holte, Cornelis ten 403
 Holte, Gerrit van 383
 Holte, Gerrit van, priester 403
 Holte, Gerrit van, schepen 177
 Holte, Johan (de Jonge) ten, priester 118, 412, 412, 415
 Holte, Johan (de Oude) ten, priester 412, 415, 415
 Holte, Johan ten, (erfgenamen van) 415
 Holte, Johannes ten, priester 415
 Holthuys 304, 306
 Holtman, Geertje 74
 Holtman, Hermen 74
 Holtzbergen, Ahasverus Hermanni, predikant 445
 Holtzbergen, Leonardus, predikant 445, 448, 449
 Hongarije, Maria van, landvoogdes 25, 125, 176, 177, 183, 185, 247
 Hongarije, Stefanus I van 56
 Honnepel, Catharina van, (vrouw van Reinier van Voorst) 311
 Hoppencamp, Egidius, priester 394
 Horsevoert, Henrick Albertsz van, priester 436
 Houderp, Arent, priester 378
 Houthem (ook: Holte), Johan van, priester 361, 367
 Hoya, Maria van, (vrouw van Joost van Bronckhorst-Borculo) 440, 440
 Hoyemaicker, Floris, priester 364
 Hubertsz, Henrick, priester 403
 Hueven, Jan van, kanunnik 244, 268
 Hugen, Gerritje 160
 Hugens, Wolter, priester 447
 Hulsbeck, Henrick van, priester 390
 Hulsen, Franciscus van 413
 Hulsen, Hendrick van, priester 397 (meester) Huigen, kunstschilder 45
 Huijgen, Evert 399
 Huijgen, Johan Evertsz, priester 396, 399
 Huijgens, Ricolt, priester 396
 Huissen 23, 111
 Hunderen 313
 Hus, Johannes, theoloog 161
 Huven, Reyner van, priester 382
 Huyscamp, Gijsbert 392
 Huyscamp, Jacob Gijsbertsz, priester 392
 Huyscamp, Jan Roelofsz (de Oude) 392
 Huyswierdt, Dirck, priester 364
 Hydoraëus (ook: van de Water), Balthasar Hermanni (ook: Arminius) 393, 395

I

Ijssel 15, 40, 51, 117, 299, 303, 333
 Ijsseldal 40, 43
 Ingen 197
 Ingen, Betta (vrouw van Arend van den Gruythuys, heer van Brachelen) 282
 Ingen Nulant, Gerrit van 390
 Ingen Nulant, Johan van, priester 390
 Ingen Nulant, Willem van, heer van Valburg 390
 Ingolstadt, (universiteit van) 135
 Isendoorn, Johan van, heer van Isendoorn 302
 Isendoorn à Blois, Hendrik van, heer van De Cannenburg 299, 302, 302, 306, 415
 Isendoorn à Blois, Marten van, heer van De Cannenburg 311, 312, 312, 315, 415
 Isselsteyn 365

J

Jacobi, Theodorus, predikant 393
 Jacobs, Dirck 402
 Jacobsz, Dirck 420
 (heer) Jacobus, priester 425
 Jansen, Gerrit 290
 Jansen (ook: Schijn), Nicolaas, priester 122, 123, 173, 173, 174, 232, 376, 378
 Jansen, Wilhelm 133
 Jansz, Antonis, priester 398
 Jansz, Nicolaas 408
 Jansz, Peter, priester 374
 Jansz, Willem, priester 372, 415, 415
 Jansz, Wijnand, priester 438
 Jansz, Wolf, kerkmeester 196, 196
 Johannis, Henricus 410
 Johannis (ook: van Groningen), Wessel, predikant 404
 Johansz, Boudewijn, priester 417
 Johansz, Gert 380, 380
 Johansz, Gijsbert, priester 419
 Johansz, Hendrick, priester 256
 Johansz, Willem, priester 415
 Joosten, Steven, priester 437
 Joris, David, wederdoper 180
 (heer) Judocus, priester 403
 Jülich (Gulik) 117, 121, 123

K

Kaffenberg, Andreas, predikant 420, 420, 422, 422

Kampen 23, 169, 169, 174, 201, 201, 202, 203, 249, 300
 Kapaps, Geertruydt 63, 63
 Karel V, keizer 15, 18, 24, 108, 120, 123, 124, 125, 127, 132, 143, 145, 151, 168, 185, 227, 275, 337, 343
 Kemenade, Johan van, priester 407
 Kempenland, (aartsdiakonaat) 119
 Kempinck, Bernardt, priester en cartograaf 63, 81, 85, 97, 361
 Keppel 411
 Keppel, Dirck van 411
 Keppel, Gerhardus van, predikant 429, 430
 Keppel, Herman van, rentmeester 307, 307, 411
 Keppel, Joachim van, heer van Woelbeek 307, 411
 Keppel, Reyner van, priester 432, 433
 Kerckhoff, Willem van den, priester 443, 452
 Kernhem 165, 279, 292, 406
 Kerstens, Johan, priester 430
 Kervenheim, van, (familie) 364
 Kervenheim, Sweder van, proost 166
 Ketelaar, Jorien 168
 Keteler, Johannes, priester 418
 Ketteler, Johan, predikant 414
 Keulen 183, 294, 297, 335, 341
 Keulen, (universiteit van) 115, 165, 179, 242, 242, 244, 246, 252, 258, 261, 269, 286
 Keylen (ook: Keulen), Dirck van, priester 163, 178, 232, 377
 Kleef, Willem V van, hertog van Kleef, Gulik en Berg 24, 115, 120, 123, 125, 167, 170, 337, 343
 Kleve (Kleef) 23, 117, 123, 137, 185, 294
 Kintzius, Petrus, predikant 148, 256, 426, 426, 445
 Knoppert, Herman, raadsheer 170
 Knippenbergh, Johannes van, geschiedschrijver 18
 Kockert, Johannes 420
 Kockert, Theodoricus, priester 420
 Koecken van Harderwijk, Evert, priester 447
 Koenraad II, keizer 38
 Koenraads (ook: Huegh) van Elburg, Herman, priester 428
 Koer, Henrick ten, priester 447
 Koer, Johan ten, priester 447
 Koesveld, Bernard, priester 413
 Kootwijk 40, 42, 100, 119, 256, 258, 350, 399, 399, 400-401

- Koster, Johannes den, schoolmeester 162
 Kreeft, Antonis 390
 Kreeft, Nyclaes 390
 Kruysse, Johannes, priester 421
- L**
- Laar 306, 410
 Laar, Willem van, priester 386
 Lalaing, Philips van, stadhouder 26, 123, 126, 130, 169, 170, 187
 Lanck, Jasper van 163
 Lanck, Willem van, kanselier 163
 Langen, Roelof van, priester 433
 Lanteick, Hessel, priester 374
 Lathum 42, 349, 350, 444, 444
 Lawick, Elisabeth van der, (vrouw van Sweder van Hoeckelum) 294
 Lawick, Hessel van der 390
 Lawick, Lumen van 307
 Lawick, Jorden van, burgemeester 307, 307, 308
 Lebuïnus, missionaris 59
 Leesten, Antonius van, priester 418
 Leesten, Gerrit van, priester 126, 412, 412
 Leesten, Gijsbert van, keurmeester 100
 Leeuwarden 230
 Lengel, Jacob van 362
 Lengel, Johan van, koster 313
 (heer) Lenigovius, predikant 409, 409
 Lennep, Gerberich van, (vrouw van Arent toe Boecop, heer van Harsselo) 289
 Lennep, Roelof van 371
 Leoninus, Elbert, kanselier 140, 256, 303, 310
 Lessinck, Johan, predikant 429
 Lethmaet, Herman, theoloog 174, 175, 175, 187, 193, 195, 200, 201, 201, 204, 222-231
 Leuven 126, 167, 179, 237, 334
 Leuven, (Drietalencollege) 197, 201, 204
 Leuven, (universiteit van) 115, 125, 126, 126, 135, 166, 167, 179, 196, 197, 201, 204, 232, 237, 242, 244, 246, 247, 248, 252, 257, 311
 Leuven, (pedagogie Het Varken) 204
 Leyendecker, Arndt 361
 Lichtenhorst, Anthonius van, priester 448
 Liemers 23
 Liesborn, Andreas van, kellenaar en priester 425
 Ligarius, Johannes, predikant 235
 Listrius, Gerardus, rector 162
 Lochem 247
 Loefs, Gerrit, priester 381
- Loen, Engela van, (vrouw van Joachim van Keppel) 307
 Loendersloot (ook: Wageningen), Johan (ook: Jan) van, priester 184, 185, 186, 367
 Loenen 42, 286, 286, 287, 394
 Loickens, Gijsbert, kerkmeester 159
 Lontius, Johannes, predikant 265, 402, 428, 428
 Lorsch, (benedictijner klooster) 37
 Lubberts, Breunis, priester 397
 Lubbertsen, Peter, (mannelijke nakomelingen van) 370
 Lubbertsz, Goessen, priester 443
 Lubbertsz, Marijs 370
 Ludgerus, missionaris 36, 59
 Luik, (bisdom) 119, 352
 Luik, (kapittel, Sint-Lambertus) 244
 Lunenburch, Gijsbert van, priester 364
 Lunteren 42, 55, 58, 95, 101, 102, 102, 146, 147, 148, 258, 265, 350, 406, 409-410, 409
 Luther, Maarten, theoloog 18, 114, 151, 155, 161, 162, 162, 163, 164, 178, 262, 286, 323
 Lutteken, Herman, priester 172
 Lutticken, Bernard 381
 Lutticken, Bernard, priester 381
 Lutticken, Hendrick 381
 Lutticken, Hendrick, priester 381
 Lutticken, Herman, priester 118, 381
 Lutticken, Jan 381
 Lutticken, Nicolaas 381
 Lynden, Gysbert van, priester 452
- M**
- Maas 117
 Maas-Demer-Scheldegebied 33-34, 61, 62, 103
 Madrid 128
 Maelen, Otto van 183
 Maessen, Johan, priester 437
 Manen 42, 64, 406
 Manen, Henricus van, priester 246, 258, 363, 443
 Mahusius, Johannes, bisschop 249, 249
 Mathijsz, Claes, priester 377
 (vrouw) Marie, (vrouw van Hendrik van Essen, heer van Zwanenburg) 421
 Martensz, Marten 196
 Martensz, Marten (ook: Ottens), kerkmeester 196, 196, 234
 Martinsz, Wessel, priester 430
 Massinck, Bernt 365

- Maurissen, Gerrit, schepen 236, 294
 Meden, Jochem Lubbertsen van der 396
 Meechen, Joachim van, priester 396
 Meeckeren, Gijsbert (de Jonge) van, heer van
 Westenburg 301, 301
 Meeckeren, Gijsbert (de Oude) van, heer van
 Westenburg 301, 431
 Meer, Catharina van der, (vrouw van Joost
 Sasbout, kanselier) 282, 284, 285
 (heer) Meginger 37
 Mehen, Ellardus van, predikant 379
 Meholt, Henrick van, hofdienaar 176, 177
 Mekeren, Coenraad van, raadsheer 142
 Mekeren, Henrick van 361
 Melanchthon, Philip, theoloog 155, 178, 245,
 245
 Melisz, Bessel 372
 Mensing, Bernhard, theoloog 179
 Meijntsen, Nicolaas Hendricksz 423
 Meinards, Richout, priester 405
 Meschede, Johan, kellenaar 138, 311
 Mess, Jacob, priester 446, 447
 Meurs, Berend van, (de zoon van) 427
 Meurs, Christoffel van, raadsheer 176, 177
 Meynaert, Digman, glazenier 204
 Middachten 42, 48, 125, 166, 166, 169, 251,
 298, 445, 446, 447, 448
 Middachten, Anna van, vrouwe van Middachten
 298, 298, 301, 446
 Middachten, Anthony van, heer van Herveld
 166
 Middachten, Arend van 446, 447
 Middachten, Elsebe van, vrouwe van
 Middachten, (vrouw van Johan van Raesfelt,
 heer van Middachten) 166
 Middachten, Everhardus van 446
 Middachten, Hendrick van
 Middachten, Hendrick van, (erfgenamen van)
 446, 447
 Middachten, Hendrick van, heer van
 Middachten 298, 446, 447
 Middachten, Karel van 446, 446
 Midden Veluwe 40, 43, 118, 304
 Mierloo, Godefridus van, proost 200
 Mierop, Cornelis van, aartsdiaken 199, 200
 Moerbeek, Sophia van, (vrouw van Hendrik
 Bentinck, heer van Leeuwenberg en
 landdrost) 300
 Mollen, Georgius ter, predikant 432
 Mom, Henrick Jansz, priester 437, 438
 Momme, Johan, priester 383, 417
 Mommius, Henricus, predikant 438
 Monhemius, Johannes, rector 179
 Monnickendam 163
 Monnickhusen, Diederick van, priester 450
 Monte, Aegidius de, bisschop 128, 240, 241,
 249-254, 269, 302, 304, 330, 373, 374, 382,
 383, 387, 398, 399, 404, 413, 421, 424, 425,
 427, 428, 431, 435, 439
 Monte, Franciscus de, procurator 249
 Montfoort, Willem van, drost 304
 Mor van Dashorst, Anthonis, kunstschilder 203
 Morinck, Roelof, priester 450
 Morveldinck, Roelof 168
 Munster, Vyt van, drost 232
 Mus, Herman, priester 364
 Münster 56, 117,
 Mylius, Tilmannuns, predikant 419
 Myngeden, Anthonis van, priester 445
 Mynten van Gennep, Goert, priester 443
- N**
 Nagel, Liefer, priester 377
 Nagge, Augustinus, priester 383, 403
 Nagge, Wilhelmus, priester 382, 382, 404
 Nagge, Willem 370
 Nassau, Jan VI van, stadhouder 17, 31, 140, 142,
 143, 144, 145, 152, 254, 276, 288, 289, 291,
 292, 294, 295, 295, 297, 299, 299, 300, 301,
 304, 307, 308, 315, 316, 321, 330, 331, 334,
 337, 339, 341, 343, 345, 347
 Neranus, Winandus Johannis, predikant 384
 Nergena 287
 (heer) Nicolaas, priester 393
 Nicolaasz, Herman, priester 382
 Nicolai, Adriaan, kanselier 127, 177, 245
 Nieuwlandt, Nicolaas van, deken 197, 200, 201
 Nijbroek 39, 130, 146, 147, 148, 149, 257, 259,
 262, 265, 350, 352, 432-433, 433
 Nijenbeek 306, 312, 314,
 Nijkerk 58, 63, 117, 130, 148, 242, 259, 261,
 264, 300, 304, 305, 329, 350, 422-424
 Nijkerk, (H. Geestgasthuis) 42
 Nijkerk, (zusters van het gemene leven, Sint-
 Catharina) 42, 48, 50
 Nijkerk, Gerrit Elbertsz van der, abt 203, 203,
 423, 423
 Nijmegen 15, 23, 127, 133, 140, 142, 234, 296

- Nijmegen, (Kwartier van) 24, 245, 251
 Nole, Colijn de, beeldhouwer 138, 204, 285
 Noording, Anna, (vrouw van Gijsbert (de Jonge) van Meeckeren, heer van Westerburg) 301
 Noort, Willem van, beeldhouwer 198
 Norfolk 33, 64, 104, 333
 Noyden, Thomas, priester 432
 Nuckius, Johannes, predikant 259, 267, 384, 404, 405, 405
 Nunspeet 13, 55, 146, 147, 147, 257, 350, 417-419, 418
 Nuynhem, Gadert (Godefridus) van, priester 367
 Nyel, Johan van, raadsheer 142
 Nyenhuys (ook: Nannonis), Herman van, priester 424
 Nyenhuys (ook: Nannonis), Simon van, priester 422
- O**
- Oecolampadius, Johannes, theoloog 162
 Oed, Martinus de, proost 166
 Oemeren, Steven van, priester 437
 Oene 38, 59, 129, 138, 146, 147, 259, 263, 350, 413-414
 Oene, (tertiarissen, Nazareth) 49, 50
 Oerschot, Albert van, priester 439
 Oever, Evert van, priester 360
 Oldebarneveldt, (familie) 423
 Oldebarneveldt, Dirck van, ambtsjonker 305
 Oldebarneveldt, Ernst van, ambtsjonker 305, 423
 Oldebarneveldt, Casijn Nicolaasz van 423
 Oldebarneveldt, Werner van 376
 Oldebroek 39, 40, 130, 147, 148, 256, 257, 259, 350, 434-435
 Oldeneel, Bartold van, priester 387
 Oldeneel, Bartoldus van, (oudste bloedverwant van) 387
 Oldeneel, Egbert van 387
 Oldeneel, Lubbert (ook: Bartold) van 387
 Oldenzaal, (kapittel, Sint-Plechelmus) 38
 Ommeren, Jacob van, schepen 288, 288, 292
 Ommeren, Johan van, priester 406
 Ommeren, Wolf van, schepen 236, 294, 295
 Onkruyt, Johan, priester 450
 Onraet, Arnoldus, priester 398
 Oortveld 64
 Oostelijke Veluwerand 40, 43
 Oostenrijk, Margaretha van, landvoogdes 112
 Oostenrijk, Matthias van, landvoogd 140, 330
 Oosterbeeck, Andreas, priester 391, 405, 405, 410
 Oosterbeek 36, 73, 84, 146, 246, 256, 258, 279, 309, 350, 350, 441, 442-444, 443, 451
 Oosterbeek, (regulieren, Mariënborn) 49, 50
 Oosterwolde 39, 52, 119, 129, 130, 252, 259, 267, 350, 352, 404-405, 405
 Oranje, Willem van, prins 136, 140, 254, 328, 329
 Osseweyer, Petrus Jansz, priester 436
 Ottensz, Reyner, priester 417
 Otterlo 40, 63, 118, 124, 129, 157, 256, 279, 293, 306, 350, 409, 410-411, 410
 Ottonis, Andreas, priester 411, 412
 Ottonis, Angelus 411
 Oridryus, Johannes, rector 178, 179, 179
 Oudart, Jenne van, (vrouw van Johan van der Dilft) 289
 Overbeeck, Jacob, priester 448
 Overhagen 42, 449, 449
 Overijssel 13, 249
 Oversticht (Overijssel) 78, 112, 117, 130
- P**
- Paderborn, (benedictijner klooster, Abdinkhof) 47, 48, 97, 117, 119, 130, 145, 261, 311, 401, 422, 424, 441
 Padevoirt, Barbara van den, (vrouw van Hendrik van Essen, heer van Zwanenburg en Vorchten) 299
 Pallandt, Floris I, heer van Culemborg 235
 Pallandt, Frederick van, heer van Keppel 411
 Pallandt, Werner van, heer van Selhem 363
 Pannekoek, Godert, raadsheer 134
 Pannekoek, Maurits, rentmeester 162, 232
 Pannekoek, Sander, priester 406
 Parijs, (universiteit van) (ook: Sorbonne) 56, 200
 Parma, Margaretha van, landvoogdes 188, 189, 233, 301, 378
 Pauw, Hendrick, priester 397
 Pegel, Konrad, theoloog 179
 Peraudi, Raimund, kardinaal 210
 Peregrini, Everhardus, priester 418
 (heer) Peter, priester 418
 Peters, Jacob, priester 384, 403
 Peters (ook: Batens), Joost, priester 418

- Petri, Cunerus, inquisiteur 270
 Pey, Jacob, priester 395
 Peynsen, Willem, priester 395
 Philaeus, Simon Johannes, predikant 391
 Philippi, Philippus, priester 450
 Phrygio, Hermannus, predikant 367
 Pieck, Ludolphus, priester 259, 259, 265-266, 412, 432
 Pighius, Albertus, theoloog 174-175, 195, 201-203, 201, 230-231
 Pighius, Stephen 201
 Pilgrimsz, Arent, priester 370, 370
 Pithopoeus, Lambertus 179
 Pithopoeus, Johanna, (vrouw van Jan Gerritsz Verstege) 179
 Pithopoeus van Deventer, Ludolphus, rector 178, 179, 179
 Plettenberg, Johannes, predikant 391
 Ploegh, (familie) 364
 Poeyen van Walbeec, Henricus, priester 428
 Poeyten, (familie) 365
 Polletz, Cornelius Fransz, predikant 442, 443
 Pontanus, Johannes Isacus, geschiedschrijver 18
 Poppins, Wilhelmus, predikant 397
 Post van Doesburg, Ludolphus ten, priester 446, 447
 Potouwe (ook: Tourout), Wilhelmus, priester 242, 243, 361
 Presickhave, Henrica van, zuster 165
 Presickhave, Johan van, kanunnik 165
 Presikhaaf, Bernt van 246, 399, 400
 Presikhaaf (ook: Broeckhuysen), Johan van, priester 246, 252, 400
 Proot, Elbert Ricksz 423
 Prumia (ook: van Prumen), Georgius (ook: Jorgen) à, priester 203, 367
 Prüm, benedictijner klooster 45, 117, 119, 130, 243, 279, 309, 357, 357, 358, 364, 426, 426
 Putten 37, 40, 47, 48, 99, 117, 119, 128, 137, 138, 145, 145, 258, 260, 261, 262, 284, 311, 350, 424-426
 Putten, (benedictijner kelnarij) 47, 117, 137, 145, 257-258, 261, 262, 265, 311, 401, 424, 424
- Q**
 Quandt, Coenraedt, priester 381
 Quickborn 306
- R**
 Raasfelt, Johan van, heer van Middachten 166
 Ratingen, Koenraad van, priester 359
 Ratingen, Reinier Jordensz van 365, 420
 Rees, Goossen van, priester 398
 Renckum, Koenraad van, priester 118, 232, 378
 Renesse, Geertruid van, (vrouw van Karel van Steenberg) 312
 (heer) Rengers, priester 387
 Rengers, Gerrit 387
 Renkum 42, 55, 56, 56, 90, 98, 117, 119, 126, 130, 310, 350, 350, 441-442, 443, 451, 452
 Renkum, (regularissen, O.L. Vrouwe) 49, 50, 97, 441
 Renes, Adriaan Henricksz van, priester 408
 Rensen, Antonius van, priester 417
 Rensen, Daniël, stadssecretaris 133, 234, 234, 235, 293, 293, 294
 Rensen, Reyner van 373
 Reijners, Evert 393
 Reijners, Lubbert, priester 396
 (heer) Reyner, priester 369
 Reyners, Frerick 393
 Reynersz, Gerrit 382
 Reynersz, Lubberich 382
 Rhenen 110, 258, 258, 350
 Rhienderen 42, 439
 Rhodius, Johannes, predikant 379
 Ricksen, Elbert, priester 423
 Ricksz, Arent, priester 372
 Riemsdijk, Gielis van 363
 Rietberg, Johan van, priester 425
 Rijn 15, 40, 42, 51, 117, 333
 Rijn, Jan van, priester 437
 Rijnvis, Gerrit, schepen 177
 Ringelburch, Jan van, schepen 288, 294
 Ripperbrant, Otto, priester 420
 Ripperda, Eggerik, drost 303
 Rodenburch, Engelbert van, priester 365
 Rodingensus, Johannes Arnoldus, predikant 268, 429
 Roelofs, Gerrit 177
 Roermond, (Kwartier van)(ook: Opper-Gelre) 24
 Roermond, Dirck van, priester 425
 Roest, Gerrit, priester 408
 Rode, Henrik de, humanist 170-171
 Rode, Hinne, humanist 162
 Rodenborch, Roelof van, priester 410, 410

- Roist, Gerhard, priester 408
 Roon, Boudewijn van, raadsheer 142
 Rosande 309, 350, 350, 408
 Rosendaal 42, 59, 64, 277, 444, 449
 Rossem, Derrica van, (vrouw van Johan van Brien, heer van Byssel) 295
 Rossem, Margriet van, (vrouw van Johan van Isendoorn, heer van Isendoorn) 302
 Rostock 178, 179, 335
 Rostock, (universiteit van) 179, 235, 373, 376, 381
 Rotten, Gerardus, priester 452
 Rouwenoord, van, (familie) 364
 Rouwenoort, Gerrit 408
 Rover van Arnhem, Arnoldus, priester 446, 447 (heer) Ruederick, priester 372
 Rumeler, Sweder van, priester 391
 Rutgers, Johan, priester 441, 452
 Ruyst, Andries, schout 291
 Ruytenberch, Bernard van, priester 430
 Ruytenborch, Adolf (de Oude) van 359, 360
 Ruytenborch, Diederik van 359, 360
 Ruytenborch, Willem van 315, 431
 Ruyter, Cornelis, priester 445
 Ruyter, Jacobus, kanunnik 165
- S**
- Salingensis, Wesselus Matthei, predikant 420, 422
 Salland 303
 Sallandt, Cornelis van 287, 389
 Sallandt, Cunera van, (vrouw van Christoffel van Wees) 287
 Sallandt, Wijnand van 289, 289
 Salmeron, Alfonso, theoloog 188
 Sande, Henrick Johansz van den, priester 360
 Sande, Otto van de, drost 236, 291
 Sande, Johan van de, (zoon van), priester 387
 Sande, Reyner van den, raadsheer 141, 141, 143
 Sande, Rijkwijn van der, priester 372
 Sanderus, Johannes, predikant 148, 255, 388
 Sasbout, Joost, kanselier 176, 282, 285
 Sassenstyn, Engelbert, priester 389
 Senden, Herman van 366
 Slasing (Silezië) 155
 Scait, Hendrik, priester 432
 Schaffelaar 307
 Schellart van Obbendorf, Daem, heer van Doorwerth 298, 308
 Schellart van Obbendorf, Johan, heer van Doorwerth 310
 Scherpenzeel 39, 55, 56, 118, 146, 277, 279, 302, 303, 310, 350, 435, 436-438, 436
 Scherpenzeel, Adriana van, (vrouw van Willem Hincart) 287
 Scherpenzeel, Derck Ottenz van, priester 437
 Scherpenzeel, Elisabeth van, (vrouw van Hendrik Bentinck, heer van Leeuwenberg en landdrost) 300
 Scherpenzeel, Johan van, priester 242, 439, 439
 Scherpenzeel, Johan van, heer van Scherpenzeel, landdrost 302, 279, 310, 437
 Scherpenzeel, Katharina van, (vrouw van Reinier van Arler) 425
 Scherpenzeel, Otto van, priester 439
 Scherpenzeel, Willem van, landdrost 61, 124, 302
 Schetter, Johannes, proost 439
 Scheur, Henrick van den 262
 Schevickhaven, Karel van, priester 427, 452, 452
 Schevickhaven, Magdalena van, zuster 165
 Schoelre, Antonius Gerardsz, priester 390
 Schoonderbeek 45, 311
 Schoonhoven, Johan van, deken 195, 204-205
 Schoonhovius, Jacobus, predikant 420, 422
 Schrassert, Henrick 231
 Schuringa, Bartoldus, predikant 384
 Schut, Henrico, priester 450
 Scurrenburch, Herman, rector 244
 Scut (ook: van Bronckhorst), Bartoldus, priester 440
 Scrivers, Hans, glazenier 204
 Selhorst 38, 38
 Seneker, Johan, priester 123, 378
 Sevenair, Hendrik van 133, 236
 Sevenhoven, Henricus, priester 367
 sGrooten, Christiaan, cartograaf 40, 60, 62, 64, 65, 86
 Siburg, Rutger van, predikant 148, 424
 Sichen, Johan van, franciscaan 182-183, 183 (heer) Simon, priester 436
 Simons, Menno, priester 180
 Simons, Reinier, priester 428, 428
 Simonsz, Reinier, priester 359, 360
 Sinderen 305, 313
 Skolity, (Polen) 231
 Sleydrecht, Johan Anthonis van, priester 436

- Slichterhorst, Arend van, geschiedschrijver 18
- Slick, Henrickus ten, priester 427
- Sluysken, Paul 366
- Sluysken, Willem, priester 248, 248, 362, 365
- Smullinck, Elbert 361
- Snack, Eelis Willemsz, priester 437
- Snyer, Gairt de 124
- Soete, Joost de, Staats legerleider 149
- Solsbrugge, Crispinus van 185-186, 235, 235
- Sonnius, Franciscus, inquisiteur 126, 127, 188, 200
- Sonnius, Petrus, predikant 265, 407, 409, 410
- Sonoy, Diederik, Staats legerleider 297
- Spaen van Camphuysen, Helena, (vrouw van Lucas van Essen, schepen) 295
- Spankeren 117, 137, 146, 247, 250, 292, 350, 445, 446, 448-449
- Spanje, Filips II van 18, 131, 145, 151, 286, 291, 300, 308, 327-328, 337
- Spijker, Engelbert van den, priester 444
- Sprynger, Jan, priester 376
- Spuelde, Aleyt 234
- Spuelde, Aleyt Gerritsdr. 207
- Spuelde, Eefse van, (vrouw van Wolf Wolfius, stadssecretaris) 207, 234, 375
- Spuelde, Gerrit van 291
- Spuelde, Gerrit (de Jonge) van 290
- Spuelde, Griete van 160
- Spuelde, Helmich van 291
- Spuelde, Lucie van, (vrouw van Johan Jansz Voet, schepen) 295
- Spuelde, Margaretha van, (vrouw van Willem van Broeckhuysen) 295
- Spuelde, Jacoba van, vrouwe van Hulshorst, (vrouw van Joseph van Arnhem) 290
- Spuelde, Joachim van, commandeur 207, 207
- Spuelde, Johan van, priester 207
- Spuelde, Reinier van 291
- Spuelde, Wolter van 375
- Staal, Robert, priester 427
- Stalbergen, Leonardt, raadsheer 142
- Stalbergen, Johan, raadsheer 185, 189, 189
- Starte, Berend ten, commandeur 245
- Starte, Goossen ten 420
- Staverden 42, 416
- Steenbergen, Anna van, (vrouw van Marten van Isendoorn à Blois) 312
- Steenbergen, Henrick van, heer van Nijenbeek
- Steenbergen, Johan van, (broer van Willem van Steenbergen), heer van Nijenbeek 312-313
- Steenbergen, Karel van, heer van Nijenbeek 312, 427
- Steenbergen, Peter van, priester 427
- Steenbergen, Peter van, raadsheer 189
- Steenbergen, Reinier van, priester 428
- Steenbergen, Willem van, (broer van Johan van Steenbergen), heer van Duistervoorde 312-313
- Steenderen 246
- Steenre, Andreas van, priester 430
- Steenwijk 112
- Stege, Johannes Rudolfsz ter, priester 387
- Stellingwerff, Jacobus, tekenaar 77
- Stephani (ook: Stevens), Theodorus (ook: Dirk), priester 401
- (heer) Stephanus, predikant 420
- Stepraedt, van, (familie) 363, 365, 365
- Stepraedt, Agnes van, (vrouw van Zeger van Arnhem) 292
- Stepraedt, Dirk van, heer van Doddendaal en Ewijk 363
- Stepraedt, Hendri(c)k van 363, 365
- Stepraedt, Reiner van, heer van Doornik en Doddendaal 363
- Stertijen 63
- Stevensz, Dirck, priester 425
- Stevensz, Gijsbert, predikant 409
- Stockmans, Trude, (mannelijke nakomelingen van) 370
- Stoutenburg, Johan van, ridder 56
- Straten, Johan van der, raadsheer 64, 176, 177
- Strydholt, Johan Berendsz, predikant 148, 420
- Sticht 103, 117, 130, 240, 270, 350, 388
- Stipelius, Wemmarus, predikant 417
- Stommel, Sophia van, (vrouw van Hendrik van Isendoorn à Blois, heer van De Cannenburg) 302
- Stoute, Karel de, hertog van Bourgondië 24
- Strasbourg (Straatsburg) 155, 306
- Stroe 118, 179
- Suchtelen, Peter van, priester 434
- Suermondt (ook: Gedessen), Albert van, priester 287, 389
- Suyren, Petrus van, abt 203, 204, 204, 207
- Swaer, Everhardus, priester 119, 259, 264, 305, 423, 424, 425
- (vrouw) Swane, (vrouw van Marten Martensz Ottens, kerkmeester) 196

Swaven, Daniël, priester 427, 427, 428
 Switterius, Johannes, predikant 424
 Sybenus (ook: van Bitterswijk), Arnoldus,
 priester 367
 Synapius, Walravius, predikant 384
 Sysselt 62

T

Tapper, Ruard, theoloog 125, 126, 188
 Tatz, Fredericus, predikant 409
 Teetz, Jan, priester 243, 360
 Teisterbant 39
 Telght, Johannes Willemsz van, priester 392,
 393
 Telgius, Wilhelmus, priester 392
 Tengnagel, Hendrick, priester 364
 Tengnagel, Henrick, priester 362
 Ter Horst 286-287
 Ter Hunnepe 315, 431
 Ter Leth 64
 Terwolde 45, 55, 126, 130, 146, 149, 208, 252,
 256, 257, 268, 306, 312, 313, 350, 352, 428-
 429, 433
 (heer) Theodoricus, priester 415
 Tiel, (kapittel, Sint-Walburg) 38, 38
 Tiel, Andreas Jacobs van, priester 248, 396, 397
 (heer) Timannus, priester 434
 Toledo, Fernando Álvarez de, hertog van Alva
 134-135, 137, 236, 249, 254, 288-290, 292-
 293, 296, 300
 Tongeren 135
 Tonsel 63
 Top van Borcken, Remigius, priester 449
 Topken, Dirck, priester 386
 Trant, Gerrit, priester 391, 441
 Triest, Adriaen van, priester 437
 Tricht, Arent van, beeldhouwer 286
 Troost, Jan 429
 Tulleken, Rutger, schepen 294
 Twello 55, 56, 102, 130, 146, 208, 256, 306,
 312-314, 350, 352, 429-430
 Twickelo, Herman van 301
 Twiller, Gijsbert van 423
 Twyckel, Rudolf 429
 Twyckel, Wijnand, priester 129
 (vrouw) Tye, (vrouw van Marten Martensz,
 kerkmeester) 196

U

Uddel 62
 Ugchelen, Johannes van, priester 440
 Uitslag, Johannes ten, priester 119, 260, 263,
 380, 404, 405, 405
 Urbanus, Johannes, predikant 388
 Urd, Johan, raadsheer 291
 Uten Eng, Jacob, kanunnik 380
 Utrecht 23, 54, 145, 145, 146, 146, 147, 168,
 168, 195-207, 222, 231, 276, 295, 322, 357
 Utrecht, (aartsdiakonaat, Sint-Pieter) 357, 367,
 368, 373, 379, 384, 388, 391, 394, 396, 397,
 399, 400, 401, 402, 404, 405, 408, 409, 410,
 411, 414, 416, 417, 419, 421, 422, 424, 426,
 428, 429, 430, 432, 434, 435, 436, 438, 440,
 441, 443, 444, 445, 446, 448, 449, 451
 Utrecht, (bisdom, aartsbisdom) 36, 38, 39, 41,
 56, 115, 119, 128, 130, 176, 233, 245, 309,
 351, 351, 351, 352, 357, 357, 368, 379, 384,
 388, 388, 391, 392, 394, 396, 397, 399, 400,
 401, 402, 404, 405, 408, 409, 410, 411, 414,
 416, 417, 419, 421, 422, 424, 426, 428, 429,
 430, 432, 434, 435, 436, 438, 440, 441, 443,
 444, 445, 446, 448, 449, 451
 Utrecht, (benedictijner klooster, Sint-Paulus)
 39, 47, 146, 146, 147, 196, 203, 251, 279, 398,
 416, 418, 423, 435, 436, 437, 444
 Utrecht, (broeders van het gemene leven,
 Hiëronymus) 162
 Utrecht, (Duitse Orde) 46, 47, 56, 145
 Utrecht, (kapittel, Sint-Jan) 38, 54, 201, 388,
 389, 389, 406
 Utrecht, (kapittel, Sint-Maarten) (ook: Dom)
 36, 38
 Utrecht, (kapittel, Sint-Marie) 38, 55, 61, 123,
 131, 174, 196, 203, 368, 368, 369, 375, 392,
 394, 413, 414
 Utrecht, (kapittel, Sint-Pieter) 38, 54, 384, 394,
 406, 411, 414, 419, 419, 421, 443
 Utrecht, (kapittel, Sint-Salvator) (ook: Oud-
 Munster) 38, 375
 Utrecht, (johannieters, Sint-Catharina) 196,
 197
 Utrecht, (Sticht) 15, 20, 25, 103, 152, 234, 270,
 317, 332, 350
 Utrecht, (tertiarissen, Kapittel van Utrecht) 49,
 49
 Utrecht, Adelbold II van, bisschop 38
 Utrecht, Ansfried van, bisschop 38

- Utrecht, Adriaan van (ook: Adrianus VI),
theoloog en paus 125, 201, 201
- Utrecht, Radboud van, bisschop 37
- V**
- Vaassen 37, 118, 129, 137, 256, 258, 259, 266,
268, 302, 311-312, 315, 350, 414-416
- Vaassen, Jacob Harmsz van 268
- Vaeck, Angnese 361
- Vaeck, Jacoba, (vrouw van Herman van der Hell,
heer van Hogeboerel) 299
- Vaesen (ook: Henrici), Lambert (ook:
Lambertus) Hendricksz van, priester 414
- Vaessen, Hugo Jansz van, priester 421, 421
- Vaick, Jacobus, priester 361
- Vaights van Gladbach, Hendrick, priester 443
- Vairlenius, Hieronymus, rector 197
- Vanevelt, Henrick van 401
- Valck, Derck, predikant 398
- Varick, Goossen van, heer van Wijenrade 292,
292
- Varick, Philips van 395
- Varickius, Wilhelmus, predikant 148, 255, 256,
391
- Veeken, Swavo, priester 428
- Veen, Goossen van der 248
- Veessen 42, 350, 419
- Veghe, Bernardus, priester 118, 381
- Velp 44, 60, 75, 118, 119, 128, 146, 148, 242,
279, 350, 350, 444, 449-451, 449
- Venlo 24, 123, 125, 128, 144-145, 151
- Venlo, Arnoldus van, priester 402
- Venlo, Caspar van, kellenaar en priester 425
- Venraedt, Andreas, priester 412
- Venray (ook: Poel), Jan van, priester 427
- Verdugo, Francisco, Spaans legerleider 149
- Verheiden, Jacob, priester 257, 429, 433, 433
- Verkuyll, Dirck, priester 364
- Verkuyll, Pauwel 364
- Verlaer, Arnt, priester 372
- Verlaer, Cornelis 372
- Verlaer, Geurt 372
- Verlaer, Margaretha 372, 372
- Verlaer, Wolbert 372
- Verlaer, Wolff Wolbertsz, (nakomelingen van)
372
- Verlengde Maanderweg 64
- Verreyken, Engelbert, priester 432
- Verstege, Gerrit Dircksz, predikant 235
- Verstege, Jan Gerritsz, priester 16, 118, 126,
156, 177-179, 183, 235, 399
- Verstegen, Gerardus, predikant 393, 400, 401,
428
- Visbeeck, Margriet van, (vrouw van Hendrik van
Middachten, heer van Middachten) 298
- Visscher, Johan, priester 242, 242, 243, 360, 447
- Vlaanderen 234, 289
- Vlatten, Johann von, humanist 179
- Vliemen, Hendrick van, priester 364
- Vlugh, Frederik Jacobsz 423
- Vlugh, Willem Frederiksz 423
- Voogd van Rijnvelt, Antonia de, (vrouw van
Frederik van Zuylen van Nyvelt, heer van
Leeuwenberg) 300
- Voet, Christoffel 371
- Voet, Christoffel Gerhardsz 371
- Voet, Cornelis, priester 252, 253, 262, 263, 392,
393
- Voet, Dirck 371
- Voet, Dirck, priester 371
- Voet, Dirck, (zoon van Johan Jansz Voet) 296
- Voet, Evermoet, (vrouw van Hendrik van Essen)
295, 295, 371
- Voet, Gerhard, raadsheer 141, 141, 143, 149,
254, 296
- Voet, Gerlach, (zoon van Johan Jansz Voet) 296
- Voet, Gerlof 371
- Voet, Gerrit (de Jonge) 371
- Voet, Gerrit (de Oude) 371
- Voet, Gerrit, (zoon van Johan Jansz Voet) 296
- Voet, Gesa, (vrouw van Johan van Domselaar)
306
- Voet, Jan 371
- Voet, Jan, rector 196, 196
- Voet, Jan Gerlofsz 371
- Voet, Johan Dirkszoon 135
- Voet, Johan Gerlofszoon 134-135, 371
- Voet, Johan Janszoon, schepen 134-135, 295,
295, 421
- Voet, Wilt, priester 377
- Vonck, Arend, priester 397
- Voorne, Gesina, (vrouw van mr. Arent (de
Oude) toe Boecop, schepen) 169
- Voorst 130, 133, 250, 256, 279, 288, 296, 305,
306, 308, 309, 312, 313, 314, 315, 350, 426-
428, 427, 428
- Voorst, Anna van, (vrouw van Marten van
Isendoorn à Blois) 311

- Voorst, Berend van, hofdienaer 133, 296
 Voorst, Diederick van, schepen 288
 Voorst, Elbert van, heer van Schoonderbeek 311
 Voorst, Frederik van, heer van Doorwerth 443
 Voorst, Reinier van, heer van Dorenborg 311
 Voorst, Walravia van, vrouwe van Doorwerth 308, 309, 362
 Voorstonden 313
 Voorthuizen 37, 117, 128, 145, 145, 256, 257, 261, 262, 265, 306, 311, 350, 401-402, 401, 426
 Voorthuizen, Aalt Claesz van, priester 401
 Vorchten 54, 129, 257, 299, 350, 419, 419, 420, 421, 422
 Vorenberg, Hermannus 374
 Voskuyl, Johannes, predikant 413
 Vosse, Thonis, priester 390
 Vossius, Adriaen, predikant 436
 Vossius, Johannes, rector 167
 Vrede, Otto de, priester 360
 Vredis (van Kernebeeck), Johannes, priester 450
 Vrouwebergje 61
- W**
- Waalwijn, Jacobus, predikant 411
 Wachtendonck, Henrick, priester 381, 381
 Waeninck, Ludolf, priester 405
 Wageningen 26, 38, 40, 40, 42, 54, 54, 71, 93, 98, 101, 119, 129, 135, 138, 148, 243, 254, 255, 287, 303, 316, 349, 388-391, 388
 Wageningen, (Sint-Janskapel) 37, 41, 54, 101, 388
 Wageningen, (Sint-Nicolaasgasthuis) 41
 Wageningen, Claes Berents van 389, 442
 Wagensfeld, Jacob van 360, 360
 Wamel, Goossen van 141, 292
 Wanckum, Henrick van, priester 367
 Wanoe (Wanroy) van Apeldoorn, Rodolph de, priester en predikant 148, 445, 448
 Waldenborch, Engelbert van 361
 Waldenborch, Herman van 361
 Waldenborch, Herman Wesselsz van 361
 Waldenborch, Wessel van 361
 Waldenborch, Wilhelmus, priester 361
 Wassenberg 39
 Water, Johan van de, priester 431
 Waterman, Albert 160
 Wedaeus, Johannes, predikant 306, 439, 441
 Weddaeus, Antonius, predikant 397, 409
 Weddaeus, Jacobus, predikant 148, 255, 384
 Wees, Antonis van 390
 Wees, Balthasar van 390
 Wees, Christoffel van 287
 Wees, Cornelis van, heer van Nergena 287, 389, 390
 Wees, Cornelis Marcusz van 390
 Wees, Jorien van 280
 Wees, Wilhelmus van, priester 426
 Weghe, Liesbeth 134
 Wekerom 124, 125
 Wemboldsz, Jacobus, priester 387
 Wenbesz, Willem, priester 370
 Wenckum, Gerrit van, kerkmeester 134, 135
 Wenckum, Swedera van, (vrouw van Johan van der Hell, heer van Hogenboerel) 299, 304
 Wennerusz, Egbertus, priester 412
 Werden, (benedictijner abdij) 129, 130, 131, 247, 379, 403, 404, 440, 440
 Wert, Derrick ten 246
 Wesenhagen, Dionysius van, raadsheer 134, 142, 288, 290, 296
 Wessel, Bronis Lubbertsz van, priester 118, 397
 Westendorp, Jacob van, priester 391
 Westfalen 117, 119
 West-Friesland 184
 Wesyck, Dirck van, priester 430
 Weyde, Johannes van der, kanunnik 165
 Weze, Albert van, priester 253, 440
 Weze, Marcus van, kanunnik 245
 Wichersz, Henrick, priester 387
 Wilhelmi, Johannes, priester 418
 (heer) Wilhelmus, priester 373
 Wijnbergen, Aalt van 371
 Wijnbergen, Claesgen van 371
 Wijnbergen, Engele van 372, 376
 Wijnbergen, Frieda van, (vrouw van Gerrit (de Jonge) van Spelde) 290
 Wijnbergen, Geertruid van, (vrouw van Willem van Hoemen, later vrouw van Casijn van der Hell) 294, 304, 371
 Wijnbergen, Gerardus van 376
 Wijnbergen, Griete van 372, 376
 Wijnbergen, Hademan van 373
 Wijnbergen, Hadaman van, schepen 234
 Wijnbergen, Johan van, ouderling 294
 Wijnbergen, Johan van, schepen 296

- Wijnbergen, Johanna van, (vrouw van Hendrik Witte) 293
- Wijnbergen, Tide van 373, 376
- Wijnbergen, Sweder van 373
- Wijnbergen, Sweer Tideszoon van 376
- Wijnbergen, Zywert van 372, 376
- Wijncopius, Regnerus, priester en predikant 396, 397
- Willems, Anthony 406
- Willems, Arnold, priester 392
- Willems, Dirck, priester 394
- Willems, Laurens, priester 392
- Willems, Jasper, priester 427
- Willemsz, Alard, priester 386, 414
- Willemsz, Elbert, priester 398, 400
- Wilke, Paulus Anthonii van, frater en predikant 148, 413
- Wilp 42, 130, 146, 168, 250, 256, 306, 312, 313, 314, 315, 350, 352, 430-432
- Wilp, Belia van, (vrouw van Arend van Middachten) 446, 447
- Winter, Franciscus, priester 413
- Wirtzfeldius, Wilhelmus, predikant 259, 269, 379
- Wisch 449
- Wisch, Ermgard van 449
- Wisch, Gijsbert van 449, 450
- Witte, Ernst, schepen 236, 289, 293, 293, 294, 294, 304, 306
- Witte, Hendrik 293
- Witte, Magdalena 293
- Wittenberg 155, 162, 296
- Wittenberg, (universiteit van) 114, 162, 163, 178, 294
- Wittenhorst, Maria van, vrouwe van Sinderen 426, 427
- Witteroos, Thomas, cartograaf 60, 63, 73, 78, 82, 84, 91, 98
- Wivelijs, Joachim, priester 374
- Woerd, Derrick van, priester 407
- Woeste Hoeve 62
- Wolf, Jan Reeffsz, priester 380
- Wolf, Paul Reeffsz, priester 380
- Wolffs, Wolter 372
- Wolfheze 42, 73, 84, 309, 309, 310, 310, 350, 451-452
- Wolfius, Johannes, priester 372
- Wolfius, Wolf, stadssecretaris 207, 232, 374
- Wolfs, Reinier, schepen 234, 294
- Wolfs, Wouter, priester 369
- Wolfsz, Wolf, priester 372
- Woltersz, Cracht 136
- Woltersz, Henrick, priester en predikant 262, 395, 395, 402, 402
- Woltersz, Reyner, priester 369, 376
- Worm, Dirck, priester 118, 450, 451
- Worm, Jacobus, priester 119, 119, 364, 365, 395, 401
- Worm, Johan, priester 242, 243, 445
- Wyersz, Jorrien, priester 430
- Wyhe, Johannes van, priester 405, 405
- Wyhe, Walraven van, priester 431
- Wylich, Geertruyd van, vrouwe van Rosouw 363
- Wylich, Willem van, heer van Rosouw 363, 363
- Y**
- Yngelmannsz, Evert, priester 377, 377
- (vrouw) Yken 168
- Z**
- Zalk en Veecaten 255
- Zeeland 13, 15, 25
- Zeis, Marten, predikant 148, 397
- Zijl, Jan I van, glazenier 199, 200
- Zoutleeuw 156
- Zuidelijke Veluwezoom 37, 40, 43
- Zuiderzeekust 40, 43
- Zuid-Holland 13
- Zutphen 23, 39, 149, 203
- Zutphen, (kapittel, Sint-Walburg) 189, 247, 251, 265, 446, 439, 448
- Zutphen, (Kwartier van) 24
- Zutphen, Andries Henrickss van, priester 377
- Zutphen, Johan van 136
- Zuylen, Ahasverus van, priester 427
- Zuylen van Nyvelt, Frederik, landdrost 300, 301
- Zuylen van Nyvelt, Jacob, heer van Hoevelaken 310
- Zuylen van Nyvelt, Jacob, heer van Hoevelaken en Gerestein 300
- Zuylen van Nyvelt, Johanna van, (vrouw van Sander (de Bolde) Bentinck, heer van Berencamp) 281, 283
- Zürich 155
- Zwingli, Huldrych, theoloog 162
- Zwolle 23, 115, 136, 170, 179, 249, 252, 269, 295, 335
- Zwolle, Jan Nicolai van, priester 412
- Zwolle, Johan Willemsz van, priester 417